

Матеріали

XVII

**Подільської наукової
історико-краєзнавчої конференції**

22 вересня 2023 р.

м. Хмельницький

Міністерство освіти і науки України
ДНУ «Інститут модернізації змісту освіти»
Хмельницька обласна військова адміністрація
Хмельницька обласна рада
Хмельницька міська рада
Інститут історії України НАН України
Хмельницька обласна організація Національної спілки краєзнавців України
Хмельницький кооперативний торговельно-економічний інститут
Кам'янець-Подільський національний університет імені Івана Огієнка
Хмельницький національний університет
Хмельницька гуманітарно-педагогічна академія
Хмельницький університет управління та права імені Леоніда Юзькова
Вінницький державний педагогічний університет імені Михайла Коцюбинського
Хмельницький обласний інститут післядипломної педагогічної освіти
імені Анатолія Назаренка
Державний архів Хмельницької області
Національна спілка краєзнавців України
Центр дослідження історії Поділля Інституту історії України НАН України
при Кам'янець-Подільському національному університеті імені Івана Огієнка

МАТЕРІАЛИ

XVII Подільської наукової історико-краєзнавчої конференції

**22 вересня 2023 р.
м. Хмельницький**

Рекомендовано до друку вченою радою Хмельницького кооперативного торговельно-економічного інституту (протокол № 3 від 11 грудня 2023 р.)

Рецензенти:

ГАЛЬЧАК Сергій Дмитрович – доктор історичних наук, професор кафедри журналістики, реклами та зв'язків з громадськістю Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського, голова правління Вінницької обласної організації Національної спілки краєзнавців України, заслужений працівник культури України, Почесний краєзнавець України;

РЕЄНТ Олександр Петрович – доктор історичних наук, професор, член-кореспондент НАН України, заступник директора з наукової роботи Інституту історії України НАН України, голова Національної спілки краєзнавців України.

Редакційна колегія: **ТЕЛЯЧИЙ Юрій Васильович** – голова, доктор історичних наук, професор, президент Хмельницького кооперативного торговельно-економічного інституту, голова Хмельницької обласної організації Національної спілки краєзнавців України; **ЗАМАЗІЙ Оксана Василівна** – заступник голови, доктор економічних наук, професор, проректор з наукової роботи; **МАРКОВА Світлана Василівна** – заступник голови, доктор історичних наук, керівник відділу наукової роботи, професор кафедри соціально-гуманітарних дисциплін Хмельницького кооперативного торговельно-економічного інституту; **ЗАВАЛЬНЮК Олександр Михайлович** – доктор історичних наук, професор, завідувач кафедри історії України, керівник Центру дослідження історії Поділля Інституту історії України НАН України при Кам'янець-подільському національному університеті імені Івана Огієнка; **КОМАРНИЦЬКИЙ Олександр Борисович** – доктор історичних наук, професор, заступник декана історичного факультету з наукової роботи та міжнародних зв'язків Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка, заступник голови Хмельницької обласної організації національної спілки краєзнавців України; **КОЦЮК Володимир Дмитрович** – відповідальний секретар, кандидат історичних наук, завідувач кафедри соціально-гуманітарної підготовки Хмельницького кооперативного торговельно-економічного інституту; **ПРОКОПЧУК Віктор Степанович** – доктор історичних наук, професор, член президії Хмельницької обласної організації Національної спілки краєзнавців України.

П 44

XVII Подільська наукова історико-краєзнавча конференція: *матер. наук. іст.-краєзн. конф., м. Хмельницький, 22 вересня 2023 р.* / редкол.: Ю. В. Телячий (гол.) та ін. Хмельницький: ХКТЕІ, відділ наукової роботи, 2023. 494 с.

За достовірність викладеної інформації відповідальність несуть автори статей

Збірник містить матеріали Всеукраїнської наукової конференції «XVII Подільська наукова історико-краєзнавча конференція» (м. Хмельницький, 22 вересня 2023 р.) з актуальних питань української історії, історичного краєзнавства Поділля, регіональних суспільно-політичних, соціально-економічних, культурно-освітніх трансформацій, історико-краєзнавчих розвідок про героїзм Подолян – захисників України, біографістики, перспектив розвитку краю післявоєнного періоду.

Для освітян, науково-педагогічних працівників, здобувачів освіти, краєзнавців, студентів, громадськості, усіх, хто цікавиться історією та краєзнавством України, Поділля.

Електронна версія збірника оприлюднюється на офіційній сторінці ХКТЕІ:

<http://www.xktei.km.ua/naukova-diyalnist/naukovi-vidannya/>

© Хмельницький кооперативний торговельно-економічний інститут, 2023

© Автори статей, 2023

ЗМІСТ

АКТУАЛЬНІ ПИТАННЯ УКРАЇНСЬКОЇ ІСТОРІЇ

<i>Телячий Юрій</i> ПЕРША ПОДІЛЬСЬКА ІСТОРИКО-КРАЄЗНАВЧА КОНФЕРЕНЦІЯ (1965 р.): ВИТОКИ	7
<i>Белов Олександр, Дедков Микола, Шаповалов Георгій</i> ІВАНКОВЕЦЬКИЙ ІДОЛ ПЕРУНА З ХМЕЛЬНИЧЧИНИ – УНІКАЛЬНЕ ДЖЕРЕЛО ДО РАННЬОСЕРЕДНЬОВІЧНОЇ ІСТОРІЇ УКРАЇНСЬКОГО ТРИЗУБА	11
<i>Біла Катерина</i> «ОБРАЗ» ГАЛИЦЬКОЇ УКРАЇНИ ТА ГАЛИЧАН НА СТОРІНКАХ ПОДІЛЬСЬКОЇ ПРЕСИ У РОКИ ПЕРШОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ»	17
<i>Вавринчук Микола</i> ГОЛОДОМОР В УКРАЇНІ 1932–1933 РОКІВ В КОНТЕКСТІ ПРАВОВОЇ ОЦІНКИ.....	25
<i>Гедін Максим</i> КРАЄЗНАВЧА ДІЯЛЬНІСТЬ В. Б. АНТОНОВИЧА НА ПОДІЛЛІ	29
<i>Завальнюк Олександр</i> ВИЗВОЛЕННЯ ЗАХІДНИХ ПОВІТІВ ПОДІЛЛЯ ВІД РОСІЙСЬКОГО ОКУПАЦІЙНОГО РЕЖИМУ У ВЕРЕСНІ–ЖОВТНІ 1920 РОКУ: НАДИХАЮЧІ ЗВИТЯГИ УКРАЇНСЬКОГО ВІЙСЬКА	39
<i>Загорулько Анна</i> ІСТОРИОГРАФІЧНІ ТЕНДЕНЦІЇ ДОСЛІДЖЕННЯ ІСТОРІЇ РАДЯНСЬКИХ РЕПРЕСІЙ В УКРАЇНІ: ВІД ВИНИКНЕННЯ НАПРЯМКУ І ДО СЬОГОДНІ.....	51
<i>Льїнський Валентин</i> СИНЬО-ЖОВТИЙ ЧИ ЖОВТО-СИНІЙ? (АРГУМЕНТИ, ФАКТИ І МІСТИФІКАЦІЯ ЩОДО РОЗМІЩЕННЯ КОЛЬОРІВ У ДЕРЖАВНОМУ ПРАПОРІ УКРАЇНИ)	58
<i>Йолтуховський Руслан</i> «ПОДОЛЬСЬКИЙ СОЮЗ РУССКИХ НАЦИОНАЛИСТОВ»: ІДЕОЛОГІЯ, СТРУКТУРА ТА ДІЯЛЬНІСТЬ	64
<i>Кулик Лариса</i> СВІТЛИНИ ЯК ДЖЕРЕЛО ДОСЛІДЖЕННЯ ОСОБЛИВОСТЕЙ ДИТЯЧОЇ МОДИ В НІЖИНІ НАПРИКІНЦІ ХІХ–ПОЧАТКУ ХХ СТ.	69
<i>Маркова Світлана</i> ХМЕЛЬНИЧЧИНА В РОКИ ГОЛОДОМОРОУ 1932–1933 РОКІВ: ХЛІБОЗАГОТІВЛІ ЯК РЕПРЕСИВНИЙ МЕХАНІЗМ ГЕНОЦИДУ	73
<i>Олійник Сергій</i> ЛІТЕРАТУРНО-БІБЛІОТЕЧНИЙ ВІДДІЛ ПРЕСОВОЇ КВАРТИРИ УКРАЇНСЬКОЇ ГАЛИЦЬКОЇ АРМІЇ ЯК СКЛАДОВА ЇЇ КУЛЬТУРНО-ПРОСВІТНЬОЇ ТА НАЦІОНАЛЬНО-ПОЛІТИЧНОЇ ДІЯЛЬНОСТІ НА ПОДІЛЛІ В 1919 РОЦІ.	89
<i>Прокопчук Віктор</i> ДУНАЄВЕЧЧИНА НА СТОРІНКАХ «ПОДОЛЬСЬКИХ ЕПАРХИАЛЬНИХ ВЕДОМОСТЕЙ»: ДЖЕРЕЛОЗНАВЧИЙ АСПЕКТ.....	94
<i>Рахно Олександр, Нагорний Павло</i> ПРАВА І СВОБОДИ ГРОМАДЯНИНА ЗА КОНСТИТУЦІЄЮ УНР 1918 р.	111
<i>Сарай Наталія</i> СТАН НАУКОВОЇ РОБОТИ В ХМЕЛЬНИЦЬКОМУ КООПЕРАТИВНОМУ ТОРГОВЕЛЬНО-ЕКОНОМІЧНОМУ ІНСТИТУТІ В УМОВАХ ВІЙНИ РОСІЇ ПРОТИ УКРАЇНИ	116
<i>Сердуніч Любов</i> ПИЛЯВЕЧЧИНА, ПИЛЯВЩИНА, ПИЛЯВКІВЩИНА. ЇХ ОЙКОНІМІЯ ТА ІНШІ НЕПОПУЛЯРНІ ПИТАННЯ.....	121

<i>Слободянюк Петро</i>	ОБОРОНОЗДАТНІСТЬ НЕЗАЛЕЖНОЇ УКРАЇНИ: РЕАЛІЇ, ТЕНДЕНЦІЇ, ПРОБЛЕМИ	127
<i>Степанков Валерій, Степанков Віталій</i>	ЗАГОСТРЕННЯ ПОЛІТИЧНИХ СУПЕРЕЧНОСТЕЙ В УКРАЇНСЬКОМУ ВІЙСЬКУ ТА ЙОГО ВПЛИВ НА ПЕРЕДУМОВИ, ХІД І НАСЛІДКИ ПИЛЯВЕЦЬКОЇ БИТВИ (СЕРПЕНЬ–ВЕРЕСЕНЬ 1648 РОКУ).....	136
<i>Тарасова Наталія</i>	ІСТОРИЧНА РЕТРОСПЕКТИВА ФОРМУВАННЯ САМОВРЯДУВАННЯ НА ХМЕЛЬНИЧЧИНІ	144
<i>Токарев Сергій, Нагорний Павло</i>	«ПРАЗЬКИЙ УКРАЇНСЬКИЙ АРХІВ»: З ІСТОРІЇ ФОРМУВАННЯ ТА ДІЯЛЬНОСТІ	147
<i>Шолк Олександр</i>	ЧЕХОСЛОВАЦЬКІ ЧАСТИНИ У РЕВОЛЮЦІЙНИХ ПОДІЯХ В УКРАЇНІ ПЕРІОДУ ЦЕНТРАЛЬНОЇ РАДИ (БЕРЕЗЕНЬ 1917–КВІТЕНЬ 1918)	152

ІСТОРИЧНЕ КРАЄЗНАВСТВО ПОДІЛЛЯ

<i>Адамський Віктор</i>	ВИДАВНИЧА ДІЯЛЬНІСТЬ КАМ'ЯНЕЦЬ-ПОДІЛЬСЬКОГО КОМІТЕТУ ПАРТІЇ СОЦІАЛІСТІВ-РЕВОЛЮЦІОНЕРІВ У 1917 РОЦІ.....	160
<i>Бакалець Олексій</i>	НОВІ ЗНАХІДКИ ПАМ'ЯТОК ЧЕРНЯХІВСЬКОЇ КУЛЬТУРИ В МІСТІ БАР ВІННИЦЬКОЇ ОБЛАСТІ	169
<i>Борейко Валентина</i>	СЕЛО МИТИНЦІ НА ХМЕЛЬНИЧЧИНІ: 440 РОКІВ З ЧАСУ ПЕРШОЇ ПИСЬМОВОЇ ЗГАДКИ	177
<i>Гриськова Наталія</i>	ЗМІНА РЕЛІГІЙНОЇ СВІДОМОСТІ СЕРЕД СТАРОВІРІВ ПОДІЛЛЯ ЯК ПРИКЛАД МІЖКОНФЕСІЙНИХ ТРАНСФОРМАЦІЙ У ПЕРШІЙ ПОЛОВИНІ ХІХ СТ.	184
<i>Гуцал Віталій</i>	ІСТОРІЯ ДОСЛІДЖЕННЯ АРХЕОЛОГІЧНИХ ПАМ'ЯТОК ПОБЛИЗУ СЕЛО КУПИН	192
<i>Задорожнюк Андрій</i>	МАСОНСЬКІ АДРЕСИ КАМ'ЯНЦЯ-ПОДІЛЬСЬКОГО КІНЦЯ ХVІІІ–ПОЧ. ХІХ СТ... ..	199
<i>Захар'єв (із Ватралів) Володимир</i>	ПРО КІЛЬКІСТЬ НАСЕЛЕННЯ «МИНЬКОВЕЦЬКОЇ ДЕРЖАВИ»	203
<i>Зелінський Руслан</i>	ПЕРЕБУВАННЯ УРЯДУ УКРАЇНСЬКОЇ НАРОДНОЇ РЕСПУБЛІКИ В ЛІТИНІ.....	210
<i>Красносілецький Денис</i>	ВІДСТУП ПОВСТАНСЬКОГО ЗАГОНУ ЯКОВА ГОЛЬЧЕВСЬКОГО ЗА КОРДОН 02 ВЕРЕСНЯ 1922 РОКУ.	213
<i>Кульбаба Лариса</i>	АРХЕОЛОГІЧНА КАРТА ХМЕЛЬНИЦЬКОГО РАЙОНУ	219
<i>Лисий Анатолій</i>	ДО ПИТАННЯ ПРО ЗАСНУВАННЯ ВІННИЦІ	230
<i>Матушок Галина</i>	МАТЕРІАЛЬНЕ СТАНОВИЩЕ ВІННИЦЬКОГО ПЕДІНСТИТУТУ У РОКИ ХРУЦОВСЬКОЇ «ВІДЛИГИ»: НА МАТЕРІАЛАХ ДЕРЖАВНОГО АРХІВУ ВІННИЦЬКОЇ ОБЛАСТІ	234
<i>Михайлова Світлана, Зацепіна Софія</i>	ВПЛИВ ПОЛЬСЬКОЇ ШЛЯХТИ НА РОЗВИТОК ЗЕМЕЛЬ В ОКОЛИЦЯХ СЕЛА ГОЛОВЧИНЦІ У ХVІ СТ.	241

<i>Нестеренко Валерій</i> ДІЯЛЬНІСТЬ КОМІСІЙ З УКРАЇНІЗАЦІЇ ДЕРЖАВНОГО АПАРАТУ НА ПОДІЛЛІ У 1920-ТІ РОКИ	245
<i>Онищук Олександр</i> МАЛІЄВЕЦЬКИЙ МОНАСТИР – САКРАЛЬНА ПАМ'ЯТКА КРАЮ	252
<i>Сердуніч Любов</i> СЕЛУ ПИЛЯВКА – 660 РОКІВ	259
<i>Синиця Надія</i> ДЖЕРЕЛЬНА БАЗА КРАЄЗНАВСТВА – КЛЮЧ ДО ПІЗНАННЯ ІСТОРІЇ.....	266
<i>Скворцова Інна</i> ВИЩІ ПОЧАТКОВІ ШКОЛИ ПОДІЛЬСЬКОЇ ГУБЕРНІЇ У ДОБУ УКРАЇНСЬКОЇ РЕВОЛЮЦІЇ 1917-1920 РР.: ФОРМУВАННЯ МЕРЕЖІ І ОСНОВНІ НАПРЯМКИ ДІЯЛЬНОСТІ	272
<i>Слободянюк Петро</i> МІСТО ПРОСКУРИВ – ТРАГЕДІЇ ДРУГОЇ СВІТОВОЇ	279
<i>Смірнова Світлана</i> ОДЯГ СЕЛЯН КАМ'ЯНЕЧЧИНИ У ХІХ СТ.: ЗА МАТЕРІАЛАМИ ЦЕРКОВНИХ ЛІТОПИСІВ	288
<i>Стрункін Гліб</i> ІСТОРІЯ ФОРМУВАННЯ ПОЛЬСЬКОГО ОСЕРЕДКУ БАРЩИНИ НА ПРИКЛАДІ РЕЛІГІЙНОЇ КОЛОНІЗАЦІЇ СЕЛ ШЕРШНІ ТА ОКЛАДНЕ	292
<i>Трембіцький Анатолій</i> «МОРАЛЬНИЙ ТИП» РОСІЙСЬКОГО ДУХІВНИЦТВА ПОДІЛЬСЬКОЇ ЄПАРХІЇ (НАПРИКІНЦІ ХІХ – НА ПОЧАТКУ ХХ СТ.)	300
<i>Хоптяр Юрій, Хоптяр Андрій</i> КАФЕДРА «АРХЕОЛОГІЇ, СПЕЦІАЛЬНИХ ІСТОРИЧНИХ ТА ПРАВОНАВЧИХ ДИСЦИПЛІН» К-ПНУ ІМЕНІ ІВАНА ОГІЄНКА В ОРГАНІЗАЦІЇ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ АРХЕОЛОГІЧНИХ ДОСЛІДЖЕНЬ НА ПОДІЛЛІ (КІНЕЦЬ 1969–1970-Х РОКІВ)	306

РЕГІОНАЛЬНІ СУСПІЛЬНО-ПОЛІТИЧНІ, СОЦІАЛЬНО-ЕКОНОМІЧНІ ТА КУЛЬТУРНО-ОСВІТНІ ПРОЦЕСИ

<i>Комарніцька Людмила</i> ГУРТКОВА РОБОТА УЧНІВ КАМ'ЯНЕЦЬ-ПОДІЛЬСЬКОГО ПЛАНОВО- ЕКОНОМІЧНОГО ТЕХНІКУМУ-ІНТЕРНАТУ (70–80- ті РОКИ ХХ СТ.)	312
<i>Комарніцький Олександр</i> ПЕДАГОГІЧНИЙ ІНСТИТУТ У ПРОСКУРОВІ: НЕРЕАЛІЗОВАНИЙ ПРОЕКТ.....	318
<i>Лазаренко Володимир</i> РОЛЬ ОСВІТЯН ВІННИЧЧИНИ В СТАНОВЛЕННІ НЕЗАЛЕЖНОСТІ УКРАЇНИ	324
<i>Михайлова Світлана, Григорович Ірина</i> МИСТЕЦЬКА ДІЯЛЬНІСТЬ ШКОЛИ ІКОНОПІСУ «НІКОШ»: РЕГІОНАЛЬНИЙ АСПЕКТ	329
<i>Мороз Галина</i> ПОДОЛІЗМИ У МОВНОМУ СПІЛКУВАННІ ЖИТЕЛІВ СМТ ЗАКУПНОГО	333
<i>Олійник Юрій</i> ДЖЕРЕЛА З ІСТОРІЇ РЕЛІГІЙНИХ УСТАНОВ ХМЕЛЬНИЧЧИНИ У ФОНДАХ ДЕРЖАВНОГО АРХІВУ ХМЕЛЬНИЦЬКОЇ ОБЛАСТІ	341
<i>Прокопчук Віктор, Айвазян Олена</i> ОСОБЛИВОСТІ ФУНКЦІОНУВАННЯ БІБЛІОТЕЧНОЇ СИСТЕМИ ХМЕЛЬНИЧЧИНИ В 1990-ТІ РОКИ	345
<i>Шоробура Інна, Галус Олександр</i> ОСВІТНІ ПРОЦЕСИ СТАНОВЛЕННЯ ХМЕЛЬНИЦЬКОЇ ГУМАНІТАРНО- ПЕДАГОГІЧНОЇ АКАДЕМІЇ	364

ІСТОРИЧНІ ПОСТАТІ ПОДІЛЛЯ. ГЕРОЇЗМ ПОДОЛЯН-ЗАХИСНИКІВ УКРАЇНИ

<i>Будзінський Ілля</i> БЕЗНЕВИННО РОЗСТРІЛЯНИЙ (ПРО ЯЦЕМІРСЬКОГО ГРИГОРІЯ ФЕДОРОВИЧА З СТАРОЇ УШИЦІ)	371
<i>Галатир Віталій</i> ЖИТТЄВИЙ ПОРТРЕТ ВЛАСНИЦІ СЕЛА ЧАБАНІВКА – ЛАУРИ ТОКАРЖЕВСЬКОЇ-КАРАШЕВИЧ	383
<i>Гальчак Сергій</i> ЛІТОПИСЕЦЬ МАЛОЇ БАТЬКІВЩИНИ	389
<i>Зелінський Руслан</i> ЧЕРНЕЦЬ З КУЛИГИ.....	397
<i>Коржик Світлана</i> МАЙСТРИ СЛОВА – НАШІ ЗЕМЛЯКИ З СЕЛА ВЕРБКА НА ЛЕТИЧІВЩИНІ.....	400
<i>Кравчук Олександр, Зінько Юрій</i> ОСМАНСЬКО-УКРАЇНСЬКІ ВЗАЄМИНИ НАПРИКІНЦІ XV – НА ПОЧАТКУ XVII СТ. У ТВОРЧІЙ СПАДЩИНІ ПРОФЕСОРА МИКОЛИ КРАВЦЯ	406
<i>Кручук Наталія</i> СЕРГІЙ ОВРАШКО – ВЗІРЕЦЬ ПАТРІОТИЗМУ.....	417
<i>Маковська Валентина</i> ДОЛЯ НАУКОВЦЯ-ПОДОЛЯНИНА (ДО 130-РІЧЧЯ ВІД ДНЯ НАРОДЖЕННЯ К. КОПЕРЖИНСЬКОГО).....	424
<i>Прокопчук Віктор, Онищук Олександр</i> МУЗИЧНА ДІЯЛЬНІСТЬ АНАТОЛІЯ ГЕПЛЮКА.....	430
<i>Сіцінська Майя</i> ДОТОРКНУТИСЯ ДО ДУШІ КОЖНОГО НАШОГО ГЕРОЯ.....	436
<i>Собко Оксана</i> ДОСЛІДНИК АРХЕОЛОГІЇ РІДНОГО КРАЮ ВОЛОДИМИР АНАТОЛІЙОВИЧ ЗАХАР'ЄВ (ІЗ ВАТРАЛІВ)	439

ПЕРСПЕКТИВИ РОЗВИТКУ КРАЮ ПІСЛЯВОЄННОГО ПЕРІОДУ

<i>Білошицький Сергій, Мітягіна Світлана</i> ДІЯЛЬНІСТЬ ТЕРИТОРІАЛЬНИХ ГРОМАД У ПІСЛЯВОЄННИЙ ПЕРІОД: РЕАЛІЗАЦІЯ СОЦІАЛЬНО ЗНАЧУЩИХ ПРОЄКТІВ НА ПІДґРУНТІ УСНОІСТОРИЧНИХ РОЗВІДОК	450
<i>Блажевич Юрій</i> ВІДЗНАЧЕННЯ ДНЯ УКРАЇНСЬКОЇ ДЕРЖАВНОСТІ НА ХМЕЛЬНИЧЧИНІ (2022– 2023 РОКІВ, ХРОНІКА ПОДІЙ)	457
<i>Забурмеха Євгена</i> ВИКОРИСТАННЯ СУЧАСНИХ МАРКЕТИНГОВИХ ТЕХНОЛОГІЙ У ФОРМУВАННІ БРЕНДУ РЕГІОНУ	466
<i>Місінкевич Леонід, Місінкевич Анна</i> ІСТОРИКО-ПРАВОВІ АСПЕКТИ РЕКУЛЬТИВАЦІЇ ЗЕМЕЛЬ В УКРАЇНІ	472
<i>Степанова Оксана</i> ЗБЕРЕЖЕННЯ КУЛЬТУРНОЇ МАТЕРІАЛЬНОЇ СПАДЩИНИ В УМОВАХ ВІЙНИ (НА ПРИКЛАДІ ФОРМУВАННЯ КОЛЕКЦІЇ ЦЕГЛИН У НІЖИНСЬКОМУ КРАЄЗНАВЧОМУ МУЗЕЇ ІМЕНІ ІВАНА СПАСЬКОГО)	482
<i>Філінюк Анатолій</i> ПОДІЛЬСЬКІ ІСТОРИКО-КРАЄЗНАВЧІ СТУДІЇ В НАУКОВІЙ СПАДЩИНІ ПРОФЕСОРА О. ГРИГОРЕНКА (ДО 75-РІЧЧЯ ВІД ДНЯ НАРОДЖЕННЯ ТА 50-РІЧЧЯ НАУКОВО-ПЕДАГОГІЧНОЇ ДІЯЛЬНОСТІ)	486

РОЗДІЛ 1. АКТУАЛЬНІ ПИТАННЯ УКРАЇНСЬКОЇ ІСТОРІЇ

УДК 94(477.43)(063)«1965»

Телячий Юрій, доктор історичних наук, професор, президент Хмельницького кооперативного торговельно-економічного інституту, голова Хмельницької обласної організації Національної спілки краєзнавців України

ПЕРША ПОДІЛЬСЬКА ІСТОРИКО-КРАЄЗНАВЧА КОНФЕРЕНЦІЯ (1965 Р.): ВИТОКИ

Анотація. В статті розкрито історико-ретроспективний формат проведення Першої Подільської історико-краєзнавчої конференції, яка відбулася 7-9 вересня 1965 р. на базі Кам'янець-Подільського державного педагогічного інституту. Вказано на ініціаторів, учасників форуму, тематику виступів.

Ключові слова: Перша Подільська історико-краєзнавча конференція, Хмельницьке обласне історико-краєзнавче товариство, Кам'янець-Подільський державний педагогічний інститут.

В умовах війни росії проти України особливої ваги набули сегменти патріотизму, героїзму, гордості за Вітчизну й, що не очікувано не лише для іноземних держав, а й для нас, пересічних українців, готовності до самопожертви, навіть в екстремальних умовах, заради майбутнього вільної, незалежної, демократичної країни ціною найдорожчого – власного життя.

Ранок 24 лютого 2022 р. змінив кожного з нас. Незмінними залишилися цінності любові до рідного краю, землі, де ми народилися й вирости. Наші воїни захищають від російського окупанта, в першу чергу, своїх рідних і близьких, свої домівки, свої міста і села, все, що називається словом «Батьківщина». Патріотичні та високоморальні, духовні цінності залишаються постійними.

Сьогодні, 22 вересня 2023 р., ми проводимо XVII Подільську наукову історико-краєзнавчу конференцію в умовах повномасштабної війни з підступним ворогом-росіянином, який упродовж багатьох століть безпідставно вважав нас «молодшим братом», вбачається доцільним звернутися до витоків, з чого все починалося в далекому 1965 р., коли існував СРСР. Але саме тоді, 68 років назад, Хмельниччина вперше започаткувала унікальний проєкт – проведення в регіоні Подільської історико-краєзнавчої конференції – потужного форуму наукового характеру з можливістю залучення до участі в ньому широкого кола дослідників: науковців, краєзнавців, учителів, студентів.

Головна ініціатива щодо її проведення носила колективний характер. Було залучено багато людей. Але важливу роль у цьому процесі відіграли дві особи: С. Гуменюк, голова Хмельницького обласного історико-краєзнавчого товариства (1964-1991 рр.) та ректор Кам'янець-Подільського державного педагогічного інституту І. Зеленюк (1946-1966 рр.). Відповідно, ініціатива виходила саме від цих двох установ: Товариства та Інституту й була підтримана владою на місцях у Хмельницькому та Кам'янці-Подільському.

У головній газеті Хмельниччини «Радянське Поділля», 12 вересня 1965 р., у репортажі спеціального кореспондента А. Гули з м. Кам'янця-Подільського зазначалося: «Велику і славу історію має Поділля. Той, хто хоч раз побував у його чудових містах, хто бачив його мальовничі, багаті поетичним колоритом села, вже ніколи не забуде цього благодатного краю. Чарівниця-земля!». Автор описав змістову складову заходу, зазначив теми окремих, ключових доповідей та їх авторів, які були виголошені впродовж роботи конференції – на базі Кам'янець-Подільського державного педагогічного інституту.

Конференція відбувалася впродовж 7-9 вересня 1965 р. Як стверджував кореспондент, – «Три дні тривала ця велика рада працівників історичної науки, краєзнавців, усіх, хто цінує і цікавиться минулим та сучасним свого народу. Але значно більше велася підготовка до неї. І слід сьогодні сказати, що правління обласного історико-краєзнавчого товариства, працівники музеїв міст Хмельницького і Кам'янця-Подільського, педагогічного інституту успішно виконали великий обсяг роботи, зв'язаної з проведенням конференції» [1]. Пленарне засідання першої Подільської історико-краєзнавчої конференції розпочалося 7 вересня 1965 р. о 18 год. в актовій залі Кам'янець-Подільського державного педагогічного інституту. Захід зібрав 65 доповідачів, понад 350 учасників. Знаковою в роботі форуму стала присутність керівництва двох фахових інституцій – директора Інституту археології АН УРСР, члена-кореспондента АН УРСР С. Бібікова та заступника директора Інституту історії АН УРСР, головного редактора Українського історичного журналу, уродженця м. Дунаївці Ф. Шевченка [2, с.8].

За змістом «Тез доповідей Подільської історико-краєзнавчої конференції», виданих у жовтні 1965 р. під егідою Хмельницького обласного управління по пресі в Хмельницькій обласній друкарні накладом 500 примірників (обсяг 128 с.; редакційна колегія: І. Винокур, С. Гуменюк, Л. Коваленко [відповідальний редактор]) можемо встановити наступне.

Робота конференції була організована й проходила в 5 секціях: 1. До 20-річчя Перемоги у Великій Вітчизняній війні. 2. Боротьба за радянську владу, соціалістичне та комуністичне будівництво на Поділлі. 3. З історії Поділля в епоху феодалізму та капіталізму. 4. Археологія. 5. Етнологія, фольклор,

філологія. У першій секції зафіксовано 8 доповідей, у другій – 13, у третій – 8, у четвертій – 21, у п'ятій – 13. Всього – 25 доповідей. Вбачається сьогодні доцільним поіменно згадати кожного учасника, від доктора наук, професора й до краєзнавця. Це: Л. Попов, П. Фірштейн, І. Кириченко, С. Комарницький, О. Чернущенко, І. Пшук, Н. Козлова, В. Бондарчук, Ф. Петляк, І. Гарнага, І. Зеленюк, І. Слизький, М. Александра, А. Жук, О. Степенко, П. Хомич, А. Мамалига, М. Брофман, С. Бабишин, Л. Тарнавський, М. Крупенич, С. Гуменюк, Ф. Шевченко, Л. Коваленко, П. Ткачук, Л. Повар, І. Слободянюк, П. Щербина, І. Тимківський, С. Бібіков, О. Черниш, М. Островський, Б. Тимощук, М. Борковський, Г. Смірнова, Д. Мачинський, М. Брайчевський, В. Цигилик, В. Баран, І. Винокур, О. Ратич, С. Шкурко, В. Збеневич, Г. Хотюн, І. Зельманович, Б. Тимощук, Л. Кулініченко, Є. Пламеницька, Б. Кушнір, А. Хоптяр, І. Козак, О. Тимофєєва, М. Хмелінський, І. Макаровський, В. Тищенко, І. Бугаєвич, А. Паравійчук, Ю. Бейдер, К. Баценко, Т. Бабіна, С. Вайнтруб.

Географічно конференція представлена широким регіоном міст і сіл України: Київ, Хмельницький, Кам'янець-Подільський, Чернівці, Вінниця, Львів, Кременець, Ленінград, Жванець, Гуменці [3].

Першу доповідь про визволення Хмельниччини від фашистських загарбників (1944 р.) на пленарному засіданні виголосив директор Хмельницького обласного державного архіву І. Кириченко. С. Бібіков розповів про археологічні розвідки на горі Білій поблизу Кам'янця-Подільського. Кандидат історичних наук, викладач Кам'янець-Подільського державного педагогічного інституту І. Винокур поінформував учасників про знахідки язичницьких ідолів на території Середнього Подністров'я.

У ході заключного пленарного засідання учасники конференції заслухали інформацію С. Гуменюка про роботу Хмельницького обласного історико-краєзнавчого товариства впродовж 1963-1965 рр. із головними тезами про те, що за півтора роки роботи товариства «...історики, краєзнавці встигли зробити уже чимало. Це і відкриття цілого ряду місцевих музеїв в містах та селах, і популяризація новознайдених місцевих матеріалів, і залучення до краєзнавчої роботи широкого активу громадськості...».

Можна констатувати про активність роботи учасників конференції під знаком турботи й опіки за збереження історичних пам'яток, якими багата Хмельниччина з ствердженням того що, на жаль, не всюди спостерігається їх належне поцінування. І. Винокур, вчений секретар, виступив із пропозицією внесення змін і доповнень до Статуту історико-краєзнавчого товариства, активізації діяльності міських і районних історико-краєзнавчих осередків [4].

У ході роботи конференції вирішили організаційні аспекти: обрали нове правління Хмельницького обласного історико-краєзнавчого товариства (17 осіб) на чолі з головою, С. Гуменюком (заступники голови – М. Железнякова та Г. Хотюн; учений секретар – І. Винокур). До складу правління ввійшли й члени редколегії, очоленої доктором історичних наук Л. Коваленком [5, с.335].

У жовтні 1965 р. тези доповідей першої Подільської історико-краєзнавчої конференції, відредаговані І. Винокуром, С. Гуменюком, Л. Коваленком (обсягом 8 друкованих аркушів) під пильним наглядом обласного комітету по пресі були видані в Хмельницькій обласній друкарні. Збірник вмістив 63 матеріали і став для того часу певним проривом на краєзнавчому фронті.

Отже, Перша Подільська історико-краєзнавча конференція, проведена 1965 р., започаткувала на Хмельниччині проведення періодичних форумів за участю вчених, учителів, студентів, краєзнавців, предметом дослідження яких, у різний час, стало вивчення історії Поділля від найдавніших часів і до сьогодення. Станом на даний час цей проект у загальноукраїнському краєзнавчому вимірі є одним із найбільш відомих і авторитетних в Україні, об'єднуючи щоразу велике коло учасників. Такими були витоки...

Список використаних джерел та літератури

1. Гула А. Перша Подільська. *Радянське Поділля*. 1965. 12 верес. (№ 181). С. 3.
2. Матеріали і тези Подільських історико-краєзнавчих конференцій (1965–2010): бібліографічний покажчик змісту / Кам'янець-Подільський національний університет імені Івана Огієнка, Наукова бібліотека; [уклад.: Г. В. Гайшук, Т. М. Опря, В. М. Пархоменко; редкол.: С. А. Копилов (голова), В. С. Прокопчук (відп. ред.), Л. В. Баженов та ін.]. Кам'янець-Подільський: Кам'янець-Подільський національний університет імені Івана Огієнка, 2012. С. 8–9.
3. *Тези доповідей Подільської історико-краєзнавчої конференції (жовтень 1965 р.)* / Кам'янець-Поділ. держ. пед. ін-т; Хмельниц. обл. іст.-краєзн. тов-во; [редкол.: І. С. Винокур, С. К. Гуменюк, Л. А. Коваленко (відп. ред.)]. Хмельницький : Хмельницька обл. друк, 1965. 127 с.
4. Гула А. Вказ. праця. С. 3.
5. Прокопчук В. С. Історичне краєзнавство Правобережної України 30-х років ХХ – початку ХХІ століття: від репресій, занепаду – до відродження, розквіту: монографія / [наук. ред. П. Т. Тронько]. Кам'янець-Подільський : Абетка-Нова, 2005. 600 с.

УДК 39:904:7.031.2(=161.2)

Бєлов Олександр, Заслужений діяч науки і техніки України, президент Незалежного аналітичного центру геополітичних досліджень «Борисфен Інтел»;

Дєдков Микола, к.і.н., професор, декан гуманітарного факультету Національного університету «Запорізька політехніка»;

Шаповалов Георгій, д.і.н., професор, завідувачий кафедрою українознавства та загальної мовної підготовки Національного університету «Запорізька політехніка»

ІВАНКОВЕЦЬКИЙ ІДОЛ ПЕРУНА З ХМЕЛЬНИЧЧИНИ – УНІКАЛЬНЕ ДЖЕРЕЛО ДО РАННЬОСЕРЕДНЬОВІЧНОЇ ІСТОРІЇ УКРАЇНСЬКОГО ТРИЗУБА

Анотація. Основною дослідницькою метою роботи є введення в науковий обіг реконструйованого зображення тризуба на ранньосередньовічному ідолі із села Іванківці. Обґрунтовується його інтерпретація як символу тризуба/блискавки язичницького бога Перуна. Простежується тяглість цього сакрального зображення від доби черняхівської культури до тризубих символів блискавки в часи Київської Русі. Пропонується усвідомлення цього археологічного артефакту з Хмельниччини як унікального джерела до історії українського тризуба.

Ключові слова: Перун, ідол, тризуб/блискавка, бог грози, черняхівська культура, іванковецькі, Іванківці, Хмельниччина.

У 1950–1952 роках експедиція Інституту археології АН УРСР вперше дослідила святилище і поселення черняхівської культури на території села Іванківці Новоушицького району Хмельницької області. Саме тоді було відкрито три ранньосередньовічні язичницькі скульптури, відомі зараз як «Іванковецькі ідоли». Одна з них відразу отримала назву «Перун» і наразі є окрасою колекції кам'яних ідолів, що експонуються в дворіку «Музею старожитностей» Кам'янець-Подільського державного історичного музею-заповідника.

Вже перші дослідники ідолів М. Брайчевський і В. Довженок, вказують на те, що на цій скульптурі «При косому освітленні в нижній частині правого боку помітні якісь подряпини або насічки; серед них, здається, є зображення, що нагадують «знаки Рюриковичів» [1, с. 240], тобто тризуб. У 1950–1952 роках, коли на території України ще відбувалися жорстокі бої між вояками УПА та

радянськими частинами НКВС, зрозуміло, ніхто із дослідників не міг назвати його саме тризубом.

Чудово усвідомлюючи, що вони відкрили, ці дослідники, майбутні видатні українські археологи, писали що «Вивчення іванковецьких ідолів відкрило нову сторінку в пізнанні давньослов'янської язичницької ідеології. З'ясовуються, зокрема, її глибокі корені: якщо Збруцький ідол небезпідставно датується IX–X вв., то нині генетична традиція його йде в глиб часів, принаймні на півтисячоліття. (Курсив авт.)... Іванковецьке святилище, виникнувши десь в період розквіту черняхівської культури (мабуть біля III–IV (ст. ст.) н. е.) продовжувало існувати і значно пізніше - можливо, і тоді, коли саме поселення вже припинило своє існування. Про це з усією безсумнівною свідчать знахідки кераміки середини і другої половини I тисячоліття н.е. Але до епохи християнізації воно, очевидно, не дожило і, можливо, саме цьому іванковецькі ідоли зобов'язані тим, що збереглися на тому ж місці, де були споруджені півтори тисячі років тому» [1, с. 262]. Це авторське, дуже важливе на нашу думку, підсумкове зауваження М. Брайчевського і В. Довженка щодо поглиблення «генетичної традиції» має безпосереднє відношення не лише до традиції виготовлення кам'яних культових скульптур, а й до традиції нанесення на них відповідних сакральних знаків.

Протягом більш ніж 70 років ідол Перуна, у комплексі із іншими скульптурами Іванковецького святилища, згадується майже у всіх працях, присвячених дослідженню слов'янського язичництва. За роки незалежності України увага українських науковців до цього святилища посилилась. Більшість з них ототожнюють скульптуру ідола, який тримає в лівій руці якусь зброю саме із давньослов'янським язичницьким богом Перуном.

Так, археолог П. Болтанюк у праці «Іванковецькі ідоли: спроба ідентифікації» вірно визначає скульптуру №3 з іванковецького святилища як зображення бога грози Перуна. Він підсилює свої висновки переконливими прикладами існування аналогічних святилищ у балтських народів. Але, через недостатнє дослідження самого об'єкту, автор, на жаль, використав не всі аргументи [2, с. 7–15].

Значну увагу приділив іванковецьким ідолам С. Семенчук у дисертаційному дослідженні «Осередки язичництва Лівобережжя середньої Подністрянщини (XI ст. до н. е.–XIII ст. н. е.)». В роботі простежується тяглість середньовічного язичництва від більш ранніх часів черняхівської культури. При цьому, описуючи скульптуру Перуна, С. Семенчук слушно вбачає у зображенні меча в руці божества, блискавку, як перунову громовицю [3, с. 176–177].

Авторка з Кам'янець-Подільського державного історичного музею-заповідника С. Смірнова, у своїй статті «Іванковецькі ідоли: проблеми та

перспективи дослідження» наводить оновлений детальний опис усіх скульптур. Вона так описує скульптуру Перуна: «Висота – 2,35 м, ширина – 0,52 м, товщина – 0,38 м. Бородатий чоловік з правою рукою на грудях. В лівій руці тримає меч, який розміщений від руки навкоси через тулуб. Внизу з правого боку - насічки у виді тризуба» [4, с. 92]. С. Смірнова окреслила коло важливих невирішених питань, пов'язаних із збереженням цих пам'яток і підвищенням наукового рівня досліджень. Зокрема вона наголосила на необхідності залучення фахівців «дослідників слов'янського язичництва та рунічних написів для дослідження та ідентифікації ідолів, дешифровки написів та знаків на них» [4, с. 96].

Саме ця публікація і наступне спілкування із С. Смірною, дозволила нам усвідомити, що за кілька десятків років, від часу відкриття Іванковецького святилища, ніхто із дослідників не спромігся зробити прорисовку зображення знаку тризуба на скульптурі Перуна. Зважуючи на це, ми вирішили зробити це самі і звернулися з відповідним проханням до дирекції Кам'янець-Подільського державного історичного музею-заповідника. Після узгодження питання про додаткове дослідження пам'ятки у кінці березня 2023 року ми його провели*. Під час додаткових досліджень було встановлено наявність тризубого символу, виконано його фотофіксацію та прорисовку. Це уможливило виконання наукової комп'ютерної графічної реконструкції зображення тризуба/блискавки та максимальним співставленням його із петрогліфом на кам'яній поверхні скульптури.

Як для зображення тризуба на камені, якому від 1700 до 1500 років, то фізична його збереженість визначена як добра. Зображення тризуба розташовано горизонтально так, що верхів'я його зубців співпадають з правим краєм лицевої частини стели. Бокові зубці майже симетричні, але мають трохи різну ширину в їх середніх частинах. Середній зуб потоншений в центральній частині, що надає йому і всьому образу символу своєрідної художньої довершеності. Нижня частина тризуба майже симетрично заovalена і переходить подовжене руків'я підтрикутної форми (фото 2). Зазначимо, що це перше відоме українській історичній науці ранньосередньовічне зображення тризуба, яке, саме завдячуючи цьому руків'ю підтрикутної форми, має тяглість у численних класичних зображеннях тризубів X–XII ст. у Київській Русі (на монетах, зброї, прикрасах, плінфах, посуді, тощо).*

Дуже привабливим є припущення щодо того, що божественна зброя, яку Перун тримає у лівій руці (меч або бойова палиця), закінчується внизу саме тризубом. Наразі це поки що припущення. Адже окрім описаного тризуба, вище

* Автори висловлюють щиро подяку молодшій науковій співробітниці Кам'янець-Подільського державного історичного музею-заповідника Світлані Смірновій за активне сприяння в успішному проведенні додаткового наукового дослідження ідола Перуна в колекції музею.

нього є зображення ще трьох тризубів дуже поганої збереженості. Як їх реальна наявність співвідноситься із зброєю у руці Перуна? Це питання на майбутнє.

Нагадаємо, що добре відомий ранньосередньовічний автор Прокопій Кесарійський у своїй праці «Війна з готами» писав практично про іванковецького Перуна. «Племена ці, склавинів і антів, не управляються однією людиною, – писав він, – але здавна живуть у народовладді. Вони вважають, що один із богів – творець блискавок – єдиний володар всього, і йому приносять у жертву биків і всяких жертвних тварин... Також шанують вони і ріки, і німф, і деякі інші божества...» [5, с. 297]. Уявлення про таких головних богів, озброєних блискавками у вигляді тризуба та їх матеріалізація у відповідних зображеннях виникли набагато раніше, і далеко не у часи черняхівської культури, про унікальну пам'ятку якої йдеться в нашій праці. Тож, абсолютно правим є український мистецтвознавець Р. Забашта, який, визнаючи іванковецьких ідолів «одними з кращих за художніми якостями зразків давньослов'янського культурного мистецтва», шукав і знаходив більш ранні європейські культурні впливи на ранньосередньовічну духовність слов'ян. Він виділяє серед ряду факторів цих впливів значне поширення такого виду виробів мистецтва, як монети із чисельними зображеннями богів та різних культових аксесуарів. Саме цей дослідник першим вказав на присутність в образах ранньослов'янських кам'яних скульптур антично-римських рис, популярного у варварському середовищі, Геракла/Геркулеса з його палицею [6, с. 21].

Варто до цього додати, що при дослідженні нами часу, шляхів та обставин потрапляння за античних часів символу тризуба до Криму, зокрема було конкретизовано перенесення фракійцями та кельтами цього сакрального символу, у якості монетного знаку, в Боспорське царство. Тут, у Пантикапеї, та інших містах царства, від кінця III ст. до н. е. і до IV ст. н. е. включно, карбувалися боспорські монети із зображеннями тризуба протягом 800 років. Ґрунтовне вивчення монетної справи Боспорського царства дозволили з'ясувати, що за час його існування у Криму було викарбовано більше 142 типів золотих, срібних та мідних монет із зображеннями Посейдона, Геракла і тризуба. На монетах цього царства у I ст. до н. е.–I ст. н. е. карбувалася стала композиція із горита з луком, палиці зі шкурою лева і тризуба, які символізували Геракла/Геркулеса. На деяких монетах зустрічаються зображення боспорських царів, що нагадують фігури бога Посейдона, який виконував і функції бога грози. Адже зображені вони стоячими на повний зріст і з божественним тризубом в руці. Так, на монеті царя Савромата II його бюст в профіль викарбовано на аверсі, а на реверсі він зображений таким що стоїть із палицею Геракла у правій руці і з тризубом Посейдона у лівій [7, с. 238].

Маємо вказати і на окремі більш ранні періоди світової і європейської історії, пов'язані з виникненням образу бога грози та його зброї тризуба/блискавки. Ще 1947 року цього питання торкався український професор М. Міллер. У своїй праці «Матеріали до питання за тризуб», він вказував, що це відбулося на приморських територіях Нижнього Єгипту, Месопотамії і Вавилону у III–II тис. до н. е. Дослідник вважав, що найбільшого розповсюдження та вживання тризуб набув в Ассирії. Саме там в першій половині I-го тисячоліття до н. е. найчастіше зустрічається на Царських стелах зображення бога грози. На більшості зображень бог грози звичайно стоїть обличчям праворуч у позі наступу перед нанесенням удару. На його голові рогатий шолом, іноді з навершям, одягом є короткий, підперезаний кілт з мечем на поясі. Обличчя бога покрите бородою, а волосся закінчується кіскою. У піднятій правій руці він тримає молот або сокиру, а в піднятій лівій руці тримає громовицю у вигляді тризуба, його найвиразніший символ. Часто цей тризуб зображено із хвилястими зубцями, що надає йому вигляду потрійної блискавки, якою бог-громовержець вражає (Фото 3). Інколи, тризуб-громовиця під рукою бога продовжується прямою лінією, схожою на спис або палицю. М. Міллер не виключав можливість того, «що в зв'язку з Месопотамською культурою, яка мала значний вплив на Егейський світ, тризуб з'являється і в Крито-Мікенській культурі, і далі – в грецькій митології» [8, с. 14]. Сучасні дослідження підтверджують цю його пророчу «гіпотезу», як скромно характеризував свої припущення сам М. Міллер. Адже, насправді, вона була проявом його глибоких знань давньої історії Європи.

Унікальність ідола Перуна з Іванковецького святилища черняхівської культури полягає в наявності на ньому сакрального знаку бога грози тризуба/блискавки. Після сучасного відновлення в результаті проведеної реконструкції, наукова цінність цієї пам'ятки, як історичного джерела, набула принципово нової інформаційної якості. По суті, наразі це, перший і, поки що, єдиний ранньосередньовічний артефакт, який вперше в українській історії надає реальну можливість повністю зрозуміти і усвідомити язичницьке значення символу влади князя Володимира.

Провівши 980 року реформу язичництва, князь Володимир чільне місце у оновленому пантеоні язичницьких богів надав богу грози Перуну. Саме символ цього головного бога держави у вигляді тризуба/блискавки і був обраний князем і зображений на перших монетах язичницької Київської Русі.

Це важливе і фундаментальне відкриття для використання при написанні середньовічної історії державного герба України на рівні якісно нового історичного знання. Відомий фахівець з питання формування та розвитку націй Е. Д. Сміт вважав, що при формуванні молодих націй і їх держав завжди відбувається «процес народнокультурної мобілізації» [9, с. 98]. Він поширюється

на всі сфери культури, освіти, історії і духовності, а одним із його напрямків є «конструювання національної політичної символіки й міфології» [9, с. 98]. На думку Е. Д. Сміта, під час таких соціально-політичних змін «окремі події, герої та знаки виростають до національних ідолів». Він підкреслював: «Онароднення» політичної символіки особливо важливе для демонстрації незамінності етнічних культурних цінностей у глобальній моральній економіці» [9, с. 98].

Висвітлена в статті тема, є складовою частиною надважливого і актуального питання: духовно-цивілізаційного значення державного герба у вигляді тризуба затвердженого Конституцією України. В умовах сучасного цивілізаційного протистояння молодій українській нації і її держави України із країною агресором Росією, загостреного аж до повномасштабної війни глобального масштабу, відсутність науково обґрунтованої історії державного герба не сприяє його «онародненню», а відтак згуртованості суспільства і є неприпустимою та небезпечною в умовах проведення політичних реформ на шляху до Європейського Союзу та НАТО.

Список використаних джерел та літератури

1. Брайчевский М. Ю. Поселение и святилище в селе Иванковцы в Среднем Поднестровье. *Материалы и исследования по археологии*. М.: 1967. № 139. С. 238–262.
2. Болтанюк П. А. Іванковецькі ідоли: спроба ідентифікації. *Археологічні студії «Меджибіж»*. Науковий щорічник 1'2012. Хмельницький, 2013. С. 7–15.
3. Семенчук С. О. Осередки язичництва Лівобережжя середньої Подністрянщини (XI ст. до н. е. – XIII ст. н. е.): дис. канд. іст. наук: 07.00.01. Кам'янець-Подільський, 2018. 305 с. URL: https://shron1.chtyvo.org.ua/Semenchuk_Serhii/Oseredky_iazychnytstva_Livoberezhzhia_serednoi_Podnistrianschyni_XI_st_do_ne__XIII_st_ne.pdf
4. Смірнова С. Іванковецькі ідоли: проблеми та перспективи дослідження. *«Археологія & Фортифікація України»*. Збірник матеріалів VIII Всеукраїнської науково-практичної конференції. Кам'янець-Подільський: ПП Буйницький О. А., 2018. С. 92–98.
5. Прокопий Кесарийский. Война с готами / Пер. с греч. С. П. Кондратьева, вступ. ст. З. В. Удальцовой. М.: Изд-во АН СССР, 1950. 517 с.
6. Забашта Р. Скульптура слов'ян-язичників і художня традиція античного світу (до проблеми історико-культурної сув'язі). *Студії мистецтвознавчі*. К.: ІМФЕ НАН України, 2009. № 3(27). С. 20–39.

7. Белов О. Ф., Шаповалов Г. І. Монети Античної Греції і Боспорського царства як джерело до праісторії тризуба Руси-України. *Музейний вісник: науково-теоретичний щорічник*. № 19. Запоріжжя, ТОВ ПУВК, 2019. С. 221–245.

8. Міллер М. Матеріали до питання за тризуб. *Рід та Знамено: Часопис присвячений знаменництву та родовідній справі*. Мюнхен, 1947. Зшиток 1. С. 12–16.

9. Сміт Ентоні Д. Нації та націоналізм у глобальну епоху. Київ : Ніка-Центр, 2013. 278 с.

УДК 070.46(477.83/.86)«19»

Біла Катерина, доктор філософії, молодший науковий співробітник відділу історії України XIX – початку XX ст. Інституту історії України НАН України; ORCID <https://orcid.org/0000-0002-4732-6695>

«ОБРАЗ» ГАЛИЦЬКОЇ УКРАЇНИ ТА ГАЛИЧАН НА СТОРІНКАХ ПОДІЛЬСЬКОЇ ПРЕСИ У РОКИ ПЕРШОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ»

Анотація. У статті розглянуто «образ» галицької України та її жителів, який формувала імперська пропаганда на сторінках регіональної преси, зокрема подільської. Подільська губернія, як прикордонна у роки Першої світової війни стала ще й прифронтовою. Тут зосереджувалися війська, проходила лінія фронту, подекуди відбувалися бойові дії. Тому тема війни, її значення, завдання жваво обговорювалися на сторінках преси – найпоширенішого джерела інформації і водночас пропаганди того часу. Одним із напрямків воєнної пропаганди стало створення «образів»: «образу ворога», «образу друга», а також «образу жертви», яку «визволяла» Російська імперія у цій війні. Поміж інших, такою «жертвою» у риторичній імперській пропаганді постала Галичина та галичани.

Ключові слова: Галичина, галичани, Російська імперія, пропаганда, воєнна пропаганда, Перша світова війна, лінія фронту, Подільська губернія.

В умовах сучасної російсько-української війни протистояння на інформаційному фронті стало звичним явищем, а заходи дезінформації противника, його інформаційно-психологічні операції постали повноцінною зброєю. Методика воєнної пропаганди, що використовується сьогодні Російською федерацією у протистоянні з Україною, ідеологічні наративи та кліше значною мірою запозичені з воєнної риторики, яку використовувала

Російська імперія напередодні та на початку Першої світової війни. Так маски «визволителів», «захисників братніх народів», борців за православну віру були такі ж як і в нинішніх загарбників, а фанатична віра в справедливість війни, розмови про її невідворотність, популяризація смерті, «честі» померти за вітчизну, принесення на «вітвар вітчизни» життя своїх дітей та чоловіків, що фігурували у пропагандистських наративах понад сотню років тому по суті лягли в основу нинішньої воєнної пропаганди Російської федерації.

Метою даного дослідження є аналіз однієї з тем воєнної пропаганди, а саме теми «образу Галичини» і її жителів як «жертв», що потребували «визволення» та «приєднання» до Російської імперії. В основу джерельної бази дослідження покладені матеріали трьох місцевих періодичних видань, два із яких видавалися у тодішньому адміністративному центрі Подільської губернії – Кам'янці-Подільському, інше виходило у повітовому центрі цієї ж губернії – Проскурові. До перших двох відносяться видання «Подолія» – церковно-громадська, політична і літературна газета, що виходила три рази на тиждень та газета «Подолянин» – політична, громадська та сільсько-господарська газета, щоденна. Третім періодичним виданням, публікації якого проаналізовано в даному дослідженні, була газета «Земская мысль» – політична, громадська та літературна газета, яку видавала Проскурівська земська управа. При дослідженні використовувався матеріал цих видань за період 1914–1915 рр., що тематично стосувалися проблем Галичини пов'язаних з бойовими діями, її соціально-економічними труднощами, які були викликані воєнним станом, а також статті, що описували історію, культуру, побут жителів цього краю.

Тема «образу Галичини» в історіографії далеко не нова, до неї звертилася у літературознавчому контексті, зокрема при дослідженні художньої та публіцистичної літератури як польської та австрійської, так і російської і зрештою української, у досить широкому хронологічному зрізі, у тому числі й періоду ХІХ – початку ХХ ст. [1, с. 54]. Також аналізу образів та стереотипів про Галичину присвячена низка сучасних досліджень, зокрема робота Р. Голика, у якій науковець торкається проблеми творення «образів Галичини» періоду ХІХ – ХХІ ст. [2]. Ґрунтовний аналіз поширених уявлень про Галичину здійснив історик В. Расевич, розглянувши різноманітні варіації міфів про цей край, які побутували у різні історичні періоди і трансливалися різними суспільно-політичними течіями [3]. На «образ Галичи» в пресі звертали увагу дослідники періодики, зокрема І. Райківський проаналізував як зображали Галичину на сторінках газети Київський телеграф у 1870-х рр. [4]. Окремою темою дослідження постали питання ідеологічних впливів на саме населення Галичини під час російської окупації у період Першої світової війни [5]. Однак у результаті історіографічного аналізу з'ясуємо, що проблема формування «образу

Галичини» серед населення підросійської України у період Першої світової війни не набула належного висвітлення.

У інформаційному полі напередодні «Великої війни» відчувалася напруга. Преса як центральна, так і регіональна відображала антинімецькі та антиавстрійські настрої влади. І це не дивно, адже чим краще буде «опрацьована» тема війни в суспільстві, пояснена її необхідність для країни, значення для громадян, тим більшою буде підтримка воєнної політики населенням. Насправді саме від останніх завжди залежав успіх воєнної кампанії, адже цивільні надавали мобілізаційний і трудовий ресурс, забезпечували роботу економіки країни в умовах воєнного стану, зрештою легітимізували дії влади і розраховувалися за наслідки при будь-якому результаті війни – перемозі, чи програві.

Формувати необхідне для влади уявлення в суспільстві допомагала пропаганда, наполегливо працюючи на інформаційному полі, вона, передусім, освоювала пресу. Місцеві газети посилювали відчуття підозрілості в суспільстві короткими інформаційними замітками про невідомих осіб, що намагалися нелегально перетнути кордон з Австро-Угорщиною, про затриманих подорожуючих австрійських підданих, хоча в мирний час такі події у прикордонних містах були доволі звичними та не привертали особливої уваги [6, с. 4; 7, с. 4].

У пресі повсякчас виправдовували війну за допомогою тези про відновлення «історичної справедливості» через «повернення» територій Русі до складу Російської імперії. Розмовами про так зване «воз'єднання» рясніли газети при коментуванні ледь не кожного кроку російської армії на території Австро-Угорщини. Поверненням «свого» називали й окупацію Російською армією Галичини у 1914 р. Коментарі щодо подій навколо Галицької битви та її результатів зводилися до прославлення «блискучої» перемоги російських воїнів, які наблизили століттями очікуваний час «воз'єднання Червоної Русі з матір'ю Росією». Описуючи взяття Перемишля на початку березня 1915 р. автор замітки не полінувався надати історичну довідку про це, одне з найдавніших міст Галичини, назвавши його «руським городом», яке в XIV столітті увійшло до складу польського королівства і ось, «нарешті», російським військам вдалося виправити цю «історичну помилку» [8, с. 2–3]. Повторюючи риторику центральних імперських газет про завершення справи «Івана Калита – великого збирача земель Русі», у місцевій пресі розповідали про необхідність звільнити всі території Червоної Русі, а також «угорську Русь», а за нею Хорватію, Чехію, Далмацію, Боснію і Герцеговину [9, с. 2]. Тобто офіційна пропаганда навіть не соромилася і не піддавала сумніву легітимність таких територіальних зазіхань. Центральною ідеєю «Великою війни» в газетах називали завершення справи

«звільнення» слов'ян задля привнесення «миру» і «блага», яке їм могла запропонувати лише Російська імперія. У цім контексті Галичина поставала всього лиш як один із регіонів, на які претендувала Російська імперія. Тому цей край у газетах описувався як такий, що культурно тяжів до складу Русі, спадкоємицею якої себе вважала Російська імперія.

У замітках про соціально-економічний стан Галичини оповідали про складне становище селянського населення, у них йшлося про зруйновані бойовими діями поселення, витоптані або випалені посіви. Звісно винними проголошувалися австро-угорські війська, хоча тактика «випаленої землі» практикувалася обома арміями. Між іншим останнє подекуди «проскакувало» у статтях про «тактичний» відступ російської армії з галицьких міст, у яких вони нічого не залишали для «поживи» австрійським військам [10, с. 2]. На шпальтах газет поставали сумні картини спустошених війною сіл з нестачею чоловічого населення та занепадаючими в результаті цього господарствами: не зорані поля, відсутність робочої худоби, голод і повна «безпорадність» місцевих жителів [11, с. 4; 12, с. 3].

Поруч з цим згадувалося про докладання «неймовірних» зусиль царською владою задля налагодження економіки в регіоні. Так йшлося про відновлення торгівлі в містах і містечках Галичини, де на ринках почали з'являтися товари виготовлені в Російській імперії [13, с. 3; 14, с. 2], під'єднання галицької залізниці до загальноімперської мережі залізничного сполучення [15, с. 3].

Тож російська окупація Галичини на сторінках преси згадувалася виключно в позитивних тонах. Й окрім фінансової і матеріальної підтримки згадувалося про усілякі просвітницькі ініціативи Російської православної церкви, зокрема відкриття нею церковно-парафіяльних шкіл. Хоча відкриття останніх насправді мало на меті не так поширення освіти, як імперської ідеології, проте в пресі це дозволяло підтримувати думку про «велику» культурну місію Росії на окупованих територіях [13, с. 3].

Пропаганда остерігалася підкреслювати національну ідентичність регіону аби не «сіяти зерна» українського сепаратизму у власному інформаційному просторі. Не ставлячи за мету вивчити справжню реакцію жителів західних регіонів України на прихід російських військ, у вересні 1914 р. автор однієї з пропагандистських заміток стверджував, що «найбільш багаточисельна група населення», розуміючи під цим означенням україномовних жителів краю (і, що не менш важливо, православного віросповідання) буде зустрічати з радістю та молитвою на устах своїх «визволителів». Як бачимо автор не став використовувати термін «українці», підбираючи складніші синоніми. Так характерною рисою офіційної преси того часу було уникання термінів «українці», «українець» при описі українського населення Австро-Угорської

імперії. Як влучно зазначила дослідниця А. Ісаєва, характеризуючи термінологічні звороти, які використовувалися в газеті «Киевлянин» щодо означення українців Галичини, Буковини і Закарпаття, редакція газети допускала лише такі етноніми, як: «православне руське населення Галичини», «руські галичани», «угроруси», «руське населення» [16, с. 21].

Галичани на сторінках газет поставали у позитивному світлі. Автори статей зазвичай підкреслювали добродушність і простоту місцевого населення, яке «благосклонно» відносилося до завойовників. Так, у замітці про Перемишель читаємо: «Марія Василівна, молода вдова, висока, повна, гарна жінка, місцева селянка, русинка. Розмовляє на своїй українській мові, але так само добре спілкується польською». Наголошувалося, що мешканці цих сіл часто співали мелодійних журливих чи веселих українських пісень, а їхні хати зовні були схожі на сільські помешкання волинян, чи жителів мінської губернії [17, с. 3]. Їхній спосіб ведення господарства, різновид промыслів яким займалися галицькі селяни очевидно був подібний до того як господарювали у селах «підросійської» України. Однак цю спільну рису при характеристиці краю у пресі називали «русскою чертою». Так дописувач газети Подолянин пише, що «бджільництво, риса характерно «русская», у багатьох регіонах у нас закинута», а на Галичині у кожному селі є пасіки, навіть громадські. Тут же вказувалося про велику любов галицького селянина до землеробства, яка також трактувалася як риса виключно ««русская крестьянская». Так, читаємо» «любов до землеробства... присутня у нас на всіх просторах Росії, збереглася і там в «русском уголке»» [18, с. 2]. Використання зменшувально-пестливих епітетів при описі цього регіону мало на меті викликати у читача співчуття і бажання допомогти Галичині, проте ці епітети ні в якому разі не сприяли сприйняттю Галичини як окремого регіону, а формували образ її як одного із «куточків», «відрізків», які не можуть повноцінно існувати поза Російською імперією.

Описувана у газетній замітці гостина російських офіцерів у пані, мешканки з околиць Перемишля, формує у читача позитивне враження про галичан, викликає емпатію. На запитання хто з військових кращий, господиня відповідала, що краще б було аби ні ті ні інші не приходили до її дому, бо австрійці забрали коней, а росіяни корів. У такій відповіді ми не бачимо чітко окресленого винуватця завданих жінці збитків, винним постає якась «абстрактна» війна, якої б «краще б» не було. Від прочитаного тексту формується враження, що найбільшим страхом жінки було безвладдя і анархія, реальну загрозу для неї становили відбиті від війська дезертири, а ось регулярна армія в регіоні, хоч і російська, на її думку було цілком безпечним станом. Автор цієї замітки підкреслив особливу неприязнь місцевих жителів до «мадярів» й відсутність особливого страху перед російськими військами [19, с. 2–3]. Навіть

приймати продовольчу допомогу від російських солдат мешканці Перемишля і його околиць остерігалися, оскільки боялися подальшої розправи «мадярських» військових, які у разі повернення могли їх покарати [20, с. 2–3; 21, с. 1]. Останнє питання помітно актуалізувалося у пресі, інформація про каральні заходи австрійської влади проти колаборантів і їх поплічників миттєво розповсюджувалася газетами, викликала жвавий інтерес і, очікуване, співчуття у читачів. Для фінансової підтримки жителів Галичини, що постраждало від репресивних заходів влади Австро-Угорської імперії, утворили при генерал-губернаторстві Галичини благодійний комітет, куди редакція газети Подолянин пожертвувала кошти і закликали здійснювати пожертви своїх читачів [22, с. 4].

Таким чином галичани поставали перед читачем подолянином такими ж як і вони, підкреслювалася одна мова, схожий уклад життя та господарювання, знайомі соціально-економічні труднощі, принесенні війною та воєнним станом. Та обов'язково наголошувалося на тім, що справжній ворог для жителів Галичини як і для Російської імперії був на заході, тому вони, «прості» галичани, а тим більше «русини» не боялися російських військ.

Поруч з цим формувався образ й «неправильних» галичан, ворогів царської влади й усього «руського» народу. Пропаганда провела «чітку» межу між «своїми» і «чужими», де останніми були українська інтелігенція та греко-католицьке духовенство, а також поміщики та євреї, як основні землевласники в регіоні, їх оголошували сепаратистами і австрійськими підданими.

Як і сторіччям раніше, коли Російська імперія анексувала Поділля та Волинь, з початком окупації на Галичині розпочалася боротьба з Греко-католицькою церквою. Загалом акцент на вірі допомагав підтримувати у суспільстві думку про «велику» місію Російської імперії у цій війні, а саме відновлення та пошири православ'я, як єдино правильної релігії. Арешт митрополита Андрея Шептицького преса «смакувала», як ще одну перемогу після захоплення російськими військами Львова. У одному з дописів вказувалося, що окупаційна влада спершу проявила «великодушність» та дозволила митрополиту Шептицькому продовжувати служити, однак після його проповіді, у якій він назвав загарбників «гвалтівниками» і висловив сподівання на швидке звільнення Галичини від росіян, митрополита Шептицького арештували та відправили у заслання [23, с. 4].

На шпальтах газет зазначалося, що перехід жителів галицького краю у православ'я відбувався добровільно, в результаті «довгоочікуваного звільнення». Близько 30 тис. парафіян, як вказувалося у газеті Подоліє за листопад 1914 р. стали парафіянами Російської православної церкви. Хоча перехід цей відбувся шляхом насильного захоплення парафій, даний акт трактувався як велика місіонерська діяльність заради порятунку «заблудших»

душ і задля подолання ворогів православ'я і вітчизни [24, с. 3]. Власне саме релігійна приналежність жителів Галичини до інших релігійних конфесій було чи не єдиною очевидною відмінністю, про яку пропаганді не можливо було змовчати і від чого у її риторичі слід було «очистити» галичан.

Отже, на сторінках регіональної преси Поділля формувався «образ Галичини», як краю, що в результаті «історичної помилки» був відділений від територій, які належали Російській імперії. Маніпулюючи історичними фактами на сторінках газет, пропаганда відстоювала думку про те, що територіальні претензії Російської імперії на Галичину були цілком законними. З цією метою публікувалися замітки на історичну тематику, де обговорювалася історія Русі, Галицько-Волинського князівства, входження його територій до складу Польського королівства. Окрім статей історичного спрямування, публікувалися замітки у яких автори щиро захоплювалися Галичиною і її культурою. Характерною особливістю усіх статей про Галичину було те, що у них майже, або зовсім не використовувалися терміни «українці», «українські», з тією метою аби не підживлювати у власному інформаційному просторі «українського сепаратизму». Тому формуючи «образ Галичини» пропаганда остерігалася надто сильно підкреслювати її культурні особливості. Дописувачі статей зосереджувалися на загальноукраїнських рисах, що були характерні для усіх регіонів України, а саме на мові, сільсько-господарських традиціях господарювання, способі будівництва та прикрашання осель, любові до пісні тощо. Галичани на сторінках газет поставали як звичайні українці, кореспонденти не зосереджувалися на їхніх культурних особливостях і все більше займалися обґрунтуванням спорідненості галичан з мешканцями Російської імперії. «Образ галичан» формувався як образ жертви, яка потребувала визволення від «культурно чужої», «ворожої» Австро-Угорської імперії. У газетах йшлося про необхідність врятувати галичан не лише фізично, а й духовно. Тому відібрані силоміць парафії у Греко-католицької церкви і передача їх Російській православній церкві оголошувалося однією із великих місій Російської імперії, а саме порятунком «заблудших душ». Окрім «галичан-жертв» створювався образ «неправильних галичан», які не були лояльними окупантів. До таких переважно зараховувалися українська інтелігенція, греко-католицьке духовенство і поміщики. Дана тема дослідження не є вичерпаною, проблема формування «образу українців Галичини» у суспільному уявленні українців, що проживали на територіях контрольованих Російською імперією є надзвичайно актуальна, як така, що дає відповіді на зародження у історичній пам'яті українців стереотипних уявлень одне про одного.

Список використаних джерел та літератури

1. Голик Р. Anima Galicina і/чи Fata morgana: реальна й віртуальна Галичина в літературі та ментальності. *Вісник Львівського університету*. Серія філологічна. 2014. Вип. 60. Ч. 1. С. 53–61.
2. Голик Р. «Галичина» як семіотична проблема: до археології образів та стереотипів. *Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність*. 15/2006-2007. С. 708 – 719.
3. Расевич В. Історія міфу Галичини. *Zaxid. Net*. 14 квітня 2008. URL: https://zaxid.net/istoriya_mifu_galichini_n1052561/
4. Райківський І. Галичина на сторінках газети «Київський телеграф» (1875–1876 рр.). *Вісник Прикарпатського університету*. Секція історія. 2014, Вип. 26. С. 14–21.
5. Мосієнко О. Російська та австро-угорська пропаганда на південно-західному фронті в 1914 – 1917 рр. канд. дис. Житомир. 2019. 240 с.
6. При с. Ляшковцы... (Местная хроника). *Подолія*. 6 червня 1914 р. С. 4.
7. 16 іюля в гостиннице «Гранд Отель»... (Местная хроника). *Подолія*. 18 липня 1914 р. С. 4.
8. Перемышль. *Земская мысль*. 14 березня 1915 р. №63. С. 2–3.
9. Взятие Львова и Галича. *Подолія*. №90. 3 вересня 1914 р. С. 2.
10. Михайловский В. По местам боев. Бои в Станиславе. *Земская мысль*. 24 лютого 1915 р. № 47. С. 2.
11. Львов: Землевладельческая помощь населению Карпатской Руси. *Земская мысль*. 26 лютого 1915 р. С. 4.
12. Ефрейтер. Городок в Галиции. *Земская мысль*. 4 березня 1915 р. №54. С. 3.
13. В Галиции. *Земская мысль*. 15 січня 1915 р. №13. С. 3.
14. В Перемышле. 15 березня 1915 р. № 64. С. 2.
15. Железнодорожное сообщение с Галицией. *Земская мысль*. 4.03.1915 р. № 54. С. 3.
16. Ісаєва А. Перша світова війна на сторінках газети «Киевлянин». *Краєзнавство*. 2018. №4. С. 16–25.
17. По Галиции. *Земская мысль*. 14 березня 1915 р. №63. С. 3
18. Бобров Д. Из Галицких впечатлений. *Подольнин*. 13 квітня 1915 р. №1277. С. 2.
19. Ганейзер Е. Под Перемышлем. При большой дороге. *Земская мысль*. 3 березня 1915 р. №53. С. 2–3.
20. Ганейзер Е. Под Перемышлем. При большой дороге (окончание). *Земская мысль*. 4 березня 1915 р. №54. С. 2–3.

21. Перемышль после падения. *Земская мысль*. 14 березня 1915 р. № 63. С.1.
22. Помогите родной Галичине. *Подольнин*. 13 березня 1915 р. №1277. С. 4.
23. К аресту униатского митрополита графа Шептицкого. *Подолія*. 5 жовтня 1914 р. №104. С. 4.
24. Нужно дорожить временем. *Подолія*. 7 листопада 1914 р. №118. С. 3.

УДК 314.156.5(477)«19»

Вавринчук Микола, кандидат політичних наук, доцент, завідувач кафедри права Хмельницького національного університету

ГОЛОДОМОР В УКРАЇНІ 1932-1933 РОКІВ В КОНТЕКСТІ ПРАВОВОЇ ОЦІНКИ

Анотація. Звернуто увагу на деякі аспекти правової оцінки Голодомору в Україні в 1932-1933 роках згідно міжнародного права, а також вітчизняного законодавства.

Ключові слова: Голодомор, геноцид українців, юридичне обґрунтування, злочин проти безпеки людства, національне та міжнародне законодавство, конвенція ООН про запобігання злочину геноциду і покарання за нього.

Радянська влада не тільки заперечувала факт голодомору в Україні, але й десятиліттями стверджувала, що будь-які розмови про голод 1932-1933 років є частиною міжнародної змови з метою очорнити «добре ім'я» Радянського Союзу, яке підтримували українські емігранти в Канаді і США.

В 1983 році науковці та публіцисти Америки Роберт Конквест, Джеймс Мейс, Марко Царинник почали відкривати реальність гуманітарної катастрофи, яка відбулася в Україні. Згодом конгрес США створив спеціальну комісію з українського голодомору, яка в 1990 році опублікувала зібрані нею дані в багатотомній праці.

З середини 1980-х р.р. українські науковці Станіслав Кульчицький, Володимир Мацяк та інші, змогли вперше відкрито заявити, що голод на початку 1930-х справді був. Нові дослідження, здійснені наприкінці 1980-х відкрили величезну кількість жахливих даних, за якими кількість жертв коливається від 4,5-5 мільйонів смертей лише в 1933 році до 10 мільйонів смертей впродовж решти 1930-х р.р.

Ми, мабуть, ніколи не дізнаємося, скільки смертей прямо чи опосередковано спричинив голодомор, радянська влада все зробила щоб знищити або фальсифікувати матеріали про причини смертності в роки голодомору.

У будь-якому разі цифри не передають повного уявлення про цю трагедію. Здатність людей знищувати одне одного може тільки приголомшувати.

Деякі дослідники, історики, політологи, політики як в Україні, так і поза її межами, визначаючи злочинний характер Голодомору, не вважають його злочином геноциду, попри ухвалення у 2006 році Верховною Радою України Закону про Голодомор 1932-1933 рр. в Україні. Вони аргументують свою позицію тим, що на той час на безмежних просторах СРСР від голоду масово гинули не лише українські селяни, і тому, мовляв, немає сенсу виокремлювати геноцидний характер українського Голодомору. Навіть якщо розглядати штучно організований голод поза національним контекстом, таке знищення також є злочином проти людяності.

Спільними для геноциду й інших злочинів проти людяності є те, що їх скоєння тягне за собою широкомасштабні або систематичні порушення природних прав та основоположних свобод людини і є підставою для відповідальності винних держав, посадових осіб згідно з нормами національного і міжнародного права.

Противники кваліфікації Голодомору як злочину геноциду ставлять запитання, чи було цей намір зафіксовано документально, чи існував заздалегідь розроблений план, який його підтверджував.

Але ж Конвенція ООН 1948 р. про запобігання злочину Геноциду і покарання за нього не передбачає неодмінного надання документа про план злочину або про намір його скоїти, а вимагає лише доведення такого наміру. Документ, в якому було б викладено план знищення українських селян з допомогою голоду, навряд чи буде виявлено. Навіть у фашистській Німеччині, де існувала офіційно схвалена расистська доктрина, геноцид проти євреїв чинили під прикриттям «вирішення єврейського питання».

Сьогодні навіть противники визнання українського Голодомору геноцидом погоджуються з тим, що голод в Україні спровокувало свавільне вилучення у селян вирощеного ними врожаю на підставі надмірних хлібозаготівельних планів, установлених державою за рішенням вищих партійних органів СРСР. Реалізація таких планів неминуче прирікала село на голодну смерть. Тож планування надмірного вилучення у селян виробленої ними сільгосппродукції є рівнозначним плануванню Голодомору. Іншими словами, план винищення українських селян було замасковано під надмірні плани хлібозаготівель. Юридичне і правове визначення геноциду, як категорії міжнародного права, було здійснене завдяки наполегливій роботі видатного юриста й історика Р. Лемкіна.

Її початком був проект, який він подав на розгляд міжнародної конференції в 1933 році, з питань уніфікації Кримінального законодавства [1, с. 220].

У 1944 році Р. Лемкін уперше ввів у науковий обіг перелік «геноцид». Він був одним із співавторів Конвенції ООН про запобігання злочину геноциду та покарання за нього [2, с. 44], підписаної 9 грудня 1948 р., Українська РСР підписала документ 16 червня 1946 р., а ратифікували його 15 листопада 1954 року.

Конвенція ООН була результатом кодифікації норм звичаєвого права, якими було заборонено масове вбивство людей, зокрема за національною, етнічною чи іншими ознаками. Спільними для геноциду та інших злочинів проти людяності є те, що їх вчинення веде до порушення природних прав та основоположних свобод людини, прийнятих в Декларації прав людини в 1948 році, і є підставою для відповідальності винних держав, посадових і фізичних осіб, відповідно до норм національного і міжнародного права.

Можна зробити висновок, що геноцид це не єдиний міжнародний злочин, в окремо взятій країні, або злочин проти людяності, а геноцид це один із них. Суть злочину геноциду – це акти, що вчиняються з наміром знищити, повністю, або частково, будь-яку національну, етнічну або релігійну групу, так записано у формулі початкової частини ст. II Конвенції ООН, 1948 року.

Український вчений, дипломат Володимир Василенко звертає увагу на те, що наявність у суб'єкта злочину наміру вчинити злочин геноциду може бути встановлена коли: а) особа має на меті брати участь у геноцидних діях (елемент поведінки); б) особа має намір спричинити певний наслідок чи усвідомлює, що він настане в результаті такої послідовності подій [3, с. 16].

Геноцид, вчинений у 1932-1933 роках радянським режимом, був спрямований проти українців і це доведено вже дослідниками Голодомору, адже більшість населення України в той час були українці (понад 80%). Голод як одне зі знарядь геноциду, поряд з терором (проти української інтелігенції), репресіями бувших учасників УНР, депортаціями (куркулів), розстрілами (національно-свідомих українців), був використаний для фізичного знищення українців, знищення української нації та утримання України в складі СРСР.

Згаданий раніше Р. Лемкін представляв радянський геноцид щодо українців як намір режиму знищити українську націю в чотири стадії: 1) знищення національної еліти – мозку нації, 2) знищення національної церкви – душі нації, 3) винищення український селян – хранителів української культури, мови, традицій, 4) фрагментація українського народу через змішування українців з іншими національностями шляхом переселень для радикальної зміни складу населення [4, с. 75].

Даючи правову оцінку злочину геноциду української нації 1932-1933 роках, необхідно також використовувати українське законодавство та норми міжнародного права. 22 травня 2009 року Служба безпеки України відкрила кримінальне провадження за фактом вчинення геноциду в Україні у 1932-1933 роках, тобто за ознаками злочину, передбаченого ч.1 ст. 442 Кримінального кодексу України.

Відкриття СБУ кримінальної справи за фактом вчинення геноциду в Україні, зазначає в Василенко [5, с. 23], не суперечить ні принципу заборони зворотної дії закону, ні принципу «немає злочину без визначення його законом». Воно ґрунтується на принципах загального міжнародного права і нормах Конвенції 1948 р., які є частиною кримінального законодавства України.

Безпідставними є спекуляції на тему антиросійської спрямованості матеріалів кримінальної справи, розслідування не мало на меті покарати когось за злочин, головні його ідеологи, організатори і виконавці відомі. Розслідування мало на межі з'ясувати всі обставини трагедії Голодомору.

13 січня 2010 року Апеляційний суд міста Києва розглянув кримінальну справу, відкриту СБУ за фактом вчинення геноциду в Україні в 1932-1933 роках за ознаками злочину, передбаченого ч.1 ст.442 КК України. Справа була закрита у зв'язку зі смертю обвинувачених, які за висновками органу досудового слідства – з метою придушення національно-визвольного руху в Україні та недопущення побудови і утвердження незалежної української держави, шляхом створення життєвих умов, розрахованих на фізичне винищення частини українців спланованим ними Голодомору 1932-1933 років, умисно організували геноцид частини української національної групи [6, с. 281].

У 2019-2021 роках проведено досудове розслідування у кримінальному провадженні №22019000000000309 щодо причетності керівників центральних партійних та спеціальних каральних органів УРСР до вчинення геноциду [7, с.119]. Заборона злочину геноциду, закладена в Конвенції ООН 1948 р., вона є універсальною і загальновизнаною нормою, яка не допускає відхилень і може бути змінена лише нормами такого самого характеру. Отже, положення Конвенції ООН 1948 р. і Конвенції ООН 1968 року є нормами прямої дії.

Визнання Голодомору міститься в цілій низці міжнародних офіційних документів і сьогодні продовжується це визнання на рівні зарубіжних країн, міжнародних організацій.

Генеральна конференція ЮНЕСКО, нагадуючи про Голодомор 1932-1933 років, через який загинули мільйони безвинних українців, висловила впевненість у тому, що трагедія Голодомору, викликана жорсткими діями та політикою тоталітарного сталінського режиму, має стати попередженням сучасним і

майбутнім поколінням щодо дотримання демократичних цінностей, прав людини та законності.

Список використаних джерел та літератури

1. Навчальний посібник для вчителів «Голодомор 1932-1933 років – геноцид української нації». Київ: Видавництво Марка Мельника (ФОП Мельник М.Ю.), 2021. С.220.

2. Лемкін Р. Конвенція про запобігання та покарання злочину геноциду. Радянський геноцид в Україні (стаття 33 мовами). С. 44-46.

3. Василенко В. Методологія правової оцінки Голодомору 1932-1933 р.р. в Україні як злочин геноциду. С.16.

4. Антонович М. Голодомор 1932-1933 років в Україні в контексті радянського геноциду проти української нації. С.75, 91.

5. Василенко В. Кримінальна справа «Голодомор – 1932-1933: правові колізії чи нехтування пам'яттю жертв? *Дзеркало тижня*. 2009. 20 червня. С.23.

6. Геноцид українців 1932–1933 за матеріалами досудових ГЗ4 розслідувань /упоряд: О. Петришин, М. Герасименко, О. Стасюк: Нац. акад, прав. наук України [та ін.]. Вид. 2-ге, доповн. Київ; Харків: Право, 2022. С.281.

7. Геноцид українців 1932-1933 за матеріалами досудових розслідувань /упоряд.: О.Петришин, М.Герасименко, О.Стасюк. Київ: Видавництво Марка Мельника, 2021. 520 с.

УДК 94 (477) «18»

Гедін Максим, кандидат історичних наук, доцент, доцент кафедри психології і туризму Київський національний лінгвістичний університет

КРАЄЗНАВЧА ДІЯЛЬНІСТЬ В. Б. АНТОНОВИЧА НА ПОДІЛЛІ

Анотація. Метою дослідження є аналіз впливу масштабної краєзнавчої діяльності видатного українського вченого В. Б. Антоновича, що відбувалася в період культурно-національного відродження, на формування його поглядів щодо державотворчих процесів в Україні. У статті представлено аналіз науково-організаційної діяльності видатного українського вченого і громадського діяча В. Б. Антоновича в галузі історичного краєзнавства. Висвітлено краєзнавчу діяльність вченого на ниві української науки, і показано, що поєднуючи працю науковця зі збиранням національної старовини, охороною, зберіганням та вивченням пам'яток української культури, В. Антонович

пристрасно і послідовно відстоював свої життєві принципи – збирання старовинних предметів збагачує українську науку та історію і безпосередньо впливає на культурно-національне відродження української державності.

Ключові слова: *В. Б. Антонович, історичне краєзнавство, українськість, школа істориків, державотворення.*

В період культурно-національного відродження українське краєзнавство виступило потужним чинником громадських та інтелектуальних рис українського суспільства, а також значно впливало на розвиток політичного та духовного життя в Україні. Зокрема, історична та краєзнавча діяльність різних адміністративних земств спричинила активізацію вивчення історії і традицій українських земель різних регіонів, заклала основи музеєзнавства та охорони культурно-історичних пам'яток. Крім того, українськими краєзнавцями почала активно досліджуватися історія, культура, фольклор та традиції етнічних меншин, які проживали на українських землях, що давало змогу чітко визначити роль корінного народу в середовищі. Це було також важливо в контексті розуміння того, що етнокультурні процеси в Україні формувалися шляхом взаємин між народами і рівнем їх культурного, економічного, політичного і соціального розвитку [1, с. 12].

В ХІХ столітті відзначимо те, що до вивчення, осмислення і аналізу краєзнавчої спадщини українського народу приєдналися інтелектуали неукраїнського походження, які протистояли російській асиміляції також через вивчення унікальності території України. Вони склали українську модерну націю, яка визначала напрями розвитку українського краєзнавства в контексті національно-культурного відродження. Серед представників такого формату української національної еліти особливий інтерес викликає Володимир Боніфатійович Антонович – професор Київського університету імені Святого Володимира, видатний громадський та культурний діяч другої половини ХІХ століття, який в умовах переслідування українофілів стає лідером не тільки українського культурного та громадського життя, але й одним із фундаторів краєзнавчого руху.

Спадщина В. Б. Антоновича достатньо повно представлена в українській історіографії і неодноразово була предметом докладного вивчення та аналізу. Зокрема, в одній із останніх енциклопедій, серед упорядкованої бібліографії представлений доробок вченого на ниві краєзнавства [2]. Серед низки сучасних праць науковців слід відзначити монографію, де вивчалися історіософські погляди В. Б. Антоновича на причини українського культурно-національного відродження, а також аналізувалися фактори, які вплинули на формування наукового світогляду вченого [3]. У іншій монографії досліджується вплив

інтелектуального середовища в якому перебував В. Б. Антонович, зокрема наукових і публіцистичних дискурсів в яких він приймав активну участь, на процеси національного самовизначення українського етносу [4]. У найзначніших працях, які вивчають життєвий і творчий шлях В. Б. Антоновича, докладно вивчена біографія вченого, проаналізована його громадсько-політична діяльність і творча спадщина [5]. В низці статей розглянуто науковий доробок В. Б. Антоновича в напрямі історичної регіоналістики [6]. В той же час, краєзнавча діяльність В. Б. Антоновича на різних етапах його життєвого шляху, та те, як вона впливала на формування державницьких позицій вченого, висвітлена в історіографії не досить детально.

Мета статті – проаналізувати вплив краєзнавчої діяльності видатного українського вченого В. Б. Антоновича на Поділлі формування його поглядів щодо державотворчих процесів в Україні.

Сучасні дослідження показують, що В. Б. Антонович народився 18 (30) січня 1834 р. недалеко від Київської, Волинської та Подільської губерній [7, с. 19]. Його першим вчителем була бабуся Кароліна Гурська, яка в доброті виховувала майбутнього вченого. Однак, після того як мати В. Антоновича Моніка почала працювати гувернанткою у польських панів Цибульських, вона прагнула привчити своїх дітей до звичаїв і традицій польської шляхти [5, с. 8–9]. Зазначимо, що саме крізь протистояння материнському гніту майбутній вчений і зацікавився українською культурою і в дослідженнях традицій української землі. Ця зацікавленість посилилася під час проживання В. Б. Антоновича у свого названого батька – Боніфатія, від майбутній вчений якого вперше почув про Запоріжжя, де колись зароджувалось українське козацтво.

Виховання в родині сформувало у В. Б. Антоновича ерудицію, критичний таланти, стійкість переконань, працездатність і вражаючу любов до рідного краю і українського народу. В своїх наукових роботах вчений писав, що соромно жити в краї і не знати ні самого краю, ні його людності. Фактично це твердження вченого слало в майбутньому його краєзнавчим кредо. Величезне значення вчений приділяв освітній та культурній праці зі збереження національної спадщини та захисту самобутності українців. Саме ці якості сприяли тому, що у 80-х рр. XIX ст. за ініціативою В. Б. Антоновича була створена так звана «Київська школа істориків» (історіографічна школа при Київському університеті св. Володимира) [8, с. 220].

В. Б. Антонович дійсно ще із юнацьких років захоплювався географією, під визначенням якої він розумів весь комплекс людського буття: природу, ґрунт, корисні копалини, а також знання про народи, економіку та етнографію. Опановуючи методологію комплексного географічного знання природничих та суспільних наук, він спирався на європейські зразки Елізе-Реклю та Філіпсона.

Багато уваги В. Б. Антонович приділяв практиці, зокрема дуже любив креслити, і як відзначали дослідники його археологічні мапи Волині й Київщини викликали захоплення точністю і незвичайною технічністю виконання [9, с. 52].

Працюючи в напрямі краєзнавчих досліджень, В. Б. Антонович користувався багатьма економічними і статистичними дослідженнями, використовував праці Географічного товариства, відомості з геології, гідрології, кліматології. Результатом цього стала розробка і упорядкування унікального курсу лекцій з географії України, який складався з трьох розділів. Перша частина містила загальні відомості про Україну, зокрема описувалися особливості території нашої держави, досліджувалися геологія, мінералогія, гідрографія, флора і фауна тощо. Друга частина була присвячена дослідженню особливостей народів, що проживали на теренах України на різних етапах розвитку, вивчалася етнографія, антропология, етнопсихологія українців. Натомість в третій частині В. Б. Антонович досліджував особливості етногеографічних регіонів України та вивчав економічну географію українських земель [9, с. 54-55]. Тут до речі слід вказати, що значна частина історико-географічних матеріалів по областях України та прилеглих районах, заселених українцями, залишилася в архіві вченого, і так і не була опублікована його послідовниками.

Тут слід наголосити, що В. Б. Антонович ніколи не був кабінетним ученим, а навпаки, брав активну участь у дослідженнях території України, організовуючи археологічні експедиції і таким чином поширював свої знання серед однодумців. Проявом такої діяльності було те, що ще під час навчання в університеті, вчений зацікавився українським народним життям і разом з однодумцями організував рух хлопоманів. Саме так у другій половині 50-х рр. XIX ст. в польському та українському освіченому середовищі Київщини та Волині з'являється нова ідейна течія – хлопоманство, що прагнула вивчати життя та побут українського селянства. Це були часи, коли питання ліквідації кріпосницького ладу набували актуальності у суспільних відносинах і світогляді народу, а представники демократичної української інтелігенції переживали за майбутню долю кріпосних селян, ставлячи завдання їх звільнення з тогочасної фізичної і духовної залежності [10, с. 171].

Як різновид громадського руху, що був представлений у Правобережній Україні польською інтелігенцією, студентською молоддю, нащадками спольщених православних родин хлопоманство було покликано поставити особу селянина і землю, де він проживав, в центрі повсякденної суспільної значущості. Місцеві жителі добре знали рідний край, з радістю знайомили В. Б. Антоновича і його однодумців з місцевими старожилами, консультували і навіть іноді допомагали їм фінансово. Крім того, власники маєтків давали В. Б. Антоновичу

і іншим хлопоманам можливість проводити краєзнавчі дослідження та археологічні розкопки на своїх землях, досліджувати приватні колекції старожитностей, пропонували користуватися родинними архівами й бібліотеками. Безперечно, ці краєзнавчі подорожі Україною, знайомства з українцями та їхньою етнічною культурою остаточно сформували у В. Б. Антоновича українську національну ідентичність.

Дійсно, хлопомани проявляли непересічний інтерес до краєзнавства, історії, мови, культури українського народу. У 1858–1859 рр. вони здійснили ряд подорожей на Запоріжжя, щоб зібрати і записати розповіді очевидців про історичні події, а також народні перекази місцевих жителів. М. С. Грушевський наголошував, що хлопомани мандрували пішки по територіям Волині, Катеринославщини, Поділля, Херсонщини, Київщини і Холмщини, вивчали життя та побут місцевого населення і, таким чином переймаються почуттями спорідненості з українським народом [11, с. 195]. Хлопомани негативно ставилися до аристократизму, станового егоїзму, французоманії, закликали поважати громадські права селян. Згодом вони перестали підтримувати ідею приєднати Правобережну Україну в адміністративному відношенні як провінцію до Польщі.

В рамках здійснення краєзнавчих подорожей хлопомани відмовлялися від шляхетських привілеїв, починали вести селянський спосіб життя, працювали на рівні з українськими селянами у полі, співали українські пісні тощо. Згодом, така проникненість ідеями української національної ідентичності зумовила бажання у деяких представників польської інтелігенції фактично відмовитися від польської національної ідентичності та заявити про українське походження. Звичайно це викликало різку негативну реакцію щодо них у більшості польського шляхетства і чиновників. По відношенню до хлопоманів почалися судові переслідування, покарання, а адміністрації Київського університету св. Володимира наказувалося заборонити хлопоманам носити український селянський одяг.

В історіографії існує думка, що тяжіння польської правобережної шляхти до українства – це не тільки місцевий патріотизм, але й підсвідоме відчуття емоційно-психологічної і ментальної спорідненості з народом, з яким віками жили на одній землі. І дійсно, правобережні польські хлопомани намагалися зблизитись з українськими хлопоманами Чернігівської і Полтавської губерній. В.Б. Антонович як керівник групи польських студентів першим почав налагоджувати контакти із студентами українського походження, а згодом познайомився з М. Коваленком і Ф. Панченком, від яких дізнався про Кирило-Мефодіївське товариство і поезію Т. Шевченка [7, с. 180].

Слід відзначити, що переважна більшість польських хлопоманів, яких організовував у краєзнавчі гуртки В. Б. Антонович, були представниками шляхти Київської, Подільської і Волинської губернії й входили до так званої Української гміни. Саме вони прагнули заявити про свою українську національну ідентичність. На противагу їм, студенти з етнічних польських земель і Литви в цілому негативно ставилися до діяльності та ідей хлопоманів, з призирством називаючи їх «хохломанами» і «галушниками» [10, с. 173].

В цьому напрямі практичним підсумком діяльності В.Б.Антоновича стало заснування у 1859 р. щоденної семирічної школи на вулиці Жандармській (Благовіщенській). Головне завдання вчителів, які були задіяні в цій школі, стало виховання національної свідомої української молоді, у тому числі шляхом залучення їх до краєзнавчої діяльності. Зокрема молодь Києва і Харкова, завдяки своїй освітній практиці і мандруючи Наддніпрянщиною поширювала українську національну ідею, популяризувала літературу.

В рамках своєї краєзнавчої діяльності студенти учителювали в сільських школах, де вчили дітей не тільки читати і писати українською мовою, але й наголошували на важливості вивчення географії, історії та культури України. Згодом до такої практики долучалися студенти харківського університету, а також представники української інтелігенції більшості українських міст [12, с. 20].

Суттєвим підтвердженням вагомого внеску В. Б. Антоновича в розвиток краєзнавства в контексті хлопоманства є публікації Івана Франка, які були підготовлені на основі його безпосереднього спілкування і листування як з В. Б. Антоновичем, так і деякими іншими хлопоманами. Зокрема, контакти Івана Франка з В. Б. Антоновичем встановилися, коли перший виявив прагнення видавництва україномовної газети і шукав джерела фінансування для реалізації задуму. У 1880 р. І. Я. Франко жалкував, що не матиме змоги зустрітися з В. Б. Антоновичем особисто, коли той проїжджатиме через Львів взимку. На початку січня 1881 р. Іван Франко повідомляв Михайла Драгоманова: «З проїжджим добродієм бачився і віддав Вашу карточку. Просив передати, що лист тільки один дістав у Венеції, петиції пришло, але пізніше, так як не швидко зможе їх добути. Переказав від Вас щодо посилки друків, котрі, скоро видобуду, та й зашлю Вам по часті. Щодо подорожі кого з нас у Київ виражався досить холодно, хоч, впрочім, не мав нічого проти того і просив заїжджати прямо до себе» [13, с. 282]. В цьому ж листі І. Франко наголошував, що В. Б. Антонович підтримував його ідею створення україномовної газети.

В. Б. Антонович постійно відвідував громадівські гуртки в різних містах України, поширюючи свої ідеї серед молоді. Будучи професором Київського університету св. Володимира, В. Б. Антонович заохочував студентство до

краєзнавчої діяльності. Зокрема, вчений організував участь учнів в археографічних і етнографічних експедиціях, до роботи в архівах, підбирав краєзнавчі теми для конкурсних, дипломних і магістерських робіт, кращі краєзнавчі наукові розробки рекомендував до друку в наукових виданнях. Учні під керівництвом вченого досліджували географію, історію та культуру українських земель, використовували історично-топографічні й археологічні дані, активно вивчаючи праці самого вченого. Крім того, спілкування В. Б. Антоновича зі студентами відбувалося і в позааудиторний час, коли 3-4 рази на тиждень вчений читав лекції з географії та етнографії України, а влітку організував студентам екскурсії до Львова для ознайомлення з побутом, національно-культурним розвитком і політичним життям Галичини [14, с. 130].

В організації краєзнавчої діяльності молоді дійсно була велика заслуга В. Б. Антоновича. Усі тодішні можливості наукового пізнання в галузі краєзнавства вчений використовував для різноманітного усамостійнення досліджень. Його факультетська і кафедральна діяльність, читання лекційних курсів й спецкурсів, підготовка молодих науковців, участь у роботі Історичного товариства Нестора-Літописця, Південно-Західного відділу Російського географічного товариства, Наукового товариства імені Т. Г. Шевченка у Львові та Українського наукового товариства у Києві, засвідчують, що вчений зробив значний внесок в закладення міцного фундаменту культурно-національного відродження української нації та українського краєзнавства зокрема.

Як відомо, 31 травня 1843 р. була створена Київська археографічна комісія для розбору давніх актів при Київському, Волинському і Подільському генерал-губернаторі, яка проводила пошукову діяльність в архівах Київщині, Волині та Поділля. Результатом праці В. Б. Антоновича на чолі цієї інституції стало видання багатомної праці «Архив Юго-Западной России», де публікувалися першоджерела не тільки з історії, але і краєзнавства України. Активно досліджувалась Правобережна Україна, що стимулювало розвиток історичного краєзнавства особливо на Київщині, Волині та Поділлі. Під час подорожей вчений розповідав колегам про історичні, етнографічні та економічні особливості досліджуваного краю. По суті це було передавання учням і колегам систематизованих краєзнавчих знань про природу, ґрунти, корисні копалини, географію та економіку краю. Після краєзнавчих експедицій склалися і видавалися перші геологічні карти Києва і Київської губернії, проведено дослідження природних ресурсів території Київського навчального округу, Чорного і Азовського морів та ін. Таким чином, на основі першоджерел В. Б. Антонович та його однодумці прагнули довести опонентам, що незважаючи на монгольське завоювання та подальші негаразди, життя на теренах Русі не припинилося [14, с. 132].

Найзначнішим практичним підсумком таких активних краєзнавчих досліджень В. Б. Антоновича та його колег і учнів (М. Іванишев, І. Каманін, Ф. Левицький, М. Грушевський, М. Довнар-Запольський) в другій половині XIX ст. стала публікація з супровідними статтями і коментарями архіву документів Правобережної України, що хронологічно охоплювали XIV-XIX ст. Вчений особисто протягом 1863–1902 рр. редагував всі дев'ять томів підготовленого архіву. До найбільш цінних зібрань варто віднести «Акти, що стосуються заселення Південно-Руського краю», «Акти про міста», «Акти про гайдамаків», «Акти про економічні та юридичні відносини селян у XVIII ст.» та ін. [6, с. 221–222].

У другій половині XIX ст. В. Б. Антонович опублікував ряд монографій та статей, в яких закладалися основи історичного краєзнавства на Київщині, Волині й Поділлі. Значну наукову цінність для краєзнавців становлять такі праці В. Б. Антоновича як «Нарис історії Великого князівства Литовського», в якій серед іншого міститься інформація про життя та побут жителів Волині і Поділля в XIV ст., «Дослідження про гайдамаків за актами Південно-Західного краю», де вчений описував життя та побут на Правобережній Україні, «Старожитності Південно-Західного краю», «Історичні діячі Південно-Західної Росії в біографіях і портретах», де вивчалися різні аспекти краєзнавства Київщини, Волині й Поділля [6, с. 223]. В той же час В. Б. Антонович не відмежовувався від полемічних питань, які стосувалися формування української народності й нації, походження багатьох міст Правобережної України, проблем демографії, етнічних взаємин тощо.

У 1883 р. В. Б. Антонович здійснив наукову подорож по річці Дністер в межах сучасних Хмельницької і Вінницької областей. Вчений вивчав печери Середнього Подністров'я, і на основі досліджень опублікував статті «Подорожні нариси Поділля» (1884), «Про скельні печери на березі Дністра» (1894) та «Бакотський скельний монастир» (1891). Таким чином В. Б. Антонович започаткував вивчення Поділля як центральним науковими установами України, так і місцевими краєзнавчими осередками [14, с. 132]. Крім того, В. Б. Антонович був першим дослідником, який відкрив неолітичні пам'ятки біля с. Вижва, Ново-Угрюзьке на Волинському Поліссі, проводив археологічні розкопки на території Луцька, Володимира-Волинського, Житомира, Києва та ін. міст [6, с. 224]. Підсумком цих досліджень стало видання таких важливих для історичного краєзнавства джерел як «Археологічні знахідки і розкопки в Києві і Київській губернії» (1879), «Археологічна карта Київської губернії» (1895) і «Археологічна карта Волинської губернії» (1901).

Окрім того, що В. Б. Антонович активно досліджував курганні могильники в Житомирі, Коростені, Ягнятині, Котельні, Студениці та інших населених

пунктах, він відіграв важливу роль в становленні і розвитку деяких краєзнавчих організацій Правобережної України. Зокрема, у 1892 р. В. Б. Антоновича було обрано почесним членом «Подільського церковного історико-археологічного товариства», він також приймав участь у заснуванні і діяльності в Житомирі «Волинського церковного історико-археологічного товариства» і Товариства дослідників Волині. Крім того, вчений був вчителем подільського краєзнавця Юхима Сіцинського, волинського і київського краєзнавця Миколи Біляшівського, співпрацював з краєзнавцями різних регіонів України – Миколою Явоворовським (м. Кам'янець-Подільський), Іваном Шиповичем (м. Вінниця), Михайлом Теодоровичем (м. Кременець), бароном Федором Штейнгелем (м-ко Городок на Рівненщині), Орестом Фотинським (м. Житомир та ін.) [6, с. 236].

Вже після смерті В. Б. Антоновича, його послідовники продовжували проявляти себе на ниві краєзнавства. Наприклад, М. Біляшівський присвятив себе справі створення історико-краєзнавчих музеїв в Україні, інший учень В. Б. Антоновича – І. Каманін, зосередив увагу на дослідженні Києва, В. Ляскоронський тривалий час досліджував Переяславську землю, Д. Багалій досліджував Чернігівщину та Лівобережну Україну, а згодом створив у Харкові власну авторитетну школу істориків-регіоналістів, вихідцем якої пізніше був дослідник Запоріжжя Д. Яворницький. Останній невід'ємним елементом історико-краєзнавчого дослідження вважав географічну локалізацію, тому характеризував рельєф та клімат місцевості, багато уваги приділяв вивченню карт.

Таким чином В. Б. Антонович, завдяки кропіткій науковій праці й практичній діяльності зробив вагомий внесок в розвиток українського краєзнавства на Поділлі. Завдяки В. Б. Антоновичу українське краєзнавство поступово перетворювалось на самостійний напрям науки, і було покликано вивчати різні аспекти буття народу. Обов'язковим атрибутом краєзнавчих досліджень вченого було всебічне вивчення фактичного матеріалу і джерельної бази, що сприяло становленню наукових засад історичного краєзнавства. У складних суспільно-політичних умовах В. Б. Антонович увійшов в історію як неперевершений збирач і колекціонер старожитностей і історичних пам'яток. Він був справді одним із перших в Україні істориків-краєзнавців, організатором музейної справи, теоретиком-музеєзнавцем, етнографом, археологом. Його основна дослідницька проблематика належала до категорії регіональних краєзнавчих досліджень, що неминуче спонукало вченого на студіювання місцевості. Багатий науковий доробок В. Б. Антоновича, можна впевнено розглядати і як комплексні дослідження краєзнавчого характеру, що знаменували собою початок дослідження минулого за крайовим, обласним принципом.

Список використаних джерел та літератури:

1. Білодід В. Д. Історіографія української етноментальності: В. Б. Антонович [Текст] : історіософські нариси. Київ : Вища школа, 2011. 336 с.
2. Енциклопедія історії України: В 10 т. Т. 1. Київ, 2003. 688 с.
3. Кіян О. Володимир Антонович: історик й організатор «Київської історичної школи». Київ: Інститут історії України НАН України, 2005. 489 с.
4. Верменич Я. Конструювання української ідентичності: національні і регіональні проєкти другої половини XIX–початку XX століття. Київ: Інститут історії України НАН України, 2016. 356 с.
5. Ульяновський, В.І., Короткий, В.А. Володимир Антонович: Образ на тлі епохи. Київ: Міжнар. фін. Агенція, 1997. 218 с.
6. Баженов Л. Володимир Антонович – один із фундаторів української наукової історичної регіоналістики. *Регіональна історія України*. № 2. С. 215–227.
7. Син України: Володимир Боніфатійович Антонович [Текст] : у 3-т. / упоряд. В. Короткий, В. Ульяновський. Київ : Заповіт, 1997.
8. Гирич І. Українські інтелектуали і політична окремішність (середина XIX–початок XX ст.). Київ: Український письменник, 2014. 496 с.
9. Синявський А. Проф. В. Б. Антонович як географ України. Вибрані праці. Київ, 1993.
10. Іванова Л. Г., Іванченко Р. П. Суспільно-політичний рух 60-х рр. XIX ст. в Україні: до проблеми становлення ідеології. Київ: МІП, 2000. 223 с.
11. Грушевський М. С. (1984). Володимир Антонович, основні ідеї його творчості і діяльності. *Український історик*. № 1–4 (81–84). С. 193–199.
12. Драгоманов М.П. Народні школи на Україні. Женева: «Громада», 1877. 123 с.
13. Короткий В.А. Іван Франко і хлопоман Володимир Антонович. *Київські полоністичні студії*. № 29. С. 280–293.
14. Світленко С. І. Українські інтелектуальні зв'язки професора В. Б. Антоновича. *Наддніпряньська Україна: історичні процеси, події, постаті*, 2012. № 10, С.128–135.

Завальнюк Олександр Михайлович, доктор історичних наук, професор, завідувач кафедри історії України Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка, керівник Центру дослідження історії Поділля Інституту історії України НАН України при Кам'янець-Подільському національному університеті імені Івана Огієнка

ВИЗВОЛЕННЯ ЗАХІДНИХ ПОВІТІВ ПОДІЛЛЯ ВІД РОСІЙСЬКОГО ОКУПАЦІЙНОГО РЕЖИМУ У ВЕРЕСНІ–ЖОВТНІ 1920 РОКУ: НАДИХАЮЧІ ЗВИТЯГИ УКРАЇНСЬКОГО ВІЙСЬКА

Анотація. Висвітлюється питання про бойову діяльність Дієвої армії УНР проти російської Червоної армії на території раніш окупованої нею західної частини Поділля. Встановлено географію і результативність наступальних боїв, які українське військо мало в період з 20 вересня по 20 жовтня 1920 р. Попри сильний опір противника, це забезпечило визволення населених пунктів Кам'янецького, Проскурівського, Ушицького та частини Летичівського і Могилівського повітів, відновлення тут суверенітету УНР. Звернено увагу на існуючі військові проблеми, що не сприяли більш потужному наступу українців, а також радянсько-польське перемир'я, яке негативно вплинуло на їх просування у східному напрямку і не дало змоги завдати противнику повної поразки.

Ключові слова: Поділля, населені пункти, Дієва армія УНР, Червона армія, командування, наступальні військові операції, перемир'я.

В умовах нинішньої повномасштабної російсько-української війни важливе значення має врахування історичного досвіду воєнного протистояння між росією та нашою державою, з одного боку, для зміцнення бойового духу сучасних захисників, а з іншого – для посилення військово-патріотичного виховання підростаючих поколінь, розширення історичного світогляду українців, зміцнення їхнього патріотизму та більш активної матеріальної і моральної підтримки Сил Оборони України.

Попри поразку національно-визвольних змагань 1917–1921 рр., в історії того періоду є чимало яскравих військових сторінок і звитяг української зброї у боротьбі проти червоних імперіалістів. Переможними для Армії УНР виявилися, зокрема, вересень-жовтень 1920 року на території Поділля, яке вони вимушено залишили кілька місяців тому, відступаючи разом з польським військом під ударами Червоної армії.

Після програних польським і українським військам битв під Варшавою, Замостям, Грабовцем, Любліном та іншими населеними пунктами, а також ліквідації загрози захоплення більшовиками Львова, Червона армія наприкінці серпня 1920 р. розпочала рух у зворотному напрямку. Не вдалося їй стримати наступ поляків й українців, який розпочався 12 вересня на Волині, а потім поширився і на Галичину. 18 вересня українські війська, втомлені останніми виснажливими боями, вийшли на лінію Збруча [1, с. 90–91, 95, 99; 2, с. 173]. За останні 6 днів вони пройшли з боями і втратами майже 100 км. За свідченням О.Удовиченка, «люди і коні були вже надміру змучені, але настрої у війську був бадьорий. Всі вірили в краще майбутнє, вірили, що московська Червона армія вже не зможе ставити опору і Українська Армія без особливих перешкод піде на схід, звільняючи рідну землю» [3, с. 118].

Командування поділило Армію УНР в оперативному відношенні на три групи, кожна з яких отримала своє завдання: права (3-я, 4-а і 5-а стрілецькі дивізії, . командир генерал-хорунжий О.Удовиченко) мала просуватися на Гуків-Оринин-Городок-Чемерівці; середня (1-а, 2-а і 6-а дивізії, командир генерал-хорунжий О. Загородський) повинна була наступати в район Тарноруда-Волочиськ-Скалат. Щодо лівої групи (Окрема кінна дивізія, що складалася з 3-х кінних полків, гарматною батареєю і пластунським куренем, командир полковник І. Омелянович-Павленко), то їй належало перерізати шосейні і залізничні шляхи в районі ст. Кам'янка або ст. Борки Великі, не допускаючи залізничного сполучення між Тернополем і Волочиськом. Польські війська у той же час розгорнули наступ на Волині і станом на 20 вересня взяли під свій контроль район Горинка-Ланівці-Вязовець-Ямпіль-Кременець-Дубно-Рівно [4, с. 241, 288–289].

Напередодні переходу на рідну землю, 20 вересня Головна Команда українських військ видала спеціальний наказ за підписом Головного Отамана С. Петлюри і генерал-хорунжого М. Коваль-Медзецького. Звертаючись до воїнів, вони наголосили, що завдяки переможному наступу Армії УНР нею «осягнено українські кордони й певна частина Державної території», а «справа поновлення нашої влади на осягнених теренах набирає особливої ваги й рішуче вимагає найактуальнішого переведення її в життя». Висувалася також вимога «прикласти всі свої сили й розуміння, аби населення побачило, що прийшла своя влада, яка встановлює законність, лад і спокій та забезпечує йому довгождане мирне Державне життя» [5, с. 452, 454].

Переправа через Збруч відбувалася військами різних груп неодноразово – одні це зробили 18-го вересня, а основні сили через кілька днів – 20–21-го, хоча частина підрозділів продовжували ще певний час воювати на галицькій території. Річку перетнули поблизу Скали, Гусятина і Сатанова [2, с. 173; 4, с.

233–238; 6, с. 193]. Щодо Гусятина, то тут Київській дивізії довелося відразу вести бій з противником за можливість переправитися на лівий берег [8, с. 115]. Опинившись на території УНР, визволителі отримали величезне душевне піднесення. Зокрема, бійці 24-стрілецького куріння 3-ї Залізної дивізії «падали на коліна і молили Бога за то, що довів їх ще раз бачити свій рідний край, свою матір Україну. Ентузіазму і радощам не було краю. Козаків не можна було зупинити, вони рвались вперед – вперед на заклятого ворога... З запаленими очима від радощів, з почуттям правоти своєї ідеї наші полки за полками ішли в далекий путь, до світлих берегів Дніпра, до своєї столиці м. Києва» [6, с. 119–120].

Українським військам протистояла 41-а радянська дивізій. У Призбруччі, коло м-ка Тарноруди, 367-й полк 123-ї радянської бригади був атакований з флангів українською кавалерією, що належала до лівої групи військ. Втративши 50 осіб убитими і стільки ж полоненими, противник змушений був відступити до с. Федорки. А 121-а і 122-а бригади «червоних», побоюючись удару, змушені були відступити на лінію Кутківці-Іванківці-Городок. Як свідчить радянське джерело, надалі йшли бої, які супроводжувалися відступом підрозділів Червоної армії. «Безперервно втрачався зв'язок з бригадами... Бої продовжувалися на всій ділянці проти наступаючого противника. ... Другу половину місяця (вересня. – Авт.) можна вважати боями з метою виходу із пів оточення та відновлення нерозривного фронту». Так звітував про становище в зоні бойових дій командний склад 41-ї дивізії [6, с. 254, 255].

Війська правої групи, маючи завдання оволодіти кам'янець-подільським районом, наступали досить успішно. Упродовж трьох днів, з 20 по 22 вересня, відбувалися кровопролитні бої 3-ї дивізії в районі Лянцкоруня (нині Зарічанка) і 4-ї Київської дивізії біля Гусятин. Маючи до 400 багнетів, червоноармійці намагалися захопити Летаву, у якій знаходилася бригада П. Шандрука. Перемогу здобули українці, ворог відступив на Зелену та Андріївку. Однак закріпитися у них не зумів, бо дві кінні сотні, не даючи йому перепочинку, 21 вересня увірвалися до м-ка Чемерівці, витіснивши чужинців звідти та найближчих сіл [2, с. 174; 8, с. 117].

Напередодні війська 3-ї Залізної дивізії головними силами зайняли Оринин-Лянцкорунь. Їхня кіннота, за даними командування Армії УНР, 20 вересня зайняла Кам'янець-Подільський [4, с. 238]. Цій даті суперечить інша, наведена в окремих виданнях сучасних українських істориків. За їхніми твердженнями, ця подія сталася 21 вересня 1920 р. [7, с. 342]. Кавалеристів 3-го кінного полку, які принесли визволення місцевій громаді, радо вітало багато кам'янчан, яким було ненависним ревкомівське панування. До лав українського війська записалося і відразу пішли на фронт чимало патріотичної міської молоді [3, с. 121; 8, с. 121].

Опанувавши вказаним районом, 3-я Залізна дивізія продовжила наступ у східному напрямку, а також отримала наказ вийти на лінію Дунаївці-Ярмолинці-Проскурів. Щодо м-ка Дунаївці, де зосереджувалося майже 200 червоноармійських багнетів і невелика кількість кавалерії, то його визволили 23 вересня. Там залишилася українська залога, яка повела розвідку на Миньківці-Нова Ушиця. Через два дні, запобігаючи можливому прориву до Кам'янця-Подільського ворожого бронепотягу «Ураган», бійці зруйнували залізничну колію коло ст. Нестерівці [8, с. 122]. А 27 вересня відбувся великий бій за Миньківці (українська кавалерія знищила 500, полонила 450 червоноармійців). Увечері того ж дня між селами Каламаринка і Михайлівці, що на схід від Красилова, частини 2-ї Волинської дивізії (5-а Чорноморська бригада і Мазепинський кінний полк) під час ліквідації контратаки противника розбили два батальйони радянського 369-го полку і взяли в полон 100 осіб, захопили 9 кулеметів, 14 коней і кілька возів з військовим майном [1, с. 100]. Спроба взяти з ходу Нову Ушицю не вдалася, оскільки противник зосередив для її захисту великий військовий контингент – до 3 тис. багнетів і 200 шабель [6, с.251, 255]. До того ж, 24 вересня він зміцнив тут свої позиції, додатково перекинувши сюди піхотний (500 багнетів, 11 кулеметів, 2 гармати) та один кавалерійський (200 шабель, 4 кулемети) полки, а трохи згодом додав ще 700 піхотинців та 200 кіннотників. Словом, в цьому районі було зібрано велике вороже угруповання, яке було важко здолати. До того ж, на ст. Бар нараховувалося ще 600 червоноармійців, які у будь-який час могли направитися сюди на допомогу своїм підрозділам [4, с. 248].

Війська середньої групи зайняли Городок, розпочали рух на Ярмолинці. Командування армії поставило їм завдання здобути Проскурів-Чорний Острів. Одна вже 23 вересня «червоні» при допомозі бронепотяга контратакували позиції українців і повернули собі Городок. На допомогу цим військам прибули підрозділи правої групи, що посприяло поверненню містечка через два дні. 24 вересня відбувся вельми значущий бій за Проскурів. Тут особливо відзначився 3-й кінний полк Окремої кінної дивізії Армії УНР. Завдяки його умілим діям ворог зазнав розгрому. Було захоплено 60 полонених, у т.ч. 4 червоних командирів. Трофеями стали: 2 гарматні скрині зі снарядами, 6 коней, 1 підвода з телеграфним і телефонним майном, 4 підводи. А вже 25-го, після переходу м-ка Ярмолинці під український контроль, було зроблено вирішальний крок із визволення Проскурова. В результаті нанесеного удару частини Червоної армії не дорахувалися 2800 осіб, які потрапили в полон, 4 бронепотягів. 27 вересня їхні залишки відступили в бік Богданівців. Тоді ж війська цієї групи вийшли на лінію Ярмолинці-Зіньківці, а ворога відтіснили на лівий берег р. Ушиця. Кіннота

правої групи рішучими діями витиснула червоноармійців з м-ка Зіньків [4, с. 249; 5, с. 242, 244, 247, 249, 251; 5, с. 261].

Ліва група мала наступати із Сатанова в район Кузьмина. Командуючий Армією УНР генерал-поручник М. Омелянович-Павленко заборонив військовим частинам та їхнім штабам розташовуватися у містах і містечках, бо в разі контратакувальних дій противника можна було втратити з ними зв'язок (для дислокації пропонувалися лише сільські населені пункти). 24 вересня війська групи розбили об'єднані з різних напрямків рештки червоноармійців (150 багнетів) [6, с.240-241, 248]. 28 вересня, контактуючи з польською кіннотою, вони вступили до Старокостянтинова і Меджибожа. А наступного дня 1-а Запорізька дивізія зайняла ст. Деражня. Кінний полк Чорних Запорожців в ході наступу завдав поразки противнику коло с. Шрубків, захопивши 82 полонених, гармату, 6 кулеметів, обоз з боєприпасами та великим майном. Наступного дня українська кавалерія лівої і правої груп витіснили противника з м-ка Деражня, взявши у полон 150 червоноармійців. [1, с. 100–101; 4, с. 250].

Найскладнішою була ситуація в смузі наступу правої групи українських військ. 27 вересня її передові загони атакували близько 3 тис. червоноармійців коло м-ка Миньківці. Щоб втримати позиції, сюди перекинули великі підкріплення, які збільшили особовий склад на рубежі оборони до 5 тис. піхотинців і кількох сотень кавалеристів. Та незважаючи на це, українська кіннота здійснила вдалий маневр і зайшла у ворожий тил зі сходу. Противник кілька разів переходив у контрнаступ, але відновити статус-кво не зміг. В результаті успішних дій українцям вдалося вийти на лінію Кужелівка-Миньківці-Отроків. Ворог відійшов на Капустяни, втративши майже півтисячі убитими і 450 полоненими. Втрати української сторони були незначними [3, с. 124; 4, с. 250–251].

29 вересня з'явився наказ командарма, який поставив військам завдання вийти на лінію Нова Ушиця-Деражня-Меджибіж-Летичів. Для цього треба було здолати опір переважаючих чисельно і за озброєнням підрозділів 41-ї і 60-ї дивізій 14-ї радянської армії, що було надскладним завданням. Тоді ж стало відомо, що польський союзник відправив зі Львова українському війську, яке воювало на широкому фронті, 5 тис. гарматних снарядів і 550 тис. набоїв до гвинтівок [4, с. 254, 264]. Ця звістка позитивно вплинула на моральний стан старшин і козаків Дієвої армії УНР.

3 жовтня війська правого крила перейшли у наступ і вийшли на лінію Іванківці-Куча-Нова Ушиця-Браїлівка. Бій в під Новою Ушицею був вкрай складним. Ворог не мирився із втраченими позиціями, робив спроби їх повернути своїми контратаками. Середнє угруповання не зустріло такого впертого опору і того ж дня зуміло потіснити ворожі частини та вийти на лінію

Осламово-Віньківці-Дашківці-Нові Нетечинці, захопивши при цьому півсотні полонених, чимало усілякого майна. Спроби відвоювати втрачені населені пункти, особливо Віньківці, не принесли бажаного результату, оскільки усі атаки були відбиті*. З іншим результатом закінчилися бої в районі Шарки-Яблунівка, де 2-а дивізія лівої групи оборонялася від наступаючих червоноармійців, що переважали їх чисельно. Українцям довелося відступити. Однак навіть за такої ситуації їм вдалося завдати противникові, який зробив спробу переправитися через р. Волчек, великих втрат. Чимало жертв понесли й українські війська. Успіхом увінчалися наступальні дії 1-ї дивізії тієї ж групи на лівому фланзі. 1 жовтня вони завдали великої поразки у бою за Летичів, захопивши 3 гармати, 42 коня, штаби 179-ї бригади і 537-го полку, багато різного майна [3, с. 125–126; 4, с. 266].

Якщо українське військо у той час практично не отримувало поповнення особового складу, то ситуація з використанням людських резервів у їх противника була діаметрально протилежною. З території сусідньої держави в Україну прибували сформовані там нові, добре озброєні підрозділи Червоної армії. Вони розвантажувалися на залізничних станціях Жмеринка і Бар, маршем направлялися на фронт, становлячи додаткову загрозу Дієвій армії УНР. Упродовж 2–4 жовтня противник перейшов до контрнаступальних дій по всьому фронту. Але результат цих зусиль виявився зовсім не очікуваним. Як повідомляв М. Омелянович-Павленко, «атаки відбиті з захопленням полонених і трофеїв». Разом з тим командарм, врахувавши співвідношення сил сторін, наголосив на необхідності завершення планової військової мобілізації, збільшення бойового складу фронтових частин, а також належне забезпечення їх одягом, взуттям, озброєнням [4, с. 267–268]. Звісно, на це було потрібно чимало зусиль. А тим часом необхідно було виконати наказ по Армії УНР від 29 вересня щодо просування вперед. Тож українське військо, використовуючи наявний ресурс, пішло на ворожі позиції. Права група 4 жовтня захопила Струги, середня не дала змоги червоноармійцям просунути в районі Віньківців, ліва, завдяки резерву дивізії, ліквідувала прорив коло Терлівки, взяла в полон 200 осіб, знищила багато живої сили. У зв'язку з цим командування Червоної армії змушене було відвести в тил кілька поріділих полків для відпочинку і поповнення. Однак загалом воно не відмовилося від контрнаступальних дій і бажання завдати українським військам серйозної поразки. Вранці 4 жовтня, після сильної артпідготовки, частини Червоної армії, згруповані у 4 колони, пішли на українські позиції. Підрозділи Дієвої армії відступили за р. Вовк. Розв'язка наступила через два дні [3, с. 127; 4, с. 268–269].

Середня група, стримуючи наступ чотирьох полків на схід від Віньківців, під вечір завдала йому поразки, заставивши відступати на Ялтушково-Бар. Ворог

зазнав великих фізичних втрат. Відзначилася 4-а Київська дивізія, яка зранку до пізньої ночі 13 жовтня провела важкий бій коло с. Дашківці. Маючи до півтисячі бійців, підрозділи Червоної армії контратакували менш чисельні українські сили. Полковник Ю. Тютюнник успішно застосував для опору артилерію, піхоту і кінноту. Саме стрімкий наступ останньої дезорганізував противника і заставив його відступити. Як було зазначено в «Щоденнику бойових дій 41 стрілецької дивізії», це сталося під натиском «переважаючих сил противника». Після цього бою, за іншим радянським джерелом, «противник невідступно переслідує частини бригад (122-ї і 123-ї. – Авт.), не даючи їм можливості закріпитися. ... Близько 18 години 14-го жовтня кавалерія противника в кількості до 400 шабель повела наступ на ділянці 123 бригади в районі Бахтинок. [Її] частини ... не витримали натиску і відійшли у північному та південному напрямках. Через це ... (підрозділи) дивізії почали відходити...» [6, с. 124–126, 268, 277].

Успішними були дії правої групи в районі Нової Ушиці. На схід від цього міста противник поніс втрати в живій силі, які нараховували 60 осіб. Щоправда, йому вдалося 7 жовтня потіснити українців з позицій під Заміховим. Але не надовго. Вночі бійці 24-го стрілецького куреня 3-ї Залізної дивізії, кинувшись з багнетами на ворога і вигукуючи «Слава!», відтиснули його та відбили містечко. 10-11 жовтня тут відновилися бої, які у підсумку завершилися переконливою перемогою українців. Противник втратив до 250 осіб убитими, 190 – полоненими, а також не дорахувався 4 кулеметів [3, с. 131–132; 6, с. 120–121].

Війська лівої групи стримували активність кількох полків 122-ї бригади, однак через нестачу боєприпасів відступили на Охрімівці. Втрати Червоної армії були дуже відчутними, однак, як зазначав командуючий Армією УНР, «частини 41, 60 і 45 сов(ітських) піш(их) дивізій, які були розбиті в останніх боях», «весь час поповнюються». Не випадково, що їм на різних ділянках фронту вдалося в деяких місцях повернути втрачені позиції (йдеться про Летичів, Жабинці) [3, с.135; 4, с. 272-273, 274, 275, 280]. На 12 жовтня українське командування запланувало наступ, в ході якого передбачалося «розбиття ворожої сили до підходу до нових укріплень і зайняти групіровку певну для відбиття ... контрнаступу». Спроби противника провести наступальні дії 11 жовтня загалом успіху не мали – їм завадили війська правої і середньої груп. Водночас було проведено перегрупування підрозділів Червоної армії, що посилювало її фронт на 1 тис. піхотинців. Це спричинило їхню атаку за участю 500 піхотинців і підтримки двох бронепоездів коло с. Шарки, неподалік ст. Деражня 12 жовтня. Але невдало. Мазепинський кінний полк, за підтримки артилерії, завдав червоноармійцям нищівної поразки – чимало їх загинуло, майже 100 осіб потрапили в полон, втратили багато військового майна [4, с. 281, 282, 283–284]. Тоді ж було зайнято Нову Ушицю і Бар [10, с. 131]. А 1-а бригада 1-ї Запорізької

дивізії під командуванням полковника І. Дубового, завдяки героїзму і самовідданості українських козаків, зуміла прорватися в районі річок Волк-Південний Буг, не зважаючи на сильний кулеметний вогонь противника. Після бою комбриг особливо відзначив високі моральні та бойові якості, а також успішні дії мало чисельного куреня імені гетьмана Івана Мазепи, наголосивши, що його бійці мають міцний дух, віру у правоту боротьби проти московитів і продовжують традиції славного Війська Запорозького. Високу оцінку дістали курінь імені гетьмана С. Наливайка, Окрема кінна Крилівська сотня і курінь імені УНР, які з честю виконали поставлені завдання [6, с. 308–309].

Бої на різних ділянках фронту продовжувалися і в наступні дні, хоча 12 жовтня росіяни і поляки таємно уклали перемир'я, яке мало наступити через 6 днів. 13–18 жовтня найбільші наступальні бої Дієва армія УНР провела коло Осламово, Мурованих Курилівців, Ялтушкова, Яришева, Бара, Шаргорода, Вапнярки. Противник хаотично відступав на схід, панікував, в окремих випадках пробував контратакувати, але безрезультатно. Основні зусилля спрямував на оборону жмеринського залізничного вузла. При цьому він поніс великі втрати у живій силі і оснащенні (лише 13 жовтня в полон взяли 250 червоноармійців, захопили 9 кулеметів). Українське командування, знаючи, що на фронті незабаром має наступити перемир'я, наказало якомога швидше витиснути противника із значеного району, щоб той втратив цінні комунікації і можливість отримувати резерви, а українське військо просунулося на південь і дістало змогу провести таку необхідну мобілізацію у Придністров'ї. 17 жовтня було взято Могилів-Подільський. Однак виконати цей план в цілому не судилося, оскільки, по-перше, «червоні» чинили сильний спротив, по-друге, на боєздатності підрозділів Дієвої армії УНР негативно позначалася втома, а по-третє, наступив час 21-денного перемир'я і польське командування наполягло зупинити наступ українських дивізій [3, с. 139; 4, с. 286–295; 9, с. 131; 11, с. 136–137]. В окремих підрозділах Армії УНР бійці виявляли незадоволення таким наказом, бажаючи продовжувати бити ненависного ворога [6, с. 107].

До організованого припинення руху військ союзників, успіхи на полі бою здобули і поляки, зона відповідальності яких пролягала північніше українських позицій. Упродовж 8–12 жовтня кінний корпус полковника Ю. Руммеля, пройшовши 250 км ворожими тилами, зруйнував залізничний вузол Коростень, перервавши тим самим комунікацію між радянськими військами в Україні і Білорусі. Було завдано великих поразок двом дивізіям Червоної армії. У полон потрапили 2,5 тис. осіб, трофеями стали 100 кулеметів, 21 гармата; вивели з ладу 3 бронепотяги [1, с. 102].

Дотримуючись зобов'язань щодо припинення бойових дій, польські війська зупинилися на лінії Старокостянтинів-Остропіль-Звягель-р. Птич-Слуцьк-

Койданів і далі на північ до кордону з Латвією. Українські дивізії зосередилися на відтинках Шаргород-Лучинець, Копайгород-Кошаринці і Лісогірка-Петрани [10, с. 131]. Виведення збройних сил Польщі з театру бойових дій в УНР примусило українське командування самостійно планувати майбутні операції як на Поділлі, так і тих територіях, які раніше мало визволяти польське військо. Тому 1-й українській дивізії належало контролювати район Бердичів-Житомир-Коростень-Новоград-Волинський-Любар, 2-й – Вінниця-Янів-Бердичів-Калинівка-Погребище-Липовець-Немирів, 3-й – Вапнярка-Ольгопіль-Гайворон-Ольвіопіль, Вапнярка-Бірзула, 4-й – Джурин-Ярошенка-Брацлав-Гайсин-Христинівка-Умань, 5-й – Ямпіль-Вапнярка (смуга), Рибниця-Слобідка, і 6-й дивізії – Козятин-Сквира-Біла Церква-Київ-Фастів. Щоправда, окремі гострі бойові зіткнення на фронті мали місце і 19 жовтня. 3-я Залізна дивізія вибила противника з району Політанка-Писарівка. М-ко Шаргород тричі переходило з рук в руки. До того ж, українські підрозділи зуміли прорватися в районі Теленіці-Тарасівка, після чого на фронті 60-ї стрілецької дивізії наступило повне затишшя [3, с. 147; 4, с. 295–296, 297; 6, с. 127, 278].

Саме тоді стало відомо про хоробрість і відвагу 23-річного молодшого старшини кінного полку Чорних запорожців І. Бобони. Ще 4 жовтня, очолюючи роз'їзд із 6 козаків, він здійснив сміливу вилазку за лінію фронту. Пробравшись в розташування противника, встановив їхню чисельність, отримав інформацію про майбутній наступ, після чого захопив трьох коней із сідлами та повернувся в розташування своєї частини, де доповів командирові про плани ворожої сторони [1, с. 101]. За три тижні жовтня 41-а радянська дивізія, за свідченням її начальників польового штабу і оперативного відділу, в боях з Дієвою армією УНР втратила понад 1000 осіб убитими, пораненими і полоненими. За українським джерелом, тільки в боях в районі Ялтушків-Бар 1-а кінна бригада Окремої кінної дивізії Дієвої армії УНР 14 жовтня розбила три ворожі полки, захопивши в полон 750 червоноармійців та здобувши вкрай необхідні трофеї – 7 коней, 3 тачанки-кулемети, 350 гвинтівок, 20 ящиків гарматних снарядів, 40 тис. гвинтівкових набоїв, 60 підвід з харчами [6, с. 279].

Радянсько-польські перемир'я і прелімінарний мирний договір були вкрай не вигідні українцям. По-перше, їх уклали тоді, коли 14-у радянську армію практично було розгромлено і тим самим відкривався простір для подальшого українського наступу; по-друге, поляки почали вимагати, щоб зі Східної Галичини Армія УНР забрала усі свої тилові установи, що створювало неминучу загрозу для матеріально-технічних запасів в районі бойових дій; по-третє, польська сторона, попри раніш дану обіцянку забезпечувати Армію УНР усім необхідним, тепер, на вимогу російської сторони, зобов'язалася припинити надавати військову допомогу українцям, що ставило їх у дуже важкі умови і

ускладнювало подальше ведення війни. Остання норма, щоправда, на перших порах не виконувалося, хоча й поставки відбувалися вкрай обмежено. Поляки відмовилися роззброювати українські частини, на чому наполягали росіяни; по-четверте, перспективи самостійно здолати ворога, який з польської частини фронту перекидав великий контингент своїх військ, що набагато перевищували чисельність українських підрозділів, які їм протистояли, були нереальними. Попри це, С. Петлюра у телеграмі Ю. Пілсудському заявив, що «Українська армія, виконуючи волю народу, до кінця буде боротися проти варварства, яке несе світові жорстокий і підступний ворог нашої і вашої волі» [11, с. 385].

Як наголошував канадський дослідник українського походження В. Іванис, Армія УНР «сама зайняла майже все Поділля і в цій частині переводила мобілізацію. Населення охоче йшло до мобілізації і армія скоро зростала**. Лихо було в тому, що ... (вона) не мала матеріальних засобів для задоволення мобілізованих ані одягом, ані харчами. А найголовніше не було (ні) зброї, ні набоїв. «Союзниця» ж Польща помагати не хотіла» [12, с. 133]. Останнє твердження не зовсім об'єктивна. Союзне джерело свідчить, що упродовж 15 жовтня – 15 листопада українській стороні поляками було передано: майже 2,4 тис. гвинтівок, 26 тис. штанів і курток, 10 тис шинелей, 8,7 тис. пар взуття, 6 т сухарів, 15 тис. буханок хліба [13, с. 70–71]. Однак, виходячи з чисельного складу війська, цього було вкрай замало, до того ж у наведеному списку відсутні гвинтівкові набої і снаряди для гармат.

З цього приводу генерал-поручник О. Удовиченко зазначав, що в Армії УНР під час перемир'я «10 тис. вояків перебувало при обозах без зброї. Наприкінці жовтня почалися морози, що доходили до 10 ступенів [градусів. – Авт.]. Більшість вояків не мали шинелей, а взуття було в лихому стані. ... На позиціях було влаштовано майстерні, в яких виправляли зброю, перечищали заржавілі набої, знайдені у селян, шили обмундирування, черевики, кожушки, робили сидла і навіть списи для кінноти. ... Напередодні відновлення бойових дій стан був такий: козак мав на рушницю від 10 до 40 набоїв. Кулемет – від 2000 до 3000. Гармата – від 50 до 100 гранат чи шрапнелей. Як рушничні, так і гарматні набої втратили свої балістичні якості, наприклад половина гарматних набоїв не вибухала». Дивізії Червоної армії, з якими мала битися Армія УНР, нараховували 25 тис. багнетів і понад 5 тис. шабель [2, с. 179, 180, 183]. Українці відзначалися високим бойовим духом, патріотизмом, бажанням звільнити свою батьківщину від російських окупантів. При цьому вони усвідомлювали перевагу противника в живій силі, кінноті і матеріально-технічному оснащенні, але відмовлятися від боротьби з ним не мали наміру. Їхній подвиг заслуговує увічнення і належного вшанування в незалежній Україні.

Отож, повернувшись на рідні терени, Дієва армія УНР упродовж 30 днів вересня-жовтня 1920 р. здійснила десятки успішних бойових зіткнень з підрозділами Червоної армії, що, з одного боку, завдало їм відчутних поразок, а з іншого, дало змогу наступаючим дивізіям оперативно просунути у східному напрямку, звузити противникові оперативний простір і визволити від окупаційного режиму західні повіти Поділля. Тим самим започаткувалося відновлення української влада, а населення відчуло велике моральне полегшення. Це було серйозною відповіддю на воєнні поразки, яких УНР зазнала у цьому ж регіоні восени 1919 р. Найгучніші перемоги були здобуті у Призбруччі, під Дунаївцями, Проскуровом, Летичевим, Деражною, Дашківцями, Новою Ушицею, Заміховим, Ялтушковим, Баром, Могилевом-Подільським. Цим звитягам сприяло польське військо, яке діяло в Білорусі і на Волині, сковуючи великі сили противника і не даючи їм можливості зосередитися на подільському просторі. Українці демонстрували високі моральні і бойові якості, героїзм і самопожертву, готовність і далі визволяти свою країну від нав'язаного комуністичного режиму. Однак їхній обмежений військово-технічний потенціал різко послабився після радянсько-польського перемир'я, яке де-юре припинило союзницькі відносини між Польщею та Україною, а отже й очікувану різносторонню допомогу Армії УНР.

Здобуті українським військом на Поділлі звитяги є яскравою сторінкою її героїчної і водночас драматичної історії, яка покликана виховувати усі покоління українців у патріотичному дусі, формувати непримиренність до будь-якого ворога, який зазіхає на свободу і незалежність нашого народу, посилювати готовність захищати кожен клаптик української землі, свій історичний, цивілізаційний вибір.

Список використаних джерел та літератури

1. Руккас А.О. «Разом з польським військом»: Армія Української Народної Республіки 1920 р. (структура, організація, чисельність та уніформа). Ніжин: Видавець ПП Лисенко М.М., 2013. 480 с.

2. Удовиченко О.І. Україна у війні за державність: Історія організації і бойових дій Українських Збройних Сил. 1917–1921. Київ: Вид-во «Україна», 1995. 206 с.:іл.

3. Удовиченко О.Третя Залізна дивізія: Матеріали до історії війська Української Народної Республіки. Роки 1920-1924: Інтернування. «Ледяний рейд». Нью-Йорк: Вид-во «Червона Калина», 1982. 230 с.

4. Українсько-московська війна 1920 року в документах / Перед. і ред.. Генерального штабу генерала В.Сальського; впоряд. генерала П.Шандрука.

Варшава: Україн. наук. ін-т, 1933. Ч.І: Оперативні документи Штабу Армії Української Народньої Республіки. 406 с.

5. Петлюра Симон. Статті. Листи. Документи. Київ: ПП Сергійчук М. І., 2006. Т. IV. 704 с.

6. Війна України проти Радянської Росії у 1920 році (документи та матеріали) / упоряд. і автор передмови Ярослав Тинченко. Київ: Темпора, 2020. 420 с.

7. Історія українського війська: популярне видання / керівник проекту К. Галушко.; аг. ред. В.Павлова. Харків: Книжковий Клуб «Клуб Сімейного Дозвілля», 2016. 416 с.

8. Удовиченко О. Третя Залізна дивізія. Матеріали до історії військ УНР. Нью-Йорк: Червона Калина, 1982. Кн. 2. Роки 1920–1924: Інтернування. «Ледяний рейд». 230 с.

*У журналі бойових дій 13-ї стрілецької бригади зазначено, що ввечері 3 жовтня 1920 р. цим підрозділом було взято м-ко Вінківці (Війна України проти Радянської Росії у 1920 році (документи та матеріали) / упоряд. і автор передм. Я. Тинченко Київ: Темпора, 2020. С. 150).

9. Омелянович-Павленко М. Спогади командарма (1917-1920): Документально-художнє видання / Упоряд.: М. Ковальчук. Київ: Темпора, 2007. 608 с.: іл.

10. Нариси історії Української революції 1917-1921 років. У двох книгах: науково-популярне видання / Бойко О.Д., Верстюк В.Ф., Головченко В. І. та ін. Київ: Наукова думка, 2012. Кн.2. 464 с.

11. Левицький В. Воєнні спомини: УГА-ЧУГА-Армія УНР / упоряд., перед. та післямова А.М.Трембіцький. Хмельницький: ФОП Стрихар А.М., 2017. 170 с.

12. Литвин С. Симон Петлюра у боротьбі за Самостійну Україну. Київ: Смолоскип, 2018. 680 с.

** За даними В.Савченка, у жовтні 1920 р. до Армії УНР було мобілізовано 13 тис. осіб (Савченко В.А. Дненадцять воїн за Україну. Харків: Фолио, 2008. С.338). Таке поповнення дали Кам'янецький, Проскурівський і Ушицький повіти Поділля, а також Старокостянтинівський на Волині (Лякович Р.С. Мобілізації до збройних формувань українських державних утворень та їх роль в посиленні боротьби за національні інтереси / 032 Історія та археологія; Кам'янець-Подільський національний університет імені Івана Огієнка. Кам'янець-Подільський, 2021. С. 166–175). Загальна чисельність українського війська становила на початок листопада 1920 р. 39147 старшин і козаків, 15 тис. з яких були озброєними (Удовиченко О.І. Україна у війні за державність... С.178–179, 183).

13. Іванис В. Симон Петлюра – Президент України. 2-е вид., коштом Миколи Кушніренка, США. Київ: Наукова думка, 1993. 272 с.

14. Руккас А. 1920 рік: Польща і Україна у боротьбі проти спільного ворога – радянської Росії. *Етнічна історія народів Європи: зб. наук. Праць*. Київський національний університет імені Тараса Шевченка. Київ: Унісерв, 2016. Вип. 50. С. 51–76.

УДК 930:316.4.063.7(477)

Загорулько Анна, вчитель історії Дніпровського ліцею № 111 Дніпровської міської ради

ІСТОРИОГРАФІЧНІ ТЕНДЕНЦІЇ ДОСЛІДЖЕННЯ ІСТОРІЇ РАДЯНСЬКИХ РЕПРЕСІЙ В УКРАЇНІ: ВІД ВИНИКНЕННЯ НАПРЯМКУ І ДО СЬОГОДНІ

Анотація. Для української історіографії дослідження історії репресій – один з відносно нових напрямків. Масова дослідницька робота активно ведеться протягом усього періоду незалежності. Активна робота архівних установ також є важливим фактором для розвитку сучасної історіографії репресій, особливо після оприлюднення СБУ архівних матеріалів стосовно Великого терору. У даній статті автор характеризує основні історіографічні тенденції дослідження репресивної політики.

Ключові слова: Великий терор, репресії, історіографія, реабілітація, архіви.

Незважаючи на те, що незаконність репресивної політики сталінського уряду визнали вже в 1950-1960, розпочавши реабілітаційні процеси, про об'єктивний розгляд справ не могло бути жодної мови. Наступним кроком був Закон «Про реабілітацію жертв політичних репресій на Україні», ухвалений у 1991 р., хоч і засуджував репресії, все одно вважав деякі із них обґрунтованими. У 2015 р., Законом «Про засудження комуністичного та націонал-соціалістичного (нацистського) тоталітарних режимів в Україні та заборону пропаганди їхньої символіки» засуджено репресії та зроблений наступний крок у реабілітаційні політиці.

Дослідження історії репресій – відносно молода для України частина комплексу історичних досліджень, так як органи та установи, які здійснюють вивчення репресивної політики постали відносно нещодавно. Серед них ми

можемо назвати, зокрема Державну Міжвідомчу комісію у справах увічнення пам'яті жертв війни та політичних репресій при Кабінеті Міністрів України (створена у 1996 році), Українське добровільне культурно-просвітницьке правозахисне благодійне товариство «Меморіал» імені Василя Стуса (від 1992 року), Всеукраїнське товариство політичних в'язнів та репресованих (від 1992 року), Головна редакційна колегія з підготовки науково-документальної серії книг «Реабілітовані історією» (від 1992 р.), Український інститут національної пам'яті (від 2011 р.), Галузеві державні архіви Служби безпеки України та Міністерства внутрішніх справ України, Науково-дослідні установи НАН України (від 1992 р.), правозахисні та інші громадські об'єднання. Серед різноманітної діяльності цих установ є і видання науково-документальних матеріалів, що є не тільки формою увічнення пам'яті репресованих, а і допомагає історикам, які досліджують цю тему.

Історіографія питання репресій розпочинає своє формування ще у 1980-х роках, намагаючись висвітлювати саме злочини сталінського режиму, спираючись на тогочасні правила вивчення політики сталінізму.

«Першою ластівкою» став вихід російськомовного видання монографії Конквеста «Жнива скорботи» [14]. У 1988 р. виходять статті «Статистика жертв сталинізму в 30е годы» В. В. Цапліна [23] та «Репрессированная перепись» М. С. Тольца [22], які розповідали про наслідки політичних репресій, виявлені під час перепису населення 1937 р. Статистичний аналіз кількості ув'язнених пізніше провів у статті «Заключенные и переселенцы, ссыльнопоселенцы и высланные. Статистическогеографический аспект» В. М. Земсков [10]. Саме ці дані пізніше дали можливість осягнути масштаби репресивної політики і кількість постраждалих від дій влади. Після розпаду СРСР українська історична наука починає дихати вільніше, а отже з'являється низка праць на ті теми, які би не допустили «в люди» раніше. А також відбувається масова архівна та наукова робота, зокрема поява серії книг «Реабілітовані історією», ініціатором якої був академік П. Т. Тронько. З'являється журнал «З архівів ВУЧК-ГПУ-НКВД-КДБ», який, майже повністю, став присвяченим каральній політиці і матеріалів там аж ніяк не бракувало.

Серед дослідників початку епохи незалежності варто назвати такі прізвища як Ю. І. Шаповал («Людина і система (Штрихи до портрету тоталітарної доби в Україні)» [28], «Україна 20–50-х років: сторінки ненаписаної історії» [29]), а також їх спільне із В. І. Пристайком та В. Золотарьовим [11] дослідження «ЧК-ГПУ-НКВД в Україні: особи, факти, документи» [30]. З їх дослідження дають нарис номенклатурної структури каральних радянських органів.

Цікавою рисою розвитку історіографії питання репресій є також і те, що інтерес до досліджень саме цієї теми не зменшується з часом. Постійно виходять

другом нові статті, монографії, збірки документів. Зокрема, у 2000 р. докторську дисертацію «Політичні репресії в Радянській Україні в 20ті роки» [24] захистив В. В. Ченцов. Ця дисертація дала нам аналіз механізму політичних репресій та їх пояснювала їх роль у втіленні більшовицького режиму. Також до доробку Ченцова можна віднести праці по долям німецькомовного населення під час сталінських репресій («Политические судьбы. Политические репрессии против немецкого населения Украины в 1920-е–1930-е годы» [25]). Варто зазначити, що доля німецькомовного населення під час Великого терору користується інтересом дослідників і досі. Серед них важливо зазначити роботи: «Етнічні німці України і «фольксдойче» в контексті політики двох диктатур: репресії, депортації, репатріації (1930-ті – 1950-ті роки)» Б. Чирко[27], «Большой террор» как завершающий этап насильственной трансформации немецкой диаспоры Украины» С. Бобилевої [5], «Виселення німців з території України у 1934–1936 роках як складова репресивної діяльності НКВС УСРР (За документами ГДА СБУ)» С. Кокіна[13], А. Айсфельда «Национальная политика в СССР по отношению к немцам» [1].

Дослідниця І. Терлецька приділяє увагу регіональним особливостям здійснення репресій [21], вона ж згадує монографію З. Лихолобової «Тоталітарний режим та політичні репресії в Україні у другій половині 1930-х рр. (переважно на матеріалах Донецького регіону)»[15] (Донецьк, 2006). Ґрунтовний джерелознавчий аналіз документів каральних органів проводить С. Білокінь у своїй монографії «Масовий терор як спосіб державного управління в СРСР. 1917-1941 рр.» [4]. В цій роботі автор класифікує документацію за її джерелом походження, а також особливостями.

У своїх напрацюваннях «Механізми «великого терору»: місцевий зріз (діяльність обласних УНКВС УРСР у лютому–листопаді 1938 р.)» В. Васильєв [8], «Діяльність позасудових органів на Вінниччині у період масових політичних репресій 1937–1938» А. Амонс[2], «Радянські карателі. Співробітники НКВС – виконавці Великого терору на Поділлі» Р. Подкур [6], «Реалізатори сталінської політики «Великого терору» 1937–1938 рр. на Житомирщині» Т. Рафальська [17] звертають увагу на діяльність позасудових органів та особливості проведення каральних акцій у різних регіонах України, звертаючи увагу на їх особливості. Якщо звертати увагу на нашу область конкретно, то можна згадати праці «Особливості «великого терору» 1937–1938 рр. на Дніпропетровщині» В. Ченцова, Д. Архирейського[25], «Куркульська операція» 1937–1938 рр.: особливості проведення на Дніпропетровщині» Н. Романець[18]. У 2019 р. Полтавський національний педагогічний університет імені В. Г. Короленка випускає збірку статей «Великий терор 1937–1938 років : жертви і виконавці» [9], яка містить ряд нових досліджень подій періоду.

Діаспорна історіографія також є важливою у розгляді питання репресій, оскільки її основи були закладені спогадами сучасників репресій та колишніх політв'язнів. Тут варто було би згадати Лігу українських політичних в'язнів у Мюнхені, якою видавались журнали – «Літопис» та «Літопис політичного в'язня» [19].

Дослідниця А. Киридон у своїй статті «Великий терор: пам'ять і постпам'ять» [12] зазначає, що: «Політичні переслідування, здійснювані державними силовими структурами за сприяння керівництва країни, у різний спосіб перетворювали жителів республіки на безпосередніх учасників процесу. Артикуляція, репрезентація й осмислення подій Великого терору стали потужним суспільним, інтелектуальним і науковим викликом сучасності». Дійсно, осмислення цих подій дослідниками створило підстави для написання не однієї роботи. Також вона у своїй статті говорить про формування колективної пам'яті Великого терору та надає періодизацію формування досвіду травми.

За словами Р. Подкура [16], оцінка сталінських репресій у 1920–1930-х рр. здійснювалася М. Горбачовим на тлі економічних, політичних та соціальних досягнень у СРСР і вважалася відступом від ленінської політики. Саме такий погляд дав історикам певний дозвіл згори на дослідження процесів 1920-1930-х. Для цього етапу визначальною рисою є відсутність системного аналізу репресивної політики. Це виглядає як: «так, репресії дійсно були, так, це злочин і порушення прав, але причинно-наслідкового ми в цьому не вбачаємо нічого».

Виникає щось на кшталт класифікації хвиль репресій за масштабністю та групою, на яку вони направлені були. Також звертається увага на репресії проти національних громад і розглядається вона у комплексі політики ліквідації існування національних громад. Вчені говорили про економічні втрати, які стали наслідками такої політики, а також намагались знайти відповідь на питання про те, навіщо ж насправді був Великий терор. Один із найбільш популярних напрямів – це дослідження долі жертв Великого терору. Але так, як робота дослідників починалась ще за жевріння радянської влади, то в основному зосереджувалась на тих лакунах, які заповнювати на той момент дозволялось - а точніше засудження злочинів саме Сталіна як особи винної у репресіях, у той час як системі не приділялось уваги зовсім.

З'являється також помилкова ідея про те, що якщо представник каральних органів був репресований сам – його злочини перед людством зменшуються, це штовхає вчених до дослідження пари «кат-жертва». Також досліджувались формування та діяльність органів держбезпеки СРСР – біографії співробітників, створення та аналіз мотивів організаційно-структурних змін органів безпеки, правова база проведення політичних репресій.

Серед нових напрямів у дослідженнях – проблема виконавців. Р. Подкура говорить, що цілком закономірно, що спочатку рівень виконавців рішень кремлівських очільників стосовно знищення окремих соціальних чи національних груп не опускався нижче керівників НКВС республіканського рівня[16]. Але після дозволу на доступ істориків до документів і величезної архівістів, значно активізувалась дослідницька робота цього напрямку. Також важливим, але нечисельним напрямом є джерелознавчі дослідження документів органів держбезпеки. Варто зазначити, що в умовах повномасштабного російського вторгнення актуальність досліджень репресивної політики все більш зростає. У суспільстві формується запит на інформацію про репресії, дослідження історії своїх репресованих родичів, практики комеморації. Цей суспільний інтерес може суттєво вплинути на розвиток подальших досліджень. Напрацювання, отримані вченими, будуть формувати інструментарій для істориків майбутнього і дослідження ними подій сьогодення.

Тенденції до вивчення історії репресій змінювались синхронно зі зміною політичного режиму. В радянський час популярними (у той момент це практично те ж саме, що єдиними доступними) були теми, присвячені класифікації хвиль репресій за масштабністю та групою, на яку вони направлені були. Також звертається увага на репресії проти національних громад і розглядається вона у комплексі політики ліквідації існування національних громад. Вчені говорили про економічні втрати, які стали наслідками такої політики, а також намагались знайти відповідь на питання про те, навіщо ж насправді був Великий терор. Один із найбільш популярних напрямів – це дослідження долі жертв Великого терору.

У час незалежності, коли об'єктивно стало можна досліджувати набагато більше теми, звернули увагу на ланцюжок «жертва-кат», де цьому самому катові, його мотивам та особистості приділяється теж доволі багато уваги. Внаслідок доступу до масиву архівних документів також з'являється дослідження регіональних особливостей Великого терору.

Одним із найновіших напрямів є дослідження проблеми виконавців. В цілому, дослідницька робота у царині радянської репресивної політики дає великі результати у розвитку обізнаності населення щодо подій минулого і виховання надзвичайно важливого для наших днів громадянського світогляду.

Список використаних джерел та літератури

1. Айсфельд А. Национальная политика в СССР по отношению к немцам. *Вопросы германской истории*: сб. науч. тр. / отв. ред. С. И. Бобылева. Днепропетровск: РИО ДНУ, 2005. С. 209–239.

2. Амонс А. Діяльність позасудових органів на Вінниччині у період масових політичних репресій 1937–1938. С. 7–21.
3. Бажан О. Масові політичні репресії в Київській області у 1937–1938 рр.: форми, методи, масштаби. *Історія України: маловідомі імена, події, факти*. 2008. Вип. 35. С. 152–166;
4. Репресії щодо працівників правоохоронних органів в УРСР доби «великого терору» (на прикладі Київської області). *Краєзнавство*. 2012. № 2. С. 132–141.
5. Білокінь С. Масовий терор як засіб державного управління в СРСР. 1917–1941 рр.: джерелознавче дослідження. Вид. 2-е, випр., доп. / Пер. сл. І. М. Дзюби. К.: Пенмен, 2017. 768 с.
6. Бобилева С. «Большой террор» как завершающий этап насильственной трансформации немецкой диаспоры Украины. *Історія німців України. Матеріали всеукраїнської наукової конференції*. К.: ІПіЕНД ім. І. Ф. Кураса НАН України, 2017. С. 93–111.
7. Васильєв В., Подкур Р. Радянські карателі. Співробітники НКВС – виконавці Великого терору на Поділлі. К.: Видавець захаренко, 2017. *Історія німців України. Матеріали всеукраїнської наукової конференції*. К.: ІПіЕНД ім. І. Ф. Кураса НАН України, 2017. 240 с.
8. Васильєв В. Механізми «великого терору»: місцевий зріз (діяльність обласних УНКВС УРСР у лютому–листопаді 1938 р.). *З архівів ВУЧК–ГПУ–НКВД–КГБ*. 2007. № 1 (28). С. 135–158.
9. Васильєв В., Подкур Р. Організатори та виконавці масового вбивства людей в 1937–1938 рр.: долі співробітників Вінницького й Кам'янець-Подільського обласних управлінь НКВС. *З архівів ВУЧК–ГПУ–НКВД–КГБ*. 2015. № 1 (44). С. 48–120; Їх же. Радянські карателі. Співробітники НКВС – виконавці «Великого терору» на Поділлі. К.: Видавець В. Захаренко, 2017. 240 с.
10. Великий терор 1937 – 1938 років : жертви і виконавці : збірник наукових статей . Полтава: ПНПУ імені В.Г. Короленка, 2019. 210 с.
11. Земсков В.Н. Заключение и переселенцы, ссыльнопоселенцы и высланные. Статистическогеографический аспект. *Історія ССРСР*. 1991. № 5. С. 151–155.
12. Золотарьов В. Чекісти 20-30-х: матеріали до біографічного словника. *З архівів ВУЧК–ГПУ–НКВД–КГБ*. 1994. №1. С. 168–171; Шаповал Ю.І., Золотарьов В.А. Всеволод Балицький: особа, час, оточення. К.: Стилос, 2002. 468 с.; Золотарьов В. ЧК–ГПУ–НКВС на Харківщині: люди та долі. 1919–1941. Харків: Фоліо, 2003. 477 с.

13. Киридон А.М Великий терор: пам'ять і постпам'ять. *Великий терор 1937 – 1938 років : жертви і виконавці : збірник наукових статей*. Полтава: ПНПУ імені В.Г. Короленка, 2019. С. 16–28.
14. Кокін С. Виселення німців з території України у 1934–1936 роках як складова репресивної діяльності НКВС УСРР (За документами ГДА СБУ). *Історія німців України. Матеріали всеукраїнської наукової конференції*. К.: ІПіЕНД ім. І. Ф. Кураса НАН України, 2017. С. 111-122.
15. Конквест Р. Жатва скорби: Советская коллективизация и террор голодом. Лондон, 1988. 620 с.
16. Лихолобова З.Г. Тоталітарний режим та політичні репресії в Україні у другій половині 1930-х років (переважно на матеріалах Донецького регіону). Донецьк: Вид-во ДонНУ, 2006. 280 с.
17. Подкур Р. Діяльність УНКВД Вінницької області під час «великого терору» 1937–1938 рр. *Історія України: Маловідомі імена, події, факти*. 2007. Вип. 34. С. 197–220.
18. Подкур Р. Історіографія Великого терору 1937-1938 рр.: динаміка, основні тенденції дослідження. *Великий терор 1937 – 1938 років : жертви і виконавці : збірник наукових статей*. Полтава: ПНПУ імені В.Г. Короленка, 2019. С. 5–16.
19. Рафальська Т.Л. Реалізатори сталінської політики «Великого терору» 1937–1938 рр. на Житомирщині. *Intermarium: історія, політика, культура: зб. наук. праць*. 2015. Вип. 2. С. 263–272.
20. Романець Н. «Куркульська операція» 1937–1938 рр.: особливості проведення на Дніпропетровщині. *Міста і села Дніпропетровщини у вирі політичних репресій й: зб. ст. у 5 т.* Дніпропетровськ: Вид-во «Моноліт», 2015. Т. 3. С. 189–198.
21. Сова Г. Мій арешт, слідство, спецсуд трійки НКВД, етап на чужину. *Літопис українського політв'язня*. 1947. Ч. 1-2. С. 15–22
22. Терлецька І. «Великий терор» в Українській РСР: історіографічний дискурс. *З архівів ВУЧК–ГПУ–НКВД–КГБ*. 2012. № 2. С. 372–385.
23. Тольц М.С. Репрессированная перепись. *Родина*. 1989. № 11. С. 56–61.
24. Цаплин В.В. Статистика жертв сталинизма в 30е годы. *Вопросы истории*. 1989. № 4. С. 175–181;
25. Ченцов В.В. Політичні репресії в Радянській Україні в 20ті роки: Автореф. дис. д. і. н. Дніпропетровськ, 2000. 34 с.
26. Ченцов В.В. Политические судьбы. Политические репрессии против немецкого населения Украины в 1920-е –1930-е годы. М.: Готика, 1998. 208 с.

27. Ченцов В., Архірейський Д. Особливості «великого терору» 1937–1938 рр. на Дніпропетровщині. *З архівів ВУЧК–ГПУ–НКВД–КГБ*. 2007. № 1 (28). С. 100–108.

28. Чирко Б. Етнічні німці України і «фольксдойче» в контексті політики двох диктатур: репресії, депортації, репатріації (1930-ті–1950-ті роки). *Історія німців України. Матеріали всеукраїнської наукової конференції*. К.: ІПіЕНД ім. І. Ф. Кураса НАН України, 2017. С. 74-93.

29. Шаповал Ю. І. Людина і система (Штрихи до портрету тоталітарної доби в Україні). К., 1994. 270 с.

30. Шаповал Ю.І. Україна 20–50х років: сторінки ненаписаної історії. К.: Наукова думка, 1993. 349 с.

31. Шаповал Ю., Пристайко В., Золотарьов В. ЧК–ГПУ–НКВД в Україні: особи, факти, документи. К.: Абрис, 1997. 608 с.

УДК 929.921(477)

Львівський Валентин, старший викладач кафедри культурології та зарубіжної літератури Хмельницької гуманітарно-педагогічної академії, Заслужений працівник освіти України, почесний краєзнавець Хмельниччини, голова Хмельницького обласного відділення Українського геральдичного товариства, член ради УГТ

СИНЬО-ЖОВТИЙ ЧИ ЖОВТО-СИНІЙ? (АРГУМЕНТИ, ФАКТИ І МІСТИФІКАЦІЯ ЩОДО РОЗМІЩЕННЯ КОЛЬОРІВ У ДЕРЖАВНОМУ ПРАПОРІ УКРАЇНИ)

Анотація. У статті розкривається сукупність спекулятивної інформації про необхідність зміни місцями кольорів прапора України (повернення). Спираючись на історичні факти, документи і фотосвітлини, подано науково обґрунтовані доводи щодо фальсифікації подібних суджень.

Ключові слова: священні атрибути, історична пам'ять, національні символи, синьо-жовтий, жовто-блакитний, фальсифікація, вигадки, містичні інсинуації.

Кожна країна на нашій планеті має свої символи. Це, в першу чергу, герб і прапор, які являють собою основні офіційно затверджені атрибути державності.

Головним з них зазвичай є герб. Про це і засвідчує використання його на всіх офіційних документах держави, грошових знаках, дипломатичних

документах, фасадах державних установ, дипломатичних представництв, паспортах громадян та ін.

Але в силу своєї мобільності і простоти використання більш популярним і широкоживаним із цих двох символів є прапор. Як правило, формування державних символів, в тому числі і прапора, проходить двома різними способами.

Перші звернення до давньої історії країни, легенд чи міфів виникнення і формування країни, врахування географічних особливостей, історичних особливостей емблем і символів народу, який проживав і проживає в даній і місцевості з давніх давен, а також поєднання всіх історичних періодів країни в одне ціле. Подібні символи належать державам, які мають багате подіями минуле, або країнам які прагнуть підкреслити свій суверенітет та історично спадкові права на дану територію, як оце в даному випадку наша держава.

Іншим способом утвердження державних символів є складання абсолютно нетрадиційних, нових символів і значень. Головним тут є вказування на сучасне політичне, економічне і соціальне становище держави.

Отож прапор ніколи не має випадкових елементів – всі кольори, деталі, полоси, розташування частин і елементів несе певне смислове навантаження, втілюючи в себе певну значну подію чи факт з історії, культурні, національні, релігійні чи політичні особливості країни.

На глибокий історичний фактаж спираються і наші державні символи герб і, звичайно, прапор синьо-жовтий бікolor. Синій і жовтий кольори використовувалися на гербі Руського королівства XIV ст. Вони також вживалися на гербах руських земель, князів, шляхти і міст середньовічного і раннього нового часу. У XVIII ст. козацькі прапори Війська Запорозького часто вироблялися з синього полотнища із лицарем у золотих та червоних шатах, із золотим орнаментом та облямівкою. З 1848 р. українці Галичини використовували синьо-жовтий стяг як національний прапор і символ своєї незалежності [1, 2].

В 1917–1921 роках, під час української революції, цей стяг був прапором Української Народної Республіки й Української Держави. Впродовж XX ст. синьо-жовтий прапор слугував символом українського національного опору проти комуністично-радянського режиму. У 1991 р., після розпаду СРСР, цей прапор де-факто використовувався як державний символ незалежної України. 18 вересня 1991 р. Президія Верховної Ради України юридично закріпила за синьо-жовтим бікolorом статус офіційного прапора країни. 23 серпня 1991 року, після провалу путчу у Москві, група депутатів внесла у сесійну залу Верховної Ради України великий синьо-жовтий прапор. Наступного дня Україна проголосила свою незалежність, а 23 серпня стало Днем Прапора України. У 1996 р.

національні символи незалежної України були зафіксовані у Конституції України.

У ст. 20 Конституції передбачено, що державними символами України є Державний Прапор України, Державний Герб України і Державний Гімн України. Під державними символами слід розуміти закріплені в законодавстві офіційні графічні та звукові зображення в яких втілюються національні ідеї, що символізують державність України. Державні символи затверджуються Верховною Радою України. Характерними ознаками є те що вони: 1) виражають національний менталітет, національні ідеї; 2) мають загальнообов'язковий характер [4].

Здавалося все зрозуміло і доступно. Всі раді і щасливі. Але «Протягом останнього часу ведеться системне нищення, паплюження та дискредитація Державних Символів України. Зокрема вигадуються різні нісенітниці про герб України; піддається сумніву текст Державного Гімну; поширюються провокаційні вимоги «перевернути прапор». Йде відверте перекручування історичного фактажу, спекулюється на давніших вигадках та поширюються різні містичні інсинуації...» [13].

Так говориться у зверненні до громадян групи авторитетних науковців різних міст України, серед яких 12 докторів історичних наук, 11 кандидатів історичних наук, 1 кандидат філологічних і педагогічних наук. Серед підписантів які підписали «Відкритий лист до громадян щодо нищення чи фальсифікації державних символів України» такі авторитетні дослідники української геральдики і вексилології як Володимир Сергійчук, доктор історичних наук, професор, академік АНВШ України, Андрій Гречило, доктор історичних наук, Голова Українського геральдичного товариства та інші не менш значимі дослідники в даній галузі.

Отож спробуємо розібратися в суті таких зауважень щодо зміни порядку кольорів. Перше чим намагаються аргументувати «перевертники» це звичайно історичними фактами. Ніби то УНР, з ініціативи Грушевського був прийнятий жовто-блакитний прапор, а гетьман Павло Скоропадський його «перевернув». Але як же виходить насправді.

Як зауважують історики формування поняття «національних кольорів і затвердження національних чи державних прапорів припадає на період середини ХІХ–початку ХХ ст. Вперше утвердження синьо-жовтого кольору однозначно можна датувати 1848 роком, що пов'язано з українським відродженням в Галичині і Буковині під час революційних подій «Весни народів». Поступово це поширюється і на західноукраїнські землі.

На українських землях що входили до складу Російської імперії де український рух царським режимом вважався ворожим і переслідувався ,

національні кольори почали утверджуватися лише після революції 1905 р. Поступово використання синьої та жовтої барви з Галичини поширилось і на українські землі Наддніпрянщини.

Перші українські прапори (до офіційного затвердження) не мали абсолютно сталого порядку кольорів. Та, в принципі, ніхто і не задумувався і не акцентував уваги на цьому. Головне щоб прапор складався із двох смуг, синьої і жовтої чи навпаки. Це добре видно на поштових листівках які виходили включно до 1917 р. [10].

Теж саме, до прикладу, відбувалося із польським прапором, аж поки Сейм 1 січня 1919 року законодавчо затвердив порядок кольорів де білий став зверху, а червоний знизу. На польській поштівці, випущеній у Львові в 1904 р. ми бачимо червоно-білий прапор.

Перший законодавчий акт, який врегулював нарешті порядок розміщення кольорів на українському прапорі як блакитно-жовтий був здійснений 27(14 ст.ст) січня 1918 р., коли Центральна Рада, під головуванням М. Грушевського прийняла закон «Про флоту УНР», де зазначалося, «п.2. Прапором української Військової фльоти є полотнище о двох – блакитному і жовтому кольорах. В кряжі блакитного кольору історичний золотий тризубець з білим внутрішнім полем. П.3. Прапором Української торговельної фльоти є полотнище о двох кольорах – блакитному і жовтому» [5]. Це перший офіційний документ де законодавчо затверджується порядок кольорів українського прапора як блакитно(синьо)-жовтого. У іншому: Проекті Конституції УНР, розробленому Всеукраїнською Національною Радою у 1920 році в м. Кам'янці-Подільському йшлося: «Артикул 10. Державними барвами Української держави є барви синя і жовта. Артикул 11. Прапор військової фльоти є синій-жовтий з державним гербом у лівому розі синьої частини прапора. Прапор торговельної фльоти є синьо-жовтий». [6, 9]

У деяких публікаціях «кольорових бунтарів» хибно подається, що нібито 22 березня на засіданні Малої Ради було затверджено закон про жовто-блакитний прапор, та ще й з подачі Грушевського. Однак ні в протоколах засідання, ні у звітах про це нічого не згадується, бо таке питання взагалі не порушувалось. Протокол цього засідання та інші матеріали підтверджують, що Грушевський вніс на розгляд лише малюнки герба і печатки виконані художником Василем Кричевським, про прапор навіть не йшлося.

Порядок синьо-жовтих кольорів залишився і при гетьмані Скоропадському, котрий зберіг і гроші УНР і кольори прапора. Правда 16 липня 1918 р. ним було затверджено малюнок нового прапора військового флоту, біле полотнище розділене на чотири рівновеликі частини синім хрестом, у правій верхній чверті синьо-жовтий прапор, із золотим тризубом посередині.

Законодавчо синьо-жовтий прапор було затверджено Українською Національною Радою Західно-Української Народної Республіки 13 листопада 1918 р.:

«Артикул V. Герб і прапор: Гербом Західно-Української Народної Республіки є золотий лев на синім полі обернений у свою праву сторону. Державний прапор є синьо-жовтий. У 1939 р. синьо-жовтий прапор як державний був затверджений Конституційним законом, в частині першій, Карпатської України де параграф 5 гласить: «Барва державного прапору синя є горішня, а жовта є долішня» [7].

Не маючи підстав документально підтверджувати жовто-синій порядок у прапорі України, дехто як аргумент на користь жовто-блакитного прапора використовує чорно-білі фото і кінохроніки. Саме на них добре видно що верхня частина прапора світла, а нижня темна [11].

Нібито верхня і є жовтою, а нижня синьою. Але і тут їх спіткала невдача. Доктор історичних наук, голова Українського геральдичного товариства пояснює, що тоді фотографи використовували бромосрібну желатинову емульсію. Вона менш чутлива до кольорів спектру вище синього і голубого - при фотографуванні світло, яке відбивають жовті, оранжеві або червоні предмети, практично не діє на фотоматеріал. На негативі ці місця виходять світлими, а при друці фото темними. А синій і голубий навпаки [3].

Дехто з ініціаторів обернення прапора намагається опиратися на правила геральдики. І стверджують, що нібито порядок кольорів на нашому прапорі не відповідає геральдичним нормам. Але як же насправді? Геральдика наука про герби. Вона регулює закони, норми, правила складання і опису гербів. Ці норми стосуються саме гербів, а вивченням прапорів займається вексилологія. І опиратися на якісь там «правила» геральдики, що стосуються прапорів безпідставно. Хоча дійсно своєрідна традиція зв'язувати колір щита герба і його зображення існувала в німецькій геральдиці, але якоїсь сталості, поширення на прапори інших країн не відбулося, все це залишилося в рамках німецької геральдики. Достатньо глянути на прапори Фінляндії, Франції, Італії, Іспанії, Литви ми побачимо, що герб абсолютно не відповідає прапору, ні в кольоровому ні в предметному відношенні. Та врешті решт цих правил не дотримуються і в сучасній Німеччині та Австрії, де ціла низка прапорів адміністративних земель складені за різними принципами, які абсолютно не відповідають згаданим рекомендаціям. Наприклад на гербі Відня є срібні (білі) фігури, а прапор червоно-білий.

Знаходяться і такі хто як до аргументу для перевернення прапора звертаються до системи китайських вірувань фен-шуя, пояснюючи, це тим нібито саме синьо-жовтий прапор не відповідає фен-шую. Для цього вони

розповідають таку історію, що нібито, ще на початку 1992 р. китайська художниця Мао Мао на одному мистецькому заході порадила тодішньому президенту України Леоніду Кравчуку змінити порядок кольорів у щойно прийнятому прапорі [11, 12]. І саме стверджувала невідповідність правилам фен-шуя, а за книгою «І-цзин» утворює гексограму «Пі» на якій вода заливає вогонь і уособлює занепад, а в оберненому вигляді гексограму «Тан», що означає розквіт. В своєму інтерв'ю каналу 360. Новини 28 січня 2020 р., де мова якраз про кольори нашого державного прапора і чи є необхідність його «перевертати» Леонід Кравчук ні разу не згадав про цей факт і відстоював синьо-жовтий прапор. [14]

Фен-шуй – це система китайських вірувань у цілісність буття. Книга «І-цзин» (або книга змін) – це перша з п'яти книг конфуціанського канону і використовується для ворожіння. І опиратися на них в даному випадку немає підстав. Що конфуціанство має до українських традицій, і як фен-шуй і книга «І-цзин» пов'язані з вексеолологією наукою про прапори. Ну і ще одне, це стосується китайського прапора, який аж ніяк не створений по фен-шую, а на основі комуністичної ідеології. І як зауважує Андрій Гречило: «Треба бути зовсім наївним щоб усі негаразди приписувати кольорам на прапорі» [3].

Як зауважують науковці, які підписали «Відкритий лист до громадян щодо спроб нищення чи фальсифікації державних символів України: звертаємо увагу державних структур на потребу посилити захист державних символів України. Ми українські науковці, насамперед ті, які безпосередньо зайнялися дослідженням національної символіки України, а на зламі 80-90-х років ХХ ст. докладали неймовірних зусиль, щоб наша історична національна символіка стала державною, ті хто нас підтримував і підтримує, закликаємо громадян України не піддаватися на підступні провокації наших ворогів... Насправді це звичайнісінька політтехнічна провокація, метою якої є посіяти чвари, створити штучне чергове протистояння в українському суспільстві» [13].

Список використаних джерел та літератури

1. Гречило А. До питання про національний прапор. *Пам'ятки України*. 1989. А4. С. 44-48.

2. Гречило А. Відродження українських національних символів у Галичині в 1848р. *Знак*. 1998. Ч.16 (червень). С.1-2.

3. Гречило А. Синьо-жовтий чи жовто-блакитний? Міфи про «перевернутий» прапор. URL: <http://www.istpravda.com.ua/articles/2014/01/14/140850>

4. Постанова Верховної Ради України «Про прапор України» URL: <http://zakon1.rada.gov.ua/laws/show/1567-2>.

5. Наказ про оголошення тимчасового закону про флоту Народної Української Республіки. 13 березня 1918р. № 8. *Вісник ради народних міністрів УНР* (Київ, 1918. № 16 (7 квітня). С.1.

6. Морський прапор. *Відродження (Київ)*. 1918. 4.39. (18(5) липня). С. 3.

7. Артикул V. Герби прапор: Гербом Західно-Української Народної Республіки є:... *Українське слово* (Львів). 1918. Ч. 257 (14 падолиста). С.2.

8. Закон про прийнятий Першим Сеймом Карпатської України. 15 березня в Хусті: §5. Барва прапора Карпатської України є синя і жовта, причому барва синя є горічня, а жовто долішня.

9. Постанова Ради Народних міністрів про встановлення знака-емблеми на прапорах пароплавів Міністерства Шляхів. *Вісник Ради Народних Міністрів УНР*. 1918. N22 (20 квітня). С. 1.

10. Україна в старій листівці. С. 74, 102, 103.

11. Копанець Кор. Жовто-блакитний чи синьо-жовтий? URL: <http://observer:sd.org.ua>

12. Романишен Євген. Перевернути прапор. URL: <http://otyniua.com.ua>

13. Відкритий лист до громадян щодо спроб нищення чи фальсифікації державних символів України. *Знак*. 2014. Ч. 64 (вересень). С. 1.

14. Л. М. Кравчук про те чи переветали прапор України? URL: <https://youtu.be/2BRvHz0OPus?si=GQDIx6ZgyQwAtsSq>

УДК 94(477) «1909/1917»:329.7

Йолтуховський Руслан, магістр, учений секретар Кам'янець-Подільського державного історичного музею-заповідника

«ПОДОЛЬСКИЙ СОЮЗ РУССКИХ НАЦИОНАЛИСТОВ»: ІДЕОЛОГІЯ, СТРУКТУРА ТА ДІЯЛЬНІСТЬ

Анотація. У статті висвітлюється виникнення, ідеологічна основа і практична діяльність «Подольського союзу русских націоналістів»

Ключові слова: націоналізм, І. Ракович, М. Патон, «Подольський союз русских націоналістів»

Характерною рисою політичного життя Російські імперії у міжреволюційний період було виникнення нової впливової політичної сили –

російського націоналізму. Як зазначав радянський історик А. Аврех, «націоналізм – важливіша частина політики третьочервневої монархії – був проголошений вже у третьочервневому маніфесті» [1, с. 81]. Російський націоналізм постав у цей період як реакція самодержавства і панівних прошарків російського суспільства на національно-визвольний рух гноблених народів Російської імперії. Своє головне завдання націоналізм у царській Росії вбачав у тому, щоб привести до повної покірності всі національні окраїни та неросійські народи, зламати в них будь-яку волю до боротьби за національну рівноправність.

Мета нашого дослідження – на основі архівних джерел та періодичних видань охарактеризувати виникнення «Подольського союзу русских националистов» та показати його практичну діяльність.

Націоналізм у царській Росії репрезентувало утворення – «Всероссийский национальный союз» (ВНС – Й.Р.). «Хрещеним батьком» цієї організації був впливовий публіцист М. Меньшиков. У травні 1908 р. він виступив з планом створення ВНС. Ця ідея знайшла підтримку у князя О. Урусова – лідера національної групи у III Державній думі. Так був створений ВНС – націоналістична організація партійного типу. Установчий з'їзд ВНС відбувся у Петербурзі 18–21 червня 1908 р. [2, с. 135].

Помітною політичною силою у націоналістичному русі, що діяв у Наддніпрянській Україні, був «Подольский союз русских националистов» (ПСРН – Й.Р.). За повідомленням газети «Подолія», 23 липня 1909 р. у місті Кам'янці-Подільському, в будинку Кам'янецької дворянської опіки, за ініціативи подільського предводителя дворянства І. Раковича, відбулось зібрання ініціативної групи, до якої ввійшли керівник казенної палати О. Броєцький, директор народних училищ З. Моралевич, інспектор народних училищ Лашкар'єв, протоієрей К. Стиранкевич, члени губернської земської управи О. Крижанівський та М. Трублаєвич, член окружного суду Петалос, радник губернського правління Трапезніков, І. Четверяков, Євтушевський та священник Курчинський. На засіданні було прийнято рішення про «утворення Союзу, під назвою «Подольский союз русских националистов» [3, с. 2]. Офіційно ПСРН було зареєстровано 7 серпня 1909 р. [4, арк. 9]. На перших зборах союзу, 25 серпня, було обрано його Раду, до якої увійшли: Ракович, Александров, Моралевич, Максимов, Харжевський, Алмазов, Гуляєва, Четверяков, Курчинський, Владимирцов, Синегуб, Петалос. Головою ПСРН обрано І. Раковича. Єпископа Подільського і Брацлавського Серафіма обрано почесним головою, а керівника казенної палати О. Броєцького – почесним членом організації [5, с. 3]. За даними сучасного російського дослідника Д. Коцюбинського, чисельність ПСРН становила близько 250 членів [6, с. 136]. Згідно з архівними даними, чисельність кам'янець-подільського осередку

організації станом на жовтень 1913 р. становила 51 особу [7, арк. 79.], а у м. Новій Ушиці, де осередок очолював статський радник М. Патон, чисельність складала 10 осіб [8, арк. 92]. Друкованими органами союзу були газета «Подольнин» та журнал «Земский Весник» [9, арк. 184].

У процесі організаційного становлення ПСРН пройшов шлях, який характерний для всього націоналістичного руху в Російській імперії. Про це, зокрема, яскраво свідчить порівняння його статутів 1909 р. та оновленого 1911 р. Так, у статуті 1909 р. зазначалося, що метою союзу є «зміцнення і захист загальноросійських інтересів у Західній Росії» [10, арк. 2], а в оновленому статуті 1911 р. мета організації визначалась вже чіткіше; вказувалися два основні напрямки діяльності: 1) сприяти пануванню російського народу й першості православ'я в краї; 2) зміцнення основ російської державності та усвідомлення російської народної єдності серед місцевого населення.

Для досягнення мети передбачалось: 1) проводити збори і з'їзди; 2) видавати книги, брошури, картини; 3) засновувати аудиторії, школи, бібліотеки, читальні, клуби, гуртки самооборони, виставки, музеї, театральні сцени, народні доми; 4) сприяти організації товариств взаємодопомоги: споживчих, промислових, продовольчих, страхових та кредитових закладів тощо» [11, арк. 2].

Члени ПСРН приділяли велику увагу діяльності Державної думи. Про це, зокрема, засвідчує звіт Ушицького повітового справника, у якому він констатував, що «настрій інтелігентних прошарків суспільства спокійний і вони помітно групуються в національну партію, в разі майбутніх виборів до Державної думи, іншого угруповання будь-яких лівих партій не помічається...» [12, арк. 138]. У результаті виборів націоналістам вдалось провести до III Державної думи – 8 депутатів [13, с. 388–401], а до IV Державної думи – 13 депутатів [14, с. 236–243].

У листопаді-грудні 1911 р. членом ПСРН Д. Чихачовим було створено «Западно-русское общество», яке проголошувало своїм завданням «захист інтересів православного російського населення Західного Краю й Царства Польського» [15, с. 485]. Саме Д. Чихачов був доповідачем з питання про виділення Холмської губернії зі складу Царства Польського.

Обґрунтовуючи цю позицію на шпальтах газети «Подольнин», націоналісти зазначали, що «Холмщина становить – етнографічно, історично та культурно – єдине ціле з посталою Західною Руссю, але входячи до складу колишнього Царства Польського, систематично окатоличувалась і сполячувалась і, таким чином, зливалась культурно з Польщею, тобто відривалось фактично від Росії» [16, с. 1].

Члени ПСРН брали активну участь у процесі обговорення питання впровадження виборного земства в Подільській губернії. Так, на зборах

Подільського губернського комітету з питань земського господарства під головуванням губернатора О. Ейлера, що відбулися 22 січня 1911 р., обговорювалось питання про посилку депутації до Петербурга для зустрічі з членами Державної ради. При цьому І. Ракович наголосив: «Державна рада, як ми бачимо, вагається, а тому необхідно напружити всі зусилля, необхідно використати все, потрібно довести раді, що виборне земство нам на Поділлі потрібне». При цьому зазначалось, що потрібно включити до складу депутації «побільше представників середнього елементу, оскільки цей елемент, напевно, висуне земство вперед, якщо не в культурному, то в економічному відношенні безумовно». Ним було запропоновано кандидатуру І. Хамардюка (земський гласний від Кам'янецького повіту), та Р. Савалюка (земський гласний від Вінницького повіту). Окрім них до складу депутації увійшли сам І. Ракович (губернський предводитель дворянства), П. Александров (голова губернської земської управи), В. Маркевич (Кам'янецький повітовий предводитель дворянства) та Г. Ф. Фон – Герсдорф (Ямпільський повітовий предводитель дворянства) [17, с. 1].

В процесі впровадження земств, польські землевласники, негативно висловлювались стосовно «національних курій» – «росіянам наперед забезпечено більшість, а полякам лише дозволяють бути меншістю і при цьому безсилим, і цією меншістю наказують залишатись на завжди». На це І. Ракович достатньо цинічно відповідав «тіштеся мовчки національними куріями, тому інакше ви були б зметені із земств; і це дійсно так, ви пам'ятаєте, що наше духовенство ще більш прямолінійне, аніж ми, а наше середнє володіння і селянство перебуває в національному відношенні під дуже сильним впливом цього самого духовенства [18, с. 3; 21].

Одним із «болючих» питань для націоналістів був розвиток українського національного руху, в якому вони вбачали загрозу існуванню єдиної держави та суспільного устрою. На думку одного з лідерів націоналістів О. Савенка, ліві партії дотримувалися заповіту М. Драгоманова: «Кожен правдивий демократ чи радикал, працюючий на Україні і серед українського народу, повинен бути українцем». О. Савенко стверджував, що іногородцям «потрібні такі реформи, які могли б зруйнувати велику Росію» [19, с. 2].

Для посилення своєї пропаганди та впливу в межах Подільської губернії, восени 1913 р. за ініціативою членів ПСРН у Кам'янці-Подільському створено «Русский національний клуб». Метою його діяльності було «дати можливість постійного та живого спілкування особам, які співчують розвитку в російському суспільстві ідей національного самоусвідомлення». Головним розпорядником Клубу обрано члена ПСРН М. Бородавкіна [20, арк. 79]. Також націоналісти ініціювали побудову в Кам'янці-Подільському пам'ятника

імператриці Катерині II в ознаменування приєднання Поділля до Російської імперії [21, арк. 7].

У період Першої світової війни ПСРН залишався впливовим партійним осередком у краї. Про це, зокрема, свідчить звіт Подільського губернатора за серпень 1916 р., в якому він зазначає, що у відношенні партійної приналежності подолян домінуюче становище в губернії займають «націоналісти», представників яких було обрано в IV – Державну думу. При цьому зазначає, що «великий вплив на спрямування діяльності повітових предводителів на місцях має губернський предводитель дворянства – Член Державної Ради І. Є. Ракевич, який відзначається дуже бажаним представником Подільської губернії в Державній Раді» [22, арк. 141].

Підсумовуючи діяльність ПСРН, можна зробити висновок, що вона спрямовувалась на збереження російського самодержавства, та утвердження першості російської народності в Подільській губернії. Однак незважаючи на всі їх потуги відвернути крах самодержавства завершилися повним провалом.

Список використаних джерел та літератури

1. Аврех А. Я. Царизм и IV Дума, 1912-1914 гг. М.: Наука, 1981. 296 с.
2. Коцюбинский Д. Всероссийского национального союза. *Политические партии России. Конец XIX–первая треть XX века. Энциклопедия*. М.: «Российская политическая энциклопедия» (РОССПЭН), 2001. С. 135-137.
3. Курчинский Н. Открытие в г. Каменце Подольского союза русских националистов. *Подолія. Каменец-Подольский*, 1909. 29 июля. № 89.
4. Держархів Хмельницької обл. Ф. 629. Оп. 1. Спр. 23.
5. Курчинский Н. Первое учредительное собрание Подольского союза русских националистов. *Подолія. Каменец-Подольский*, 1909. 28 авг. № 102.
6. Коцюбинский Д. А. Всероссийского национального союза. *Политические партии России. Конец XIX–первая треть XX века. Энциклопедия*. М. : «Российская политическая энциклопедия» (РОССПЭН), 2001. С. 135-137.
7. Держархів Хмельницької обл. Ф. 629. Оп. 1. Спр. 23.
8. Центральний державний історичний архів України в м. Києві. Ф. 301. Оп. 1. Спр. 1631.
9. Держархів Хмельницької обл. Ф. 228. Оп. 1. Спр. 7241.
10. Держархів Хмельницької обл. Ф. 629. Оп. 1. Спр. 23.
11. Держархів Хмельницької обл. Ф. 629. Оп. 1. Спр. 23.
12. Держархів Хмельницької обл. Ф. 228. Оп. 2. Спр. 30.
13. Бойович М. М. Члены Государственной Думы (портреты и биографии. Третий созыв. 1907–1912. М.: Издательское Товарищество Сытина, 1906. 512 с.

14. Бойович М. М. Члены Государственной Думы (портреты и биографии). Четвертый созыв. 1912–1917. М., 1906. 456 с.
15. Коцюбинский Д. А. Чихачев Дмитрий Николаевич. *Политические партии России. Конец XIX–первая треть XX века. Энциклопедия*. М.: «Российская политическая энциклопедия» (РОССПЭН), 1996. С. 685–686.
16. Подолянин. Каменец-Подольский, 1913. 28 июня. № 799.
17. Подолянин. Каменец-Подольский, 1911. 25 янв. № 19.
18. Польския притязания и историческая оценка их. Каменец-Подольск. Типография Св. Троицкого Братства, 1912. 32 с.
19. Савенко А. «Украинцы». (Речь, произнесенная в Государственной Думе). *Подолянин. Каменец-Подольский*, 1911. 25 янв. № 107.
20. Держархів Хмельницької обл. Ф. 629. Оп. 1. Спр. 23.
21. Центральний державний історичний архів України в м. Києві. Ф. 285. Оп. 1. Спр. 486.
22. Держархів Хмельницької обл. Ф. 228. Оп. 2. Спр. 215.

УДК 391-055.2:930.85

Кулик Лариса, наукова співробітниця відділу фондів Ніжинського краєзнавчого музею ім. Івана Спаського

СВІТЛИНИ ЯК ДЖЕРЕЛО ДОСЛІДЖЕННЯ ОСОБЛИВОСТЕЙ ДИТЯЧОЇ МОДИ В НІЖИНІ НАПРИКІНЦІ XIX–ПОЧАТКУ XX СТ.

Анотація. В статті розглядається важливість використання в науковій роботі такого об'єкта дослідження як світлини. Фотографії з фондів Ніжинського краєзнавчого музею дозволили прослідити розвиток тенденцій в дитячій моді наприкінці XIX–поч. XX ст. в Ніжині. Саме ці візуальні джерела є одними з вагомих історичних джерел у вивченні даної теми.

Ключові слова: світлини, мода, дитячий одяг, сукні, панталончики, капелюшки.

За всю історію свого існування фотографія не тільки міцно увійшла в усі сфери життя, але й «набула статусу універсальної мови сучасної цивілізації, стала ключем для розуміння й інструментом відображення явищ у суспільстві» [1]. Світлини буквально «відбивають» в просторі той чи інший момент, зберігаючи важливу інформацію в часі.

Фотознімок містить у собі певний ідейний код, фіксуючи образ найбільш чудових місць і моментів. «Фокусом цікавості фотографії є людина. Вона реєструє її повсякденне життя на роботі, на війні, в розвагах чи її діяльність протягом доби, пори року чи фази життя» [2].

Актуальність даної теми, як раз і полягає в тому, що саме світлина розглядається як самостійний об'єкт наукового дослідження, оскільки наділена феноменальною здатністю фіксації, в тому числі, й інформації що до дитячого модельного вбрання, збереження та перенесення її в часі, презентації та реконструкції минулого в майбутньому, передаючи таким чином накопичені знання й досвід в сфері дитячої моди наступним поколінням. Важливо дослідити динаміку змін та що саме впливало на модні тенденції в дитячому вбранні наприкінці ХІХ–початку ХХ ст. в Ніжині за допомогою таких візуальних джерел як світлини.

Починаючи з кінця ХІХ ст., з розвитком науки і техніки прискорюються темпи життя. Як наслідок цих процесів – швидка зміна модних уподобань. Перетнувши межу ХХ ст., людство переживало небачені раніше події. В 1900 р. в Парижі проходить Всесвітня виставка, на якій були представлені роботи модел'єрів, і цього ж року парижани відбувають Олімпійські ігри, в програмі яких з'являються крокет та поло. В 1901 р. Ежен Холандер вперше проводить операцію по видаленню зморшок, а в 1902 р. відкривається Будинок моди «Дреколь», в далеких Сполучених Штатах винаходять електричні пилососи. Карл Нестле в 1908 виготовляє перші штучні вії. Життя в світі вирує. Нове століття приносить іншу естетику і в модне вбрання [3, с. 35].

Початок ХХ ст. в Україні – це період модерну не лише в мистецтві або архітектурі, але й в моделюванні одягу, для якого характерне тяжіння до рослинних орнаментів та природних форм. Модерн символізував собою перехід до нової сучасної історії, до нових правил і нарядів, які втратили свою надмірну ошатність і масивність, ставши більш зручними [4, с. 151]. Звичайно, що найбільші українські міста того періоду (Київ, Харків, Львів) не претендували на звання столиць світової моди. Паризькі кутюр'є вже давно тримали лідируючі позиції в цій сфері. Важливо, що цікавість до модних тенденцій і новинок була притаманна городянам багатьох регіонів України того періоду. І місто Ніжин не виключення, про що свідчать чисельні світлини, що зберігаються у фондах Ніжинського краєзнавчого музею. Саме завдяки їм можна простежити, як вплинули модні віяння не тільки на представниць прекрасної статі, чоловіків, але й на самих маленьких модників – дітей.

Дитячий одяг як окреме направлення моди з'явилося приблизно років 200 тому (кінець ХІХ–початок ХХ ст.). Кількість прикрас на накидках, фартушках та сарафанах залежала від призначення одягу. Наприклад, святкові фартушки шили

з красивого мережива й прикрашали вишивкою. Куртки одягалися поверх декоративного нагрудника – спеціальної вставки з мережива на жіночій сукні, що замінювала блузу. Однією з найпоширеніших у ХІХ столітті модних речей були панталети – довгі дамські панталони з воланами, які робили коротшими, аж поки вони не досягали колін і не «зникали» під спідницею [5, с. 99]. Подібні тенденції в моді спостерігались і на території України, зокрема на Чернігівщині в ці роки. З кінця ХVІІІ ст. до початку ХХ ст. маленьких дівчаток батьки намагались «перетворити» на мініатюрні копії їх матерів за допомогою одягу [6, с.102]. Наприкінці ХІХ ст. дитячий одяг почав нагадувати сучасний. Діти одягали тематичні та спеціалізовані костюми – для купання, для гри у теніс, для верхової їзди, для гімнастики. Одяг став яскравішим, ошатнішим, легшим і комфортнішим. Взагалі, велика кількість різноманітних та контрастних рядів плетіння або тасьм прикрашали вбрання як хлопчиків, так і дівчаток в ХІХ–на початку ХХ ст.

Також на фото з фондів НКМ ім. І. Спаського можна бачити короткі штанці у хлопчиків, гетри на черевичках, коротенькі сукні та панталончики у дівчаток [7]. На початку ХХ століття дитячий одяг став більш практичним і зручнішим. Матроський костюм – один із постійних видів костюма у дітей. Складався він з сорочки з матроським коміром, штанів або бридж/кюлотів.

Також дитячий костюм на свята або урочисті дні включав білі панчохи, витончені черевички або невисокі шкіряні чобітки без підборів. Блузки та сукні дівчаток та хлопчиків були в основному світлих тонів: бежеві, білі. Такі кольори символізували дитячу невинність. Тканини використовували: муслін, тафта, вуаль. Для дівчаток віком від п'яти та більше років на початку ХХ ст. шили сукні рясно прикрашені рюшами навколо шиї, легкі спідниці з воланами. Часто сукні мали вільний верх або були стягнуті стрічками на поясі, створюючи ефект низької талії. Популярністю користувались багат шарові спідниці та декоративні прикраси, вуаль на шовку [8].

Хлопчики до 3–5 років носили, як і дівчата сукні та панталончики; з 4–9 років курточку, короткі бриджі, сорочку, панчохи, черевички, капелюшки; з 8–13 років вже могли одягатися, як маленькі дорослі: фраки, жилети, сорочки з накрохмаленими комірами та інше, проте штани могли бути по довжині набагато коротші, ніж у дорослих; з 12–16 років – одяг був практично такий самий, як у чоловіків [9].

На початку ХХ ст. в Ніжині не було текстильних і швейних фабрик. Чисельні кравці і кравчині виконували індивідуальні замовлення на пошиття одягу, в тому числі й для дітей. Існувало всього одне велике ател'є на Гоголівській вулиці, яке належало Менделю Тарнопольському [10, с. 56]. Воно могло запропонувати для пошиття тканину вітчизняного і закордонного

виробництва. До речі, поставки тканини з московського регіону до Києва як оптового ринка текстилю становили – 42%, польського – 28%, із-за кордону – 12% [11].

В місті також були майстерні й магазини капелюшків, шапок, виробів з каракулю. Наймодніші кашкети й капелюшки можна було придбати в Києві. Валянки та фетрові дамські боти привозились з Росії [12, с. 57]. Всі перипетії моди стосувались в першу чергу жінок, дитяча ж мода була більш консервативною. Вона розвивається за своїми законами і в значній мірі «відстає» від одягу дорослих. До цієї пори сукні фасону «принцеса» або той же матроський костюмчик є частиною дитячого гардеробу. Дивлячись на дівчачі платтячка початку ХХ ст. на ніжинських світлинах, можна уявити будь-яку з сучасних дівчат, одягнених так само. Рукав-ліхтарик, спідниця «сонце-кльош», різнокольорові стрічки у волоссі – збірний образ гарної дівчинки, наприклад, початку ХХ або ХХІ ст.

Таким чином, залучення та аналіз візуальних джерел, зокрема ніжинських фотографій кінця ХІХ–початку ХХ ст., допомагає бачити минуле в конкретиці, деталях та динаміці. Фотографії виступають своєрідними артефактами свого часу, і, як жодне інше джерело, здатні передати нам дух, атмосферу минулого, з його найменшими дрібницями побуту, зовнішнього вигляду, емоційного стану, проливаючи світло на спосіб існування людини у соціумі, незалежно від її віку і статусу.

Список використаних джерел та літератури

1. Табінський Я. Фотоілюстрація як жанр публіцистики [Електронний ресурс]. URL: [http:// www. lnu. edu. ua/](http://www.lnu.edu.ua/)
2. Дягилева Н. С. Анализ фотографии как метод качественного социологического исследования [Электронный ресурс]. URL: sibac.info/files.
3. Лазаренко О. М. Спогади про Ніжин. Ніжин: ПП Лисенко М., 2015. 152 с.
4. Кротова Т. Ф. Класичний костюм в європейській моді ХІХ–початку ХХІ століття: еволюція форм і художньо-стильових особливостей: монографія. Львів: ЛігаПрес, 2014. 308 с.
5. Стивенсон Н. История моды в деталях. С XVIII века до наших дней. Перевод с англ. А. Балашова, Н. Кошелева. Москва: Эксмо, 2011. 288 с.
6. Там само.
7. Ніжинський краєзнавчий музей ім. Івана Спаського (НКМ ім. І. Спаського), НДФ 2-400/28.
8. НКМ ім. І. Спаського, НДФ 2-400/29.
9. НКМ ім. І. Спаського, НДФ 2-400/30

10. Лазаренко О. М. Спогади про Ніжин. Ніжин: ПП Лисенко М., 2015. 152 с.
11. Вільшанська О. Л. Мода у повсякденному житті міського населення України кінця ХІХ–початку ХХ ст. *Проблеми історії України ХІХ–початку ХХ ст.* 2008. 14. С. 309–322.
12. Лазаренко О.М. Спогади про Ніжин. Ніжин: ПП Лисенко М.М., 2015. 152 с.

УДК 94:341.485(477.43)«1932/1933»

Маркова Світлана, доктор історичних наук, доцент, керівник відділу наукової роботи, професор кафедри соціально-гуманітарної підготовки Хмельницького кооперативного торговельно-економічного інституту

ХМЕЛЬНИЧЧИНА В РОКИ ГОЛОДОМОРУ 1932–1933 РОКІВ: ХЛІБОЗАГОТІВЛІ ЯК РЕПРЕСИВНИЙ МЕХАНІЗМ ГЕНОЦИДУ

Анотація. Мета дослідження полягає в тому, щоб на основі аналізу архівних, статистичних матеріалів виявити й узагальнити наслідки хлібозаготівель (репресивного елементу механізму Голодомору 1932–1933 рр.) на Хмельниччині. Для забезпечення системного вивчення, як упроваджували механізм хлібозаготівлі на Хмельниччині, інших аспектів досліджуваної теми використано історико-порівняльний метод, системний, узагальнення тощо.

Ключові слова: совєцька Україна, Хмельниччина, Голодомор-геноцид 1932–1933 рр., «хлібозаготівлі», «чорні дошки», «буксирні бригади».

У рік 90-х роковин Голодомору-геноциду 1932–1933 рр. ми бачимо повторення низки історичних подій тоталітарного минулого. На жаль, цивілізований світ у 2014 р. не зрозумів, що з'явилося нове тоталітарне зло (путінський режим), що набуло агресивної форми й людиноненависницької ідеології. Російська федерація, що оголосила себе правонаступницею СРСР, деградувала від авторитаризму до тоталітаризму й сповна наслідує тоталітарні практики та чинить в Україні схожі злочини, зокрема геноцид.

Закони, постанови, циркуляри, розпорядження комуністичного тоталітарного режиму передбачали реквізиції в українців збіжжя, хліба, продуктів харчування тощо. Масові обшуки, накладання натуральних та грошових штрафів, позбавлення присадибних ділянок, занесення на «чорні дошки», терор з боку карних органів, тортурування, моральне приниження,

додаткові заготівлі хліба, формування насіннєвого фонду, у який конфісковували власне зерно хліборобів, стали жахливою повсякденністю 1932–1933 рр.

Документами, що впроваджували механізм хлібозаготівлі в УСРР й стали доказом вчинення Голодомору-геноциду українців 1932–1933 рр.: телеграма за підписом Сталіна та Молотова в ЦК КП(б)У і Раднарком УСРР від 21 червня 1932 р., у якій наголошувалося на виконанні плану «хлібозаготівель» за будь-яких умов; витяг із листа Л. Кагановича до Сталіна про участь Кагановича і Молотова у Всеукраїнській партконференції 2 липня 1932 р. щодо проєкту постанови про посилення «хлібозаготівель» і тиску на керівництво ЦК КП(б)У; постанова політбюро ЦК КП(б)У від 6 липня 1932 р. «Про план хлібозаготівель у селянському секторі» про вилучення 356 млн пудів, що значно перевищувало можливості українського села; телеграма ЦК ВКП(б) і РНК СРСР до ЦК КП(б)У та РНК УСРР (не раніше 25 липня 1932 р.) про посилення вилучення зернових під час «хлібозаготівель», заборону торгівлі; постанова ЦВК і РНК СРСР «Про охорону майна державних підприємств, колгоспів та кооперації й зміцнення громадської (соціалістичної) власності» від 7 серпня 1932 р., якою запроваджувалися розстріли, конфіскація майна і заборонялося застосування амністії до «розкрадачів» державного майна, а також колгоспної власності (постанова відома як «закон про п'ять колосків»); розпорядження Наркомюсту УСРР про соціально-класовий підхід під час винесення вироків за постановою ЦВК і РНК СРСР від 7 серпня 1932 р. від 14 вересня 1932 р.; циркуляр ОДПУ СРСР «Про заходи із забезпечення виконання постанови уряду про заборону торгівлі хлібом» від 16 вересня 1932 р., затверджений політбюро ЦК ВКП(б)У і направлений для виконання Верховному Суду СРСР, Прокуратурі, ГПУ УСРР, іншим репресивним органам таємної Інструкції щодо порядку покарання «куркулів» та інших «соціально ворожих елементів» із застосуванням вищої міри покарання, а в окремих випадках – десятирічного ув'язнення; телеграма з викладом постанови РНК СРСР та ЦК ВКП(б) «Про неможливість надання насіннєвої позики колгоспам і радгоспам» від 23 вересня 1932 р. до ЦК КП(б)У; постанова політбюро ЦК ВКП(б) «Про хлібозаготівлі в Україні та Північному Кавказі» від 22 жовтня 1932 р., у якій йдеться про відрядження на 2 декади Молотова в Україну, Кагановича – до Північно-Кавказького краю з метою посилення «хлібозаготівель»; телеграма ЦК КП(б)У до обкомів партії від 6 листопада 1932 р. «Про товарну блокаду районів, які не виконують плани хлібозаготівель»; постанова РНК УСРР «Про організацію хлібозаготівель в одноосібному секторі» від 11 листопада 1932 р., яка затвердила Інструкцію «Про організацію хлібозаготівель в одноосібному секторі»; постанова політбюро ЦК ВКП(б) «Про паспортну систему та розвантаження міст від зайвих елементів» від 15 листопада 1932 р., якою заборонялася видача

паспортів українцям, які проживали у сільській місцевості, та їхній в'їзд до міст; постанова РНК УСРР «Про заходи до посилення хлібозаготівель» від 20 листопада 1932 р. щодо посилення репресій під час «хлібозаготівель»; постанова політбюро ЦК ВКП(б) «Про створення в УСРР спеціальної комісії для ухвали смертних вироків» від 22 листопада 1932 р. про створення спеціальної комісії у складі Косіора, Реденса, Кисельова на період «хлібозаготівель», яка мала право остаточно ухвалювати рішення про вищу міру покарання; постанова політбюро ЦК КП(б)У «Про вжиття репресивних заходів до колгоспів, що саботують хлібозаготівлі» від 27 листопада 1932 р. щодо посилення репресій каральними органами під час «хлібозаготівель»; постанова РНК УСРР «Про заборону торгівлі картоплею в районах, що злісно не виконують зобов'язань щодо контрактації, та перевірку наявних фондів картоплі в колгоспах» від 1 грудня 1932 р. щодо вилучення картоплі як основного продукту харчування; постанова політбюро ЦК КП(б)У «Про заходи з ліквідації саботажу хлібозаготівель» від 5 грудня 1932 р. щодо утворення в кожній області України «трійок» – комісій у складі першого секретаря обкому партії, начальника обласного відділу ДПУ та обласного прокурора для винесення у позасудовому розгляді вироків, в тому числі й розстрільних; лист ЦК КП(б)У до обкомів та райкомів партії «Про вивезення в п'ятиденний термін усіх наявних фондів у рахунок хлібозаготівель» від 29 грудня 1932 р. щодо повного вилучення зернових; телеграма ЦК ВКП(б) до ЦК КП(б)У з оголошенням постанови ЦК ВКП(б) «Про добровільне здавання державі колгоспами, колгоспниками та одноосібниками раніше прихованого хліба» від 1 січня 1933 р. щодо репресій у разі нездачі хліба; директива РНК СРСР і ЦК ВКП(б) «Про попередження масових виїздів голодуючих селян за продуктами» від 22 січня 1933 р. щодо заборони виїзду селян з України і блокування кордонів військовими підрозділами; постанова політбюро ЦК КП(б)У «Про виконання директиви РНК СРСР і ЦК ВКП(б) від 22 січня»; від 23 січня 1933 р. щодо недопущення масового виїзду одноосібників і колгоспників, заборони продажу залізничних квитків селянам та ін.

29 грудня 1931 р. було прийнято постанову політбюро ЦК КП(б)У про заходи посилення хлібозаготівель, у якій наголошувалося на необхідності виконання совєцькою Україною доведених планів. Усі райони розбивалися на шість груп: Харківську, Київську, Вінницьку, Запорізьку, Полтавську, Одеську. За кожною групою закріплювалися виконавці з-поміж партапаратників. Кожний окремих район теж розбивався на ділянки. Наприклад, Ярмолинецький район сучасної Хмельницької області 1931 р., відповідно до постанов бюро Вінницького обкому КП(б)У «для посилення оперативного керівництва хлібозаготівлями розбивали на 4 ділянки, до кожної прикріпляли членів бюро

райпарткому, на яких покладали всю відповідальність за виконання плану хлібозаготівель» [1, арк. 22]. Особливе значення в здійсненні геноциду української нації мали надзвичайні «хлібозаготівельні» комісії, створені восени 1932 р. та «трійки», як позасудові каральні органи.

Українські села заповнили уповноважені (у 1930–1931 рр. були окремі списки мобілізованих уповноважених на «посівкампанію» та «масову колективізацію») [2, арк. 29]. Систематизація та аналіз списків мобілізованих, посвідчень про відрядження з Києва, Харкова, Одеси до Кам'янець-Подільського ОПК «в рахунок 800» підтвердив, що їх використовували насамперед на партроботі для «зміцнення» прикордонних округ, а також як інструкторів Церабкопу (торговельна кооперативна система з обслуговування робітників), через цю структуру проводилося розподілення продовольчих пайків для місцевого партійно-радянського апарату. Кампанія з мобілізації «в рахунок 400» проводилася на посади інструкторів РПК, політінструкторів; на господарську роботу; на роботу в колгоспах (завідувачі фермами, головами артілей), на культроботу тощо. Окремі активісти прибули аж з Сибіру.

На вересень 1931 р. райком партії мобілізував 68 членів партії на хлібозаготівлі в села Проскурівського району. Район поділили на 8 кушів і призначили уповноваженими членів бюро райкому КП(б)У. Голова сільради с. Мацьківці (нині Хмельницької області) погрожував «новоприбулим»: *«Якщо прийдуть забирати хліб – вижену палкою»*. У селі Аркадіївці під час заготівлі м'яса виконавця було поранено ножем, у Шпиченцях селяни побили приїжджих мобілізованих партійців [3, арк. 139–143].

Члени і кандидати в члени політбюро Затонський, Любченко, Петровський, Скрипник, Строганов та ін. неодноразово направлялися до областей для координації й активізації роботи уповноважених ЦК, уповноважених обласного та районного рівнів. Кожного високопосадовця супроводжувала група працівників профільних відділів ЦК КП(б)У або республіканських наркоматів. Уповноважених вивели поза межі радянського правого поля. Політичного маркера «куркуль», «підкуркульник» було достатньо, аби український селянин-власник став беззахисним в умовах проведення злочинних хлібозаготівель.

На початку березня 1932 р. уповноважені долучалися до формування насінневих фондів та хлібозаготівель з урожаю 1931 р. Уповноважені усіх рівнів до березня 1932 р. для досягнення поставленої цілі вимагали від районів та сільрад, що виконали розверстані на них плани хлібозаготівлі, брати зустрічні та застосовуючи методи примусу й репресії, відбирати в рахунок хлібозаготівлі насіннєве зерно. У березні 1932 р. було проведено переорієнтування уповноважених із хлібозаготівлі на проведення посівної кампанії. Окрім

виконання планових показників хлібозаготівлі, уповноважених зобов'язали контролювати перемелювання зерна на артільних млинах і вітряках.

2 січня 1932 р. на засіданні бюро Проскурівського райкому КП(б)У район розбили на 13 дільниць (приблизно по 4–5 сіл у кожній дільниці). Для «нажиму» на селян-власників («куркульсько-заможну верхівку») представники органів суду і прокуратури розподілялися відповідно до дільниць, де мали перебувати не менше п'яти днів [4, арк. 10–11].

Варто зауважити, що протягом першої половини 1932 р. в УСРР почала складатися критична ситуація з продовольством. Секретарі новосформованих обкомів КП(б)У інформували ЦК КП(б)У про нестачу продовольства. Вінницький обком КП(б)У 21 квітня 1932 р. направив до інформаційного сектору ЦК КП(б)У доповідну записку про масове голодування працівників освіти.

Зокрема, у Бершадському районі Вінницької області із 360 учителів пайок отримували 48 осіб. були райони, де освітяни не отримували продовольства упродовж 2–3 місяців [5, арк. 6–7].

У 1932 р. Бахмацький райвідділок ДПУ пропонував звільнити 16 вчителів, зокрема за антирадянські настрої, зв'язок із петлюрівцями, український шовінізм, зв'язок із СВУ [6].

У листопаді 1932 р. директор Кам'янець-Подільського кооперативного технікуму Дубовик констатував, що «харчування студентів припинено, зарплатня за місяць не виплачена, навчання зривається» [7, арк. 3] (на 25 вересня 1932 р. кількість студентів кооперативного технікуму з гіпотетичним осіннім прийомом становила 250 осіб [8, арк. 7], осінній набір за планом – 60 осіб [9, арк. 10]). Варто зауважити, що відповідно до розпоряджень Вінницької Облспоживспілки, зокрема у грудні 1933 р. були намагання забезпечити учнів картоплею та капустою; перемерзлою квашеною продукцією [10, арк. 3, 6].

Талони на харчування рятували лекторів і студентів від голодної смерті, за це вони мали регулярно перебувати в селах та допомагати совєцькій владі грабувати селян, вони переважно чинили ідеологічний тиск (популяризуючи колгоспи, новий совєцький календар, газети), фізичний тиск більше здійснювали комсомольці [11, арк. 6]. У с. Грим'ячка на хлібозаготівлі мобілізували весь актив села, вчителів, із яких «утворили бригади на кожному участку, які працюють день і ніч, заключивши між собою соцзмагання» [12, арк. 6].

Варто нагадати, що комуністичний тоталітарний режим, радикалізувавши молодь, почав її активно використовувати проти власних родин, друзів, односельців тощо. Постановою секретаріату Вінницького обкому КП(б)У було прийнято рішення про мобілізацію «200 комсомольців в рахунок 500 по постанові ЦК ЛСМ для зміцнення сільорганізації». Найчастіше комсомольці поводили себе зухвало, жорстоко, безапеляційно.

Плани здачі зерна регулювалися виключно державою та не враховували об'єктивних та суб'єктивних чинників ведення сільського господарства: зменшення посівних площ, зниження продуктивності праці внаслідок втрати економічного стимулу до господарювання, зменшення кількісних показників врожайності тощо.

29 липня 1932 р. було прийнято постанову № 116 бюро Вінницького обкому КП(б)У про порайонний план хлібозаготівель. Зокрема: Теофіпільський мав здати 22 тис. т.; Проскурівський – 19050; Антонінський – 17900; Городоцький 14 тис.; Старокостянтинівський – 13300; Волочиський – 13 тис.; Кам'янецький – 11500; Деражнянський – 10900; Новоушицький – 10900; Славутський – 9300; Грицівський – 8800; Староушицький – 8 тис.; Чемеровецький – 8 тис.; Меджибізький – 7700; Солобковецький – 7700; Ярмолинецький – 7600; Юринецький – 7300; Дунаєвецький – 7250; Шепетівський – 5800 [13, с. 76; 322-323].

У постанові бюро Вінницького обкому КП(б)У від 3 серпня 1932 р. «Про скотозаготівлі» зазначалося, що «завдання III кварталу виконано лише на 5,8 % від плану». Кількість худоби знижувалась швидкими темпами, м'ясозаготівлі носили безсистемний характер. Хмельничани скаржилися, що «їх змушували здавати на рік по декілька штук худоби, що впливає на подальше розмноження та веде до її знищення». Є. Михальчук «... радянська влада довела народ до того, що скоро всі помруть з голоду, цим самим хочуть знищити народ» [14, арк. 17]. Лубинець : «... Зараз всі жаліються, що нема чого їсти, нема чого пити і не можна ніяк жити. Всі надіються, що скоро буде війна і воно щось повинно бути» [15, арк. 13].

7 серпня 1932 р. ВЦВК і РНК СРСР прийняли постанову «Про охорону майна державних підприємств, колгоспів та кооперації і зміцнення громадської (соціалістичної) власності», написаний власноручно Сталіним (сумнозвісний «закон про п'ять колосків»). Українських селян-власників карали як кримінальних злочинців, за «пів кишені недозрілих колосків» можна було отримати 10 років концтаборів, а той бути страченим. На полях встановлювалися сторожові вежі. Колгоспна власність проголошувалася державною та недоторканою. Як тільки почало достигати жито, пшениця, ячмінь, горох тощо колгоспники, одноосібники, особливо жінки й діти, щоб не померти з голоду, змушені були виходити в поле, зрізати колоски, лушити стручки гороху. Проте там вже були сторожові вежі з вартовими.

У другій половині липня 1932 р. все частіше з'являються повідомлення міліції про затримку так званих «перукарів». У селі Підлісному-Мукарові Кушлінська М. та Колісник А. зрізали на колгоспному полі 20 кілограм колосків. Кушлінську було ув'язнено на 10 років у далеких таборах, Колісника – на 8 років.

Червінний М. – вижав на колгоспному полі 0,06 га, за що отримав 10 років далеких таборів. У селі Корначівці Ніколаєва Л. вижала 0,03 га й була засуджена до 8 років. У селі Томашівці Стаднік М. знищив посів на площі 0,75 га, його засудили до розстрілу [16, арк. 41, 43].

Бондарчук Констанція Миколаївна, 1922 р. н., із села Галузинці Деражнянського району згадувала, як наприкінці серпня 1932 р. вона, десятирічна дівчинка, із маленькою торбинкою пішла збирати колоски на полі, де вже був зібраний урожай. Дівчинка не побачила, як над'їхав на коні сторож і нагайкою побив її, та, відібравши торбинку, просто висипав колоски. Боса дитина намагалась втекти по колючій стерні в ліс, аби заховатися у корчах. Але наглядач відрізав їй цей шлях до втечі. Тоді Констанція кинулася втікати в інший бік, де налетіла на колючий дріт, об який роздерла і шкіру, і одяг. Закривавлена дитина боялася прийти додому, адже знала, що за таку «крадіжку» дорослих розстрілюють (*Інтерв'ю з Бондарчук К. М, 1922 року народження, записане Антоною О. Г. 23.11.2011 р. в с. Галузинці (тоді ще Деражнянського р-ну).*

Наприкінці 1932 р. розпочали формування насінневого фонду, під час якого зерно одноосібників насильно звозилося до сільських крамниць. Крім хліба, селяни повинні були здавати картоплю, м'ясо, яйця, шкіру та іншу продукцію. 25 серпня 1932 р. план заготівель яєць у Вінницькій області становив – 9,6 % до річного плану, птиці 17,1%. Найнижчі показники були в Полонському, Затонському, Антонінському районах – середні цифри виконання плану ледь досягли 1 %. Наприкінці 1932 р. сталінські поплічники, організатори злочину Голодомору-геноциду Молотов, Каганович, Постишев, Балицький та ін. будуть «розпинати» голодуючу Україну, шукаючи «саботажників хлібозаготівель», «осінньої посівкампанії», «врогів колективізації» тощо.

На кінець вересня 1932 р. середній показник хлібозаготівель у Вінницькій області коливався в межах 20 %. Виконання вересневого плану 1932 р. було таким: радгоспи – 15,8 %, колгоспи – 22,4 %, одноосібники – 9,5 %, загальне – 15,5 %, річного – 20,1 %. Зокрема, на 1 вересня 1932 р. у Деражнянському районі хлібозаготівельний план виконали на 25,9 % (відповідно до місячного плану) та 9,1 % річного; одноосібний сектор – на 3,8 % річного плану [17, арк. 6–7]. У Дунаєвецькому районі хлібозаготівельний план було виконано на 9,2 %, Летичівському – 8,7 %, Меджибізькому – 9,5 %, Новоушицькому – 5,7 %, Проскурівському – 8 %, Солобковецькому – 10,6 % [18, арк. 5–8].

21 листопада 1932 р. Молотов, Чубар, Строганов Калманович підписали телеграму Сталіну з пропозицією надати спецкомісії ЦК КП(б)У право ухвалення вироків із вищою мірою покарання – розстрілом. Постановою політбюро ЦК ВКП(б) «Про створення в УСРР спеціальної комісії для ухвали смертних вироків» від 22 листопада 1932 р. спеціальна комісія в складі Косіора,

Реденса, Кисельова була створена на період «хлібозаготівель» із правом остаточно ухвалювати рішення про вищу міру покарання.

За період із 1 до 30 грудня 1932 р. «судовою трійкою при Колегії ГПУ УССР до вищої міри соцзахисту – розстрілу, приговорили 97 осіб (по 55 справам)». Із початку «операції на селі» й до 1 грудня 1932 р. було заарештовано 7732 «куркулів, середняків»; до 30 грудня – 11392 особи. Всього – 19224» [19].

Нещодавно знайдені в Державному архіві Хмельницької області документи засвідчили, що станом на 22 грудня 1932 р. Шепетівський куш (8 районів) виконав хлібозаготівельний план на 60,6 % (віддали все, що могли), проте це не зупинило подальші тотальні вилучення [20, арк. 52]. Партійними очільниками постійно наголошувалося, що «час припинити всякі балачки про труднощі, про перешкоди, надані вам річні плани цілком реальні, а тому виконання їх обов'язкове і безоговорочне» [21, арк. 7-11; 62; 233]. Конфіскований, викопаний, «безопірно стягнений» хліб негайно мав здаватися на пункти для покриття позики. Варто зауважити, що часто «здавці хліба» зобов'язані були також проводити навантажувально-розвантажувальні роботи із зерном, яке вони привозили на приймальні пункти, у вагони, на баржі [22, арк. 4; 110]. Тотальне вилучення сіна позбавило частину хмельничан можливості годувати худобу. Уповноважені від куща мали готувати й організовувати «Червоні валки сіна» [23, арк. 7–11; 62; 233]. «Червоні хлібні валки» були жахливою буденністю українців.

У 1932 р. українці вже добре розуміли злочинну суть комуністичного тоталітарного режиму, проте опинилися в економічній блокаді, позбавлені прав і свобод, окремі ще намагалися чинити відкритий спротив, інші – «тихий», але смерть від голоду стала жахливою реальністю. У с. Куратин Новоушицького району селяни радили один одному *«тримати хліб в себе, щоб не пропасти з голоду»*. Середняк села Слобідка-Гірчична Дунаєвського району Копалієвський М. висловлювався перед односельцями: *«При радянській владі селянам стало жити важче, крім непосильних податків душать хлібозаготівлями»* [24, арк. 5–8].

Комуністичним тоталітарним режимом було санкціоновано проведення масових обшуків та вилучень у селян-власників. Тисячі хмельничан було засуджено до різних термінів ув'язнення. Так, у Волочиському районі кількість засуджених у 1931 р. була 516 осіб, у 1932 р. – 922 особи [25, с. 17]. У березні 1931 р. в Ярмолинецькому районі було розглянуто 44 справи, 37 із яких кваліфікувалися як карні; до примусової праці засуджено 25 осіб, до сплати штрафу – 4, позбавлено волі – 8, «до інших заходів соцоборони – 14». Підсудних переважно класифікували як «куркулів», «одноосібників», «середняків» і карали за «невиконання м'ясозаготівель», «хлібозаготівель», «опір колективізації»,

«агітацію проти політико-господарських кампаній», «викривлення класової лінії», «правий опортунізм», «ліві заскоки» [26, арк. 30].

Варто зауважити, що також карали місцевих комуністів, котрі намагалися хоч якось «рятувати односельців». На початок січня 1933 р. в Солобковецькому районі загальна чисельність комуністів у парторганізаціях була 146 осіб, покарано – 58 (39,7 %), Деражнянському – 627, покарано – 184 (29,3 %), Антонівський – 507, покарано – 125 (24,6 %) [27, с. 356]. Проте були й такі, котрі вимагали перевиконання нереальних планів, застосовували побиття, тортурування. На засіданні бюро Летичівського РПК від 23 серпня 1932 р. було прийнято рішення «по-більшовицьки виконати це бойове завдання, ліквідувавши насінневі фонди та запаси селян» [28, арк. 21].

У результаті тиску з боку карних органів, застосування репресій, примусового вилучення зерна на кінець 1932 р. два райони – Ляховецький і Городоцький – виконали план по одноосібному сектору на 100 % і майже повністю розрахувалися з державою. Проскурівський район виконав план на 97,8 %, колгоспи – 99,8 %, одноосібний сектор – 98 %, заможні селяни – 58,4 %. Більшість районів, віддавши все, хлібозаготівельний план виконали на половину, Полонський район здав лише п'яту частину від запланованого. У селах Кам'янець-Подільського району органи суду «фіксували відставання від річного плану»: Вітківці – 26 %, Зіньківці – 24,8 % [29, арк. 33].

Характерною була скарга мешканця с. Печеськи Проскурівського району Кухара, який писав: *«У мене сільрада забрала хліба в кількості 25 пудів. Маючи 440 трудоднів, на які мною отримано 28 пудів різного хліба в аванс, не знаю, на якій підставі вони забрали цей хліб в мене <...>. І я зараз залишився голодний, і моя сім'я не має ні шматочка хліба. Крім цього, іще вони забрали 66 пудів картоплі, котру я мав на своєму городі, хоч виконав контракцію, котра була на мене покладена в кількості 27 пудів»* [30, арк. 41].

Анонімний автор із села Зіньків повідомляв: *«Сільрада збирає весь хліб, не лишаючи навіть на посів. Забирають насіння до зернини. Чим будемо сіяти – не знаю, бригада каже, що це не їхнє діло, коли їм кажуть, що це незаконно, то вони відповідають, що вони самі закони і самі влада. Забирають мішанину, сіно, ярину, а селяни випродують або нищать скотину. Наш селянин не боїться праці, але нас хочуть голодом примусити іти в колгосп. А в колгоспах рядові селяни голодують. Свавілья панує. У нас буде те, що було по других районах. Себто голод і смерть від голоду»*. Натомість Вінницький окрвиконком звертався до районних керівників із закликом: *«скерувати всі зусилля на повне і своєчасне виконання директив партії»; «пропонувалося вилучити зерно з приватних млинів, розриваючи через суд орендні договори, дозволяючи кожному господарству молотити в млині не більше 15 пудів збіжжя»* [31, с. 44–45].

Українці віддавали останнє, що могло врятувати від голоду, а режим маркував їх як злочинців, котрі «приховують», «крадуть» тощо. До такої кількості вилученого зерна не були готові заготприймальники. Здавачам доводилося чекати по 4–5 діб. Зерносховища були переповнені, хліб скидали на землю, він сам висипався із зерносховищ, псувався, «горів». У Славутському насиппункті, який розраховано на 2 400 т., було навалено 4 000 т., у Деражні замість 3 730 т. складувалося 5 900 т., часто траплялися випадки, коли хліб без повітря починав горіти. На Ізяславському заготівельному пункті згоріло 4 вагони жита, 3 вагони ячменю, тому що температура досягла 65 градусів.

Окремо варто зупинитися на такій репресії, використаній для знищення хліборобів-українців, як занесення на «чорну дошку». У 1932 р. «чорні дошки» було перетворено на репресивний елемент механізму Голодомору. Режим «чорних дощок» поєднав у собі психологічний терор, примусове позбавлення українців продуктів харчування, адміністративну і соціально-економічну ізоляцію територіально-адміністративних одиниць (районів, областей), населених пунктів, окремих колгоспів і селянських дворів.

Рішенням політбюро ЦК КП(б)У від 5 грудня 1932 р. було дозволено продаж майна колгоспів та колгоспників як спосіб дотермінового стягнення заборгованостей у колгоспах, занесених на «чорну дошку» [32, арк. 38]. Стягнення передбачали цілий комплекс вилучень, не лише збіжжя, а й інших податків і зборів: повного виконання сільськогосподарського податку, планів реалізації державної грошової позики, погашення попередніх кредитних боргів та насінневих позик, накладених штрафів за невиконання планів хлібо- чи м'ясозаготівлі тощо. Грошова заборгованість колгоспу також розподілялася на кожен колгоспний двір [33, арк. 72]. Після стягнення усіх боргів та зобов'язань люди залишалися без засобів для існування.

Постанова РНК УСРР «Про занесення на чорну дошку сіл, які злісно саботують хлібозаготівлі» від 6 грудня 1932 р. була остаточним вироком українцям: «Щоб подолати куркульський опір хлібозаготівлі, встановити занесення на чорну дошку колгоспів, що злісно саботують здачу (продаж) хліба за державним планом. До колгоспів, занесених на чорну дошку, вживати такі заходи: негайно припинити цілковитий довіз краму, кооперативну та державну торгівлю; припинення торгівлі провести в спосіб цілковитого вивозу з відповідних крамниць усього наявного краму; цілковито заборонити колгоспну торгівлю як для колгоспів, так і для одноосібників; припинити всіляке кредитування та дотерміново стягнути раніше видані кредити і інші фінансові зобов'язання цих колгоспів, колгоспників та одноосібників; провести перевірку складу колгоспів та очищення їх від контрреволюційних елементів, організаторів зриву хлібозаготівель. Десятки сіл і колгоспів, як «саботажники»

хлібозаготівель, із подання місцевих органів влади, попали на «чорні дошки», опинившись у блокаді, із їхніх крамниць вивозили увесь товар, а поїхати за межі населеного пункту, щоб придбати необхідні речі, було неможливо [34, с. 44–45]. Виконуючи партійні рішення, президія Вінницького облвиконкому постановила: «райони, села, колгоспи, одноосібні господарства сіл, що під впливом глитайських та рвацьких елементів стали на шлях саботування хлібозаготівель, невиконання свого обов'язку перед пролетарською державою та Червоною Армією, занести на чорну дошку». Облспоживспілка зобов'язувалась вивезти з крамниць сіл, занесених на «чорну дошку», усі наявні там товари, таких було більше п'ятдесяти господарств.

О. Антонова та В. Шупер відзнайшли в ДАХМО чотирнадцять сіл-боржників та колгоспів Хмельницької області, які 19 листопада 1932 р. на вимогу представників комуністичного тоталітарного режиму були занесені на «чорні дошки». Боржникам переставали підвозити товари, була заборонена торгівля (для колгоспів, колгоспників та одноосібників), відбувалася «перевірка та очистка з вилученням контрреволюційних елементів» [35, арк. 83]. Серед тих, кого занесли на «чорну дошку», були такі села: Мархлівка (частина міста Городок), Сирватинці Городоцького району. Окрім того, на «чорні дошки» було занесено окремі колгоспи «Робків» та «Серп» Городоцького району, колгосп імені Ворошилова, колгосп «Нове життя», колгосп села Рожична Грицівського району а також усі одноосібники із села Тростянець Городоцького району, Яблунівка Деражнянського району, Олешківці Городоцького району, Кривчик Дунаєвецького району, Волосівці Меджибізького району та сіл Смотрич і Гриців [36].

Складником механізму здійснення злочину геноциду на низовому рівні були «буксирні бригади», які створювалися за рішеннями партійно-радянських органів. Для контролю за «буксирним бригадами» створювалася «трійка» у складі голови сільради, секретаря парторганізації й уповноваженого райкому КП(б)У. У 1932–1933 рр. «буксирні бригади» масово проводили подвірні обшуки з метою незаконної конфіскації зерна та інших продуктів харчування. Назву «буксирні» – бригади отримали, оскільки «брали відстаючих на “громадський буксир”» (маємо спотворення денотації «відстаючий», чіткого визначення, хто це не було. Тому постає питання, голодуючий і вмираючий українець, що не мав більше нічого віддати комуністичному режиму, він – «відстаючий»?).

У роки Голодомору-геноциду як уповноважені, так і виконавці чинили психологічне та фізичне насильство, застосовували тортури і катування. Координацією бригад займався Всеукраїнський штаб «буксирних» бригад, що був створений на початку колективізації. Упродовж 1932 р. «буксирні» бригади проводили «штурмові декади» хлібозаготівлі. Люди прозвали їх «трясунами»,

«червоною мітлою», «довгоносиками» за щупи, якими вони шукали приховане збіжжя та інші продукти харчування. Для пошуку зерна «буксирні» бригади використовували спеціально виготовлені для них знаряддя – сталеві прутки товщиною 1,5–2 см. і довжиною в 1,5–3 м., із ручкою на одному кінці та гострим наконечником або чимось на зразок свердла на іншому. Кожна бригада мала «спеціаліста» з пошуку зерна. З архівних матеріалів дізнаємося, як діяли виконавці, Ягоцький Д. із села Шурівка згадував: «ці бригади склалися з таких осіб: одного члена виконкому сільради або просто будь-якого члена сільради, двох-трьох комсомольців, одного комуніста та одного вчителя школи. Часто туди входили голова або ж один із членів правління колгоспу, а під час літніх канікул і кілька учнів». Ось як поводитися комісія сприяння хлібозаготівлі на Хмельниччині: «Зайшовши до середняків почали обшук, не знайшовши відповідної кількості хліба, забрала приготовлене до посіву насіння», інший випадок – «Зайшовши до середнячки, коли її не було вдома знайшли декілька фунтів масла, сала та ковбаси. Все це забрали, її звинуватила в спекуляції».

У селі Чаньків Дунаєвецького району 8 вересня 1933 р. було тортуровано громадянку Олійник за те, що проходячи біля поля, вона зірвала два качана кукурудзи. «Бригадир колгоспу Щавинський затримав її, побив, а потім привів до тов. Топалова. Топалов розпорядився роздягти громадянку Олійник і в такому вигляді провести по полю серед робітничих мас. На грудях жінки зробили напис – «Я крадійка». Нелюд Щавинський майже три години водив повністю оголену жінку по полю, де працювало близько 100 осіб, переважно чоловіків [37, арк. 301].

Варто зауважити, що деяких місцевих комуністів становище спонукало до відкритої непокори. На бюро Кам'янець-Подільського РПК від 3 грудня 1932 р. розглядались «неприпустимі прояви куркульського опору в справі виконання хлібозаготівельного плану з боку окремих голів колгоспів, членів партії: Кубачевського, Слободяна, Сокола, Остяка, які лояльно ставилися до куркульської агентури та колгоспників-твердоздатчиків». Їхні справи були передані органам ДПУ. Молодого активіста В. Бузька направили до села Кадіївка Ярмолинецького району для контролю м'ясозаготівель. Через деякий час він зателефонував керівництву, доповівши, що зможе виконати державний план заготівлі м'яса «тільки ціною людських трупів», після чого утік із села [38, с. 50].

У Волочиському районі (село Маслове) голова сільради Барбалюк на комсомольських зборах відкрито говорив, що «план хлібозаготівель нереальний, але, якщо його не виконати, пришиють саботаж», голова колгоспу Кубик констатував «цього року прийдеться сидіти на лаві підсудних, адже план виконати не зможемо». У Проскурівському районі (село Мартинівка) голова

колгоспу, секретар парторганізації Мороз пророчо говорив: «Дурний той, хто вдумав колгости, вони знищать селянство. З організацією колгоспів земля втрачає родючість, в подальшому, якщо ситуація не зміниться, всім прийдеться загинути» [39, с. 254–255].

Під час проведення посівної кампанії 1932 р. уже не було кому і чим сіяти, бо майже все посівне зерно примусово вилучили. Знесилені голодом люди не могли працювати. У Деражнянському районі через невчасний обробіток землі загинуло 469 га, через пошкодження шкідниками – 650 га буряку (36 % загальної площі посіву). Із протоколів Зеленецької сільради 1932 р., дізнаємось, що «виходи на роботу погані, в середньому на бригаді працюють 10–15 чоловік, а той менше. План по цукрових буряках виконали лише на 20 %, м'ясу – на 30 %, молоці – 20 %». Головну причину незадовільного стану місцеве керівництво вбачало «в кулацькій політиці про вихід з колгоспів». На засіданні сільради було прийнято такі рішення: «членів сільради, які не приймають участі в роботі, притягти до судової відповідальності, у спекулянтів, які їздять до Києва та Одеси відібрати документи та заставити їх працювати» [40, с. 91].

Районні лікарні були переповнені. Через недоїдання та антисанітарію спалахували епідемії інфекційних хвороб (висипний та черевний тиф, сип, дизентерія тощо). Зі звіту Славутського районного партійного комітету за червень – грудень 1932 р. стає відомо, що «прикордонний район визнавався за небезпечний внаслідок стрімкого поширення пошесних захворювань, із яких необхідно виділити висипний та черевний тиф, скарлатину. Кількість захворювань, порівнюючи з минулим роком, набрала прогресивного характеру».

Таблиця № 1

**Поширення інфекційних хвороб у Славутському районі (1932-1933 рр.)
за даними Славутського райкому КП(б)У**

Перелік інфекційних хвороб	Кількість хворих в 1932 р.	Кількість хворих в 1933 р.
Висипний тиф	72	258
Черевний тиф	99	41
Скарлатина	124	130
Ізачка	384	200

Не кращою була ситуація у Деражнянському районі. *Табл. №2* складено за інформацією Деражнянського райвідділу ДПУ станом на 15 травня 1933 р. [41, с. 75].

**Голодування та смертельні випадки у ряді сіл Деражнянського району
станом на 15 травня 1933 р.**

Назва району	Кількість «опухших» від голоду	Кількість гостропотребуючих їжі	Випадки смерті від голоду
Богданівці	25	10	7
Деражня	17	80	2
Черешенька	50	50	–
К.Деражня	200	200	15
Галузинці	27	100	–
Гришки	37	20	–
Овсяники	33	60	3
Мордино	25	15	–
П.Коричинці	26	50	4
Шейнці	3	10	–
М.Шпиченці	15	30	–
Голинищево	10	50	–
Копачівка	5	20	–
Л.Барська	18	20	–
Янчинці	15	–	–
Радівці	30	–	–
Ялтухи	35	30	–
Яблунівка	25	40	–
Стемпівка	53	45	2
М.Чернілівськ	8	10	–
Клопотівці	22	20	–
Згарок	3	10	–
Зяньківці	–	30	–
Новосілکا	–	10	–
Чернілівці	3	–	–
Всього	685	920	33

Українські хлібороби намагалися тікати в промислові міста, проте всі шляхи були заблоковані. Громадянка Луценко писала до голови РВК, як вона

добиралася до місця роботи: *«всі потяги завантажені настільки, що на кожній станції я сиділа по дві доби, людей на залізницях просто дуже багато, ціле море»*. Проте тогочасні газети, журнали «Комуніст», «Правда», «Вісті», «Більшовик», «За соціалістичну перебудову» та ін. писали про «квітуче й щасливе життя в СРСР», «трудовий підйом мас», «відданість партії» тощо.

На зиму 1932–1933 рр. села залишилися без хліба та збіжжя. Хлібозаготівлі тривали... українці помирали з голоду.

Список використаних джерел та літератури

1. ДАХМО. Ф.П. 478. Оп. 1. Спр. 57. Арк. 22.
2. ДАХМО, Ф. П. 3, Оп. 1, Спр. 321, Арк. 29.
3. ДАХМО. Ф. П. 323. Оп. 1. Спр. 48. Арк.139-143.
4. ДАХМО. Ф. П. 323. Оп. 1. Спр. 48. Арк.10-11.
5. ДАВО. Ф.П. 136. Оп.3. Спр. 4. Арк. 6-7.
6. Маркова С. В. Суспільно-політичні зміни в українському селі у контексті формування комуністичної системи (1917–1933 рр.): дис. ... д-ра іст. наук: 07.00.01 / Кам'янець-Подільський національний університет імені Івана Огієнка. Кам'янець-Подільський, 2015. 534 с.
7. ДАХМО, Ф.Р. 694. Оп.1. Спр. 3. Арк. 3.
8. ДАХМО, Ф.Р. 694. Оп.1. Спр. 4. Арк. 7.
9. ДАХМО, Ф.Р. 694. Оп.1. Спр. 3. Арк. 10.
10. ДАХМО, Ф.Р. 694. Оп.1. Спр. 5. Арк. 3; 6.
11. ДАХМО, Ф.Р. 694. Оп.1. Спр. 5. Арк. 6.
12. ДАХМО. ФП-35. Оп.1, Спр 100. Арк. 6.
13. Голод та голодомор на Поділлі 1920-1940 рр. Збірник документів та матеріалів. С. 76; 322-323.
14. ДАХМО. ФП-101. Оп.1. Спр.73. Арк. 17.
15. ДАХМО. ФП-115. Оп. 1. Спр. 118. Т. 1. Арк. 13.
16. ДАХМО. Ф.П. 401. Оп. 1. Спр. 80. Арк. 41; 43.
17. ДАХМО. Ф. П. 478. Оп. 1. Спр. 66. Арк. 6-7.
18. ДАХМО. Ф.П. 3. Оп. 1. Спр. 287. Арк. 5-8.
19. ГДА СБ України. Ф. 68. Спр. 228. 198 арк.
20. ДАХМО. Ф.Р. 2842. Оп.1. Спр. 18. Арк. 52.
21. ДАХМО. Ф.Р. 2842. Оп.1. Спр. 20. Арк. 7–11; 62; 233.
22. ДАХМО. Ф.Р. 2842. Оп.1. Спр. 205 Арк. 4; 110.
23. ДАХМО. Ф.Р. 2842. Оп.1. Спр. 20. Арк. 7–11; 62; 233.
24. ДАХМО. Ф.П. 3. Оп. 1. Спр. 287. Арк. 5–8.
25. Слободянюк П., Телячий Ю. «Чорна дошка» України (події 1930-х

років). Хмельницький, 2001. С. 17.

26. ДАХМО. Ф.П. 478. Оп. 1. Спр. 57. Арк. 30.

27. Голод та голодомор на Поділлі 1920-1940 рр. Збірник документів та матеріалів. С. 356.

28. ДАХМО. Ф.П. 301. Оп.1. Спр.96. Арк. 21.

29. ДАХМО. Ф.П. 301. Оп.1. Спр.63. Арк. 33

30. ДАХМО. Ф.П. 401. Оп. 1. Спр. 80. Арк. 41.

31. Маркова С. В. Голодомор 1932–1933 років на Поділлі: Монографія. К.: МАУП, 2003. С. 44-45.

32. ЦДАГО України, ф.1, оп. 6, спр. 238, арк. 38.

33. ЦДАГО України, Ф.1. Оп. 20. Спр. 5256. Арк. 72.

34. Маркова С. В. Голодомор 1932-1933 років на Поділлі: Монографія. К.: МАУП, 2003. С. 44–45.

35. ДАХМО. ФП-101. Оп.1. Спр.69. Арк. 83.

36. ДАХМО. ФР-1250. Оп.1. Спр. 2395.

37. ДАХМО. ФП-323. Оп.1. Спр 67. Арк. 301.

38. Маркова С. В. Голодомор 1932-1933 років на Поділлі: Монографія. К.: МАУП, 2003. С. 50.

39. Розсекречена пам'ять: Голодомор 1932-1933 років в Україні в документах ГПУ-НКВД. С. 254-255.

40. Вавринчук М.П., Маркова С.В. Голодомор 1932–1933 років на Хмельниччині. С. 91.

41. Маркова С. В. Голодомор 1932-1933 років на Поділлі: Монографія. К.: МАУП, 2003. С. 75.

Олійник Сергій, кандидат історичних наук, доцент кафедри історії України Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка

ЛІТЕРАТУРНО-БІБЛІОТЕЧНИЙ ВІДДІЛ ПРЕСОВОЇ КВАРТИРИ УКРАЇНСЬКОЇ ГАЛИЦЬКОЇ АРМІЇ ЯК СКЛАДОВА ЇЇ КУЛЬТУРНО- ПРОСВІТНЬОЇ ТА НАЦІОНАЛЬНО-ПОЛІТИЧНОЇ ДІЯЛЬНОСТІ НА ПОДІЛЛІ В 1919 РОЦІ

Анотація. Стаття присвячена Літературно-бібліотечному відділу Пресової квартири Української Галицької Армії. З'ясовуються передумови та обставини його створення. Розкривається організаційна структура даної установи. Висвітлюються функціональні спроможності Літературно-бібліотечного відділу для проведення ефективної культурно-освітньої та національно-політичної діяльності Української Галицької Армії на Поділлі в 1919 році.

Ключові слова: галицьке військо, Літературно-бібліотечний відділ, Поділля, Пресова квартира, Українська Галицька Армія.

Українська Галицька Армія (УГА) була тісно пов'язана із територією Поділля, яка з середини липня 1919 р. по травень 1920 р. стала місцем дислокування підрозділів галицького війська. Поряд із активною участю у бойових операціях за українську державність УГА займалася культурно-просвітньою та національно-політичною діяльністю. Координатором цього процесу було створене при Начальній Команді галицького війська (вищий орган управління УГА – авт.) Бюро пропаганди, з листопада реорганізоване у Пресову квартиру [1, с. 44]. Складовою цього процесу був Літературно-бібліотечний відділ, що входив до структури Пресової квартири. Попри чисельну кількість видань, присвячених УГА, в т.ч. і його перебування на Поділлі, зазначена в заголовку проблематика лише частково отримала своє відображення в історичній науці [1–5]. Такий стан речей спонукав автора глибше звернутися до питання організації та діяльності Літературно-бібліотечного відділу Пресової квартири УГА.

З прибуттям у середині липня 1919 року на Поділля УГА активізувала роботу по підвищенню культурно-освітнього та національно-політичного рівня не лише серед галицького стрілецтва, а й серед подолян. Цим займалися Бюро пропаганди та створений йому для допомоги в серпні «Відділ для Освіти при

Команді Етапу УГА» [3, с. 64–69; 5, с. 335]. Важливим інструментом реалізації такої діяльності була бібліотека.

Для військових підрозділів галицького війська, розміщених в тилу, було створено центральну бібліотеку (близько 350 книг). Окрім цього, завдяки закупівлі книг у Кам'янці-Подільському та Вінниці, вдалося створити 11 похідних бібліотек (по 50–60 книг) [3, с. 68–71]. Водночас користуватися бібліотеками для війська могли користуватися й місцеві мешканці. Особливо яскраво це проявлялося через освітні гуртки, які створювалися галичанами, при яких функціонували бібліотеки. Успішним прикладом такої роботи є діяльність Дунаєвецького освітнього гуртка [2, с. 156].

У вересні 1919 р. перед командуванням УГА постало питання зведення усієї культурно-просвітньої та національно-політичної діяльності серед галицьких військових та подолян до єдиного цілого. Відтак передбачалося розширення компетенції Бюро пропаганди. Після проведення в жовтні конференції пропагандистів та вироблення планів роботи в УГА з'явилась нова структура – Пресова квартира [2, с. 159]. Спочатку її очолював колишній голова Бюро пропаганди І. Герасимович, а пізніше, з 24 листопада, сотник О. Левицький [3, с. 74; 4, с. 327].

Бюро пропаганди складалося із кількох відділів, один із яких був Літературно-бібліотечний. Він складався з референта, якому підпорядковувались бібліотекар, інструктор, урядовець, писар. Відділ займався управлінням бібліотеки Пресової квартири, що призначалась, у першу чергу, для референтів і пропагандистів, організацією, інструктажем і контролем за постійними та рухомими бібліотеками при військових частинах, обозах, майстернях тощо, розподілом літератури серед бібліотек, розробкою інструктивного матеріалу, підготовкою кваліфікованих кадрів, формуванням бібліографії з історії галицького війська [117, арк. 11 зв.]. Очолював Літературно-бібліотечний відділ хорунжий Ф. Івасевич. [117]. Слід зазначити, що часом в літературі можна зустріти іншу назву відділу – Бібліотечний [3, с. 78].

Для кращої і ефективної роботи Літературно-бібліотечного відділу було розроблено низку інструктивного матеріалу. Насамперед це «Інструкція для бібліотеки Бюро Пропаганди» [117, арк. 12] (часом в документах поряд з новою назвою – Пресова Квартира продовжувала фігурувати стара – Бюро Пропаганди – авт.). У ній було зафіксовано видовість (типовість) необхідної літератури. Згідно документу в бібліотеці Пресової квартири мали бути представлені твори кращих письменників, навчальна, наукова та науково-популярна, музична література, драматургія, а також брошури і книги для проведення пропагандистської роботи. Вся література в бібліотеці мала поділятися на дві групи. Першу переставляли книги для читання, а другу – для культурно-

просвітньої та національно-політичної роботи пропагандистів. Рекомендувалося белетристику видавати в користування не довше тижня, а наукові від двох тижнів до місяця. Враховуючи існуючий дефіцит потрібною літератури з читачів бралася грошова застава на весь час користування читачем бібліотечним фондом. Такий підхід мав на меті покрити витрати на втрачену чи пошкоджену книгу [117, арк. 12].

Слід зазначити, що Пресова квартира для з'ясування стану бібліотечної справи створила «Квестіонар (анкета – авт.) для бібліотекара» [117, арк. 12 зв.]. Анкета передбачала збір таких даних: 1) прізвище та ім'я; 2) освіта; 3) чи закінчував курси для бібліотекарів; 4) в якій бібліотеці працює (корпусна, бригадна і т.п.); 5) яка організація вашої бібліотеки; 6) чи є в вашій бібліотеці інструкція для читачів, яка; 7) чи є виставка книжок; 8) чи є в бібліотеці книга скарг і пропозицій; 9) чи влаштовуються в бібліотеці диспути, на які теми і як часто; 10) яка кількість читачів і як часто вони користуються послугами бібліотеки; 11) яка тематика найбільш популярна; 12) як часто міняються книжки; 13) чи є в бібліотеці читальня; 14) кількість відвідувачів в середньому за день; 15) наявність періодичної та неперіодичної літератури; 16) наявність навчальних плакатів і яких; 17) які збираються комплекти часописів; 18) коли створена читальня-бібліотека; 19) наявність правил користування літературою; 20) наявна кількість літератури (наукова, кращих творів, брошур); 21) які книги потрібні для наповнення бібліотечного фонду. Всі дані анкети слід було висилати до п'ятого числа кожного місяця [117, арк. 13].

Мав місце також окремий «Квестіонар про стан бібліотек», в якому передбачалася фіксація таких даних: 1) назва військової частини, при якій знаходиться бібліотека; 2) чи постійна бібліотека чи мандрівна; 3) хто є бібліотекаром (прізвище, ім'я, освіта); 4) скільки томів знаходиться в бібліотеці («красного письменства», науково-популярного та наукового характеру, кількість брошур); 5) місце знаходження бібліотеки; 6) чи є в наявності загальний список літератури бібліотеки; 7) чи пронумеровані книжки; 8) кількість користувачів бібліотекою і за який час; 9) чи формуються комплекти часописів.

Ще одним важливим і корисним для практичного функціонування буд-якої бібліотеки був «Правильник» (правила – авт.). Він передбачав наступні правила: 1) бібліотекою можуть користуватися всі; 2) користування книжками безоплатне, але після внесення страхового внеску, який має застосовуватися для покриття втраченої чи знищеної книги; 3) на руки видається одна – дві книги; 4) книга видається на руки на час, визначений окремо кожною бібліотекою; 5) в разі необхідності дозволялося продовжити термін користування книжкою (кожна бібліотека визначала свій термін – авт.); 6) в разі втрати читачем книжки, з його страхового внеску вилучається необхідна частка, а сам страховий внесок

повертається військовому, якщо він переходить до іншого підрозділу; 7) заборонено нищити книги, загинати листки, писати що не будь на них; в разі отримання книги з пошкодженням, повідомити про це бібліотекаря; 8) хто нищить книжки – може втратити право на користування книгами бібліотеки; 9) час роботи бібліотеки; 10) книги можна читати і в читальні бібліотеки 11) часописи дозволяється читати лише в читальні бібліотеки [117, арк. 13–13 зв.].

Серед інструктивного матеріалу вадливе місце посідає «Інструкція для бібліотекарів». В ній зазначалося, що «обов'язок бібліотекаря незвичайно важкий і не легкий» [117, арк. 12]. Адже «будучи живим посередником між книжкою і читачем, бібліотекар повинен передусім мати фахову підготовку, котра йому допоможе стати свідомим і розумним провідником тих, котрі користуються бібліотекою» [117, арк. 12]. Тому «праця бібліотекаря лежить у доборі літератури та послідовності в читанні для кожного читача окремо» [117, арк. 12 зв.]. В інструкції наголошувалося, що бібліотекар поговоривши з людиною повинен «відразу пізнати», який у неї ступінь освіти, «щоб знати, що дати їй до читання» [117, арк. 12 зв.]. Згідно документу в обов'язок бібліотекаря входили створення каталогу бібліотеки; ведення щоденника; робити книжкові виставки; проводити обговорення книг; формувати список необхідних книг, які цікавлять читачів; відкрити при бібліотеці читальню та ін. [117, арк. 12 зв.].

Серед виданих документів була також «Інструкція для інструкторів бібліотечного відділу», в якій розписувалися їх обов'язки. Так, наприклад, інструктор мав бути добре обізнаний з усіма документами щодо налагодження бібліотечної справи у війську. По прибутті на місце призначення інструктор вивчав стан бібліотечної справи, складав звіт, надавав в міру необхідності інформаційну допомогу бібліотекарям на місцях, а також проводив інспекцію виконання попередньо отриманих бібліотекарем розпоряджень [117, арк. 13 зв.].

Однак, як згадував О. Левицький «час та положення Галицької Армії не відповідали тенденціям цієї установи (Пресова квартира – авт.). Армія лежала вже в судоргах під страшною пошестю (епідемія тифу – авт.). Духовний і моральний настрій був катострофальний» [3, с. 75]. Водночас, на його переконання праця Пресової квартири, в т.ч. і Літературно-бібліотечного відділу була «конечна, необхідна» [3, с. 75]. Таке складне воєнно-політичне становище не дозволило реалізувати заплановану закупівлю нових книг в Києві та Одесі, а також створення похідних бібліотек, по можливості, в як найбільшій кількості військових підрозділів УГА [3, с. 81].

Таким чином, в УГА велика увага приділялася культурно-освітній та національно-політичній роботі як серед галицького стрілецтва, так і подолян. Головним координуючим органом такої діяльності була створена восени 1919 р. Пресова квартира УГА. В її структурі важливе місце відводилося Літературно-

бібліотечному відділу. До його створення галичани поставилися дуже серйозно. Низкою інструктивних матеріалів вони регламентували його діяльність. На жаль, воєнно-політичні обставини того часу не дозволили повністю реалізувати задумане і досягти належного ефекту.

Список використаних джерел та літератури

1. Олійник С. В. Діяльність Бюро пропаганди (Пресова квартира) Української Галицької Армії (літо 1919–весна 1920 рр.). *Освіта, наука і культура на Поділлі. Збірник наукових праць*. Кам'янець-Подільський: Оіюм, 2005. Т. 5: матеріали круглого столу «Культура, освіта і просвітницький рух на Поділлі у XVIII–на початку XXI ст.». С. 44–51.

2. Завальнюк О. М., Олійник С. В. Українська Галицька армія на Поділлі (липень 1919–травень 1920 рр.): монографія. Вид.2-е, доп. і перероб. Кам'янець-Подільський: ПП «Медобори-2006», 2013. 292 с.

3. Левицький О. Галицька армія на Великій Україні (спомини з часу від липня до грудня 1919). Відень, 1929. 193 с.

4. Левицький О. Пропаганда й преса. Українська Галицька Армія: У 40-річчя її участі у визвольних змаганнях: Матеріали до історії. Вінніпег: Вид. хор. УСС Д. Микитюк, 1958. Т. 1. С. 325–333.

5. Олійник С. В. Діяльність Відділу для освіти при Команді етапу Української Галицької армії на території Поділля. *Освіта, наука і культура на Поділлі. Збірник наукових праць*. Кам'янець-Подільський: Оіюм, 2011. Т. 18: Матеріали круглого столу «Освіта, культура і просвітницький рух на Поділлі», 22 жовтня 2011 року. С. 335–340.

6. ЦДАВО України. Ф. 2188. Оп. 1. Спр. 117. Арк. 11–14.

Прокопчук Віктор, доктор історичних наук, професор кафедри історії, правознавства і методики навчання Глухівського національного педагогічного університету, заслужений працівник освіти України, почесний краєзнавець України, почесний керівник осередку краєзнавців Дунаєвецької територіально громади

ДУНАЄВЕЧЧИНА НА СТОРІНКАХ «ПОДОЛЬСКИХ ЕПАРХИАЛЬНЫХ ВЕДОМОСТЕЙ»: ДЖЕРЕЛОЗНАВЧИЙ АСПЕКТ

Анотація. У статті на прикладі публікацій про Дунаєвеччину (до 2020 р. – територія Дунаєвецького району Хмельницької області) аналізуються джерелознавчі можливості газети «Подольские епархиальные ведомости», у 1862-1905 роках друкованого органу Подільської єпархії.

Ключові слова: «Подольские епархиальные ведомости», Кам'янець – Подільський, Дунаєвеччина, факти, історія, церква, владика, єпископ, церковно – парафіяльна школа, бібліотека.

Газета «Подольские епархиальные ведомости» [ПЕВ] під різним кутом зору та з різною метою аналізувалася професорами С. А. Копиловим, О. Б. Комарніцьким, автором цієї статті, знаходила місце в публікаціях дослідників історії Поділля другої половини ХІХ–початку ХХ ст. [5; 13; 33–35]. Мета статті – проаналізувати джерелознавчі можливості газети і на прикладі публікацій про Дунаєвеччину – історико-географічний мікрорегіон Подільського краю розкрити основні напрями і фактологічну наповненість її матеріалів.

«Подольские епархиальные ведомости» – багатосторінкова газета Подільської єпархії – виходили в 1862–1905 роках, у 1862–1880 рр. – двічі на місяць, у 1880–1905 рр. – щотижнево. Виходу першого числа газети передувало доручення глави Подільської єпархії архиєпископа Ірінарха підготувати програму видання. У січні 1886 року, відзначаючи 25-річчя «Подольских епархиальных ведомостей», редакція підкреслила, що творцем програми був законоучитель Кам'янецької чоловічої гімназії і ключник кафедрального Іоанно-Предтеченського собору протоієрей Павло Микитович Троїцький, що він ґрунтовно осягнув мету і сформулював завдання так точно і, водночас широко, що і «в даний час немає підстав розширювати чи переробляти рамки видання, і в майбутньому 25-річчі навряд чи виникне необхідність змінювати в чому-небудь першу раз накреслену програму» [7, с. 4]. Програма передбачила випуск газети у двох частинах – єпархіальних відомостей і додатку: «Єпархіальні

відомості: 1. Височайші маніфести і розпорядження по духовному відомству. 2. Укази і розпорядження Святійшого Синоду як загальні, так і ті, що стосувалися власне Подільської єпархії; повідомлення про нагороди по Подільській єпархії; вияв благословення і подяк від Святійшого Синоду і єпархіального керівництва. 3. Розпорядження єпархіального керівництва, що стосуються всієї єпархії чи значної її частини, витяги із звітів по різних частинах Єпархіального управління. 4. Призначення і звільнення посадових осіб по єпархіальному і духовно-навчальному управліннях в Подільській єпархії та повідомлення про священно- і церковнослужбові вакансії. 5. Некрологи посадових осіб і священнослужителів Подільської єпархії. **Додаток** до Єпархіальних відомостей: 1. Пастирські настанови, що стосуються всієї пастви, слова, промови, виголошені з особливих випадків, кращі повчання, катехізичні бесіди і промови священнослужителів подільської єпархії; настановчі роздуми і духовні поради, що стосуються потреб подільської пастви. 2. Історико-статистичні відомості про парафії, церкви, монастирі і духовенство Подільської єпархії, про духовні училища і благодійні заклади; біографії ієрархів, видатних священнослужителів, вихователів духовного юнацтва, добродійців церкви, подвижників та інших осіб, відомих благочестивим життям, опис релігійних звичаїв, марновірств і забобонів у Подільській єпархії. 3. Інформація про школи грамоти при церквах Подільської єпархії і поради щодо кращих способів навчання. 4. Грамоти, акти та інші визначні документи, що стосуються церков, монастирів і духовенства Подільської єпархії. 5. Короткі бібліографічні відомості про тільки що видані книги, що мають відношення до духовної літератури, а також відомості про духовні періодичні видання. 6. Єпархіальна хроніка, різні відомості про сучасний стан Церкви, духовенства і подільської пастви» [7, с. 2–3].

Св. Синод своїм указом від 23 серпня 1861 р. № 3295 надав дозвіл на видання «Подольских епархиальных ведомостей» (ПЕВ), редактором призначений протоієрей Павло Троїцький. І вже на початку 1862 року побачив світ перший номер. Забігаючи наперед, скажу, що часопис проіснував до початку 1906 року. Його редагували й інші відомі на Поділлі церковні та освітні діячі: з 4 листопада 1865 р. по 1867 р. – ректор семінарії архімандрит Феогност, потім ректор архімандрит Мемнон, протоієрей Василь Княжинський, з 1875 р. – протоієрей Захарій Шморгунов, з 17 серпня 1876 р. – викладач семінарії Олександр Павлович, з 1883 р. – викладач, а згодом смотритель чоловічого духовного училища Микола Яворовський, з 1892 р. і до закриття в 1905 р. – Юхим Сіцинський [36, с. 6].

Першим редактором і втілювачем в життя концепції видання, закладеної в програмі, був Павло Микитович Троїцький. Йому допомагав у ролі заступника

редактора протоієрей Євген Струменський. Мету видання редактор висловив у передовій статті першого номера: *«На жаль, ми досі в своєму стані не мали спільного засобу для взаємного спілкування, щоби передавати іншим свої відомості і спостереження. Тепер спільний засіб спілкування для всього православного подільського духовенства відкривається в цих Відомостях... Познайомимося з тим, що у нас на Поділлі є визначного в церковно-релігійному відношенні, познайомимося з місцевими історичними переказами і пам'ятниками, самі собі вияснимо сучасний наш стан, нашу працю і потреби, не сховаємо недоліків і слабкостей, щоби спільно зарадити горю; відкриємо розумові і моральні потреби пастви, їх моральні недуги, слабкості і моральні недоліки... Заявимо на пам'ять наступним поколінням про свій спосіб мислення, відчуття, бажання, надії, – одне слово – про побут, життя подільського духовенства»* [36, с. 5].

Для духовенства за відсутності оперативного зв'язку розпорядчо-нормативна інформація, хроніка духовного життя на сторінках газети мали чимале значення. Павлу Микитовичу доводилося постійно контактувати з консисторією, інколи – з архиєреєм, аби сама свіжа службова інформація оперативно доходила до священнослужителів усіх благочиній та парафій. Оскільки друкарня Подільського губернського правління була перевантажена, друкували ПЕВ у приватній друкарні, яка випускала лише бланки, не мала ні грамотних складачів, ні нормального шрифту чи паперу. Тому перші п'ять чисел виглядали досить примітивно. Довелося редакції шукати шрифт і папір аж у Львові, аби якось виправити ситуацію. Статей, які б відповідали програмі, у портфелі не було. *«Необхідність заставила, – писав у передовій з нагоди річниці П. М. Троїцький, – бути і редактором, і автором матеріалів»* [42, с. 2]. Видання було шостим із тридцяти діючих на той час в Російській імперії Єпархіальних відомостей, не було й досвіду, адже видавалася газета перший рік, і все ж була не гіршою за змістом, ніж інші.

У листах до редакції читачі висловлювали враження і пропозиції щодо подальшої публікації краєзнавчих матеріалів. Окрім офіційних матеріалів хотіли бачити й інші, зокрема історію церков, парафій та населених пунктів, що входили до них. Вже в другому номері «Подольских епархиальных ведомостей» Павло Микитович подав свій нарис історії Кам'янецького кафедрального Іоанно-Предтеченського собору [43]. І надалі історико – краєзнавчі публікації все частіше з'являлися в Додатку – другій неофіційній частині ПЕВ, особливо зі створенням 1865 р. Комітету для історико-статистичного опису церков і парафій. У семи числах «Подольских епархиальных ведомостей» 1862 р. побачили світ описи церков і парафій, підготовлені в другій половині 1850-х років викладачем і бібліотекарем Подільської духовної семінарії Павлом Гліщинським [34, с. 20].

На сторінках часопису знайшли місце історичні описи церков і парафій повітових міст та містечок, підготовлені протоієреєм Михайлом Орловським. Тільки протягом 1965-1875 років у ньому був видрукований 61 опис церков і парафій, а отже – населених пунктів Поділля [34, с. 24].

Вміщені в «Подольских епархиальных ведомостях» документи і матеріали, особливо історико – статистичні нариси, успішно використовувалися авторами нарисів і довідок «Історії міст і сіл Української РСР. Хмельницька область» (1971). Не втратили вони джерельної цінності і тепер, у час написання історії населених пунктів краю в новій історіографічній редакції. Не раз на сторінках часопису публікувались матеріали, пов'язані з населеними пунктами нинішньої Дунаєвеччини, священнослужителями та учителями, які в них працювали, подіями церковного і світського життя. Бібліографічний опис значної їх частини та покажчика публікацій в ПЕВ за увесь період їх видання поданий нами в списку використаних джерел.

Значний фактологічний матеріал дослідники історії населених пунктів можуть почерпнути з опублікованих у газеті історико – статистичних описів: 1863 р. – заштатного міста Смотрича [24], 1869 р. – містечок Татариски [10] і Шатава [11], 1887-го – Миньківці [46].

Візьмемо для прикладу нарис історії Смотрича, підготовлений уродженцем с. Кочубіїв на Чемеровеччині священником с. Глядки Проскурівського повіту Михайлом Орловським (1807–1887). Це був перший нарис історії Смотрича, який свого часу відіграв важливу роль в історії Поділля, після визволення від татар був військово-політичним, торгово-економічним і культурно-освітнім центром, власне – столицею краю. З нарису дізнаємося про діяльність у Смотричі Юрія, Олександра, Костянтина і Федора Коріатовичів – племінників великого князя Литовського Ольгерда, про наявність там у другій половині XIV ст. замку для захисту від нападів татар, заснування Коріатовичами католицького домініканського монастиря.

Цінність для дослідників складає наведений М. Орловським повний текст грамоти князя Олександра, якою він 17 березня 1375 р. підтвердив привілей, наданий монахам ще братом Юрієм, князем і господарем Подільської землі. Грамота засвідчує, що будівництво і ремонт оборонних споруд були справою усіх смотричан, у тому числі й монахів, що татари після Синьоводської битви не змирилися з приходом на Поділля литовців, вважали його своїм, чинили напади, що й Коріатовичам деякий час доводилося платити татарам данину: *«Алей то штож колиб же и земляне будут город твердити, тогда тие люде (монахи.- В.П.) також имеют твердити город Смотрич, иже то штож коли вси земляны имут давати дань у татары, то сребро имеют также тие люди дати»* [24, с. 695].

Автор доводить історію Смотрича до 1860-х років, залишаючи дослідникам чимало фактів: про надання Смотричу 1448 р. Магдебурського права; про ще один на цей раз польського короля Сигізмунда привілей 1518 р. – дозвіл «...собственным иждевением и трудом построить в Смотриче замок, предупреждая, что по окончании его жители сами должны оберегать его и службу в нем исправлять, в случае нападения неприятельских все вместе защищали бы его»; про перехід міста 1762 р. у власність графа Потоцького; що міське управління з ратушею і своєю канцелярією діяло щонайменше до 1838 року, приїзду до Смотрича з перевіркою губернатора Лашкарьова, після чого містяни були підпорядковані Кам'янецькій міській думі; що того ж 1838 року був закритий і домініканський кляштор; що в місті діяла православна Успенська церква, побудована 1831 року, та інші [24, с. 704].

Михайла Якимовича Орловського можна вважати першим істориком Смотрича, оскільки саме йому належить окремий закінчений нарис про місто. Однак спирався він у своєму дослідженні на тогочасні джерела, інколи суб'єктивні, неперевірені. Тому окремі факти потребують уважного аналізу й перевірки із залученням пізніших джерел. Зокрема щодо дати Синьоводської битви і приходу на Поділля Коріатовичів, долі братів Коріатовичів, появи на Поділлі «другого князя Федора Коріатовича» та деякі інші.

В умовах незалежності є можливість всесторонньо оцінити роль церкви в житті народу, з'явилися окремі видання Ю. В. Телячого, Р. В. Палаша про лисецьку та нестеровецьку церкви на Дунаєвеччині, Ю. І. Блажевича і П. Я. Слободянюка про роль і місце церкви в суспільному житті Поділля та України, низка публікацій у «Працях Хмельницького церковно-історичного товариства». Окремими сюжетами історія церков знаходить місце в нарисах історії населених пунктів краю. Процес дослідження церковного життя краян, видатних діячів церковного руху триває, і «Подольские епархиальные ведомости» поряд з архівним фондом консисторії Подільської єпархії є неоціненним джерелом фактів для наукового аналізу.

На сторінках ПЕВ знаходимо інформацію про поділ єпархії в межах кожного повіту на округи на чолі з благочинними. На 15 травня 1876 року в Ушицькому повіті, у складі якого була більшість населених пунктів Дунаєвеччини (частина входила до Кам'янецького повіту), функціонувало 7 благочинницьких округів. Переважна більшість церков Дунаєвеччини входила до 3-го округу на чолі з дунаєвецьким протоієреєм Авксентієм Чернявським, зокрема – містечка Дунаївці, Кривчик і Тинна, села Могилівка, Чаньків, Січенці, Нестерівці, Тернава, Тернавка, Міцівці, Татариски, Підлісний Мукарів, Пільний Мукарів з приписаною Вихрівкою, Голозубинці, Іванківці, Михайлівка та Рахнівка. До 1-го округу відносились Маліївецька церква, до 2-го, очоленого

лисецьким протоієреєм Іоанном Корчинським – села Лисець, Жванчик, Яцківці, до 4-го – містечка Миньківці, Сокілець, села Гірчична, Кужелева, Кужелівка, Сивороги, Побіанка [38, с. 220–222]. Довідуємось, що кожній церкві встановлювався грошовий внесок – 21 відсоток збору – для відсилки до Св. Синоду, а ще частина – на утримання місцевих духовно-навчальних закладів. Найбільший на той час внесок у третьому окрузі робили церкви с. Михайлівка (43 руб. 76 коп.), містечок Тинна (43 руб.), Дунаївці (40 руб.), с. Нестерівці (38 руб.) [38, с. 221–222].

17 число ПЕВ за 1872 р. вмістило Грамоту польського короля Казимира від 20 липня 1654 р., якою він підтвердив привілей домініканам у Кам'янці і Смотричі, а отже функціонування в Смотричі католицького кляштора навіть в умовах національно – визвольної війни під проводом Б. Хмельницького [32, с. 650–651]. З постанови з'їзду подільського духовенства 1880 р. дізнаємося про створення об'єднаного управління свічними операціями і касою взаємодопомоги та обрання до його керівного складу священників Тита Мисюри з Макова і Прохора Стопакевича з Михайлівки, кандидатом у члени – балинського священника Іоанна Гандзулевича [37].

Газета містить чимало персоналістики – матеріалів про призначення на посади в духовному відомстві, переміщення, вшанування ювілярів, нагородження, зокрема 1876 року наперсним хрестом Св. Синоду – священника м. Тинна Феофана Хмелевського [24], перевід 1888 р. миньковецького псаломщика Івана Бернасовського на посаду священника с. Фурманівка Кам'янецького повіту, призначення церковним старостою с. Зеленче Тимофія Телячого [6].

1899 р. на з'їзді подільського духовенства вирішувалося питання про облаштування притулку для безпритульних священників Подільської єпархії, зокрема в Дунаївцях у приміщенні колишнього капуцинського кляштора [22].

Велику фактологічну цінність складають некрологи [12; 21], які мають характер детальних нарисів про життя і працю на ниві священства і представників Дунаєвщини, зокрема того ж Феофана Антоновича Хмелевського, який впродовж 1849 –1877 рр. очолював православну парафію в Тинній, відкрив у містечку школу [28, с. 338–340].

У тому ж числі ПЕВ вміщено розлогий некролог – нарис про протоієрея Миколу Васильовича Стопневича, настоятеля смотрицької Успенської церкви, який тривалий час очолював благочинію, був нагороджений орденом св. Володимира 4 ст., побудував парафіяльний Успенський храм, внісши своїх 1000 крб., а також на свої кошти – кам'яну церкву в ім'я всіх Святих на містечковому кладовищі, біля якої і був похований [28, с. 341–344].

24-е число газети за 1877 р. повідомило про кончину на 74 році життя настоятеля зеленчанського Хрестовоздвиженського храму Симеона Страшевського, який прослужив в ньому 48 років, був відзначений майже всіма церковними нагородами, а також бронзовим хрестом і медаллю на пам'ять про Кримську війну [29].

1880 року, на 65 році життя, помер малівецький священник Олександр Євтихійович Польницький. У некролозі можна знайти чимало фактів, пов'язаних з його священницькою діяльністю у цій парафії впродовж 22 років [30].

1883 р. ПЕВ повідомили про смерть священника Кам'янець-Подільського кафедрального Казанського собору Павла Єлісейовича Вартмінського. Десять років був він настоятелем Вознесенського храму в Дунаївцях, доглядачем Дунаєвецького духовного училища, у вищому відділенні якого також викладав латинську мову й інші предмети, кавалером ордена св. Анни 3 ст., бронзового хреста на Володимирській та медалі на Андріївській стрічках на пам'ять про Кримську війну [20].

Не менш цінним джерелом фактів є повідомлення про інспектування єпархіальними владиками благочинницьких округів. З них можна дізнатися, хто у вказаний час очолював єпархію, благочинію, храм, який перевіряв владики та помічники, які супроводжували його, рівень навчальних досягнень учнів церковно – парафіяльних шкіл тощо. Наведемо декілька прикладів.

22 серпня 1887 р. біля 19-ої години єпископ Подільський і Брацлавський Донат прибув у Дунаївці, де його зустріли майже тисяча віруючих різних конфесій – православні, католики, лютерани, а також настоятель храму Олексій Антоновський з групою священників навколишніх сіл. Автор інформації Д. Корсуновський малює таку картину: *«Его Преосвященство бодро прошел-поднявшись по довольно высокой каменной лестнице – через большую перед самим храмом площадь, усыпанную разною зеленью и живыми цветами, среди громадного множества народа, радостно приветствовавшего своего Архипастыря, при звоне колоколов во всех христианских храмах, при весьма стройном и громком пении местных певчих – мальчиков и девочек под управлением учителя дунаевецкой народной школы вместо регента, со множеством горящих свеч и с хоругвами»* [14, с. 913]. За участі владики відбулося богослужіння, яке до 21-ої години проводив січинецький священник Варфоломій Маниловський з дияконом Городецьким.

Наступного дня, у неділю, владики взяли участь у богослужінні за участі благочинного 3-го округу А. О. Лазаркевича, настоятеля храму О. Антоновського, священників з Січенців, Рахнівки, Воробіївки, Стрихівців. Від імені місцевих священнослужителів слово мовив настоятель чанківського храму Никанор Родкевич. Єпископ Донат здійснив причащення священників,

представників влади, віруючих, висвячення в диякони і нагородження священника В. Маниловського набедренником, а після літургії – роздавав хрестики і брошурки релігійного змісту [14, с. 914–915].

Після короткого відпочинку владика відправився на ревізію в Могилівку (село, що з південного сходу прилягало до містечка, а 1958 р. ввійшло до складу Дунаївців. – В. П.), побував у парафіяльному храмі, де священствував о. Софоній Чернявський, у церковно – парафіяльній школі і залишився задоволений станом храму, його документацією та відповідями учнів [14, с. 921–923].

Пізно ввечері владика зі своїм почтом прибув у Миньківці, де все відбулося за подібним сценарієм, але з іншими діючими особами: єпископа супроводжували благочинний 3-го округу о. Ананій Лазаркевич, кам'янецький кафедральний протоієрей о. Захарій Доронович і секретар владики; зустрічав настоятель храму Архистратига Михаїла протоієрей о. Яків Гардецький з священниками 4-го округу та святково одягнуті миньківчани і жителі округних сіл. Відбулося богослужіння, вітальне слово о. Я. Гардецького та проповідь архипастиря. Наступного дня – ревізування документів, екзаменування учнів народного училища за участі батьків на рівень знань російської мови, Закону Божого та арифметики [46]. У другій половині дня єпископ Донат відбув до Ушиці.

Не менш змістовну інформацію про ревізію дунаєвецького храму на честь Вознесіння Господнього, голозубинецького на честь Миколая Чудотворця, жванчицького на честь Успіння Пресвятої Богородиці єпископом Миколаєм у травні 1893 р. дають «Подольские епархиальные ведомости» № 24 за 1894 р. [26].

Наступного року ревізію низки храмів у населених пунктах Дунаєвеччини здійснив єпископ Подільський і Брацлавський Дмитрій, побував у Голозубинцях, Побійній, Побіянці, Миньківцях [8]. Автор інформації називає прізвища священників Льва і Ананія Лазаркевичів, зусиллями яких була облаштована обширна кам'яна п'ятикупольна голозубинецька церква, згадує *«великий пам'ятник чорного кольору, мабуть, із чавуну»* на католицькому кладовищі поблизу православної церкви на могилі власника Голозубинців Скибневського; згадує настоятеля Михайлівського храму у Великій Побійні благочинного 4-го округу о. Григорія Стиранкевича, кам'яне приміщення ЦПШ, побудоване стараннями діючого побіянського священника, благочинного Йосипа Сокольницького, псаломщика Артема Белінського, учителя Йосипа Белінського. Дає пояснення топонімів: *«Як Побійна, так і Побіянка, за переказами, отримали свої назви від побойця в цій місцевості руських з якимось Боняком (половецький хан. – В. П.), котрий зруйнував якесь місто, що знаходилося неподалік цих сіл, пам'ять про яке збереглася в назві одного села – Городисько (розташованого на високій горі перед м. Миньківці, за 5 верст від с. Побійна)»*. Згадує відвідини

школи в Малій Побіянці, заснованої 1864 року, в якій учитель Терентій Тичинський навчав 50 учнів [8, с. 507–508].

14 вересня 1894 р. в супроводі ключаря кам'янецького кафедрального собору М. Киржацького, протодиякона Ф. Трублаєвича та іподиякона К. Лотоцького єпископ Димитрій оглянув будівництво в Могилівці кам'яного собору, розрахованого не менш як на 600 душ. На черзі було зведення даху і купола, однак не вистачало коштів, тому священник Євстахій Зіневич та парафіяни просили владика якомога швидше дати гроші, виділені на будівництво Св. Синодом. Ревізував владика також дунаєвецький Вознесенський храм і міністерське народне училище, в якому тоді навчалось 118 учнів [9, с. 955].

Вдруге владика відвідав Кужелеву, в якій діяло два храми – головний Троїцький на високій скалі і менший Миколаївський внизу, у реконструйованій парафіянами під керівництвом о. Льва Березовського часовні, оскільки Троїцький храм був малодоступний для людей похилого віку, хворих, особливо – взимку. У Троїцькій церкві знаходилася старовинна чудотворна ікона св. Миколая, від якої відбувалося навіть зцілення хворих. В селі, у приміщенні, побудованому на кошти парафіян зусиллями колишнього священника Петра Вікула, діяла ЦППШ, 40 учнів навчала Єлизавета Баранецька. І знову знаходимо потрактування топоніма «Кужелева»: *«Село Кужелева розположене між високими горами, із – за чого сполучення цього села з навколишніми селами дуже ускладнене. Мабуть, із – за такого незручного проїзду прямим шляхом через Кужелеву подорожуючий вимушений робити об'їзд цього села, оточити його; звідси, думають, відбулося найменування (колишнє) Кружелева»* [9, с. 956–957].

Не менш цінний фактологічний матеріал містять «Подольские епархиальные ведомости» і про початки на Поділлі, у тому числі й на Дунаєвеччині, народної освіти.

Набула вона більш активного розвитку з приєднанням Правобережної України до Російської імперії. Нагадаємо: 1802 р. Олександр I указом від 8 вересня 1802 р. заснував міністерство народної освіти, яке очолив українець за походженням граф П. Завадський; для кращого управління закладами освіти імперії були створені 6 навчальних округів, Подільська губернія ввійшла до Віленського округу на чолі з попечителем поляком Адамом Чарторийським. Головний візитатор округу поляк Тадеуш Чацький часто зупинявся в Дунаївцях у власниці дунаєвецького ключа маєтків рідної сестри Антоніни Красінської, приятелював з миньковецьким поміщиком Ігнацієм Мархоцьким, дбав про розвиток польських початкових шкіл при кляшторах і костелах, у тому числі дунаєвецькому і смотрицькому, у Дунаївцях і Побійній не раз проводив наради з префектами навчальних закладів [33, с. 31]. Ревізія 1820 р. засвідчила, що в губернії, без урахування Балтського і Брацлавського повітів, діяло 44 школи, в

яких навчалось 940 учнів. У числі кращих були школи в Дунаївцях при кляшторі, у Городку, Зінькові, Проскурові, Сатанові, Тарноруді і Ярмолинцях. 1824 р. згадується школа при смотрицькому костьолі. 1832 р. заклади освіти Поділля були перепідпорядковані новоствореному Київському навчальному округу. Того ж року в Дунаївцях стараннями німецьких колоністів засноване лютеранське училище [17, с. 249]. 1854 року з'явилась на Дунаєвеччині перша парафіяльна школа в Нестерівцях, організована випускником Подільської духовної семінарії настоятелем місцевого храму Василем Користинським [33, с. 36–37].

Створення мережі початкових навчальних закладів у нашому краї для поширення освіти в народні маси почалося з 60-х років ХІХ ст. До цього владу спонукала низка обставин. У першу чергу – ліквідація кріпацтва, яке гальмувало суспільний прогрес упродовж століть. Грамотних робітників, спеціалістів потребували капіталістичні підприємства. Це, а також тиск передової громадськості, революційні виступи, спонукали царську владу до рішучих змін і в сфері народної освіти. Основним типом початкових шкіл були парафіяльні, підпорядковані духовному відомству – Подільській консисторії і Св. Синоду. 1860 року з'явилося 8 парафіяльних шкіл у Дунаївцях, Великому Жванчику, Залісцях, Лисці, Макові, Миньківцях, Михайлівці, Соکیلці.

1863 р. організатор і учитель дунаєвецької парафіяльної школи настоятель Вознесенського храму о. Авксентій Чернявський на сторінках ПЕВ поділився паростками досвіду. Навчання в школі почалося 9 листопада 1860 р. Після церковної служби в присутності багатьох парафіян священник окропив водою голови 9 перших учнів і повів їх у зарання підготовлену класну кімнату, де були встановлені 4 парти, стіл і стілець для вчителя, класна дошка та ікона Пресвятої Діви Марії, яку навчала Анна. Заняття з усіх предметів проводив священник, інколи підміняли паламар або диякон. У понеділок вивчали священну історію, був урок читання, у вівторок – короткий катехізис і читання, у середу – священна історія й арифметика, у четвер – знову короткий катехізис і читання, у п'ятницю – арифметика і письмо, у суботу – священна історія і співи. Букви вивчали по надісланому букварю, записували на дошці, об'єднували в склади, склади – у слова – так училися читати. І вже на кінець навчального року, під час публічних випробувань за участі благочинного, дунаєвецького пристава Колтовського, лікаря Маркевича та майора розквартированого в містечку Севського піхотного полку Дерюгіна, учні продемонстрували непогані успіхи в чистописанні, читанні, арифметиці, знанні священної історії, що було засвідчено актом за підписами перелічених осіб [45, с. 324–325]. Наступного року до школи прийшло вже 45 юних дунаївчан – 36 хлопчиків і 9 дівчаток [45, с. 325].

Зважаючи на актуальність проблематики, того 1863 р. «Подольские епархиальные ведомости» вмістили ще два матеріали про організацію на Дунаївщині шкіл для сільських дітей у Макові та Лисці.

У Маківській парафіяльній школі, яку 25 листопада 1860 р. відкрив протоієрей Тит Мисюра, на початковому етапі справи були набагато гірші ніж у Дунаївцях. На першому місці стояло питання класної кімнати – заняття проводились у помешканні дяка, де ледь вмістилося перших 14 школярів. Спроби поліпшити матеріальну базу не мали успіху. Поміщик Войцех Раціборовський відмовив не те, що виділити, а й навіть здати в оренду за плату якийсь з незайнятих будинків, демонструючи неприйняття ідеї освіти для православних. Не вистачало навчальної літератури. Нерідко вчителю – діючому священнику доводилося покидати школярів прямо під час занять для здійснення потреб – церковних обрядів похорону, хрещення тощо. Настирливо стукалась потреба в ще одному вчителеві [19].

Кращими були стартові позиції в лисецькій церковній школі. Священник Іван Корчинський усвідомлював, що обов'язок пастиря не тільки в тому, аби справно відправляти церковні служби і треби, а й у тому, аби бути просвітником своєї пастви, її моральним поводитирем. Школа почала працювати з осені 1860 року, клас розмістили в будинку, де жив паламар. Перших 13 школярів – 10 хлопчиків і 3 дівчинки – під кінець навчального року своїми успіхами приємно здивували батьків та однолітків, що залишалися поза школою. Тому восени 1861 року за парти сіло вже 25 школярів – 15 хлопчиків і 10 дівчаток [15, с. 574].

Постало питання більшого приміщення, і сільський схід вирішив перевести школу в приміщення з двох кімнат, що цілком задовільнило потребу. Участь селян у шкільному житті цим не обмежилася. Наступного року громада виділила школі 19 крб., що дозволило провести поточний ремонт, придбати паливо, закупити найнеобхідніше навчальне приладдя. На підручники коштів не вистачило – отець Іван надолужував власним коштом.

Несподівано спрацювало селянське невігластво. Хтось пустив слух, нібито цар наказав учити дітей, щоб згодом забрати їх до війська і мати освічених «справних москалів» [15, с. 575]. Почався панічний відтік учнів. Священнику довелося докласти чималих зусиль, аби з церковної кафедри та в індивідуальних бесідах довести безпідставність слухів, які так налякали і батьків, і учнів. 1862 р. вдалося залучити до школи 30 хлопчиків і 20 дівчаток. Позитивно вплинуло й те, що кращі учні гарно читали в церкві псалми і співали в хорі.

Однак проблемним залишалось відвідування. Окремі батьки дякували священнику за його вчительську працю, підкреслюючи, що *«ми самі бачимо, що грамотність нашим дітям пригодилася, вони краще нас стали Богові молитися і нас шанувати»*. Але більшість твердила навпаки: *«Навіщо нашим дітям*

вчитися? Мій дід, мій тато і я не вчився і жив, та і як жив і живу, то й діти наші будуть жити» [15, с. 573]. Оскільки все впиралося в неосвіченість батьків, священник вирішив організувати їх навчання, в училищному будинку в недільні і святкові дні почав проводити читання і бесіди з молодими батьками. Дехто вважав такі заняття ледь не приниженням гідності, але згодом, отримавши корисні знання та відповіді на наболілі питання, переконувався у важливості навчання і для себе, і для своїх дітей [33, с. 48].

Досвід священників Авксентія Чернявського, Тита Мисюри, Івана Корчинського, приклад перших восьми шкіл, створених 1860 р., підштовхнули до дій священників інших сіл. 1861 р. були відкриті школи в Зеленчі, Підлісному Мукарові, Тинній, 1863-го – у Гірчичній і Чанькові. Власне, стався своєрідний прорив в організації народної освіти не тільки на терені Дунаєвеччини, а й Поділля та Правобережної України.

І в наступні роки газета не раз повідомляла про важливі події на Дунаєвеччині. 1892 р. – про освячення в Січинцях, у день Покрови Божої Матері, збудованого за кошти сельчан та волосного правління шкільного будинку. До цього доклали зусиль і мировий посередник Щавінський, і настоятель св. Миколаївської церкви Варфоломій Маниловський. У торжестві взяли участь голова Ушицького повітового відділення Єпархіальної училищної ради протоіерей настоятель дунаєвецького Вознесенського храму Авксентій Антоновський, член відділення чаньківський священник Никанор Родкевич і місцевий наглядач за роботою шкіл о. Сергій Куземський [39].

15 жовтня того року подібна подія, але вже за участі єпископа Подільського і Брацлавського Дмитрія, відбулася в Смотричі: служба в Успенській церкві, хресний хід до новозбудованого шкільного приміщення, окроплення його водою, промови завідувача школою священника Костянтина Стопневича та гостя з Кам'янця священника Івана Білостоцького, який відмітив: *«Церковно – парафіяльна школа – рідна дочка церкви, вихованка парафіяльної громади. Церкві належить ідея цієї школи, парафіяльній громаді – її втілення. Церква дає життя і спрямування школі, парафія – матеріальне утримання. Творіння церкви і парафії школа ця тому і називається церковно – парафіальною»* [1, с. 65]. Промовляв і владика, нагородив скуфією священника Конона Червінського, висвятив на диякона випускника семінарії Михайла Кремінського, оголосив подяку завідувачеві школою отцю К. Стопневичу та учительці О. Клопотовській [1]. Священник Іван Миронович у липневому 1904 р. 27-му числі «Подольских епархиальных ведомостей» повідомив про урочистий випуск вихованок Тинянської церковної жіночої школи, відкритої, як і більшість шкіл грамоти, 1897 року [18].

Інформацію про Жванчицьку двокласну школу знаходимо в «Подольских епархиальных ведомостях» за 1903 і 1904 рр. Школа ця постала у зв'язку з розгортанням мережі ЦПШ і шкіл грамоти, а отже всезростаючою потребою в учительських кадрах. 1895 р. Св. Синод дозволив відкрити в Подільській єпархії сім двокласних шкіл для підготовки учителів початкової ланки, у тому числі і в м. Жванчику Ушицького повіту. Школа підготувала чимало учителів для Ушицького повіту, її закінчив Семен Дмитрович Риндик, один з перших на Дунаєвщині заслужених учителів шкіл Української РСР [Освіта, с. 74].

1904 р. в офіційному відділі газета вмістила оголошення про набір до школи на новий навчальний рік. Для цього треба було подати свідоцтво про закінчення початкової школи, метричну виписку про дати народження і хрещення, зобов'язання батьків, засвідчене волосним правлінням, щорічно вносити 48 руб. на утримання учня в гуртожитку, рекомендацію священника і 26 серпня пройти вступні випробування [25].

Учитель Іван Варениця на одинадцяти сторінках «Подольских епархиальных ведомостей» досить детально повідав про майже тижневий похід учнів Жванчицької двокласної школи влітку 1903 р. до Почаївської лаври [2].

З розгортанням мережі шкіл зростала потреба в підручниках та літературі для позакласного читання, у формуванні шкільних бібліотек. Вирішували цю проблему і сільські громади, і Єпархіальна училищна рада. Наприклад, 1884 р. в школи Ушицького повіту надійшла чергова партія літератури: «Євангелии», «Начатки християнського учения», «Молитвы, заповеди и символы веры», «Молитовники», «Часословы», «Псалтыри», «Начальное учение», «Научение грамоты по звуковому способу», «Родное слово» (Російське, звичайно. – В. П.), «Разрезная азбука», у середньому – по 25 примірників на заклад. Найбільше – у Могилівську ЦПШ – 57 книг, Жванчицьку – 36, Чаньківську – 30, 22 примірники отримала школа в Голозубинцях, 20 – у Січинцях, 18 – у Великій Побійній, 17 – у Сиворогах, Кривчицька, Лисецька, Яцковецька, Маліївецька, Іванковецька і Малолюбівська – по 25 [4, с. 721–722]. Протягом 1895–1903 років тільки в Ушицькому повіті було відкрито 42 бібліотеки при церковно – парафіяльних школах і 8 – при школах грамоти, у тому числі 1895 р. – у Воробіївці, Голозубинцях, Гірчичній, Жванчику, Іванківцях, Маліївцях, Сиворогах, Січинцях, 1899-го – у Лисці, Нестерівцях, 1901 р. – у Вихрівці, Малій Кужелівці, Підлісному Мукарові, Тинній та Смотричі Кам'янецького повіту, 1903 р. – у Великій Побійній, Чанькові, Притулії, Гниловодах [40].

Газета підтримала рух за створення церковних книгозбірок. У його розгортанні немаловажну роль відіграли публікації Миколи Івановича Яворовського, який впродовж 15 років очолював бібліотеку Подільської духовної семінарії, разом з Ю. Й. Сіцинським створив Єпархіальну бібліотеку, а

також – наукову бібліотеку Подільського єпархіального історико-статистичного комітету, сприяв їх комплектуванню. У ряді статей обґрунтував важливе значення книги для подолання неграмотності, неучтва, темноти, аморальних проявів і пияцтва. У статті «О церковно-приходских библиотеках» твердив, що головним засобом проти *«народної недуги»* є піднесення інтелектуального і морального рівня народних мас з допомогою освіти, а *«важливим засобом і зброєю для досягнення цієї мети може бути читання книг»*. Він закликав пастирів взяти на себе облаштування народних бібліотек, організовувати голосні читки і в такий спосіб будити інтерес пастви до книги, до навчання, дав низку рекомендацій священникам щодо формування книжкового фонду, читацького репертуару, ведення каталогу, організації роботи бібліотеки [47].

Помітне місце в русі за створення церковних бібліотек займала і Дунаєвеччина. У квітневому 13-14 числі ПЕВ за 1893 рік знаходимо повідомлення про наявність у парафіяльній церкві Підлісного Мукарова однієї з кращих церковних бібліотек [30], а також призначення 4 жовтня того року священника Пільномукарівського храму о. Івана Лятошинського бібліотекарем 3-го благочинницького округу [31]. У короткому звіті про ревізування у травні 1894 року церков єпархії єпископом Миколаєм згадується книгозбірня маківської Хрестовоздвиженської церкви: *«Церковна бібліотека доволі задовільна – у ній є, між іншим, життя святих Філарета, вид. Тузова»*. У числі кращих названа і бібліотека балинської Різдва Пресвятої Богородиці церкви: *«Церковна бібліотека складається майже виключно з одних обов'язкових для випуски видань з добавкою «Воскресного чтения». Добре тут те, що в ній збереглись повністю «Подольские епархиальніе ведомости», починаючи з 1862 року, з часу їх видання»*. Чечельницька церковна бібліотека названа *«гіршою серед усіх по благочинії»* [16].

У «Подольских епархиальных ведомостях» зустрічається й світська хроніка, якщо вона якимось чином торкається і церкви. 19 лютого 1868 р. в Дунаєвечській волості відбулися урочистості з нагоди чергової річниці скасування кріпосного права. У дунаєвечській Вознесенській церкві благочинним Чернявським було проведено богослужіння, в якому взяли участь представники сіл, що входили до волості, мировий посередник Воскресенський, становий пристав зі своїм помічником, командир розквартированої в Дунаївцях 1-ої роти Тираспольського полку, жителі містечка. Потім в приміщенні волосного правління, розташованого поряд з церквою в колишньому католицькому монастирі, відбувся прийом, на якому представники влади *«единодушно изливали свои верноподданические чувства»*. На пропозицію мирового посередника був відкритий збір коштів на будівництво при поштової дорозі кам'яної часовні на честь скасування кріпацтва, вирішено було надіслати 10 руб. духівнику

імператорської сім'ї, аби той відслужив молебень «о здравии и долголетии Государя Императора, Государыни Императрицы и всего августейшего Дома» [41].

Не реально в одній статті охопити увесь спектр публікацій «Подольских епархиальных ведомостей», що стосуються навіть одного історико-географічного мікрорегіону. Та і така мета не ставилася. Тому нами задекларовано основні напрями і тематику публікацій, щоб привернути увагу дослідників до джерельних можливостей газети, що видавалася впродовж 1862–1905 рр.

Зазначимо, у пошуку необхідних матеріалів досліднику може прислужитися покажчик, підготовлений Ю. Й. Сіцинським [44], який зберігається в бібліотеці рідкісних видань Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка, та підшивки ПЕВ, що зберігаються там, а ще – у Хмельницькій обласній універсальній науковій бібліотеці, бібліотеках Кам'янець-Подільського історичного музею-заповідника, Хмельницького обласного краєзнавчого музею, є і в інтернет – мережі.

Список використаних джерел та літератури

1. Белостоцкий И. Освящение его Преосвященством Преосвященнейшим Димитрием, епископом Подольским и Брацлавским, здания церковно – приходской школы в м. Смотриче Каменецкого уезда, 15 октября 1892 года. *Подольские епархиальные ведомости (далі – ПЕВ). Часть неофиц.* 1903. 23 янв. (№3-4). С. 61–72.

2. Вареница И. Путешествие в Почаевскую лавру учеников Жванчицкой второклассной школы. *ПЕВ, ч. неофиц.* 1903. 12 июля (№28). С. 930–940.

3. Ведомость о составе окружных попечительств о бедных духовного звания Подольской епархии с показанием собираемой в каждом из них суммы за 1867 год. *Подольские епархиальные ведомости. Часть неофиц.* 1868. 15 апр. (№8). С. 231–235.

4. Ведомость епархиального училищного совета о распределении книг в церковно – приходские школы Подольской епархии. *ПЕВ. Отд. офиц.* 1884. 1 дек. (№48).

5. Енциклопедія історії України. Київ: Наук. думка, 2011. Т. 8. С. 309.

6. Епархиальные распоряжения и известия. *ПЕВ. Отд. офиц.* 1888. 31 дек. (№52). С. 626–627.

7. Двадцатипятилетие издания «Подольских епархиальных ведомостей». *Прибавление к «Подольским епархиальным ведомостям».* 1886. №1. С. 1–20.

8. Епархальная хроника. *Подольские епархиальные ведомости. Часть неофиц.* 1894. 11 июня (№26). С. 505–509.
9. Епархальная хроника. *Подольские епархиальные ведомости. Часть неофиц.* 1894. 19 нояб. (№47). С. 954–957.
10. Историко – статистическое описание м. Татариск Ушицкого уезда. *ПЕВ. Часть неофиц.* № 14. С. 621–626.
11. Историко – статистическое описание Подольской епархии Каменецкого уезда м. Шатавы. *ПЕВ. Часть неофиц.* № 15. С. 649–662.
12. Кафедральный протоиерей П.Н. Троицкий: некролог. *Прибавление к «Подольским епархиальным ведомостям».* 1886. №19–20. С. 381–391.
13. Комарніцький О.Б., Макогончук Н.В. «Подольские епархиальные ведомости» як джерело до вивчення церковної історії Поділля (за матеріалами неофіційної частини). *Освіта, наука і культура на Поділлі: зб. наук. пр. Кам'янець-Подільський: Оіум, 2006. Т.6. С. 191–203.*
14. Корсунский Д. Пребывание Преосвященнейшего Доната, епископа Подольского и Брацлавского, в Дунаевцах Ушицкого уезда, 22 августа 1887 года. *Прибавление к «Подольским епархиальным ведомостям».* 1887. № 41. С.914–924.
15. Корчинский И. Сельская школа в селе Лысце Ушицкого уезда и назидания прихожан в праздничные дни. *ПЕВ. Часть неофиц.* 1863. 15 июля (№14). С. 573–577.
16. Краткий отчет о ревизии церквей Подольской епархии его Преосвященством Преосвященнейшим Николаем, епископом Балтским во второй половине мая 1894 года. *ПЕВ. Часть неофиц.* 1895. 29 июля (№30). С. 489–491.
17. Материалы для истории частного обучения и школ, подведомственных дирекции училищ Подольской губернии. *ПЕВ.* 1882. 18 мая (№20). С. 247–263.
18. Миронович И. Праздник в церковной женской школе м. Тынной Ушицкого уезда. *ПЕВ. Часть неофиц.* 1905. 25 июня (№26). С. 614–616.
19. Мисюра Т. О сельской школе в местечке Макове Каменецкого уезда. *ПЕВ. Часть неофиц.* 1863. 1 марта (№5). С. 206–209.
20. Некролог [памяти П.Е. Вартминского]. *ПЕВ. Часть неофиц.* 1883. 22 янв. (№3). С. 55–59.
21. Некролог [Памяти П.Н. Троицкого]. *Таврические епархиальные ведомости. Отдел неофиц.* 1886. 15 февр. (№ 4). С. 217–225.
22. Об открытии богадельни для безприютного духовенства Подольской епархии в м. Дунаевцах Ушицкого уезда. *ПЕВ. Часть неофиц.* 1905. 17 дек. (№51). С. 1223–1227.
23. О награждении священослужителей. *ПЕВ. Часть офиц.* 1876. 15 мая (№10). С. 289.

24. Орловский М. Историческое описание заштатного г. Смотрича Каменецкого уезда Подольской губернии. *ПЕВ. Часть неофиц.* 1863. № 20. С. 693–704.
25. От совета Жванчикской второклассной школы. *ПЕВ. Часть офиц.* 1904. 10 июля (№28). С. 392–393.
26. Отчет о ревизии церков Подольской епархии Его Преосвященством Преосвященнейшим Николаем, епископом Балтским, с 18 по 28 мая 1893 г. *ПЕВ. Часть неофиц.* 1894. 11 июня (№24). С. 494–499.
27. Памяти священнослужителей Подольской епархии, умерших в течение февраля, марта, апреля и мая 1877 г. *ПЕВ. Часть неофиц.* 1877. 15 июня (№12). С. 338–344.
28. Памяти священнослужителей Подольской епархии, умерших в течение мая, июня, июля, августа, сентября и октября 1877 г. *ПЕВ. Часть неофиц.* 1877. 15 дек. (№24). С. 720.
29. Памяти священнослужителей Подольской епархии, умерших в 1880 г. *ПЕВ. Часть неофиц.* 1880. 2 сент. (№35-36). С. 443.
30. Подольские епархиальные ведомости. Часть офиц. 1893. 3 апр. (№13-14). С. 275.
31. Подольские епархиальные ведомости. Часть офиц. 1893. 30 окт. (№ 44). С. 905.
32. Подтвердительная грамота польского короля Яна Казимира, данная смотрницкому доминиканскому монастырю. 1654 г. *ПЕВ. Часть неофиц.* 1872. 1 сент. (№17). С. 650–651.
33. Прокопчук В.С. Освіта на Дунаєвеччині: від перших шкіл – до суспільства знань: монографія. Дунаївці; Кам'янець-Подільський: Зволейко Д.Г., 2018. 412 с.: іл.
34. Його. Краєзнавство на Поділлі: історія і сучасність: монографія. 2-ге вид., доп. Кам'янець-Подільський: Зволейко Д. Г., 2014. 312 с.
35. Його. Фундатори церковного краєзнавства на Поділлі: Павло Микитович Троїцький. *Праці Хмельницького церковно-історичного товариства.* Хмельницький: Стрихар А. М., 2020. С. 118–138.
36. Пятидесятилетие епархиальных периодических изданий Подольской епархии (1862–1912). *Православная Подолия.* 1912. 8 янв. (№1). С. 3–9.
37. Распоряжения по духовно-училищному ведомству. *ПЕВ. Часть офиц.* 1880. 4 марта (№10). С. 118.
38. Распределение церквей Подольской епархии по благочинническим округам [Ушицкий уезд]. *ПЕВ. Часть офиц.* 1876. 15 мая (№10). С. 219–225.
39. Родкевич Н. Освящение нового школьного дома в с. Сечинцы Ушицкого уезда. *ПЕВ. Часть неофиц.* 1863. 31 окт. (№43-44). С. 817–818.

40. Список школ церковно-приходских и грамоты, в коих в 1895–1903 гг. открыты библиотеки на синодальные средства с указанием года учреждения таковых. *ПЕВ. Часть офиц.* 1903. 29 нояб. (№48). С. 678–689.

41. Торжество крестьян собственников Каменец-Подольской губернии Ушицкого уезда Дунаевецкой волости. 19 февраля 1868 года. *ПЕВ. Часть неофиц.* 1868. 1 апр. (№7). С. 206–208.

42. Троицкий П.Н. К духовенству Подольской епархии от редакции. *Прибавление к «Подольским епархиальным ведомостям».* 1863. №1. С. 1–7.

43. Его. Каменецкий кафедральный Св. Иоанно-Предтеченский собор. *Подольские епархиальные ведомости.* 1862. №2. С. 28–29.

44. Указатель «Подольских епархиальных ведомостей». 1862–1905 гг. (За все время издания их). Каменец-Полольск: Типогр. Св. Троицкого братства, 1907.

45. Чернявский А. О Дунаевецкой поселянской школе в м. Дунаевцах Ушицкого уезда. *ПЕВ. Часть неофиц.* 1863. 15 апр. (№8). С. 324–327.

46. Чернецкий Д. Местечко Миньковцы Ушицкого уезда, 23–24 августа 1887 года. *Прибавление к «Подольским епархиальным ведомостям».* 1887. № 38–39. С. 864–869.

47. Яворовский Н.И. О церковно-приходских библиотеках. *ПЕВ.* 1883. №7. С. 131–136; Его. Несколько слов по поводу статьи «О церковно-приходских библиотеках». *ПЕВ.* 1883. №11. С. 246–249.

УДК 94(477)

Рахно Олександр, кандидат історичних наук, доцент, доцент кафедри історії України, археології та краєзнавства національного університету «Чернігівський колегіум» ім. Т. Г. Шевченка

Нагорний Павло, здобувач вищої освіти національний університет «Чернігівський колегіум» ім. Т. Г. Шевченка

ПРАВА І СВОБОДИ ГРОМАДЯНИНА ЗА КОНСТИТУЦІЄЮ УНР 1918 Р.

Анотація. У статті здійснено історико-правовий аналіз Конституції УНР 1918 р. Проаналізовано закріплення основних прав та свобод громадянина в тогочасному Основному законі держави. Визначено роль Конституції УНР 1918 р. в історичному процесі поступового становлення в Україні правової держави.

Ключові слова: УНР, конституція, права і свободи, Українська Центральна Рада, громадянство, Українська революція.

Одним з визначних етапів національної історії слід вважати визвольні змагання 1917-1921 р., коли були здійснені спроби розбудови власної незалежної держави. Як відомо, важливим атрибутом правової демократичної держави є Основний закон, який прийнято називати Конституцією. Тому в 1918 р., наприкінці державної діяльності Української Центральної Ради (далі – УЦР), була розроблена Конституція УНР 1918 р., яка увібрала в себе багато прогресивних на той час засад та принципів суспільного устрою, важливою складовою яких є визначення прав та свобод громадянина держави. Дослідження таких прав і свобод особливо актуальне в контексті сучасного ретроспективного аналізу конституційних змін та перебудов України.

Докладну проблематику історико-юридичного аналізу нормативно-правових документів доби УЦР, зокрема Конституцію 1918 р., досліджували різні фахівці, серед яких можна відмітити Є. Логвиненко [5], Д. Яроша [8], Н. Єфремову [3], С. Булавину [1], М. Гуренка [2], В. Речицького, С. Мороз [6] та інших вчених-істориків та юристів. Водночас тематика комплексного аналізу прав і свобод громадянина за Конституцією УНР 1918 р. потребує подальших досліджень та узагальнень.

Отже мета даної статті полягає в аналізі обсягу та характеру висвітлених в Конституції УНР 1918 р. основних прав і свобод громадянина.

29 квітня 1918 р. Українською Центральною Радою було ухвалено «Статут про державний устрій, права і вольності УНР», який за своїм нормативно-правовим змістом слід розглядати як Конституцію УНР 1918 р. Хоча ухвалена Конституція так і не була втілена в життя (того ж 29 квітня діяльність УЦР було припинено – влада сконцентрувалася в руках генерала, новообраного гетьмана П. П. Скоропадського), її, безсумнівно, прогресивний та демократичний характер визначили чільне місце зазначеного документа в історії держави та права України [2; 5, с. 182; 8, с. 8].

Тогочасна історична ситуація характеризувалася блискавичною зміною суспільно-політичних обставин, активізацією українського державотворчого потенціалу. Демократичні завоювання Лютневої революції 1917 р., повалення самодержавства призвели до розгортання боротьби українських національних сил за національну окремішність (а невдовзі і за незалежність). Відповідно постало питання утворення представницького органу українського народу, яким мала стати Українська Центральна Рада. Водночас весь час свого існування УЦР мала протидіяти загарбницьким тяжінням оточуючих УНР сусідів, насамперед Росії (на перших етапах очолюваної Тимчасовим урядом, а після Жовтневого перевороту – більшовиками). У такій ситуації зовнішня та внутрішня політика УЦР мала бути досить зваженою та продуманою. Водночас деякі українські

історики ставлять УЦР у вину недостатню рішучість, тривале небажання остаточно розірвати зв'язки із Росією. У будь-якому разі, зазначені обставини безпосередньо впливали на державотворчі, зокрема конституційні, процеси, які УЦР підтримувала протягом своєї діяльності. І хоча характер таких процесів залежав від зовнішньої ситуації, одна тенденція простежувалась майже протягом всієї доби УЦР – визначення та дотримання основних прав і свобод людини і громадянина в УНР [2; 6].

Положення розробленої Конституції стали справжнім вінцем процесу закріплення прав і свобод людини і громадянина в різноманітних нормативно-правових актах УЦР. Ще до прийняття зазначеної Конституції УЦР гарантувала певні права у своїх універсалах (так, в III Універсалі постулювалося забезпечення свободи друку, союзів, зібрань, віросповідання тощо, встановлювався принцип недоторканості особи та її помешкання). Окрім універсалів права людини і громадянина закріплювались також в інших нормативно-правових актах тогочасної української держави, серед яких Закон «Про державну мову» (визнання та дотримання права українців на широке використання української мови в усіх сферах суспільного життя), «Закон про національно-персональну автономію», за яким за національними меншинами УНР також закріплювалися певні базові права і свободи. Але, звісно, найбільш ґрунтовне висвітлення права і свободи громадян УНР отримали в ухваленій Конституції [1, с. 5; 8, с. 7].

«Статут про державний устрій, права і вольності УНР» складався з 8 розділів, які об'єднують 83 статті. Правам громадянина Української Народної Республіки присвячено окремий II розділ, у якому визначено 15 статей (з 7-ї по 21-у). Побіжно проблематика прав громадянина УНР також розглядається в останньому 8-му розділі, який регулює правовий статус громадянина під час воєнного (надзвичайного) стану [3, с. 12; 6; 8, с. 8].

Аналізуючи статті II розділу Конституції УНР 1918 року можна помітити, що загальна логіка встановлення та формулювання цих правових норм цілком узгоджується із основними принципами права, витриманими в аналізованій Конституції. До таких принципів О. Мироненко, Є. Логвиненко, Т. Подковенко, І. Терлюк відносять верховенство права, розподіл влади на три незалежні гілки, суверенітет народу у своїй країні [2; 5, с. 181–182]. Слід відзначити, що дотримання зазначених принципів передбачало формування державних органів відповідно до концепції правової держави, важливим аспектом якої є встановлення основних прав і свобод людини і громадянина.

Детальний аналіз статей II розділу Конституції УНР дозволяє відмітити прогресивність та певну усталеність відповідних норм. Так, положення ст. 8 про заборону подвійного громадянства дійшли й до нашого часу і набули

відображення у сучасній Конституції України (хоча останнім часом точаться суперечки щодо доречності відповідного принципу). Крім того, положення ст. 14 про заборону смертної кари та будь-яких тілесних покарань виводять зазначену конституцію на принципово новий гуманістичний рівень (слід згадати, що станом на 1918 р. смертна кара активно застосовувалася в майже всіх європейських країнах) [2; 4; 6].

Інший важливий аспект прав та свобод громадянина, цілком представлений в Конституції УНР, пов'язаний із захистом особи від державного втручання. Так, ст. 13 передбачає заборону неправомірного затримання громадянина представниками держави інакше як за рішенням суду. Ст. 15 декларує заборону втручання в особисте помешкання людини окрім як «в наглих випадках» (Конституція не визначає що саме слід відносити до таких випадків) та за рішенням суду. Ст. 16 визначає конфіденційність листування, забороняє органам державної влади неправомірний доступ до особистої переписки окрім як за рішенням суду. Ст. 17 підтверджує актуальні раніше гасла революції на кшталт свободи слова, друку, виступів тощо. Всі перелічені вище статті забезпечують реалізацію принципу недоторканості особи громадянина за виключенням обмеження таких прав за рішенням суду чи в інших обумовлених законом випадках [4; 8, с. 8–9].

Важливою рисою Конституції УНР також є заборона будь-яких форм дискримінації. Так, ст. 11 постулює рівноправ'я чоловіків та жінок (для порівняння, надання виборчого права жінкам в США відбулося лише в 1920 р.). Водночас ст. 12 визначає рівноправність незалежно від віросповідання, національності, майнового стану, оподаткування, освіти. Слід зазначити, що введення до конституції відповідних статей обумовлено тривалим розвитком ідей рівноправності всіх громадян в середовищі різноспрямованих антимонархічних рухів у Російській імперії початку ХХ ст. [2; 4; 5, с. 182].

Передбачає Конституція також і політичні права. Відповідно до ст. 21, всі громадяни УНР мають рівні політичні права, якщо досягли двадцятирічного віку та не хворіють на психічні хвороби (в сучасному цивільному законодавстві такі аспекти входять до визначення поняття цивільної дієздатності) [4].

Громадяни УНР, відповідно до Конституції, можуть бути обмежені у своїх правах у випадку настання надзвичайної ситуації, в якості якої можуть розглядатися війна або внутрішні заворушення. Але навіть у таких випадках обмеження прав і свобод не може тривати понад три місяці. В іншому разі потрібно ухвалення відповідного рішення Всенародними зборами. Водночас слід відзначити, що призупинення чинності окремих прав та свобод громадян під час надзвичайних ситуацій є цілком адекватною практикою більшості законодавчих систем, зокрема сучасної української [4; 7; 8, с. 8–10].

Перераховані особливості Конституції УНР 1918 р. в частині прав та свобод громадян підтверджують безумовно прогресивне значення аналізованої Конституції. Водночас даний нормативно-правовий документ не позбавлений і певних недоліків [4; 5, с. 182; 8, с. 8–10]:

1) визначення прав та свобод лише громадянина УНР, у той час як іноземці чи люди без громадянства не мали визначених навіть найзагальніших прав, на зразок права на життя;

2) вживання окремих понять та термінів (наприклад, «в наглих випадках», «домашнє огнище», «признані законом за безумних» тощо), що припускають досить широкі межі трактування, а отже не сприяли стабілізації законодавства;

3) майже повне ігнорування майнових прав – приватна власність на землю, капітальні засоби залишалася неврегульованою.

Таким чином, можна стверджувати, що Конституція УНР 1918 р. є закономірним наслідком державотворчих процесів УЦР, здійснюваних протягом березня 1917 р.–квітня 1918 р. Хоча Конституція так і не набула чинності, але її прогресивний характер, зокрема у висвітленні основних прав та свобод громадянина УНР, доводить її вагому роль в історичному процесі поступового становлення в Україні правової держави, заснованій на принципах демократії, гуманізму та рівності.

Список використаних джерел та літератури

1. Булавина С. Є. Юридичне оформлення демократичних і політичних прав і свобод людини в Україні у 1917-1920 рр. *Актуальні питання реформування правової системи* : збірн. мат. ХІХ Міжнар. наук.-практ. конф. ВНУ ім. Лесі Українки (Луцьк, 22–23 жовтня 2022 р.). Луцьк. 2022. С. 4–6.

2. Гуренко М. М. Зародження та становлення ідеї гарантій прав і свобод людини і громадянина у ліберальній теоретико-правовій думці. Київ, 2000. 167 с.

3. Єфремова Н. Права людини та громадянина в конституційних актах Української Народної Республіки. *Юридичний вісник*. 2021. № 3. С. 7–14.

4. Конституція Української Народної Республіки (Статут про державний устрій, права і вільності УНР). URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/n0002300-18#Text> (дата звернення: 17.03.2023).

5. Логвиненко Є. С. Права людини і громадянина у конституційних актах Української Центральної Ради. *Національні та міжнародні механізми захисту*

прав людини : матер. Всеукр. круглого столу. ХНУВС (Харків, 20 квітня 2016 р.). Харків. 2016. С. 181–183.

6. Мороз С. П. Ідея прав людини у політико-правовій думці України (ІХ–поч. ХХ ст.) : дис. канд. ю. наук: 12.00.01. Харків, 2001. 184 с.

7. Рабінович П. Основні права людини: поняття класифікації, тенденції. *Український часопис прав людини*. 1995. № 1. С. 14–22.

8. Ярош Д. В. Конституція Української Народної Республіки 1918 року про права і свободи людини: історичний досвід і сучасність. *Університетські наукові записки*. 2006. № 1(17). С. 6–11.

УДК 001.3

Сарай Наталія, к.е.н., доцент, проректор з наукової роботи, професор кафедри підприємництва, торгівлі, логістики та готельно-ресторанної справи Хмельницького кооперативного торговельно-економічного інституту

СТАН НАУКОВОЇ РОБОТИ В ХМЕЛЬНИЦЬКОМУ КООПЕРАТИВНОМУ ТОРГОВЕЛЬНО-ЕКОНОМІЧНОМУ ІНСТИТУТІ В УМОВАХ ВІЙНИ РОСІЇ ПРОТИ УКРАЇНИ

Анотація. У статті окреслено низку проблем щодо стану наукової роботи в Хмельницькому кооперативному торговельно-економічному інституті в умовах війни росії проти України. Обґрунтовано суть науково-дослідної роботи здобувачів вищої освіти як органічної складової цілісної системи професійної підготовки фахівців з вищою освітою в інституті. Окреслено пріоритетні напрями наукової роботи у ХКТЕІ. Доведено, що активізація наукової діяльності сприятиме формуванню сучасного наукового кадрового потенціалу, здатного забезпечити розробку та впровадження інноваційних наукових розробок.

Ключові слова: наукова робота, здобувачі вищої освіти, конференція, студентський науковий гурток, публікаційна активність.

Науково-дослідна робота здобувачів вищої освіти є органічною складовою цілісної системи професійної підготовки фахівців з вищою освітою в інституті та ґрунтується на пріоритетних напрямках розвитку науки в Україні.

Згідно частини третьої Ст. 65 Закону України «Про вищу освіту» основною метою наукової, науково-технічної та інноваційної діяльності є здобуття нових наукових знань шляхом проведення наукових досліджень і розробок та їх спрямування на створення і впровадження нових конкурентоспроможних

технологій, видів техніки, матеріалів тощо для забезпечення інноваційного розвитку суспільства, підготовки фахівців інноваційного типу [1].

Основні завдання наукової, науково-технічної та інноваційної діяльності закладів вищої освіти відображено на рисунку 1.

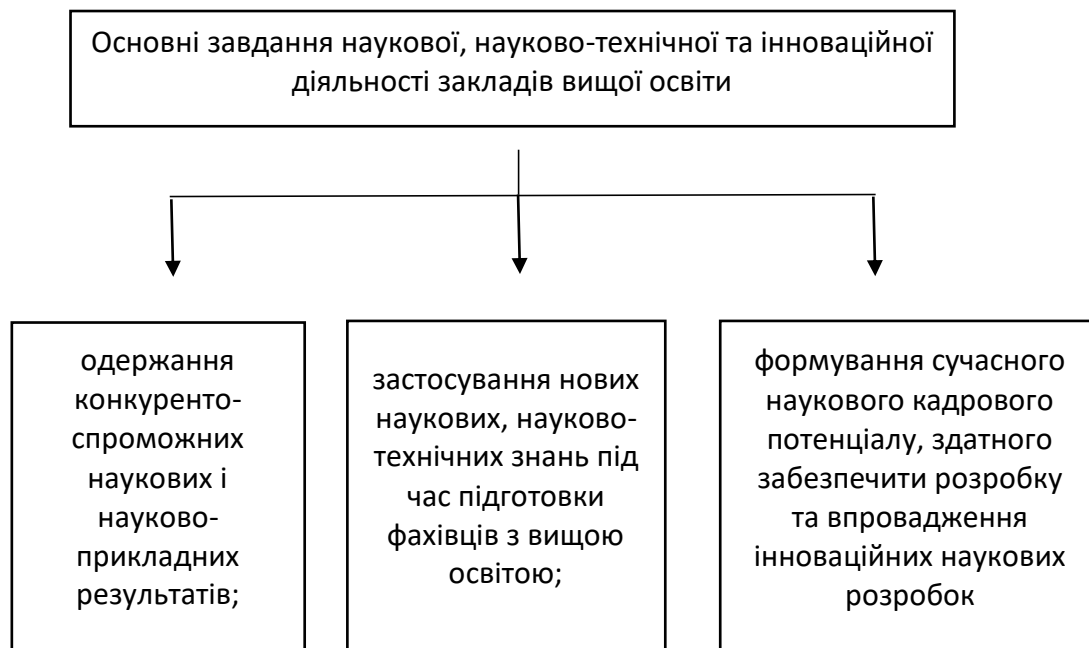

Рис. 1. Основні завданнями наукової, науково-технічної та інноваційної діяльності закладів вищої освіти*

**Джерело: [1].*

Відтак, пріоритетними напрямками наукової роботи у ХКТЕІ визначено:

- виконання планової науково-дослідної роботи;
- підготовка науково-педагогічних кадрів вищої кваліфікації;
- оприлюднення науково-педагогічними працівниками наукових публікацій за результатами проведених досліджень (статей, монографій) та розробка науково-методичного забезпечення навчального процесу;
- проведення міжнародних, всеукраїнських, регіональних науково-практичних і науково-теоретичних форумів (конференцій, семінарів, круглих столів) на базі інституту та участь викладачів у наукових заходах різного рівня;
- науково-дослідна робота студентів, підготовка студентів до Всеукраїнських олімпіад та конкурсів;
- робота з науково обдарованою студентською молоддю;
- міжнародна наукова співпраця кафедр, наукове співробітництво із зарубіжними організаціями, участь у конкурсах з отримання грантів від міжнародних організацій.

В інституті здійснюється робота над виконанням НДР, зареєстрованих в УкрІНТЕІ відповідно до стратегічних цілей кафедр ХКТЕІ:

1. Трансформаційні процеси в економічній освіті і науці (2022–2029 рр.).
2. Фінанси як детермінанта бізнесової діяльності суб'єктів господарювання у сучасній парадигмі розвитку економіки України (2022–2027 рр.).
3. Гастрономічні бренди Поділля і Волині: культурно-бізнесові, науково-методичні засади (2023–2027 рр.).
4. Цифровізація логістичного менеджменту і трейд-маркетингу (виконавець – Вінницький кооперативний інститут спільно з Хмельницьким кооперативним торговельно-економічним інститутом) (2023–2025 рр.).

У 2022-2023 н.р. на базі Хмельницького кооперативного торговельно-економічного інституту було проведено 5 науково-практичних конференцій, з яких 1 – міжнародна і 4 – всеукраїнські. До кінця календарного 2023 р. заплановано проведення ще трьох конференцій. Активна участь у згаданих конференціях науковців провідних вітчизняних та закордонних ЗВО засвідчила жвавий інтерес до наукової проблематики, що порушувалася на наукових форумах. Окрім того, за аналізований період інститут разом з іншими закладами вищої освіти виступив співорганізатором шести науково-практичних конференцій – трьох міжнародних та трьох всеукраїнських.

Варто зауважити, що свої наукові дослідження вчені публікують у наукових виданнях, які належать до міжнародних наукометричних баз даних Scopus і Web of Science. У 2023 р. Хмельницький кооперативний торговельно-економічний інституту вперше увійшов до рейтингу закладів вищої освіти за показниками даних наукометричної бази Scopus. Результати рейтингу ґрунтуються на показниках цитованості наукових статей, опублікованих закладами освіти або їхніми фахівцями. Рейтинг складений за результатами проведення наукометричного моніторингу суб'єктів науково-видавничої діяльності України за показниками бази даних SciVerse Scopus у квітні 2023 р. (20 публікацій, 188 місце) [2].

Для оприлюднення та апробації наукових досліджень науково-педагогічних працівників ХКТЕІ при Інституті видається Збірник наукових праць Хмельницького кооперативного торговельно-економічного інституту: Економічні науки. Окрім того, з метою публікації результатів наукових досліджень науковців ХКТЕІ у 2023 р. на базі Хмельницького кооперативного торговельно-економічного інституту заснований науковий журнал «Трансформаційна економіка». Згідно Наказу МОН України від 27.04.2023 р. № 491 (додаток 3) дане видання включено до Переліку фахових видань України (категорія «Б»).

Окремої уваги в науковій діяльності Хмельницького кооперативного торговельно-економічного інституту заслуговує студентська наука.

У науково-дослідницькій компетентності здобувачів освіти передбачено сформованість уявлень щодо актуальності сучасних теоретичних та прикладних досліджень; усвідомлення сутності теоретико-методологічних підходів в існуючих наукових галузях; усвідомлення методології наукової галузі, знань щодо закономірностей її розвитку; сформованість готовності застосовувати отримані знання в професійній діяльності; уміння розробляти науковий апарат дослідження; розуміння методології наукового дослідження; використання методів наукового дослідження (прямої реєстрації подій, письмового та усного опитувань); уміння формулювати наукову ідею та виправдовувати або спростовувати її в контексті обраної проблеми; аналітичні вміння; формулювати конкретні відповідні висновки (здатність до рефлексії); пізнавальну активність; здатність нести відповідальність за реалізовану науково-дослідницьку діяльність; уміння провадити полеміку та дискусію, уміння добирати відповідні аргументи в цивілізованій суперечці з метою відстоювання своєї думки; уміння створювати публікації з презентацією результатів науково-дослідницької діяльності тощо [3].

Пункт 38 Постанови Кабінету Міністрів України «Про затвердження Ліцензійних умов провадження освітньої діяльності» серед досягнень у професійній діяльності науково-педагогічних працівників передбачає керівництво постійно діючим студентським науковим гуртком [4]. З огляду на вищезазначене зауважимо, що активізація наукової роботи здобувачів вищої освіти здійснюється шляхом участі у роботі студентських наукових гуртків та апробації наукових пошуків студентів на науково-практичних конференціях. Відповідно до Розділу VIII, Ст. 41 Закону України «Про вищу освіту» в ХКТЕІ функціонує наукове товариство студентів, аспірантів, молодих учених, що забезпечує захист прав та інтересів осіб, які навчаються або працюють у закладі вищої освіти, зокрема щодо питань наукової діяльності, підтримки наукоємних ідей, інновацій та обміну знаннями [1].

У складі наукового товариства при кафедрах функціонують студентські наукові гуртки, зокрема:

- при кафедрі підприємництва, торгівлі, логістики та готельно-ресторанної справи діє гурток «Фахівець»;
- при кафедрі фінансів, обліку та аудиту діє гурток «Гуру фінансів»;
- при кафедрі маркетингу та менеджменту функціонує гурток «Світ маркетингу»;
- при кафедрі соціально-гуманітарної підготовки діє гурток «VICTORIA UKRAINE».

Результати своїх наукових пошуків здобувачі освіти презентують шляхом участі у студентських конференціях. Зокрема, 11.05.2023 р. відбулася

Дев'ятнадцята науково-практична конференція студентів закладів вищої та фахової передвищої освіти Укркоопспілки «Інноваційні процеси і їх вплив на ефективність діяльності підприємства» на базі Львівського торговельно-економічного університету в режимі відеоконференції.

Свій науковий талант, відповідні компетентності гідно представили студенти Хмельницького кооперативного торговельно-економічного інституту та Хмельницького кооперативного фахового коледжу ХКТЕІ: Дмитро Главацький (гр. ПТБ(б)-21), тема публічного виступу «Вплив інноваційних технологій на розвиток підприємств роздрібної торгівлі» (науковий керівник к.е.н., доц., проректор з наукової роботи Наталія Сарай); Максим Солтис (гр. ПТБ(б)-21) – «Інновації у транспортній логістиці та зміна пріоритетів вітчизняних перевезень в умовах війни» (науковий керівник. к.е.н., завідувач кафедрою підприємництва, торгівлі, логістики та готельно-ресторанної справи Наталія Сапотницька); Гринчишина Вікторія (ГРС(мб)-931) – «Діяльність туристичних підприємств в умовах війни: маркетингові інновації» (науковий керівник – д.е.н., доц., проф. кафедри маркетингу та менеджменту Галина Заячківська); Дарія Кучер (ПР(мб)-21) – «Інноваційні процеси та їх вплив на ефективність діяльності підприємства: юридичні аспекти» (науковий керівник, к.ю.н., ст. викл. кафедри права та публічного адміністрування Віталій Осмолян).

Підсумовуючи, зауважимо, що наукова діяльність є невід'ємною складовою освітнього процесу вищої школи. Для її активізації науково-педагогічним працівникам інституту необхідно поживити публікаційну активність науково-педагогічних працівників в міжнародних наукометричних базах даних Scopus / Web of science; активізувати публікації наукових праць у фахових виданнях України категорії Б, тематика яких безпосередньо кореспондує з освітніми компонентами, котрі викладаються НПП; звернути увагу на необхідність публікації результатів наукових досліджень у монографіях (одноосібних або колективних) обсягом не менше 1,5 друк. авторських аркушів; активізувати наукову роботу студентів та їх участь у студентських наукових форумах, Всеукраїнському конкурсі студентських наукових робіт; активізувати роботу щодо організації та участі науково-педагогічних працівників у Міжнародних та Всеукраїнських наукових форумах з метою апробації наукових здобутків та формування позитивного іміджу інституту; звернути увагу на збільшення кількості одноосібних та колективних спільних англійських публікацій НПП разом з авторами з інших країн; поживити процес здобування вчених звань науково-педагогічними працівниками інституту.

Список використаних джерел та літератури

1. Про вищу освіту : Закон України від 01.07.2014 № № 1556-VII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1556-18#Text>. Ст. 65. (дата звернення: 09 вересня 2023 р.).
2. Рейтинг університетів за показникаи Scopus 2023 року : *Освіта UA*. 24 квітня 2023 р. URL: <https://osvita.ua/vnz/rating/88976/> (дата звернення: 10 вересня 2023 р.).
3. Тушко К.Ю., Маркова С.В., Гусак Г.В. Науково-дослідна компетенція здобувачів освіти. Журнал «Перспективи та інновації науки» (Серія «Педагогіка», Серія «Психологія», Серія «Медицина»). № 10 (28) 2023. С. 453–460.
4. Постанова Кабінету Міністрів України «Про затвердження Ліцензійних умов провадження освітньої діяльності» № 365 від 24.03.2021 р.: *Верховна рада України*. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1187-2015-%D0%BF#Text> (дата звернення: 10 вересня 2023 р.).

УДК 81'373.21/94(477.43)

Сердунич Любов, членкиня Національної спілки краєзнавців України, НСЖУ, НСПУ, голова Старосинявської РО ВТ «Просвіта» імени Т. Шевченка

ПИЛЯВЕЧЧИНА, ПИЛЯВЩИНА, ПИЛЯВКІВЩИНА. ЇХ ОЙКОНІМІЯ ТА ІНШІ НЕПОПУЛЯРНІ ПИТАННЯ

Анотація. У статті йдеться про подібність і відмінність між поняттями *Пилявеччина*, *Пилявщина* і *Пилявківщина*. Звернуто увагу на інші непопулярні питання ойконімії, а також про 375-у річницю переможної *Пилявецької битви*.

Ключові слова: *Пилявеччина*, *Пилявщина*, *Пилявківщина*, *Старосинявський край*, *ойконіми*, *Пилявецька битва*.

23 вересня 2023 ц. р. – 375 років із часу переможної *Пилявецької битви* козацько-селянського війська під проводом гетьмана Б. Хмельницького із польською шляхтою. Дата – не «кругла», однак згадувати про славні подвиги козаків лише раз на 5 або й на 10 років – це вкрай мало. Тим паче, що *Пилявецька битва* – це переможна, славетна, битва, на прикладі якої ми повинні виховувати козацький волелюбний дух нашої памолоді, звитягу і патріотизм, що важливо і злободенно в усі часи, й особливо – в час війни з нашим одвічним ворогом: *московщиною*.

З 11-го по 13-е (за н. ст.–21–23) вересня 1648 р. біля містечка Пилявці (тепер – село Пилява Хмельницької області) розгорнулася одна з переможних для українського козацтва битва з армією Речі Посполитої. Та сама, у якій військом Речі Посполитої у цій битві командували Домінік Заславський, Микола Остророг та Александр Конецпольський, за влучним висловом Б. Хмельницького, «перина, латина і дитина». У результаті битви під Пилявцями шляхетське військо було розгромлене. Значний внесок у перемогу зробили видатні козацькі полковники Максим Кривоніс та Іван Чарнота. Після блискучої перемоги під нашою Пилявою терени Волині і Поділля було звільнено від поляків [1].

Однак не про хід битви поведу мову. Що далі від цієї події, тим більше виникає нез'ясованих питань. Втішає одне: що це, очевидно, свідчить про зростання інтересу науковців і краєзнавців до історії батьківщини й України, хоча й не настільки, як це необхідно.

Пилявеччина, Пилявківщина, Пилявеччина... Ні, авторка не обмовилась. Це різні слова, мають неоднакові поняття, бо утворені від різних коренів. Перше – від назви села Пилявці. Так історичні джерела подають першоназву сучасного села Пилява, біля якої відбулася славнозвісна битва козацько-селянського війська у вересні 1648 року. Отже, від тодішньої назви села (Пилявці) й утворено прикметник Пилявецька (битва). За правилами граматики так і повинно бути (порівн.: Заставці – заставецька, Харківці – харковецька). Але: Синява – синявська, а отже, Пилява – пилявська. Таким чином, усе, що пов'язане з Пилявою, треба називати **пилявським**. Отож Пилявеччина – це місцевість біля с. Пилявці. Нині назви Пилявці не існує. Тобто назва **пилявецький** доцільна у вживанні лише про минулі часи (XV–XVIII вік).

А слова *Пилявеччина*, *пилявецький* варто вживати лише на означення періоду боротьби козаків із польською шляхтою біля с. Пилява (Пилявці) Пилявеччина і Пилявківщина [2, с. 2]. До роздумів про ці топоніми спонукали численні вживання слова «Пилявеччина», переважно неправильні, у різних джерелах, зокрема у ЗМІ, а також під час відзначення річниць самої битви. Тож коротко підсумую:

- **Пилявщина** – село **Пилява** і місцевість біля села Пилява;

- **Пилявківщина** – село **Пилявка** і місцевість біля села Пилявка (поблизу Пиляви);

- **Пилявеччина** – **час боротьби** козаків із польською шляхтою біля сіл Пилява (Пилявці) і Пилявка.

Щодо слова «Пилявківщина», то тут значно простіше. Утворене воно від назви села Пилявка, а та, у свою чергу, – від однойменної назви річки, відноги, тобто притоки Ікви, яка за селом Нова Синявка впадає у Південний Буг (по-давньому – Бог). Слово «Пилявківщина» рідше вживане. Чому? Про це – далі.

Мета цієї публікації – сприяти глибшому з'ясуванню окремих деталей битви між Пилявою й Пилявкою, пов'язаних і з селом Пилявка. Хоч село й віддалене

від райцентру та Пиляви, однак щоразу при відзначенні роковин битви пилявківці теж готуються гідно зустріти свято, сподіваючись на увагу й до рідної їм Пилявки. Адже тільки, напевно, волею випадку битву названо Пилявецькою. З таким же успіхом її могли назвати й Пилявківською. Граматичну помилку у вживанні відмінкових форм топонімів на кшталт: Пилявка, Требухівка, Попівка (як назви місцевости) – нерідко допускають у мовленні й сучасні автори. Мається на увазі, зокрема, плутання ними вище згаданої форми із найменуванням мешканців, котре, як відомо, має суфікс *-ець* в однині, а *-вці* – у множині. Вочевидь, помилка одного автора спричинила повторення її всіма іншими дослідниками. Взагалі назва Пилява, Пилявка (Пилявці) як топоніми цікаві за своїм походженням і потребують детальніших розвідок, яких досі, здається, не було. Однак хто, як кажуть, шукає, той і знаходить. Мовознавець Д. Г. Бучко з Тернополя говорив про топонім, який можна віднести до групи відродинних, цебто родових, особливість яких у тому, що такі ойконіми походять від найменувань родин у формі множини на *-и* або *-і*: Сьомаки, Скаржинці, Пилявці, Паньківці тощо. Такі назви родин, котрі були засновниками поселень, закріплювалися за тими населеними пунктами, в яких ці родини мешкали або яким вони належали. Для української топоніміки аналізована модель ойконімів – порівняно нова. «Ойконім Пилявці (пудь Пилявцы), под Пилявці (1648 ЛЛОЛ, 122), сучасне село Пилява у Старосинявському р-ні (Хм.)», – пише професор Д. Бучко. Чому множинна назва Пилявці змінилася на сингулярну назву Пилява з маловживаним в українській топонімії суф. *-ав(а)*, невідомо, зазначає мовознавець. Сучасну назву: Пилява – можна кваліфікувати як посесив, який виражений формою родового відмінка від ім'я *Пиляв*, стверджує Д. Бучко [3, с. 139–148]. Науково й переконливо! Однак, як на мене, множинної назви не було, тож вона не могла змінитися на сингулярну, тому залишаюся прихильною до своєї першої версії: щодо помилковости написання назви Пилявці, коли треба було писати Пилявка.

Тим паче, що поселень із назвою Пилява є декілька: на території Тернопільської, Київської, Вінницької областей (що дає підстави робити відповідні висновки), а ось із назвою Пилявці нема. Інша версія мого пояснення така: можливо, с. Пилявці, якщо ця назва існувала, у XVII ст. були відомішими, незважаючи на те, що с. Пилявка старіша від Пиляви. Перша згадка про Пилявку датується 1363-ім роком, історія ж Пиляви бере свій початок «десь із XV сторіччя», як говориться в «Історії міст і сіл УРСР». До того ж, битва відбулася між Пилявою і Пилявкою. І важко сказати, до якого села вона була ближче. Тим паче, що два багатотисячних війська займали велику територію. Хоча, мабуть, це не суть важливо, однак у кожному випадку ми повинні міркувати, як сказати [4, с. 88–92]. Містечко Пилява заснували домінікани 1640 року. А с. Пилявці? З цього приводу історик Ю. Сіцинський пише: «Село, що було недалеко від цього містечка, звалось по-давньому Пилявцями або Пилявкою; з останньою назвою (Пилявка) воно й тепер існує» [5, с. 96].

Отже, існувало ще до заснування Пиляви (тепер – село). Тож від назви села *Пилявці* – й відповідна назва: *пилявецький* (*Пилявецька битва*). Не могло просто так, нізвідки, утворитися слово, яке б не відповідало українській граматиці, позаяк уже тоді, в середньовічній Україні, мали назву, яка стала прізвищем, наприклад, магната Сенявського (від топоніму Сенява (Польща!)). Так само народилося б слово *Пилявська* (битва), якби малося на увазі слово *Пилява*. А що маємо слово *Пилявецька* (битва), то й від нього повинні відштовхуватися: *Пилява* – *пилявська*, *Пилявці* – *пилявецька*. Саме такою назвою послуговується Ю. Сіцинський та інші історики у своїх працях: *пилявський замок*, *пилявські домінікани* тощо.

З'ясувати окремі деталі тогочасних подій – завдання не другорядне. Як і не залишати поза увагою думки пилявківців, які виникають зі спогадів старожилів. Старожили з гордістю переказують, що Б. Хмельницький в'їжджав у Пилявку на простелених вишитих рушниках, коли їхав на коні до пилявківської церкви освячуватися перед битвою. Від самого початку села аж до церковних дверей пилявківці вистелили дорогу рушниками для давно очікуваного гетьмана-визволителя. Віриться, що це – не легенда. Тут свято вірять, що саме у Пилявці гетьман Богдан сповідувався сам і військо сповідував перед боєм.

Всю історію *Пилявецької битви* перекрутили, бо до 1990-их років не вигідно було говорити правду, – пояснює пилявківка Л. Самусько. – Тоді треба було б дорогу асфальтувати аж до Пилявки, село приводити в належний лад. А це вже накладно. До того ж, церква наша не діяла, стояла облуплена, захаращена.

Справді, так начальству було простіше, бо ж *Пилявка* межує вже з іншим, *Старокостянтинівським*, районом. Тож сюди й мало хто заїжджав, – додав В. Кучер. – Ми – як щось другорядне. Все від нас забирали до *Пиляви*.

У *Пилявці* з ким не заводиш розмову, головна тема – козацькі часи. Можливо, тому, що довгі роки люди не сміли висловлювати думок про наболіле, адже протягом тривалого часу багато цінного, знаного перебувало в полоні ідеологічних пут, бо козацьку тематику було вилучено з періодичної преси і навіть із історичних праць. А роки минають. Багато людей відходять у небуття, і з ними – й численні факти з минулого, перекази, легенди, котрі народжуються не з нічого. Тому, вважаю, те, що ще зберігає людська пам'ять, заслуговує на увагу.

З таємничістю і захопленням оповідають пилявківці, що є біля їхнього села (збоку від *Пиляви*) *замок* («замчище», «замчисько»), дуже старий (чи не болохівських часів?). Частина його нібито опустилась під землю. Кажуть, що веде від замку підземний хід, але куди – невідомо, можливо, у *Межибіж*. Поставлена тут незвідь-коли плита ще 1998 р. застерігала написом: «Розкопки проводити заборонено. Охороняється законом». Але закон, на жаль, не оберігає залишки городища від природних сил. Тому земля довкола замку осунулась, утворився глибокий рів. «Тож може прийти час, коли досліджувати тут буде нічого», – бідкаються пилявківці. Ту табличку авторка бачила на власні очі 1998 року. Є ще одна місцина історичної ваги: давнє городище, яке знаходиться за

селом, у лісі. Рів, колись глибокий, вал, а ще напис вказують на те, що це пам'ятка XII сторіччя і що вона охороняється законом. Тобто маємо залишки ще одного городища болохівських часів.

Привертає увагу і ще одна розповідь пилявківців. Усі в Пилявці знають, що там, де був тракторний парк, стояв поміщицький маєток. А клуб – це колишня попівська хата. Подейкують, що монумент односельцям, загиблим у Другій світовій війні, знаходиться на місці дякової хати. Коли наймана бригада розвалювала дякову хату, то знайшла цілий скарб. Напевно, дуже великий, бо того ж дня тихо і швидко робітники залишили село, навіть не чекаючи зарплатні за працю. Чи не те то золото заховав дяк, що його загубили «пилявчики» (шляхта), коли тікали від козаків під час битви? Мабуть, вистачило б його і на відновлення церкви, і на ремонт доріг, і на інші нагальні потреби пилявківської громади...

Не одне запитання ставить пилявківська й пилявська земля. І на них потрібно шукати відповіді, а не обмежуватись досі знаними стереотипами. В кожному випадку маємо міркувати і висловлювати свою думку, навіть якщо вона виявиться не зовсім звичною, не правильною на перший погляд або необґрунтованою. Саме з таких різних міркувань і народжується істина, себто найправдивіша думка.

Вважаю, ми повинні знайти істину й щодо місця могили полковника Івана Ганжі (точніше – Ганджі). Нинішній знак: камінь із висіченими на ньому словами, ймовірно, – це лише місце, де він отримав поранення. Впав же він, як відомо, трохи далі, метрів 100 на північ, ближче до Пиляви (нинішнього с. Олексіївка). Саме на тому місці, у придолинку, праворуч від дороги на Пилявку, метрів 30 – 40, стояв білий камінний хрест. Його ще пам'ятають олексіївські старожили. Триста років простояв він на полі, аж у розквіті комуністичної доби став заважати тракторам (а може, компартійцям?..). Чи перенесено останки Івана Ганджі до пам'ятного знака біля дороги? Чи, може, їздить по них техніка? І де нині той білокамінний хрест, який був уже наполовину вріс у пилявську землю?

І ще одне міркування: щодо слова «Хмельницький». Нема потреби пояснювати, що походить воно від слова «хміль», точніше, «хмельник»: місце, де займалися хмельництвом. І в XVII столітті, про яке йшлося вище, і в зовсім не давні часи панівною була т. зв. «російська» (московитська) мова, ортоєпія якої вимагає вимовляти «хмель», «хмельнік», «хмельніцкій». Так і писали: з московинською буквою «е (є)». У роки незалежності України багато населених пунктів змінили таблички на українські. «Хмельник» Вінницької області став Хмельником (з наголосом на останньому складі, як того вимагає правило). Хмельницький же (і місто, й прізвище гетьмана) – залишилися з московитським написанням, хіба що додався м'який знак у суфіксі. Хоча наш правопис чітко вказує на те, що «е» у слові «хміль» та в усіх однокореневих словах з'являється лише у відкритому складі: *хміль* – *хмелю*. Звісно, можна цією думкою знехтувати.

Це ж, погодьмося, легше, ніж міняти всі вивіски, таблички, печатки тощо через одну букву. Та й не про таблички йдеться...

Усі висловлені думки, які теж мають право на існування або й доповнення уже відомих досліджень про Пилявецьку битву, потребують глибокого і вдумливого аналізу й мають спонукати до дальших розвідок. Вважаю, що запитання і тривоги пилявківців повинні стати не другорядними при подальшому пошуку, необхідному для збереження історичної правди. Правди, задля якої ми повинні зробити все, аби донести її до наступних поколінь у неперекрученому вигляді.

Список використаних джерел та літератури

1. Пилява. URL: Вікіпедія: [https://uk.wikipedia.org/wiki/%D0%9F%D0%B8%D0%BB%D1%8F%D0%B2%D0%B0_\(%D0%A5%D0%BC%D0%B5%D0%BB%D1%8C%D0%BD%D0%B8%D1%86%D1%8C%D0%BA%D0%B8%D0%B9_%D1%80%D0%B0%D0%B9%D0%BE%D0%BD\)](https://uk.wikipedia.org/wiki/%D0%9F%D0%B8%D0%BB%D1%8F%D0%B2%D0%B0_(%D0%A5%D0%BC%D0%B5%D0%BB%D1%8C%D0%BD%D0%B8%D1%86%D1%8C%D0%BA%D0%B8%D0%B9_%D1%80%D0%B0%D0%B9%D0%BE%D0%BD))
2. Сердунич Л., Пилявеччина і Пилявківщина. *Колос*. 2000, вересень. С. 2.
3. Бучко Д., Ойконімія Поділля XVII ст. (за даними Хмельницького літопису). *Rocznikihumanistyczne*. Люблін, 2007. С. 139–148.
4. Сердунич Л., Ойконімія Пилявщини та Пилявківщини, або Чому битву називають Пилявецькою? *Матеріали всеукраїнської науково-практичної конференції «Козацька доба в історії Поділля та Південно-Східної Волині», присвяченої 365-річчю Пилявецької битви / Ред. кол.: Баженов Л. В. (голова), Єсюнін С. М. та ін. Хмельницький, ПП Мельник А. А., 2013. С. 88–92.*
5. Січінський Ю., Замок у Пиляві. *Пилявецька битва 1848 року в історії України. Матеріали всеукраїнської науково-практичної конференції, присвяченої 400-річчю від дня нар. Б. Хмельницького 22 – 24 вер. 1995 р. Ст. Синява, 1995. С. 96.*

Слободянюк Петро, доктор філософії, доцент, член Президії Хмельницької обласної організації Національної спілки краєзнавців України

ОБОРОНОЗДАТНІСТЬ НЕЗАЛЕЖНОЇ УКРАЇНИ: РЕАЛІЇ, ТЕНДЕНЦІЇ, ПРОБЛЕМИ.

Анотація. Висвітлюються проблеми реформування системи обороноздатності України в умовах незалежності. Розкриваються наслідки набуття безядерного статусу, зниження рівня обороноздатності країни. Розглядаються проблеми російсько-української війни.

Ключові слова: Обороноздатність України, військова безпека, військова доктрина, Збройні Сили України, Будапештський меморандум, ядерна зброя, російсько-українська війна.

В кінці ХХ ст.–початку ХХІ ст. умовах глобалізації військових озброєнь і воєнно-агресивних геополітичних викликів і загроз сутнісними особливостями розвитку військової безпеки стала розробка провідними країнами світу принципово нових озброєнь і військової техніки, нових «інтелектуальних» технологій і видів зброї масового знищення (ядерної, променевої, психотропної, етнічної, радіологічної, геофізичної, інфразвукової, космічної, бактеріологічної, хімічної). Відповідно воєнна концепція полягала у створенні надійної системи державної політики військового захисту національних інтересів від зовнішніх та внутрішніх загроз.

Воєнна безпека України розглядалася як одна з головних умов забезпечення обороноздатності та збереження національної незалежності України, а також можливість застосування державою воєнної сили для захисту власного суверенітету і територіальної цілісності. При цьому державна воєнна політика спрямовувалась на реалізацію державної системи гарантій, які б виключали можливість використання військової сили ззовні чи загрози її використання на шкоду національним інтересам України.

Влада формувала Воєнні доктрини України. Зокрема, 1993 р. парламентом була прийнята Воєнна доктрина, у якій визначалась готовність країни до організації ефективної оборони сухопутних і морських кордонів на всіх напрямках, до забезпечення повітряно-космічної оборони. Передбачалось збалансоване будівництво видів ЗСУ, родів військ та спеціальних військ, на пріоритет розвитку високоточної зброї підвищеної могутності, сил і засобів розвідки, повітряно-космічної оборони, радіоелектронної боротьби, ракетних

військ, авіації та аеромобільних частин, перспективних типів надводних кораблів і підводних човнів [1].

Друга редакція Воєнної доктрини України була прийнята Указом Президента України № 648/2004 15.06.2004 р. [2]. Третя редакція Воєнної доктрини України прийнята РНБО України 02.09.2015 під час російської збройної агресії проти України 2014-2015 рр. і введена в дію 24 вересня 2015 р. Указом Президента України [3]. Доктрина визначала як актуальні воєнні загрози для України: збройну агресію Росії проти України; нарощування військової потужності рф в безпосередній близькості до державного кордону, у тому числі можливість розгортання тактичної ядерної зброї на території Криму; мілітаризацію тимчасово окупованої території, присутність військового контингенту рф у Придністровському регіоні Молдови, активізація російськими спецслужбами розвідувально-підривної діяльності в Україні з метою дестабілізації внутрішньої ситуації. Також до загроз віднесено діяльність на території України незаконних збройних формувань, спрямована на залякування населення та порушення функціонування органів державної влади.

Президент України ввів у дію рішення Ради національної безпеки і оборони України від 04.03.2016 р. «Про Концепцію розвитку сектору безпеки і оборони України». В концепції визначено систему поглядів на розвиток безпекових та оборонних спроможностей України у середньостроковій перспективі та актуальні загрози безпеці. Основними загрозами визначені: агресивні дії росії, що здійснювалися для виснаження української економіки і підриву суспільно-політичної стабільності з метою знищення держави Україна і захоплення її території; застосування росією проти України воєнної сили та технологій гібридної війни [4].

Указом Президента України В. Зеленського від 25.03.2021 р. № 121/2021 «Про Стратегію воєнної безпеки України» Воєнна доктрина України як концепція національної безпеки була скасована та замінена відповідно Стратегією воєнної безпеки [5].

Рішенням Верховної Ради України 24.08.1991 р. утворено Міністерство оборони України і взято під свою юрисдикцію усіх розташованих на українських теренах військових формувань Збройних сил колишнього радянського союзу.

Після розпаду радянського союзу у 1991 р. Україна отримала великий уламок радянської армії. Зокрема, на території України дислокувалось три загальновійськові та три танкові армії, армійський корпус, чотири повітряні армії, одна армія протиповітряної оборони, ракетна армія, два вузли системи попередження про ракетний напад, інші військові формування. Загальна чисельність особового складу становила понад 800 тис. військових, а на озброєнні було 6,5 тис. танків, 7 тис. броньованих машин, 1,5 тис. літаків, 350

кораблів, 1272 одиниць ядерних боєголовок міжконтинентальних балістичних ракет. Чорноморський флот становив близько 10% у загальній потужності радянського флоту і об'єднував понад 1300 з'єднань, частин, підрозділів та установ, а також понад 70 тисяч особового складу. На воді перебувало 105 бойових кораблів, 69 бойових катерів, 48 кораблів спеціального призначення, 191 морське судно забезпечення, 470 катерів та рейдових суден забезпечення, 883 надводних суден загальною водовантажністю близько 560 000 т. Морська авіація наземного базування складала 170 бойових літаків, 19 літаків та 115 вертольотів протичовнової авіації, 35 транспортних літаків та вертольотів. Однак згідно угоди про поділ Чорноморського флоту підписаною президентами Л. Кучмою та Б. Єльциним 9 червня 1995 р. Україна отримала лише 18 % кораблів та суден Чорноморського флоту, а Росії залишалось 82 % та її військові бази. Крім цього, після незаконної анексії АРК Крим український флот утратив 51 корабель. Під українським прапором залишилися 10 кораблів та допоміжних суден [6].

Стурбованість викликало те, що влада з кожним роком не надавала належного значення обороноздатності країни, концепції військового будівництва в Україні. Серед найбільш небезпечних внутрішніх загроз воєнної безпеки було ігнорування військової та військово-технічної політики. Поза увагою залишалось законодавче, інформаційне, організаційне та наукове забезпечення спільного бойового застосування збройних формувань. Не формувалася система автоматизованого управління військами й забезпечення зброєю, технічними засобами. Через необґрунтовані реформи у військовій сфері відбувалось безсистемне визначення кількості військової організації та зниження необхідного рівня бойової підготовки військ, деградувався технологічний та промисловий потенціал держави.

Підтримка боєздатності збройних формувань гальмувалась через зниження рівня технічного та матеріального забезпечення з'єднань і частин, старіння та вихід із ладу військової техніки. У середині червня 1992 р. Верховна Рада України ратифікувала Договір про звичайні збройні сили в Європі, яким визначалися максимальні рівні озброєння і військової техніки для України. Але при цьому необхідно було скорочувати наявну кількість танків на 5300 одиниць, бойових броньованих машин – на 2400 одиниць, бойових літаків – на 477 одиниць [7]. Здійснювався експорт вітчизняних озброєнь та новітніх технологічних розроблень. Зі сховищ ЗС України було продано за кордон 1162 танки, 1221 БМ (БРДМ, БМП, БТР), 529 артсистем, 134 бойових літаків, 112 бойових вертольотів, значна кількість засобів ППО [8].

Був зруйнований оборонно-промисловий комплекс, руйнувалися розірвані кооперативні зв'язки у сфері виробництва озброєння і військової техніки та

стабільні військово-економічні контакти з іншими державами. Важка економічна криза в державі 1993–1998 рр., політична криза початку 2000-х років відкинули на невизначений термін можливість переведення армії на професійну основу. А ще більше – був втрачений престиж військової служби і знижений морально-психологічний рівень особового складу [9].

Обороздатність української армії почала зазнавати величезних втрат. Її чисельність з 980 тис. осіб у 1993 р. скоротили до 445 тис., до 2000 р. – до 400 тис., а до 2017 р. – до 122 тис. чол. (з яких тільки 65 тис. служили у бойових частинах). Тобто, Збройні Сили України постали з розбалансованою системою управління, недостатнім рівнем укомплектованості особовим складом та матеріально-технічним забезпеченням, катастрофічним станом озброєння та застарілою військовою технікою [10]. Більше того, як зазначалося на парламентських слуханнях 21 травня 2003 р. в армію «приходить поповнення, здебільшого з бідних сімей, у третини якого діагностується по два захворювання, у кожного дев'ятого – три, у 5 відсотків – по чотири і більше. Мінімально необхідному рівню не відповідає фізична підготовка 70 відсотків призовників. Майже п'ята частина з них мала, за офіційною термінологією, «дефіцит маси тіла», тобто були дистрофіками. Майже половина військовослужбовців першого року служби психічно були не готові виконувати службові обов'язки». Додамо до цього, що 2002 р. близько 15 відсотків нового поповнення Збройних Сил не мало повної середньої освіти [11].

Згідно із Державною комплексною програмою реформування і розвитку Збройних Сил України на період до 2017 р., затвердженою Указом Президента України від 02.09.2013 р. № 479, чисельність ЗСУ до кінця 2014 р. мала зменшитися до 100 тис. осіб, а до 2017 (завершення реформи) до 70 тис. особового складу [12].

Станом на середину 2000-х бойові арсенали України містили 760 000 тон боєприпасів, з яких у 480 000 тон збіг строк придатності. В рамках угод з ЄС та НАТО Україна реалізувала декілька програм з утилізації та знищення озброєння. Зокрема, в 2003 р. у Донецьку було знищено 400 000 протипіхотних мін, а в червні 2006 р. було підписано угоду про знищення 1000 одиниць ПЗРК, 1,5 млн одиниць стрілецької зброї (важкі кулемети, ручні підцівкові та станкові гранатомети, переносні зенітні кулемети, протитанкові рушниці, безвідкатні гармати, переносні протитанкові ракетні комплекси, міномети) та 133 000 тон боєприпасів впродовж 10 років [13]. Крім того, за роки незалежності в Україні понад два десятки разів вибухали склади боєприпасів, які нанесли неймовірну шкоду Збройним Силам України. Наприклад, в Калинівці вибухом знищено 188 тис. тон боєприпасів різного калібру (на суму 16,8 млрд грн.) та у Сватовому – 3,5 тис. тон, в тому числі ракети системи залпового вогню «Смерч», «Ураган» і

«Град». Збитки від знищення військових складів у Новобогданівці склали 3 млрд. 752 млн. грн. Пожежею в Лозовій на складах площею 390 га. знищено 95 тис. тон боєприпасів – тактичні ракети «Луна-М», артснаряди для танків і БМП, ПТУРи, ракети переносних зенітних комплексів і боєприпаси для реактивної артилерії. В Артемівську (тепер Бухмут) в повітря злетіло понад 30 тис. реактивних снарядів до систем залпового вогню, підірвано понад 46 вагонів боєприпасів. Від вибухів на складах руйнувань зазнали інфраструктура і житловий фонд. Загинули й зазнали травм військовослужбовці та цивільні люди. Розслідування вибухів на арсеналах досі триває. В усіх гучних випадках твердять про диверсії [14]. На превелике щастя, вдалося погасити пожежу на військових складах у с. Цвітоха, що за 20 км. від Хмельницької АЕС. Лідер ВО «Батьківщина» Ю. Тимошенко заявила, що «за кожен такий вибух складів боєприпасів мусять понести відповідальність ті, хто персонально зобов'язані були цього не допустити. І насамперед це головнокомандувач України Порошенко» [15].

Але найбільшою стратегічною помилкою у збереженні обороноздатності України була відмова від ядерної зброї, потужність якої перевищувала потенціали Франції, Великобританії та Китаю разом узятих. 3 вересня 1993 р. у Кримській Масандрі, на зустрічі з президентом росії Єльциним президент України Кравчук крім ядерної зброї, погодився віддати росії 75 % Чорноморського Флоту. А 5 грудня 1994 р. в Будапешті, під тиском США та інших західних країн, без будь-яких конкретних гарантій безпеки та документально зафіксованих фінансових компенсацій між Україною, США, Росією та Великою Британією укладено договір про неядерний статус України [15]. А Сполучене Королівство Великої Британії та Північної Ірландії, російська федерація і Сполучені Штати Америки, підписавши в Будапешті (05.12.1994 р.) Меморандум про гарантії безпеки Україні у зв'язку з її «приєднанням» до Договору про нерозповсюдження ядерної зброї, гарантували нашій країні: по-перше, їх зобов'язання згідно з принципами Заключного акта НБСЄ поважати незалежність і суверенітет та існуючі кордони України; по-друге, зобов'язання утримуватися від загрози силою чи її використання проти територіальної цілісності чи політичної незалежності України, і що ніяка їхня зброя ніколи не буде використовуватися проти України, крім цілей самооборони або будь-яким іншим чином згідно зі Статутом Організації Об'єднаних Націй [16].

Але, маючи райдужні обіцянки прийому до НАТО та ЄС, ці «зобов'язання» перед Україною ніхто з них і не думав виконувати. Україна втратила найпотужніший у світі ядерний потенціал. Голова Народного руху В. Чорновіл вимагав відставки Кравчука, вбачаючи в таких договорах президента державну зраду. Це була безвідповідальна відмова від найбільш потужного інструменту гарантій суверенності – третього (після США і РФ) за

потужністю ядерного арсеналу в світі – більш як 4 тис. одиниць стратегічної ядерної зброї та 4,2 тис. тактичних озброєнь, 2 тисячі ядерних боєголовок стратегічних озброєнь, тисячі тактичних ракет, здатних нести ядерну зброю. У складі 46-ї стратегічної повітряної армії перебували 43 дальніх бомбардувальників-ракетоносців: 14 літаків Ту-05МС (вони несли по 8 крилатих ракет АС-15) та 29 суперсучасних літаків Ту-160, здатних нести по 16 крилатих ракет з дальністю польоту близько 3 тис. кілометрів [17].

У 19-й Хмельницькій і 46-й Первомайській ракетних дивізіях 43-ї стратегічної армії на озброєнні було 176 комплексів міжконтинентальних балістичних ракет, розташованих в унікальних шахтних пускових установках. Зокрема, з початку 1990-х років у дислокованих навколо Хмельницького 541, 429, 430, 97, 545, 571, 299, 700 ракетних полків 19-ї ракетної дивізії (Штаб в п. Раково) стояло на озброєнні по 10 міжконтинентальних комплексів балістичних ракет (всього 90) шахтного базування УР100Н УТТХ. Кожна ракета мала по 6 роздільних ядерних боєголовок по 550 кілотонн кожна

Уже на 1 червня 1996 р. на території України не залишилося жодного ядерного боєзаряду або боєприпасів – усі передані Росії. З 30 листопада 1999 р. 19-та ракетна дивізія була розформована і до листопада 2001 р. вибухом була знищена остання шахтна пускова установка міжконтинентальної балістичної ракети РС-22 (за класифікацією НАТО – SS-24). Україна перестала бути ядерною державою [18]. Але слід також згадати, що до ядерного роззброєння теж доклав зусиль «рухівець-патріот» І. Драч. Саме з ініціативи Драча Верховна Рада УРСР прийняла положення про без'ядерний статус України та дотримання трьох його принципів, а саме відмова від вироблення, придбання і випробовування ядерної зброї. Проти без'ядерного стану України тоді виступали політики-рухівці: В'ячеслав Чорновіл, Лев Лук'яненко, Ігор Юхновський, Ярослав Кензьор, Володимир Яворівський, Володимир Толубко та військові Вілен Мартиросян, Олександр Скіпальський, Григорій Омельченко та ін. Слід також віддати належне і тодішньому прем'єр-міністру України Л.Кучмі, який у Верховній Раді 1993 р. відстоював збереження тактичного українського ядерного потенціалу.

Позбавлення ядерної зброї – рокова стратегічна помилка українського керівництва. Адже ядерна зброя – це інструмент не лише для ведення війни, але й гарант національної безпеки, міжнародної політичної стабільності та збереження міждержавних економічних стосунків. А тоді безліч «експертів» чого тільки не вигадували, аби виправдати цю зраду. І, начебто, «ця зброя не належала Україні, а лише тут зберігалася» (хоча після розпаду СРСР все, що було розташоване на територіях колишніх радянських республік апріорі визнавалося їх власністю); і «Україна технічно не спроможна обслуговувати ядерну зброю»;

і «в Україні не вистачало коштів на утримання ядерної зброї»; і «Україна неспроможна була гарантувати безпеку ядерній зброї» тощо.

Голова Народного Руху України, керівник Спеціальної робочої групи з підготовки до ратифікації Договору СТАРТ-1 (1992–1994), перший керівник української урядової делегації на переговорах з росією щодо ядерної зброї (1993), член Ради нацбезпеки міністр охорони довкілля та ядерної безпеки (1992–1998) Юрій Костенко заявляв, що в результаті ядерного роззброєння Україна втратила 100 млрд. доларів, замість отриманої у США 175 млн. дол. технічної допомоги для перевезення ядерних боєголовок до росії! Адже саме Ю. Костенко був безпосередньо причетний до збору інформації про український ядерний потенціал, розробки концепції роззброєння та проектів рішень Верховної Ради з ядерної тематики [19].

Таким чином, Україна опинилась в глибокій військово-оборонній кризі і неспроможності військово-економічного, військово-соціального, військово-морального, військово-організаційного потенціалів і неспроможності досягнення позитивного стану військової (національної) безпеки. А РФ, отримавши третій за потужністю у світі український арсенал ядерної зброї, при ганебному спогляданні «країн гарантів» безпеки України, у 2014 р. безцеремонно проігнорувавши Будапештський меморандум та усі існуючі міжнародні угоди про недопустимість порушення територіальної цілісності країн – учасниць ООН, розв'язала проти України тотальну гуманітарну, інформаційну, правову, політичну, економічну, мовну та воєнну експансію, захопила Крим та 24 лютого 2022 р. – розгорнула повномасштабну війну проти України.

Українці ведуть запеклий опір російським окупантам. У лавах Збройних Сил України до початку повномасштабної війни з росією було близько 261 тис. осіб, з урахуванням цивільних. За словами міністра оборони О. Резнікова, на початку 2023 року лише у ЗСУ налічувалося приблизно 700 тисяч осіб, а весь сектор безпеки та оборони охоплював до мільйона українців. Велику допомогу Україні в боротьбі проти російської агресії в тому або іншому вигляді надавали більше п'ятдесяти країн світу, гуманітарну та фінансову – понад 30 іноземних компаній, а також низка міжнародних організацій [20]. У боях за незалежність і територіальну цілісність України героїчно проявили себе тисячі бійців Збройних Сил України. Завдяки підтримці громадянського суспільства вдалось за короткий термін відновити боєздатність Збройних Сил. У 2023 р. на армію та безпеку України буде направлено понад 1 трлн грн, а це 43 % всіх бюджетних коштів [21]. Хмельничани проводять велику волонтерську діяльність, національно-патріотичне виховання молоді, воюють на Сході України.

Це дає оптимістичні прогнози на перемогу і переможні воєнні результати. За даними Генштабу (станом на ранок 7 серпня 2023 р.) загальні бойові втрати

росіян від початку вторгнення в Україну склали: особового складу – понад 250240 осіб; танків – 4244; бойових броньованих машин (ББМ) – 8270; артилерійських систем – 4977; реактивних систем залпового вогню (РСЗВ) – 709; засобів протиповітряної оборони – 467; літаків – 315; гелікоптерів – 311; безпілотників оперативного-тактичного рівня – 4154; крилатих ракет – 1377; катерів/кораблів – 18; автомобільної техніки і цистерн з паливом – 7451; спеціальної техніки – 735 [22].

Указом Президента України від 16.02.2022 р. № 56/2022 затверджена «Стратегія забезпечення державної безпеки», яка визначає реальні й потенційні загрози державній безпеці України, напрями та завдання державної політики у сфері державної безпеки, є основою для планування і реалізації політики у сфері державної безпеки. Реалізація положень Стратегії здійснюватиметься на плановій основі на період до 2025 року [23].

Отже, сьогодні у загальнолюдському процесі захисту своєї держави і пошуку мирного співіснування держав і народів Україна посідає провідне місце.

А гасло «Слава Україні! Героям Слава!», – омите кров'ю мільйонів полеглих за Україну в усіх війнах, набуло особливого загальнонаціонального значення в захисті та збереженні національної Української державності.

Р. S: У 2017 р. набув чинності Міжнародний договір, який забороняє розробку, виробництво, випробування, володіння та використання атомної зброї, зараз є частиною міжнародного права. На Генеральній асамблеї ООН документ підтримали 122 країни – майже дві третини країн світу [24]. Однак залишається під сумнівом, чого насправді досягне угода, оскільки ядерні держави Велика Британія, Китай, Франція, Індія, Ізраїль, Північна Корея, Пакистан, росія та США тримаються осторонь від неї.

Історія повторюється!?

Список використаних джерел та літератури

1. Про Воєнну доктрину України. Постанова Верховної Ради України від 19.10.1993 р. № 3529-ХІІ. *Відомості Верховної Ради України (ВВР)*. 1993. № 43, ст. 409.

2. Про Воєнну доктрину України URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/648/2004#Text>.

3. Указ Президента України №555/2015 Про рішення Ради національної безпеки і оборони України від 2 вересня 2015 року «Про нову редакцію Воєнної доктрини України». URL: <https://www.president.gov.ua/documents/5552015-19443>

4. Концепція розвитку сектору безпеки і оборони України, затверджена Указом Президента України від 14 берез. 2016 р. № 92/2016. *Урядовий кур'єр*. 2016. № 52.

5. Про Стратегію воєнної безпеки України. Указ Президента України 25.03.2021 за №121/2021. URL: <https://www.president.gov.ua>.

6. Про Збройні Сили України. Закон України від 06.12.1991 р. № 1935-ХІІ. *Відомості Верховної Ради України (ВВР)*, 1992, № 9, ст. 1084;

7. Катерина Мола. Фантомна зброя. Як Україна втрачала обороноздатність. URL: <https://grnt.media/analytics/yak-ukrayina-vtrachala-oboronozdatsnist/>.

8. 29 років безпеки та оборони України: від спадщини СРСР до НАТО. URL: https://defence-ua.com/army_and_war/bezpeki_ta_oborona_ukrajini_vid_nasliddja_srsr_do_nato-1473.html; Збройні Сили України – Україна. URL: <http://proukraine.net.ua> > .

9. Договір про звичайні збройні сили в Європі. URL: <https://zakon.rada.gov.ua>.

10. 29 років безпеки та оборони України: від спадщини СРСР до НАТО. URL: https://defence-ua.com/army_and_war/bezpeki_ta_oborona_ukrajini_vid_nasliddja_srsr_do_nato-1473.html; Збройні Сили України – Україна. URL: <http://proukraine.net.ua> > ..

11. Зі щитом або на щиті. Як змінювалася українська армія за 30 років Незалежності. URL: <https://www.rbc.ua/ukr/news/shchitom-shchite-menyalas-ukrainskaya-armiya-1628506401.html>.

12. Парламентські слухання 21 травня 2003 року. URL: https://www.rada.gov.ua/news/Plenarni_zasidannya/1375.html.

13. Президент України; Указ від 02.09.2013 № 479/2013. URL: <https://zakon.rada.gov.ua> > 4...

14. Україна вже утилізувала тисячу ПЗРК та 400 тисяч «стволів». URL: <https://www.ukrinform.ua/rubric-regions/1931317-ukrajina-vje-utilizovala-tisyachu-pzrk-ta-400-tisyach-stvoliv.html>:

15. Заключний звіт про результати виконання Державної цільової оборонної програми утилізації видів боєприпасів, не придатних для подальшого використання і зберігання на 2008–2017 роки. URL: <https://www.mil.gov.ua/content/finance/zakluchn-zvit-2008-2017>.

16. Вибухи на військових складах: як розслідуються і які висновки зробили. URL: <https://www.radiosvoboda.org/a/donbass-realii/29937425.html>.

17. Першим за вибухи на військових складах мусить відповісти головнокомандувач, – Юлія Тимошенко. URL: https://24tv.ua/pershim_za_vibuhi_na_viyskovih_skladah_musit_vidpovisti_golovnokomanduvach_yuliya_timoshenko_n1044931].

18. Будапештський меморандум. URL: <https://zakon.rada.gov.ua> > s...

19. Ядерна зброя України. URL: https://uk.wikipedia.org/wiki/%D0%AF%D0%B4%D0%B5%D1%80%0%BD%D0%B0_%D0%B7%D0%B1%D1%80%

D0%BE%D1%8F_%D0%A3%D0%BA%D1%80%D0%B0%D1%97%D0%BD%D0%B8.

20. 19-та ракетна дивізія (СРСР). URL: <https://www.wiki-data.uk-ua.nina.az/19->

%D1%82%D0%B0_%D1%80%D0%B0%D0%BA%D0%B5%D1%82%D0%BD%D0%B0_%D0%B4%D0%B8%D0%B2%D1%96%D0%B7%D1%96%D1%8F_(%D0%A1%D0%A0%D0%A1%D0%A0).html.

21. Юрій Костенко. Будапештський меморандум, або Хто зрадив Україну. URL: <https://glavcom.ua/publications/budapeshtskij-memorandum-abo-khto-zradiv-ukrajinu-894558.html>.

22. Як змінювалася чисельність Збройних сил України. URL: <https://www.slovoidilo.ua/2022/10/14/infografika/bezpeka/yak-zminyuvalasya-chyselnist-zbrojnyx-syl-ukrayiny>

23. У 2023 році на армію та безпеку спрямують 43% бюджету. URL: <https://mil.in.ua/uk/news/u-2023-rotsi-na-armiyu-ta-bezpeku-spryamuyut-43-byudzhetu/>.

24. Втрати росіян у війні проти України. URL: https://zaxid.net/vtrati-rosiyan_u_viyuni_prot_i_ukrayini_n1537635.

25. Указ Президента України №392/2020 «Про Стратегію національної безпеки України». URL: <https://www.president.gov.ua> ».

26. Вступив в дію договір про заборону ядерного зброї. URL: <https://www.radiosvoboda.org> ».

УДК 94(477)«1648»

Степанков Валерій, доктор історичних наук, професор, завідувач кафедри всесвітньої історії Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка;

Степанков Віталій, кандидат історичних наук, старший викладач кафедри історії України Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка

ЗАГОСТРЕННЯ ПОЛІТИЧНИХ СУПЕРЕЧНОСТЕЙ В УКРАЇНСЬКОМУ ВІЙСЬКУ ТА ЙОГО ВПЛИВ НА ПЕРЕДУМОВИ, ХІД І НАСЛІДКИ ПИЛЯВЕЦЬКОЇ БИТВИ (СЕРПЕНЬ–ВЕРЕСЕНЬ 1648 РОКУ)

Анотація. Основною політичною проблемою, що опинилася в епіцентрі протиріч між помірковано й радикально налаштованими колами вояків

українського війська, виявилось їх ставлення до характеру відносин з Річчю Посполитою. Якщо перші з них орієнтувалися на укладення з нею мирної угоди, то другі виступали за активні воєнні дії. Суперництво між ними вчиняло суттєвий вплив на підготовку Пилявецької битви, її хід і наслідки.

Ключові слова: військо, табір, Б. Хмельницький, М. Кривоніс, Польща, переговори, Пилявецька битва.

Актуальність запропонованої авторами теми статті обумовлюється двома наступними чинниками: по-перше, вона взагалі не ставала предметом дослідження ні в українській, ні в зарубіжній історіографії, а, по-друге, без її з'ясування напевно неможливо збагнути всієї складності змісту взаємовідносин Б. Хмельницького з М. Кривоносом, політичної атмосфери в таборі українського війська та її впливу на перебіг Пилявецької битви.

На кінець липня 1648 р. в українському повстанському русі загострилася боротьба двох тенденцій. З одного боку, радикально налаштовані козаки (в основній своїй масі нерестрові) та покозачені посполиті, очолювані рішуче налаштованими проти польського панування старшинами, з-поміж яких масштабністю діяльності виділявся М. Кривоніс, прагнули ліквідувати в Русі владні інституції Речі Посполитої, національно-релігійне гноблення й існуючу модель соціально-економічних відносин. Як зауважував у листі від 21 липня литовський підканцлер до аноніма, «Вся Україна повстала, ллється шляхетська кров, хлопства незліченна кількість знесла майже все Брацлавське воєводство» [1, s. 58]. 28 липня старосельський староста А. Носмеж констатував, що «Козаки взяли штурмом Полонне, йдуть на Острог. Вся шляхта повтікала, по дорогах кидають свої пожитки, всюди плач. Господь Бог знає, що буде далі. [Козаки] задумують йти до Бродів і до Львова і, як бачу, нізвідки немає надії» [2, с. 97]. Автор «Віршованої хроніки» ярмолинецький шляхтич Є. Ярмолінський підкреслював національно-визвольний характер боротьби повстанців:

«Не тільки до Хмеля йшли, а теж особливо до Кривоноса,

До різно званих полковників, але кожен як оса.

«На ляхів, ляхів», зразу бунти починаються,

.....

Бий, забий, знищ, нехай лядські крові й краплі не буде в руських краях.

І пам'ять про її запах нехай перед руським носом не смердить» [2, с. 449–500].

Мав рацію сучасник тогочасних подій польський історик другої половини XVII ст. В. Я. Рудавський, коли зазначав, що «Русь тріумфувала начебто з повернення до давніх вольностей і з відсунення кордонів Польщі аж до Вісли» [3, s. 38]. Отже, саме радикально налаштовані повстанці відігравали вирішальну

роль у трансформації козацького повстання у національну революцію й рішуче виступали проти припинення воєнних дій і замирення з Річчю Посполитою тож і проти переговорів з її урядом.

З другого боку, реєстрове козацтво й заможніше нереєстрове, очолюване поміркованим старшинським угрупованням Б. Хмельницького, намагалося знайти порозуміння з Варшавою на основі висунутих домагань Військом Запорозьким, які повезло 12 червня його посольство до польської столиці. Вони передбачали задовільнення тільки його корпоративних інтересів й частково православної Церкви [4, с. 38–39]. Упродовж другої половини червня–липня гетьман послідовно проводив курс на обмеження розгортання повстанського руху, зокрема у маєтках князя І. Вишневецького, пошук злагоди з магнатами, запевняв урядових сановників, що у випадку успішного завершення місії посольства особисто вирушить на його придушення [4, с. 53; 5, с. 45–47]. В останній декаді липня бере під захист володіння головнокомандуючого польським військом князя В.Д. Заславського й литовських магнатів, видає ряд грізних універсалів до керівників повстанських загонів, у т.ч. й М. Кривоносу про негайне припинення боротьби зі шляхтою, спустошень маєтків, вчинення погромів у містах та ін. [2, с. 102; 4, с. 58–63]. 30 липня у листі до В.Д. Заславського підкреслював, що «своїх від наїздів і шарпанини не чим іншим, тільки мечем приборкую...» [4, с. 63]. Отож, дане угруповання старшин і козацтва намагалося зберегти козацький характер виступу й домогтися його припинення шляхом укладення мирної угоди з Річчю Посполитою. Й протилежність інтересів радикального й поміркованого угруповань у повстанській спільноті обумовлювало протистояння між ними, що відбувалося у різних формах й носило переважно політичний характер.

Особливо гострого характеру воно набрало у таборі українського війська, яке під проводом Б. Хмельницького на початку третьої декади липня нарешті вирушило в похід з урочища Маслів Став і бл. 27 липня прибуло до Паволочі. Через кілька днів відіслав суворий наказ М. Кривоносу негайно з'явитися зі своїми полками до його обозу начебто для проведення військової ради. А насправді виношував задум розправитися із радикальною опозицією в особі його особисто (тим паче, що почав претендувати на його булаву) [6, арк. 169] та витвореного ним угруповання. Тим часом непокірний полковник, очолюючи понад 20-тисячне військо, у Старокостянтинівській битві 26–28 липня завдав стратегічної поразки армії князя І. Вишневецького (разом зі слугами вона налічувала бл. 25 тис. осіб), що змушена була залишити поле бою [7, с. 87; 8, с. 173–174; 9, с. 257–269; 10, с. 150–152; 11, с. 159–181; 12, с. 60–69; 13, с. 52–72]. Ця перемога створювала сприятливі умови як для розгортання революційної боротьби на півдні Волині й центральній частині Подільського воєводства, так і

для наступу українського війська. Сам же М. Кривоніс виношував задум продовження походу до Меджибожа, Бара й Кам'янця-Подільського [15, с. 148]. Однак, одержавши бл. 30–31 липня розпорядження гетьмана, відправив для його реалізації на Поділля кілька полків, а сам з військом, яке рухалося позаду, і старшиною вирушив до його табору.

Бл. 5–6 серпня з'явився до нього, що розташовувався в околицях Янушполя. Однак, замість військової ради, він та всі його старшини були арештовані. М. Кривоноса й 4-х полковників наказав прикувати до гармати, а понад 100 старшин стратити й ув'язнити за те, що, мовляв, вони «...самі очолювали свавільні купи», нападали на міста, займалися грабежами й вчиняли насильства, котрі вчиняли все це без його дозволу, а полонених шляхтичів розпорядився відпустити на волю [15, с. 98; 16, с. 613; 17, 121 зв. арк.; 18, с. 166]. Проте завершення вчиненого погрому радикального угруповання виявилось неочікуваним. Наступного дня Б. Хмельницький наказав звільнити М. Кривоноса, полковників й ув'язнених старшин (за найвірогіднішою версією, віддавши їх на поруки Війську Запорозькому, за іншою – «за викуп») [14, с. 160; 17, арк. 121 зв.]. Постає слушне запитання: чому надав їм свободу? Виявлені істориками джерела не дозволяють дати однозначно правдивої відповіді. Отож висловлено кілька здогадок. По-перше, – це трапилося внаслідок явного прояву гострого невдоволення, ймовірно, більшої частини війська каральною акцією гетьмана, котрий змушений був задовольнити її прохання відпустити їх на поруки Війська Запорозького. По-друге, міг отримати інформацію про наближення до табору полків М. Кривоноса, чисельність яких складала 16 тис. вояків. По-третє, не виключаємо факту ймовірної таємної зустрічі обох очільників повстання, під час якої М. Кривоніс засвідчив відмову від претензій на булаву, а Б. Хмельницький пообіцяв звільнити усіх арештованих старшин і залишити його особисто командуючим витвореного ним війська (де-факто наказним гетьманом).

У свій час Ю. Мицик висловив цілком доречну заувагу, що вчинена розправа не вичерпала існуючого конфлікту [8, с. 174]. Адже не розв'язала його основної причини: несприйняття радикально налаштованими учасниками повстання, яке переростало у революцію, миротворчої політики гетьманського уряду. Й джерельна інформація слугує доказом утвердження тенденції загострення політичних суперечностей в таборі українського війська через те, що Б. Хмельницький продовжував покладати надії на мирне розв'язання козацької проблеми шляхом перемовин. Так, у листві від 19 серпня до польських комісарів зауважував наступне: «Власне, я під Костянтинівим найбільше хотів би зустрітися, де зблизька ми порадимося і домовимося між собою, як все найкраще має бути... А ми як раніше, так і тепер залишаємося вірним слугами і підданими Речі Посполитої» [4, с. 67]. Водночас, переконуючи польську сторону у власній

непричетності до поновлення воєнних дій, спровокованих жорстокими розправами І. Вишневецького «над невинними душами» та гострою реакцією на них М. Кривоноса, котрого характеризував «простаком, який не може себе стримати», хоча «ми не дозволяємо йому ніякого свавілля чинити, міста палити й руйнувати. Адже ж то двоє різних людей» [4, с. 67; 17, арк. 146 зв.].

Всупереч цій позиції гетьмана, радикально налаштовані старшини і вояки все наполегливіше наполягали на призупиненні переговорів. Вже 9 серпня очільник польського посольства А. Кисіль в одному з листів не приховував побоювання чи «...допустить його (Б. Хмельницького – Авт.) плебс до трактатів зі мною, чи ні» [14, с. 153]. 24 серпня шляхтич Жван констатував той факт, що «Хміль зичить згоди. Одначе чернь, а особливо та, котра не наздобичилася, є проти цього» [15, с. 138]. А на початку вересня з обозу польського війська повідомляли шляхтичу Виському, що «Сам Хміль хоче миру, але чернь і слова щодо цього не дає промовити, кажучи, що нам тут однаково пропадати, так само як потім від своїх панів; думають, що його (Б. Хмельницького – Авт.) напевне між собою уб'ють, а гетьманом вчинять Кривоноса» [2, с. 146]. Дещо пізніше обозний коронний підкреслював наміри «черні» «тільки битися» [19, с. 63]. Маємо інформацію деяких джерел, що бл. 3–5 вересня у війську можливо відбулися якісь заворушення проти миротворчої політики гетьмана, які ним були придушені. З'явилися навіть було глухі неправдиві чутки, що повстанці вбили його й володарем булави обрали М. Кривоноса [15, с. 110; 20, с. 27–28]. Хоча участі у них він не взяв, тим не паче продовжував виступати проти замирення з Річчю Посполитою, котра поспішно готувала армію до наступу. За даними полонених козаків, «...Кривоніс з Головацьким (які відраджують і відводять чернь від миру) вдають, що нашого (тобто польського – Авт.) війська 4000 [жовнірів]...» [21, с. 118]. Не припиняв також воєнних дій проти ворожих підрозділів і залог [22, с. 101].

Примітно, що перелом у настроях Б. Хмельницького та його угруповання на користь усвідомлення потреби завчасної підготовки до можливої битви власне настає у другій половині першої декади вересня, себто після придушення згаданого виступу. Припускаємо, що це не проста випадковість, а наслідок дії кількох чинників. По-перше, він не міг не усвідомлювати непевності свого становища за обставин домінування антиугодовських настроїв козаків і покозачених посполитих у війську та їх рішучості добиватися перемоги. Як пізніше зазначав А. Кисіль, «...завершення комісії ніхто не хотів...плебс увесь залишався в озлобленні; з якого постало друге і третє військо, незрівняно більше від війська Хмельницького (маючи на увазі, власне кажучи, козацький реєстр Війська Запорозького – Авт.), а через те уже не плебс був у підпорядкуванні Хмельницького, але Хмельницький виявився у залежності від його величезного

згромадження» [14, s. 204]. Вже 10 вересня сяноцький підचाший Я. Держко пророче стверджував: «З трактатів вже нічого не вийшло. Хмельницький ніяк не міг прихилити до них чернь» [2, с. 154]. Отже, маємо підстави визнати, що політична протидія радикально налаштованих старшин і рядових вояків відіграла чи не визначальну роль у переорієнтації поміркованого крила учасників повстання з миротворчих орієнтацій на мілітарний курс досягнення поставленої мети. По-друге, воно вже аж ніяк не могло ігнорувати наростаючої загрози наступу польської армії, основні підрозділи якої возз'єдналися 11 вересня в районі Човганського Каменя (сучасного Теофіполя). Зібрана її командуванням військова рада ухвалила «вирушати проти ворога і, не відкладаючи, дати йому битву» [14, s. 191; 16, s. 138].

Обравши для реалізації стратегічного плану (полягав у веденні майбутньої битви на її початковому етапі від оборони під захистом табору, а, діждавшись підходу татар, у нанесенні полякам потужного контрудару) околиці містечка Пилявці. Підійшовши бл. 8–9 вересня в його околиці, військо вирішив розташувати у двох таборах. Основні сили (бл. 80 тис. осіб) задумав зосередити у таборі на правому березі р. Ікви (Пилявки) зі ставкою у розташованому тут замку, а допоміжні (20–30 тис. осіб) у лівобережному – навпроти замку, які з'єднувалися переправою (греблею). І, що з першого погляду не може не викликати подиву, доручив саме М. Кривоносу зайнятися розбудовою лівобережного табору й очолити його оборону. Чому саме його? Джерела не дозволяють дати достовірної відповіді на це запитання. Висловимо кілька власних міркувань. По-перше, як ніхто інший, він добре знав його організаційні й військові таланти, котрий чи не єдиний зі старшин був спроможним не тільки розбудувати укріплений табір, але й під його захистом організувати вмілу оборону, відбиваючи приступи ворога. По-друге, М. Кривоніс користувався величезним авторитетом серед радикально налаштованих вояків, а тому у такий спосіб прагнув нейтралізувати їх неприязне ставлення до нього через проведення ним попередньої миротворчої пропольської політики. Призначивши його очільником частини армії, Б. Хмельницький де-факто визнавав статус полковника другою особою у Війську Запорозькому. По-третє, ні для кого зі старшин не був таємницею той факт, що польське військо, котре підійде, розташується також тут – на лівому березі Ікви, якраз навпроти табору М. Кривоноса. І від мужності його оборонців (а це було бл. 16 тис. вояків його полків, а решту, вочевидь, складала найбільш радикально налаштовані козаки і покозачені посполиті) залежала доля битви. Саме й тому поклав основну відповідальність за її перебіг на них та їх очільника.

За узгодженням з Б. Хмельницьким, М. Кривоніс розташував табір «у березняку» навпроти замку, розташованого бл. 2,5 км нижче за течією Ікви від

переправи. Ця дислокація запобігала появі тут польських підрозділів й артилерії й унеможлилювала захоплення ними другої греблі через річку, що знаходилася поряд із замком й броду через неї, існуючого в 1 км нижче від нього [23, с. 120–125]. З метою з'ясування місця знаходження противника 17 вересня кількатисячне з'єднання українців під проводом М. Кривоноса й П. Головацького вирушило йому назустріч. Біля с. Ігнати (?) несподівано для себе вони зіткнулися з потужним польським роз'їздом, зазнало невдачі й вдалося до втечі (чи зініціювали її, щоб спонукати польське командування до наступу на Пилявці).

На жаль, у бою серйозного поранення у верхню частину грудей зазнав М. Кривоніс, яке послужило причиною поголосу про його смерть, який долинув і до Варшави [2, с. 157, 159; 14, s. 195; 15, с. 123; 19, s. 104, 196; 24, с. 71].

Не дивлячись на важкий стан здоров'я, він спромігся вміло організувати 21 вересня оборону табору від атак польських підрозділів під проводом князя І. Вишневецького. А 23 вересня саме його з'єднання розпочало наступ на ворожі позиції, який за допомогою переправлених гетьманом з правобережного табору козацьких полків і татар, увінчався успіхом. Польське військо залишило поле бою, а ввечері вдалося до панічної втечі [2, с. 157, 159; 10, с. 175–179; 14, s. 205–207; 15, с. 148–150; 19, s. 127–128; 25, s. 27–31]. Отже, як на наш погляд, очолювані М. Кривоносом підрозділи українського війська відіграли чи не ключову роль у його розгромі у Пилявецькій битві. Схильні також вважати, що власне домінування радикальних настроїв у війську й рішуча позиція М. Кривоноса, а не кримського союзника Б. Хмельницького Тугай-бея, й обумовили ухвалу Старокостянтинівської старшинської ради (імовірно 26 вересня) щодо продовження походу українського війська у Західний регіон України, зокрема до Львова [26, с. 49; 27, с. 7; 28, с. 79–80].

Отож, осердям політичного протистояння в українському війську упродовж серпня–вересня 1648 р. викристалізувалася проблема доцільності укладення мирної угоди з урядом Речі Посполитої. Якщо помірковано налаштовані старшини й козаки, очолювані Б. Хмельницьким, прагнули домогтися припинення повстання, зберігаючи його козацький характер, то радикально налаштовані старшини, козаки й покозачені посполиті під проводом М. Кривоноса та інших старшин намагалися ліквідувати польське панування й існуючу соціально-економічну модель на теренах України. Їх протистояння вчинило істотний вплив на Пилявецьку кампанію Б. Хмельницького та її успішне завершення.

Список використаних джерел та літератури

1. Biblioteka Książąt Czartoryskich w Krakowie (далі – ВКСz). Sygn. 3564, 534s.
2. Джерела з історії Національно-визвольної війни українського народу (1648–1658 рр.) / упоряд. о. Юрій Мицик. Київ, 2012. Т. 1 (1648–1658 рр.). 680 с.
3. Rudawski W.J. Historja Polska od śmierci Władysława IV aż do pokoju Oliwskiego. Petersburg; Mohylew, 1855. Т. 1. 301 s.
4. Документи Богдана Хмельницького (1648–1657) / упоряд. І. Крип'якевич, І. Бутич. Київ: Вид-во АН УРСР, 1961. 740 с.
5. Воссоединение Украины с Россией. Документы и материалы в трех томах. Москва: Изд-во АН СССР, 1953. Т. 2: 1648–1651 годы. 559 с.
6. Львівська національна наукова бібліотека (далі – ЛННБ) ім. В. Стефаніка. ВР. Ф. 5. Спр. 5769. 1858 арк.
7. Крип'якевич І.П. Богдан Хмельницький. Вид. 2-ге, випр. і допов. Львів: Вид-во «Світ», 1990. 408 с.
8. Мицик Ю. Максим Кривоніс. *Полководці Війська Запорозького. Історичні портрети*. Київ: Видавничий дім «КМ Academia», 1998. С. 164–176.
9. Памятники, изданные Киевской комиссией для разбора древних актов. Киев, 1898. Т. 1. Отд. 3: Материалы для истории Малороссии. С. 173–366.
10. Смолій В., Степанков В. Богдан Хмельницький: полководець, дипломат, державотворець. Вид. 3-тє, доповн. та перероб. Київ: Парламентське видавництво, 2020. 752 с.
11. Bazydło M. Łubnie – Konstantynów. Działalność wojskowa i polityczna Jeremiego Wiśniowieckiego w początkowym okresie powstania Chmielnickiego. Zabrze: Wyd-wo inforteditions, 2017. 192 s.
12. Dec Ł. Bitwa pod Konstantynowem. *Teka Historyka*. 1998. №12. S. 21–73.
13. Płowy D. Od Konstantynowa do Piławiec. Działania wojenne na ziemiach ukraińnych od czerwca do września 1648 roku. Zabrze–Tarnowskie Góry: Wyd-wo inforteditions, 2012. 124 s.
14. Michałowski J. Księga pamiętnicza. Kraków, 1864. 856 s.
15. Документи об Освободительной войне украинского народа 1648–1654 гг. Киев: Наукова думка, 1965, 828 с.
16. ВКСz. Sygn. 142. 734 s.
17. ЛННБ. ВР. Ф. 5. Спр. 225. 851 арк.
18. Архів ранньомодерної Української держави / упоряд. Орест Заяць, Ярослав Федорук. Київ, 2019. Т. 3: Мартин Голінський. *Silva rerum: (1648–1665)*. Ч. 1: (1648–1649). LXVI, 446 с.
19. ВКСz. Sygn. 143. 754 s.

20. Архив Юго-Западной России, издаваемый Временной комиссией для разбора древних актов: У 37 т. Киев, 1914. Т. VI. Ч. 3: Акты, относящиеся к эпохе Богдана Хмельницкого. СІ, 946, XLXIII с.

21. Томашівський С. Шість листів С. К. Кушевича з 1648 р. про сучасні події. *Жерела до історії України–Руси*. Львів, 1913. С. 107–122.

22. Кушевич С. Листи зі Львова / перекл. і вид. Іван Ів. Сварник. *Жовтень*. 1980. №3. С. 99–116.

23. Степанков В., Степанков В. Пилявецька битва 1648 року: чинники поновлення воєнних дій та проблеми локалізації її місця й розташування таборів українського і польського військ. *Проблеми історії країн Центральної та Східної Європи*. Зб. наук. пр. Кам'янець-Подільський, 2021. Вип. 9. С. 108–140.

24. Соловійова Г. Діяльність полковника Максима Кривоноса в листах польських нунціїв. *Наукові записки*. Збірник праць молодих вчених та аспірантів. Київ, 2010. Т. 20. С. 64–75.

25. Twardowski S. Wojna domowa z kozaki, tatari, moskwą, szwedami i węgry. Calissu, 1660. Cz. 1. 98 s.

26. Kuszewicz S.C. Arma Cosacica (1648–1655). *Жерела до історії України–Руси*. Львів, 1913. Т. VI. С. 3–102.

27. Томашівський С. Межи Пилявцями і Замостем. *Жерела до історії України–Руси*. Львів, 1913. Т. VI. С. 1–136.

28. Грушевський М. Історія України–Руси. Київ: Наукова думка, 1995. Т. VIII. Ч. 3: Хмельниччина в розцвіті (1648–1650). 288 с.

УДК 94/352.071(477.43)

Тарасова Наталія, методист навчально-виховного відділу Хмельницького кооперативного фахового коледжу Хмельницького кооперативного торговельно-економічного інституту

ІСТОРИЧНА РЕТРОСПЕКТИВА ФОРМУВАННЯ САМОВРЯДУВАННЯ НА ХМЕЛЬНИЧЧИНІ

Аноація. Тези присвячені актуальній проблемі – значення магдебургського права у становленні й розвитку інституту місцевого самоврядування на Хмельниччині.

Ключові слова: магдебургське право, місцеве самоврядування, магістрат, міська дума, міська управа, муніципальні вибори.

Місцеве самоврядування України пройшло досить складний шлях у своєму розвитку, який постійно супроводжувався активними змінами. Досліджуючи місцеве самоврядування в Україні, варто взяти за основу магдебурзьке право, яке, без сумніву, відіграло велику роль для його розвитку в українських містах.

На Поділлі німецьке міське право стало впроваджуватися з XIV ст. наданням спеціальних листів, грамот, узаконень литовськими князями Коріатовичами, а в XV–на початку XVII ст. – польськими королями. Л.В. Баженов досліджуючи один із аспектів європейського впливу на Україну на прикладі Поділля зазначав: «...магдебургією користувалося понад 50 подільських міст. Першим містом, яке отримало це право листом-грамотою Юрія Коріатовича, був Кам'янець-Подільський (1374). Крім Кам'янця, у XV ст. німецьке право діяло в 5 містах Поділля, з них на території нинішньої Хмельниччини та Вінниччини: у Смотричі (1448), Ярмолинцях (1455), Зінькові (1458), Вінниці, Брацлаві. У XVI ст. це право утвердилося ще в 19 містах краю, зокрема в Летичеві (1537), Старій Синяві (1543), Чорному острові (1556), Брацлаві (1564), Дунаївцях (1592) та ін. [2]. Але, оскільки мешканці тогочасних міст більш були пов'язані із заняттям сільським господарством, магдебурзьке право в краї носило обмежений характер.

Орган місцевого самоврядування, магістрат, з'явився в містечку Проскуріві у 1566 р. після отримання містом Магдебурзького права. Однак впродовж тривалого часу Проскурів перебував у власності Замойських, і автономія магістрату була суттєво обмежена [1]. У 1578 р. король Стефан Баторій надав Плоскирову привілей на проведення щорічних ярмарок на Новий Рік, Св. Віта та Різдво, а також щотижневих торгів по вівторках. Саме в цей час, або можливо й раніше, Плоскирів стає містечком. Не виключено, що в ті часи Плоскирову було надано Магдебурзьке право, хоча писемних документів про цей факт не виявлено.

Роль міського самоврядування за магдебурзьким правом є однією з найдискусійніших проблем у історії Центрально-Східної Європи. Чи німецьке право органічно злилося з місцевою традицією, чи залишилось чужорідним елементом? Чи було воно рушійною силою, чи гальмом у історичному розвитку міст? Оскільки магдебурзьке право не було кодифіковане, практично кожне місто послуговувалося своїми власними привілеями.

Магдебурзьке право в українських містах являло собою не німецьке, а «українське муніципальне право, що виникло шляхом злиття і переплетіння українського звичаєвого права з видозміненими і пристосованими до місцевих умов елементами різних інших правових систем, в тому числі німецького магдебурзького права». Надання українським містам магдебурзького права не започатковувало процес створення органів міського самоврядування в Україні, а

лише певною мірою модифікувало вже існуючі форми самоуправління [3]. Найважливішим є те, що, справді, Магдебурзьке право стало праосновою становлення й розвитку сучасного інституту місцевого самоврядування, яке пізніше знайшло свій прояв у вдосконаленому вигляді у статтях Конституції Української Народної Республіки від 29 квітня 1918 р. та Конституції України від 28 червня 1996 року.

З 1793 р. Поділля увійшло до складу Російської імперії, а в 1831 р. указом царя Миколи I було скасовано магдебурзьке право по всій Україні, крім Києва. Це було зумовлено намаганням російського самодержавства повністю ліквідувати в Україні місцеве право і запровадити єдине загальноімперське законодавство. Після приєднання Поділля до Російської імперії, міське самоврядування у Проскурові деякий час залишалось, як і раніше магістратським.

Нова реформа міського самоврядування вступила в дію в Проскурові тільки в січні 1880 року. Порядок здійснення процедури виборів регламентувала постанова Тимчасового уряду «Про проведення виборів гласних міських дум і про дільничні міські управління». Кількісний склад депутатського корпусу для м. Проскурова визначався спеціальним розписом і становив 50 гласних [5]. За результатами виборів формувались міська дума, як розпорядчий орган, і міська управа, як виконавчий. Очолював систему міського самоврядування міський голова. Він координував роботу думи й управи і мав досить широкі повноваження.

Тема розвитку місцевого самоврядування м. Проскурова в період Української революції 1917–1921 рр. залишається актуальною, позаяк чимало важливих питань ще не стали предметом спеціального розгляду. До таких відноситься й проблема муніципальних виборів 1917 р. В історіографічному відношенні ми не можемо назвати жодної статті, в якій бодай опосередковано розглядалися б перипетії перших вільних виборів з формування місцевих органів самоврядування у м. Проскурові [4].

Список використаних джерел та літератури

1. Адамський В.Р. Хмельницькі краєзнавчі студії: науково-краєзнавчий збірник / [редкол. Баженов Л.В. (голова), Блажевич Ю.І. (співголова), Єсюнін С.М. (відп. секр.) та ін.]. Хмельницький, 2017. Вип.12. С. 32–43.

2. Баженов Л. Корисне багатотомне видання з історії й сьогодення самоврядування на Хмельниччині. *Хмельниччина: Дивокрай. Всеукр. науково-краєзнавчий збірник*. Хмельницький, 2005. № 1–4. С. 99–100.

3. Гошко Т.Д. Нариси з історії магдебурзького права в Україні XVI– поч. XVII ст. *Гошко Т. Д. Нариси з історії магдебурзького права в Україні (XVI– початок XVII ст.)*. Львів: Афіша, 2002. 255 с.

4. Єсюнін С. Трансформація місцевих органів влади у Проскурові в 1917 р. *Формування та діяльність місцевих державних адміністрацій та самоврядування в період Української революції 1917–1920 рр.: матеріали круглого столу, м. Кам'янець-Подільський, 2 липня 2015 р.* / [редкол.: В. Травінський (співголова), В. Дубінський (співголова), О. Комарніцький (співголова), С. Копилов та ін.]. Кам'янець-Подільський, 2015. С. 18–24.

5. Стрельбіцька Н. До історії діяльності міського самоврядування міста Бара в XVI – на початку XX ст. *Бар. Барська земля – крізь призму століть: Матеріали I Міжнародної науково-практичної конференції*. Бар, 2008. С. 75.

УДК 94(477)

Токарєв Сергій, кандидат історичних наук, доцент, доцент кафедри історії України, археології та краєзнавства національного університету «Чернігівський колегіум» ім. Т. Г. Шевченка

Нагорний Павло, здобувач вищої освіти національний університет «Чернігівський колегіум» ім. Т. Г. Шевченка

«ПРАЗЬКИЙ УКРАЇНСЬКИЙ АРХІВ»: З ІСТОРІЇ ФОРМУВАННЯ ТА ДІЯЛЬНОСТІ

Анотація. У статті висвітлено етапи та конкретні історичні події формування та діяльності Празького українського архіву. Акцентовано увагу на передумовах виникнення, а також причинах припинення діяльності Празького архіву. Визначено роль Празького українського архіву як комплексу джерел з історії Української революції 1917–1921 років та подальшої еміграції окремих представників української національної еліти.

Ключові слова: Празький український архів, архівознавство, архіви еміграції, Чехословаччина.

Важливим та водночас порівняно малодослідженим напрямком сучасної історичної науки є діяльність архівних установ української еміграції. Слід відзначити, що проблеми цього напрямку, які потребують подальших досліджень, перебувають на стику різних історичних дисциплін: історико-джерелознавчих (недостатньо висвітленим залишається комплексний огляд

діяльності української еміграції 20-30-х років ХХ століття), архівознавчих (продовжує залишатися актуальним подальший аналіз процесів заснування та функціонування, основних джерел фондоутворення, сучасного стану та розміщення архівних установ української еміграції) та археографічних (видається можливим введення до наукового обігу широкого кола архівних джерел, значення яких при проведенні ґрунтовних досліджень української історії першої половини ХХ століття є потенційно досить великим). Більш того, проблематика діяльності архівних установ української еміграції виходить за межі суто історичної науки і є вагомою складовою консолідації та національної самоідентифікації українців світу. В контексті зазначеного актуальним є дослідження аспектів заснування та діяльності найбільшого осередку зарубіжної україніки міжвоєнного періоду – «Празького українського архіву».

Зважаючи на вагоме значення питань формування, діяльності та ролі архівних осередків української еміграції в українському історичному дискурсі, можна навести цілий ряд вчених, до кола наукових інтересів яких входили зазначені питання. Так, загальну періодизацію формування архівної спадщини української еміграції розробила М. Палієнко. Головні особливості діяльності Празького українського архіву протягом його діяльності визначив Л. Лозенко. Історію переміщень та опрацювання Празького архіву досліджувала Т. Боряк. Сучасний стан і місця зберігання архівів української еміграції з Чехо-Словаччини розглянув М. Мушинка. Незважаючи на багатий науковий доробок із окресленої проблематики, питання комплексного огляду формування, діяльності та ролі Празького українського архіву потребують подальших досліджень та конкретизацій.

Відповідно, мета дослідження полягає в аналізі історії формування та діяльності Празького українського архіву.

Празький архів – «умовна сукупна назва архівних, бібліотечних та музейних колекцій, створених і зібраних українською еміграцією в Чехо-Словацькій Республіці переважно в міжвоєнний період» [1]. Окрім назви «Празький архів» застосовними є також терміни «Празькі фонди», «Празький український архів», «Празькі архіви». Таким чином, Празький архів – це збірне поняття, певна абстрактна узагальнена назва фондів кількох (трьох) реально існуючих в Чехо-Словацькій Республіці архівних установ [1; 5; 7].

Періодизація діяльності Празького архіву загалом укладається у запропоновану М. Палієнко поетапну схему формування архівної спадщини української еміграції. Так, перший етап діяльності архіву – міжвоєнний. Це період розквіту діяльності архівних установ Празького архіву, період активної політичної еміграції української військової, політичної та культурної інтелігенції, представники якої не бажали чи не могли жити в новоутвореній

радянській державі. Другий період – період Другої світової війни. Це період масової зміни розселення української еміграції внаслідок німецького наступу, втрати частини фондів як результат вилучення і переміщення окремих джерел архіву представниками Третього Рейху. Третій період – повоєнний (1945–початок 1950-х років). У цей період відбувається масове переміщення джерел Празького архіву до СРСР для «оперативної розробки», а також вивезення частини українських колекцій у нові центри політичної еміграції українців, розміщені на північноамериканському континенті. Четвертий період тривав від середини 1950-х до проголошення незалежності України. В контексті Празького архіву цей період відзначається остаточним вивезенням колекцій архіву до СРСР (на даному етапі – колекцій Музею визвольної боротьби України), а також втратою цілісності та єдності внаслідок втручання радянський спецпризначенців. П'ятий етап, теперішній період, відзначається активізацією інтересу до джерельної спадщини Празького українського архіву, дбайливим збереженням, ретельним аналізом та введенням у науковий обіг деяких з джерел цього архіву [5; 6].

Аналізуючи формування Празького архіву необхідно згадати про передумови його утворення. На тлі поразки українських визвольних змагань 1917-1920 років з України урядовцями, політичними, громадськими та культурними діячами було вивезено значні обсяги документів та історичних пам'яток, зокрема особові колекції, документи державних установ, дипломатичних місій різних тогочасних українських форм державності (УНР, ЗУНР, Українська Держава), писемні джерела, утворені під час діяльності таборів українських військовополонених, документація еміграційних українських інституцій тощо. Керівництво УНР розуміло потребу збирання, структурування та збереження такого архівного спадку, тому вже у серпні 1920 року відбувається відкриття Українського військово-історичного товариства з центром у м. Ряшеві. У липні 1921 р. було засновано Головний військово-історичний музей-архів Армії УНР в Тарнові, який очолив М. Обідний. 1 вересня 1921 року, за наказом Голови Директорії УНР, було відкрито Музей-архів визволення України (МАНУ) [3; 6; 7].

Загальні оцінка та сприйняття новостворених культурно-архівних закладів Урядом УНР були позитивними, однак внаслідок політичних та фінансових причин реальної підтримки надано не було. Постає реальна загроза припинення діяльності архівної установи і втрати частини джерел української спадщини.

На тлі скрутного економічного положення Польщі, Уряду УНР та громадських спілок, які прагнули зберегти українську спадщину, вигідно вирізнялася більш економічно стабільна Чехословаччина (ЧСР), яка до того ж на початку 1920-х років ініціювала так звану «руську допомогову акцію», зміст якої

полягав у централізованій матеріальній допомозі слов'янським емігрантам – вчорашнім підданам Російської імперії, з метою забезпечення їм належних умов життя в своїй країні. Реалізація такої акції виявилася вкрай доречною за умови потреби термінового пошуку додаткових джерел фінансування архівних установ української еміграції. Відповідно, у квітні 1923 року, за ініціативою М. Обідного, Комітет МАВУ прийняв рішення щодо налагодження відносин з Українським громадським комітетом (УГК) в Чехословаччині, який, у свою чергу, схвально відгукнувся на пропозицію. Восени 1923 року запрацювала перша установа Празького українського архіву – Український національний музей-архів (УНМА) при Українському громадському комітеті в Празі. Колекції УНМА утворювалися з матеріалів визвольної боротьби українців (щоденники, спомини, плакати, декларації, універсали, закони, грамоти, журнали, фотокартки, грошові знаки, прапори, малюнки, зброя, герби, печатки, прокламації, накази тощо), пам'яток української старовини і мистецтва, матеріальної спадщини української еміграції (наприклад, особові справи представників еміграції), а також відомостей про українські пам'ятки, які зберігаються деінде закордоном [6; 7].

Слід відзначити відсутність консенсусу у тогочасних українських політичних колах щодо переміщення українського еміграційного архіву до Праги. Так, проти цієї ініціативи категорично виступили вищі урядовці УНР С. Сірополко, А. Левицький, та й сам С. Петлюра, який вважав, що українська спадщина таким чином потрапляє до «ворожих сил» і може бути втрачена. Тому особові справи багатьох керівників УНР не були представлені в новоствореному архіві [3; 7].

На відміну від багатьох інших культурних установ, УНМА не було надано жодних державних дотацій від уряду ЧСР – існував музей-архів виключно за обмежені пожертвування УГК. Звісно, така ситуація не могла тривати довго, тому представники постійно намагалися домогтися державної підтримки українського музею-архіву, але безуспішно. А коли уряд ЧСР ще й почав згортати «руську допомогову акцію», надія на державну підтримку зникла взагалі. 1932 р. УНМА припинив своє існування. Досить велика колекція (3232 од. зб., більше 50000 документів) була передана Українському історичному кабінету при Міністерстві закордонних справ ЧСР [7].

Окрім вже згаданих Українського національного музей-архіву та Українського історичного кабінету, в ЧСР існував третій центр збирання та збереження пам'яток і джерел – Товариство «Музей визвольної боротьби України» (МВБУ). Це товариство функціонувало протягом 1925-1948 років на базі Українського вільного університету. Особливістю МВБУ було прийняття матеріалів виключно на безоплатній основі, а також існування лише за рахунок невеликих членських внесків та пожертв. Але за часів своєї діяльності

Товариство перетворилося на один з найбільших та найвпливовіших архівних центрів у Європі. Фонди МВБУ утворювалися за рахунок матеріалів дипломатичних місій, табірних архівів, документації організацій, заснованих емігрантами [7].

Завершальним етапом безпосередньої діяльності установ Празького архіву стала Друга світова війна, після завершення якої СРСР увійшов до ЧСР і в контексті діяльності з пошуку «контрреволюційних елементів» вивіз у 1945 та у 1958 роках більшість джерел Празького українського архіву. Надалі ці джерела були розпорошені, втратили єдність внаслідок проводжуваної «оперативної розробки», але все ж таки відіграють важливу роль на даному етапі здійснення історичних досліджень, пов'язаних із подіями Української революції 1917–1921 років та подальшої еміграції [2; 4].

Таким чином, підсумовуючи проведене дослідження можна стверджувати, що Празький український архів є одним з найбільших архівних зібрань української еміграції. Об'єднуючи у собі фонди Українського національного музей-архіву, Українського історичного кабінету та Музею визвольної боротьби України, Празький архів є унікальним комплексом джерел з історії Української революції 1917–1921 років та подальшої еміграції частини військової, політичної та культурної української еліти. Наразі Празький архів надає джерельну базу для багатьох історичних досліджень.

Список використаних джерел та літератури:

1. Боряк Т. Г. Празький архів. *Енциклопедія історії України*. URL: http://resource.history.org.ua/cgi-bin/eiu/history.exe?&I21DBN=EIU&P21DBN=EIU&S21STN=1&S21REF=10&S21FMT=eiu_all&C21COM=S&S21CNR=20&S21P01=0&S21P02=0&S21P03=TRN=&S21COLORTERMS=0&S21STR=Prazkyj_arkhiv (дата звернення: 18.12.2022).
2. Боряк Т. Празький архів: історія переміщень, опрацювання та сучасний стан (1945–2007). *Бібліотечний вісник*. 2008. № 4. С. 19–24.
3. Лозенко Л. Празький український архів: історія і сьогодення. *Архіви України*. 1994. № 1–6. С. 18–30.
4. Мушинка М. Архіви української еміграції з Чехо-Словаччини (1917–1945): Сучасний стан і місця зберігання. *На службі Кліо: Зб. наук. праць на пошану Любомира Романа Винара / Українське історичне товариство; Міжнародна асоціація українознавців; НАН України. Інститут українознавства ім. І. П. Крип'якевича, Інститут української археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського; Наукове товариство ім. Шевченка у Львові; Чернівецький національний університет ім. Ю. Федьковича; Університет*

“Острозька Академія”. Київ; Нью-Йорк; Торонто; Париж; Львів, 2000. С. 532–545.

5. Палієнко М. Г. Архівна спадщина української еміграції: основні етапи формування. *Архіви України*. 2011. № 6(276). С. 10–20.

6. Палієнко М. Г. Архівні центри української еміграції (створення, функціонування, доля документальних колекцій). Київ : Темпора, 2008. 688 с.

7. Палієнко М. Г. Український національний архів-музей у Празі (1923–1930): історія створення та основні напрями діяльності. *Державна архівна служба України*. URL: <https://archives.gov.ua/ua/палієнко-архів-музей-у-празі/> (дата звернення: 19.12.2022).

УДК 94(477)(=162.3)«1917/1918»

Шолк Олександр, аспірант кафедри історії України Кам'янець-Подільського національного університету ім. І. Огієнка

ЧЕХОСЛОВАЦЬКІ ЧАСТИНИ У РЕВОЛЮЦІЙНИХ ПОДІЯХ В УКРАЇНІ ПЕРІОДУ ЦЕНТРАЛЬНОЇ РАДИ (БЕРЕЗЕНЬ 1917–КВІТЕНЬ 1918)

Анотація. У статті автор розглянув питання формування чехословацьких збройних формувань у період Першої світової війни, їх участь у бойових діях на Східному фронті. Проаналізував взаємодію чехословацького національного руху і Української Центральної Ради. На основі архівних матеріалів довів факт підпорядкування Чехословацького корпусу українському командуванню і показав причини припинення співпраці між обома сторонами.

Ключові слова: Військові формування, Перша світова війна, Чехословацький корпус, Т. Масарик, Центральна Рада.

У період Великої війни (1914–1918) усі учасники військового конфлікту активну розігрували «національну карту», намагаючись підірвати могутність ворожих держав. Оскільки усі Великі держави були імперіями і переживали національні конфлікти у внутрішній політиці, використання такої стратегії було вкрай важливим та ефективним. Представники національних рухів користувались цим у власних цілях, отримуючи фінансування, дипломатичну і військову підтримку. Досить поширеним було утворення національних частин або «легіонів». Подібний досвід вперше був застосований іще в епоху Французької революції, у Франції були утворені «польські легіони», пізніше

подібні утворення виникали в інших державах та епохах. Після початку Світової війни, утворювалися подібні «національні легіони» із числа поляків, сербів, греків, вірмен, євреїв, румун, українців. Не стали виключенням чехи і словаки.

Напередодні війни, Чехія і Словаччина входили до складу Австро-Угорської імперії, Чехія як Королівство Богемія була складовою Австрійських володінь, а Словаччина – Угорської корони. Богемія була вкрай розвинутим і заможним краєм, тут перебувала більша частина австрійської промисловості. Словаччина ж була бідним аграрним краєм, угорська влада проводила політику мадяризації, майже вся земля належала німецьким і угорським шляхтичам, що призводило до економічної нерівності, у Богемії також земля перебувала у власності аристократів. Це призвело до масової міграції чехів і словаків до інших країн, у пошуках кращої долі [1, с. 6–7]. Десятки тисяч мігрантів оселились в Російській імперії, де з 1870 р. було видано царських маніфест, який дозволяв і сприяв імміграції чехів (словаків було вкрай мало) [2, с. 105]. Чехи почали селитись саме в українській губерніях, де отримували державну землю, або орендували її у місцевих магнатів. Чеські колоністи займались переважно сільським господарством і розвивали фермерство. Вони активно впроваджували нові методи обробки землі і використовували техніку, сприяли розвитку господарства. Але вже у ХХ столітті переважну більшість чеських колоністів складали інтелектуали: вчителі, священники, інженери, юристи, управителі маєтків, торговці і банкіри, журналісти і лікарі. Усі вони добре знали німецьку, яка була поширена в Російській імперії серед інтелектуалів, таким чином змогли легко інтегруватись в імперське суспільство [2, с. 104–105].

Чехи на початку ХХ ст. були найбільш політично активним народом Дунайської монархії. Вони мали свій розвинутий національний рух, довгу політичну традицію, що сягала іще Великої Моравії і монархії Пржемисловичів. Із середини ХІХ ст. чеський рух переходить до ідей незалежності Богемії і Моравії, утворення власної держави. Чехи починають активно розвивати літературну мову, хоча в чеських містах і надалі домінувала німецька [3, с. 179]. Натомість, в Російській імперії колоністи активно розвивали і леліяли рідну мову і культуру, засновували політичні і культурні клуби. В Чехії існував рух «молодих чехів», котрий орієнтувався саме на Росію, як свого можливого союзника у боротьбі за незалежність [2, с. 103]. Один із лідерів руху, Карел Крамарж, виступав за утворення незалежної Богемії у вигляді конституційної монархії, в якій би правили Романови. Він навіть склав «Слов'янську Конституцію» і виступав за утворення Слов'янської Федерації під владою Романових [1, с. 7].

Такі ідеї були популярними серед чеських колоністів у Росії. Чисельність їх була незначною. У багатьох виданнях подають число у 75–100 тис. чехів

напередодні 1914 р. Проте, за підрахунками історика С. Шульги в Україні проживало 43–45 тис. чеських колоністів, у всій Російській імперії – близько 70 тис. осіб [2, с. 122–123]. Волинь була основним центром чеської колонізації, тут існували десятки чеських поселень, де майже всі мешканці були протестантами і католиками. Проте в містах проживало близько 8-10 тис. чехів, котрі займались інтелектуальною працею [1, с. 7]. Вони склали чеську інтелігенцію, яка очолювала національний рух. Київ був основним культурним центром українських чехів. Тут діяла чеська кооперативна спілка і виходило декілька часописів «Російський чех», «Чехословен», «Російсько-чеський огляд» [3, с. 180].

Початок Великої війни для чехів був вкрай несприятливим. Чеський рух негативно поставився до вступу імперії Габсбургів у світову війну і агресію щодо братнього сербського народу. Панславістські ідеї були вкрай популярні серед чехів. Такі ідеї посилювались після початку загальної мобілізації і репресій щодо чеських діячів. Зокрема, К. Крамаржа засудили до довічного ув'язнення, арештовували багатьох чеських діячів і політиків, закривали чеські газети і журнали, обмежували використання чеської мови [3, с. 180]. Богемія була вкрай густонаселеним краєм, тому лише в 1914 р. до лав цісарського війська було мобілізовано понад 140 тис. чехів. Війна стала трагедією для чеського і словацького народу. Всього за 1914–1918 р. було мобілізовано близько 1,5 млн. чехів, словаків і судетських німців, із них загинуло 150 тис. (у бойових діях і в полоні), від епідемій, голоду і австрійських репресій загинуло ще майже 100 тис. цивільних [4, с. 163]. Близько 300 тис. чехів і словаків потрапило до полону, переважно в Російську імперію [5, с. 100].

Велика кількість чехів і словаків, котрі потрапили до російського полону пояснюється тим, що представники цих націй не бачили сенсу воювати на боці Габсбургів, а тому добровільно і часто зі зброєю в руках переходили на бік Антанти. До того ж, у російській армії воювали їхні земляки. Всього, за період війни через імператорську армію пройшло понад 15 тис. чехів [2, с. 11]. Окрім того, від самого початку війни чехи почали формувати власні національні підрозділи. Ще в липні 1914 р. у Москві цар Микола II зустрівся із делегацією російських чехів і дав їм добро на формування власного політичного проводу і військового формування [5, с. 100]. Так почалась історія Чеської дружини, котра отримала назву «Гуситської дивізії». Її перший склад був невеликий: кілька сотень добровольців – російських чехів та політичних емігрантів, що перебрались до Росії [6, с. 76–77].

Офіційно дружину було створено 7 серпня 1914 р. Чеська дружина мала підпорядковуватись Київському військовому округу, але її використання у бойових діях спочатку не планувалося, скоріше вона мала відігравати

пропагандистську роль. Центром її формування був Київ, тому в документах часто називається Київською дружиною. Але чисельність підрозділу швидко зростала, уже в вересні 1914 р. у ньому служило понад 1 тис. вояків і 21 офіцер (6 – чехи) [2, с. 14]. У жовтні 1914 р. Дружину чисельністю понад 700 солдат було направлено у Галичину під командування ген. Ратко-Дмитрієва (3-я російська армія), чехи брали участь у бойових діях проти австрійців і понесли невеликі втрати. До початку 1915 р. Дружина нараховувала близько 1200 солдат і офіцерів. Дружина виконувала агітаційну функцію і сприяла масовій здачі чеських вояків австрійської армії до російського полону [6, с. 78]. Так, у травні 1915 р. у боях під Синявою, чеські добровольці загітували чеських жовнірів із 36-го піхотного полку цісарського війська здатись в полон зі зброєю і артилерією: всього здалося понад 7 тис. осіб і захоплено 26 важких гармат.

Але протягом наступного року її чисельність збільшилась до 2 тис. осіб. Вона була переформована у стрілецький полк ім. Яна Гуса. До цього часу було вирішено, що Дружина буде поповнюватись із чехів і словаків, що служили у регулярній царській армії. З літа 1915 р. до її складу почали приймати полонених чехів і словаків. У квітні 1916 р. притік добровольців зріс настільки, що було сформовано 2 стрілецькі полки: 1-й Чехо-словацький і 2-й Чехо-словацький, які об'єднали у Чехо-словацьку стрілецьку бригаду. Чехословацькі частини взяли активну участь у Брусилівському прориві.

У квітні 1917 р. почалося формування 3-го Чехо-словацького стрілецького полку. На літо 1916 р. у Чехо-словацькій бригаді нараховувалось майже 6 тис. вояків і офіцерів [1, с. 46].

Восени 1916 р. уже існував проект утворення Чехословацької дивізії, але він був відкладений через політичні обставини [1, с. 47–48]. На той момент, русофільські настрої серед чеських націоналістів відійшли в минуле, куди сильнішими стали франкофільські. Лідер Чехословацької національної ради (ЧСНР) Т. Масарик офіційно оголосив, що післявоєнна Чехословаччина буде республікою під французьким протекторатом, таким чином ідея К. Крамаржа про утворення Чеського королівства Романових чи Слов'янської федерації була відкинута [3, с. 182].

Російському уряду це вкрай не сподобалося, тому він на деякий час розірвав стосунки із ЧСНР і відмовився від ідеї утворення дивізії із чехів і словаків. Проте кількість добровольців і військовополонених постійно зростала, тому формувалися нові підрозділи. На кінець 1916 р. в чехословацьких частинах уже служило близько 12 тис. солдатів і офіцерів [7, с. 109].

Лютнева революція сильно змінила ставлення російського командування щодо чехословацьких частин. Якщо раніше, через недовіру до Т. Масарика, утворення національних формувань із чехів і словаків гальмувалося, то тепер

командування російської армії ставилося до них більш лояльно. У березні 1917 р. Рада Міністрів офіційно затвердила дозвіл на формування окремих чехословацьких частин. У тому ж місяці подібний дозвіл надав і верховний головнокомандувач О. Алексєєв [8, арк. 1]. У квітні 1917 р. у Києві пройшов III-й З'їзд ЧСТР, котрий взяв курс на співпрацю не лише із Тимчасовим Урядом, але й з Українською Центральною Радою. На співпраці із українцями наголошував лідер ЧСНР Т. Масарик, котрий шукав усіх можливих союзників для досягненні незалежності [9, с. 184].

У травні 1917 р. почалося формування Чехословацької дивізії у складі I-ї Чехословацької стрілецької бригади, кількох допоміжних батальйонів і рот. Проте формування дивізії затягнулося через початок «Наступу Керенського» у червні 1917 р. Чехословаки показали прекрасний результат у наступі. В той час як всі інші «революційні» частини втікали із фронту і відмовлялись йти в атаку, чехословацькі полки під Зборовом змогли розгромити кілька австрійських частин, захопили безліч полонених і артилерії [1, с. 67–70]. Голова французької місії ген. Табуї був вражений дисциплінованістю і навченістю чехів і словаків. Деякі чехословацькі частини воювали і в складі інших формувань, зокрема із чехів і словаків формувалися «ударні роти», тобто штурмові загони, що відрізнялися дисципліною і навченістю. Чехословацькі частини у серпні 1917 р. були одними із небагатьох надійних і боєздатних формувань Тимчасового уряду [10]. У серпні 1917 р. ген. Духонін на Південно-Західному фронті почав формувати 2-гу Чехословацьку дивізію [6, с. 77].

10 серпня 1917 р. Т. Масарик звернувся до Тимчасового Уряду і військового командування із пропозицією створити Чехословацький корпус. План передбачав, що цей підрозділ буде незалежним від російського командування, підпорядкується ЧСНР, керівником корпусу буде призначений Радою чех, але усі дії корпусу буде узгоджувати із російським командуванням. При Ставці буде представник корпусу. Серед чеських солдат за сприяння ЧСНР почали з'являтися солдатські комітети, Рада намагалась підпорядкувати усі чехословацькі частини своїй владі. Більш того, Т. Масарик пропонував навіть взяти витрати за формування корпусу на ЧСНР. Керівником корпусу мав стати генерал-майор Я. Червінка – чеський офіцер, що служив у російській армії. Проте керівником корпусу все ж став російський генерал В. Шокоров, а Червінка став командуючим чехословацьких запасних частин, що формувались у Житомирі (штаб корпусу перебував у Києві) [9, с. 186].

7 листопада 1917 р. у Петрограді відбувся переворот і до влади прийшли більшовики, котрі майже одразу почали встановлювати однопартійну диктатуру. Вони ж спробували захопити владу у Києві, де все ще існували частини, лояльні Тимчасовому уряді [1, с. 88]. В українській столиці фактично встановилось

двовладдя: з одного боку УЦР, яка не мала достатньої військової підтримки, з іншого – КВО, якому підпорядковувались усі військові частини в Україні. 10 листопада більшовики зробили спробу захопити владу в місті. Спроба була придушена за прямої участі іноземних частин – поляків, сербів, чехословаків. Війська, віддані Тимчасовому Уряду, фактично діяли в інтересах Центральної Ради [5, с. 101]. Скоріш за все, це було зроблено через те, що саме ЦР стала новою владою в Україні і чехословацький провід вважав за потрібне досягнути дружби із українцями, у власних інтересах. Таким чином, чехословаки вперше вступили у збройну боротьбу в колишній Російській імперії, що досить швидко переросла у Громадянську війну [9, с. 196].

Чехословацький уряд на чолі із Т. Масариком і керівництво чехословацьких частин намагалося одразу зайняти нейтральну позицію і не брати участі у протистоянні. Проте усе ще тривала Велика війна, а новоутворений корпус визнавав владу Антанти як і ЧСНР. Проте, реальна влада в Україні належала Центральній Раді. У Києві тоді перебувала військова місія ген. Ж. Табуї, який вів перемовини із В. Винниченком щодо можливого прийняття України до Антанти і надання фінансової допомоги. Для Франції було вкрай необхідним хоча б частково зберегти Східний фронт і затримати німецькі війська [5, с. 101]. Проте ген. Табуї не мав офіційних повноважень від Парижу щодо ведення таких перемовин. Відповідно, він не давав офіційних гарантій щодо визнання української автономії чи навіть незалежності, але гарантував військову, дипломатичну і фінансову підтримку Києву [7, с. 109]. Окрім того, Чехословацький корпус мав би залишатися у підпорядкуванні Центральної Ради, як це було досягнуто у грудні 1917 р. [9].

У грудні 1917 р. між ЧСНР і УЦР було підписано офіційну угоду щодо статусу Чехословацького корпусу. У протоколі засідання відповідної комісії щодо формування Чехословацького корпусу від 13 грудня 1917 р. говориться, що на період перебування в Україні, корпус підпорядковувався українському командуванню. У випадку продовження військових дій, Корпус зобов'язується відправитись на фронт і обороняти територію України. Солдати корпусу зобов'язані, на вимогу українського уряду, захищати військове і цивільне майно, приватну і державну власність, фабрики і заводи, забезпечувати порядок і закон на вулицях міст [11].

Проте в тому ж пункті міститься іще один абзац, котрий проголошує, що чехословаки не братимуть жодної участі у міжпартійних чи міжнаціональних конфліктах на теренах Російської імперії і не можуть бути залучені до політичної боротьби. Третій пункт проголошує, що після демобілізації корпусу, усе майно і зброю його солдати віддають українській владі. Отже, Чехословацький корпус цілком міг бути залучений до гарнізонної і комендантської служби,

забезпечувати порядок на вулиці. Це зокрема було продемонстровано під час вуличних боїв у Києві у листопаді 1917 р., коли чехословаки були на боці українців. Т. Масарик у своїх мемуарах пояснював це тим, що українці перебрали владу в Києві і з ними необхідно було рахуватися [9, с. 207]. Але вже у січні 1918 р. під час Арсенальського повстання, чехословаки дотримувались нейтралітету. Коли 8 лютого 1918 р. війська Муравйова увійшли до Києва, Т. Масарик за погодження французької військової місії оголосив Чехословацький корпус частиною французької армії, аби уникнути кровопролиття і захистити своїх бійців [9, с. 199].

Муравйов прийняв Т. Масарика і домовився про «озброєний нейтралітет»: бійці чехословацького корпусу залишились при зброї і перебували у своїх казармах. Але цей нейтралітет одразу ж був порушений червоногвардійцями, котрі вбили кількох легіонерів, які охороняли військове майно. Однак, загалом Муравйов був зацікавлений у нейтралітеті чехословаків і 16 лютого 1918 р. було укладено офіційний договір про те, що радянська влада дозволяє бійцям Чехословацького корпусу пройти через свою територію і евакуюватись до Франції [1, с. 95].

Варто зазначити, що судячи зі спогадів Т. Масарика ЧСНР дуже слабо розуміла «українське питання», українці хоча й були відомими чехам і словакам по австрійській політиці, тим не менш для Масарика не було великої різниці між ЦР і Тимчасовим урядом. Після укладання III Універсалу, ЧСНР визнала УНР як автономну державу Російської федерації, але після проголошення незалежності IV універсалом, чехословацький уряд відмовився визнавати незалежність УНР, оскільки мав попередні домовленості із Тимчасовим урядом і був належний до Антанти [9, с. 208].

Негативну роль відіграв і Берестейський мир, котрий перекреслив будь-яку можливість щодо укладення союзу між українським урядом і Чехословацьким корпусом. Чехословаки опинились в оточенні ворожих сил: більшовиків і Центральних держав і їм довелося вибрати менше із двох зол. Меншим виявились більшовики, котрі дозволили чехам і словакам евакуюватись до Франції [10, с. 116].

Список використаних джерел та літератури

1. Татаров Б. Новітні гусити: Чесько-Словацькі військові формування в російському війську (серпень 1914-квітень 1918 рр.). Київ: Наш час. 2010. 108 с.
2. Шульга С. А. Чехи в Західній Волині: етносоціокультурні трансформації (60-і роки XIX–середина XX століть). *Рукопис. Дисертація на здобуття наукового ступеня доктора історичних наук за спеціальностями 07.00.01 –*

історія України, 07.00.02. – всесвітня історія. Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, Інститут народознавства НАН України. Львів, 2018. 563 с.

3. Кравчук О. М. Політичні концепції лідерів чехословацького визвольного руху в роки Першої світової війни. *Проблеми історії країн Центральної та Східної Європи.* 2016. №. 5. С. 178-186.

4. Урланис Б.Ц. Войны и народонаселение Европы. М.: Издательство Социально-экономической литературы, 1960. 564 с.

5. Луцько С. Роль чеських військових формацій в історії України. *Теорія і практика чеських рухів на Волині: духовний феномен : збірник наукових праць,* 2017. С. 99–107.

6. Каліберда Ю. Національні частини в російській армії часів Першої світової війни (1914-1918 рр.) На території України. *Воєнна історія.* 2012. №. 4–6. С. 75–92.

7. Воробйов Р. Чехословацький легіон. З історії повстання чехословацького корпусу. *Теорія і практика чеських рухів на Волині: духовний феномен : збірник наукових праць.* 2017. С. 107–111.

8. Положення про формування чехословацьких військових частин з добровольців військовополонених чехів та словаків, чехословацьке військо на території України. *Центральний державний архів вищих органів влади і управління України (ЦДАВО).* Ф. 1115. Оп. 1. Спр. 53.19 арк.

9. Масарик Т.Г. Мировая революция. Воспоминания. Том 1. Прага: Пламя, 1926. 248 с.

10. Головка Г., Головка І., Руднева М. Чехословацьке військо на Полтавщині (червень 1917 р.–березень 1918 р.): територія базування та службово-бойова діяльність. *Краєзнавство.* 2019, №1. С. 107-121

11. Протокол засідання Комісії в справі формування чехословацького корпусу на українській території. *ЦДАВО.* Ф. 1076. Оп 3. Спр. 18. 1 арк.

РОЗДІЛ 2. ІСТОРИЧНЕ КРАЄЗНАВСТВО ПОДІЛЛЯ

УДК 94:329.14:655.4/5(477.43)«1917»

Адамський Віктор, кандидат історичних наук, доцент, доцент кафедри суспільних дисциплін Хмельницької гуманітарно-педагогічної академії

ВИДАВНИЧА ДІЯЛЬНІСТЬ КАМ'ЯНЕЦЬ-ПОДІЛЬСЬКОГО КОМІТЕТУ ПАРТІЇ СОЦІАЛІСТІВ-РЕВОЛЮЦІОНЕРІВ У 1917 РОЦІ

Анотація. У повідомленні аналізується видавнича діяльність Кам'янець-Подільського комітету партії соціалістів-революціонерів, яку вони проводили у 1917 р. Зроблено спробу систематизувати видавничу продукцію за напрямками використання. Зосереджено увагу на підходах партії до вирішення земельного питання, популяризації ідеї скликання Всеросійських Установчих зборів, інших програмних пунктах, які обстоювалися соціалістами-революціонерами.

Ключові слова: революція, соціалісти-революціонери, земельне питання, вибори, видавництво, пропагандистська література.

Падіння самодержавства в росії у лютому 1917 р. значною мірою активізувало діяльність політичних партій. Поділля не стало винятком у цьому процесі. Щобільше, близькість регіону до лінії Південно-Західного фронту додавала гостроти у боротьбі за вплив на військо. Окремі аспекти цієї проблематики уже стали предметом дослідницьких студій [1; 2; 3; 4].

Свого часу ми також зверталися до аналізу діяльності Кам'янець-Подільського комітету партії соціалістів-революціонерів у травні-липні 1917 р. [5]. У пропонованому повідомленні ставиться за мету дослідити видавничу діяльність осередку. Матеріали, які зберігаються в Центральному державному історичному архіві міста Києва, дають змогу прослідкувати тематику випущеної літератури та визначити цільову аудиторію, на яку передусім спрямовувалась їхня агітація.

Кам'янець-Подільський комітет партії соціалістів-революціонерів був заснований у середині травня 1917 р. За три тижні, власне 8 червня, з огляду на важливість просування у маси соціалістичних ідей, партійні діячі організували агітаційну секцію. До її складу увійшли О. Безруков, А. Волощук, Б. Ковський, Д. Кузнець-Тубар, О. Плигіна та А. Шпильберг [6]. Остання розпочала свою діяльність достатньо оперативно. Уже 21 червня 1917 р. Кам'янець-Подільський комітет надіслав примірники виготовленої ним друкованої продукції

Гайсинському та Вінницькому комітетам, зауваживши при цьому, що в разі необхідності він може вислати їх в достатній кількості [7].

Передусім комітет видрукував партійну програму. Позаяк планувалося велику агітаційну роботу проводити серед військових, то на засідання партійного комітету, яке мало відбутися 28 червня 1917 р., запрошувався представник ротного комітету 125 польової поштової контори, аби визначити день, коли можна було б ознайомити солдат цієї частини з програмою партії та її відношення до муніципального питання [8].

Невдовзі з'явилася брошура Кам'янець-Подільського об'єднаного комітету партії соціалістів-революціонерів «Что нужно народу». Вона вийшла двома тиражами: в друкарні С. Тухбіндера [9] та електро-типографії Б. Вайнбарха [10]. Це звернення до селянства. І цілком природно, що основне питання, яке сформульовано у виданні, звучало безальтернативно: «Що вам найнеобхідніше?» І відразу автори брошури відповідали: «Найнеобхідніше нам земля» [11]. Далі йшов пропагандистський аналіз, де взяти землю. Наприклад, переконували соціалісти-революціонери, якщо розділити селянську землю порівну, то на одного селянина прийдеться не більше як по 2 десятини. А якщо розділити поміщицьку землю, то кожний селянин отримає біля 500 десятин. Крім того, є ще великі шматки землі у духовенства та великих князів.

Далі йшло природне запитання: «А чи мають всі люди право на землю?» І знову ж таки відповідь звучала однозначна: «Звичайно мають» [12]. Оскільки селянин трудиться на землі, то саме він має отримувати зиск від цієї праці, а не поміщики та купці. Як висновок із цих сентенцій пропонувалося, щоб увесь земельний фонд став всенародною власністю. А користуватися нею мав право той, хто оброблятиме її власною працею. «Працюєш – ось тобі земля, – йшлося у брошурі, – а перестав працювати – передай її тому громадянству, де земля знаходиться, а воно знайде, кому знову передати її для користування» [13].

Хто має змінити усталені порядки і наділити селян землею? Відповідь очевидна. Сам народ. Але зробити це він має не шляхом розбою та самоправства, а шляхом виборів своїх представників до Всеросійських Установчих зборів, які будуть мати повноваження ухвалити необхідні для селянства рішення. Відтак селянин «відпочине від мук та принижень і почне жити по-справжньому. І не буде батрака і господаря, а будуть всі рівні, у всіх буде земля і воля» [14].

Невдовзі у серії «Бібліотека соціалістів-революціонерів» вийшла брошура «Пролетариат и социализация земли», як спільне видання об'єднаного комітету партії соціалістів-революціонерів міста Кам'янця-Подільського та Кам'янецького гарнізону [15]. Аналогічну брошуру віддрукував і Кам'янець-Подільський студентський соціалістичний союз у друкарні С. Тухбіндера [16]. Автори брошури спробували віднайти рішення, яке б звільнило від експлуатації

робітників. Воно крилося у соціалізації усіх фабрик, заводів, копалень, шляхів сполучення. А до часу існування приватної власності робітники будуть змушені працювати на «капіталіста».

Однак «соціалізм можна лише завоювати, а для цього потрібен час, – йшлося у брошурі. – Коли трудовий народ влаштує своє життя, важко сказати. Завданням пролетаріату в наш час є закладення міцного фундаменту, на якому його нащадки зможуть збудувати прекрасний будинок соціалізму. Таким фундаментом може бути лише соціалізація землі» [17].

Перехід землі в руки селянства неминуче позитивно відіб'ється на покращенні побутових і матеріальних умов пролетаріату. Позаяк у кожного трудового господарства збільшиться земельний наділ, то відповідно збільшиться і прибуток від селянської праці. Завдяки цьому селянин отримає можливість краще забезпечити свої особисті та господарські потреби. А це, в свою чергу, різко збільшить попит на промислові товари. Останній чинник сприятиме розвитку промислового виробництва, що зумовить потребу додаткових робочих рук та підняття заробітної плати. Отже, соціалізація землі є вигідною для робітничого класу.

У цьому процесі існує ще один чинник, який є сприятливим для робітничого класу. Збільшення доходності селянських господарств сприятиме поверненню робітників до села. Поїхати до міста вони погодяться лише за умови, коли будуть запропоновані хороші умови праці та висока заробітна плата. Таким є другий наслідок соціалізації землі, і він знову є вигідним для пролетарів.

У своєму поєднанні все це доводить, що «партія соціалістів-революціонерів більш уміло захищає інтереси робітників, чим інші партії, бо земельна програма партії соціалістів-революціонерів також успішно захищає інтереси робітників, так само як відповідає потребам трудового селянства» [18].

Крім того, є ще одна обставина, акцентувалося у брошурі, яка повинна була переконати будь-якого свідомого робітника боротися за соціалізацію землі. Три роки йде світова війна. Вона вкрай негативно відображається на недостатності робочих рук. З армії повернеться на село багато вояків, і, не найшовши для себе належного застосування своїх сил, переважно відправляться у місто. Цей останній фактор спричинить до збільшення безробіття, оскільки промисловість за умов повної розладнаності, спричиненої війною, не зможе за короткий період відновитися. Соціалізація землі може і цьому запобігти [19].

Таким чином, приходили до висновку соціалісти-революціонери, «соціалізація землі вигідна не лише селянству, але й пролетаріату. Увесь трудовий народ повинен напружити усі свої сили, аби в Установчих зборах провести закон про право кожного на землю, а на місцях приготуватися до переведення в життя цього величного земельного перетворення» [20].

Достатньо активно Кам'янець-Подільський комітет партії соціалістів-революціонерів пропагував програмні виступи своїх лідерів. Зокрема, була видрукувана окремою брошурою промова В. Чернова на Всеросійському з'їзді селянських депутатів [21].

Важливим пропагандистським виданням виступала брошура, в якій у популярній формі висвітлювались програмні засади партії [22]. У зверненні до читача редакційна колегія наголошувала: «Будь-хто, хто уважно придивляється до того, як йде життя в Росії, звичайно, бачить, який особливо важкий теперішній час для трудового, робітничого люду. І колись йому жилось нелегко, а тепер зовсім важко приходиться. Життя стає нестерпним: у всіх одна думка: «Так жити не можна, потрібно, щоб життя змінилося». З цим майже усі погоджуються. А як біді зарадити, як життя налагодити, на цей рахунок є різні думки. У цій книжці ми хочемо розповісти вам, що про це думають люди, які називають себе соціалістами-революціонерами, або – якщо мовити науково – ми хочемо познайомити вас з програмою Партії Соціалістів-Революціонерів; у ній соціалісти-революціонери зазначають, що, на їхню думку, потрібно для блага трудовому народові і якими засобами цього можна досягнути» [23].

Структура видання була побудована таким чином, що кожний розділ розглядав окрему проблематику, від вирішення якої життя насправді мало кардинально змінитися. Ось як вони були подані у своїй послідовності: «До кращого чи гіршого йде життя на світі (соціальний прогрес)», «Звідки пішло зло на світі», «Сучасні порядки (капіталістичний спосіб виробництва)», «Невигоди сучасних порядків (негативні сторони капіталізму)», «Хороші сторони сучасного життя (позитивні сторони капіталізму)», «Експлуататори та експлуатовані», «Організації господарів та робітників», «Що таке соціалізм», «Які шляхи ведуть до соціалізму», «Що таке міжнародний революційний соціалізм», «Особливості Росії. Існуючі порядки», «Хто бореться в Росії проти самодержавства», «Потрібно змінити не лише політичні порядки», «Програма максимум і програма мінімум П. с.-р.», «У політичній та правовій сферах (в порядках державного устрою)», «У питаннях робітничого законодавства (в законах про фабрично-заводських робітників)», «У питаннях зміни земельних відносин)», «У питаннях общинного муніципального (міського) та земського господарства».

У брошурі в науково-популярній формі було констатовано, що програма максимум партії соціалістів-революціонерів полягає у встановленні соціалістичних порядків. Це відбудеться не швидко, оскільки і в Росії, і в закордоном «свідомих людей, які зрозуміли у чому корінь зла та як його позбутися, серед трудового люду ще багато, вони ще в меншості» [24]. Тому завдання полягає в тому, аби поступовими кроками, об'єднавши робітничий люд

росії, наполегливо і вдумливо боротися за краще життя уже сьогодні. Чого потрібно досягти до своєї цілковитої перемоги, йдеться у програмі-мінімумі.

Соціалісти-революціонери зосередили увагу на необхідності реалізації усіляких свобод: свободи совісті, свободи слова та друку, свободи зібрань та союзів, свободи вільного переміщення та вибору професійних занять, свободи страйків, недоторканості приватного помешкання. Система управління державою має здійснюватися не царем, а виборними від народу депутатами. Правом голосування мали користуватися усі, кому виповнилося 20 років (без різниці статі, релігії та національності). Вибори повинні бути прямими, тобто обирати мали усі виборці, а не окремі виборщики, таємними та рівними (незалежно від статків кожен громадянин мав лише один голос). Отже, потрібна «не самодержавна монархія, уряд царя і чиновників», а такі порядки, за яких влада належить усьому народові, «такі порядки називають демократичною республікою» [25].

Окреме місце в роз'ясненні партійної програми було приділено народам, які входили до складу імперії. Цю проблематику було викладено наступним чином: «Також і окремим народам, що проживають в Росії, необхідно надати повне право вірити, управляти своїми справами, жити кожному, як вони захотять, як вирішать через своїх виборців... Справи, загальні для усієї Росії, ми вже говорили, повинні вирішуватися виборцями від усієї Росії. Тобто, говорячи науково, потрібно встановити в росії демократичну республіку з автономією областей, общин і т. і., визнати за усіма національностями (народами) повне право на самовизначення» [26].

Популярне роз'яснення партійної програми Кам'янець-Подільський комітет соціалістів-революціонерів продовжив і в наступних своїх виданнях. Зокрема, у брошурі «Кто такие социалисты-революционеры и чего они добиваются?», з'ясувавши питання власної політичної ідентичності, були перелічені основні їхні вимоги. У другому пункті «Політичних вимог» йшлося про вирішення національного питання. Ось як цього разу соціалісти-революціонери пояснювали механізми його розв'язання: «Соціалісти-революціонери вимагають, щоб не утискали російських людей не російського (русского – А. В.) походження (поляків, вірмен, євреїв та ін.), тому що вони такі ж люди, як і росіяни (русские – А. В.); соціалісти-революціонери вимагають, щоб їм (євреям, вірменам, полякам та ін.) дозволяли у своїх справах влаштовуватися так, як вони того захотять. Соціалісти-революціонери вимагають, щоб області, в яких проживають не росіяни (русские – А. В.), напр. Кавказ, Польща, Україна були цілком самостійні (це називається автономією), щоб всі народності, які входять до складу російської республіки, знаходились би в братньому союзі і усі були б рівноправними (це називається федерацією)» [27].

У цьому ж виданні соціалісти-революціонери подали розв'язок «Робітничої програми», «Земельного питання», «Прямих податків та інших вимог».

З метою популяризації партійних рішень, що ухвалювалися за нових суспільно-політичних умов, Кам'янець-Подільський комітет видрукував окремою брошурою постанови третьої конференції Московської організації партії соціалістів-революціонерів, яка відбулася 20–21 березня 1917 р. До видання увійшли наступні ухвали: «З питання про поточний момент», «Про відношення до Тимчасового уряду», «Про 8-ми годинний робочий день», «Про об'єднання соціалістичних партій», «Про аграрну політику», «Про відношення до війни» [28].

Завдяки зусиллям студентського соціалістичного союзу в друкарні С. Тухбіндера була видрукувана брошура «Как распределить землю», в якій стисло викладено погляди соціалістів-революціонерів з аграрного питання [29].

Важливе місце в агітаційній роботі Кам'янецьких есерів займала проблема виборів до Всеросійських Установчих зборів. З метою популяризації ідеї виборів та роз'яснення виборчих процедур, місцевий комітет випустив брошуру С. Зака «Трудовому народу об Учредительном собрании» [30]. Однак праця містила і прямі заклики до підтримки на виборах соціалістів-революціонерів. «Йдіть за соціалістами-революціонерами, – писав автор. – З ними радьтеся у своїх справах. Їх вибирайте в старости, у волосні комітети, в кооперативи. Їх посилайте до Установчих Зборів. А якщо таких депутатів у вас не буде, замовляйте своїм виборним до Установчих Зборів йти разом із соціалістами, особливо з соціалістами-революціонерами. Крім того, самі також приєднуйтеся до Всеросійської Партії Соціалістів-Революціонерів. Ця партія має в Петрограді свій Центральний комітет, а на місцях – обласні та міські комітети» [31].

Поряд із продуктивною видавничою діяльністю об'єднаний комітет партії соціалістів-революціонерів м. Кам'янця-Подільського та Кам'янець-Подільського гарнізону активно займався організацією публічних диспутів, під час яких оприлюднювалась позиція партії з програмних питань. Зокрема, 19 червня 1917 р. у Пушкінському народному будинку відбулася лекція члена партії Л. Лозевича на тему: «Муніципальні вибори і тактика партії Соціалістів-Революціонерів у муніципальному питанні» [32]. Друга лекція була скликана там само 4 липня 1917 р. Із доповіддю «Земельне питання» виступив член партії Данський [33].

Важливе місце в пропагандистській діяльності Кам'янецьких есерів займало питання випуску листівок на актуальні теми. Нижче подаємо зразок однієї з них, в якій робився заклик вступати до партії усім бажаючим: «ТОВАРИШІ! НАСТАВ ЧАС ДЛЯ ТВОРЧОЇ РОБОТИ. Приймати активну участь у створенні нової, вільної Росії – обов'язок усіх свідомих громадян. Але творити цю важку і

велику справу можна лише організовано, проводячи в життя програму тієї чи іншої політичної партії. Наближається час виборів до Установчих Зборів, наступають дні виборів в Міську Думу, і обов'язок кожного громадянина виступити на цих виборах не піщинкою розпиленої маси обивателів, а певною одиницею якої-небудь політичної організації. Партія соціалістів-революціонерів, яка завжди боролася за клас пригнічених і експлуатованих, завжди йшла в авангарді революційного руху Росії, кличе всіх, хто прагне до царства соціалізму і розділяє програму партії стати в її ряди під знамено «Земля і Воля». Членом партійної організації може бути будь-який громадянин, який розділяє програму партії, приймає її тактику, визнає партійну дисципліну та сплачує партійний внесок. Бюро Комітету партії (Поштова вулиця, будинок нащадків Раковських) відкрито щодня з 12 до 3 год. дня та з 7 до 10 год. вечора. Там само продається партійна література» [34].

Запис до партійних лав проводився і в приміщенні, яке винаймав студентський соціалістичний союз. Про це також повідомлялося в окремому зверненні, підписаному партійним комітетом: «ТОВАРИШІ! Записуйтеся в партію соціалістів-революціонерів. Членом організації партії соціалістів-революціонерів може бути кожний, хто розділяє програму партії і визнає партійну дисципліну. Запис здійснюється щоденно від 1 до 3 дня в приміщенні Студентського Соціалістичного Союзу (Дворянська вул., будинок Бронштейна) і від 8 до 9 вечора в приміщенні бюро Демократичного Союзу Республіканців (Кишинівська вул., будинок вчительської семінарії) – черговими членами комітету партії» [35].

Напередодні виборів до Кам'янець-Подільської міської думи кількість пунктів, де можна було записатись в члени партії, була ще істотно збільшена. Про також повідомлялося у спеціальному зверненні до жителів міста, виготовленому в друкарні Б. Вайнбаума. У ній зазначалося: «ТОВАРИШІ! Настав час відповідальної роботи – на черзі ВИБОРИ до МІСЬКОЇ ДУМИ, а потім – до УСТАНОВЧИХ ЗБОРІВ. Повинні бути мобілізовані усі наявні сили, особливо у нас, в нашому місті, яке було так помітно обезлюднено в останню евакуацію. Товариші, які співчують програмі соціалістів-революціонерів, накресливши на своєму знамені гасло «ЗЕМЛЯ і ВОЛЯ», запрошуються записуватись в члени партії. Запис проводиться щоденно:

1. В МІСЬКІЙ УПРАВІ до 3 год. дня у тов. А. Прусевича.
2. В ПОВІТОВІЙ ЗЕМСЬКІЙ УПРАВІ (Кишинівська вул.) у тов. А. Волощука до 3 год. дня.
3. У тов. І. Я. МІРАНСЬКОГО, Поштова вул. напроти фот. Гіллера.
4. В кіоску СТУДЕНТСЬКОГО СОЦІАЛІСТИЧНОГО союзу, Нарішкінська № 58.

5. В кіоску ГІЛЛЕРА і в Бюро комітету партії – в Казенній Палаті по Ударн. пр. від 5 до 8 год. вечора» [36].

У форматі листівок Кам'янець-Подільський комітет соціалістів-революціонерів видрукував праці С. Зака «Как установить порядок на фабриках и заводах?» [37] та «Земля хлеборобам» [38], окреме звернення до селянства, в якому закликав підтримати представників партії на виборах до Установчих зборів: «Організуйтеся та намітьте до Установчих Зборів тільки тих, хто буде стояти за встановлення в Росії демократичної федеративної республіки, за покращення становища робітничого класу, за передачу всіх земель в загальну народну власність, з правом кожного отримати в своє користування рівно стільки землі, скільки необхідно для безбідного існування. Всього цього вимагає Партія Соціалістів-Революціонерів» [39].

Таким чином, видавнича діяльність Кам'янець-Подільського комітету партії соціалістів-революціонерів після падіння самодержавства в росії вирізнялася активністю і різножанровістю випущеної літератури. У переважній більшості це були видання агітаційного та пропагандистського спрямування, в яких роз'яснювалася позиція партії з найбільш актуальних питань моменту. Крім брошур, місцевий комітет широко практикував випуск листівок, які здебільшого спрямовувалися на цільову аудиторію. Активно популяризувалася ідея вступу симпатиків партії до її лав. Однак, слід визнати, що уся ця копітка праця в умовах Подільського регіону не мала належної оцінки з боку місцевих жителів, що яскраво засвідчили результати виборів до Всеросійських та Українських Установчих зборів.

Список використаних джерел та літератури

1. Лозовий В. Поділля в добу Української Центральної Ради. (Історичний нарис). Київ, 1999. 27 с.

2. Завальнюк О. М., Комарніцький О. Б. Кам'янець-Подільський в Українській революції 1917–1920 рр.: навч. посіб. зі спецкурсу для студентів істор. фак-ту. Кам'янець-Подільський: Аксіома, 2010. 116 с.

3. Бевз Т. А. Партія національних інтересів і соціальних перспектив. (Політична історія УПСР): монограф. Київ: ІІЕНД імені І. Ф. Кураса НАН України, 2008. 587 с.

4. Любовець О. Загальноросійські політичні партії навесні 1917 р.: політична платформа та регіональне представництво в Україні. *Етнічна історія народів Європи*: зб. наук. пр. / ред. кол.: І. К. Патриляк (голова), В. П. Капелюшний, В. К. Борисенко та ін. Київ, 2017. Вип. 51. С. 71–76.

5. Адамський В. Р. Кам'янець-Подільський осередок партії соціалістів-революціонерів у травні-липні 1917 року. *Матеріали XVI Подільської наукової історико-краєзнавчої конференції: Присвячена 55-річчю проведення першої Подільської історико-краєзнавчої конференції, 25-річчю діяльності Центру дослідження історії Поділля Інституту історії України НАН України при К-ПНУ імені Івана Огієнка* /ред. кол.: С. А. Копилов (співголова), О. П. Реєнт (співголова), Л. В. Баженов (відп. ред.) та ін. Кам'янець-Подільський: ТОВ «Друкарня Рута», 2020. С. 51–57.

6. Там само. С. 52.

7. Центральний державний історичний архів у м. Києві (далі: ЦДІАК України), ф. 1435, оп. 1, спр. 2, арк. 5.

8. Там само, арк. 8.

9. Что нужно народу. Каменец-Подольск: Типография С. Тухбиндер, 1917. 6 с.

10. Что нужно народу. Каменец-Подольск: Электро-типография Б. Вайнбаума, 1917. 8 с.

11. Что нужно народу. Каменец-Подольск: Типография С. Тухбиндер, 1917. С. 2.

12. Там само. С. 3.

13. Там само. С. 4.

14. Там само. С. 6.

15. Пролетариат и социализация земли. Каменец-Подольск, 1917. 7 с.

16. Пролетариат и социализация земли. Каменец-Подольск: Типография С. Тухбиндера, 1917. 8 с.

17. Пролетариат и социализация земли. Каменец-Подольск, 1917. С. 1.

18. Там само. С. 3.

19. Там само. С. 6.

20. Там само. С. 7.

21. Аграрный вопрос. Речь В. М. Чернова на всероссийском съезде крестьянских депутатов. Каменец-Подольск: Электрическая типография Б. В. Вайнбаума, 1917. 12 с.

22. За что мы боремся? Каменец-Подольск: Электро-типография Б. Вайнбаума, 1917. 36 с.

23. Там само. С. 2.

24. Там само. С. 25.

25. Там само. С. 27.

26. Там само.

27. Кто такие социалисты-революционеры и чего они добиваются? Каменец-Подольск: Электрическая типография Б. Вайнбаума, 1917. С. 10–11.

28. Постановление третьей конференции Московской организации Партии социалистов-революционеров. Каменец-Подольск: Электро-типография Б. Вайнбаума, 1917. 8 с.

29. Как распределить землю. Каменец-Подольск: Типография С. Тухбиндера, 1917. 8 с.

30. Зак С. С. Трудовому народу об Учредительном Собрании. Каменец-Подольск: Электро-типография Б. Вайнбаума, 1917. 8 с.

31. Там само. С. 8.

32. ЦДІАК України, ф. 1435, оп. 1, спр. 9, арк. 105.

33. Там само, арк. 104.

34. Там само, арк. 106.

35. Там само, арк. 113.

36. Там само, арк. 114.

37. Там само, арк. 108–108 зв.

38. Там само, арк. 109–109 зв.

39. Там само, арк. 112–112 зв.

УДК 903.2(477.44)

Бакалець Олексій, кандидат історичних наук, доцент, професор кафедри соціально-економічних дисциплін КЗВО «Барський гуманітарно-педагогічний коледж імені Михайла Грушевського

НОВІ ЗНАХІДКИ ПАМ'ЯТОК ЧЕРНЯХІВСЬКОЇ КУЛЬТУРИ В МІСТІ БАР ВІННИЦЬКОЇ ОБЛАСТІ

Анотація. Автор статті робить спробу узагальнити результати досліджень пам'яток черняхівської культури в місті Бар та його околицях, виявлених в останні десятиріччя археологами, істориками, працівниками Барського історичного музею, краєзнавцями Барського краю, вводить до наукового обігу нові артефакти доби черняхівської культури III - IV ст., виявлені в останні роки на території західної частини сучасного міста Бар Вінницької області, зокрема поблизу притоки р. Рів – Горпинки.

Ключові слова: черняхівська культура, денарій, ауреус, антонініан, кераміка, фібула, залізні вироби, пластика.

Протягом ХХ – на поч. ХХІ ст. на території міста Бар та колишнього Барського району Вінницької області працювало близько десятка археологічних

експедицій, організованих Вінницькою обласною археологічною інспекцією, обласним краєзнавчим музеєм, інститутом історії, етнології і права Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського та Інститутом археології НАН України. Результати цих досліджень відбиті у наукових звітах експедицій, обласних, районних, міських періодичних виданнях, збірниках Вінницьких історико-краєзнавчих конференцій, у матеріалах I Міжнародної науково-практичної конференції «Бар. Барська земля крізь призму століть» (2008 р.)[1].

За нашими підрахунками в краї зафіксовано понад 80 поселень давніх людей – кургани та 6 поселень доби Буго-Дністровського неоліту (VI–V тис. до н.е.) (с. Кошаринці, Кузьминці, Міжлісся, Мальчівці, Верешки, Мартинівка), 13 – трипільських поселень доби енеоліту (IV–III тис. до н.е.) (с. Ялтушків I, II, III, Бригідівка, Маньківці, Комарівці, Ходаки, Войнашівка, Пилипи, Польове, Гайове, Колосіївка, Комарівці), 5 – доби бронзи (II–I тис. до н.е.) (с. Васютинці, Сименки, Сеферівка, Барські Чемериси, м. Бар), 5 поселень і 6 курганів доскіфського (VIII–VII ст. до н.е.) та скіфського періоду (VII–III ст. до н.е.) (с. Ялтушків, Комарівці, Колосіївка, Гайове, Українське, Іванівці, Широке, Маньківці, Кошаринці), 2 поселення кельтів (с. Ульянівка, Кошаринці), 58 черняхівських та вельбарських поселень II–IV ст. н. е. [2, с.7–8].

Чисельні знахідки поселень східних слов'ян, які відносяться до зарубинецької, черняхівської, комарівської та чорноліської культур II–V ст. н. е., виявлені вздовж р. Примощаниця, р. Лядова, р. Рів та їх приток Рівець, Горпинка, поблизу сіл Митки (урочище «Золоті ключі»), Гармаки, Гайове, урочище «Барське», Маньківці, Ялтушків, Сеферівка, Верхівка, Кузьминці, Гулі та інших сіл, м. Бар (Капцанівка) та інших [3, с. 63–74].

На території міста Бар розкопано курган доби бронзи, а в урочищі «Рів» знайдено залишки давньоруського поселення X–XI ст., за 7 км на Північ від міста, поблизу с. Іванівці у 2019 р. в лісі виявлено залишки земляних укріплень городища, залізної зброї, кінської зброї, сільськогосподарського реманенту часу Болохівської землі XII–XIII ст. [4, с. 100–112].

Перші свідчення про черняхівські поселення в краї ми черпаємо з «Археологічної карти Подільської губернії» Є. Сіцінського (1901) та «Історії рідного краю» (Бар, 1991 р.), де зазначено: «Мідна монета римського імператора Септимія Севера 194 р. н.е. була знайдена в кінці XIX ст. на місці древнього поселення в урочищі Золотий Ключ біля с. Митки Барського району» [5, с. 7]. В історико-краєзнавчому нарисі «Бар – ключ до Східного Поділля» Бакалець О. А., Йолтуховський М. П., Меснянкін Є.Й., Нетубський Б. М. автори зазначили наступне: «сюди (де в майбутньому було побудоване м. Ров і м. Бар) ще у перші століття нашого літочислення завозили античні товари, про що свідчать знахідки

археологів П. Хавлюка і В. Восколупа (1997 – 2000 рр.) на черняхівських поселеннях с. Гайове-Гармаки [6, с. 7].

Влітку 1997 р. П. І. Хавлюком та В. П. Восколупом в результаті археологічної розвідки було відкрито три черняхівських поселення вельбарського типу біля сіл Гармаки і Гайове. Вивчення даних пам'яток продовжувалося влітку 1998 та 1999 р. Поселення біля с. Гармаки в урочищі «Калинівка» розташоване на пологому березі і має площу близько 10 га. Під час розкопок 1998 р. тут виявлено залишки наземного житла. Культурний шар складається із глиняної обмазки стін, кераміки, вугілля, попелу та кісток тварин. Друге поселення поблизу с. Гайове знайдене в урочищі «Барське». Воно займає площу близько 3 га вздовж р. Рівець – притоки р. Рів. На поселенні розкопано у 1998 р. наземне житло площею 7 на 5 м. Поблизу житла знайдено три залізні ножі з горбатою спинкою, керамічне грузило від вертикального ткацького верстата, кістки тварин та дві бронзові фібули. У цьому ж урочищі, але на відстані 1,5 км, виявлені сліди третього поселення. Всі три поселення характеризуються переважною більшістю ліпної кераміки, майже вся кераміка, виготовлена на гончарному крузі – завезена із Північного Причорномор'я. Поселення датуються кінцем II – сер. III ст. н. е. Поселення такого типу відомі також у с. Комарівці (за 6 км від м. Бар) в урочищі «Грабарка» [7, с. 25–26].

В межах міста (лівий берег р. Рів, Капцанівка) при прокладенні побутового газопроводу у 1997 р. знайдена латунна антична монета із зображенням богині Діани (на нашу думку це був латунний ас із зображенням дружини римського імператора Антоніна Пія (138–161) Фаустини Старшої) [8, с.7].

В експозиції Барського історичного музею наявні численні знахідки поліетнічних поселень, римські монети – денарії, які відносяться до черняхівської та вельбарської (германської) культур II–V ст. н.е. Вони були виявлені у 2011–2013 рр. вздовж річок Мощаниця, Рів, Рівець, Лядова та їх приток, поблизу сіл Митки (урочище «Золоті ключі»), Гармаки, Гайове, урочище «Барське», Маньківці, Ялтушків, Сеферівка, Бригідівка, Верхівка, Кузьминці, Гулі, м. Бар. Ранні слов'янські та готські поселення черняхівської доби, продемонстровані залишками залізних вістр для стріл, списів, сокирою із своєрідним ритуальним орнаментом, ножами, предметами побуту, кінською збруєю, бронзовими пряжками, наручними прикрасами, залізними, бронзовими і срібними фібулами, мідними та латунними гудзиками, кільцями різних розмірів [9, с.7–9].

Германські племена готи – представники вельбарської культури, які проживали на південних українських теренах у II–IV ст. н.е., у Барському історичному музеї представлені залізними виробами, ножами із характерною горбатою спинкою, бронзовими і залізними фібулами, фрагментами глиняного

ліпного (жовто-оранжевого кольору), завезеного із Північного Причорномор'я і Римської імперії гончарного посуду сірого та оранжевого кольорів.

Нами на сьогоднішній день на території Поділля зафіксовано 345 поселень черняхівської [10], у тому числі 58 поселень (16,8%) черняхівської та вельбарської культур на території колишнього Барського району [11, с. 10–15].

На території м. Бара виявлено 3 поселення – перше в районі Капцанівки поблизу р. Рів, друге – в урочищі «Барське», третє – за 0,5–0,7 км на північний захід від новобудов м. Бара поблизу річки Горпинка. Численні знахідки артефактів черняхівської та вельбарської культури на теренах Барщини гармонійно поєднуються зі знахідками римських монет I–IV ст. [12, с. 86–102].

Що стосується Барського регіону, то публікації про знахідки римських монет I–IV ст. н. е. майже відсутні. Виключенням є праці Є. Сіцінського: «Археологічна карта Подільської губернії» (1901 р.), у якій за 1890 р. зафіксоване велике черняхівське поселення поблизу с. Миток Могилівського повіту в урочищі «Золотий ключ», де «знайдена бронзова римська монета Септимія Севера (193–211), карбована у 194 р. н. е.» [13, с. 105.] та «Поселення черняхівської культури II–III ст. н. е. в урочищі «Золотий ключ» поблизу с. Митки Барського р-ну Вінницької області» (2014 р.) [14, с. 25–29], «Барський районний історичний музей. Путівник» (2014), в яких автор демонструє світлини та характеризує 5 срібних денаріїв і мідний квадранс з фондів Барського історичного музею з урочища «Золотий ключ» та потертий денарій Антоніна Пія з черняхівського поселення поблизу с. Бригідівка Барського району (Сьогодні Жмеринського району) [15]. Нами у 2021 р. в ж. «Нумізматика і фалеристика» детально проаналізовано 42 знахідки римських монет, бронзової пластики, кераміки та залізних предметів часу черняхівської культури [16, с. 10–15].

Нашою метою є спроба на основі найновіших знахідок монетно-речових скарбів та окремих римських монет на території Барщини, підтвердити тривалі торгово-економічні зв'язки місцевого населення доби черняхівської культури з римським світом, розкрити масштабність цих зв'язків та різноманітність монетних номіналів, які використовувалися в основній масі не як прикраси, а як засоби платежу та накопичення в умовах розвинутого грошового обігу. Поліетнічна, землеробсько-скотарська за своїм характером, вона ввібрала у себе досягнення матеріальної та духовної культури готів, які прийшли з Прибалтійських земель у кінці II ст. н. е., раньослов'янських племен та пізньосарматських войовничих тюркомовних жителів степового Причорномор'я.

Найбільший притік на подільські землі римських монет, пластики, гончарної кераміки (до завоювання цих територій гунами у 375 р. н. е.) відбувається за часів правління імператора Римської імперії Траяна (98–117 р.

н.е.), який після тривалих римо-дакійських війн, у 106 р. підкорив їх остаточно та за нетривалий період побудував знамениті «Траянові земляні вали», які проходили через Західне Поділля (їх залишки сьогодні чітко прослідковуються на території Городоцького, Чемеровецького та Кам'янець-Подільського районів Хмельницької області) (Рис. 4) [17, с. 290–308].

Найбільша кількість срібних денаріїв, золотих ауреусів, бронзових сестерціїв, мідних асів, приходиться на часи правління Траяна (98–117), Адріана (117–138), Антоніна Пія (138–161), Марка Аврелія (161–180), Фаустини Старшої – дружини Антоніна Пія, Фаустини Молодшої – дружини Марка Аврелія, Коммода (166–192), Луція Вера (161–169), Септимія Севера (193–211), коли відзначається максимальний притік римських монет у Східну Європу і зокрема в наш подільський регіон. Після серії римо-готських війн, в результаті яких Рим втрачає у 271 р. Дакію, готи стають сусідами Римської імперії.

Але в кінці III ст. н. е. за правління імператорів Максиміана та Діоклетіана (284–305) військові дії проти готів закінчуються успішно та наступив тривалий період стабілізації, коли римські східні провінції вели активну торгівлю з варварами, наймали їх на службу з метою захисту своїх східних володінь від вторгнень інших племен. Це був другий період бурхливого розквіту черняхівської культури, зокрема розвитку товарно-грошових відносин, сліди яких зафіксовані майже у кожному селі колишнього Барського району та в м. Бар.

Так, у 2012–2014 рр. в урочищі «Золотий ключ» зафіксовано понад 120 бронзових, залізних предметів та 30 фрагментів глиняного ліпного та гончарного посуду черняхівського та римського типів, які були передані до фондів Барського районного історичного музею. Серед артефактів переважають помаранчеві та темно-сірі кольори фрагментів глиняного посуду та прясець. Скарби містять бронзові ювелірні вироби – 2 гарно орнаментовані наручні прикраси, різноманітної форми фібули, пряжки, підвіски, накладки, дзвіночки, фрагменти дзеркала, пінцет, голки, свинцеві грузила, ручка та дві накладки для бронзового казана. Тут переважають бронзові (рідше залізні) фібули середньолатинського та зарубинецького типів. У побуті закріплюється змієподібна та «арбалетна» форми корпусу фібул. Фібула має деяку спорідненість із самострілом, у якого злегка зігнута ніжка. У скарбі наявні дві качкоподібні фібули та фібули у вигляді крокодильчика і птаха. Ці та інші вироби, знайдені в інших поселеннях району яскраво свідчать про те, що у черняхівців добре було розвинене ювелірне мистецтво (Рис. 5).

Але важливою особливістю є присутність на черняхівських поселеннях римських монет, що допомагає ідентифікувати досліджувану культуру, а також визначити період її існування і розвитку. Проаналізуємо топографію та склад

скарбового матеріалу і окремих знахідок римських монет, зафіксованих на території краю. Нами виявлено та зареєстровано 250 римських монет другої половини I – IV ст. н. е. в м. Бар та поблизу 24 сіл Барського краю [18, с. 10].

У 1996 р. на городі, за декілька сотень метрів від р. Рів місцевий житель викопав срібного римського денарія імператора Марка Аврелія (139–161). Вага знахідки становила 2,45 г, діаметр 18 мм [19, с.11].

У 1999 р., за свідченням місцевого жителя Бара С. Білоуса, в районі будівництва нових гаражів на західній окраїні міста викопано два римських срібних денарії імператорів: Коммода (177–192) та Антоніна Пія (138–161).

У 2013 р., за свідченням жителя м. Бара В. Донцова, поблизу правого берега р. Рів виявлено амулет латунний з зображенням римського імператора IV ст. [20].

Осіною 2019 р., після глибокої оранки на полі, за 0,5–1 км на північний захід від міста (новобудови «Золоте кільце») на полі, вздовж лівого берега річечки Горпинки – притоки р. Рів, виявлено черняхівське поселення розміром близько 600 x 100 м. На полі присутні сотні фрагментів ліпної та гончарної кераміки темно-сірого, жовто-сірого кольорів (Рис.6), декілька бронзових та залізна фібули (Рис. 7), 2 бронзові римські аси Антоніна Пія та Марка Аврелія і 4 денарії II ст. н.е.: Антоніна Пія, Марка Аврелія, Фаустини Старшої та Луція Вера. Раніше люди на своїх городах теж знаходили римські срібні та мідні монети.

У 2020 р. на черняхівському поселенні, по правому березі р. Рів (по старій дорозі до с. Шершні) виявлено бронзовий дельфінчик Ольвії VI–V ст. до н. е. та 42 срібні і лемісні денарії, 2 фрагменти денаріїв та 1 антонініан Римської імперії Філіпа I Араба III ст. н.е. Серед срібних денаріїв присутні монети імператорів I–II ст. н.е.: Тіта (1), Траяна (3), Адріана (3), Антоніна Пія (4), Марка Аврелія (5), Луція Вера (2), Коммода (3), Фаустини Старшої (2), Фаустини Молодшої (2), затерті – 5 [21].

Нові артефакти часу черняхівської культури були виявлені весною 2023 р. жителем міста Бар після глибокої оранки поля, на черняхівському поселенні поблизу річечки Горпинка за 0,5 км від сучасної забудови міста: фрагменти глиняної кераміки темно-сірого кольору, залізний ніж із надламаним кінцем довжиною 14 см, фібули, срібний денарій Коммода (вага), 1/2 срібного денарія Марка Аврелія (вага 1,62 г) та золотий ауреус імператора Коммода вагою 6,3 г, діаметром 30 мм. з пробитим отвором (дукач). На аверсі відкарбовано бюст Коммода вправо, навколо круговий напис латиною: COMMODVS TOVIVS AVG. На реверсі монети в центрі зображена богиня із рогом достатку у лівій руці, із птахом – у правій руці. Круговий напис: COSS III...

Отже, аналіз підйомного археологічного матеріалу, здійснений в ході експедицій 90-х рр. XX ст. на території Барського району, а також чисельні знахідки римських монет та бронзової пластики в останні десятиріччя XXI ст.,

переконають в тому, що на території Барського краю проживали племена черняхівської та вельбарської культур – ранні слов'яни та готи.

По-друге, в усьому ареалі черняхівської та вельбарської культури вражає величезна різноманітність речових та монетних пам'яток. Наявні археологічні матеріали дають можливість стверджувати про існування тут центрів гончарного виробництва. Починаючи з перших століть н. е. під впливом керамічного виробництва в римських провінціях черняхівські племена оволодівають умінням виготовлення кераміки на гончарному крузі.

По-третє, зв'язки з Причорномор'ям та римськими провінціями сприяють поширенню у побуті черняхівців привізної амфорної кераміки, прикрас та інших специфічних виробів, вина, парфум, дзеркал. Із римських провінцій також постував імпортований срібний та бронзовий посуд.

По-четверте, племена черняхівської культури знали місцеву ювелірну справу, виготовляли десятки різних бронзових виробів (насамперед фібули), що підтверджують численні монетно-речові скарби на території Барського краю.

По-п'яте, присутній у 58 монетно-речових скарбах Барського краю монетний матеріал включає основні римські номінали: золоті ауреуси, срібні денарії, антонініани, мідні аси 25 римських імператорів чи їх дружин кінця I–III ст. н. е. Серед римських монет також наявні лемісні денарії, вилиті у глиняних формах з потіну.

По-шосте, найбільше срібних та лемісних денаріїв сірого і чорного типів трапляються з зображенням римських імператорів: Тіта, Траяна, Адріана, Антоніна Пія, Марка Аврелія, Фаустини Старшої – дружини Антоніна Пія, Фаустини Молодшої – дружини Марка Аврелія, Коммода – сина Марка Аврелія, Луцілли зустрічаються в селах Митки – урочищі «Золотий ключ», Маньківці, Терешки та Гармаки, Гайове (урочище Барське).

По-сьоме, монетно-речові скарбові знахідки римських монет у м. Бар у 1996, 1999, 2013, 2019, 2020, 2023 роках на трьох черняхівських поселеннях поблизу приток р. Рів – Рівець, Горпинка та на правому березі р. Рів, яскраво засвідчують те, що місто Ров (перша документальна згадка зафіксована М. Грушевським у 1401 р.) та м. Бар (1537 р.) виростили на раньослов'янських та готських черняхівських і вельбарських поселеннях II–IV ст., а пізніше тут жили анти і улчи (відповідно у кінці IV–на початку VII ст. і у VII–X ст. н.е.).

Список використаних джерела та літератури

1. Бар. Барська земля – крізь призму століть/за наук. ред. М. Дмитрієнко. *Матеріали I Міжнародної науково-практичної конференції*. Бар, 2008. 448с.
2. Бакалець О.А. Барський районний історичний музей. *Путівник*. Вінниця: ФОП Рогальська І. О., 2014. 49 с.

3. Бакалець О.А. Археологічні пам'ятки Барського краю. *Історичні студії суспільного прогресу*. № 1. 2014. С. 63–74.
4. Бакалець О. А. Нові знахідки ковальських виробів з Болохівської землі XII–XIII ст. Археологія і фортифікація України. *Збірник матеріалів X Всеукраїнською участю науково-практична конференція Кам'янець-Подільського ДІЕЗ, присвячена 90-річчю від дня народження І. С. Винокура (1930–2008)*. Кам'янець-Подільський, 2021. С. 100–112.
5. Барладин І. Д., Живалов О. М., Йолтуховський М. П., Маліновський Ю. Л. Історія рідного краю. Ч.1. Краєзнавчі нариси про подільське місто Бар та його околиці з найдавніших часів до кінця XVIII століття. Бар, 1991. 70 с.
6. Бакалець О. А., Йолтуховський М. П., Меснянкін Є.Й., Нетубський Б. М. Бар – ключ до Східного Поділля. Історико-краєзнавчий нарис. Мальборк (Польща), 2009. 72 с.
7. Восколуп В. П. Вельбарські поселення на р. Рів. *Тези доповідей і повідомлень дев'ятнадцятої Вінницької обласної історико-краєзнавчої конференції*. Вінниця, 1999. С. 25–26.
8. Бакалець О. А., Йолтуховський М. П., Меснянкін Є.Й., Нетубський Б. М. Бар – ключ до Східного Поділля. Історико-краєзнавчий нарис. Мальборк (Польща), 2009. С.7.
9. Бакалець О.А. Барський районний історичний музей. Путівник. Вінниця: ФОП Рогальська І. О., 2014. С. 7 – 9.
10. Бакалець О., Шапринський В., Сулімов Р., Лесько О. Римська монета I–IVст. н.е. на теренах Поділля. Вінниця, 2022. 250 с.
11. Бакалець О. А. Знахідки римських монет на поселеннях черняхівської та вельбарської культур III–IV ст. н.е. на території Барського р-ну Вінницької області (за матеріалами фондів Барського районного історичного музею та приватних колекцій). *Нумізматика і фалеристика* № 3. 2019. С. 10–15.
12. Бакалець О., Шапринський В., Сулімов Р., Лесько О. Римська монета I–IVст. н.е. на теренах Поділля. Вінниця, 2022. С. 86–102.
13. Сіцінський Є. Археологічна карта Подільської губернії. К-П, 1900. С. 102.
14. Бакалець О. А. Поселення черняхівської культури II–III ст. н. е. в урочищі «Золотий ключ» поблизу с. Митки Барського р-ну Вінницької області. Матеріали Міжнародної наукової конференції «Сарматія від Алтаю до Дунаю» (до 30-річчя відкриття «царських» поховань біля с. Пороги Ямпільського р-ну). Вінниця, 2014. С. 25–29.
15. Бакалець О. А. Барський районний історичний музей. Путівник. Вінниця: ФОП Рогальська І. О., 2014. 49 с.

16. Бакалець О. А. Знахідки римських монет на поселеннях черняхівської та вельбарської культур III–IV ст. н.е. на території Барського р-ну Вінницької області (за матеріалами фондів Барського районного історичного музею та приватних колекцій). *Нумізматика і фалеристика*. № 3. 2019. С. 10–15.

17. Бакалець О. А. Генезис черняхівської культури на теренах Західного Поділля (за скарбовими матеріалами Городоцького та Кам'янець-Подільського районів Хмельницької області). *Археологія і фортифікація України. Збірник матеріалів XII-ї Всеукраїнської науково-практичної конференції, приуроченій 100-літній річниці з дня народження археолога Т. Г. Мовши (1922–2003)*. 28 жовтня 2022 р., м. Кам'янець-Подільський, 2023. С. 290–308.

18. Бакалець О. А. Знахідки римських монет на поселеннях черняхівської та вельбарської культур III–IV ст. н.е. на території Барського р-ну Вінницької області (за матеріалами фондів Барського районного історичного музею та приватних колекцій). *Нумізматика і фалеристика*. № 3. 2019. С. 10.

19. Бакалець О. А. Знахідки римських монет на поселеннях черняхівської та вельбарської культур III–IV ст. н.е. на території Барського р-ну Вінницької області (за матеріалами фондів Барського районного історичного музею та приватних колекцій). *Нумізматика і фалеристика*. № 3. 2019. С. 11.

20. Бакалець О., Шапринський В., Сулімов Р., Лесько О. Римська монета I–IV ст. н.е. на теренах Поділля. Вінниця, 2022. 250 с.

21. Авторський опис Р. Сулімова. 1 с.

УДК 94/81`373.21(477.43)

Борейко Валентина, директор бібліотеки Хмельницького кооперативного торговельно-економічного інституту

СЕЛО МИТИНЦІ НА ХМЕЛЬНИЧЧИНІ: 440 РОКІВ З ЧАСУ ПЕРШОЇ ПИСЬМОВОЇ ЗГАДКИ

Анотація. У статті йдеться про село Митинці Хмельницького району, Хмельницької області, його історію, топоніміку, обрядовість. Актуальність теми визначається тим, що кожна людина повинна знати своє минуле, історію своєї держави і малої батьківщини, де народилася і виросла.

Для написання статті використано дослідження краєзнавців різних років. Здійснено комплексний аналіз найрізноманітніших видів джерел: від окремих публікацій до усної історії. Стаття доповнена легендами та спогадами старожилів.

Ключові слова: краєзнавство, історія, топоніміка, село, Хмельницький район

Чимало сторінок багатой історії нашого краю до цього часу залишилися ще не прочитаними. Але дякуючи невтомності, наполегливій пошуковій діяльності вчених та краєзнавців, ми з вами розкриваємо все більше таємниць минулого. Адже всім добре відома стара істина, що без знання минулого немає майбутнього. Нині ми пізнаємо героїчну історію нашого краю, відроджуємо споконвікові традиції заради нашого спільного майбутнього – нашої держави і наших дітей. У всіх нас одна спільна мета – будувати сильну, заможну, незалежну державу.

Наша Україна багата чудовими селами. Свій ювілей, 440 років з часу першої письмової згадки у 2023 році, відзначає село Митинці, що на Хмельниччині.

Митинці – село Красилівської міської громади у Хмельницькому районі Хмельницької області. Розташоване село на лівому березні річки Бужок, притоки Південного Бугу. Населення становить 620 осіб.

Перша згадка в історичних документах про село Митинці датується 1583 роком. Її наводить краєзнавець Олександр Байдич у своїй праці «Крізь плин віків.: історія Красилівщини» [1, с. 245]. Микола Теодорович, зокрема, вказує, що в XVI столітті село входило до чисельних маєтностей князів Острозьких, і вперше як володіння К.К. Острозького під назвою «Житинець» помилково згадується в акті від 7 грудня 1601 року в донесенні возних Волинського воєводства Криштофа Щуки і Станіслава Яновського Луцькому гродському суду про те, що вони оглядали 24 серпня 1601 року містечка і села, спустошені і спалені татарами в 1593 році, в тому числі і село Митинці, при чому у всіх селах жителі відсутні [6, с. 248].

Походження назви села Митинці однозначно пов'язується з функціонуванням тут у минулому прикордонної митниці, де збирали податок за перевіз товарів через кордон королівських земель або володіння феодала. Цю версію підтримують як краєзнавці [3, с. 18], так і пояснюють місцеві жителі.

Упродовж багатьох сторіч річка Бужок була кордоном між Волиню та Поділлям. Ця межа зазначена як у багатьох описах, так і нанесена на відповідні карти і плани земель. Так, згідно з «литовськими обводами», кордон між Подільським воєводством і Волинською землею проходив у районі сіл Митинці і Вереміївка, саме по річці Бужок: «...від волинського містечка Волочищ до подільського поселення Чорного острова, пересікала цей гостинець і «просто дубровою» тягнулась «до Зеленої криниці», обходила її, доходила до «болота»(витоку) Бога, від нього північніше – до «болота» Божка, а за течією

останнього до впадіння в нього Смальчі зліва біля с. Митківці, по ній вверх до «гостинця», що йшов від м. Меджибожа до с. Пилявців...» [5, с. 16].

На мапі села 1828 року зазначено, що це «*Mappa gruntow Wsi Metyniec w gubernij Wolynskej? Powiecie Starokonstantynowskim lezacej...*» (Мапа ґрунтів села Митинець в губернії Волинській, повіті Старокостянтинівським розташованих), на самій карті, де зазначено село, є напис – *Wies Metynce* (село Митинці). У літературі кінця ХІХ століття назва села подається як «Мытинцы, а в польськомовній початку ХХ століття – «*Mytynce*» (Митинці). На плані землекористування колгоспу, який було складено у 1966 році, назву двічі подано як Митенці. Нині вживається назва Митинці.

Серед різних населених пунктів України Митинці мають своїх побратимів за назвами: с. Митинці – на Вінничині, с. Митниця – на Київщині, Львівщині, Рівненщині, Тернопільщині. Крім того, є ще с. Мита на Львівщині, с. Митаївка на Київщині, с. Митки на Вінничині, с. Митків на Черкащині, с. Митківка на Вінничині та с. Митківці на Хмельниччині [2, с. 672].

Село Митинці розкинулось понад річкою Бужок – на лівому його березі. Місцевість - низинна, часом заболочена. Гребля через Бужок з'єднує його з селом Хотьківці, яке розташоване частково паралельно до села Митинці, по інший берег річки.

Річка Бужок колись слугувала межею адміністративно-територіальних одиниць земельного поділу. У ХVІІІ ст. по ній проходив кордон між Волинським і Подільським воєводствами. Тоді Митинці належали до Волині, а Хотьківці – до Поділля. Коли ж було запроваджено Установлення про губернії (1775), по Бужку позначалася межа між Волинською та Подільською губерніями. А після проведення вже в Українській РСР адміністративно-територіальної реформи (1922–1925) села увійшли до Хмельницької області.

У ХVІ ст. село Митинці Чернелевецької волості належало до численних маєтків князів Острозьких. Вперше як маєток князя Костянтина Костянтиновича Острозького під назвою Житниці помилково воно згадується в акті від 7 грудня 1601 році. Возні Волинського воєводства Кшиштоф Щука і Станіслав Яновський доповідали Луцькому міському суду про огляд ними 24 серпня 1601 р. поселень, спустошених і спалених татарами 1593 р.

Певний час село належало до т. зв. столових маєтків Острозької ординації, потім перейшло до князів Любомирських. У 1724 р. ним володіли шляхтичі Свентеховські, від 1728 р. – князь Павло-Карл Сангушко, від 1753 р. Митинці від останнього Острозького ордината князя Януша-Олександра Сангушка перейшли до двох власників – князя Августа-Олександра Казимировича Чорторійського і князя Станіслава Любомирського.

У 1896 р. власником села став шляхтич Клюковський. Якщо на 1601 р. с. Митинці було пустою, то, за даними на 1629 р., у ньому нараховувалось 20 димів, тобто близько 120 осіб (з розрахунку, в кожному димі або хаті – одна родина чи шість осіб). У другій половині XVII ст. південна Волинь знову була розорена польськими й татарськими військами. І селяни вимушені були відновлювати свої поселення.

У польових дослідженнях науковця Зої Гурденко більш детально описано історію і побут села: «На 1728 р. у Митинцях фіксується 27 господарів, що мали одну голову тяглової худоби, і стільки ж господарів, що не мали, тобто загалом було 54 селянські господарства або близько 324 душ населення. У 1744 р. на кошти поміщика Цимковського в центрі села збудовано дерев'яну на кам'яному підмурку церкву Миколи Чудотворця з дерев'яною дзвіницею. Спочатку вона діяла як уніатська, а з 1794 р. – як православна. У 1884 р. зведені причтові будинки й господарські споруди.

На кінець XIX ст. у Митинцях було 97 дворів, 775 парафіян, 75 римокатоликів, 23 євреї. Цікаві історичні відомості наводить Теодорович у вищезгаданій праці про інвентар маєтку Острозької ординації с. Митинці, що зафіксовано в акті його надання у власність князю Павлу-Карлу Сангушку від 1728 р. Садиба поміщика в інвентарі: «Проти входу на подвір'я подвійні ворота, двір, обставлений частоколом з одного рогу, дерев'яна хата дубова з сіньми, в хаті троє вікон з дерев'яними лутками (під єдиним солом'яним покриттям), піч у хаті... з білими кахлями, старі двері прості без завісів з двома заціпками; проти хати – пекарня дерев'яна з чотирма вікнами з дерев'яними лутками, під єдиним солом'яним покриттям; на подвір'ї дерев'яний шпихлір і над ним хатинка з піччю й коминком, з двома вікнами, обрамленими лутками; дерев'яна стайня стара; стодола дерев'яна стара, шпихлери на збіжжя біля стодоли на гумні, льох різаним деревом обкладений, обора для худоби частоколом огорожена». Другий панський двір став на тому кінці села, звідки йде дорога до Красилова. Двір так само детально описано, і додається, що в селі церкву зроблено наполовину. Треба гадати, йдеться про храм Миколи Чудотворця, добудований 1744 р. Наведений опис панської садиби свідчить про те, що головною ознакою добробуту її власника стосовно інвентарю була велика кількість будівель господарського призначення. Що ж стосується житлового будинку, то він, на відміну від звичайної селянської хати, мав кахляну піч і був споруджений із кращих матеріалів. Старші селяни пам'ятають панський маєток, який існував ще й на початку XX ст. проти греблі між Митинцями та Хотьківцями. Від того господарства лишилися дві споруди – льох і стайня.

Забудова Митинців сформувалася вздовж шляхів, один з яких пролягає рівнобіжно р. Бужок, маючи напрямок з північного заходу на південний схід, а

другий долучається до нього у північному напрямку у бік Красилова. При перетині цих шляхів виникло поселення, панський маєток, а в подальшому – церква й парафіяльна школа. У радянські часи цю територію віднесено до земель громадського користування, де розміщено адміністративну будівлю та нову школу. Нову ж церкву було зведено біля ставка вже в роки незалежності України (старий храм, згадуваний в історичних джерелах, не зберігся).

Планувальна система Митинців отримала розвиток вздовж річки й утвореного на її базі ставка. Головною віссю плану села є стара вулиця, яка продовжується дорогою в напрямку сусідніх сіл Вереміївка і Котюрженці. У різні часи з обох боків цієї вулиці виникли короткі рівнобіжні їй, а також прямовисні до неї вулички. Щільніша мережа вулиць утворилася понад берегом. Більшість із них має вихід до ставка.

За роками побудови, житловий фонд села розподіляється таким чином: 1919–1945, 1946–1960, 1961–1970, 1971–1980, 1981–1990, 1991 і пізніше. Усього будинків 12, 102, 83, 61, 94, 271. З довоєнного періоду лишилося тільки 12 будинків, найбільшу кількість їх було споруджено в післявоєнне 15-ліття і в наступне за ним 20-ліття, а протягом останньої чверті століття будівництво майже не ведеться, що свідчить про занепад села. Довоєнні хати переважно викладені з глиновальку, лише кілька найдавніших хат кінця XIX–початку XX ст. муровані.

Первісне солом'яне чи (зрідка) черепичне покриття дахів у 1970-х роках замінено на шиферне або бляшане. Серед традиційних двочасткових (хата-сіни) та тричасткових (хата-сіни-комора, хата-сіни-хатина) жител вирізняються давні, складніші за планом. До останніх належать хата Л. І. Смоляк (початок XX ст.) та хата М. С. Франковича (1901 р.). Першу з них побудував Михайло Іванович Сліпчук. Хату перебудовували та поремонтували (1953, 1980 роках.). За спогадами діда Михалка, у селі була на панському дворі цегельня. Михалко спорудив хату із цегли, яку заробив чи купив у пана. Окрім хати, у дворі стояв хлів із причепом для дров (не зберігся) та льох. Хлів був глиновалькованим зі стовпами, льох – цегляним. Від цих споруд збереглися льох і хата з перебудовами. Розташування будівель у садибі таке: хата стоїть причілком відносно вулиці на відстані близько 6–7 метрів; хлів продовжує напрямок хати вглиб двору з невеликим відривом від неї; проти хатніх сіней – льох, обернений входом у бік вулиці.

У 1979 р. хлів було перебудовано, а ще в 1950 р. перероблено верхню частину льоху, склепіння ж і вхідна частина лишилися без змін. У 1994 р. на подвір'ї збудовано літню кухню. Хата має кам'яний фундамент, цегляні стіни, глиновальковане перекриття на трьох поперечних сволоках, по них – ригелі. Висота до стелі – 248 см, загальна площа – 45,2 м², зовнішні розміри будівлі –

573 см x 1040 см. По- 43 частково дві поперечні стіни поділяли хату на частини у співвідношенні 2 : 1 : 1, а поздовжня стіна поділяла перші дві частини на нерівні частки. Входили, як завжди, у сіни; за сіньми була піч із запічком, черінь, звернений до причілка; ліворуч – дві суміжні кімнати, між якими – грубка; праворуч – комора, що займала чверть будівлі. Житлова частина освітлювалася п'ятьма великими (73 см x 85 см) вікнами – двома на чільному боці, двома на причілку та одним на затиλλі. Внаслідок перебудов комору й піч було ліквідовано, натомість облаштовані дві додаткові кімнати. Хату Михайла Семеновича Франковича було побудовано 1901 р. за велінням пана дідові Степану (церковному старості), а той мусив одробить. Кажуть, що в селі було дві такі хати – цегляні з товстими (до 50 см) стінами, кладеними на вапняному розчині. Під ними – гранітний фундамент глибиною два метри. Чотирихилий на кроквах дах, критий бляхою. Зовні розміри будівлі – 625 см x 1132 см, висота стін – 2,5 метри. Внутрішні стіни первісно поділяли прямокутний обсяг хати хрестоподібно на чотири неоднакові частини, з яких у правій (вхідній) ще виокремлювалися сіни й комора. Із сіней був вхід до льоху, що містився попід хатою. Проти сінешніх дверей – кухня з великою піччю. Ліва половина будівлі складалася з двох кімнат. Підлога була глиняною, посипаною піском.

У 1976 р. було перероблено піч, вона зайняла частину комори. На місці колишньої печі утворилася маленька кімнатка. Окрім того, проти входу в хату зробили веранду. Хата стоїть зачілком до вулиці на відстані 5–6 метрів від огорожі. Причілок звернено вглиб садиби до господарського двору. Колись там була т. зв. клуня, в якій під спільним дахом розміщувалися три приміщення: курник, шопа, хлів. Стіни клуні були дильовані, дах – під соломою. Перед садибою на вулиці була дерев'яна із журавлем «кирниця». Потім знизився рівень ґрунтових вод, і воду тягнули вже мотузком з конопляного прядива. Хата Макодзьоба Григорія Гавриловича 1896 р. – найдавніша в селі. Як і дві попередні, вона належить до низки хат, побудованих паном, тобто на його кошт. Очевидячки, він надавав такі більш добротні, ніж звичайні, хати лише окремим селянам, за особливі послуги чи вірну службу при панському маєтку. Першим господарем хати був батько Григорія Гаврило Макодзьоб. Розміри плану хати: 548 см x 1257 см; висота стін – 226 см, товщина зовнішніх стін – 55 см, внутрішніх – 50 см. Ця хата має спільні риси з попередніми, однак відрізняється від них більшими розмірами, а головне – наявністю хліва в лівій половині під спільним дахом із житлом, що містилося у правій половині. Сіни й комора займають середину будівлі. Таким чином, в одній споруді поєднані головні функції селянського обійстя. У традиційному житлі це реалізовувалося в однорядних довгих хатах або хатах «погоном» Полісся, Карпат, Півдня України.

Серед жителів села збереглися і побутують легенди та перекази про виникнення та давню історію села. За однією з легенд, старе село, назва якого не збереглася, знаходилося в урочищі «Полянки» (поле площею 102 га.). Під час татарського набігу село було спалене. Молоде населення було забране в ясир, а старе вбите. Ті, хто залишився, втекли в ліси. Після цього люди не повернулися на старе згарище, а почали селитися над річкою Бужок, неподалік від пустого селища.

Існує ще одна легенда про те, що у тому старому селі стояла над річкою, в урочищі Гуральня, церква. За переказами вона пішла під землю і на тому місці утворилася криничка (Криничка на Ревусі), з якої люди п'ють воду і по цей час. Від джерела до річки іде рівчачок, але він ніби водоспад шумить і тому назвали Ревуха. Вона впадає в Бужок. Починається біля Воскодавинець і аж до Митинців – Ревуха. В яких роках це було, ніхто не пам'ятає. Старі люди переказують.

Список використаних джерел та літератури

1. Байдич О. В. Кризь плин віків.: історія Краси́лівщини. Краси́лів : [б. в.], 2003. 292 с.
2. Український РСР. Адміністративно-територіальний поділ. К., 1973. 816с.
3. Труды Подольского епархиального историко-статистического комитета. Вып. 9. Приходы и церкви Подольской епархии. Каменец-Подольский : Типогр. С. П. Киржацкого, 1901. 1064+175 с. Алф. покаж.: с. 1–175. Б. ц.
4. Гжимайло Ю.Д. Походження назв містечок і сіл Краси́лівщини : краєзнавч. зб. Краси́лів : Краси́лів друк, 1992. 22 с.
5. Крикун М. Адміністративно-територіальний устрій Правобережної України в XV-XVIII ст. Кордони воєводств у світлі джерел. К., 1993. 186с.
6. Теодорович Н.И. Истико-статистического описания церквей и приходов Волынской епархии. *Волынскыя епархыальныя вѣдомости*. 1895. № 26. С. 863–865.
7. Гурденко З. З історії формування поселення над річкою Бужок на Хмельниччині (за експедиційними дослідженнями). *Народна творчість та етнографія*, 2008. №5. С. 30–40.

Гриськова Наталія, аспірантка кафедри історії України, Кам'янець-Подільського національного університету ім. Івана Огієнка

ЗМІНА РЕЛІГІЙНОЇ СВІДОМОСТІ СЕРЕД СТАРОВІРІВ ПОДІЛЛЯ ЯК ПРИКЛАД МІЖКОНФЕСІЙНИХ ТРАНСФОРМАЦІЙ У ПЕРШІЙ ПОЛОВИНІ ХІХ СТОЛІТТЯ

Анотація. У статті розглянуто випадки зміни релігійної свідомості серед членів спільноти старовірів та їх перехід до офіційного православ'я. Вказано причини та мотиви, які зумовлювали вихід з розколу і перехід у православну конфесію. Відмічено роль урядових указів, що регламентували життя старовірів, а також місіонерську діяльність православного парафіяльного духовенства у міжконфесійних взаємовідносинах.

Ключові слова: старовіри, розкольники, конфесія, Поділля, самодержавство.

Російські старовіри емігрували з Московського царства на територію Подільського регіону на рубежі XVII–XVIII століть. Причиною цього було бажання уникнути релігійних переслідувань й утисків з боку царського уряду та зберегти віру предків, яку старовіри завдяки своїй замкнутості, релігійним поглядам та переконанням, зуміли зберегти до наших днів. При цьому їм вдалось зберегти стійкість і стабільність у звичаях, нормах і традиціях. Цим вони завдячували місцю церкви в їх житті й своєму релігійному менталітету, який мав властивість і здатність прижитись в різному етно-культурному та історичному середовищі, вміло підлаштуватись під зміну влади й законів. Краєзнавець Ю. Сіцинський відмічав, що розкольники живуть закрито, цураються інших національностей та іновірних осіб.

Майже усі належать до секти поповців, а члени їх духовної ієрархії нічим не відрізняються від своїх вірян, ні способом життя, ні мірою розумової освіти, ні зовнішнім виглядом [1, с. 4].

На Поділлі центрами старообрядницького чернецтва були два жіночі (Успенські) та один чоловічий Миколаївський монастир, які знаходились в с. Куренівка, Ольгопільського повіту Подільської губернії. Крім того, спільноти старовірів, які поділялись на попівців та безпопівців проживали в різних повітах губернії та мали свої молельні й церкви [2, с. 35]. В кін. XVIII на поч. XIX ст. старообрядницькі громади були досить чисельними в Пилипах Боровських, Слободі, Шурі Копієвській, Жуківцях, Добружі Подільської [3, с. 40]. Існували

місцевості в яких спільноти розкольників та безпопівців жили досить близько один від одного (Слобода Женишковецька і хутір Хлопов (Дружба)), але дана обставина аж ніяк не сприяла зближенню позиції у віросприйнятті [4, с. 58–59].

Дослідник історії старовірів Вітковський писав, що вони «...більш набожні, ніж місцеві селяни, значно міцніші їх у знанні святого письма і взагалі у своїх переконаннях, незрівнянно більш працелюбні і менше піддалися моральній порчі. При усіх їхніх забобонах, вони мають свіжий погляд на життя і людей... багато хто з них уміє читати» [5, с. 362.]. Однак, віросповідні трансформації, в напрямку зміни конфесійної приналежності, були непоодиноким явищем в спільноті старовірів-розкольників, які мали вхідний та вихідний характер. У чому ж насправді криється причина зміни конфесійної приналежності старовірів Поділля, і що змушувало їх полишати віру предків і переходити до офіційного православ'я.

Перш за все на зміну віросповідної свідомості старовірів кін. XVIII–п.п. XIX ст. впливала політика російського уряду. Видаючи певні закони, укази і розпорядження влада таким чином стимулювала примусово-добровільно переходити в православну церкву або єдиновір'я [6, с. 324]. Варто зазначити, що єдиновір'я було гілкою старообрядництва, допущеного на підставі єдності у вірі й спілкуванні з російською церквою [15, с. 7]. Воно вважалося «умовним єднанням» на відміну від безумовного приєднання до православної церкви, яке передбачало відмову від старого обряду. Старообрядці, що з'єднувались з православною церквою могли мати у єпархіях свої парафії і священників, які здійснювали богослужіння за старими статутами та звичаями. Змішаний шлюб міг вінчатися на вибір наречених у православному чи єдиновірному храмі, але дітей від такого шлюбу зобов'язували хрестити лише у православній церкві [16]. Правила єдиновір'я 27 жовтня 1800 р. були затверджені імператором Павлом I [17].

Аби стимулювати перехід старовірів до єдиновірної церкви уряд використовував різні методи, починаючи від обмежень в громадських сферах і закінчуючи переслідуваннями через наклепи та доноси [7, с. 290.]. Також було прийнято чималу кількість указів, які стосувались адміністративно-господарської сфери старовірів: заборону на будівництво церков, каплиць, молитовних будинків, проведення ремонту релігійних споруд [9, арк. 2–2 зв.], [10, арк. 4 зв.], самоправно відводити кладовища для поховання покійників та хоронити їх разом з православними [10, арк. 5.], відверто демонструвати свою віру тощо. Першим кроком, спрямованим на скорочення кількості розкольницьких храмів та каплиць, стала заборона їх будівництва і ремонту (1822 р.) яка, незважаючи на указ, досить часто порушувалася [11, арк. 3], [13, арк. 1]. Наприклад, черниці куренівського жіночого скита у Святу

Чотиридесятницю у 1833 р. самовільно підвішали під божницею 3 невеликі дзвони, в які дзвонили до другого дня Світлого Воскресіння. Але коли економія про це дізналась дзвони змусили зняти [12, арк. 7 зв.]. Подібно до цього були зняті дзвони з розкольницьких каплиць в Ушицькому [13, арк. 11.], Літинському й Ольгопольському уїздах. Земські ісправники доповідали, що в їх відомствах були зняті дзвони без усякого зі сторони старообрядців супротиву, і віддані для зберігання у відомство місцевого православного духовенства [13, арк. 15–15 зв.]. Таким чином уряд домогся скорочення кількості релігійних споруд старовірів та обмежив можливість пропаганди і демонстрації їхньої віри і обрядів, які б спокушали православне населення.

Одним із методів впливу на старовірів, який ліквідував їх права у громадській сфері було обмеження у громадянських і виборних правах. Так, в 1832 р. уряд заборонив обирати з числа старовірів членів у магістрат м. Балти. Повірений від спільноти розкольників Тимофій Атаманов звернувся у магістрат м. Балти з проханням пояснити причини, які забороняли обирати старообрядців [14, арк. 1]. Поліцмейстер з членами магістрату і повітовим стряпчим повідомили, що вони «не мають необхідності оголошувати про це, оскільки мають секретний на те припис» [14, арк. 1 зв.]. Виявилось, що в указі 27 травня 1820 р. стосовно проведення купецьких і міщанських виборів аби створити перешкоди для поширення розколів передбачені наступні правила: «жителів православного сповідання завжди призначати на посади. Коли число їх буде досить обмежено допускати до обіймання і розкольників, які визнають священство. Безпопівців допускати тих, хто молиться за царя і визнає шлюб» [14, арк. 5–5 зв.].

Під час реєстрації заявлених капіталів частина купців-старообрядців пред'являла в Подільську казенну палату свідоцтва про свою приналежність до єдиновір'я, тобто офіційної церкви. На основі цих документів старовірів і зачислили в купецькі гільдії. В 1859 р. балтські купці-розкольники Єгор Фомін, Михайло Кушнерьов та Мойсей Лапін записалися в купецькі гільдії. Причиною цього було представлення документів, які посвідчували їх приналежність до греко-католицької унійної церкви, що дуже сумнівно. Купець 3-ї гільдії Прокіп Лощенов узагальнив і вказав, що належить до християнського віросповідання. Пізніше у листі балтському городничому підполковнику і кавалеру Макарову він пояснював: «я ні до православної, ні до єдиновірної церкви не належу, а послідую того самого сповідання як мої батьки, старообрядницького, і до цього часу обряди виконую акуратно; у попередній відповіді моїй написав, що я віри християнської тому, що віру в якій я знаходжусь інакше назвати неможна» [25, арк. 55–55 зв.].

Та чи дійсно балтські старовіри тяготились сповіданням своєї древньої віри? На думку авторки статті, швидше за все це була вимушена міра (прийняти греко-католицтво) спричинена громадською та економічною необхідністю. Цікавим залишався і той факт, що офіційно греко-католицької церкви уже 20 років як не існувало. Можливо, це був спосіб уникнути певних релігійних обов'язків та їх необмінного виконання перед Церквою і законом.

В 1859 р. Павло Лапін обминувши 2 гільдійну ступінь, заявив про наявність капіталу, що дозволило зачислити його до 1 гільдії. З цією метою 29 жовтня 1858 р. в м. Єлисаветграді він обвінчався з дочкою єлисаветградського купця Ганною Олексіївною Соколовою в єдиновірській церкві [25, арк. 2–4 зв.; арк. 40]. Коли ж Лапін помер, то місцеві благочинні священники не погоджувалися поховати його на розкольницькому кладовищі аби не допустити посоромлення релігії від розкольників, адже Лапін навернувся з розколу в єдиновір'я [25, арк. 59], і обов'язок звершення поховального обряду за сутністю законів цивільних і духовних повинен належати священникам пануючої церкви [25, арк. 60 зв.].

Урядові укази мали не лише обмежувальний характер але й спонукали через економічну і судову сфери до переходу у православ'я. 29 січня 1858 р. вийшов імператорський указ про надання розкольникам краю, які навертаються у православ'я, трирічного звільнення від плати податків [18, арк. 2–2 зв.]. Уряд пішов ще далі, видавши 10 березня 1859 р. постанову Комітету Міністрів «Про звільнення від нагляду поліції розкольників, які звернулися до Святої Церкви», яка похитнула віру чималої кількості осіб.

У постанові зазначалось: «надати начальникам губерній право звільняти від нагляду поліції тих розкольників, котрі будучи віддані під нього за дії з розколу звернуться до Святої Церкви» [19, с. 194].

Найболючішим для старовірів, але дуже дієвим для російського уряду, став указ про законнародженність дітей. За царським указом 1852 р. законнародженими визнавалися лише ті діти, які разом з матір'ю чи батьком переходили в офіційне православ'я або приймали хрещення у православній церкві. Батькам-старовірам заборонялося виховувати православних дітей у своїй вірі. В разі порушення цієї заборони їх притягували до суду [20, с. 131–132]. Це було жорстоко але дієво: заради майбутнього своїх дітей старовіри були змушені переходити до державної церкви, охрещувати у ній дітей та давати підписку про їх виховання у православ'ї.

Існували випадки добровільного переходу старовірів у православну конфесію, які були пов'язані з внутрішньо-сімейними конфліктами. Міщанина Лахтіна Лахтінова законна дружина Параскева перед начальством оголосила сердечне бажання прийняти православну віру. При цьому Параскева наполягала аби шлюб їх закінчився і був розірваний. Оскільки не бажала проводити з

чоловіком у згоді подружнє життя «який скитається по різних місцям... займався лише одним п'янством і навіть публічно наносив жорстокі побої» для чого узятий під варту частого пристава і прийняти православ'я не хоче [8, арк. 21–21 зв.]. Чоловік її Лахтіон не погоджувався на розірвання шлюбу і просив аби «дружині моїй Параскеві дозволити жити зі мною» [8, арк. 10–10 зв.]. Ситуація вирішилась тим, що подружжя примирилось, але кожен залишився при своїй вірі.

В 1858 р. уряд видав настанови духовенству в справах розколу і міжконфесійних відносинах [22, арк. 2.]. Певні пункти даної настанови були грамотно і чітко прописані, вказуючи на те, як потрібно вчиняти цивільній та духовній владі у справах взаємовідносин зі старовірами:

1. У справі розколу цивільна влада діє єдинодушно з духовною, взаємно прагнучи однієї головної цілі – викорінення в народі розкольницьких заблуджень;

2. Поліцейські розпорядження по відношенню протизаконних дій розкольників належать цивільній владі; духовенство у подібні розпорядження не втручається обмежуючись колом дій чисто духовних;

3. Приходське духовенство у справах розколу входить по даним справам до свого єпархіального архієрея; з цивільним начальством входить у відношення лише у певних випадках [21, арк. 4.];

5. Цивільна влада піклується аби при виконанні розкольниками треб не було з їх сторони публічного показу розколу спокусливого для православних, а тому громадянська влада не дозволяє здійснення розкольницьких обрядів явно або з ознаками показу [22, арк. 2 зв.]. Під публічним проявом розколу потрібно розуміти: хресні ходи, спів за межами молельні, і спів у середині молелень який було б чути зовні, урочисте звершення хрещення і супровід тіл померлих на кладовище в мантиях, клобуках та інших розкольницьких одягах зі співом, зведення над молельнями хрестів, їх ремонт і використання при них коло колів [22, арк. 3–3 зв.], [21, арк. 4 зв.]. Так, Ямпольський земський урядник заборонив розкольникам с. Великої Косниці збиратись для молитви в домових каплицях, і зобов'язав підпискою 3-ї гільдії купця-розкольника Даниїла Іванова Кузьміна скасувати каплицю у своєму домі й надалі, без дозволу начальства, такої не влаштовувати [10, арк. 8–8 зв.].

9. Місцева влада зобов'язана звертати особливу увагу на дії старшин та інших поважних осіб розколу, прагнучи розположенням їх на користь святої справи возз'єднання з церквою [21, арк. 5.];

11. Розслідування про навернення православного в розкол розпочинати після отримання від єпархіального начальства позитивного про це повідомлення, і після використання щодо наверненого сили духовних увіщань до полишення заблуджень [21, арк. 5 зв.]. Це була дієва інструкція, яка регулювала діяльність

цивільної та духовної влади, вказуючи на правопорушення за які винуватець ніс відповідальність перед законом.

Другим чинником, що впливав на зміну релігійної свідомості старовірів була місіонерська робота православного духовенства, яке взаємодіяло з органами місцевого самоврядування, юридичними та адміністративними установами. Саме робота духовенства щодо навернення старовірів у православ'я, була одним із ключових моментів, які сприяли міжконфесійним трансформаціям. Приходські священики відвідували села і місця проживання старовірів, проводячи з ними бесіди та переконуючи їх силою слова. Це були особи які добре знали побут старовірів і вміли вести з ними приватні розмови, й відразу помічали найменші зміни у суспільно-конфесійній та економічно-господарській сфері взаємовідносин між православними вірянами та старовірами. Їх близьке проживання і взаємовідносини у соціальній та господарсько-економічній сфері турбувало духовенство «аби вони ввірених їм прихожан до свого заблудження не привабили і пагубним своїм забобонам не схилили», що могло стати причиною переходу в секту старовірів [12, арк. 2.]. Крім того, священики мали пильний нагляд аби розкольники не будували нових споруд для богослужіння та відкрито не афішували свої обряди і вірування [23, арк. 2.].

Незважаючи на усі міри і заходи уряду й духовної влади, спрямовані на обмеження прав старовірів, священики звітували у консисторію, що розкольники відкрито хрестять своїх дітей і укладають шлюб у церкві, де таїнства звершують приїжджаючи із за кордону священники (Молдавії, Австрії) [24, арк. 12.]. Так, розкольники с. Жуковців, Людавці, Слободі Вінницькій «ніяк не приховуються: весілля відмічають відкрито, возять до хрещення дітей і до вінчання їздять, по даній повістці, п'ятьма і десятьма парами; одно лише міцно приховують – присутність між ними закордонного священника – хто він саме, коли буває і звідки саме» [24, арк. 12 зв.]. Благодійний священник Балтського повіту Миколай Попов у рапорті єпископу Іринарху доповідав: «При усьому старанню моему до просвітлення балтських розкольників, при кожному вдалому випадку, релігійно-моральний стан їх до цього часу не змінився. Є надія, що воно скоро зміниться, оскільки більшу частину з них утримує в заблудженнях розколу частково страх старих людей, особливо упертих, а головним чином невігластво. Багато з них або взагалі не дотримуються своїх грубих звичаїв або тримаються таких лише для виду; а деякі навіть не протирічать православним переконанням й інколи бувають в православній церкві, особливо при звершенні шлюбів [25, арк. 5.]. Очевидно, що вони обтяжуються своїм теперішнім станом, але через невігластво не мають сил відстати від нього» [25, арк. 5 зв.].

Могильовського повіту, 4-ї округи, багодійний священник Павло Білінський у рапорті єпископу Леонтію зазначав: «В приході ввіреної мені

округи Барських Чемерис знаходяться спільноти старообрядців, які складаються з 40 душ чоловічої і 50 жіночої статі, які при усьому старанні місцевого священика про урозуміння їх в православному розумінні істин віри, залишаються неприхильні» [26, арк. 2.]. Резолюція єпископа була однозначною: «не залишати без переконання заблудших», «продовжувати при зручному випадку пастирські увіщання заблудших у вірі, про возз'єднання з розколу до православ'я або єдиновір'я. Про наслідки переконання доповідати щороку» [26, арк. 2 зв.–арк. 3.].

Отже, на зміну віросповідної свідомості старовірів кін. XVIII–п.п. XIX ст. впливала політика російського уряду. Видаючи певні закони, укази і розпорядження влада таким чином стимулювала примусово-добровільно переходити у православну церкву або єдиновір'я, яке було гілкою старообрядництва, допущеного на підставі єдності у вірі й спілкуванні з російською церквою. Також було прийнято чималу кількість указів, які стосувались адміністративно-господарської, громадської та сімейної сфери й обмежували їх права старовірів у громадянських і виборних структурах. Урядові укази мали не лише обмежувальний характер, і але й спонукали через економічну і судову сфери змушували до переходу у православ'я. Певним чинником, що впливав на зміну релігійної свідомості старовірів була місіонерська робота православного духовенства, яка також сприяла міжконфесійним трансформаціям.

Список використаних джерел та літератури

1. Сіцинський Ю. Приходи і церкви Подільської єпархії. Кам'янець-Подільський, 1903. 1064 с.
2. Наулко В. Хто і відколи живе в Україні. Київ, 1998. 80 с.
3. Поділля. Історико-етнографічне дослідження. Київ, 1994. 504 с.
4. Таранець С. Старообрядництво України: питання історії і його сучасного стану. Старообрядництво: історія і культура. Випуск, 2. Барнаул, 2003. С. 58–65.
5. Вітковський О. Про розкольників в Подільській губернії. Вітчизняні записки. Б. м. і р. 362 с.
6. Нікольський Н. Історія руської церкви. Москва, 1990. 541 с.
7. Джерела по історії Куренівських старообрядницьких монастирів XIX–п.п. XX ст. Збірник документів. Київ. Куренівка, 2006. С. 290.
8. Державний архів Хмельницької області (далі ДАХМО). Ф. 315. Оп. 1. Спр. 1380. Справа по ходатайству старообрядця Лахітіна про дозвіл відновити розірваний шлюб з колишньою дружиною його Лахітіною Парасковією, яка прийняла православне віросповідання. 3 квітня 1852 р.–30 жовтня 1852 р. 22 арк.

9. ДАХО. Ф. 315. Оп. 1. Спр. 1456. Справа про закриття розкольницької каплиці в с. Краснянці, Ямпольського уїзда. 20 травня 1857 р.–17 червня 1858 р. 24 арк.

10. ДАХО. Ф. 315. Оп. 1. Спр. 1560. Справа про закриття каплиці старообрядців в с. Великій Косниці, Ямпольського уїзда в будинку Кузьминських. 5 січня 1861 р.–15 січня 1865 р. 61 арк.

11. ДАХО. Ф. 315. Оп. 1. Спр. 1585. Справа про побудову і ремонт споруд в Куреньовських розкольницький скитах. 31 грудня 1862 р.–23 листопада 1863 р. 8 арк.

12. ДАХО. Ф. 315. Оп. 1. Спр. 1166. Справа по донесенню священника Миколаївської церкви с. Вербки Чечельницької Ольгопольського уїзда Чайковського про розкольників, які розташувались біля цієї церкви. 28 квітня 1832 р.–5 вересня 1833 р. 26 арк.

13. Центральний державний історичний архів України, м. Київ (далі ЦДАК) ЦДАУ, м. Київ. Ф. 442. Оп. 348. Канцелярія київського, подільського і волинського генерал-губернатора, м. Київ. Секретна частина 2 стіл. 1844 р. Спр. 40. Про старообрядців і їх церквах в м. Літині і деяких інших. 1 жовтня 1841 р. 16 арк.

14. ЦДАУ, м. Київ. Ф. 442. Оп.1. т.1. Канцелярія київського, подільського і волинського генерал-губернатора, м. Київ. Поліцейська частина. 1827-1840. Спр. 1483. Справа про заборону вибирати з числа старообрядців членів у магістрат м. Балти, Балтського повіту уїзда, Подільської губернії. 17 жовтня–15 грудня 1833 р. 12 арк.

15. Шлеєв С. Єдиновір'я у своєму внутрішньому розвитку. Москва, 1910. 20042 с.

16. Єдоновіря. URL: <https://ru.wikipedia.org/wiki/%D0%95%D0%B4%D0%B8%D0%BD%D0%BE%D0%B2%D0%B5%D1%80%D0%B8%D0%B5>.

17. Платон. Правила започаткування (введення) єдиновіря 1800 р. URL: <http://krotov.info/acts/18/3/18001027.html> (дата звернення: 12.09.2023).

18. ДАХО. Ф. 315. Оп. 1. Спр. 1469. Журнал засідання консисторії про надання розкольникам, які приєднуються до православного віросповідання льгот в платежі податків. Травень 1858 р. 3 арк.

19. Звід законів Російської імперії (ЗЗРІ). Зібрання (1825–1881). Реєстр хронологічний СПб., 1859. Т.34. Ч.3. ст.194.

20. Поліщук Ю. Російські старовіри в Україні. Діалог, 2002. № 3. с. 130–142.

21. ДАХО. Ф. 315. Оп. 1. Спр. 1462. Указ Святійшого Правлячого Синода. Журнал консисторії, переписка з департаментом спільних справ про міри боротьби з розкольниками. 9 грудня 1858 р.–2 січня 1859 р. 8 арк.

22. Державний архів Вінницької області (далі ДАВО). Ф. 506. оп. 1. Спр. 194. Указ ПДК Вінницькому ДП про заборону поширення організації сект розкольників серед селян. 24 січня 1859 р.–2 грудня 1859 р. 6 арк.

23. ДАХО. Ф. 315. Оп. 1. Спр. 1629. Справа про будівництво розкольників в с. Барських Чиримисах дерев'яної каплиці. 28 грудня 1864 р.–5 березня 1865 р. 5 арк.

24. ДАХО. Ф. 315. Оп. 1. Спр. 1235. Справа про самовільний відвід землі під кладовище розкольників с. Медвежє Ушко, Вінницького повіту уїзда. 1 жовтня 1842 р.–15 травня 1859 р. 20 арк.

25. ДАХО. Ф. 315. Оп. 1. Спр. 1490. Справа про проживаючих в м. Балта з інших губерній купців з розкольників. 29 травня 1859 р.–29 квітня 1866 р. 124 арк.

26. ДАХО. Ф. 315. Оп. 1. Спр. 1637. Справа про небажання старообрядців с. Барських Чемерис, Могилівського повіту уїзду приєднатися до православного віросповідання. 11 січня 1865 р.–5 березня 1865 р. 3 арк.

УДК 903.2(477.43)

Гуцал Віталій, кандидат історичних наук, доцент кафедри спеціальних історичних і правознавчих дисциплін Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка

ІСТОРІЯ ДОСЛІДЖЕННЯ АРХЕОЛОГІЧНИХ ПАМ'ЯТОК ПОБЛИЗУ С. КУПИН

Анотація. У статті подаються матеріали про історію дослідження археологічного мікрорегіону в околицях с. Купин, які з перервами тривають уже понад сто років. Під час розвідок і розкопок зібрано колекцію артефактів, які поповнили фонди Варшавського та Городоцького музеїв.

Ключові слова: Купин, археологія, поселення, кургани.

Завдяки сприятливим географічним та кліматичним особливостям значні території сучасної України впродовж тисячоліть тією чи іншою мірою заселялися людськими колективами. Не є виключенням й територія Поділля, яка за кількістю виявлених різночасових пам'яток може вважатися однією з

найбільш густозаселених в археологічному плані. Такий результат формувався впродовж багаторічних підготовчих зусиль, пов'язаних із заходами щодо виявлення, фіксації, дослідження та охорони старожитностей.

Загалом поштовхом до вивчення історичної спадщини Поділля стали книги відомого польського історика, подолянина графа Яна Потоцького, написані та видані французькою мовою в 1805 р. у Петербурзі. В одній із них під назвою «Давня історія Подільської губернії» йшлося про історіографію та джерельну базу археологічних пам'яток, важливість їх реєстрації та необхідність дослідження [3, с. 288–289]. В іншій – «Географічний атлас Європейської Росії», були подані основні пам'ятки в тому числі й з території Поділля. По суті атлас став першою археологічною картою, чим значно випередив час та показав можливі напрямки розвитку наукових студій. Попри все, дослідження містило чимало неточностей (в описі, атрибуції, хронології), що загалом відображали рівень тогочасної археологічної науки [2, с. 453–454].

Подальша робота в цьому напрямку продовжилася в кінці XIX ст. під час складання археологічної карти та історико-статистичних описів приходів і церков Подільської губернії. Саме в цих дослідженнях Ю. Сіцінський торкнувся давньої історії Купина, продатувавши за історичними джерелами час появи поселення під 1407 р., коли воно було передане королем Ягайлом якомусь Богуславу. Цікавою також є згадка про виявлені селянами підземні ходи, один із яких вів від р. Смотрич у бік церкви [23, с. 404]. В іншій своїй роботі дослідник подав інформацію про дві курганні групи. Одна з яких складалася з трьох насипів і знаходилися на південь від села, на високому правому березі р. Смотрич, інша розміщувалася дещо східніше, на лівому березі р. Чорноводки, і на той час уже була розорана. Серед артефактів, знайдених в околицях, автор також згадав про три кам'яних сокири з просвердленими в них отворами «долотоподібна полірована сокира з кремнистого сланцю (12,9 см довжини), груба сокира з білого кременя з гладко відполірованим лезом і широкими гранями (11,1 см довжини, 4 ширини)» [22, с. 317] та уламок діоритової сокири. Цікавою знахідкою, яка походить з урочища Ярок Збич може вважатися бронзовий кельт «із втулкою і боковим вушком, дещо звужений до леза, прикрашений двома зубцями й двома обручами з кожного боку (11,7 см довжини 5 см ширини)» [22, с. 317]. Особливий інтерес викликає інформація про залишки на крутій горі понад Смотричем, невеликої оборонної споруди, огороженої високими валами. Колись це була сторожова вежа, яку місцева громада згодом розібрала, використавши матеріал на будівництво млина, а вали розорали [22, с. 317]. Така інформація давала підстави вважати пам'ятку втраченою, і на більш як 100 років про неї забули. Вдруге про укріплення поблизу Купина згадав у 2017 р. відомий журналіст та краєзнавець В. Полюхович. Він встановив, що на високому мисі

лівого берега р. Смотрич, праворуч від дороги, що веде в село, знаходяться залишки мурованого кам'яного фундаменту, оточені з напільного боку трьома лініями земляних укріплень, які складаються з доволі непогано збережених ровів і валів. Зіставивши інформацію подану Ю. Сіцінським із власними спостереженнями, він дійшов висновку, що є всі підстави пов'язати нововідкритий об'єкт зі згаданою оборонною спорудою [19]. На наш погляд підтвердити чи спростувати таке припущення можливо лише після проведення додаткових досліджень.

В цей же час під час роботи XI археологічного з'їзду землевласник сусіднього с. Завадинці Ф. Пулавський, знаний своїми аматорськими розкопками, зробив повідомлення про «Археологічні знахідки в Подільській губернії». В повідомленні йшлося про знайдену в околицях села діадему доби бронзи [21, с. 150] та про проведені ним роботи на одному з курганів скіфського часу [27, с. 22]. Розуміючи важливість знайдених речей для історичної науки, Ф. Пулавський передав їх до варшавського музею, де вони згодом потрапили до виданого на замовлення міста каталогу доісторичної колекції [30, с. 146n]. Пізніше матеріали із цих розкопок були використані польським археологом Т. Сулімірським у декількох наукових роботах [28, s. 99, tabl. XV, 10; 29, s. 141, рис. 5d]. У 2001 р. рисунки керамічного горщика, бронзового кельта й долота були опубліковані в збірці старожитностей музею археології у Варшаві [31, с. 31, рис. 22d,c,e].

У 1960–1980 рр. археологічні розвідки поблизу Купина проводила експедиція Кам'янець-Подільського педагогічного інституту. Під час цих робіт були відкриті залишки черняхівського та двох слов'янських (VI–VII ст.) поселень. Пам'ятка черняхівської культури знаходиться в уроч. Підберести, що на лівому березі р. Смотрич [24; 1, с. 73–74].

Поселення VI–VII ст. (Купин I) виявлене на північній околиці села, в уроч. Кулан, що поблизу болота на правому березі р. Смотрич. Тут на площі 250 x 50 м О. Приходнюк зібрав ліпну слов'янську кераміку та дослідив залишки прямокутної напівземлянки розмірами 3 x 2,1 м, орієнтованої стінами майже за сторонами світу. Долівка житла знаходилася на глибині 0,6 м від сучасної поверхні. У північно-східному кутку виявлено овальну піч-кам'янку діаметром 0,7 м, збудовану на материковому виступі висотою 0,2 м. Під розвалом каміння знаходився еліпсоподібний у плані глиняний черінь розмірами 0,55 x 0,35 м. Біля південної стінки житла розчищено залишки глинобитного вогнища розмірами 0,7 x 0,2 м, поблизу якого лежали невеликі обпалені камені. В північно-східному кутку знаходилось овальне заглиблення діаметром 1 м, дно якого було на 15 см нижче рівня долівки. Однією стороною воно виходило за межі північної стінки напівземлянки. На долівці, переважно біля печі та вогнища, знайдено фрагменти

ліпного посуду, іноді орнаментованого по вінцях пальцевими вдавленнями, уламки сковорідок. Тут же виявлено залізне шило довжиною 7 см [20, с. 102, табл. XXVII, 11–1].

Поселення VI–VII ст. (Купин II). розташоване за 1 км на північний схід від села, на невисокому лівому березі р. Смотрич, в ур. Берести. Воно займає першу надзаплавну ділянку площею 250 x 50 м поблизу болота. В обриві берега розчищено житло глибиною 1,5 м від сучасного рівня. Із заходу споруду зруйновано урвищем, зі сходу – окопами періоду другої світової війни. Через це її розміри не визначено. На долівці знайдено ліпну слов'янську кераміку та кістки тварин [20, с. 102].

У 2018 р. після неодноразових повідомлень про пограбування курганної групи поблизу с. Купин та звернення відділу культури, національностей, релігій та туризму Городоцької міської ради в особі О. М. Федорова до Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка з проханням дослідити ці кургани. В результаті попереднього обстеження встановлено, що на підвищеному плато за 0,8 км південно-західніше села на відрізьку у 299 м розміщена витягнута з північного заходу на південний схід група курганів із 4 насипів. Їх сучасний діаметр становить 9–20 м, найбільша висота – 1,4 м. В центрі кожного вирито одну-три грабіжницьких ями, площа окремих із них становить 10–12 м², окрім всього іншого вони постійно нівелюються сільськогосподарськими роботами. Тож було прийнято рішення провести рятівні археологічні дослідження пам'ятки. Цю роботу за сприяння Городоцької міської ради та фінансової підтримки генерального директора ТОВ «Юрія Фарм» М. І. Гуменюка й розпочала експедиція Кам'янець-Подільського національного університету.

На курганах № 2 і 4 нами було проведено лише часткову розчистку заповнення грабіжницьких ям. Під час досліджень ніяких знахідок, поховальних конструкцій та самих поховань не виявлено, тому роботи на цих курганах були зупинені. Під час дослідження кургану № 3, скориставшись нашою відсутністю на місці розкопу, грабіжники викопали нову яму (розмірами 2,9 x 1,8 м глибиною – 1,8 м), вкiнець знищивши центральне поховання. Викид із ями складався із суцільного, перепаленого до кольору цегли, рихлого ґрунту, який перекривав усю розчищену нами площу розкопу, завдавши пам'ятці непоправної шкоди.

Проте, незважаючи на це, нам все ж таки вдалося знайти залишки двох кальцинованих кістяків, залізну теслоподібну сокиру з двома боковими виступами, залізну сокиру з клиновидною лопаттю та прямокутним обухом, дві бронзові намистини-пронизки та кам'яні шліфувальні плити. Попрацювавши з уламками розчавленої на дрібні шматки кераміки, вдалося частково реставрувати дев'ятнадцять посудин. Серед них найбільшими за розмірами

виявилися корчага типу вілланова та дві банкоподібні посудини кухонного призначення, представницькими є набори черпаків, мисок, кухликів [14]. Речі з кургану № 3 загалом знаходять аналоги серед комплексів раннього залізного віку Західноподільської групи [4; 5; 6; 7; 8; 15; 16; 17; 18; 23; 24].

У насипах та ямах кожного із цих курганів присутнє каміння, але через втручання грабіжників та зміщення каменів із їх початкового розташування неможливо визначити характер кам'яних конструкцій. Припускаємо, що камені не були хаотичним нагромадженням, а утворювали разом з іншими елементами кургану (дерево, глина) добре продуману систему поховальної будівлі.

Поховання й додаткові дерев'яні споруди, які могли тут бути за наявними матеріалами, датуються VII ст. до н. е.

Знахідки з Купинського кургану наразі передано до Городоцького краєзнавчого музею, де вони поповнили колекцію артефактів скіфського часу, зібрану експедицією Кам'янець-Подільського національного університету на Городоччині в районі сіл Іванківці, Спасівка впродовж досліджень 2007–2011 р. [9; 10; 11; 12; 13].

Отже, виявлені матеріали дозволили не лише збагатити музейні фонди, але й внесли певне розуміння в перебіг соціально-економічних і культурних процесів, які відбувалися на Поділлі в районі верхньої течії р. Смотрич. У майбутньому дослідження купинських старожитностей необхідно продовжити.

Список використаних джерел та літератури

1. Винокур І. С. Історія та культура черняхівських племен Дністро-Дніпровського межиріччя II–V ст. н. е. Київ: Наук. думка, 1972. 178 с.
2. Баженов Л. В., Кошель О. М. Історик Поділля і Волині граф Ян Потоцький (кінець XVIII – початок XIX ст.). *Поляки на Хмельниччині: погляд крізь віки*: зб. наук. пр. за матеріалам Міжнар. наук. конф. Хмельницький, 1999. С. 452–455.
3. Баженов Л. В., Баженов О. Л. Етапи складання і видання археологічних карт Поділля і південно-східної Волині (XIX–початок XXI ст. *Археологія & Фортифікація України*. Збірник матеріалів VII Всеукраїнської наук.-практич. конф. [редкол.: О. О. Заремба (відп. ред.) та ін.]. Кам'янець-Подільський: ПП Буйницький О. А., 2017. С. 288–293.
4. Ганіна О. Д. Поселення скіфського часу у селі Іване Пусте. *Археологія*. Київ: Наук. думка, 1965. Т. XIX. С. 106–117.
5. Ганіна О. Д. Поселення ранньоскіфської доби поблизу с. Залісся. *Археологія*, 1984. Київ: Наук. думка, Т 47. С. 68–78.

6. Гуцал А. Ф., Гуцал В. А., Мегей В. П. Дослідження курганів скіфського часу у Середньому Подністров'ї. *Археологічні відкриття в Україні 1997–1998 рр* Київ, 1998. С. 74–75.

7. Гуцал А. Ф., Гуцал В. А., Мегей В. П., Могилов О. Д. Розкопки курганів ранньоскіфської доби біля села Колодіївка у Середньому Подністров'ї. *Археологічні відкриття в Україні 2004–2005 рр*. Київ, 2006. С. 157–159.

8. Гуцал А. Ф., Гуцал В. А., Мегей В. П., Могилов О. Д. Теклівський курганний некрополь. *Вісник Кам'янець-Подільського нац. універ. ім. І. Огієнка: Історичні науки*, 2008. Т. 1. С. 6–23.

9. Гуцал А. Ф., Гуцал В. А., Мегей В. П., Могилов О. Д., Баженов О. Л., Болтанюк П. А. Дослідження курганів ранньоскіфського часу в районі середньої течії р. Збруч. *Археологічні дослідження в Україні 2006–2007 рр*. Київ, 2008. С. 91–93.

10. Гуцал А. Ф., Гуцал В. А., Могилов О. Д., Болтанюк П. А. Дослідження курганної групи Спасівка-Іванківці у Позбруччі. *Археологічні дослідження в Україні*. Київ, 2010. С. 101–103.

11. Гуцал А. Ф., Гуцал В. А., Могилов О. Д. Дослідження курганного некрополя Спасівка-Іванківці на Хмельниччині. *Археологічні дослідження в Україні 2010 рр*. Київ-Полтава: Інститут археології НАН України, 2011. С. 93–94.

12. Гуцал А. Ф. Робота на пам'ятках археології в районі Сатанівських Товтр. *Наукові праці Кам'янець-Подільського національного університету ім. І. Огієнка: Історичні науки: Кам'янець-Подільський: ПП «Медобори-2006»*, 2011. Т. 21, С. 147–156.

13. Гуцал А. Ф. Розкопки курганної групи в районі Гусикової гори на Хмельниччині та їх результати. *Наукові праці Кам'янець-Подільського національного університету ім. І. Огієнка: Історичні науки: Кам'янець-Подільський: ПП «Медобори-2006»*, 2014. Т. 24. С. 149–160.

14. Гуцал В. А. Дослідження ранньоскіфського кургану біля с. Купин на Хмельниччині. *Археологія і давня історія України* [гол. ред. С. Скорий]. Київ: ІА НАН України, 2019. Вип. 2 (31). С. 258–267.

15. Гуцал А. Ф., Гуцал В. А., Могилов О. Д. Ранньоскіфський курган з кремацією на Західному Поділлі. *Археологія*. Київ, 2021. № 1. С. 86–95.

16. Гуцал А. Ф., Гуцал В. А., Могилов О. Д. Курган ранньоскіфського часу біля с. Шутнівці у середньому Подністров'ї. *Археологія*. Київ, 2022. № 4. С. 83–104.

17. Могилов А. Д. К вопросу о ситуации на западе Восточноевропейской Лесостепи в скифское время. В: Байтанаев Б. А. (ред.). *Археология Казахстана в эпоху независимости: итоги, перспективы*. Алматы: Институт археологии КН МОН РК, 2011. С. 217–227.

18. Могиллов А. Д. О формировании раннескифской культуры на Среднем Днестре. *Stratum plus*, 2020. № 3. С. 129–170.
19. Полюхович Д. Єврейські революції в маленькому Купині 23 августа 2017. URL: <https://ujew.com.ua/evrejskie-revolucii-v-malen-kom-kupine>. (дата звернення: 25.08.2023).
20. Приходнюк О. М. Словяни на Поділлі (VI–VII ст. н. е. Київ: Наукова Думка. 1975. 154 с.
21. Пулавский Ф. К. Археологические находки в Подольской губернии. *Труды XI А.С.* Москва, 1902. Т. 2. разд. 3. С. 147–150.
22. Сецинский Е. Археологическая карта Подольской губернии. *Труды XI АС.* Москва, 1901. Т. I. С. 197–354.
23. Сецинский Е. Приходы и церкви Подольской губернии. *Труды Подольского епархиального историко-статистического комитета*. Вып. 9. Каменец-Подольск : Типография С. И. Киржицкого, Николаевская площа., д. 5. 1901. С. 994.
24. Анотовані списки на пам'ятники археології Городоцького району, Каталог пам'яток археології Хмельницької області Науковий архів науково-дослідної лабораторії археології Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка, м. Кам'янець-Подільський Ф. 7. Спр. 1.
25. Hutsal A., Hutsal V., Mogylov O., Early Scythian barrow near the village Shutnivtsi in Podillia. *Conferința științifică a Muzeului Național de Istorie a Moldovei: ediția a 32-a, 27-28 octombrie 2022: Program. Rezumatele comunicărilor / comitetul științific: Eugen Sava [et al.]; comitetul organizatoric: Lilia Zabolotnaia [et al.]. Chișinău: Muzeul Național de Istorie a Moldovei, 2022. (Bons Offices). 221 p. (Istorie. Arheologie. Muzeologie, ISBN 978-9975-87-140-2). P. 72–73*
26. Hutsal V. A., Mogylov O. D. Archaeological Research of Scythian Mounds in Western Ukraine (based on the work of Kamianets-Podilskyi National University expedition) *Scientific Collection «InterConf», №154: with the Proceedings of the 5th International Scientific and Practical Conference «Scientific Paradigm in the Context of Technologies and Society Development»* (May 16-18, 2023; Geneva, Switzerland) by the SPC «InterConf». Protonique, 2023. 244–251 p.
27. Pulawski F. «Mogily» o nasypie kamiennym w powiecie kamianiecki. «Swiatowit». Warschawa, 1902. T. IV. S. 3–39.
28. Sulimirski T. Scitowie na zachodnim Podolu. Lwow, 1936. 178 s.
29. Sulimirski T. Die trako-kimmerische Period in Sudostpolen, «*Wiener Prahistorische Zeitschrift*», 1938. T. 25. S. 129–151.
30. Katalog tresciwy zbioru przedhistorycznego, ulozony porzadkiem miejscowości. «Swiatowit». Warschawa, 1911. T. X. S. 128–149.

31. Wegrzynowicz T. Zabytki z epoki brązu i wczesnej epoki żelaza z Ukrainy i Białorusi w zbiorach Państwowego Muzeum Archeologicznego w Warszawie. Warszawa : Państwowe Muzeum Archeologiczne. 2001. S. 123.

УДК 94(477.43-21Кам'янець-Подільський)«17/18»:061.251

Задорожнюк Андрій, кандидат історичних наук, доцент кафедри історії України КПНУ ім. Івана Огієнка

МАСОНСЬКІ АДРЕСИ КАМ'ЯНЦЯ-ПОДІЛЬСЬКОГО КІНЦЯ XVIII – ПОЧАТКУ XIX СТ.

***Анотація.** В статті зроблено спробу систематизувати місця і адреси, за якими у Кам'янці-Подільському відбувалися масонські зібрання наприкінці XVIII– на початку XIX ст. На основі вивчення історіографії встановлено адреси будинків та їх власників впродовж досліджуваного періоду. З'ясовано, що масонські зібрання відбувалися в будинках, що знаходилися поблизу військових казарм, а також у будинках центральної частини міста.*

***Ключові слова:** Кам'янець-Подільський, масони, зібрання, домоволодіння, адреса.*

Масонство як суспільно-політичне явище здійснило потужний вплив на суспільне, психологічне, культурне та політичне життя Європи, особливо на етапах його становлення. Воно принесло нові ідеї та погляди, прогресивні для свого періоду. Демократизм устрою масонського братства з виборністю і звітністю керівників, рівністю adeptів, не дивлячись на майнові та станові перепони, у поєднанні з передовими ідеалами, визначали прогресивність ордену, що став для багатьох людей стимулом запровадження гуманістичних ідей на ґрунті буржуазних відносин [1].

Уже з перших кроків своєї діяльності масонство прагнуло поширити свої принципи на оточуючий світ, протиставити вузькостановому, феодальному праву природне право людей на свободу і рівність, які були глибоко обґрунтовані філософами епохи Просвітництва [2, с. 158]. Одним з найперших прав, яке проповідували масони була свобода совісті, а тріада «Свобода, Рівність, Братерство» стали символом прогресивних прошарків суспільства у боротьбі за його докорінну перебудову [3, с. 19]. Саме на цій основі масони розробляли філософію будівництва «нового світу», вважаючи таке будівництво своїм надзавданням [4, с. 87]. Свобода розглядалася масонами як необхідна умова для

самопізнання людини та самоорганізації суспільства, рівність трактувалася як рівність перед законом, як будівництво «Порядку з Хаосу», братство – як формування зразків світових соціальних відносин безпосередньо у масонських ложах та екстраполяція цих відносин на все суспільство шляхом створення передумов для побудови націй [5, с. 14].

В даній статті ставиться завдання окреслити місця масонських зібрань кінця XVIII–середини XIX ст. у Кам'янці-Подільському.

Зібрання кам'янецьких масонів відбувалися в приватних будинках в різних частинах міста. Засновником кам'янецької ложі «Осіріс» вважають Юзефа Мікошу [6, с. 117]. Дослідники зазначають, що Юзеф Мікоша народився у 1744 році у Кам'янці-Подільському. Кар'єра Юзефа була пов'язана із адвокатською, дипломатичною і перекладацькою діяльністю [7, с. 53].

У 1782 році Юзеф Мікоша, виконуючи доручення короля Станіслава Августа, відправився до Стамбула викладати польську мову, національну історію, закони та звичаї у новоствореній школі східних мов, а також готувати звіти для короля з турецьких питань. А уже в 1784 р. Юзеф Мікоша створив в Константинополі масонську ложу «Візантійський Світанок» (Jutrzenka Bizantyjska), що належала до ложі «Великого Сходу Польської Нації» (Wielkiego Wschodu Narodowego Polskiego) [7, с. 53].

У 1795 р. Ю.Мікоша розпочав співпрацю з російським посольством, після чого виїхав із Стамбула до Кам'янця-Подільського, де отримав посаду перекладача при канцелярії подільського губернатора. З поверненням до Кам'янця Юзеф Мікоша заснував або долучився до діяльності місцевої ложі «Осіріс» [7, с. 55]. Відтоді, і до своєї смерті у 1825 р., Юзеф Мікоша мешкав в будинку, що знаходився на Польських фільварках, по вул. Зіньковецькій.

У Кам'янці-Подільському Юзеф Мікоша зустрівся із давнім приятелем, відомим драгоманом Речі Посполитої Станіславом Піхельштайном (Пільштином), який повернувся до міста ще у 1786 р. У міських книгах Кам'янця його згадують як «консультанта, секретаря польського короля та прикордонного перекладача Подільського воєводства» [8, с. 451].

Станіслав народився у 1742 р. і був молодшим сином Регини Соломії Русецької (у другому шлюбі Пільштинова), першої в історії Речі Посполитої жінки-лікаря. При постійних подорожах, Соломія часто була у прикордонному Кам'янці, була добре знайома із комендантом, старостою, католицьким єпископом. Високо оцінюючи роль міста в тодішній геополітиці, вона вирішує свого 12 річного сина, якому відповідно не могла приділити належної уваги, перевести на навчання зі Львова до Кам'янця-Подільського. Тут вона наймає найкращих учителів, а Станіслав проявляє великі здібності в опануванні

турецької і французької мов. За оцінками турецького вчителя, її син, за три місяці опанував матеріал, який інші учні вивчали упродовж трьох років [9, с. 235].

З 1766 р. Станіслав розпочав вивчення сходознавства у нещодавно створеній школі східних мов у Стамбулі. Вже у 1782 р. він керував Східною школою, а упродовж 1780-1785 рр. був резидентом Речі Посполитої в османській столиці [10, с. 186]. У 1784 р. Станіслав Піхельштайн увійшов до складу масонської ложі «Візантійський Світанок», створеної там Юзефом Мікошею [11, с. 38]. За заслуги перед Річчю Посполитою Станіслав отримав маєтність у місті, а після другого поділу Польщі перейшов на російську службу [10, с. 187]. Таким чином, доля знову звела двох давніх приятелів-масонів. Саме в будинку Піхельштайна (Пільштина), що знаходився поблизу військових казарм на вул. Довгій, № 69, збиралися масонська ложа [6, с. 86].

На початку ХІХ ст. масонські зібрання відбувалися в будинку лікаря Димера, що знаходився на вул. Татарська, 4, і належав відомому в Кам'янці лікарю Францішку Димеру. Цікаво, що у 1875 р. цю садибу придбав Йосип Ролле, який був не тільки відомим лікарем, а й талановитим істориком. Історичні праці він видавав під псевдонімом Др. Антоні Й. (Dr Antoni J.). У цьому будинку вчений мешкав до смерті. Знаючи минуле своєї садиби, Йосип Ролле, навіть присвятив кілька рядків кам'янецьким масонам, зазначаючи, що засідання ложі ставали приводом для зустрічей однодумців, яких цікавили переважно етичні питання, вони прагнули передусім до самопізнання та самовдосконалення [12].

Згідно інформації О. Прусевича, в першій чверті ХІХ ст. масонські зібрання відбувалися і в будинку Баласановича, який знаходиться по вул. П'ятницькій, 5. Баласановичі належали до давньої вірменської купецької родини. Каспер Баласанович названий лавником у 1788 р., згодом суддею Кам'янецького війтівського суду [6, с. 62].

Ще один будинок, єдиний в Кам'янці, який на фасаді містив знак масонства, ще донедавна знаходився на вул. Татарський, 21. Нарівні другого поверху будинку в стіну були вмуровані дві білокам'яні плити: одна – із зображенням «Променистої Дельти» (Всевидячого ока), інша – інформувала, що будинок збудований Е. Регульським у 1859 р.

В масонській традиції «Промениста Дельта» символізує образ Божества, Великого Архітектора Всесвіту. За переконаннями масонів Всевидяче око – трикутник, з поміщенням усередину нього оком є знаком освіченості або принципу свідомості. «Промениста Дельта» символізувала ідею про те, що у кожного масона є його власна масонська зірка, яка світить йому в працях і направляє в пошуках. «Промениста Дельта» – головний масонський символ першого градуса, ступеня учня [13].

Сьогодні ці кам'яні плити єдине, що залишилося від будинку, який був пам'яткою архітектури (охор. № 1640) [14, с. 157]. Наразі плити знаходяться у зібранні архітектурних деталей фондів НІАЗ «Кам'янець» [15, с. 23-24]. На початку 2000 рр. два історичних будинки по вул. Татарській 21 і 19 були розібрані, а на їх місці постав величний готельний комплекс «Клеопатра».

Отже, перша згадка про масонську ложу в Кам'янці-Подільському відноситься до 1795 р. і пов'язана вона з особами Юзефа Мікоші та Станіслава Пільштина, в будинку якого по вул. Довгій 69, поруч із військовими казармами, проходили масонські зібрання. Згодом, масонські зібрання проходили в будинку лікаря Францішика Димера на вул. Татарська, 4 та у садибі Каспера Баласановича по вул. П'ятницькій, 5. Ще один будинок, єдиний, який на фасаді містив зображення символу масонства «Променистої Дельти» знаходився на вул. Татарській, 21. Таким чином, Кам'янець-Подільський наприкінці XVIII–середині XIX ст. був активним осередком масонського руху, що засвідчують масонські адреси, за якими проходили таємні зібрання.

Список використаних джерел та літератури

1. Хитровська Ю.В. Масонство та православна церква в Україні наприкінці XVIII–в середині XIX ст. URL: http://www.rusnauka.com/NPM_2006/Istoria/1_hitrovs_ka%20ju.v.doc.htm/
2. Соловьев О.Ф. Масонство далекое и близкое. *Новая и новейшая история*. 1994. №5. С. 136–166.
3. Гичка Н. Морально–світоглядні орієнтири масонства. *Науковий вісник Ужгородського університету : Серія: Політологія. Соціологія. Філософія. До 45-річчя від дня народження Вегеша Миколи Михайловича / ред. кол. В.Андрущенко, О.Бабкіна, В.Бурдяк та ін.* Ужгород : Говерла, 2009. Вип. 12. С. 16–21.
4. Крижановська О. О. Таємні організації в громадсько-політичному житті України (масонський рух у XVIII–на початку XX ст.). К.: «Аквілон-Прес», 1998. 134 с.
5. Димчук А. В. Філософські засади соціальної доктрини масонства : автореф. дис. ... канд. філос. наук : 09.00.03. Південноукр. нац. пед. ун-т ім. К. Д. Ушинського. Одеса, 2020. 19 с.
6. Prusiewicz A. Kamieniec Podolski. Szkic historyczny. Kijów-Warszawa: Nakładem księgarni Leona Idzikowskiego, 1915. 130 s.
7. Siemieniec-Gołaś, Ewa. (2017). Józef Mikosza i jego «Obserwacje polityczne państwa tureckiego». Międzynarodowa Konferencja Naukowa «Wschód muzułmański

w ujęciu interdyscyplinarnym. Ludzie – teksty – historia», Białystok 18-19 listopada 2016. Białystok, 51–61.

8. Król-Mazur, Renata. Miasto trzech nacji : studia z dziejów Kamieńca Podolskiego w XVIII wieku / Renata Król-Mazur. Kraków : Wydawnictwo Avalon, 2008. 689 s.

9. Пільштынова С. Авантуры майго жыцця / С. Пільштынова; пер. з польск. мовы М. Хаўстовіча; прадм. А. Мальдзіса. Мінск: Маст. літ., 1993. 381 с.

10. Aysen Kaim, Agnieszka. Ludzie dwóch kultur – wybrane przypadki transgresji kulturowej Polaków w Imperium Osmańskim w XVII, XVIII i XIX wieku. – Tom 15 serii «Kultura na Pograniczach». Instytut Sławistyki Polskiej Akademii Nauk, Warszawa 2020. 320 s.

11. Krowicki, Stanisław. (2011). Polska szkoła języków orientalnych w Stambule / Przegląd Historyczno-Oświatowy. Kwartalnik Związku Nauczycielstwa Polskiego poświęcony dziejom oświaty i wychowania, (3-4 / 213-214). Kielce, 34–42.

12. Осетрова Г.О. Будинок Йосипа Ролле. *Подольнин*. 12 серпня 2005 р.

13. Масонські символи, знаки масонства. URL: <https://jak.koshachek.com/articles/masonski-simvoli-znaki-masonstva.html>

14. Памятники градостроительства и архитектуры Украинской ССР. В 4-х т., К.: Будівельник, 1983-1986. Т.4. К., 1986. 375 с.

15. Каталог архітектурних деталей з фондів НІАЗ «Кам'янець». Кам'янець-Подільський: НІАЗ «Кам'янець», 2018. 54 с.

УДК 314.02(477.43)«1797»

Захар'єв (із Ватралів) Володимир, старший науковий співробітник відділу охорони пам'яток Хмельницького обласного науково-методичного центру культури і мистецтв, директор Меморіального музею графа-реформатора Ігнація Сцібор Мархоцького у Миньківцях і «Центру Мархоцькознавства», лауреат Всеукраїнської премії «За збереження історичної пам'яті» ім. Леся Танюка

ПРО КІЛЬКІСТЬ НАСЕЛЕННЯ «МИНЬКОВЕЦЬКОЇ ДЕРЖАВИ»

Анотація. У статті йдеться про кількість населення «Миньковецької держави» у 1797 р. та подані інші відомі цифри.

Ключові слова: Ігнацій Мархоцький, «Миньковецька держава», статистика, населення, демографія, архів, книги.

У статтях та повідомленнях про «Миньковецьку державу», тобто, землеволодіння Ігнація Сцибор Мархоцького, який до того звався «Миньковецьким ключем», фігурують різні цифри кількості населених пунктів та людей у них. Загальновідомо, що цей реформатор на відміну від інших подільських поміщиків протягом життя активно поліпшував систему розбудови свої володінь, створюючи нові села задля освоєння віддалених полів, які надавав у оренду так званій ходачковій шляхті та старовірам – «пилипонам».

Найзначиміший дослідник діяльності Ігнація Сцибор Мархоцького Й.Ролле у своєму нарисі «Грабія Редукс» 1883 р. повідомив, що у Миньковецькому ключі було зареєстровано «бл. 3800 ... осіб різної статі» [1, с. 31], у «Великій загальній ілюстрованій енциклопедії» 1911 р. читаємо, що «населення сягало 4200 осіб» [2, с.426-428]. Польські дослідники М.Дуб'єцький у 1914 р. та Р. Афтаназі у 1996 р. [3, с.1-32; 4, с.256] повторюють цю ж цифру. З достеменних архівних джерел донедавна наш «Центр мархоцькознавства» мав лише свідчення в одному з документів Державного архіві Одеської області, в якому вказано, що у подільських володіннях Мархоцького «в ході ревізії 1795 р. нараховано 3948 душ» [5]. Інші статистичні дані не збереглися, бо архів «Миньковецької держави», що перебував у миньковецькій резиденції І. Мархоцького було знищено противниками реформ після смерті графа і відправки сина-спадкоємця Кароля до Тобольська на заслання.

Проте, як виявилось, певні відомості можна почерпнути з інших архівних документів, наприклад, «Камерального і топографічного опису Подільської губернії» [6]. Його опрацював та оприлюднив активіст Подільського осередку Інституту української археографії та джерелознавства ім. М.С. Грушевського НАН України кандидат історичних наук В.Дячок. За інформацією цього дослідника, про володіння Ігнація Мархоцького безпосередньо свідчать шість сторінок чернетки губернської креслярні із описом Ушицького повіту у 1797 р. і фактично є черговим надійним джерелом для встановлення демографічної картини кінця XVIII ст. [7].

Першим у списку під наскрізним № 111 згадано містечко Миньківці. Укладач опису уточнив, що з боку Дунаєвець містечко не видно до самого в'їзду в нього, бо воно займає рівну місцину в долині на правому березі р. Ушиці. В суху погоду там дуже охайно і сухо, але не тоді, коли дощить. Поруч з в'їздом у Миньківці розташована дерев'яна церква. У єврейській частині – дерев'яна синагога.

Очевидно, на той час, І. Мархоцький ще не побудував резиденцію «Лицарський замок» на горі Бельмонд, бо автор опису вказав, що йому належав єдиний у містечку низький кам'яний будинок. Але займав він лише одну половину, а іншу віддав під помешкання сім'ї економа. У 4 дерев'яних будинках

містечка проживало 13 представників чоловічої статі з купецького стану, у 8 таких же – 27 чоловіків та 26 жінок міщан-християн /можливо, католиків/, 97 чоловіків-євреїв та 96 жінок мешкало у 30 дерев'яних будинках, а 225 чоловіків та 225 жінок з селян-українців займали ще 65 будинків із такого ж матеріалу.

Хоч І.Мархоцький одноосібно володів містечком, але кожен міг вільно торгувати або займатися ремеслом. Тепер ми знаємо, що таке їм дозволялося відповідно до «Права міста Миньковець» (1792 р.). У містечку була велика дерев'яна корчма (т.зв. суєнда), 14 лавок, що продавали сукно, бакалію і турецькі товари. Там же розташовувалися 4 винокурні: дві на 3 котли, дві інші – на два. Хазяї цих виробництв платити Мархоцькому по 200 злотих за кожну (певно, за рік, бо то не уточнено). Суконну фабрику утримував майстер-німець. На річці працювало два дерев'яних млини – «на три посади» кожен. Мельники безкоштовно помоли зерна на борошно для потреб родини володаря містечка.

За № 112 рахувалося оточене тоді з двох сторін лісом село Антонівка, що розкинулося на горі, зліва від струмка, який тече до р. Ушиці вздовж дороги з Літновець до Миньковець. Дерев'яна церква в селі на той час була добротна, але іконостас і дзвіниця посередні. Біля дороги стояла дерев'яна корчма, а винокурня була побудована в яру. В селі розташовався дерев'яний фільварок, де жив його комісар (наглядач). Простого українського населення у 47 дерев'яних будинках тут жило 294 селян, відповідно, 148 чоловічої та 146 – жіночої статі. А у 12 дерев'яних будинках – 96 (48/48) осіб ходачкової шляхти.

У с.Старики (№ 113) ходачкової шляхти нараховувалося 23 чоловічої та 22 – жіночої статі, але у скількох будинках вони проживали не вказано. Проте повідомлено, що 18 чоловіків-селян з українців та 19 жінок живуть у 11 дерев'яних будинках. Уточнено, що вони «були «на оброкові»».

Церкви село не мало, однак була корчма. Повідомлено, що сільце тоді звідусіль оточував ліс, однак помилково вказано, що воно лежало по обидва боки якоїсь лівої притоки р. Ушиці, нижче сусіднього Отрокова. Це є свідченням непереміщення укладача на місці, бо на точне місце села вказує цвинтар поч. XVII ст. на лівому схилі долини Ушиці між Притулівкою і Тимковим, сам топонім і карта 1850 р. Тоді як с. Отроків (№ 114) дійсно розташоване згадане вище за течією обабіч верхів'я яру, яким зліва до Ушиці стікає струмок Отроківка. Щоправда, на той момент воно було оточене з двох боків лісами, з інших – полями.

Церква у Отрокові була дерев'яною, посередньою, іконостас і дзвіниця також старі. Дворища для служителів побудовані на церковній землі.

Місцева гуральня розташовувалася біля дерев'яної корчми. Був у тому селі і фільварок, з належним інвентарем і господарчими спорудами, де мешкав економ. Для старого економа було виділено окремий дворик. 15 чоловічої та 16

жіночої статі ходячкової шляхти займали 15 дерев'яних будинків села, тоді як 194 чоловіків-українців та 193 жінок всього 65 хат.

У оточеному скелями сусідньому с. Крушківці, яке за словами укладача, лише розбудовувалося, на той час там вже функціювала корчма. Ядро села закладено з кількох нових будівель, що систематично зведені над самою річкою біля з'єднання з р. Ушиці притоки – певно, тієї, що примикає справа, отже, річечки Біла, яке бере початок західніше с. Сивороги. Кількість населення села у документі не вказано.

На правому березі нижче за течією Ушиці розташувався присілок Хапанівка (№ 116), де було лише 3 садиби ходячкової шляхти, в яких жило 12 осіб чоловічої та 11 жіночої статі, та 4 дворів українських селян, де мешкало 18 чоловіків та 16 жінок. Присілок цей оточували поля.

Село Тимків /№ 117/ було першим з тих, що належали І. Мархоцькому на шляху із містечка Сокілець до Миньковець. Воно лежало обабіч р.Ушиці. Дерев'яна церква була побудована на самісінькому березі річки. Іконостас дерев'яний старий, дзвіниця дерев'яна. Будівлі для служителів зведені на церковній землі. Храмове свято в селі відзначали на Різдво Богоматері.

Тимківський фільварок – великий, з належними для господарювання пристосуваннями і будівлями, пристосований для проживання диспозитора (управителя). На річці, використовуючи силу води, працювали млин на трьох посадах, ступа і фолюш. В селі діяла дерев'яна винокурня та дві корчми – на в'їзді та виїзді. Укладач зауважив, що «з усіх сторін (село) оточене горами», а «мужики у тому селі, певно, заможні, бо у них досить гарні городи».

3 євреїв-міщан та 4 жінки, що орендували корчми у Тимкові, певно, в них і мешкали, бо інформація про їхні приватні будинки у документі відсутня. Основну масу жителів села склали селяни-українці, яких було відповідно, 212 чоловічої та 211 – жіночої статі. Жили вони у 70 дерев'яних будинках. Ходячкова шляхта з 4 осіб чоловічої та 3 жіночої статі займала один дерев'яний будинок.

Село Побійна (№ 118) за інформацією укладача, лежало по обидва боки р. Побіянки, що нижче впадає справа в р. Ушицю (сьогодні вона пересохла у верхній частині, тобто, межах села, а нижня зветься Бобровкою). З трьох сторін село оточують поля, з четвертої – ліс.

У Побійній, на відміну від інших сіл, була кам'яна церква, храмове свято відзначали на Воздвиження Чесного Хреста, але іконостас у ній посередній. Дзвіниця церкви дерев'яна, будинки служителів зведені на церковній землі.

Відомо, що попередній володар «Миньковецько ключа» Войцех Мархоцький уподобав собі саме Побійну. Тому новий – Ігнацій Мархоцький спочатку теж мешкав тут: у побудованому з каменю і покритому черепицею палаці з 12 кімнат. Поруч на подвір'ї розташовувалися також «офіцини» для «приживальців», які

перебувають на утриманні поміщика, і тимчасового розміщення гостей, та приміщення, що використовувалися для різних служб, які слугували родині Мархоцьких: конюшня, хлів, інші господарчі споруди. Далі – дерев'яний, обтинькований глиною фільварок з належним для господарювання інвентарем та будівлями і службами, в якому було і три пристосованих до життя кімнати. Біля дерев'яної корчми знаходилася винокурня на 2 казани із того ж матеріалу (певно, укладач мав на увазі будівлю).

Побійна на той час була найбільш населеним селом «Миньковецької держави». Тут у 120 дерев'яних будинках жили селяни-українці, яких було, відповідно, 416 чоловічої та 415 жіночої статі. Сім'ї ходячкової шляхти – по 68 осіб чоловічої і жіночої статі мешкали у 13 дерев'яних будинках. В селі було також 3 євреїв-міщан та 4 жінок, які, певне, проживали у орендованих корчмі і винокурні, бо відомостей про їхнє житло не подано.

Село Побіянку /№ 119/ укладач розмістив на тій же притоці, що й Побійну, навіть вище неї за течією, що не вірно, бо згадана вище одноіменна річечка Побіянка витікала з самої Побійної і текла в бік Лисця та Тимкова. Насправді це село знаходиться на плато і схилах іншої притоки Ушиці, званої в часи Мархоцького Млинівкою, а тепер Білою. Оточене село було полями та лісом.

Давність місцевої дерев'яної церкви та її іконостасу, зауважив укладач опису, не стають на заваді регулярному проведенню там служби. Дзвіниця теж дерев'яна, будинки для служителів знаходяться на церковній землі.

Диспозитор живе на фільварку поміж господарчих споруд. Поруч корчма. В ній зареєстровано 6 осіб орендарів-євреї: 3 чоловіків і стільки ж жінок. Селяни-українці: 185 представників чоловічої та 183 – жіночої статі тоді проживали у 60 дерев'яних будинках, а 43 чоловіки і 42 жінок з ходячкової шляхти – у 13 дерев'яних будинках. Обабіч дороги між Миньківцями і Дунаївцями розташовані садиби села Стібори (тепер Соснівка) №120). Безпосередньо біля дороги була побудована корчма. Саме село з трьох сторін оточене полями, а з четвертої – лісом. 29 чоловіків та 26 жінок чиншової (ходячкової) шляхти жили тут у 9 дерев'яних будинках.

Помилки в описі розташування села Городисько (тепер Городиська) № 121), свідчать про те, що укладач особисто не був у ньому. Бо село, хоч і лежить на правій притоці Ушиці, але не по обидва її боки, а на плато. Річка не безіменна, а, як вказано вище, звалася Млинівкою. Сама притока впадає в Ушицю не «вище», а нижче Миньковець.

Була там корчма і невеликий фільварок, де мешкав диспозитор. У 7 дерев'яних будинках села жили сім'ї шляхти: 22 чоловічої статі та 21 – жіночої. Ще у 25 дерев'яних будинках – 75 чоловіків українців-селян та 74 жінок.

З берега Ушиці на згадану «безімнену притоку» вище Городиська перенесений ним присілок Мислібори (№ 123), де у 3-ох з 4 дерев'яних будинків проживали 9 чоловіків-селян і 8 жінок.

Зате він точно побував у селі Сивороги (№122), що розташоване у верхів'ї вищезгаданої правої притоки Ушиці Млинівки, що тепер носить назву Біла. Там у 25 дерев'яних будинках проживали представники дрібної шляхти в кількості 84 чоловіків та 85 – жінок. 166 українських селян-чоловіків та 165 жінок з дітьми поміщалися у 51 дерев'яному будинку. На час опису у Сиворогах мешкало 3 євреїв-міщан (2 чоловіків та 1 жінка), певно, за усталеною традицією теж у орендованій корчмі. Храмове свято тут відзначали на Покрову Богоматері. Про стан дерев'яної церкви, іконостасу і дзвіниці нічого не вказано. Садиби для слугителів як і в сусідніх селах побудовані на церковній землі.

Корчма в селі дерев'яна, при якій діє гуральня. На річечці-притоці Ушиці працював млин «на один камінь». Місцевий фільварок – невеликий і простий. Серед іншого було вказано, що панщина у «Миньковецькому ключі» – на час створення опису «звичайна, ті зі шляхти, що мають два коня («паровой»), сплачують за землю по 100 злотих, хто одного («поединок») – 60, а безкінні («пеший») лише 50».

Уточнено, що лісу у землеволодінні І.Мархоцького достатньо, саме містечко оточене ним з трьох сторін. Грунт, хоч сухуватий з домішкою піску, однак сприяє врожайності. В околицях займаються видобутком будівельного каменю. Згадано і про пристрась поміщик до співів – «капеллу» з 12-ти осіб.

Отож, згідно цього покументу в «Миньковецькому ключі (державі)» мешкало 1657 чоловіків-українців, 355 чоловіків-католиків з «ходачкової шляхти», 108 євреїв і відповідно, 1647, 358 та 108 жінок, а також 13 купців та 6 фільваркових управлінців. Всього 4252 особи. Але щодо останніх не вказано про склад їхніх сімей. Як і не дано переліку тих, хто жив у поміщицьких садибах з членів родини і т. зв. «приживальців».

Для певного аналізу між початковим та заключним етапами існування цього суспільно-економічного феномену кінця XVIII-початку XIX століть візьмемо працю В. Марчинського «Статистичний, топографічний та історичний опис Подільської губернії з малюнками і картами», що побачила світ 1820 р. [8, с. 263–265]. Там написано, що «у містечку Миньківцях колишнього майора Війська Польського Ігнація Мархоцького проживало 193 душ чоловічих, у селах Антонівці – 132, Бельмонтівці – 14, Хапанівці – 42, Єлизаветівці – 11, Городищах – 55, Крушківцях – 60, Ластенії – 17, Мархоціцах – 5, Мисліборах – 17, Отрокові – 161, Побуянці – 137, Побуйній – 350, Притулії Мурованій – 27, Притулії Зеленій – 83, Сціборах – 18, Сиворогах – 120, Стариках – 104, Тимкові – 168,

Загლოსній – 35 жителів». Тобто, за Марчинським, тут мешкало 1749 чоловіків. Гадаю, мова йшла саме про селян-українців.

Оскільки на той час, жіноча складова у сім'ях Поділля, в середньому відповідала чоловічій, то загалом у «Миньковецькій державі» тоді мешкало близько 3500 дорослих українців.

Заодно, це порівняння показало і те, що після 1797 р. з'явилися нові села, а саме: Бельмонтівка, Ластенія, Заглосна, Притулівка Мурована, Притулівка Зелена. Старовірське село Єлизаветівка /тепер Катеринівка/, судячи з інших джерел, існувало ще до того як «Миньковецький ключ» придбав Войцех Мархоцький, бо згодом Ігнацій Мархоцький підвердив надані цій громаді дядьком привілеї.

Список використаних джерел та літератури

1. Dr Antoni J. (Rolle). Grabia Redux // Dr Antoni J. (Rolle). Wybor pism. Krakow, 1966. T. II. S. 389-449.

2. Wielka Encyklopedia Powszechna Ilustrowana. Seriya I. Tom 35–36. – Warszawa, 1911. Str. 426 –428.

3. Dubieckie Maryan. Przymierze dziedzica z poddanymi rolnikami.//Archiwum do dziejow literatury i oswiaty w Polsce. Krakow, 1914. S. 1–32.

4. R. Aftanazy. Dzieje rezydencji na dawnych kresach Rzeczypospolitej: Wojewodztwo podolskie. t.9. Wroclaw, 1996. S. 256.

5. ДАОО, фонд 140, опис 1, 22.

6. Дячок В. Камеральні і топографічні описи поселень-володінь Ігнація Мархоцького кінця XVIII століття. *Наукові записки Центру мархоцькознавства /упоряд. В. А. Захар'єв. Хмельницький: Цюпак А. А., 2013. Т. 6. С.209–221.*

7. Подольской губернской чертежной опись уезда Ушицкого. ДАХМО. Фонд 115. Опис 1. Справа 13. Арк 37–39.

8. Statystyczne topograficzne i historyczne opisanie gubernii Podolskiej z rykinami i mapkami przez X. Wawrzynca MARCZYNSKIEGO, kaznodzieie katedralnego kamienieckiego i kapelana szkoły powiatowej, Tom I. Wilno. Drukariem Jozefa Zawadzkiego typografa imperatorskiego uniwersytete. 1820. S. 263–265.

Зелінський Руслан, головний спеціаліст Літинської селищної ради Вінницької області, почесний краєзнавець України

ПЕРЕБУВАННЯ УРЯДУ УКРАЇНСЬКОЇ НАРОДНОЇ РЕСПУБЛІКИ В ЛІТИНІ

***Анотація.** У статті висвітлено окремі моменти суспільно-політичних подій Української революції 1917–1921 рр. на Поділлі. Зокрема перебування уряду УНР в повітовому місті Літин Подільської губернії, де 25 грудня 1919 року відбулося засідання українського уряду під проводом Ісаака Мазети щодо обрання подальшого політичного курсу України. Пропозиції радянської державного устрою України були відхилені, а так звана Рада Республіки скасована.*

***Ключові слова.** Уряд УНР, Ісаак Мазета, Літин, Краєва Рада Брацлавщини, Рада Республіки.*

Після перемоги антигетьманського повстання Директорія (створена в ніч з 13 на 14 листопада 1918 року в Києві, як тимчасовий революційний орган для керівництва повстанням) стала верховним державним органом УНР, який складався з 5 членів – представників трьох політичних партій: від Української соціал-демократичної робітничої партії – В. К. Винниченко (голова), С. В. Петлюра, А. Г. Макаренко; від Української партії соціалістів-революціонерів – Ф. П. Швець; від Української партії соціалістів-самостійників – О. М. Андрієвський [1].

Статус Директорії був визначений у Декларації Української Директорії, а саме: «Героїчним поривом українського озброєного трудового народу зметено з лиця землі української руйнуюче поміщицько-монархічне панування – гетьманщину... Директорія є тимчасова верховна влада революційного часу. Одержавши на час боротьби силу й право управління державою від першого джерела революційного права, трудящого народу, Директорія передасть свої повноваження тому ж самому народові» [2].

В умовах складної політичної та воєнної ситуації Директорія УНР вимушена досить часто змінювати своє місце перебування. Нараховується 15 місць перебування Директорії на українській території, а саме: Вінниця, Жмеринка, Кам'янець-Подільський, Проскурів (нині м. Хмельницький), Старокостянтинів, Любар, Нова Чорторія, Ровно (нині м. Рівне), Здолбунів, Станіславів (нині м. Івано-Франківськ, перебування в місті О. Андрієвського та Є. Петрушевича), Радивилів, Красне, Золочів, Чорний Острів та Тернопіль. Причому, якщо бути

гранично точним, то цей перелік не є повним, адже не завжди всі члени Директорії знаходились разом в одному місці, а перебували в різних населених пунктах.

У сучасній публіцистиці та періодиці часто стверджується про те, що у Вінниці Директорія УНР перебувала двічі: з 2 лютого по 6 березня 1919 року та з 7 травня по 8 червня 1920 р. Проте, Директорія у Вінниці перебувала тричі. Перше перебування Директорії у Вінниці датується 4-18 грудня 1918 р. В цей час при Директорії 5 грудня 1918 р. почала функціонувати Тимчасова Рада завідуючих державними справами як дорадчий орган з усіх справ державно-адміністративного життя [3].

Згодом була створена спеціальна Рада Народних Міністрів, на яку поклалися обов'язки проводити поточну урядову роботу до створення уряду УНР. Першим очільником уряду УНР став в грудні 1918 р. Володимир Чехівський, згодом на цій посаді його змінили Сергій Остапенко, Борис Мартос, а в серпні 1919 року уряд очолив Ісаак Мазепа.

Разом з тим, маловідомим є факт перебування уряду Мазепа в Літині, що неподалік від Вінниці. Цій події передувала відповідна політична ситуація, що склалася всередині самого уряду. Мова йде про полівіння серед окремих членів уряду, зокрема про намагання переходу на стратегію побудови незалежної радянської України. Такі погляди були вмотивовані тим, що у зв'язку з обранням українцями радянського типу державності більшовицька Росія, мовляв, припинить агресію проти України та змириться з її існуванням.

Для реалізації цієї мети 10 грудня 1919 року в Хмільнику, який належав тоді до Літинського повіту, утворилася так звана Краєва Рада Брацлавщини, активними учасниками якої були члени уряду УНР І. Паливода та І. Макух. Голова уряду УНР Ісаак Мазепа згадує, що на нараді, де була створена зазначена рада, крім зазначених членів уряду були присутні повстанський отаман Шепель, заступник губернського комісара Поділля Б. Палашук, який згодом перейшов на бік більшовиків, від Галицької армії - отаман Н. Гірняк, радник міністерства преси і пропаганди О. Гризодуб, губернський комісар Волині Ф. Сумневич, старокостянтинівський повітовий комісар Г. Денисенко, могилівський повітовий комісар Христич, летичівський повітовий комісар М. Харусь та інші. [4]

З метою протидії Краєвій Раді Ісаак Мазепа призначив на 25 грудня 1919 року в Літині засідання уряду, в роботі якого, крім голови, взяли участь, як члени уряду, так і представники Краєвої Ради: О. Безпалко, П. Феденко, Черкаський, Лизанівський, Макух, Паливода, Сумневич, Гризодуб, Петрик, Веремієнко, Н. Нагірняк, Д. Паліїв та інші.

Представники Краєвої Ради прибули до Літина з Хмільника на день пізніше, адже обирали Раду Республіки, яка замість Директорії, мала бути вищим державним органом у майбутній радянській Україні.

На зібранні у Хмільнику 18 чоловік обрали Раду Республіки в кількості 12 чоловік. Тобто, як згадує Ісаак Мазепа: «... вибирали самих себе» [4]. До складу зазначеної Ради ввійшли вже відомі особи: Макух, Сумневич, Паливода, Палашук, М. Балицький, Д. Сухенко, Н. Гірняк, О. Щадилів, Черкаський, Лизанівський. Також до складу ради були обрані заочно, без їх на те згоди, члени уряду П. Феденко та Безпалко.

Як зазначено вище задум есерів, які склали ядро обидвох Рад був спрямований на встановлення української радянської влади, що дало б змогу, на їх думку, об'єднатись з іншими прихильниками радянського державного устрою та проголосити незалежну від Москви Українську радянську державу.

Ісаак Мазепа разом з однодумцями розумів нереальність таких планів, адже очевидним було те, що більшовицька Росія, прикриваючись демагогічними гаслами про самовизначення націй, всю свою військову потугу спрямовує на завоювання України. Тому розширене засідання уряду, за участі Краєвої Ради Брацлавщини та Ради Республіки, Ісаак Мазепа розпочав характеристикою політичної ситуації та наголосив на тому, що дії уряду є антибільшовицькі, а отже, ідеї його опонентів є шкідливими для української армії. У ході дискусії звучали закиди на адресу уряду щодо його пропольської політичної орієнтації, незадовільним забезпеченням української армії та висунуто вимогу про скликання передпарламенту.

Учасники засідання отримали відповіді від очільника уряду, зокрема, щодо співпраці з Польщею, яка здійснювалась на підставі рішень Директорії та уряду, щодо забезпечення війська, причини якого учасникам заходу відомі, та погодився з пропозицією стосовно скликання пердпарламенту.

Наступного дня перед проведенням засідання представники від соціал-революціонерів, соціал-демократів та галицьких радикалів провели міжпартійну нараду. В кінцевому результаті учасники наради відмовились від своїх пропозицій щодо «радянзації» українського державотворення та ухвалили наступне рішення:

«1. В найближчому часі скликати передпарламент, перед яким Директорія й уряд мають скласти свої уповноваження.

2. Раду Республіки перетворити в комісію при уряді для виготовлення проекту закону про скликання передпарламенту.

3. Краєву Раду Брацлавщини затвердити, як краєвий адміністративно-господарський орган.

4. Для поповнення уряду призначити Макуха керуючим міністерства внутрішніх справ, а Сумневича керуючим міністерства фінансів і народного господарства» [4].

Завершивши засідання урядовці виїхали з Літина до Вінниці. Згодом після закінчення урядової діяльності Ісаака Мазепи, його справу на посаді голови уряду продовжили В'ячеслав Прокопович та Андрій Лівицький.

Внаслідок Ризького мирного договору 1921 року територія України була поділена між Польщею та радянською Росією, а уряд УНР діяв в екзилі аж до 24 серпня 1992 року, до моменту передачі повноважень від Президента УНР в екзилі М. Плав'юка Президенту України Л. Кравчуку.

Список використаних джерел та літератури

1. Завальнюк К.В., Зелінський Р.М. Лінія часу: український вектор. Хронологічний довідник. Хмельницький: ІРД, 2014. 355 с.
2. Конституційні акти України. 1917–1920. Невідомі конституції України. Київ: Філософська і соціологічна думка, 1992.
3. Кравчук О.М., Калитко С.Л., Марценюк Н.М. Повалення влади гетьмана П. Скоропадського на Поділлі. *Вінниччина: минуле та сьогодення. Краєзнавчі дослідження*. Вінниця: Консоль, 2013. 359 с.
4. Мазепа І.П. Україна в огні й бурі революції 1917-1921. II. Зимовий похід. III. Польсько-український союз. Кінець збройних змагань УНР. Дніпропетровськ: Січ, 2002.

УДК 94(477.4/438)«1922»

Красносілецький Денис, кандидат історичних наук, доцент соціально-гуманітарної кафедри університету економіки і підприємництва

ВІДСТУП ПОВСТАНСЬКОГО ЗАГОНУ ЯКОВА ГОЛЬЧЕВСЬКОГО ЗА КОРДОН 02 ВЕРЕСНЯ 1922 Р.

Анотація. В статті звернуто увагу на проблему переломного етапу підпільного руху під проводом Якова Васильовича Гольчевського у вересні 1922 р. У цей час він був командувачем всіма повстанськими силами Правобережної України. Через низку причин Яків змушений був відступити за кордон у Польщу. Простежено маршрут руху повстанської групи Гольчевського. Звернуто увагу на деталі цього переміщення, які в подальшому змінили тактику повстанців на

диверсійні рейди із-за кордону у радянську Україну. Акцентовано увагу на поведінці повстанців за кордоном, їх політичних вподобаннях та патріотизмі.

Ключові слова: *Гольчевський, Гальчевський, отаман, повстанський загін.*

У вересні 1922 р. відбувся переломний момент у повстанському русі Якова Васильовича Гольчевського (Гальчевський, «Орел», «Орлик», Орлов, Орловський, Войнаровський, «Правобережець», 1894–1943). Українські повстанці не залишали надії підняти Всеукраїнське повстання і ліквідувати ворожу радянську владу, хоча змушені були відійти до Польщі. Дослідження цієї теми сприяє об'єктивному формуванню історичної свідомості сучасників.

Дослідники біографії Я. Гольчевського К. Завальнюк, Р. Коваль, М. Білгорайський, В. Вовкодав, М. Руцький, К. Завальнюк, Л. Філонов, В. Рєзнік, Б. Демків, С. Бортник, В. Бабицький, В. Борисов, В. Горбатюк, П. Слободянюк, Д. Соловей, В. Мацько, М. Стрельбицький, Б. Теленько, В. Покровський, Б. Володимирів, Я. Сторожук, І. Леськів та ін. ставилися опосередковано до проблеми відступу загону повстанців під проводом Якова Гольчевського на початку вересня 1922 р. через що всебічного й детального її висвітлення у сучасній науці не відбулося.

Метою даної статті є висвітлення проблеми відступу повстанців під проводом Якова Васильовича Гольчевського у Польщу на початку вересня 1922 р., що зумовило певні зміни у антибільшовицькому русі.

Пройшовши через с. Скіпче та Юрківці, загін під проводом Гольчевського в складі 56 осіб о 6 год. ранку 2 вересня в районі сіл Боднарівка – Криків перейшов кордон. Перед цим повстанці пошкодили лінію телефонного зв'язку в районі м. Лянцуронь, Гусятин. Ймовірно, це зробили повстанці, які не захотіли переходити кордон. Вони попрямували до Голенищівського лісу [5, с. 130–131; 8, с. 80], [3, арк. 16]. За даними більшовиків, кордон перетнули Гольчевський, Коноплянко, «Хмара», Кохан, Ковбасюк, Мотрук, сотники Григорій Осадчук, Бабієнко, Онисько Грабарчук, Богданенко та 44 козаків, які мали на озброєні три кулемети та 57 коней. В радянській Україні залишилося 22 вершників Голюка, а 40 повстанців розійшлися по домівках [4, арк. 39 зв.].

За версією Гольчевського про повстанців, які переходили кордон: «Ось дві наші чоти, по 20 душ козаків, поїхали на вверх і вниз Збруча та висікла прикордонників на відтінку яких 10 км» (цитата мовою оригіналу) [2, ч. 2, с. 162]. Зі свідчень Кохана дізнаємося, що прикордонну охорону атаковано стрілецькою зброєю після чого з білим прапором повстанці перетнули кордон. У с. Боднарівка, де повстанці відпочивали на квартирах, о 14 год 2 вересня їх забрав польський поручик Островський. У м. Сидорів повстанців частково обеззброїли, забрали стрілецьку зброю. Далі повстанці прямували у м. Гусятин [10, с. 486].

Обмірковуюючи зміст звітів, радянські командири змалювали такий маршрут загону Гольчевського. З 30 серпня він рухався в районі сіл Слобідка Матейківська, Матейково, Мальчовці, Супівка, Кузьминці, Буцні, Белічин, Гула (31.08.), Божиківці, Шелехове (01.09), Бебехи, Попливи, Гремячки, Крутобродці, Баранівка, Слобода Глушковецька, Томашівка, Скіпче (цукровий завод), Чемерівці, Криків. Близько 9 год 2 вересня 57 вершників (за даними Р. Ковалю 52 особи і 57 коней), з білим прапором, перейшли кордон. У с. Сидорів їх зустріли і частково обеззброїли польські прикордонники [5, с. 136; 7, с. 43, 89].

Міліція, ДПУ, 12-ий Прикордонний червоноармійський батальйон проводили пошукову роботу однієї з двох частин повстанців біля с. Голенищів [3, арк. 8]. Станом на 19 год. 02 вересня, більшовицький загін під проводом товариша Середи обстежував місцевість біля с. Ольхівці та м. Гусятин, де виявив зарубленими трьох радянських бійців, які, напевно, потрапили повстанцям у полон під час нападу на с. Баранівка [3, арк. 25].

До 14 год повстанці перебували у с. Боднарівка. О 14 год. до них приїхав поручик Островський та якийсь поліцейський командир. Повстанці склали вогнепальну зброю і вирушили до м. Гусятин, де їх мали сфотографувати [1, с. 175].

До м. Гусятин повстанці прийшли з піснями. Там поляки остаточно обеззброїли відділ. Повстанці провели мітинг, вечорниці. Вранці 3 вересня їх відправлено залізницею до м. Тернопіль–Львів, а 5 вересня – до табору у містечко Стрільково (с. Стшалків, Польща) [6, с. 211; 5, 136–137]. За версією Кохана, повстанців з м. Гусятин привезли потягом у м. Тернопіль і здали поліції, де вилучили у повстанців холодну зброю. На околицях цього міста вони перебували ще більше тижня. Погибу та Богданенка польський агент та Гольчевський відправили назад в радянську Україну. Інших повстанців відправили у табір. Не бажаючи цього, на одній із станцій вони залишили вагон потяга, але їх повернули назад і повезли у містечко Стрільково. За вказівкою начальника особистої охорони С. Петлюри полковника М. Чоботарьова (Чебатарьов, Чеботарів) «Орел» та «Хмара» втекли з ешелону, командування повстанцями перейшло до Кохана [10, с. 486–487]. Вони поїхали до м. Варшави (посольство УНР розміщувалося на Алеї Руж, 6), де дали звіт Головному отаману про останні два тижні діяльності Повстанської групи [6, с. 211]. Симон Петлюра емоційно підбадьорив повстанців, пробудив у них віру в існування самостійної України, а відтак необхідність подальшого розмаху повстанського руху [7, с. 44].

Подільське губернське ДПУ сповістило про це вище керівництво, заявивши, що «банду» Гольчевського знято з обліку в середині країни та поставлено на облік, як закордонну «банду» [3, арк. 23 зв]. Уповноважений представник УСРР в Польщі, більшовик Шумський вислав дипломатичну ноту польському уряду,

докоряючи, що він дає притулок «бандитам», а це не личить дружній державі. Отаман «Орел» миттєво відреагував на ноту Шумського листом, у якому навів докази та наголосив на тому, що його бойовики боролися за ідею і не були бандитами, 15 з них мали вищу освіту і не принижували б себе діями, які їм приписував Шумський [9, с. 200]. Цікаво, що після цього у радянських документах вказувалося, що Гольчевський – «колишній бандит», а його повстанський загін – «колишня банда» [5, с. 157]. Колишній командир Богунської бригади Атілло в розмовах з комуністами вказував, що Гольчевський і його офіцери – це ідейні українські націоналісти.

Натомість Я. Гольчевський підкреслював брехливість комуністів, звинувачував у карних злочинах більшовицьку владу, навів чимало прикладів як більшовики глумилися над родичами повстанців. Він казав: «... Чекісти і особісти залюбки їздять боротися з «бандитизмом» до сім'ї повстанця. Не помилюють ні матері, ні сестри, ні дружини; згвалтують, пограбують, а кого захочуть, розстріляють на місці, що часто і роблять. Всіх селян без винятку рахують бандитами. Ніби так борються з кримінальними злочинцями...» [7, с. 90]. Гольчевському були властиві націоналістичні ознаки, про що також йшлося і у його мемуарах. Зокрема: «В повстанчих відділах був український елемент безсумнівно ідейний. Може були одиниці мало свідомі початково, та при постійній праці і впливі провідних одиниць і менше свідомі робилися ідеалістами й фанатиками боротьби, за національну Україну. В постійній боротьбі ми стали людьми не з цього світу, а стояли понад людські пристрасті. На землі нічого не було такого, щоби нас до неї притягало: ні батьки, ні родина, ні багатство не могло нам заступити неба, куди наші душі рвалися, бо там була ідея. Смерти ми не боялися, бо завсіди стояла вона перед нами. Свою смерть кожний із нас уявляв собі, як легкий перехід у інший, незнаний нам світ, де буде вічний спокій, на який ми заслужили своїм бурхливим життям. Перехід повинен бути легким тому, що ми знали, за що вмираємо, що не один ворог поляг від кожного з нас. Нам легко було вмирати в бою, ми без страху заглядали смерті в очі. На землі не залишаємо нічого, чого б нам було шкода. У мене особисто – ні золота, ні річей не залишилося б. Ціле моє майно на мені, і з нього найціннішим була зброя. Ще залишалася б мати, однак вона хутко відійшла б з цього світу. Була дружина, але вона молода, без дітей, здібна до праці і без мене дала б собі раду. Люди з таким наставленням є святі й страшні. Вони можуть бути пророками, войовниками, апостолами. В щоденному житті вони все бачать, гостро обсервують, передбачають майбутність. Прояви людського життя вони, як конденсатори, держать у своєму мозку й серці та дають непомильний осуд. Такі люди можуть проповідувати правди, незнані мільонам смертельників, бо їх чола й серця торкається Перст Божий, внаслідок чого в їх душах жевріє іскра

несмертєльностї. Я мав кїлькох таких фанатиків, до яких зараховую сот. Карабчевського, пор. Кохана і підхорунжого Василя Харка. До певної міри був таким сот. Погиба і сот. Ковбасюк» (цитата мовою оригіналу) [2, ч. 2, с. 146–147].

За підрахунками Я. Гольчевського, за ці два роки повстанської боротьби, повстанці вбили близько 2 677, а поранили близько 2 000 червоноармійців, близько 200 більшовиків або їхніх таємних агентів вбито на Київщині і близько 450 – на Поділлі [7, с. 88].

Більшовицька влада, щоб залякати цивільне населення та заради помсти повстанцям вдалася до вбивств через тортури та гвалтування ні в чому не винних осіб, зокрема, в с. Літинці – 25 селян (липень 1922 р.), в с. Лозни – 10 селян, в с. Майдан-Вербецький – 7 селян [7, с. 86], в с. Сахни – 40 селян, в с. Багринівці – 51 (1921 р.) та 85 (1922 р.) селян, в м. Літині розстріляно 240 осіб, переважно селян та 82 місцевих міщан, в м. Хмільнику – 430 осіб, в м. Летичів – 60 родин, в м. Бар – 150 осіб, в м. Вінниця – 1452 осіб, в м. Вовковинці – 40 родин, в Могилівському повіті – 400 осіб інтелігенції, в Новоушицькому повіті – 850 осіб, у Женишківецькій волості – 600 осіб, у Деражнянській волості – 250 осіб тощо [7, с. 94–96].

ДПУ Подільської губернії розробило план щодо ліквідації загону Гольчевського, створило агентурні групи в районах м. Літин та с. Уладівка Вінницького повіту, містечка Вовковинці – Летичівського повіту [10, с. 411].

Незважаючи на відсутність Я. Гольчевського, на Поділлі залишалися загони Голюка та «Байди» (Кирилюка), які активно себе проявляли у Новоушицькому та Летичівському повітах Подільської губернії. Їхня поведінка свідчила, що вони були справжніми ідеалістами й не боялися померти в ім'я України.

Інформація про їхню діяльність уривчаста. 2 вересня згін 71-го червоноармійського полку помітив біля с. Буцни повстанський загін чисельністю у 100 осіб. Повстанці перейшли до лісу біля с. Сахни [3, арк. 65]. 3 вересня 1922 р. з лісу біля с. Миньківці доносився спів національного гімну, який виконували дислоковані там повстанці. 4 вересня бригада повстанців затримувала весь день подорожуючих селян біля м. Віньківці. О 15 год 30 хв 4 вересня у ліс біля м. Ялтушків прибуло 100 повстанців [8, с. 83–84]. О 14 год 04 вересня 3-й ескадрон 24-го кавалерійського полку вирушив з м. Копайгород на пошуки залишків повстанського загону Гольчевського в район Попівських хуторів, Матейківського лісу, с. Кудиївці [3, арк. 31]. 06 вересня у с. Сахни оперативна група затримала трьох повстанців у с. Сахни [3, арк. 44 зв]. 11 вересня у Хмільницьке ДПУ слався один повстанець із загону Гольчевського [3, арк. 61]. Втім більшовикам так і не вдалося придушити повстанський рух у 1922 р.

Отже, у вересні 1922 р. командувач всіма повстанськими силами Правобережної України Яків Гальчевський разом з основною частиною свого загону змушений був залишити територію радянської України і відійти у Польщу. Цей вчинок видозмінив стратегію та підходи до організації антибільшовицького повстанського руху. Ґрунтовне дослідження вказаної проблеми є перспективою подальших пошукових розвідок у заданому напрямку, до яких слід долучатися науковцям та освітянам. Адже українці мають знати свою історію, любити Українську державу, пишатися перед світовою громадськістю її славним, легендарним минулим.

Список використаних джерел та літератури

1. В боротьбі за Україну : протистояння Якова Гальчевського більшовицькій владі в 1921 – 1924 рр. на Поділлі : збірник документів та матеріалів / Байдич В.Г. та ін. Видання друге, доповнене та перероблене. Вінниця : ТОВ «Твори», 2019. 416 с.
2. Гальчевський-Войнаровський Я. Проти червоних окупантів : в 2 ч. Краків : Українське видавництво, 1941. Ч. 1. 205 с. Ч. 2. 162 с.
3. Державний архів Вінницької області (далі ДАВіО). Ф. Р-925. Подільський губернський виконавчи комітет Ради робітничих, селянських та червоноармійських депутатів, м. Вінниця. Оп. 8. Спр. 85. Оперативно-розведувальні сводки подгубмилици, губисполкома о движенни и борьбе с бандитизмом (04 сентября – 28 декабрия 1922 года) 276 арк.
4. Державний архів СБУ у Вінницькій області. ПФ. Спр. 29262 Дело по обвинению Гальчевская М.А. 14.04.1924. 85 арк. Контрольно-обвинительное производство по уголовному делу. 23 арк.
5. Завальнюк К. В., Стецюк Т. В. Яків Гальчевський у документах епохи. Кам'янець-Подільський : Медобори, 2012. 224 с.
6. Коваль Р. Отаман святих і страшних. Київ : Просвіта, 2000. 288 с.
7. Коваль Р. Яків Орел-Гальчевський. Боротьба і філософія боротьби. Київ : Історичний клуб «Холодний Яр». Видавництво «Орієн-тир». 2017. 128 с.
8. Красносілецький Д.П. Життєвий шлях і політична діяльність Я. Гальчевського (1894–1943). Вид. 2-ге, випр. і доповн. Хмельницький: ХНУ, 2020. 138 с.
9. Кульчицький Ю. Шаблі з плугів: Український повстанський рух у визвольних змаганнях (1917–1926 рр.). Львів : Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, 2000. 260 с.
10. Поділля і Південно-Східна Волинь в роки Української революції (1919–1921) і повстанського руху під проводом Я. Гальчевського (1921–1924) : збірник

документів і матеріалів / [упоряд.: В. Г. Байдич, О. М. Завальнюк, Ю. В. Олійник, В. В. Галатир, Т. Д. Павлунішена]. Кам'янець-Подільський : ПП «Медобори-2006», 2015. 536 с. (Серія: «Праці Державного архіву Хмельницької області»: вип. 12).

УДК 902.4(477.43)

Кульбаба Лариса, вчитель історії Хмельницького ліцею №9

АРХЕОЛОГІЧНА КАРТА ХМЕЛЬНИЦЬКОГО РАЙОНУ

***Анотація.** В статті описано історію появи та етапи формування археологічної карти Хмельницького району, її значення у вивченні історії краю. Охарактеризовано знахідки періоду від трипільської до черняхівської культури. Вказано картографічне розташування населених пунктів Хмельницького району та опис знахідок, знайдених в них. Зроблені висновки про типові риси та відмінності життя людей на теренах Хмельницького району у певні історико-археологічні періоди.*

***Ключові слова:** археологічна карта, творці археологічних карт, речовий комплекс трипільської, чорноліської, черняхівської археологічних культур, локальна Городсько-Касперівська група знахідок, типове і відмінне у житті давніх людей.*

Поділля розташоване на перетині різних археологічних епох і культур. Давню історію регіону вивчають за допомогою збору та оцінки археологічних матеріалів. Систематизація та узагальнення матеріалів розкопок дозволяють створити сучасну археологічну карту Хмельницького району. Археологічні карти мають велике значення для проведення подальших розкопок, дослідження життя наших предків, надання дозволів на виконання будівельних робіт.

Археологічні карти були започатковані наприкінці XIX ст. Першу спробу створити археологічну карту Хмельницького району зробив Ю. Й. Сіцинський. У 1901 р. в Києві було опубліковано його доповідь «Археологическая карта Подольской губернии». В ній зафіксовано, підсумовано, систематизовано й подано короткий опис пам'яток матеріальної і духовної культури, які були виявлені під час археологічних розвідок, досліджень та випадкових знахідок у XIX ст. по всіх 12-ти повітах Подільської губернії.

У 1884 р. відомий історик Поділля М. В. Сімашкевич оприлюднив «Указатель историко-археологических достопримечательностей Подолии». На

кінець 90-х років XIX ст. у наукових публікаціях були накопичені матеріали про старожитності краю і відомі дослідники-краєзнавці В. К. Гульдман та Ю. Й. Сіцінський розпочали створення третьої археологічної карти. Ю. Й. Сіцінський розпочав паспортизацію давніх пам'яток краю. До археологічної карти науковцем було внесено відомості про 272 городищ, 3202 курганів, 67 знайдених скарбів та інших чисельних стародавніх пам'яток, зокрема археологічних [1, с. 8].

Створення археологічної карти стало заслугою різних поколінь археологів та істориків. У 80-ті рр. XIX ст. на неї було занесено результати стаціонарних досліджень, які здійснили Ю. Й. Сіцінський, М. Я. Рудинський, В. О. Геренович. Поповнення карти проводилось по закінченню Другої світової війни. На ній були позначені знахідки післявоєнних експедицій: у 1945–початок 60-х рр. – Середньодністровської експедиції під керівництвом С. М. Бібікова, М. Я. Рудинського, Т. С. Пассек, П. І. Борисковського, М. О. Тиханової, М. І. Артамонової, у 1960–1971 рр. – експедиції Національного історичного музею України під керівництвом Т.Г.Мовши, з 1964 по 80-ті рр. – Середньодністрянської експедиції Інституту археології АН України під керівництвом С. М. Бібікова, В. Г. Збеневича, М. П. Кучери, свій внесок зробили постійно діючі археологічні експедиції Кам'янець-Подільського та Вінницького державних педагогічних інститутів під керівництвом І. С. Винокура, І. І. Зайця, П. І. Хавлюка [2].

Новим кроком по створенню археологічних карт, можна вважати багатотомну «Історію міст і сіл Української РСР». У цьому ґрунтовному виданні було перераховано всі археологічні об'єкти областей і районів на час написання праці [3]. Матеріали карт були доповнені після видання «Довідника з археології України: Хмельницька, Чернівецька, Закарпатська області» [4, с. 3–5].

В останні роки на території Хмельницького району розвідку та розкопки проводить Хмельницька археологічна експедиція (ХАЕ) у складі відомих археологів С. Ю. Демидка, С. Захар'єва, Г. В. Нагачевського, С. П. Маярчака. Матеріали досліджень щорічно узагальнюються у звітах про роботу ХАЕ. Узагальнивши матеріали, Г.В. Нагачевський опублікував таблиці «Періодизація давньої історії краю» [5, с. 11–12]. Історичний інтерес до вивчення минувшини краю сприяв кількісному і якісному удосконаленню археологічних карт.

Дослідження Хмельницького району поживались після створення ХАЕ, яка працює при Хмельницькому обласному музеї та Хмельницькому відділенні охорони пам'яток на чолі з С. М. Шпаковським [2].

На карту, яку ми відобразили у статті, занесені інформативні артефакти, які були виявлені під час розкопок післявоєнного часу до 2010 р. Хронологічні межі досліджуваних культур, які розглядаються у статті, охоплюють період IV тис. до

н.е.–V ст. н.е., тобто, від трипільської археологічної культури до закінчення доби раннього заліза.

Найбільша кількість археологічних пам'яток Хмельниччини пов'язані з трипільською культурою. У Хмельницькій області їх відомо близько 150. У 1949 р. у цьому регіоні працювала Трипільська експедиція, яку очолювала Т. С. Пассек. [6, с. 13]. Більшість поселень регіону Південного Бугу Т. С. Пассек датувала початком III–до першої чверті II тис. до н.е. Було складено карти розташування трипільських поселень на території Південного Бугу [7, с. 34].

Відповідно карті, яка була складена Т. С. Пассек, Хмельницький район належить до регіону пізніх поселень. Знахідки останніх років показують, що більшість трипільських артефактів можуть датуватися IV–III тис. до н.е., є старішими, ніж визначила Т. С. Пассек.

У 70-80-ті рр. XX ст. матеріали подільських археологів було зібрано у «Довіднику з археології України. Хмельницька, Чернівецька, Закарпатська області» [4]. З'явилися перші локальні карти і реєстри трипільської культури. Карту поселень пізнього трипільля у Середньому Побужжі відтворили С. О. Гусев [8, с. 44] та І. І. Заєць [9, с. 10-12]. В «Енциклопедії трипільської культури» було складено реєстр пам'яток, підраховано їх загальну кількість станом на 2000 р. [10]. З 207 об'єктів трипільської культури Хмельницької області 5 об'єктів розкопано у Хмельницькому районі [4].

У реєстр були занесені об'єкти: Аркадіївці, Печеськи, Хмельницький, Ходаківці. Всі знахідки було стратифіковано і детально описано [4, с. 88–91].

Археологічна карта трипільських знахідок була доповнена матеріалами розкопок 2000-2010 років. У звіті ХАЕ за 2000 р., складеному Г. В. Нагачевським, вказано, що серед нових, раніше невідомих пам'яток археології, було досліджено наступні об'єкти трипільської культури – Голохваста І., Аркадіївці І., Аркадіївці ІІ. Урочище «Підлісці». Під час розкопок знайдено фрагменти ліпного глиняного посуду з домішками у тісті крупнозернистого піску та подрібнених черепашок, а також значна кількість крем'яних відщепів, фрагментів ножевидних пластин, фрагменти крем'яних знарядь праці [11].

Аналіз розташування археологічних знахідок, як зазначив С. Ю. Демидко, показав наявність доволі компактної групи відмінних пам'яток, що дозволило виділити їх у окремий мікрорегіон. Вперше було вказано на знахідки локальної Городсько-Касперівської групи [12, с. 48].

Реєстр трипільських пам'яток Хмельницького району доповнили об'єкти, які були введені в науковий обіг на конференції, присвяченій встановленню нової дати заснування м. Хмельницький. До них належать: Ружична 1, Олешин 1,2 з численними фрагментами характерної ліпної трипільської кераміки, вироби з кременю, глини (включно - орнаментоване прясло). Поодинокі фрагменти

ліпного посуду можуть бути віднесені до Городсько-Касперівської групи Трипільля [13, с. 51–53]. Матеріали досліджень показують, що мешканці поселень трипільської культури – Лісові Гринівці, Розсоша, Терешивці, Тиранівка, Красна Зірка, використовували не тільки мотичне, а й орне землеробство, поряд із землеробством і скотарством, мала розвиток і ремісничу діяльність. Городище раннього залізного віку та трипільське поселення були знайдені біля с. Масівці. Розташоване на природному підвищенні. Овальної форми, оточене валом та зовнішнім ровом. Площа близько 10 га. Культурний шар вміщає керамічні уламки червоного кольору [14, с. 212–215].

Археологічну карту трипільської культури в межах Хмельницького району було створено на основі матеріалів «Переліку пам'яток і об'єктів археології». Ці матеріали були складені Хмельницьким відділом охорони пам'яток і передані автору дослідження. Всі об'єкти було взято на облік розпорядженням Хмельницької ОДА № 194/99-р від 18.05.1999 р.

Дослідження пам'яток трипільської культури не дозволяє виявити особливості життя регіону у трипільську добу. Найновіші знахідки трипільської культури на Хмельниччині були оприлюднені 08.07. 2021 [15]. У перехідний період від бронзи до раннього заліза територія Поділля була залюднена місцевими землеробсько – скотарськими племенами, зокрема нащадками племен білогрудівської, а пізніше чорноліської культур.

Поселення з матеріалами доби бронзи, датовані II тис. до н.е., виявлене на схід від мікрорайону Лезневе, біля с. Печезки 1, Хмельницький – Лезнево 1, с. Іванківці, с. Тиранівка 3, с. Копистин 1, с. Шпичинці 1, с. Гречинці 1, с. Плоскове 1. Ці поселення багатощарові і мають зв'язок з черняхівською культурою.

У предскіфський період (VIII–VII ст. до н.е.) переважна більшість пам'яток Хмельниччини – пам'ятки чорноліської культури. Для чорноліських племен типовими вважаються укріплені поселення. Археологічні розкопки Хмельницького району представлені неукріпленими поселеннями - городищами, курганными та безкурганними могильниками, що відрізняє їх від інших старожитностей. Місцеві протослов'янські землеробські племена регіону жили на відкритих неукріплених поселеннях [16, с. 43].

Мешканці городищ виготовляли такий самий керамічний посуд, як і решта лісостепоного чорноліського населення. Їжу готували в горщиках тюльпаноподібної форми, прикрашених наліпним валиком. Лощений посуд складала великі корчаги, глибокі черпаки з високою ручкою, кубки, миски з багатим геометричним орнаментом.

На городищах виявлено типові давні сільськогосподарські знаряддя: кістяні, рогові рала, як робочі частини дерев'яної сохи, рогові мотики, кам'яні

зернотерки. Знайдено також багато зразків різноманітних за формою глиняних прясел і грузил – рештки прядильного і ткацького виробництва.

До археологічної карти періоду доби бронзи – раннього заліза на території Хмельницького району належать наступні об'єкти. Перегінка 1, 2, 3, де було знайдено фрагменти ліпного глиняного посуду, крем'яні відщепи та крем'яне вістря дротика або списа. Аркадіївці 2. Двошарове посилення. Знайдено фрагменти ліпного глиняного посуду пізньобронзового часу, фрагменти крем'яних знарядь праці [11]. Укріплені поселення цього періоду зведені на крутих, схилах протоків Бугу. Усі підступи до городищ були надійно захищені спеціально спорудженими валами і ровами, а також вдало використаними природними перешкодами.

Отже, поселення племен чорнолісців раннього заліза однаково розташовані, орієнтовані на південні схили річок, мають подібну кераміку. Більшість поселень мають декілька систем укріплень, що свідчить або про ворожість степу і лісостепу, або про зустріч з племенами, які проживали на заході у добу раннього заліза.

До карти Хмельницького району цього періоду може бути занесена пам'ятка, яку було виявлено у м. Хмельницькому по вул. Маршала Рибалка у 2009 р. Місцезнаходження (очевидно поселення) раннього залізного віку було розташоване на підвищенні, на лівому (північному) березі струмка, що впадає у р. Південний Буг. На площі близько 50x100 м на поверхні виявлено фрагменти кераміки раннього залізного віку, у тому числі вінчик горщика з проколами у верхній частині. В одній з траншей біля новобудови є культурний шар раннього залізного віку, що включає кістки, обмазку жител, кераміку і горілу деревину, яку простежено до глибини 0,4 м. Ці знахідки потребували проведення рятівних археологічних робіт [14, с. 32].

На території Хмельницького району чорноліська культура має особливості – незахищені поселення у кіммерійську добу та оборонний характер поселень у часи панування скіфів.

У VII - IV ст. до н.е. береги річок Південний Буг та Дністер заселяють скіфи-хлібороби. Їхні могильники та поселення виявлені на околицях сіл Івахнівці, Редвинці, Хмельницький, Велика Калинівка, Пашківці, Іванківці, Давидківці, Малашивці, Лосівці, Грім'ячка [14, с. 186–187].

В 1973р. експедиція Кам'янець-Подільського педагогічного інституту провела дослідження на місці курганної групи поблизу с. Редвинці Хмельницького району. Було розкопано один з курганів (висота 2,7 м, діаметр насипу – 8м). На місці дерев'яного настилу знайдено бронзові частини кінської вуздечки скіфського типу. Тут виявлено три бронзові тригранні наконечники для стріл, залізний наконечник списа й шматки проржавілого заліза (можливо,

ножів). Ніяких слідів поховальної ями, кісток тут не виявлено. Тому, археологи вважають, що Редвинецький курган, який датується за комплексом предметів V-IV ст. до н.е., було споруджено на честь воїнів, що загинули на чужині. Такі поховання носять назву кенотафи. Вони були типовими для кочового населення доби раннього заліза [17, с. 50].

Однією з найцікавіших знахідок періоду можна вважати скіфську могилу – курган, який було розкопано неподалік будинку на проспекті Миру №102 у м. Хмельницькому. Першу розвідку пам'ятки з встановленням її розмірів та місця розташування було проведено у 1997р. С. Ю. Демидком. Курган знаходиться на вододільній частині плато у мікрорайоні Виставка. Висота насипу до 2 метрів, діаметр – 20 метрів. За попереднім датуванням археологів, могильний курган міг бути насипаний не пізніше VII–III ст. до н.е., він належав до скіфської доби. Скоріше за все це древній кенотаф [18].

Археологи виявили на околицях м. Хмельницького, на схід від мікрорайону Лезневе та у мікрорайоні Дубове, поселення з матеріалами скіфського часу, у мікрорайоні Озерна багат шарове поселення з матеріалами раннього залізного віку I тис. до н.е. До наших днів збереглися кургани – один у мікрорайоні Заріччя та два на південний схід від мікрорайону Ракове. Більшість курганів датуються VII–III ст. до н.е. [19].

Відповідно до «Переліку пам'яток і об'єктів археології» на археологічній карті Хмельницького району з'явилися знахідки скіфського періоду – Велика Калинівка, Пашківці (номер та дата рішення взяття на облік пам'яток № 194 від 18.05.99 р.). За звітами польових досліджень ХАЕ за 2000 р. на карту Хмельницького району були занесені наступні об'єкти – Іванківці, курган, Давидківці, курганна група. Простежується певне планування у розміщенні насипів – по лінії північний – схід-південний захід, привертає увагу їх попарне розташування.

На науковій конференції в 2006 р. С. Ю. Демидко запропонував доповнити карту Хмельницького району скіфськими об'єктами – Дубове 1. знайдено фрагменти ліпного посуду скіфського часу з заглаженою або підлощеною поверхнею. Орнамент – наскрізні проколи під вінцем, валики, розчленовані пальцевими вдавленнями; Лезневе 1, 4. підйомний матеріал представлений фрагментами ліпного посуду скіфського часу. Знайдено також крем'яні відщепи та двошипна крем'яна стріла, ймовірно, II тис. до н.е.; Озерна 2, Малашівці 1,2,3, Іванківці 2 знайдено фрагменти ліпного посуду скіфського часу [12, с.53].

Археологічні знахідки скіфського періоду складається, в основному, з фрагментів кераміки та речового комплексу. Поховання належать до курганних, мають особливості кенотафів. Ці знахідки свідчать про активні історичні процеси, які відбувались на території нашого району у добу панування скіфів.

Найбільш повною є археологічна карта знахідок черняхівських племен. Вони дають можливість відтворити рівень життя місцевого населення і перейти до питання про його етнічне походження. Еталонною знахідкою вважаються розкопки Ружичанського могильника, який досліджував І. Винокур [20, с. 74]. Археологи Хмельницького краєзнавчого музею С.Ю. Демидко та Г. В. Нагачевським станом на 1999 р. виявили 57 пам'яток і об'єктів, з них 31 належить черняхівській культурі. Еталонним у подальшому вивченні проблем черняхівської культури може стати могильник, який розкопується з 2010 р. у с. Лісові Гринівці «Подільською експедицією», яку очолив Б. Строцень.

Про землеробський характер черняхівських племен свідчать знахідки біля сіл Ружичанка та Іванківці. Тут було знайдено крупні кам'яні ротаційні жорна. В с. Іванківці вдалось реконструювати млинові споруди черняхівських поселень. З кісток виготовляли проколки, лоцила, гребені, різноманітні підвіски, амулети тощо [21, с. 86].

Про розвиток духовної культури черняхівських племен свідчать культові язичницькі пам'ятки. Кам'яні антропоморфні стовпи – опори були знайдені біля с. Іванківці. Біля с. Ружичанка були виявлені залишки залізоборних горнів [22, с. 366]. Археологічна карта черняхівського періоду значно поповнилась завдяки розкопкам, які були проведені Б. Строцнем, С. Демидком біля с. Лісові Гринівці. Під час розкопок у с. Лісові Гринівці було знайдено на неглибокому шарі ґрунту череп'яні уламки посуду, які є залишками старожитностей черняхівських племен. Найбільш вагомою знахідкою в Лісових Гринівцях стала гончарна піч. Вона складається з двох частин: підземної, куди закладались дрова, і великої камери, яка знаходилась зверху і куди закладались глиняні вироби для обпалювання. Це дуже незвична конструкція. Піч збереглась так добре тому, що знаходилась у землі [23]. Поховання відносяться до трупопокладання. Кераміка є досить різноманітною: ліпна і гончарна, фрагменти сіро лощеного посуду (поховання 7). Різні види посуду – кубок (поховання 3, 8), миска (поховання 3), горщик і глек (поховання 5), амфора (поховання 8). У декількох похованнях виявлено вироби з металу: бронзові пряжки (поховання 6,7), невизначені за призначенням вироби (поховання 9). Декілька речей зі скла та бурштину – фрагмент стінок скляних кубків коричневого кольору (поховання 2), скляне намисто, одне з них бурштинове (поховання 3), бурштинова намистина (поховання 6), скляний кубок (поховання 7). Кістяний гребінь, скріплений бронзовими заклепками (поховання 9). У похованні 8 було знайдено грузило від ткацького верстату [13, с. 37–38]. Серед знахідок прикраси – такі як фібули, булавки із бронзи, глиняні кульки, що слугували дитячими іграшками [23].

Знахідки свідчать, що населення майстерно займалось різними видами ремесел. Можливо мало активні торгівельні зв'язки з племенами, які рухались

через центральну частину Хмельниччини на південь. Отже, черняхівські племена на території Хмельницького району розвивали такі галузі господарства як, рільництво, ткацтво, гончарство, обробка металу.

Не менш цікавими стали розкопки поховань доби черняхівських племен. У 1964-1966 рр. І. Винокур проводив розкопки на черняхівському некрополі біля с. Ружичанка. Під час дослідження могильника було виявлено 73 поховання (34 – трупопокладення, 38 – трупоспалень, і 1 кенотаф). Трупоспалення представлені захороненнями в урнах (1 поховання) , та ямними (37 захоронень). На Ружичанському могильнику зафіксовані потривожені захоронення (7 поховань). Цей обряд, як відмічав І. Винокур, мав магічне значення і був поширений на черняхівських могильниках. Речовий інвентар поховань представлений керамічним посудом, бронзовими і срібними фібулами, голками, пряжками, кістяними гребінцями, намистом та ін. Племена черняхівської культури проживали на території Хмельниччини у II–V ст. [20, с.185].

Ружичанський могильник – один з ранніх за хронологією на території Правобережної України. Ранні специфічні форми бронзових фібул, намисто з давньогрецької пасти, а також порівняно велика кількість трупоспалень, що належать до черняхівського могильника в Ружичанці , дозволяє датувати його кінцем II-III ст. Могильник має й більш пізні поховання IV–V ст. В одному з таких поховань знайдено уламки трубчастого залізного замка та трьох залізних ключів до нього. Факт свідчить про те, вважають дослідники, що процес майнової та соціальної нерівності розвивався у черняхівських племен досить інтенсивно [24, с.60].

Жоден могильник чоловічого поховання не містить меча чи іншої зброї. Мирне життя не диктувало потреби мати зброю у потойбічному світі. Воїни, як соціальна група, не відігравали домінуючої ролі в суспільстві. Це засвідчує мирний характер черняхівського населення [25, с. 85].

Важливе місце серед черняхівських старожитностей Хмельницького району займають жертovníки – капища. Антропоморфні кам'яні ідоли і жертovníки – капища виявлені с. Іванківці Хмельницького району [26, с.113]. Вірячи в очисну силу вогню, померлих спалювали, справляючи тризну, а попіл ховали в посудинах-урнах. Підтвердженням цього обряду є урнові поховання які були дослідженні поблизу сіл Ружичанка та Рідкодуби. У с. Рідкодуби було знайдено ямне поховання серед речей якого цікавими є римські монети [27, с. 57]. Виявлені римські монети є свідченням зв'язків слов'ян з Причорномор'ям та Задубав'ям, внутрішнього обігу цієї монети у слов'янському суспільстві першої половини I тис. н.е. Наявність монетних скарбів є свідченням нагромадження багатств і утворення класів у черняхівських племен [27, с. 93].

Порівняльний аналіз поховальних пам'яток на території Хмельницького району дозволяє зробити висновки про існування інгумацій і кремацій у племен черняхівської культури. В нових знахідках переважають інгумації. Всім похованням того часу притаманна одна спільна риса: відсутність будь-яких наземних ознак могили.

Класифікація керамічних матеріалів черняхівської культури Хмельницького району базується на матеріалах розкопок поселень Іванківці, Ружичанка, Рідкодуби. За підрахунками І. Винокура, на черняхівських пам'ятках Хмельницького району переважає посуд виготовлений на гончарному крузі.

В Ружичанці було виявлено піфосоподібні гончарні посудини для зберігання їстівних припасів. Такий посуд виготовлювався з грубого глиняного тіста із значними домішками піску. Зустрічаються й окремі екземпляри посудин, які виготовлені з добре відмудленої глини з незначними домішками піску. Посуд має широкий отвір (діаметр у вінця – 40-50 см); значну висоту (70-75 см) й широке денце (діаметр 16-20 см). Ця група представлена трьома типами, що відрізняються один від одного за формою вінчика : 1) вінчик відігнутий, 2) валикоподібний вінчик, 3) злегка ввігнутий до середини широкий рівний вінчик. Поверхня широких (4-6 см) вінець без орнаменту, а іноді – з хвилястим орнаментом. Поверхня черняхівських піфосоподібних посудин з території Хмельницького району орнаментовано у верхній частині врізаними прямими й хвилястими лініями, валиком з відтисками овальної та округлої форми, а також косою насічкою. Іноді зустрічаються зразки гончарних посудин без орнаменту. Серед посуду знайденого в Ружичанці були виявлені типи мініатюрних посудин.

Серед керамічного імпорту в с. Ружичанка представлено чимало уламків амфор з добре рифленими стінками, з вузьким горлом і кільцевою ніжкою. Ручки цих амфор мають у поперечному розрізі овально-реберчасту форму. Датування таких амфор встановлено як III–IV ст. н.е. Червону глиняну мисочку з с. Ружичанка вважають імпортом і датують вже II–III ст. [28, с. 86].

Археологічна карта черняхівських старожитностей дуже змінилась за розвідками 2000–2010 рр. Завдяки дослідженням цих років, на карту Хмельницького району нанесені нові об'єкти. У мікрорайонах Гречани та Озерна досліджено поселення черняхівської культури. Знахідки датуються III–IV ст. Встановлена і опублікована їхня стратифікація. Одночасно, відсутні публікації, які описують речовий комплекс знайдений під час розкопок. Іде плідна робота над описами знайдених матеріалів. На карту Хмельницького району можуть бути занесені нові знахідки: Озерна 1. знайдено поодинокі уламки ліпного посуду II тис. до н.е., прикрашеного геометричним орнаментом, фрагменти ліпної та гончарної кераміки III–IV ст., фрагмент прясла. Озерна 2, серед знахідок глиняне прясло, залізний наральник, кістяне лоцило. Гречани 1,2 підйомний матеріал –

фрагменти ліпного та гончарного посуду III–IV ст., фрагмент дна амфори. Лезневе, Іванківці 1–7 на поверхні зібрано фрагменти кераміки III–IV ст., фрагменти обмазки, траплялись знахідки римських монет [12, с. 50–54].

Грунтове дослідження могильників біля с. Ружичанка, Рідкодуби, Лісові Гринівці дозволило скласти уявлення про життя населення району в добу завершення раннього заліза.

Аналізуючи археологічну карту Хмельницького району у добу раннього залізного віку Г. В. Нагачевський і С. Ю. Демидко дотримуються висновків про готське походження археологічного комплексу. Знахідки, вірогідно, належать племенам вельбарської культури. Територія Хмельницького району, на відміну від Подністров'я, була заселена нещільно невеликими групами слов'янського населення. Через Хмельницький район у добу великого переселення народів племена готів швидко вийшли на верхню течію Південного Бугу і у середнє Подністров'я [5, с. 8].

Історичний інтерес до вивчення минувшини краю повинен сприяти кількісному і якісному удосконаленню археологічних карт. Матеріали розкопок зібрані в Хмельницькому районі дозволяють створити археологічні карти окремих періодів і культур. Вони можуть стати джерелом до розв'язання проблеми цілісного уявлення про життя людей в західному регіоні та їхню етнічну ідентифікацію.

Список використаних джерел та літератури

1. Сіцінський Ю. Й. Археологічна карта Подільської губернії / упоряд. О. Л. Баженов. Кам'янець-Подільський: Оіюм, 2004.
2. Археологічні пам'ятки Української РСР (Короткий список). К.: Наукова думка, 1966.
3. Історія міст і сіл Української РСР. Хмельницька область. Під ред. Тронько П.Т. К. : Головна редакція Української Радянської Енциклопедії АН УРСР, 1971.
4. Винокур І. С., Гуцал А. Ф., Якубовський В. І. Хмельницька область. *Довідник з археології України*. К.: Наукова думка, 1984.
5. Нагачевський Г.В. Періодизація давньої історії краю. За матеріалами археологічних досліджень на території Хмельницької області. *Літопис Хмельниччини*. Хмельницький, 2001.
6. Пассек Т. С. Периодизация трипольских поселений. *МИА. М.-Л.* № 10. 1949.
7. Пассек Т.С. Новые данные о поздне трипольских поселениях на Днестре. *Изв. Молд. ФАН СССР*. № 5 (25). 1955.

8. Гусев С. О. Трипільська культура Середнього Побужжя рубежу IV–III тис. до н. е. Вінниця, 1995.
9. Заєць І. І. Трипільська культура на Поділлі. Вінниця, 2001.
10. Бурдо Н. Б., Відейко М. Ю., Дергачов В. О. та інші. Енциклопедія Трипільської цивілізації. К.: Міністерство культури і мистецтв України; Державне підприємство Книжкова палата України ім. Івана Федорова; Національна комісія України у справах ЮНЕСКО; Корпорація «Індустріальна спілка Донбасу»; ЗАТ «Петроімпекс», 2004.
11. Нагачевський Г.В. Звіт про результати польових досліджень Хмельницької археологічної експедиції ХОКМ за 2000р. *ХОКМ*
12. Демидко С.Ю. Археологічна карта міста Хмельницький. *Матеріали наукової конференції «Місто Хмельницький в контексті історії України»*. Хмельницький, Кам'янець-Подільський: Оіюм, 2006
13. Демидко С.Ю. Могильник черняхівського часу Лісові Гринівці, ЗА (попереднє повідомлення). *Матеріали III науково – краєзнавчої конференції «Місто Хмельницький в контексті історії України»*. Хмельницький, 2011.
14. Маярчак С.П. Доповнення археологічної карти Хмельниччини (за розвідками 2006-2010 рр.). *Матеріали III науково – краєзнавчої конференції «Місто Хмельницький в контексті історії України»*. Хмельницький, 2011.
15. Археологічні знахідки на Хмельниччині. Сьогодні. Головне. 08.07.2021. Суспільне Хмельницький. URL: <https://www.youtube.com/watch?v=KVxZp20dIEM>
16. Рикман Э.А. Этническая история населения Поднестровья и прилегающего Подунавья в первых веках нашей эры. М.: Наука, 1975.
17. Винокур І.С. Історія лісостепового Подністров'я та південного Побужжя. Київ–Одеса: Головне видавництво видавничого об'єднання, «Вища школа», 1985.
18. Захарчук Т. «Поховані» між багатоповерхівками. Є. 26.08. 2011.
19. Демидко С. Ю. Освоєння межиріччя Горині-П. Бугу в VI-XIII ст. URL: <http://www.ounb.km.ua/region/index.php>
20. Винокур І.С. Історія та культура черняхівських племен Дністро – Дніпровського межиріччя II–V ст. н.е. К.: Наукова думка, 1972.
21. Залізник Л.Л. Первісна історія України. К.: Вища школа, 1999.
22. Винокур І.С. Ружичанський могильник. В кн. *Могильники черняхівської культури*. М.: Наука, 1979.
23. В Лісових Гринівцях знайшли невідомі поховання. Є. 5.10. 2010.
24. Археологічні дослідження в Україні: здобутки і перспективи. Кам'янець-Подільський: ФОП Сисин О.В., 2010.

25. Козак Д.Н. Пшеворська культура у Верхньому Подністров'ї і Західному Побужжі. К.: Наукова думка, 1984.
26. Шовкопляс І.Г. Основи археології. К.: Радянська школа, 1964.
27. Гальчак С. Археологічні культури Поділля. Вінниця, 1998.
28. Винокур І.С. Черняхівська культура: витоки і доля. Кам'янець-Подільський, 2000.

УДК 94/81'373.21(277.44)

Лисий Анатолій, кандидат історичних наук, доцент, завідувач кафедри суспільно-гуманітарних наук комунального закладу вищої освіти «Вінницький гуманітарно-педагогічний коледж»

ДО ПИТАННЯ ПРО ЗАСНУВАННЯ ВІННИЦІ

Анотація. У статті йде мова про історію заснування міста Вінниці. Аналізуються результати археологічних розкопок. Розглядаються різні версії походження назви міста.

Ключові слова: В'ніца, річка Бог, Старе місто, Кемпа, Ольгерд, Коріатовичі, Литовський замок, Отамановський В. Д.

У цьому, 2023 році минає 660 років від першої згадки в літописах про столицю Брацлавщини – Вінницю. Але зрозуміло, що виникненню міста передувало тривале освоєння середнього Побужжя різноплеменним населенням ще від часів кам'яного віку. З середини X ст. історія уличів і тиверців невіддільна від історії Київської Русі, до складу якої вони увійшли.

Після взяття Києва монголо-татарами (1240 р.) ця територія «піддалась татарам» [1, с. 18]. Дослідник історії Поділля В. Д. Отамановський відзначає, що, не дивлячись на татарську зверхність і князівські чвари, наприкінці XIII ст. складаються сприятливі умови для повторного заселення Середнього Побужжя з північних районів Русі [2, с. 39]. Найвірогідніше, тоді й повернулося в околиці Вінниці давньоруське населення.

Тим часом у протистояння з татарською ордою успішно втрутилися литовські лицарі. Після вдалого походу на Київ литовські загони рушили до Подільського краю. 1362 року вони завдали нищівної поразки об'єднаним силам татар на Синій Воді (Синюсі). Як відомо, історіографічна традиція XIX–XX ст. першу писемну згадку про Вінницю пов'язувала з перемогою литовців саме у цій битві.

З метою захисту відвойованого в ординців Подільського улусу, Великий князь литовський Ольгерд передав землі Побужжя чотирьом синам свого брата Коріата – Юрію, Олександрю, Костянтину та Федору. Коріатовичі «...все города умурували и всю землю Подольскую осели». Оскільки Коріатовичі з повагою ставилися до стародавніх місцевих звичаїв і поводитися на землях Поділля не як завойовники, а як люди, що шукали порозуміння з місцевим населенням, то вони наказали зводити замки біля вже існуючих поселень, бо «...тогда в Подольской земли не был ни один город ни деревом рубленный, а ни камением будованный...».

Під час розкопок на староміській Замковій горі археологічною експедицією ІА НАН України у 2005 році було виявлено рештки будівель сер. XIII–поч. XIV ст. Співставлення цих археологічних даних з відомостями про відокремлення Брацлавщини від Орди дозволило окремим дослідникам говорити про існування міста-центру ще напередодні литовської експансії*.

Деякі сучасні дослідники намагалися «удревнити» початок панування Коріатовичів на Поділлі більш ніж на два десятиріччя (з 1340-х років), щоправда Вінницький замок як типовий окружний центр адміністративного управління руських земель своїх традиційних хронологічних позицій не змінив [3, с. 103].

«Город» Коріатовичів («Литовський замок») виник поблизу вже існуючої «осади». В. Д. Отамановський доводив це так: «... Коріатовичі збудували вінницький замок біля осади Вінниці, що існувала тут ще перед Коріатовичами. Коріатовичі лише використали цю давню осаду в своїй системі оборони й військово-адміністративної організації яко матеріальну базу для утримання фортеці. Вони саме тут вибрали місце для замку, бо саме тут, *на лівому березі Богу, в районі Староміського плато*, вони знайшли найкращу в околиці природничу оборонність» [2, с. 121]. До речі, сучасні дослідники історії Кам'янця-Подільського зауважують, що Кам'янець як фортеця зобов'язаний Коріатовичам «своїм заселенням і зміцненням оборонних укріплень» [4, с. 12].

В. Д. Отамановський, як і його попередники (Н. Молчановський, М. Білінський, В. Гульдман, Ю. Сіцінський), «розташовують» першу Вінницьку фортецю на скелястому пагорбі сучасного Старого міста, в районі вулиць Замкової, Синьоводської та Бузького узвозу, що по ліву руку від Палієвого яру.

У 1545 р. ревізор Волинсько-Подільських замків секретар короля Сігізмунда-Августа Лев Тишкевич уже застав Вінницьке укріплення у надзвичайно жалюгідному стані. «До того ж замок і вельми малий є, і деревом дуже тонким роблений, і ще про замкові стіни, право одні дюри, і не знаю, де інше так просто замок зроблений був, як цей тутешній, не лише людям в час пригоди від навального противника немає де запертися і оборону звідти вчинити, але й бидло страшно заперти, бо скільки живу, такого простого і слабкого замку українного не бачив» [5, с. 330].

Вивчаючи історичну топографію міста та його замків, А. М. Секретарьов дійшов іншого висновку: «место у Веніці» і «город» (укріплення) існували в гирлі ріки Віннички навпроти о. Кемпа задовго до побудови т. зв. «Литовського замку» над Бугом. І лише близько 1512 р. замок переноситься нижче за течією ріки, на пагорб біля Миколаєвської церкви (тобто на територію освоєну у XIII ст.)» [6, с. 9].

На жаль переконливі археологічні дані з цього дикусійного питання відсутні. Ні в районі теперішніх густо забудованих вулиць Кармалюка і Євгена Коновальця та кондитерської фабрики, ні на скелястому пагорбі ліворуч мосту на Старе місто, де практично повністю знищено культурний шар кар'єром та старим кладовищем, провести результативні археологічні розкопки дуже важко. У 2006 році друга Вінницька експедиція Інституту археології НАН України та Інституту історії, етнології і права Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського здійснила спробу продовжити дослідження середньовічних старожитностей на пагорбі «Литовського замку» та у деяких інших пунктах м. Вінниці (городище на території лікарні ім. акад. О. Ющенко, о. Кемпа, пагорб поблизу р. Віннички). У трьох розкопах на Замковій горі було відкрито залишки кількох наземних споруд з печами і відкритими вогнищами, ями, фрагменти глиняного посуду другої половини XIII–XVI ст., уламки залізних і кістяних речей тощо. Керівник експедиції Л. І. Виноградська припускає, що тут протягом XIII–XVI ст. розташовувалось поселення, але залишки укріплень зафіксувати не вдалося. Очевидно, це пов'язано з тим, що обидва замчища – їх цитадельні частини – було знищено у XIX ст. кар'єрами: піщаним – у гирлі Віннички та гранітним – на Замковій горі. Тому не виявлено решток оборонних споруд й поблизу гирла р. Віннички (трапилася лише середньовічна кераміка). На о. Кемпа знайдена кераміка XVI–XVII ст. Щоправда, археологічні розкопки 2006 року підтвердили існування у XIII–XVI ст. невеликого городища-форпосту поблизу лікарні ім. Ющенко, вали якого споруджені за давньоруською традицією (дерев'яні кліті із заповненням обпаленою глиною і землею).

Таким чином, аналіз археологічних та історичних даних дає підстави припустити, що поселення, від яких бере початок Вінниця, виникли щонайменше за століття до побудови замку Коріатовичами у XIV ст. Л. І. Виноградська припускає поліцентричність «города Веніці». Дійсно, давньоруські (давньоукраїнські) гради були складними адміністративно-територіальними та господарськими утвореннями, в яких було декілька укріплень з посадами. Іноді також декілька переправ, походження осередків на «кінцях» тощо, а провідну економічну роль відігравало сільське господарство та його обслуговування. В. Г.

Отамановський переконливо довів, що Вінниця являла насамперед земельну громаду, і, можливо, в цьому полягає ключ до розв'язання загадки еволюції міста.

У тісному зв'язку з проблемою зародження стародавньої Вінниці перебуває питання походження назви міста. Традиційно історики називають три версії:

1. Вінниця дістала свою назву від *винниця* – так колись називали винокурні (гуральні), яких тут, слід гадати, мало бути чимало.

2. назва міста походить від слова *в'но*. В'но – нерухома власність, яка отримувалася через «посаг» (весільний обряд) у спадок або подарунок.

3. Похідною назвою для поселення стала річка Вінничка, у гирлі якої й сформувалося місто.

Найбільш вірогідною з них вважається та, що зв'язана з давньоруським словом «в'но» – посаг, придбання Коріатовичами цієї місцини від свого дядька Ольгерда. З розвитком мови внаслідок певних фонетичних процесів слово «В'ница» перейшло у «Вінниця» [7, с. 76].

Список використаних джерел та літератури

1. Вінниця: історичний нарис. Вінниця, 2007. 304 с.
2. Отамановський В. Д. Вінниця в XIV–XVII століттях: історичне дослідження. Вінниця, 1993. 464 с.
3. Виноградська Л. І., Потупчик М. В., Царенко С. О. Походження та датування міста Вінниці. *Вінницька газета*. № 109 від 13 вересня 2005 року. С. 6.
4. Шабульдо М. Ф. Юго-Западная Русь в составе Великого княжества Литовского. К., 1987. 370 с.
5. Завальнюк О. М., Комарніцький О. Б. Минуле і сучасне Кам'янця-Подільського. Кам'янець-Подільський, 2003. 278 с.
6. Косаківський В.А. Ревізія Вінницького замку 1545 року. *Подільська старовина*. Вінниця, 1993. 350 с.
7. Секретарьов А. М. Топографія міста Вінниці і його замків у XIV-XVIII ст. *Матеріали I Вінницької науково-практичної конференції*. Вінниця, 1993.
8. Історія міст і сіл Української РСР. Вінницька область. К., 1972. 778 с.

Матушок Галина, аспірантка кафедри всесвітньої історії Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського

МАТЕРІАЛЬНЕ СТАНОВИЩЕ ВІННИЦЬКОГО ПЕДІНСТИТУТУ У РОКИ ХРУЩОВСЬКОЇ «ВІДЛИГИ»: НА МАТЕРІАЛАХ ДЕРЖАВНОГО АРХІВУ ВІННИЦЬКОЇ ОБЛАСТІ

Анотація. У статті характеризується матеріально-технічна база Вінницького педінституту у роки хрущовської «відлиги». Авторка звертає увагу на нестачу навчальних приміщень, житлових площ для викладачів і студентів. Зазначається, що студентів залучали до будівельних робіт, ремонту, реконструкції приміщень, обслуговування лабораторій, навчальних кабінетів, майстерень тощо. Йдеться про те, що керівництво педінституту намагалося вирішувати питання щодо належної організації харчування, оздоровлення і відпочинку хлопців і дівчат, дбало про стан їхнього здоров'я.

Ключові слова: інститут, навчальна площа, лабораторія, гуртожиток, харчування, табір, оздоровлення.

У період хрущовської «відлиги» у Вінницькому педінституті значна увага приділялася розвитку навчально-матеріальної бази вишу загалом і кожного факультету та спеціальності зокрема. Це забиало найбільше сил, енергії і часу, бо ж потрібно було створити необхідні умови для нормального і ритмічного функціонування закладу. Для цього доводилося використовувати усі можливі варіанти і найменші шанси.

Пріоритетним завданням було забезпечення вишу навчальними площами. У 1953–1954 н. р. педінститут перейшов у приміщення колишнього управління Вінницької залізниці, яке було значно більшим і кращим, ніж попереднє. Колектив інституту доклав багато зусиль у справі освоєння нового навчального корпусу устаткування лабораторій, кабінетів, бібліотеки тощо. У зв'язку з переходом у приміщення значно розширилася навчально-матеріальна база фізико-математичного факультету [1, арк. 3]. Упродовж навчального року було проведено ремонт і переобладнання приміщення під навчальний корпус інституту, організовано переїзд самого інституту у новий навчальний корпус [2, арк. 69]. Із збільшенням кількості студентів виш знову почав відчувати нестачу аудиторного фонду, приміщень для розміщення нових лабораторій. У 1963 р. виш отримав і освоїв крило, у якому раніше розміщувався лісомеліоративний технікум [3, арк. 55].

Все ж наявних навчальних площ вкрай не вистачало. У 1963–1964 навчальному році на стаціонарі проходили заняття у дві зміни і закінчувалися о 22.00 год. З 1 вересня 1964 р. не вистачатиме навчальних приміщень для 20 груп і 10 підгруп. Не було де розмістити нові лабораторії та кабінети, які дуже потрібні інституту, а також не було приміщень для розширення бібліотеки. Для проведення вечірніх занять приходилось займати кабінети та лабораторії, що зривало лабораторні заняття. Тому дирекція інституту просила Міністерство освіти УРСР посприяти у добудуванню 4-5 поверхів навчального корпусу, де можна було б розмістити потрібні аудиторії, лекційні зали, кабінети і лабораторії та кімнати для підгруп. Всього при надбудівлі буде додатково одержано 46 кімнат. Кошторис такої надбудови становив 260 тис. крб. Для того, щоб можна було довести розміщення студентів в гуртожитках до 70%, необхідно було побудувати гуртожиток на 632 особи. Такий проект коштував 380 тис. крб [4, арк. 4].

Із збільшенням навчальних площ зростала кількість лабораторій і кабінетів. Якщо у першій половині 50-х років на фізико-математичному факультеті було 5-6 кабінетів і лабораторій, то у 1955-1956 н. р. їх було 13 (механіки і молекулярної фізики, електрики із загального курсу фізики, оптики, методики фізики, електротехніки, радіотехніки, машинознавства і теплотехніки, автотракторної справи, спеціального фізичного практикуму, вивчення електропровідності напівпровідників, астрономії з методикою викладання астрономії, фотосправи, кабінет креслення і малювання). Крім того, на факультеті були препаративні кімнати, кабінети кафедри фізики та кафедри математики, політехнічний музей [5, арк. 1]. У 1963 р. при кафедрах інституту були такі наукові лабораторії: напівпровідників, теплофізики (кафедра фізики), електрохімії (кафедра хімії), експериментальної психології (кафедра педагогіки). Для науково-дослідної роботи на кафедра хімії, агробіологічних наук, фізики, анатомії та фізіології використовувалися навчальні лабораторії [6, арк. 4].

Щодо навчальної майстерня інституту, то переважно вона забезпечувала потреби фізико-математичного факультету: у ній було два токарні станки по металу, 2 токарних по дереву, стругальний станок по дереву, циркулярна пила, 2 свердлильних станка і точило для заправки інструменту. Майстерня мала такі відділи: слюсарний, столярний, механічний, інструментальний, склад для матеріалів і напівфабрикатів [7, арк. 11]. У 1959–1960 н. р. було завершено роботу з реорганізації навчальних майстерень, введено в експлуатацію нове приміщення навчальної майстерні площею 350 м². Сталися зміни у складі відділів. Функціонував слюсарний відділ на 26 робочих місць, столярний – 25, токарний – 20, електромонтажний – 14, по роботі із склом – 14, з картоном – 14 [8, арк. 5].

Станом на 1963–1964 н.р. в інституті було 5 спортзалів, а також 48 навчальних кімнат, кабінетів, майстерень, у т. ч. на фізико-математичного факультеті – 20, на філологічному – 6, факультеті підготовки вчителів 1–4 класів – 7, фізичного виховання – 5. Упродовж навчального року створено 8 навчальних лабораторій, зокрема лабораторію теплотехніки, експериментальну лабораторію з програмованого навчання, мікробіології і фізіології рослин, аналітичної, органічної та неорганічної хімії, фізичної та колоїдної хімії, лабораторію спецпрактикуму, психологічну і електро-фізіологічну лабораторії [4, арк. 2].

Зміцнювалася база кабінетів і лабораторій через виготовлення саморобних приладів студентами та викладачами інституту і придбання нових приладів промислового виробництва. Щодо останнього, то фізико-математичний факультет упродовж багатьох років мав тісний зв'язок з місцевими організаціями, що виготовляли фізичні прилади, а також з організаціями Ленінграда, Києва, Львова, Ростова та інших міст. Кафедра фізики листувалася з відповідними кафедрами Московському, Ленінградського та Київського університетів. Завдяки цьому у 1953–1954 н. р. було придбано цілий ряд спеціальних приладів високого класу точності і культури. Так, наприклад, закуплені такі прилади: лічильник Гейгера, мініамперметр постійного струму, гальванометр дзеркальний, насос форвакуумний, магазин індуктивності, теодоліт, діотриметр, магазин електроємності, прилад для перевірки роботи трансформатора і т.д. Досить сказати, що лише кафедра фізики з 1 червня 1953 р. до 1 червня 1954 р. витратила на придбання різних приладів 72825 карбованців, що на 60–80% більше, ніж витрачалося в минулі роки. Поряд з цим кафедри фізико-математичного факультету займалися підвищенням науково-методичного і культурного рівня лабораторного практикуму, методики лекційного експерименту, організацією нових і вдосконалення старих лабораторних робіт. Це позитивно вплинуло на якість знань студентів, на більш ґрунтовне засвоєння програмового матеріалу, уміння застосовувати набуті знання на практиці. Великим досягненням навчально-методичної роботи факультету була організація кабінету методики фізики. У ньому зібрані шкільні прилади з фізики, схеми, рисунки (значна кількість виконана самими студентами), що давало можливість виконувати всі лабораторні роботи з курсу фізики середньої школи. У кабінеті методики фізики часто отримували консультації учителі фізики міста і області. В одному із найбільших залів інституту обладнано апаратну кінобудку. Це давало можливість систематичного два рази на тиждень проводити демонстрацію наукових і технічних фільмів. У трьох аудиторіях встановлені спеціальної екрани і підставки для використання проекційної апаратури. Кафедра фізики звернула особливу увагу на використання кіно на лекціях з фізики. З цієї метою кафедра придбала

високоякісний кіноапарат «Україна». Наукові працівники факультету допомогли також придбати і устаткувати такі ж кіноапарати на кафедрах марксизму-ленінізму та педагогіки і психології. Було створено лабораторію психології, яка мала навчально-демонстраційне устаткування з вищої нервової діяльності. Лабораторія мала кіноапарат, епідіаскоп, магнітофон, мікроскоп та інше лабораторні устаткування.

Створення лабораторії психології дало змогу всі основні питання з вчення про вищу нервову діяльність опрацювати зі студентами лабораторним методом, що помітно вплинуло на якість знань студентів. Силами студентів у кабінеті літератури виготовлено альбоми для вивчення творчості Т. Шевченка, І. Франка, М. Коцюбинського, О. Кобилянської, М. Черемшини та інших. Кабінет англійської і французької мов поповнився художньою літературою на англійській та французькій мовах [1, арк. 3–8].

У наступні роки база примножувалася, що було пов'язано зі створенням нових лабораторій і розвитком діючих підрозділів. Так, у 1955–1956 н. р. створено лабораторію технічної механіки, поповнилися приладами лабораторії машинознавства, механіки, молекулярної фізики, електрики, оптики, радіотехніки, спецфізпрактикуму тощо [9, арк. 3]; у 1958–1959 н. р. – створено кімнату ручної праці (робота по дереву) [10, арк. 2]; у 1959–1960 н. р. – обладнано кабінет по роботі з тканинами, з деревом і металом, з папером, картоном, глиною, пластиліном, а також кабінети методики початкової освіти (методики української та російської мови, арифметики, природознавства, географії та історії) [8, арк. 5]; у 1958–1959 н. р. – організовано нову лабораторію атомної фізики, завершено створення кабінету астрономії та геодезії, збагачено новими приладами наукову лабораторію зі спецфізпрактикуму [10, арк. 2]; у 1959–1960 н.р. – обладнано лабораторію енергетики [8, арк. 5] і т. д.

У 1962–1963 н. р. на обладнання лабораторій фізико-математичного факультету було витрачено 2660 крб, фізичного виховання – 3380 крб, лабораторії кафедри хімії – 1100 крб, лабораторій і кабінетів кафедри агробіології – 2740 крб, кабінету фонетики – 1180 крб і т. д. [11, арк. 3]. У 1963–1964 н. р. загалом по інституту на обладнання лабораторій, майстерень і кабінетів витратили 32840 крб [4, арк. 3].

Особлива увага приділялася формуванню бібліотечних фондів. На 1 липня 1955 р. бібліотека нараховувала 114153 прим. У 1954-1955 н. р. фонди поповнилися 8553 прим. літератури, виписано 24 назви газет, 118 журналів. Упродовж року було проведено 41098 книговидачу [12, арк. 3]. На початку липня 1956 р. бібліотека мала вже 126995 прим. літератури. У 1955-1956 н. р. придбали 11842 прим. книг літератури, передплачено 32 назви газет та 160 – журналів. Виписано також більше 100 прим. газет країн «народної демократії».

На той період читачами були 1061 студент денної форми навчання, 210 викладачів та адмінтехперсоналу [5, арк. 7]. Систематично вівся облік книжкових новинок, покращувалася бібліографічна робота, проводилися заходи щодо поліпшення експозиційних матеріалів, організовувалися тематичні виставки літератури [12, арк. 3].

Значна частина робіт з ремонту, реконструкції і будівництва навчальних і господарських приміщень, гуртожитків, спортивних споруд упорядкування садиб виконувалася силами студентів. Зокрема, у 1956-1957 н. р. силами студентів збудовано спортзал. Цим же порядком будувався клуб інституту на 700 місць (закінчено наприкінці 1958 р.), на будівництві якого за графіком працювали всі академгрупи. Студенти брали активну участь у ремонті навчальних приміщень (всього вироблено 1450 людиноднів). Також молодь упорядковувала інститутський двір, посадила квітник, обладнала лабораторії тощо [9, арк. 41; 13, арк. 174].

Цей процес активізувався, коли у 1959 р. у державі розгорнулася кампанія із переходу закладів освіти на повне самообслуговування. Тягар його практичної реалізації мало нести студентство. З квітня 1959 р. переведено на самообслуговування студентів гуртожиток, клуб інституту, музей Миколи Островського, кабінет політекономії, кабінет методики української мови. З листопада молодь почала прибирати 3/4 навчальних площ. Влітку хлопці і дівчата брали участь у ремонті навчального приміщення інституту і гуртожитку [4, арк. 67; 8, арк. 32; 11, арк. 82]. До вересня 1959 р. студенти фізико-математичного факультету закінчили будівництво майстерень [13, арк. 174]. У червні-липні 1964 р. 120 студентів інституту брали участь у ремонті навчального корпусу, а 50 – вели роботи у ботанічному саду [4, арк. 68].

Складно було забезпечити студентів житловою площею. У 1953–1954 н. р. з 1300 студентів у гуртожитках жили 260 студентів. Значна кількість студентів вимушена наймати «кутки» у приватних квартирах [1, арк. 81]. Не вирішеним було побутове питання тих молодих людей, яким пощастило отримати житло. З лютого 1954 р. йшла переписка з Міністерством комунального господарства про газові плити.

Було три розпорядження міністра комунального господарства, але плит так і не було, незважаючи на те, що інститут перечислив вже кошти. Студенти з цього приводу мали намір звернутися у журнал «Перець» [2, арк. 165].

У 1961 р. було відкрито новий гуртожиток [14, арк. 62; 15, арк. 6]. Однак радість студентів була передчасною. Для того, щоби збільшити навчальні площі було здійснено обмін старого гуртожитку на частину приміщення будинку, у якому розміщений інститут (у цій частині будинку раніше був залізничний технікум), у результаті чого було зменшено площу під гуртожиток [11, арк. 4].

Ще складнішим було питання із житлом для науково-педагогічних працівників. До 1959 р. ми не знайшли жодного документа, який би свідчив про те, що викладачам надали квартири. Лише 16 лютого 1960 р. на засіданні партбюро йшлося про офіційний лист з обкому профспілки про те, що викладачам нададуть 10 квартир [16, арк. 5]. Однак станом на червень 1961 р. цих квартир так і не надали [14, арк. 84]. Лише у 1962 р. міська рада пішла назустріч і виділила 7 квартир, у 1963 р. – три [3, арк. 56].

Вінницький педінститут мав свою їдальню та буфет, однак організація їх роботи була не достатньою. У вересні 1954 р. на засіданні партбюро йшлося про те, що дирекція, партійна організація неодноразово ставили питання перед міськими організаціями про покращення роботи їдальні, однак на неї звертали мінімум уваги. У міськкому партії і міськвиконкомі завжди уважно вислуховувати претензії, але дієвих мір до тресту їдалень не приймали. Дуже часто не вистачало самих необхідних продуктів харчування [2, арк. 166].

У наступному навчальному році робота їдальні та буфету була організована значно краще. Велика перерва з 30 хвилин була доведена до 40 хвилин з тим, щоб дати можливість студентам встигнути пообідати. Продаж абонементів на харчування проводився на місяць вперед. Для студентів, які придбали абонементи, відвели спеціальні столи, вони обслуговувалися в першу чергу [7, арк. 19].

У 1962 р. введено в дію нову їдальню. Вона мала 130 посадкових місць, повністю обладнана меблями, холодильним і кухонним устаткуванням. Їдальня мала водопровід, каналізацію та природний газ, задовільно забезпечувалася продуктами харчування [11, арк. 4].

У 1961–1962 н.р. в інституті створено спортивно-оздоровчий табір, який розташувався біля с. Михайлівки на березі Південного Бугу за 15 км від Вінниці. Тут відпочивали і проводили спортивно-тренувальні збори студенти факультету фізичного виховання та студенти інших факультетів. Табір мав стаціонарну їдальню, палатки для житла, ігрові майданчики, водну станцію і т. д. Всього у тому році у таборі оздоровилися 320 студентів [15, арк. 7], у 1962-1963 н. р. – 330 [11, арк. 3], у 1963-1964 н. р. – 350 [4, арк. 3].

Профком інституту надавав матеріальну допомогу потребуючим студентам, організував оздоровлення і відпочинок. У 1953-1954 н. р. матеріальну допомогу надали 142 студентам у розмірі 13344 крб, у будинках відпочинку, санаторіях відпочивало 95 студентів [2, арк. 165]. У 1963 р. організували відпочинок працівників інституту на березі Чорного моря [3, арк. 45].

В інституті був обладнаний необхідним устаткуванням медпункт. Станом на 1961–1962 н. р. у його структурі працювали терапевтичний, фізіотерапевтичний (УВЧ, кварц, солюкс, гальванізатор, інгалятор) та

стоматологічний кабінети. Працівники здійснювали профілактику проти шлункових захворювань, поліомієліту, грипу, читали лекції та демонстрували кінофільми на медичні теми [15, арк. 7].

Поряд із позитивами мали місце і прорахунки у питанні матеріального забезпечення вишу. У вересні 1954 р. на одному із засідань партбюро помічника директора з господарської частини інституту Трахту було вказано на низку недоліків. Зокрема, в аудиторіях і кабінетах відсутньою була необхідна кількість меблів, особливо столів, класних дошок, книжкових шаф і шаф для експозицій, у навчальному корпусі мали місце перебої з електроосвітленням. Внаслідок несправності даху місцями обвалювалася штукатурка, низька температура в зимові місяці заважала нормальній роботі кабінетів, читальні, бібліотеки і всього колективу студентів та викладачів.

Через відсутність стелажів в бібліотеці 1/3 бібліотечного фонду інституту не розставлено по полках і майже не використовувалася, у навчальних майстернях інституту, спортзалі, розміщених у підвальному приміщенні, не було відповідної вентиляції. Двір інституту засмічений, знаходився в антисанітарному стані. У такому ж стані були і туалетні кімнати. Потреби у гардеробі забезпечувалися лише на 50% [2, арк. 69].

Таким чином, у роки хрущовської «відлиги» розширювалася і зміцнювалася матеріально-технічна база Вінницького педінституту, однак вона залишалася бути недостатньою. Насамперед, не вистачало навчальних приміщень. До будівельних робіт, ремонту, реконструкції приміщень часто залучали студентів. На плечі молоді у порядку самообслуговування поклали тягар з утримання гуртожитків, обслуговування лабораторій, навчальних кабінетів, майстерень тощо.

Щорічно збільшувалися асигнування для поліпшення обладнання кабінетів, лабораторій, майстерень, велася робота щодо формування бібліотечного фонду. Складно було забезпечити житловою площею студентів. Значна частина молоді, не отримавши місця державного житла, змушена наймати квартири у приватних осіб.

Ще складніше було забезпечити житлом викладачів, оскільки житловий фонд у республіці був дуже обмежений. Керівництво педінституту намагалось також вирішувати питання щодо належної організації харчування, оздоровлення і відпочинку хлопців і дівчат, дбало про стан їхнього здоров'я.

Список використаних джерел та літератури

1. Державний архів Вінницької області (далі – Держархів Вінницької обл.). Ф. Р. 5050. Оп. 1. Спр. 245.

2. Держархів Вінницької обл. Ф. П. 292. Оп. 2. Спр. 19.
3. Держархів Вінницької обл. Ф. П. 292. Оп. 2. Спр. 28.
4. Держархів Вінницької обл. Ф. Р. 5050. Оп. 1. Спр. 597.
5. Держархів Вінницької обл. Ф. Р. 5050. Оп. 1. Спр. 311.
6. Держархів Вінницької обл. Ф. Р. 5050. Оп. 1. Спр. 598.
7. Держархів Вінницької обл. Ф. Р. 5050. Оп. 1. Спр. 281.
8. Держархів Вінницької обл. Ф. Р. 5050. Оп. 1. Спр. 504.
9. Держархів Вінницької обл. Ф. Р. 5050. Оп. 1. Спр. 321.
10. Держархів Вінницької обл. Ф. Р. 5050. Оп. 1. Спр. 360.
11. Держархів Вінницької обл. Ф. Р. 5050. Оп. 1. Спр. 572.
12. Держархів Вінницької обл. Ф. Р. 5050. Оп. 1. Спр. 281.
13. Держархів Вінницької обл. Ф. П. 292. Оп. 2. Спр. 24.
14. Держархів Вінницької обл. Ф. П. 292. Оп. 2. Спр. 26.
15. Держархів Вінницької обл. Ф. Р. 5050. Оп. 1. Спр. 550.
16. Держархів Вінницької обл. Ф.П. 292. Оп. 2. Спр. 25.

УДК 94:725.96(477.43)«15»

Михайлова Світлана, методист відділу наукової роботи Хмельницького кооперативного торговельно-економічного інституту, викладач вищої категорії циклової комісії права та суспільних дисциплін Хмельницького кооперативного фахового коледжу Хмельницького кооперативного торговельно-економічного інституту;

Зацепіна Софія, здобувач освіти спеціальності 073 Менеджмент Хмельницького кооперативного фахового коледжу Хмельницького кооперативного торговельно-економічного інституту

ВПЛИВ ПОЛЬСЬКОЇ ШЛЯХТИ НА РОЗВИТОК ЗЕМЕЛЬ В ОКОЛИЦЯХ СЕЛА ГОЛОВЧИНЦІ У XVI СТ.

Анотація. В дослідженні робиться спроба розглянути розвиток земель навколо с. Головчинці. Розглядається процес впливу польської системи документообігу на впорядкування землеволодіння українських земель. З'ясована основна мета побудови фортифікаційних споруду регіоні.

Ключові слова: село Головчинці, польська шляхта, сакральні та фортифікаційні споруди.

Село Головчинці розташоване в 40 кілометрах від м. Хмельницького у східному напрямку і розділене річкою Південний Буг на дві частини. Своєю назвою село завдячує монастирю, заснованому до 1540 р. монахами-

пустельниками. Навколишня місцевість та віддаленість від мирського життя вабили сюди «головних чинів» духівництва. Звідси й походить назва населеного пункту. З обох боків села знаходяться ліси та цілющі джерела. Місцевість є унікальною: притягує відвідувачів неймовірним запахом хвойного лісу та можливістю духовного очищення відвідавши тиху обитель, що розташована на самісінькому березі Південного Бугу, зі стародавньою історією відома серед паломників своєю святинею – джерелом преподобного Онуфрія, до якого щороку приходять тисячі паломників у пошуках зцілення або прогулятися руйнами фортеці, що слугувала митницею, фортифікацією для населення.

За переказами непрохідні хвойні ліси у літку та снігові замети взимку на березі Бугу дали притулок ченцям-пустельникам, що збудували Скит (відокремлене поселення для ченців, що бажають вести суворіше, ніж у монастирі, життя. Побут ченців скитів керується особливо вимогливим уставом) та почали своє чернецьке життя й служіння Господові. Відповідно до легенди, дуже давно одному ченцеві-пустельникові під час молитви з'явився Святий Онуфрій із пророцтвом про те, що відтепер на цьому місці буде джерело, що подарує людям Боже благословення. З того часу почалось паломництво до Святого джерела. Місце досить швидко зі Скита перетворилося на чоловічий монастир, виріс перший храм – природно, дерев'яний. Тут мешкали василіани-уніати (представники помісної католицької церкви грецького обряду (греко-католицька). Дата заснування монастиря невідома, хоча *Słownik geograficzny Królestwa Polskiego* зазначає, що «jest tu nadetatowy monaster założony jeszcze 1540 r.». Необхідно сказати, що *Maryan Wasiutyński* пише у *Słowniku geograficznym Królestwa Polskiego* про *bazylianie* (спільна назва для кількох католицьких чернечих орденів і згромаджень, в основу правил яких лягли аскетичні твори святого Василя Великого), що проживали на території монастиря, а також «jest tu cudowny obraz s w. Onufrego. Odpust obchodzi się 6 sierpnia. [1, с. 109].

В першій половині XVI ст. керівництво цими землями здійснював *Marcin Zborowski herbu Jastrzębiec* (rotmistrz jazdy na Podolu до 1540 р.), а ігуменом чоловічого монастиря був Іоаким Воронович [2]. Польська влада ретельно слідкувала за впорядкування документів на землю і недопущення безправного корегування чи привласнення земельних ділянок. Коли ігумен монастиря Іоаким Воронович приєднав без дозволу до монастирських володінь меджибізьські землі з'являється доклад воеводи Вислоцького, а також є записка Дружбацького про такі протиправні дії з боку монастирського керівництва. Завдяки цьому можемо стверджувати, що монастир в першій половині XVI ст. вже існував. У 1540 р. Меджибізький ключ перейшов від *Marcinf Zborowskiego* до *Mikołaja Sieniawskiego* (майбутнього коронного гетьмана). В документах про передачу земель згадується чоловічий монастир. У цей час в монастирі будуються нові житлові приміщення. Розбудова монастиря призвела до збільшення кількості паломників, що відвідували Святе джерело. Опікуючись монастирем *Mikołaja Sieniawski* тим самим сприяв розвитку самого села Головчинці: місцеве

населення дбало про паломників; знало добре місцеві трави, що є унікальними для лікарської справи і постачали трав'яні збори до монастиря, Меджибіжа та Летичіва. Існувала каменярня де добували граніт. Було добре розвинене рибальство. Глибинні води Південного Бугу забезпечували неймовірне різноманіття риб, що були не тільки їжею, алей промислом місцевих жителів.

Період XVI ст. на Поділля, завдяки польській шляхті, відбувається розвиток будівництва (сакральні, замкові споруди). Село Головчинці активно розвивається і завдяки замку-митниці, що був розташований між селами Ставниця і Головчинці. Місцеві називали замок Ракочі (місцевість мала назву Раківці). То була унікальна фортифікаційна споруда збудована родиною Sieniawskiego (там знайшли оригінальну печатку Rafała Sieniawskiego). Фортеця була однією із складових прикордонної інфраструктури, створеної по р. Південний Буг у першій половині XVI ст., що побудована на кордоні королівства Польського з Великим князівством Литовським [3, с. 24–28].

Польські архітектори використали староголандські фортифікаційні технології: штучно створили дюноподібне підвищення у заплавної частині річки Південний Буг і оточили земляними ровами, що були заповнені водою. За обрисом нагадує квадрат площею 1 га з увігнутими до середини сторонами довжиною приблизно 100–120 м., що з висоти стає схожою на промені зірки. Ось чому фортецю називають «Зірка» (вперше ця характеристика з'являється у Юхима Сіцінського «Археологічна карта Подільської губернії») [4].

Архітектори потурбувалися про укріплення фортеці: ширина рову сягає від 5 до 23 м на різних ділянках, висота валів - до 4 м. Через кожних 5–10 м вал має напівкруглі башти. Таким чином, замок і дюна, на якій він розташований, складають єдину фортифікаційну систему. Щоб вести вогонь з висоти валу, гарнізону потрібні були бойові майданчики на рівні гребеню валу. Вони утворювали другий поверх споруди. Відстань між підлогами 1 та 2-го поверху складає приблизно 3 м. Подвір'я вкрито гранітним каменем (ось куди селяни постачали граніт!) поверх якого покладена бруківка. Тут проходили перевірки багажів, на місті купці сплачували мито, одночасно існували торгові ряди і відбувалася торгівля. Продавали і купували: інвентар для догляду за кіньми (підкови та цвяхи для їх кріплення, стремена, деталі упряжу та скребачки для чищення коней); побутові речі (керамічний посуду, скляні кубки, турецька порцеляна, ножі, замки, ключі, пряжки, гудзики); будівельний матеріал (цвяхи, скоба для кріплення дерев'яних конструкцій, столярна фурнітура, цегла, кахлі); особисті речі (обручки, наперстки); різнобарвний керамічний посуд (сірий, коричневий, зелений, рожевий, червоний) з геометричною або рослинною композицією.

Купцям, якщо вони їхали далі за їхнім бажанням, за відповідну плату надавалася охорона. До нашого часу дійшли фрагменти обрізків олов'яних пластин різної форми. Де були залишки товарних пломб, які виготовлялися з олов'яних пластин. Треба відмітити, що якість польських пломб та графічне

зображення на них було набагато кращим ніж зображення на монетах у країнах Західної Європи. Товарні пломби поділялися на дві частини:

1. Прямокутник, утворений шляхом обтиснення олов'яної стрічки навколо дроту чи мотузки. На одній грані зображено птаха, подібного до польського орла часів Ягеллонів, а на другій відтиснуті чіткі риси, як умовний напис.

2. Пломба складається з двох частин: стрижень вкладався в кільце і розплекувався штемпелем, утворюючи пломбу дискової форми. Відбиток мав геральдичне зображення: башта із віконницями, зліва від якої розміщений лев, що стоїть перед нею на задніх лапах і передніми лапами кидається вправо.

А ще збереглися монети Великого Князівства Литовського, монетні двори Корони Польської, Пруссії, Кенігсбергу, Кримського ханства, Священної Римської імперії [5, с. 98–106].

Але то були неспокійні часи. Поділля потерпало від татарських набігів. Не винятком були землі, якими володіли Sieniawski. У 1566 р. татари змогли захопити фортецю «Зірку». Безмовними свідками тих подій назавжди залишаються по всій території фортеці зброя та військово спорядження: шматки розірваних гармат, ядра-гранати, шматки гаківниць, форма для відливання куль для рушниць, олов'яні та залізні кулі різних калібрів, наконечники стріл, фрагменти обладунку гусара та його спорядження.

До сьогодні можна побачити періоду Корони Польської у селі Головчинці це чоловічий монастир. Після приєднання Подільської губернії до Російської імперії він стає православним, будується Свято-Преображенський храм, а в кінці XIX ст. монастир перетворений на жіночий. Сьогодні має офіційну назву Свято-Преображенський жіночий монастир. Тут облаштовані сиротинець, богодільня, готель для паломників. Залишилось житлове приміщення, що колонами нагадує період XVI ст.

Архітектурні та фортифікаційні споруди навколо с. Головчинці формувалися під впливом польської культури. Цей вплив спостерігаємо у сакральних спорудах жіночого та чоловічого монастиря. Постійні спустошуючі набіги турецьких і татарських загонів на українські землі завдавали катастрофічних збитків. Польська шляхта, що володіла навколишнім землями була зацікавлена у збереженні та захисті місцевого населення. Однак, це у свою чергу сприяло створенню нових удосконалених оборонних споруд, активно почало розвиватися військово мистецтво, ремесла та нові галузі господарства.

Список використаних джерел та літератури

1. Hołowczyńce . Słownik geograficzny Królestwa Polskiego. Warszawa : Druk «Wieku», 1882. Т. III. S. 109.
2. Головчинці. Монастир. URL: <https://castles.com.ua/holovcynci.html>

3. Погорілець О. Г., Стопенчук С. М. Дослідження залишків укріплення періоду пізнього середньовіччя поблизу смт. Меджибіж Летичівського р-ну Хмельницької обл. *Нові дослідження пам'яток козацької доби в Україні*. К., 2002. Вип. 11. С. 24–28.

4. Труды Подольского епархиального историко-статистического комитета. Вып. 9: Приходы и церкви Подольской епархии / Под ред. Ефимия Сецинского. Каменец-Подольск, 1901. 1266 с.

5. Погорілець О. Г. Нумізматична збірка з досліджень пізньосередньовічного укріплення «Замок Ракочі». *Нові дослідження пам'яток козацької доби в Україні*. Київ, 2003. Вип. 12. С. 98–106.

УДК 94:061.21:323.232(477.43/44)«1920»

Нестеренко Валерій, кандидат історичних наук, доцент кафедри права, професійної та соціально-гуманітарної освіти ЗВО «ПДУ»

ДІЯЛЬНІСТЬ КОМІСІЙ З УКРАЇНІЗАЦІЇ ДЕРЖАВНОГО АПАРАТУ НА ПОДІЛЛІ У 1920-ТІ РОКИ

Анотація. У статті розглядаються методи діяльності та функції комісій з проведення українізації державного, радянського, профспілкового апарату на Поділлі. Висвітлюється ставлення різних соціальних груп та етнічних спільнот до їх діяльності. Розповідається про відомих керівників цих комісій. Аналізуються причини занепаду їхньої роботи та розпуску на початку 1930-х рр.

Ключові слова: українізація, державний апарат, українознавство, іспит, справочинство, українська мова, партія, національна політика.

Національна політика КП(б)У у період політики «коренізації» продовжує активно досліджуватись вітчизняними істориками та краєзнавцями. Незважаючи на те, що праць із цієї тематики є чимало, однак деякі аспекти цієї проблематики продовжують у вітчизняній історіографії залишатись маловивченими. Тільки частково автор цієї статті проаналізував діяльність комісій з українізації державного апарату на Поділлі у своїй праці [1]. При написанні даної роботи нами використовувались як матеріали тогочасної радянської преси, так і деякі архівні документи, що зберігаються у Державному архіві Хмельницької області.

На початку 1920-х рр. культурно-освітню політику в губерніях УСРР фактично визначали представники «боротьбистів» та інших українських націонал-комуністів, які на відміну від російських або зрусифікованих більшовиків, вважали за необхідне розвивати українську національну культуру, хоча й на засадах комуністичної ідеології. Тому вже на початку 1921 р. відділи

наросвіти та політосвіти Подільської губернії активно запроваджували українізацію шкільництва, культурно-освітніх установ. Одночасно вони переводили роботу навчальних закладів на партійні рейки. Що стосується партійного, державного апарату, то робота у цьому напрямку спочатку майже не проводилась. Партійні, профспілкові керівники Подільської губернії мало зважали на правові акти верхівки КП(б)У, декрети та постанови про переведення своєї роботи на українську мову. Навіть серед керівництва радянської України не було чіткої позиції з цього питання. Дуже впливове крило у КП(б)У на чолі з Е. Квірінгом та О. Лебедем дотримувалось великодержавницьких позицій і вважало непотрібним розвиток української культури. Їхню позицію підтримувала переважна більшість партійців на місцях.

Ситуація змінилась у 1923 р. На XII з'їзді ВКП(б) було взято курс на політику так званої «коренізації». Український варіант цієї політики отримав назву «українізація». Декрет, ухвалений ВУЦВК і РНК УСРР 1 серпня 1923 р. «Про заходи рівноправності мов і про допомогу розвиткові української мови» зобов'язував запроваджувати українську мову на всіх щаблях державного управління. Для ефективного проведення цих заходів при губерніальних, окружних, районних та інших місцевих органах влади створювались спеціальні комісії з українізації державного, партійного та профспілкового апарату. До неї входили як представники регіональної влади, керівники закладів та установ, так і відомі діячі українського національного відродження, вчителі, студенти, працівники культурно-освітніх установ.

Влітку 1923 р. почала діяти Подільська губернська комісія з українізації державного апарату, яку очолив А. Воробійов. Згодом були створені окружні комісії з українізації державного апарату. Так, Кам'янець-Подільська окружна комісія була утворена 15 листопада 1923 р. Першим її керівником було призначено відомого українського педагога, колишнього керівника Подільської «Просвіти» Євгена Кондрацького, який у той час одночасно був директором міської трудової школи №.1 [2, арк. 38]. Пізніше на цій посаді його змінив активний учасник революції на західноукраїнських землях 1918–1919, а потім голова Кам'янець-Подільської окружної інспектури народної освіти Василь Гоца. Комісія постановила перевірити стан українізації в установах та закладах міста, створити спеціальні педагогічно-екзаменаційні комісії для перевірки знання української мови службовцями.

Було підняте питання про необхідність організації довгострокових річних курсів з української мови для «відповідальних робітників». За пропозицією члена комісії з українізації Григор'єва було прийнято рішення «положити в основу курсів добровільні заняття, а коли не хочуть то притягнути їх через інституції» [2, арк. 38]. Провести перевірку службовців на предмет українізації передбачалось почати з 1 січня 1924 р.

Проскурівська окружна комісія з українізації розпочала свою діяльність у серпні 1923 р. [3, арк. 11]. Вона доручила керуючому справами окружної освіти

організувати курси українознавства для співробітників державних та радянських установ Проскурова . Крім того, у вересні 1923 р. були надіслані розпорядження у всі райони Проскурівського округу про негайне відкриття курсів українознавства при районних трудових школах. Проте, жодний райвиконком рішення комісії не виконав. Однак місцеве учительство активно залучилось до цієї роботи. І вже у жовтні 1923 р. в усіх районах Проскурівщини почали діяти курси з українознавства [3, арк. 11].

Але їхню роботу гальмувало те, що на місцях співробітники райвиконкомів та інших підлеглих їм установ вважали, що «українізація – щось не дуже потрібне і без чого можна обійтись» [3, арк.11]. Курси в Проскурові офіційно відкрились 9 жовтня 1923 р. Спочатку їх відвідувало близько 30-45 співробітників державних установ. Однак деякі установи (окрвідділ, державний банк) не посилали службовців на курси. Таке відношення викликало у слухачів недовіру до необхідності вивчати українську мову. Тому через три тижні курси почали відвідувати лише учителі, а до грудня цього року їхня робота взагалі припинилась [3, арк. 12].

Із схожими проблемами зіткнулись і інші окружні комісії Поділля: Могилівська, Гайсинська, Тульчинська, Вінницька. Багато співробітників державних або адміністративних установ (особливо російського чи єврейського етнічного походження) категорично виступали проти вивчення української мови та поширення її у суспільно-політичній площині.

Проте, у 1924 році справа зрушила із місця. На Поділлі було утворено широку мережу районних комісій з українізації. І вже цього року листування, службова переписка, ділові документи у більшості установ та закладів краю було переведено на українську мову.

Перші наслідки діяльності Подільської губернської комісії з українізації проаналізував її голова А. Воробйов у липні 1924 р. [4, арк. 3]. Констатуючи певні успіхи, він відмітив, що особливу увагу треба звернути на культурну роботу, яка в деяких губерніях Поділля й надалі велась передовсім російською мовою. В бібліотеках було дуже мало українських книг. ГПУ, військомати, суди навіть не перевели справочинство на українську мову. Апарат профспілок також був слабо українізований.

У постанові Подільського губвиконкому вказувалось, що з 1-го серпня 1924 р. було заборонено приймати до радянських установ службовців, які не знали української мови. Передбачалось також звільнити зі служби тих службовців, які до 7 листопада 1924 р. не вивчать української мови «в слові і письмі» [4, арк. 3]. Щоправда, у наступні роки ці терміни періодично продовжувались і реальні звільнення осіб з державної роботи, які не знали української мови, розпочалось з 1927 р. Губернська комісія з українізації планувала організувати курси української мови для безробітних.

На початку 1926 р. значно розширились права та функції комісій з українізації. Центральна комісія з українізації встановила «остаточний термін»

проведення іспитів в знанні службовцями української мови – до 1 лютого 1926 р. Встановлювались три категорії службовців: 1) співробітники державних, радянських установ, які добре знали українську мову; 2) службовці, що за допомогою словника добре перекладали документи з російської на українську мову і могли розмовляти українською в межах повсякденного вжитку; 3) особи, що не знали зовсім української мови.

Ця група поділялась на тих, хто виявляв вороже ставлення до українізації та тих, хто зобов'язувався упродовж трьох місяців українську вивчити. Службовців, які вороже ставились до українізації передбачалось звільнити зі служби, а інші вважались умовно звільненими [5, арк. 3].

Зберіглося чимало архівних документів про діяльність на Поділлі так званих «урядницьких комісій» з українізації у 1926-1929 рр. У 1926 р. вони організували іспити з української мови для службовців та співробітників державних, адміністративних установ. Іспити складались із письмової роботи та усної перевірки. Письмова робота включала переклад ділового листа, самостійне складання українською мовою юридичного документу, вільний твір на теми з радянського чи професійного життя, переказ літературного твору, що передбачався програмою Наркомосу УСРР. Від службовців також вимагалось, щоб вони грамотно, в межах освітньої програми, могли відповідати на різні питання з українознавства (історії, географії, економіки України), уміли вільно перекладати з російської на українську мову різні тексти. Від технічного персоналу вимагалось лишу усне знання української мови [6, арк. 5].

Чергова перевірка, що відбувалась за новими критеріями, виявила як позитивні, так і негативні сторони. Комісії з українізації зафіксували суттєве зниження «українізованості» службовців Поділля. Це відбулось через те, що якщо раніше її рівень визначали лише за рівнем знання української мови, то тепер враховувалось також знання службовцями української історії, географії, літератури. В той же час перевірка засвідчила, що порівнюючи з іншими регіонами УСРР, українізація на Поділлі, особливо у Кам'янець-Подільському, Вінницькому, Проскурівському округах здійснювалась швидкими темпами [7, арк. 76].

Виходячи з інформації, яку зібрали подільські комісії з українізації, НКО УСРР надіслав загальні зауваження до прикордонних округів республіки (у тому числі і на Поділля). У них констатувалось, що повної українізації там ще не було проведено. В багатьох установах справочинство частково велось російською мовою, а велика кількість службовців української мови не знала зовсім. Основними перешкодами комісії визнавали відсутність необхідних коштів, українських культурницьких сил та установ. Для подальшого поглиблення українізації пропонувалось створити спеціальну науково-методичну комісію із освітян [8, арк. 2].

Свого піку політика «українізації» досягла в УСРР у 1927–1929 рр. На той час на Поділлі було створено потужний україномовний державний, радянський,

державний, профспілковий апарат. Значно збільшилось число українців-комуністів. КП(б)У на Поділлі (як і загалом в УСРР) у це час стала справді етнічно українською, а не російською чи зрусифікованою як це було у 1920–1922 рр. На Поділлі за даними партійного перепису 1927 р. українці становили абсолютну більшість членів та кандидатів в члени КП(б)У. В п'яти округах колишньої Подільської губернії у цей час на обліку знаходилось 8152 комуністи: 4911 українців, 1236 росіян, 1209 євреїв та невелика кількість представників інших етносів) [9, с. 265–168].

Проте, у діяльності комісій з українізації було чимало недоліків та перекручень. Вони загалом проводили свою діяльність механічними адміністративним шляхом. Замість покращення якості українознавчої роботи головна увага приділялась кількісним показникам. З кожним роком програми курсів з українознавства ставали все більш заідеологізованими. Головний акцент робився на вивченні не творів класиків української літератури, а на студіюванні праць партійних діячів та матеріалів партійних конференцій. Намагання добитися як можна більших кількісних результатів призводило до того, що часто члени «урядницьких комісій» спеціально завищували числові показники і безпідставно звітували про успішне проведення українізації [1, с. 32]. Час від часу комісії давали добро на звільнення з роботи службовців за незнання ними української мови.

Так, саме через це у 1927 р. було звільнено у секретаря Кам'янець-Подільського окружного суду Чекуріна та діловода Зайделова. На Проскурівщині окружна комісія з українізації запропонувала у 1927 р. звільнити 160 службовців із тих, хто не здав іспитів з українознавства [10, с. 4].

Такі адміністративні заходи навряд чи можна вважати ефективними, оскільки вони лише призводили до зростання антиукраїнських настроїв серед певних етнонаціональних груп населення. Незадоволення діяльністю комісій з українізації виявляли не лише російські чи зрусифіковані службовці, які змушені були вивчати українську мову та українознавчі дисципліни. Критикувала офіційну політику «українізації» і частина української національної інтелігенції, особливо викладачі вищих навчальних закладів Кам'янця-Подільського.

У секретному документі ГПУ «Про економічний і політичний стан Кам'янецького округу» (березень 1929 р.) говорилося про те, що частина української інтелігенції вороже ставиться до радянської національної політики, вважаючи, що вона є нещирою та маневреною [1, с. 32].

Характерний випадок відбувся з відомим українським істориком та краєзнавцем В. Отамановським. Він був активним учасником Української національно-демократичної революції 1917–1921 рр., членом Української партії соціалістів-самостійників, брав участь на боці УНР у відомій битві під Крутами. Після утвердження радянської влади відійшов від політичної діяльності. У Вінниці керував Кабінетом виучування Поділля, активно займався науковою та видавничою діяльністю. У середині 1920-х рр. увійшов до складу Вінницької

окружної комісії з українізації. Проте, розчарований її діяльністю, незабаром вийшов з її складу.

1929 р. можна вважати початком поступового згортання політики «українізації». З одного боку, «урядницькі комісії» продовжували і далі закликати до поглиблення українознавчої роботи, у пресі часто друкувались їхні звіти, де містились детальні кількісні показники. Але загальна зміна внутрішньої радянської політики вплинула на їхню діяльність. Насильницька колективізація, згортання непу і деякої лібералізації політичного режиму призвели до відновлення русифікаційних процесів в суспільно-політичній та культурно-освітній сферах Поділля. Все більше службовців повертались до розмовної російської мови, зовсім не рахувались із вказівками та розпорядженнями місцевих комісій з українізації. До того ж розпочались арешти її керівників.

Так, улітку 1929 р. було заарештовано першого керівника Кам'янець-Подільської окружної комісії з українізації державного апарату Євгена Кондрацького, якого пізніше оголосили членом міфічної «Спілки визволення України» (СВУ). Його звинуватили у проведенні націоналістичної антирадянської роботи та засуджено до кількох років заслання. У 1937 р. він загинув у сталінських застінках.

Коли весною 1930 р. було у Харкові проведено головний відкритий процес проти діячів СВУ серед підсудних опинився Валентин Отамановський, якого оголосили керівником вінницької філії СВУ. На процесі він свідчив про те, що мав «націоналістичний світогляд, що його політичним ідеалом була УНР» [11, с. 3]. На процесі він «зізнався» що намагався шляхом просвітницької роботи добитись переродження Радянської України в УНР. А для цього активно працював з окружної комісії з українізації, отримавши від Сергія Єфремова, колишнього заступника Голови Української Центральної ради, всіляко дискредитувати національну політику радянської влади, зривати офіційну політику «українізації» [11, с. 3]. В. Отамановський отримав кілька років ув'язнення.

Під час соціальних «чисток» у 1929 р. було усунено від роботи або засуджено багатьох педагогів Поділля, які брали участь у роботі комісій з українізації.

13 червня 1930 року ліквідовані 13 округ УСРР. І серед них – Кам'янець-Подільська, Могилівська, Тульчинська та Шепетівська. У вересні 1930 р. було остаточно скасовано в УСРР округи. Природно, що перестали діти окружні та районні комісії з українізації. Намагання окремих місцевих керівників районних органів освіти відновити їхню роботу успіхів не мали.

У 1933 р. після самогубств визначного українського письменника М. Хвильового та одного із головних провідників політики «українізації» М. Скрипника ця політика фактично була згорнута, хоча юридично вона продовжувалась аж до 1937 р. Цього року було репресовано майже все центральне та регіональне керівництво ЦК КП(б)У і сталінська верхівка,

відкинувши попередні інтернаціональні гасла, відкрито взяла курс на так званий «націонал-більшовизм», який на думку відомого сучасного дослідника О. Єфименка був поєднанням російського великодержавного імперського шовінізму та комуністичної ідеології.

Незважаючи на всі недоліки та суперечності, діяльність комісії з українізації державного апарату на Поділлі все ж мала певною мірою позитивне значення. Адже через організовані ними курси пройшли сотні службовців, які вивчили українську мову, українознавчі дисципліни. Піднявся престиж вивчення історії України, розвинулось регіональне краєзнавство. Проте, не слід забувати, що головною метою цих курсів було все ж таки поширення комуністичного світогляду, залучення широких мас українського населення до так званого «радянського будівництва».

Список використаних джерел та літератури

1. Нестеренко В.А. Українізація на Поділлі у 20-30-х роках ХХ сторіччя: основні напрями, наслідки, недоліки та особливості. Кам'янець-Подільський: Абетка, 2003, 65 с.
2. Державний архів Хмельницької області (далі – ДАХМО). Ф.5 Оп.1. Спр.40.
3. ДАХМО. Ф.926. Оп. 1. Спр.5.
4. Українізація мусить бути переведена так, як того хоче радвлада. *Червоний кордон*. 1924. 3 липня (Ч.28).
5. Українізація радапарату. *Червоний кордон*. 1926. 14 січня.
6. Вісті ВУЦВК. 1926. 12 березн.
7. ДАХМО. Ф.5. Оп. 1. Спр.76.
8. Червоний кордон. 1927. 9 лютого.
9. Підсумки парт перепису в Радянській Україні. Харків: Пролетарій, 1928, 225 с.
10. Червоний кордон. 1927. 4 жовтня.
11. Вісті ВУЦВК. 1930. 4 квітня.

Онищук Олександр, директор Підлісномукарівської гімназії Новодунаєвецької ТГ, член Національної спілки краєзнавців України

МАЛІЄВЕЦЬКИЙ МОНАСТІР – САКРАЛЬНА ПАМ'ЯТКА КРАЮ

***Анотація.** У статті йдеться про Малієвецький монастирі – унікальний й неповторний сакральний об'єкт, що існував сотні в минулому, залишився місцем загадковості викликаючи зацікавленість у оточуючих.*

***Ключові слова:** Маліївці, скельний монастир, печера Різдва Івана Хрестителя, Св. Онуфрій, орден Василіан, латинська школа, конвікт, Антоній Янишкевич, Гавриїл Куніч, Іларіон Штауде, Войцех Мархоцький, візита монастиря.*

Актуальність дослідження зумовлено величною історією рідного краю, розташуванням монастирів на мальовничих просторах Поділля, розвитком історичного та релігійного туризму. Дана стаття є спробою простежити розвиток історико-культурної спадщини культової пам'ятки періоду XI–XII та XVIII–XIX століть на основі опрацювання та аналізу наявних джерел.

Малієвецький скельний монастир. Печерний монастир у с. Маліївці Кам'янець-Подільського району Хмельницької області здавна був об'єктом уваги науковців та краєзнавців. Перші свідчення про нього знаходимо у краєзнавчому нарисі Олександра Пшездецького. Він пише про покинутий базиліанський кляштор на березі річки Ушки, просто навпроти Малієвецького палацу, з витікаючими довкола джерелами. «З тих джерел спадає до саду на 48 стоп високий каскад, краплиста завіса двох печер, видовбаних у скалі з вівтарями і статуями святих» [11].

У праці Ю.Й. Сіцінського, присвяченій монастирям Подільської єпархії наводяться фрагменти опису монастиря 1741 р. Зазначає, що в печері Різдва Іоанна Хрестителя знаходився престол та ікона, що зображала подію, якій було присвячено храм. Далі від цієї скелі в долині, були старі зруйновані будови з дубового дерева. На думку Ю. Й. Сіцінського, це могли бути залишки монастиря XVII століття, який було зруйновано під час одного з військових конфліктів того часу. У 1708 р. зруйнований монастир було поновлено як василіанський [8].

В. К. Гульдман, досліджуючи пам'ятки старовини Поділля ще на початку XX ст. описував Малієвецький монастир: «В Маліївцях в скелі, на якій стоїть церква, знаходиться дві печери: висота яких в ріст людини» [5].

За описом археолога П. Нечитайла загальний вигляд печерного монастиря у с. Маліївці був такий «Вхід до першої печери знаходиться на рівні першої тераси ріки і має форму неправильної арки, дещо сплюснутої у верхній частині: висота – 1,80-2 м, ширина 3,50–4 м, висота – 5 м. Напроти входу, на висоті 1,10 м від підлоги вирубана аркоподібна ніша з висотою 1,75 м, шириною 1,50 м та глибиною 1 м» [4]. Саме у цій печері, за даними Ю.Й. Сіцінського та А. Пшеждецького, знаходилась статуя Св. Онуфрія. Статуя виконана з каменю вапняку, в стилі католицьких скульптур XVIII–XIX ст. (за 300 метрів на захід стоїть ще одна скульптура Св. Яна Непомука). Онуфрій зображений у молитовній позі, на колінах, традиційно, з довгою бородою та волоссям, на стегнах у нього пов'язка з гілок дерева, руки складені на грудях.. На платформі, крім святого, зображено череп та фігуру лежачого оленя. [4]

Ліворуч від ніші, у стіні на висоті 1,70 м вирубане вікно 0,67x0,74 м. Стеля печери нерівномірна і необроблена, а дно заповнене водою [4]. Ймовірно, приміщення слугувало ченцям монастиря за каплицю. Друга печера знаходиться на висоті 6 м від підніжжя скелі. Отвір для входу до неї має відносно прямокутну форму розміром 2,2 x 1,7 м. Саме приміщення прямокутної форми довжиною 4,70 м x 2,9 м x 2,7м. У південно-західній стіні вирубано аркову нішу на висоті 1,5 м від рівня підлоги висотою 1,34 м, шириною 1,30 м, глибиною 0,60 м [5] Усередині ніші вирубано 5 прямокутних поглиблень для кріплення ікони. На думку археолога П. Нечитайла, вона відігравала роль вівтарної, а невелика сходинка під нішею вище рівня підлоги, могла виконувати сакральні функції і правити в храмі за престольне місце [6]. Вчений припускає, що відсутність такого обов'язкового елемента як вівтарна перегородка може пояснюватись тим, що вона була дерев'яною і до нашого часу не вціліла. У печері вирубані два вікна – зі східної та західної сторін. У північній частині печери містяться ще невеликі ніші. Церква використовувалась за призначенням ще у XVIII ст. Архітектура печерної церкви в Маліївцях є нестандартною для наземних храмів. Традиційно, культові споруди без архітектурно виділеного вівтаря прийнято відносити до каплиць, молільних приміщень, де неможливе проведення одного з основних християнських таїнств – причастя [10]. Згідно з писемними джерелами, Малієвецька церква-печера використовувалась як повноцінний храм з освяченим престолом ще у новітній час. Подібний тип церков (без архітектурно виділеного вівтаря), за аналогією з печерними монастирями Палестини і Болгарії, існував як в IV, так і у XIV ст. [4].

В.Б. Антонович, досліджуючи численні печери в скелях середньовічного Подністров'я, поділив їх на дві групи: печери природні зі слідами обробки їх людиною та іншими ознаками її перебування у більш давніші часи, і печери, висічені штучно у більш близький до нас час [1].

Малієвецькі печери можна віднести до другої групи. Побутує думка, що ніби то Антоній Печерський зі своїми учнями вибив у скелі печеру для того, щоб на волі віддаватися молитвам. Можливо, як політичний діяч Київської Русі, мав вплив на події не тільки Подніпров'я, а й Подністров'я. На думку вчених І. Винокура та П. Горішного Антоній Печерський мав своїх послідовників-учнів на землях сучасного Поділля [3].

Документи, які могли б свідчити про життя малієвецького православного монастиря, згідно монастирської інвентарної відомості за 1823 рік, були знищені під час національно-визвольної війни українського народу в середині XVII століття. Після цих подій монастир понад 60 років стояв зруйнованим та порожнім як і село Маліївці [6].

Таким чином, скельний монастир в Маліївцях є унікальною пам'яткою культури нашого народу. Його розташування у мальовничому місці приваблює не лише людей релігійних, але й звичайних допитливих туристів, дивуючи та захоплюючи їх своєю загадковістю та величністю.

Монастир ордену Василіан. Після Берестейської угоди 1651 р. уніатська церква дістала значну частину маєтностей, а після затвердження у 1676 р. Яном III Собезьким за уніатами всіх прав і привілей, багато церков і монастирів було передано уніатам. Найбільш інтенсивно цей процес проходив наприкінці 17 ст. На місці зруйнованих православних монастирів засновували василіанські кляштори, тобто уніатські монастирі Чину Святого Василя Великого, або василіанського ордену заснованого митрополитом Йосипом Рутським. Взагалі чернечий орден, створений у Візантії, прийняв за основу своєї діяльності статут, складений близько 361 р. богословом Василієм Кесарійським Великим. У 11 столітті василіани почали поширювати свій вплив на Українські землі [2].

На початку 18 століття малієвецькі землі придбав подільський земський суддя, раніше писар Луцький, Лаврентій Пепловський. Він відбудував монастир і ввів туди василіан. Монастир був готовий до виконання своїх функцій вже у 1708 р. Спочатку тут поселилися абат і 7 монахів... «які оселилися в лісах малієвецьких Проскурівського повіту. З дозволу кам'янецького єпископа ігуменом монастиря призначено Антонія Янишкевича. Ця подія зафіксована у ерекційній грамоті Лаврентія Пепловського від 25 жовтня 1708 року: «...До належного осередку під диспозицію многовельможного єпископа подільського велебного отця Антонія за ігумена постановляю і весь рід законний доручаю»[7].

Пепловський пожертвував монахам три ділянки поля, сінокос, город, три сажавки, дозволив вільну порубку дров для монастиря у своїх лісах. Крім того дав монастирю коня, пару волів і шість овець, а також сукна на одяг монахам. Настоятелю Антонію Янишкевичу було доручено розбудовувати монастир і встановити у ньому відповідний монастирський порядок. Відомі імена й інших

ігуменів: Гавриїл (в миру Герасим) Кунич був настоятелем цього монастиря у 1735-1748 роках. Під час його настоятельства монастир значно розширився. Він розпочав перебудову церкви, та нового монастирського корпусу. Як зазначалося в Трудах «Був прогресивним діячем свого часу» [9]. Народився у 1707 році в Тернополі у відносно заможній родині, його батько був місцевим м'ясником. Монастир розташувався на одному з пагорбів південної околиці с. Маліївців, «в'їзд до монастиря здійснювався через браму, на верхньому поверсі якої розміщувалася дзвіниця з 4 дзвонами. Від входу праворуч розміщувалися двоповерхове муроване монастирське приміщення. У першому і другому поверхах знаходилося житло для монахів – келії. Монастирське приміщення обігрівалося простими печами(грубами) з білих кахлів. За келіями була облаштована невеличка пекарня з коморою, а за ними – кухня» [8].

Згідно інвентаризаційний акту, складеного 14 липня 1741 року, дізнаємося про майно монастиря «Посеред цвинтаря стояла кам'яна церква на честь Воздвиження Святого Хреста. Священник отець Гавриїл. У церкві на вівтарі олов'яна чаша, два олов'яні келіхи, 2 вівтарних дзвоники, 3 дерев'яні хрести, одне велике кадило, 2 вівтарних дзвоники 2 хоругви з невеликим хрестом. З книг Велике Євангеліє в простій оправі Львівського видання, службник, псалми, часослів. За церквою в скелі була печера, присвячена Різду Святого Іоанна Хрестителя. Там-таки знаходилися старі, зруйновані будівлі з дубового дерева – можливо залишки попереднього православного монастиря XVII ст. За цвинтарем обора з двома шопками, обора з стодолюю, обгороджена плотом з жердин. За оборою сад, висаджений Куничем, теж обгороджений. Під скелею був льох, а біля нього невеличкий город. Із живності тоді було – 4 воли, 1 корова з телям, 2 ялівки, 2 бички і 2 телички, 2 коні, 3 гарний свиней. Були 2 простих вози, 3 сокири, 1 коса та новий плуг. Мали монахи у запасі: жита 8 пудів , ярої пшениці – 4, ячменю – 5, вівса – 2, гречки – 8, гороху – 0,5. Пасіка складалася з 22 старих вуликів. Далі йдеться про те, що монастир офіційно став до ладу 25 жовтня 1708 року. Того часу робив перевірку майна та власноручно підписав акта П. Маньковський» [15].

Окрім будівлі монастирем утримувалися поля на річкую Ушкою, наймовірніше в урочищі Стависько – 12 моргів,(традиційно у Речі Посполитій тоді земельну площу вимірювали в моргах 1 морг = 0,56 га) та в другому місці над р. Ушкою на горі, скоріше за все в урочищі Чернеча гора – 8 моргів, ще одна ділянка знову ж таки над тією ж річкою –10 моргів. Окрім посівних площ ще було 4 морги сіножаті , в тому числі одна в лісі. Навпроти монастиря ченці мали ділянку землі, на якій вирощували городину. Місцевий поміщик дозволяв в лісі рубати дрова та молоти в млині борошно [15]. У 1751 р. настоятелем монастиря призначено Іларіона Штауде, а Гавриїл Кунич перейшов настоятелем

Задарівського монастиря, що на Тернопільщині.. Цьому монастирю він залишив своє майно на 18 тис. злотих , а Богоявленському Львівському монастирю 13000 злотих. За Іларіона Штауде був збудований новий кам'яний, двоповерховий монастирський корпус 67 ліктів завдовжки, 55 ліктів завширшки та 13 ліктів заввишки та нову муровану церкву. Дослідник Б. Хіхляч характеризує Малієвецький монастир як такий, що розташований за межами населеного пункту та відноситься до типу, де храм ізольований від монастирських споруд [6]. Необхідно зауважити, що у споруджених монастирських комплексах вирізняється 2 типи композиційного вирішення: розосереджена схема, де храм розташований на площі ізольовано від монастирських споруд і які розміщені вздовж периметру лінійно та мали «Г»-подібну форму [14]. Основними особливостями василіанських монастирів було прагнення до регулярності забудови та функціонального поєднання основних елементів у монастирський комплекс, а також відхід від традиційних композиційних схем його побудови й пошук нових планувально-просторових рішень, що зумовлювалося характером рельєфу, розташуванням у населеному пункті, вимогою фундатора [14]. Це часто призводило до порушення традиційної орієнтації храмів. Сьогодні архітектурних споруд ми не побачимо, вони зруйновані за часів радянської влади. На місці монастирських будівель знаходиться урвище, утворене внаслідок використання каменю-вапняка для випалення вапна.

Отець Іларіон Штауде відомий ще тим, що конфліктував із Малієвецьким поміщиком Войцехом Мархоцьким. У 1774 р. володар Малієвець Войцех Мархоцький захопив у малієвецьких василіан ділянку землі в урочищі «Ставицько». Попередній володар Малієвець генерал-майор королівського війська Домінік Шепінг, бездітний син Ярмолинецької поміщиці Анни Шепінг, придбав Маліївці у 1745 р. Він, у 1751 р., обміняв землі, які Лаврентій Пепловський дав монастирю, що знаходилася у вищезгаданому урочищі, на інші землі, про що видав наказ, який не був своєчасно пред'явлений для занесення в кам'янецьку актову книгу. Неясність у праві власності на вищезгадану ділянку землі стало приводом для наступу Мархоцького на василіан. Останній діяв зухвало. Спочатку він відібрав у ченців землю, а згодом заходився вирубувати дерева на монастирській землі, заборонив у своїх лісах брати дрова для опалення монастиря. Монахів, які заготовляли в лісі дрова наказував бити. Настоятеля Іларіона Штауде при вселюдно обзивав поганими словами. Останній подав на Мархоцького позов до суду. В свою чергу Мархоцький теж звернувся до суду і заявив, що це монахи безпідставно привласнюють собі його землі, а своїх підданих поселяють де хочуть, мовляв в млинах мелять хліб стороннім людям під приводом своїх потреб, та ще й скаржаться на Мархоцького. Суд тривав два роки, а ворожба тим часом посилювалася. Лише 15.04.1776 р. між настоятелем

монастиря Іларіоном Цтауде та поміщиком Войцехом Мархоцьким було укладено угоду, за якою землевласник віддавав монастирю землю, а монахи зобов'язувалися служити щорічно 52 літургії за упокій душ померлих фундаторів.

У ті часи, польське дворянство не дуже шанувало унію, вважаючи греко-католицьку церкву нижчою, холопською. В. Мархоцький не був винятком [7]. При монастирі існував конвікт для дітей шляхетських родин і латинська школа у якій навчання здійснювалось німецькою мовою [8]. На утримання і покращення становища школи збиралися пожертви з дворян. Найбільшого піднесення духовне і освітнє життя зазнало за часів ігумена Гавриїла Кунича з 1735 по 1748 рр. У школі викладали релігію, історію, географію, фізику, вивчали твори давніх класичних письменників (латинських, грецьких). Учні перших класів були зобов'язані вправлятися в писанні елегій, трагедій, комедій на подані вчителями теми. Також вчилися виголошувати промови, мали руханкові вправи (фізкультура). Вік учнів становив від 8 до 26 років. При школі існував Конвікт (гуртожиток), у якому спільно проживали учні, які тут навчалися. Здебільшого це були здібні та старанні у навчанні учні, як правило із заможних родин, які навіть отримували стипендії, і тими грішми оплачували харчі і побут [12].

З приєднанням Правобережної України до Росії вектор духовно-культурного та освітнього розвитку Поділля повернув в бік Російської імперії.

У 1795 р. у Малієвецьких василіан було відібрано церкву і передано до православ'я, а латинська школа стала парафіяльною. Верховна влада над парафіяльними школами належала самому єпископу, який здійснював владу через деканів парафіяльне духовенство. Один раз на рік вони перевіряли стан шкіл. Нагляд над школою здійснював священник. Він приймав учителя на роботу і видавав йому платню, спостерігав за його викладанням і моральним обличчям, а в разі, коли вчитель не справлявся зі своїми обов'язками, мав право його звільнити. Програма приходської школи обіймала такі предмети: катехізис, Закон Божий, читання і письмо польською та російською мовами, початки арифметики, правила моралі і громадської поведінки, короткий нарис історії Старого і Нового заповіту та латинську мову [2].

На виконання указу московського царя в 1810 р. Малієвецька школа була закрита через те, що «старались уніаты разными внушениями соблазнить православных в унию» [2].

Існування у XVIII ст. на території нашого краю уніатських церков і монастирів підтверджує, що уніатська церква Речі Посполитої була офіційно визнаною, однак фактичного зрівняння у суспільстві уніатів з католиками і православними не було, що призвело до закриття монастиря і переходу церкви до православ'я.

Список використаних джерел та літератури

1. Антонович В. Б. О скальных пещерах на берегу Днестра в Подольской губернии. Одесса: Типография А. Шульца, 1886. 17 с.
2. Батюшков П.Н. Подолия. Историческое описание. Санкт-Петербург.1891.
3. Винокур І. С., Горішній П. А. Бакота. Столиця давньоруського Пониззя. Кам'янець- Подільський: Центр Поділлєзнавства, 1994. 362с.
4. Нечитайло П.О. До історії печерного монастиря у с. Маліївці. *Наукові праці Кам'янець-Подільського національного університету ім. Івана Огієнка. Том 22 /На пошану професора П. Ф. Лаптіна/*. Кам'янець-Подільський, ПП «Медобори-2006», 2012.
5. Оницьук Л.О. Біля цілющих джерел. *Дунаєвецький вісник*. №№28-27, 14.04.2001. С. 5
6. Сецинский Е. Материалы для истории монастырей Подольской епархии. Каменец-Подольск: Типография Подольского Губернского Правления, 1891а. 234 с.
7. ROLLE Antoni .Dr. Antoni J.: ZAMECZKI PODOLSKIE NA KRESACH MULTAŃSKICH Tom II Kamieniec nad Smotryczem. Wydanie drugie przerobione i powiększone przez autora. Warszawa: Gebethner i Wolff, 1880. Wym.20x14cm; stron 304.
8. Сецинский Е. Материалы для истории монастырей Подольской епархии. *Труды Подольского историко-статистического комитета*. Вып. 5–й. / Под ред. Н.И. Яворовского. Каменец-Подольск, 1890–1891. С. 207–444.
9. Труды Подольского епархиального историко-статистического комитета. Вып. IX. /Под ред. священника Е. Сецинского. Каменец-Подольский: Тип. С. П. Киржацкого, 1901. 1064 с.
10. Труды Киевской академии, ноябрь 1868г.
11. Przewdziecki A. Podole, Wolyn, Ukraina. Obrazy miejsc I czasow. Wilno, 1841. Т.ІІ. С. 69.
12. Хіхляч Б. М. Василіанські школи на Поділлі: становлення, діяльність, ліквідація (XVIII–перша третина XIX ст.). *Освіта, наука і культура на Поділлі*. Том 18. Збірник наукових праць. Кам'янець-Подільський : Оіном, 2007.
13. Хіхляч Б.М. Уніатська церква на Поділлі (1700–1840 рр.): віхи історії та соціокультурний портрет. Вінниця, 2015. 404 с.
14. Хіхляч Б.М. Архітектура уніатських храмів на Поділлі XVIII ст. за церковними візитами. *Праці Центру пам'яткознавства: Зб. наук. пр.* 2013.
15. Візита Малієвецького монастиря. *З фондів музею історії села Маліївців*.

Сердунич Любов, членкиня Національної спілки краєзнавців України, НСЖУ, НСПУ, голова Старосинявської РО ВТ «Просвіта» імени Т. Шевченка

СЕЛУ ПИЛЯВКА – 660 РОКІВ

Анотація. У статті авторка коротко висвітлює різні віхи минувшини села Пилявка Хмельницького (до 2019 р. – Старосинявського) району Хмельницької області від сивої давнини до наших днів.

Ключові слова: село Пилявка, Пилявківщина, найдавніша згадка про село, Старосинявський край.

2023-го, року Пилявці виповнюється 660 років. Звісно, умовно, адже жили тут люди ще до т. зв. першої (поки що – найдавнішої) згадки. Село згадане у привілеї польського короля Казимира Великого 1363 р., отже, існувало ще до 1363 р. [1]. Пилявка мала назву Пилявці Середні, отже, були й інші Пилявці.

У топонімі Пилява й Пилявка, як і в назвах Стара Синява та Нова Синявка, – суфікс *-яв*, який у давнину був словом з величним значенням. Довго приховуваний від нас рідний світогляд вчуває у них праукраїнське слово *Яв* (світ явний, справжній). Тож аби достеменніше заявляти про назву поселення і рік його заснування, варто зазирнути у прадавні часи нашої минувшини. А поки що відштовхуємося від того, що маємо.

Отже, Пилявка як село заснована раніше, ніж Пилява: 1363 року, а с. Пилява – 1420-го. Пилявка чекає на особливу увагу дослідників. З таємничістю й захопленням розповідають пилявківці, що є біля їхнього села (від Пиляви) замок («замчище», «замчисько»), дуже старий (чи не болохівських часів?). Частина його опустилась під землю. Кажуть, що від замку веде підземний хід, але куди – невідомо, можливо, у Меджибізьку твердиню. Поставлена тут плита ще 1998 року застерігала: «Розкопки проводити заборонено. Охороняється законом». Але закон, на жаль, не оберігає залишки городища від природних сил. Тому земля навколо замку давно осунулась, утворився глибокий рів. «Тож може прийти час, коли досліджувати тут буде нічого», – бідкаються пилявківці. Цю табличку автор бачила на власні очі 1998 року. Нині, за 25 років по тому, запитую про те городище – ніхто нічого не знає... [2, с. 2].

Є у Пилявці ще одна визначна пам'ятка історичної ваги: древнє городище, яке знаходиться на захід від села, де тепер ліс. Рів, колись глибокий, вал, а ще напис вказують на те, що це пам'ятка XII сторіччя і що вона охороняється

законом. Тобто ця місцина – залишки ще одного давнього городища, ймовірно, часів Болохівської Русі.

Село Пилява, ймовірно, теж як поселення засноване не у середньовіччі, як чомусь повідомляє Вікіпедія, а раніше, адже замок існував уже 1648 року. Тоді село звали Пилявцями, із середини XIII ст. – Пилява. 1640 року король Владислав IV Ваза дав право домініканському кляшторові закласти тут місто (це не означає, що на голому місці!), надав магдебурзьке право, а для кращої охорони збудувати замок, кам'яний, квадратний, із триповерховими наріжними баштами; стіни мали висоту понад 10 м. Та навіть якщо вірити скупій вікіпедійній інформації, то Пилявка заснована раніше, ніж Пилява: 1363 року. А село Пилява – 1420-го року.

Розташована Пилявка на заході колишнього Старосинявського району і межує зі Старокостянтинівщиною. Лежить на берегах річки Іква, яка має довжину близько 90 км. Площа села – 2,347 кв. км. У першій половині XVII ст. за 5 км від Пилявців були рештки села Га(о)личинці, яке знищили татари.

Від Пилявки до смт Стара Синява, колишнього райцентру, – 18 км, до обласного центру – 84 км автошляхом. Поля межують зі Старокостянтинівщиною і Летичівщиною. У східній частині, за селом, протікає Іква. Варіанти назви села: *Пилявцы* (1530), *Pilawce* (1661), *Pilawcze* (1674), *Pielawce* (1703), *Pilawka* (1784), *Пиловцы* (1793), *Пилявка* (1805) [3]. Колишня назва – локативна, в основі якої – найменування мешканців: *пилявці* – «мешканці поселення на берегах р. Пилява». Сучасна назва – відойконімна [4, с. 128].

Походження назви населеного пункту пов'язано з річкою Іква. Мовою племен франківського походження слово Іква означало «вода». Місцеві мешканці називали річку по-своєму, по-давньому, зрозуміло: Пилявка. Села люди засновували на берегах річок, озер, на пагорбах, біля лісів, як правило, на незручних для рільництва землях. Тож за назвою річки іменували й село.

1569 р. Пилявку у складі Правобережної України загарбала Річ Посполита. Посилився не лише економічний, а й національний і релігійний гніт. Жителі займалися ремеслами: у селі були ткачі, шевці, бондарі. Підтримувалися торгівельні стосунки з Пилявою, Меджибожем, Старокостянтиновом, Острополем, Самчиками, Летичевом.

Пилявка тісно пов'язана з іменням Богдана Хмельницького та славною перемогою козацько-селянського війська над польською шляхтою у Визвольну війну 1648–1654 рр. Наприкінці літа 1648 р. Річ Посполита зібрала великі сили для придушення повстання українського народу. Польське військо налічувало близько 40 тисяч осіб. Крім того, в армії було понад 100 тисяч добре озброєних і навчених слуг. Богдан Хмельницький протиставив шляхті 80-тисячний загін, лише з четвертою частиною добре озброєною. На території Пилявки та її околицях точилася запекла борня кінноти й піхоти. На полі битви героїчно

загинув соратник Б. Хмельницького: полковник Іван Ганджа. Брала активну участь у боротьбі з ворогом чоловіки з усієї округи. Козацько-селянське військо переважало згуртованістю, бойовим духом, волелюбством. Б. Хмельницький здобув перемогу у битві, яка була вирішальною. Після закінчення війни Пилявка, як і все Поділля, залишилося під Польщею. Шляхта жорстоко мстилася українцям за свою поразку у війні.

Часті напади татар і турків на наші землі, захоплення ними ясиру, епідемії, голод, переселення спричинили втрати 90% людности. «Жахливого спустошення зазнали міста і села, розташовані нині на території Старосинявського краю. Якщо 1629 р. міста Стара і Нова Синява налічували близько 1560 осіб, то 1668 р., за дуже приблизними підрахунками, мешкало у Старій Синяві 240, Пиляві – до 40, Пилявках – 136, Ілятці – 15 осіб», писав дослідник.

Біля річки, в бік Пилявки, є 2 ліски, які зберегли свою назву ще від часів Пилявецької битви: «Острозькі дуби». За переказами, у лісі й побіля нього гетьман Б. Хмельницький зі своїм багатотисячним військом напередодні битви розмістив козацькі остроги (загорожі-частоколи), від цього – й назва лісу. Південніше є лісок Ганжівка, названий на честь соратника Б. Хмельницького, полковника Івана Ганджі, який брав участь у боях 1648 р. під Пилявцями і там загинув у бою «на герць» із ляхом.

У вересні 1648 року козацьке військо зупинилося під Пилявцями, за 25 км на південний захід від Старокостянтинова. Для свого табору гетьман вибрав вигідну позицію: на правому березі Ікви. Місцевість була нерівна, глибокі балки затруднювали пересування військ. Лівий (протилежний) берег і прилеглі до нього терени мали складний рельєф: пагорби і рівчаки. Така місцевість була не придатною для розташування укріпленого табору і не дозволяла ворогові розгорнути в бойовий порядок свою кінноту. Іква широко розливалась у ставки й болота. По периметру чотирикутного табору в шість рядів було поставлено вози, викопано шанці і насипано вали, на яких встановили понад 100 гармат.

Поблизу містечка Пилявці на берегах повільної Ікви (інша назва річки – Пилявка) до середини вересня 1648 р. підійшли підрозділи українського війська, зайнявши рівнину і залишивши полякам пагорби й долини. Основні сили розташувалися на правому боці річки, а на протилежному – полки М. Кривоноса, які перебравися із села Буглаї (за 8 км на пд. схід). Обидві частини козацького війська з'єднувала вузька гребля, яку зміцнили укріпленнями з гармат і шанцями. Першими завдала удару шляхетська кіннота. Витримавши потужний натиск ворожих хоругв, українська піхота за підтримки артилерії почала контрнаступ. Козацькі полки швидко повністю оволоділи греблею, перейшли на лівобережжя і почали шикуватись до бою. Не витримавши натиску і піддавшись паніці, шляхта почала безладно відступати. Аби уникнути повного розгрому,

командування коронних військ відкликало з поля бою всі підрозділи і розпорядилось підготуватися до відходу табором. Під вечір у погоні за ворогом українська піхота на чолі з самим гетьманом дійшла аж до перших рядів табору Речі Посполитої. В ніч на 14 (24 – н. ст.) вересня 1648 командування Речі Посполитої розпочало відступ, який незабаром перетворився у панічну втечу [5]. Козацько-селянське військо отримало славу перемоги.

У першій половині XVIII ст. Пилявка стала маєтністю князів Любомирських, а потім, аж до початку XIX ст., – Чернецьких.

Після об'єднання Правобережної України з Лівобережною у складі Росії Пилявка увійшла до Літинського повіту Подільської губернії.

1803 р. Чернецькі мали у Пилявці кріпаків. Панщину треба було відробляти 105 днів на рік, але фактично селяни працювали значно більше. Реформа 1861 року, яку проводив уряд в інтересах поміщиків, стала новим пограбуванням селян. Колишні кріпаки відмовлялися вносити викуп за землю. Боротьба за землю тут тривала ще довго після реформи.

У Пилявці до 1785 р. була маленька дерев'яна церква, того ж року її замінено новою, яка мала хрестовидну форму, була трибаневою. 1836 р. біля церкви побудовано дзвіницю. В 1860–1868 роках зведено кам'яну однокланеву церкву за кошти селян у сумі 13000 карбованців. Священником у той час був Броєцький. Церква користувалася землею: 3 десятини присадибної землі, 44 десятини орної, 17 десятин сінокосу, ліс; «неудобна» земля займала 19 десятин. Ця церква діє і в наш час. Церковна школа існувала від 1861 року, але власне приміщення мала лише із 1870-х років, а двірне обладнання одержала в 1880-их роках. За панування поміщиці Дорожинської церкві приділяли велику увагу: куплено великий «Дівочий образ», піаніно.

Від часів панщини донині на території села залишилося два маєтки. Один – попівський, із 1923 р. до недавнього часу у цій будівлі була сільська школа. Біля маєтку було висаджено каштани, які, вже столітні, збереглися донині. У другому маєтку жив дяк. У центрі села стояла невеличка корчма, де вели дрібну торгівлю.

На початку існування школи навчав грамоти сільський дячок Бадорацький, який жорстоко ставився до дітей. Він добре володів музичною грамотою і вчив школярів грати на скрипці та піаніно, співати церковні пісні. Одного разу побив на учневі скрипку за те, що той неправильно проспівав гаму.

Спершу у школі навчалось лише 12 учнів. Це були діти сільської знаті та заможних селян, котрі жили ближче до церкви. Школа перебувала під наглядом попа. Понад 90 відсотків пилявківців були неписьменними. Протягом декількох років число школярів зросло. Вже перед Першою світовою війною у школі навчалось до 40-а учнів. Навчав дітей учитель Методій Кирилович Гілляс. Це була церковно-приходська школа, яка теж перебувала під наглядом церкви.

Навчалися переважно хлопчики, на 40 учнів було лише 5–6 дівчаток. У школі працювали дві вчительки: доньки місцевого попа. Вивчали переважно т. зв. «закон божий».

До Пилявської волости Літинського повіту Подільської губернії входили села: Бабин, Бабинок, Дашківці, Десирівка, Іванківці, Івки, Ілляшівка, Пилява, Карпівці, Миколаївка, Мисюрівка, Олександрівка, Пилявка, Русанівка, Теліжинці, містечко.

Від часів Пилявецької битви і партизанських угруповань у роки II Світової війни у лісі є мурована криниця, якою користувалися воїни. А лісок пилявківці мали за укриття від нападників. У давнину на території лісу, за переказами старожилів, стояв невеликий замок, жила там молода, гарна панянка. Якось на замок напали грабіжники, красуню прив'язали волоссям до дерева, але пограбувати дівчину не вдалося, бо була вона розумною і «взяла» ворога хитрістю. Те велике багатство і замок дісталось їй у спадок від батька. Територія, де стоїть пам'ятний знак, – «Замчинське». Є версії, що це – місце великого городища часів Болохівської Русі, яке мало підземний хід до інших городищ і до Межибожа.

Зараз це невелика територія лісу на пагорбі, обкопана ровом. У 1990-х роках тут встановили знак про те, що це пам'ятка архітектури і що «охороняється законом». На особливу увагу чекає й замок («замчище», «замчисько»), дуже старий (чи не болохівських часів?). Земля навколо замку давно осунулась, утворився глибокий рів.

У пилявківській церкві у вересні 1648 р. отримав благословення на перемогу у битві під Пилявцями за волю і незалежність України гетьман Б. Хмельницький. До неї, за переказами старожилів, пилявківці простелили дорогу гетьманові вишитими рушниками. На початку 1990-х років між Пилявою і Пилявкою було насипано Курган Козацької Слави. Тут відзначають річниці Пилявецької битви і Національно-визвольної війни 1648–1654 років.

Відкриту 1889 р. школу грамоти згодом перетворили на церковно-парафіяльну переважно для простих людей, а після революції її закрили.

Під час Першої світової війни Пилявку загарбали австро-німецькі війська. Разом з ними до села повернулась і поміщиця Дорожинська. Окупанти змушували селян повернути до поміщицької економії майно і відшкодувати заподіяні збитки. Дорожинська тримала сільських кріпаків, вона у селі побудувала великий маєток, обкопаний глибоким ровом. Були муровані льохи для зберігання продуктів. А з одного льоху тягнувся підземний хід аж до межибзької фортеці. Було висаджено плодові дерева, а до маєтку від дороги посаджено ялинову алею.

У березні 1923 р. Пилявка увійшла до Старосинявського району Проскурівського округу. В селі активізували громадське і політичне життя. Партійці і комсомольці створили свій осередок, ініціювали масово-політичну та культурно-освітню роботу. Запрацювала початкова школа, лікнеп і хата-читальня. Навчання у школі почалося з 1921 р. Із 1923 р. навчалися в будинку, де раніше жив піп. В 1928–1938 роках у школі було до 100 учнів, яких навчали 4 учителі: Плавунтський, Наливко, Високий і Ковальчук. Почали створювати колективні господарства. 1927 р. незаможники об'єдналися в артіль: «Перемога», «Зоря агрономії», «Добробут», «Карла Маркса». Очолив господарство Пилявки двадцятип'ятитисячник із московинським прізвищем: Черкасов.

Із комуністичною розрухою та сотнею смертей прийшли зловісні 1930-ті роки. Як і в більшості українських сіл, почалося страшне знуцання влади. При сільраді було створено групу активістів із декількох осіб. Їх бригада ходила з хати в хату, відбираючи все нажите селянами: інвентар праці, худобу, продукти. Зухвало знуцалися над мирним населенням, принижували, били тих, хто чинив опір, часто чоловіків кидали до льоху, котрий був під дзвіницею. Почався страшний, масовий голодомор. Хто дивом зберіг корову, тим було легше вижити.

Діти в ранньому віці наймалися до людей пасти худобу за кружечку молока або шматочок хліба. Згодом люди почали пухнути з голоду і помирати. Два чоловіки підводою звозили померлих і закопували у виритому рові. Малих сиріток здали у дитячий притулок, який був у сільській хатині. Там працювала нянька, було 16 діток, які харчувалися за рахунок колгоспу. Старші діти працювали біля землі з дорослими. За два роки на сільському кладовищі з'явилося велике масове поховання та багато могил пилявківців, яких знищив страшний радянський голодомор. У голодні 1930-і в селі померло 127 людей.

Не оговталися від голодомору, як почалися репресії. Забирали чоловіків, які не хотіли записуватися до колгоспу. Вивозили невідомо куди. У селі було забрано сім чоловіків, ніхто з них додому не повернувся. У вересні 1939 р. в Пилявці відкрили семирічну школу, де працювали шість учителів, навчалось 152 дітей. 1940 р. в Пилявці була неповна середня школа, вчилось 206 учнів, працювало 7 учителів.

11 липня 1941 р. німці окупували Пилявку. 144 пилявківських юнаків і дівчат гітлерівці примусово вивезли на каторжні роботи до Німеччини. Жінки й діти, які залишились у селі, тягли на собі тяжку ношу в сільському господарстві, допомагали нашим солдатам, йшли у партизани. В ніч із 7 на 8 березня 1944 р. Пилявку наші війська звільнили від німецьких загарбників. Війна забрала життя 61 пилявківця.

Жінки взялися за відбудову зруйнованого господарства. 1944 року двічі на місяць почала виходити газета «Радянське село». Відновила роботу школа.

1960 р. об'єднали артiлі ім. Б. Хмельницького (с. Пилявка і с. Карпівці) та ім. Жданова (с. Пилява) в одне господарство: «Дружба», осередок якого був у сусідньому селі Пилява. Пилявку підключено до державної енергомережі, це дало можливість повністю електрифікувати село. 14 березня 1986 р. селяни Пилявки та Карпівців заснували колгосп ім. Богдана Хмельницького, який проіснував понад десять років. 2006 р. колгосп розпався, землю та майно розпаювали. Люди отримали можливість користуватися землею. 2007 р. більша частина пилявківців віддали свої паї в оренду фірмі СТІОМІ «Холдінг». Співпрацюють пилявківці і з фірмою «Кернел».

У східній частині, за селом, протікає річка Іква, притока Південного Бугу (у давнину – р. Бог). На ній міститься водосховище, яким опікується Старосинявське рибне господарство. Люди підкормлюють і виловлюють рибу, оберігають ставок від бракон'єрів. У селі й поблизу нього є три невеликі ставки, які вважають окрасою села. У північно-західній частині села росте яблуневий сад, нещодавно розданий селянам як паї. У південній частині, за селом, є урочище «Засталиха»: невеликий лісок із мішаних і плодкових дерев. За переказами, у роки війни в цьому лісі розстріляно євреїв, які жили в Пиляві.

Пилявка – село у Старосинявській селищній громаді Хмельницького району Хмельницької області. До 2019 року село Пилявка належало до Старосинявського району Хмельницької області. Населення становить 585 осіб. Станом на 2016 рік у Пилявці було близько 200 дворів і 500 мешканців [6, с. 128].

Межує Пилявка з такими селами: Карпівці, Волосівці, Самченці, Кантівка і Пилява. Карпівці – найближче до Пилявки село. На території Пилявки є нова загальноосвітня школа І–ІІ ступенів, збудована за часів колгоспу і здана до експлуатації у 1990 роках. У школі навчаються 53 учнів і 22 дошкільнят. У новому приміщенні працює фельдшерсько-акушерський пункт. У селі є бібліотека, клуб, діє фольклорний колектив.

У селі, та поблизу нього є три невеликі стави, окраса села й користь для сільських людей. Один зі ставків: «Третій» – в оренду взяв колишній мешканець Пилявки М. Г. Дрозд. У північно-західній частині, під селом, знаходиться яблуневий сад.

У Пилявці діє Українська Православна Соборна церква. Та сама, де гетьман Богдан освячувався перед битвою. За часів радянської влади там тримали міндобриво. За часів незалежності завдяки місцевому священникові, добротинцям і жителям села храм частково відреставровано.

2010 р. було зібрано матеріали, які стали основою для відкриття меморіальної дошки на стіні пилявківської церкви.

Із 1990-х років неподалік села зависочів Курган Козацької Звитяги. Біля нього відзначають ювілейні дати Національно-визвольної війни 1648 року. Це велика гордість краю (хочеться, аби й України).

Список використаних джерел та літератури

1. Пилявка. URL: Вікіпедія: <https://uk.wikipedia.org/wiki/%D0%9F%D0%B8%D0%BB%D1%8F%D0%B2%D0%BA%D0%B0>
2. Сердуніч Л., Пилявеччина і Пилявківщина. *Колос*. 2000, вересень. С. 2.
3. Słownik geograficzny Królestwa Polskiego i innych krajów słowiańskich, Tom VIII – wynik wyszukiwania – DIR. dir.icm.edu.pl. Архів оригіналу за 14 жовтня 2013. Процитовано 3 серпня 2019. URL: http://dir.icm.edu.pl/pl/Sownik_geograficzny/Tom_VIII/131
4. Старосинявщина в історії та документах. Хмельницький: ФОП Мельник А. А., 2016, с. 304, іл. С. 128.
5. Битва під Пилявцями. URL: Вікіпедія: https://uk.wikipedia.org/wiki/%D0%91%D0%B8%D1%82%D0%B2%D0%B0_%D0%BF%D1%96%D0%B4_%D0%9F%D0%B8%D0%BB%D1%8F%D0%B2%D1%86%D1%8F%D0%BC%D0%B8
6. Старосинявщина в історії та документах. Там само. С. 128.

УДК 903:[027/53+090+016]+94 (477.53)(045)

Синиця Надія, учений секретар Хмельницької ОУНБ

ДЖЕРЕЛЬНА БАЗА КРАЄЗНАВСТВА – КЛЮЧ ДО ПІЗНАННЯ ІСТОРІЇ

Анотація. У статті подано значення, бібліографічних видань та краєзнавчих каталогів як джерельної бази краєзнавства, важливість вивчення історичних джерел для розуміння сучасних процесів розвитку краю.

Ключові слова: край, краєзнавство, Хмельниччина, бібліографія, видання, показчик, дослідження, Зведений краєзнавчий каталог

У формуванні історичної пам'яті важливу роль відіграє краєзнавство, одним з основних завдань якого є накопичення краєзнавчих документів, створення бібліографічної інформації про них, обслуговування краєзнавчих потреб

користувачів. Бібліотечні фонди зберігають неоціненні скарби попередніх поколінь, документальні матеріали, літературу з історії рідного краю.

Саме поняття «край» можна розглядати в широкому та вузькому значеннях. До поняття «край» відносяться три групи територій: території, поділені згідно з сучасним адміністративно-територіальним поділом; території, поділені згідно зі старим адміністративно-територіальним поділом; території, межі яких не співпадають ні з сучасним, ні зі старим адміністративно-територіальним поділом, але вони є історичними, природно-географічними, етнографічними та економічними регіонами, в нашому випадку це Волинь, Поділля, Полісся.

Ознаками, за якими визначається краєзнавчий документ є зв'язок із краєм за змістом; функціональна спрямованість на вивчення краю; створення (виготовлення) та видання в краї; авторство (написаний місцевим автором); або носить комплексний характер.

Джерельною базою краєзнавства є бібліографія, тобто інформація про літературу регіону. Її завданням є виявлення, облік і характеристика краєзнавчої літератури. Краєзнавча бібліографія досить різноманітна за видом видань, за призначенням і повнотою відбору літератури, за періодичністю випуску і періодом, який охоплюється а також за тематикою. Це усні джерела або нематеріальна культура – усна народна творчість: казки, легенди, думи, пісні, прислів'я, приказки тощо; офіційні джерела - документи; статистичні джерела. Найбільш повними і розпов'ядженими є друковані джерела – це видання різних видів і типів підручники, довідники, енциклопедії, путівники, карти, журнали, газети тощо; пам'ятки історії та культури, пов'язані з історичними подіями в житті краю, розвитком суспільства і держави, а також твори матеріальної і духовної діяльності, які мають історичну, наукову, художню та іншу культурну цінність.

Дуже важливими у цьому переліку є бібліографічні, реферативні, оглядово-аналітичні документи, які містять систематизовані відомості про первинні документи.

В бібліотеках, архівах, музеях, приватних колекціях зберігається безліч друкованих видань, рукописних матеріалів, видань на інших носіях. Трагічні сторінки в історії України призвели до великих втрат її духовної спадщини. Значна частина матеріалів, пов'язаних з краєм, зберігається за межами України.

Хмельницька обласна універсальна бібліотека як центр бібліотечного краєзнавства постійно працює над створенням бібліографії про край. З 1960 року бібліотекою укладається щорічний бібліографічний покажчик «Література про Хмельницьку область», куди крім книг увійшли найважливіші журнальні та газетні статті. Щоб полегшити роботу користувачам в кінці покажчика подається алфавітний покажчик творів та назв праць. Питання діяльності Хмельницької

ОУНБ як центру бібліотечного краєзнавства неодноразово висвітлювалось на сторінках матеріалів науково-краєзнавчих конференцій. Бібліотека на основі Зведеного краєзнавчого каталогу, інших джерел укладає тематичні бібліографічні посібники, серії видань «Видатні особистості Хмельниччини», «Герої України– Хмельницька область», «Хмельниччина в літописі незалежної України», довідково-бібліографічні щорічники «Книга Хмельниччини», «Календарі знаменних і пам'ятних дат», тощо [1].

Перша спроба створити повну бібліографію літератури про Хмельницьку область була у 1963–64 роках. У 1964 році фахівцями бібліотеки підготовлено посібник «Література про Хмельницьку область (з XVIII ст. до 1963 р.)». Це 2-томне видання, виготовлене на друкарській машинці з грифом «Для службового користування» було складено за фондами Хмельницької ОУНБ, а також літератури про Хмельниччину з фондів Державної історичної бібліотеки УРСР (НІБУ), Державної бібліотеки Академії наук УРСР (НІБУВ), Державної республіканської бібліотеки (НІБУ ім. Ярослава Мудрого), Державних бібліотек Москви і Санкт-Петербурга, бібліотек Хмельницького обласного архіву, обласного музею, а також інших обласних бібліотек України [2].

Цінним бібліографічним джерелом для краєзнавців є рукописне видання відомого краєзнавця – шістдесятника Андрія Паравійчука «Бібліографічний покажчик літератури і публікацій з історії Подільського краю (з найдавніших часів до 1964 р. включно)», один примірник якого зберігається у фондах Хмельницької ОУНБ. Певний час А. Паравійчук працював відповідальним секретарем правління Кам'янець-Подільської міської організації Товариства охорони пам'яток історії та культури. В основу зведеного покажчика він включив літературу про області, які входили до історичного Поділля - Вінницьку, Тернопільську, Хмельницьку, Чернівецьку. Зведений бібліографічний покажчик має обсяг 503 сторінки стандартних машинописних аркушів і складається з 12 розділів.

У 1987 р. бібліотекою спільно з обласною організацією українського товариства охорони пам'яток підготовлено і видано ретроспективний бібліографічний покажчик «Історія міст і сіл Хмельницької області» у 2-х книгах.

У 1993 р. Л. В. Баженовим вперше в історіографії Поділля було систематизовано діяльність дослідників і краєзнавців Вінницької, Хмельницької і Тернопільської областей з різних напрямків краєзнавства – історії, географії, фольклору, етнографії, літературознавства, природознавства, бібліографії, освіти за два останні сторіччя. У виданні вміщено 692 бібліографічних довідки про дослідників краю.

У розділі «Матеріали» подано перелік основних археографічних видань, які відображають історію Поділля, що були опубліковані у 19-20 ст. У хронологічному порядку систематизовано близько 60-ти збірників матеріалів конференції, проведених у 60-х – 90-х роках [3].

Здобуття Україною незалежності зумовило підвищення інтересу суспільства до глибин своєї історії та культури. У 1991 р. почався період піднесення історичної і національної свідомості, початок національного відродження, який дав поштовх до розвитку краєзнавства. Зміна соціальних акцентів вплинула і на розвиток бібліотек. Питання, вивчення та збереження краєзнавчих фондів бібліотек України стало одним з важливих питань бібліотечного краєзнавства. Характерною рисою бібліотечного краєзнавства стала пошукова робота, спрямована на висвітлення невідомих чи заборонених тем, повернення із небуття імен репресованих уродженців краю, його видатних діячів. Підвищився науковий рівень діяльності ОУНБ, налагоджено практичні зв'язки у проведенні заходів з обласним архівом, музеями, громадськими організаціями.

Особливістю краєзнавчого фонду є те, що саме повнота, а не величина фонду є головною його якісною характеристикою. Саме поняття Єдиний краєзнавчий фонд – це не арифметична сума, а сукупність методично-організаційних принципів, здатних якнайповніше, вчасно і якісно забезпечити потреби користувачів. Своєрідність цього фонду і в тому, що краєзнавчі документи збираються і зберігаються незалежно від їхньої актуальності в даний час і не підлягають списанню як застарілі за змістом.

У 1991–1992-х роках Хмельницька обласна універсальна наукова бібліотека ім. М. Островського взяла участь багатоглядному дослідженні Державної історичної бібліотеки «Краєзнавча робота бібліотек України», яке стало складовою республіканської програми «Документальна пам'ять України», що передбачала створення фонду української книги та національної бібліографії республіки. Дослідження було розраховано на 3 роки. Його метою було виявлення кількісного і якісного складу краєзнавчих фондів в бібліотеках області, розробка науково-обґрунтованих рекомендацій по формуванню краєзнавчих фондів, забезпечення населення вичерпною інформацією про краєзнавчі видання і їх місце знаходження. А головним було вивчення джерелознавчої бази, забезпечення повноти формування краєзнавчих фондів, відкриття невідомих сторінок в історії, культури зокрема, і відтворення невідомих сторінок історії становлення бібліотечної справи в області. Програмою дослідження також передбачалось вивчення місцевих періодичних і продовжуваних видань, які відносяться до місцевого друку і становлять суттєву частину краєзнавчих фондів бібліотек. Було створено еталонний список

краєзнавчих документів (книг, брошур, буклетів, листівок, плакатів) та списку місцевих періодичних видань.

Вивчення проходило спільно з багатьма зацікавленими організаціями: обласним краєзнавчим музеєм, музеєм «літературна Хмельниччина», обласним Державним архівом, Кам'янець-Подільським педагогічним інститутом, обласним інститутом удосконалення вчителів, Кам'янець-Подільським училищем культури, обласною спілкою краєзнавців, історико-краєзнавчими товариствами. *(Назви закладів подаються відповідно їх назві у документах на період проведення вивчення).* Учасники дослідження – 34 бібліотеки Хмельниччини звірили свої фонди з еталонним списком, де відзначалось наявність видання, комплектність по роках, кількість примірників, а якщо у їх фонді були документи, яких не було у списку, додавали їх. Визначальною рисою цього дослідження було розширення числа дослідників історії краю, залучення до цієї справи працівників культури області, особливо бібліотечних працівників, дослідників-краєзнавців. На основі вивчення було створено «Зведений краєзнавчих каталог» видань у фондах бібліотек Хмельниччини. Це була свого роду інвентаризація краєзнавчих видань. Завдяки цьому вивченню було видно прогалини в комплектуванні краєзнавчими виданнями бібліотек усіх рівнів. Аналіз був представлений на колегії ОДА. Було прийнято рішення про забезпечення бібліотек місцевими виданнями, обов'язковим контрольним примірником творів друку. Було створено корпоративну базу установ, які формують регіональні ресурси, куди увійшли бібліотеки, музеї, архіви, Центр історії дослідження Поділля.

Проводився розшук видань, які відсутні у фондах у бібліотеки, у фондах бібліотек України та зарубіжжя, особистих бібліотеках краєзнавців, з дозволу власників робились ксерокопії видань для службового використання. Вже у 1994 році в бібліотеку від читачів надійшло 557 примірників краєзнавчих видань. Колекцію книг Микити Годованця з автографами і посвятою подарувала Євгенія Гінзбург, яка особисто рецензувала його твори. Було налагоджено зв'язки з Подільською діаспорою, завдяки чому фонди бібліотеки поповнились виданнями з Канади, США, Німеччини, Словаччини. Серед них – цінна бібліотека творів Володимира та Ярослава Січинських (Сіцинських) із США, яка була передана бібліотеці при сприянні Національної комісії з питань повернення культурних цінностей при Кабінеті Міністрів України. Більше 50-ти книг українською мовою прислала колишня землячка Ольга Юзенів з Нью-Йорка, цінні книги передали Микола Мушинка та Мирослав Сополіга з Словаччини. Ці книги сьогодні знаходяться у фонді цінної і рідкісної літератури бібліотеки і представляють великий інтерес для науковців.

Підсумком вивчення у Хмельницькій області підготовлено «Зведений друкований каталог краєзнавчих видань Хмельниччини», а пізніше на його основі створено картковий Зведений каталог. В сукупності такі каталоги, видані у всіх областях України, внесли вагомий внесок у національну бібліографію, розвиток української культури.

До речі, на сайті Національної бібліотеки пошук у «Картотеці з історії міст і сіл України» здійснюється за допомогою географічної карти України, що дає змогу легко користуватися картотекою краєзнавцям, науковцям і всім, хто цікавиться історією рідного краю. Електронна бібліотека «Історична спадщина України» формується за принципом профільних тематичних колекцій і містить електронні документи – рідкісні та цінні видання з фонду Національної історичної бібліотеки України у форматах pdf, flash-публікацій та djvu [4].

На жаль повноти надходжень обов'язкового краєзнавчого примірника на сьогодні ми не маємо. Велику частину краєзнавчих видань дарують автори, відомі краєзнавці. Нещодавно фонди бібліотеки поповнились цінною літературою з особистих колекцій Л. В. Баженова та Ю. І. Блажевича. Фонд краєзнавчої літератури зберігається у відділі краєзнавства, та краєзнавчому депозитарії.

З 2006 року у бібліотеці формується Зведений електронний краєзнавчий каталог. На 01.01.2023 р. обсяг електронних баз даних доступних для віддаленого користувача на сайті бібліотеки становив 275,4 тис. бібліографічних записів. Крім електронного каталогу бібліотека створює власні продукти та інформаційні ресурси, які відображаються на сайті бібліотеки:

- «Наші видання» <http://www.ounb.km.ua/vidanya/index.php>;
- «Краєзнавчий календар» http://www.ounb.km.ua/kr_calendar/index.php;
- «Бібліотечний раритет» <http://www.ounb.km.ua/raritet/index.php>.

Фахівці бібліотеки працюють над формуванням повнотекстової електронної бібліотеки. На 01.01.2023 р. об'єм бібліотеки на платформі DSpace вміщує 520 видань (<http://ft-ounb.ounb.km.ua:8080/>).

ОУНБ є учасником Всеукраїнського Корпоративного проекту «Електронна бібліотека «Культура України», партнером проекту «Історична Волинь», регіонального корпоративного проекту «Пам'ять Поділля».

Адміністративно-територіальна реформа, створення нових громад поставила перед бібліотеками і всією краєзнавчою спільнотою нові завдання – створення джерельної бази громад. Головне в процесі реформи не загубити джерельну базу про населені пункти, відомих людей, які творили і творять історію сьогодні, Слід каталогізувати всі публікації про громаду, продовжувати створення Літописів населених пунктів. В цьому питанні слід посилити кооперування і координацію між бібліотеками громад, адже краєзнавча робота,

створення джерельної бази про громаду посилює роль і суспільну значимість публічних бібліотек, сприяє формуванню у мешканців громад свідомості про свою відповідальність за збереження духовних багатств краю, поваги до культурного та історичного минулого Хмельниччини.

Список використаних джерел та літератури

1. Становлення обласної бібліотеки як центру бібліотечного краєзнавства / К. Чабан , Н. Синиця. *Розвиток національного краєзнавства та історико-регіональних досліджень на Поділлі і Південно - Східній Волині: досвід, проблеми, перспективи (До 75- річчя від дня народження професора Лева Васильовича Баженова) : матеріали наук. круглого столу 5 лют. 2021 р.* Ін-т історії України НАН України, Кам'янець-Поділ. нац. ун-т ім. Івана Огієнка; редкол. С. А. Копилов (голова) та ін. Кам'янець-Подільський, 2021. С. 165 - 171. Бібліогр. в кінці ст.
2. Література про Хмельницьку область (з VIIIст. до 1963р): Бібліогр. пок. У 2-х томах/ Хмельниць. обл. упр.культури, Хмельниць. держ. обласна бібліотека ім. М. Островського. Хмельницький, 1964 . 584 с.
3. Синиця Н. Невичерпне джерело поділлєзнавства. *Культура Поділля : історія і сучасність : матеріали II науково-практ. конф., присвяч. 500-річчю м. Хмельницького.* Хмельницький, 1993. С. 61–62.
4. Кисельова В. Національна історична бібліотека України – науково-методичний центр краєзнавчої бібліотечної діяльності та історичної бібліографії. *Бібліотечна планета.* №1. 2015. С.27–31.

УДК 37(477.43/.44)«1917/1920»

Скворцова Інна, кандидат історичних наук, вчитель історії Комунального закладу «Харківський ліцей №39 Харківської міської ради»

ВИЩІ ПОЧАТКОВІ ШКОЛИ ПОДІЛЬСЬКОЇ ГУБЕРНІЇ У ДОБУ УКРАЇНСЬКОЇ РЕВОЛЮЦІЇ 1917-1920 рр.: ФОРМУВАННЯ МЕРЕЖІ І ОСНОВНІ НАПРЯМКИ ДІЯЛЬНОСТІ

Анотація. У статті показано формування мережі вищих початкових шкіл Поділля і охарактеризовано основні напрямки їх діяльності. Авторка зазначає, що, незважаючи на труднощі й перешкоди, у 1917–1920 рр. українська влада та громадські організації Поділля докладали багато зусиль для того, щоб створити

і розширити мережу національних вищих початкових шкіл і тим самим закласти основу національної освіти. Йдеться про те, що завдяки їх активній діяльності були збудовані власні приміщення для шкіл, друкувалися українські підручники, змінювалися навчальні плани. Значним здобутком став перехід на українську мову навчання.

Ключові слова: вища початкова школа, Поділля, вчителі, учні, українізація.

Після перемоги Лютневої революції на Поділлі склалися сприятливі умови для будівництва національної школи, яка створювалася як єдина, доступна для всіх, національно-державна.

Вона складалася з трьох ступенів. Перший ступінь (нижча початкова школа – 1-4 класи), другий ступінь (вища початкова школа – 5-8 класи), третій ступінь – середня школа (гімназія – 9-12 класи) [1, с. 40].

У нашій статті покажемо формування мережі вищих початкових шкіл і охарактеризуємо їх діяльність.

Мережа вищих початкових шкіл (ВПШ) швидко зростала. Цей процес відбувався двома шляхами. По-перше, через перетворення у такі навчальні заклади шкіл іншого типу. Зокрема, на Поділлі у ВПШ були перетворені Городоцька міська (осінь 1917 р.), Майдано-Трепівська чоловіча (1919 р.), Кам'янецька дівоча (1919 р.), Чуківська і Жванецька чоловічі (1919 р.) двокласні школи. По-друге, збільшення кількості ВПШ на Поділлі відбувалося переважно за рахунок відкриття нових. У 1918 р. Міністерство народної освіти прийняло на свій бюджет 248 ВПШ, у тому числі на Поділлі – 29, що раніше відкрилися на місцеві кошти. Загалом, МНО створило у Подільському краї 50 нових ВПШ [2, с. 61-62].

Після Лютневої революції 1917 р. розпочалася українізація ВПШ. Проте, зазначений процес відбувався дуже складно, оскільки цей тип шкіл, на відміну від нижчих початкових шкіл (НПШ), на думку Всеукраїнської учительської спілки, «далі стоїть од народу, і через те більше має ворогів української школи». Незважаючи на ці перешкоди, впродовж 1917 р. на Поділлі було українізовано 34 ВПШ. Внаслідок цього українізовані школи становили тут майже 92% [3, с. 12]. Особливо активно ця робота проводилася в період Гетьманату. 5 серпня 1918 р. міністр народної освіти і мистецтва М. Василенко надіслав обіжник про «Утворення Національної Вищої Початкової школи з початку наступного 1918–1919 шкільного року» до губернських і повітових, земських і міських управ, до губернських і повітових комісарів освітніх справ та до педагогічних рад ВПШ з проханням спільно з губернськими й повітовими комісарами освіти «поставити справу утворення ВПШ з початку 1918–1919 шкільного року по всій Україні так, як вимагають того інтереси Українського Люду й Держави». Міністр

пропонував: «1. В тих ВПШ, котрі в минулому шкільному році перейшли до викладу українською мовою, а також тих, котрі відкриваються з початку цього року для українських дітей, навчання всіх предметів в школі вести українською мовою і для цього призначити відповідний педагогічний персонал. 2. В тих існуючих вже ВПШ, в яких склад учнів переважно із української людності (українців більше 50%), всі предмети в першому класі обов'язково викладати українською мовою, рахуючись, особливо на перших порах, з властивостями складу учнів. Щодо старших класів, то в них перехід до викладання того чи іншого предмету українською мовою ставити в залежності від фактичної можливості здійснити це. У всякім разі необхідно, щоб протягом 1918–1919 шкільного року у всіх класах велася систематична робота по підготовці до викладу всіх дисциплін українською мовою. 3. В інших ВПШ обов'язково завести дисципліни по українознавству (українську мову, історію й географію України) і викладати їх тою мовою, яка вживається в школі, або українською, коли діти як слід розуміють її» [4, с. 236].

6 серпня 1918 р. Радою Міністрів Української Держави було ухвалено закон «Про зміну штатів вищих початкових шкіл і про асигнування 20726712 крб на утримання існуючих та на відкриття нових початкових шкіл». «Ці кошти розподілялися: а) на утримання в 1918 р. існуючих ВПШ – 9531000 крб; б) на допомогу місцевим самоврядуванням на утримання ВПШ, відкритих у 1917-1918 р. – 4500000 крб; в) на утримання ВПШ в тих місцевостях, котрі прилучаються до України – 1695712 крб; г) на допомогу місцевим самоврядуванням у відкритті 400 ВПШ з 1 серпня 1918 р. – 5000000 крб» [3, с. 12]. За законом, тепер у кожній ВПШ серед вчителів освітніх предметів мав бути вчитель української мови та українознавства. Інспектор або завідувач, законовчитель і вчителі ВПШ одержували з державних коштів додатково за кожні п'ять років служби, але за умови, щоб цих додатків було не більше чотирьох і в такому розмірі: для інспектора або завідувача, а також вчителя загальноосвітніх предметів – по 300 крб на рік (кожний додаток), а для законовчителя й вчителя малювання, рисування та краснопісу – по 187 крб 50 коп. щороку. У жіночих та мішаних ВПШ, крім зазначених у штатах посад, могла бути посада вчительки рукоділля з платнею щорічно по 1600 крб і 400 крб квартирних у школах з подвійними класами. Учителька рукоділля одержували п'ятирічні додатки в розмірі 150 крб на рік [4, с. 236].

Особливо багато зусиль докладали до підготовки і відкриття ВПШ на Поділлі місцеві органи самоврядування. Так, губерньська земська управа щиро поставилася до відкриття ВПШ в краї, виробивши певні принципи їх формування. З огляду на це, Брацлавська земська управа створила у вересні 1919 р. окрему шкільну комісію, яка встановила, що при складанні мережі ВПШ в

повіті слід брати для однієї такої школи за норму населення в 4 тис. осіб і щоб школи ці були одна від одної на відстані 4-х верст. За таким приблизно розрахунком і склалася мережа ВПШ. Причому, підрахунок населення і дітей шкільного віку було зроблено за матеріалами шкільної мережі НПШ, сформованої ще у 1908 р. і доведеної у 1911 р. із врахуванням 10% приросту населення за останніх 10 років [3, с.13].

Всього у повіті передбачалось 66 ВПШ, 16 з яких вже функціонували (3 – ще з 1917 р., 2 – Забужанська і Чуківська – перетворені з двокласних шкіл і 11 відкрито у другому півріччі 1918 р.). Вони були розміщені рівномірно по всьому повіту. Аналогічну роботу проводили й інші управи.

Подібна робота проводилась і в добу Директорії УНР. Заходами Подільської губернської народної управи було відкрито і затверджено МНО з 1 серпня 1919 р. ВПШ у таких селах та містечках краю: у Балтському повіті – містечках Богополі, Верхівці, Голоскові, селах Каменоваті, Свірнові, Переймі, Лукатівці, Глубочку, Юзефівці, Грузській і Молокшині; у Брацлавському повіті – містечках Шпикові, Немирові, Тростянці, селах Олександрівці, Холодіївці, Війтові, Луці-Немирівській; у Гайсинському повіті – містечках Івангороді, Кібличі, селах Мишарівці, Саустянівці, Городку, Кушчинцях, Орлівці, Середниці; у Вінницькому повіті – містечку Браїлові; у Літинському повіті – містечку Старій Синяві, селах Коламівці, Радівцях, Дубовому; у Летичівському повіті – селах Богданівці, Яблунівці, Охримівці, Михалпіль; у Могилівському повіті – у селах Вендичани, Рівне, Котюшане; у Ольгопільському повіті – містечках Кам'янка, Городище, Бершадь, селах Стратіївка, Ольшанка, Мясківка; у Кам'янецькому повіті – містечках Купин, Смотрич, селах Мережанці, Савинці; у Проскурівському повіті – містечках Кузьмин, Фельштин, Шарівка, селах Баламутівка, Сарнів, Велика Бубнівка; у Ямпільському повіті – містечках Томашпіль, Джурин, селах Буша, Юрківка, Кетроси; у Новоушицькому повіті – містечку Віньківці, селах Отроків, Чугори, Іванківці та Глібів. У 1919 р. на Поділлі було 142 ВПШ, з них 130 шкіл утримувалося на державні і 12 – на місцеві кошти [5]. Все ж, вищих початкових шкіл не вистачало для того, аби дати змогу всім випускникам НПШ продовжувати освіту. У 1919 р. одна ВПШ припадала в середньому на 59 НПШ. Аби хоч трохи задовольнити бажання населення у вищій початковій освіті, потрібно було зменшити зазначений показник до 25.

Як підкреслював міністр освіти Іван Огієнко, закон від 6 серпня 1918 р., яким встановлювались нові штати для ВПШ і визначались для них 20726712 крб, дав МНО можливість допомогти місцевим самоврядуванням забезпечити потреби широких кіл населення в школах цього типу, а також утримувати 336 вищих початкових шкіл, відкритих у 1918-1919 н.р. Однак 125 прохань місцевих самоврядувань про відкриття ВПШ задовольнити не вдалося [3, с. 15].

І. Огієнко високо цінував діяльність ВПШ. Так, 11 січня 1919 р. в пояснювальній записці до законопроекту про зміну штатів для ВПШ він зазначав, що «вищі початкові школи являються зараз найбільш доступними для дітей селян. В цих школах на протязі 4-х років діти одержують закінчену елементарну освіту, котра дає їм змогу вчитися далі, або ж працювати. Торгівля, промисловість, ремісництво, а також громадянські і навіть державні установи на нижчих і середніх ступенях своєї діяльності дуже широко користуються особами, які закінчили ці початкові вищі школи. Потреба в цих школах повсюди відчувається все більше і більше, зростають також і місцеві витрати на їх відкриття та утримання». Зокрема, за допомогою Міністерства місцеві самоврядування вживали всіх заходів, аби створити мережу і забезпечити всіх дітей шкільного віку НППШ і коли в Україні уже в середньому 69,5% дітей шкільного віку були охоплені НППШ, потреба у вищих початкових школах відчувалася особливо. Це засвідчують численні звернення сільських громад, культурно-просвітніх товариств та кооперативів до Подільського губернського земства про відкриття нових ВПШ [3, с. 16].

Водночас, підтримуючи бажання подолян дати освіту своїм дітям, Подільська народна управа вимушена була, як це не прикро, відмовляти їм через постійну нестачу вчителів. Зокрема, на 1 січня 1919 р. в губернії залишалися вільними 130 вчительських посад. Там, де потрібні були 4–5 вчителів, ледве можна було знайти 2–3 вчителів. Декілька шкіл на Поділлі взагалі не були відкриті за браком вчительського персоналу [6, с. 18].

Важкий стан початкової освіти на Поділлі відзначав у своїй доповіді 27 жовтня 1919 р губернський комісар. Зокрема про те, що вчителі вже впродовж декількох місяців не отримували заробітної плати, шкільні будинки значною мірою були знищені, шкільне обладнання поруйноване, а бібліотеки пограбовані. Отже, необхідно було терміново подбати про відновлення шкіл, заповнення їх учителями, розпочати навчання дітей, бо «пропадає наш капітал – молодь, на яку тільки може сильно спертися побудова держави » [7, с. 31].

Найгострішою проблемою, що існувала у революційні роки і яку необхідно було негайно розв'язати, був стан приміщень для вищих початкових шкіл. Школи містилися або в звичайних сільських хатах, або в приміщенні колишньої волосної управи, або, зрештою, «притулилися» до старої школи і проводили своє навчання у другу зміну. Дітей, звичайно, в них було не багато, а приміщення тісні й темні. З огляду на це часопис «Освіта» писав: «Так чи інакше, а губернське земство повинно взяти справу будування шкіл у свої руки найскоріше, не дивлячись ні на які перешкоди. Бо час не жде, діти підростають, вони повинні бути освіченими. Ми живемо у відповідальній перед історією час, а через те повинні все робити, що можемо, щоб наші нащадки не обвинуватили нас в недбайливості під час великого

повстання народів. Треба пам'ятати, що в дітях наша будучина бути кращою, ніж наше минуле. Подбаймо ж про нашу будучину; покажемо, що ми можемо самі будувати своє життя» [3, с. 20].

Проте необхідних коштів на будівництво нових ВПШ у держави не вистачало, тому органи самоврядування змушені були звернутися по допомогу до населення. Так, у січні 1919 р. Подільська губерньська народна управа закликала сільські громади надати всебічну допомогу у справі будівництва ВПШ, на що селянство активно відгукнулося. Зокрема, на запит губерньської управи громада Ольгопільського повіту ухвалила: 1) відвести під садибу місцевої ВПШ 5 дес. землі; 2) зібрати грішми на цю справу з мешканців містечка Комаргорода 2,5 тис. крб; 3) дати безкоштовно 50 дубів з церковного лісу [8]. І таких фактів було чимало. Вони свідчать про те, що зацікавленість школою поміж селянства дедалі більше посилювалася.

Все ж проблема приміщень залишалась бути гостро. Символічно, що на своєму сході жителі Зятківців Гайсинського повіту постановили віддати під школу хлібний магазин з прилеглою територією. Надзвичайно гостро стояло питання з приміщенням Балинської вищої школи, яка, не зважаючи на прихильне ставлення жителів містечка, не мала свого приміщення. Ситуація була настільки гострою, що в.о. інспектора школи пропонував тимчасово відвести під школу будинок заводської стайні. В переважній більшості випадків вища початкова школа проводила свої заняття в приміщенні існуючих в містечках нижчих початкових шкіл, як це було в Смотричі, Оринині, в згаданому Балині. Природньо, що уроки приходилось проводити в другу зміну. Через відсутність освітлення їх приходилось скорочувати, що не могло не відбитися на якості освітнього процесу [1, с. 42].

Іншою негативною стороною є те, що приміщення школи знаходились в декількох будинках, які розташовувалися в різних куточках містечок. Таку ситуацію змальовує Кам'янецький повітовий шкільний інструктор у своєму повідомленні (5 березня 1919 р.) в повітову управу, відмічаючи, що в одному приміщенні кімнати маленькі, діти сиділи щільно, троє учнів за браком місць стояли. Таке ж твердження стосується і Жванецької ВПШ, де проблеми з приміщенням мала і місцева «Просвіта», яка була однією з найдіяльніших серед містечок Подільської губернії [9, с. 8].

Крім того, були випадки, коли приміщення школи використовувалося не за призначенням. Так, інспектор Жванчицької ВПШ Ковердинський одну з кімнат шкільного приміщення віддав під склад. Привертає увагу халатне ставлення до зберігання і використання матеріалів, які виділялися на побудову школи, як це було в Сальниці, коли відпущений лісовий матеріал погнив. Окремі приміщення шкіл, були зайняті австро-угорськими військами солдатів кулеметної команди

309 полку 30-ї бригади. Зокрема, через необережне поводження з вогнем 17 лютого 1918 р. згоріло приміщення Балинської школи, що стало справжнім лихом для дітей [1, с. 43].

Слід відзначити, що Міністерство народної освіти надавало посильну допомогу на ремонт та придбання меблів для шкільних помешкань. Такі кошти в липні 1919 р. отримали початкові школи наступних містечок: Меджибіж (27600 грн), Комаргород (15600 грн), Городок (62000 грн), Заміхів (24700 грн), Дунаївці (24700 грн), Миньківці (10000 грн), Зіньків (10000 грн), Уланів (30000 грн), Михалпіль (3600 грн) [9, с. 12].

У вищій початковій школі вивчались такі основні дисципліни: рідна мова, історія, географія, арифметика, Закон Божий і природознавство. На першому місці за кількістю годин стояла українська мова, на другому – російська мова і природознавство, на третьому – арифметика, а на останньому – рисування. Водночас деякі ВПШ з дозволу МНО запроваджували і навчальні дисципліни не передбачувані загальним навчальним планом [3, с. 21].

Характерною в освітньо-виховному процесі ВПШ була класно-урочна система. Навчальний рік тривав не менше 8 місяців. Для багатьох учнів 2-й ступінь школи був завершенням всієї шкільної науки. Згідно з розпорядженням Міністерства освіти від 29 березня 1918 р., переведення учнів з класу в клас та їх випуск здійснювалися не шляхом іспиту, а на підставі успішності у засвоєнні навчальних дисциплін упродовж цілого року. Випускники ВПШ після завершення навчання отримували атестати [3, с. 22].

Таким чином, незважаючи на труднощі й перешкоди, у 1917–1920 рр. українська влада та громадські організації Поділля докладали багато зусиль для того, щоб створити і розширити мережу національних вищих початкових шкіл і тим самим закласти основу національної освіти. Завдяки їх активній діяльності були збудовані власні приміщення для шкіл, друкувалися українські підручники, змінювалися навчальні плани. Значним здобутком став перехід на українську мову навчання. Певні успіхи були досягнуті і на шляху демократизації освітнього процесу, що відкрило широким верствам населення краю шлях до навчання у початкових школах.

Список використаних джерел та літератури

1. Комарніцький О. Б. Стан освіти у містечках Подільської губернії періоду Української революції (1917-1920 рр.). *Освіта, наука і культура на Поділлі: зб. наук. пр. Кам'янець-Подільський: Оіюм, 2002. Т. 2. С. 40–49.*

2. Кукурудзяк М. Г., Собчинська М. М. З історії національної школи і педагогічної думки в Українській Народній Республіці. Кам'янець-Подільський: Абетка, 1997. 176 с.

3. Мельник Е. М. Вища початкова школа на Поділлі в добу Української революції (1917–1920 рр.) *Освіта, наука і культура на Поділлі: зб. наук. пр.* Кам'янець-Подільський: Оіюм, 2006. Т. 6. С. 10–25.

4. Дорошенко Д. І. Історія України 1917–1923. В 2-х т.: Документальне наукове видання / Упоряд. К. Ю. Галушко. Київ: Темпора, 2002. Т. II. 350 с.

5. Вищі початкові школи на Поділлі. *Село.* Кам'янець-Подільський, 1919. 29 жовтня.

6. Мельник Е. М. Українські середні навчальні заклади на Поділлі. *Освіта, наука і культура на Поділлі: зб. наук. пр.* Кам'янець-Подільський: Оіюм, 2004. Т. 4. С. 48–67.

7. Лозовий В., Нестеренко В. «Просвіта» на Поділлі в добу національно-визвольних змагань (1917-1920 рр.). *Просвітницький рух на Поділлі (1906-1923 рр.)*. Кам'янець-Подільський: б.в., 1996. С. 28–40.

8. З життя Губернського Земства. *Життя Поділля.* Кам'янець-Подільський, 1919. 21 січня.

9. Комарніцький О. Б. Єврейська національна школа в містечках Правобережної України 1917-1918 рр. *Освіта, наука і культура на Поділлі: зб. наук. пр.* Кам'янець-Подільський: Оіюм, 2003. Т.3. С. 139–149.

УДК 94(477.43)«19»

Слободянюк Петро, доктор філософії, доцент, член Президії Хмельницької обласної організації Національної спілки краєзнавців України

МІСТО ПРОСКУРІВ – ТРАГЕДІЇ ДРУГОЇ СВІТОВОЇ

Анотація. З початком німецько-радянської війни (1941–1945 рр.) війська вермахту швидко просунулись територією України. У перші тижні бойових дій нацисти окупували Західну Україну, а в липні 1942 р. захопили всю її територію. Важливе значення для нацистів мав генеральний план «Ост», в якому були викладені основні засади і напрями «східної політики» Гітлера. Відповідно до нього передбачалося знищити або переселити на територію Третього Рейху 31 млн мешканців західної частини СРСР і Польщі, серед них – 65% українців, 75% білорусів, 80–85% поляків. На «очищених» землях мало поселитися німецьке населення.

Для ізоляції, знищення чи майбутнього використання ув'язнених і полонених нацисти створили розгалужену систему таборів. Всього на території Німеччини та окупованих нею країн діяло більше 14 тисяч концтаборів. За визнанням самих есесівців, в'язень, тривалість життя якого в таборі складала менше року, приносив нацистам майже півтори тисячі рейхсмарок чистого прибутку.

За роки Другої світової війни через табори смерті пройшли 18 мільйонів чоловік, з них 5 мільйонів – громадяни радянського союзу. На території окупованої України нацисти створили 242 великих концтаборів для військовополонених. У всіх таборах на території окупованої України спостерігалася висока смертність, голод, відсутність медичної допомоги, тортури, знущання над в'язнями, масові знищення. В тодішній Кам'янець-Подільській області в понад 30 концтаборах окупанти знищили більше 255 тисяч військовополонених, у тому числі: у Славутському таборі «Грослазаренті – 301» – 155 тис., Проскурівському (Раківському) штатлазі №355 – 65 тис., Шепетівському концтаборі – 22 тис., Ярмолинецькому «M-Ofizierlager» – 15 тис., Кам'янець-Подільському концтаборі – 6 тис., Старокостянтинівському – 3 тисячі. За ініціативою ООН 11 квітня відзначається Міжнародний день визволення в'язнів фашистських концтаборів.

11 квітня 1945 в'язні Бухенвальду підняли інтернаціональне повстання проти гітлерівців, і вийшли на волю. Здається, так давно це було. Але тільки не для тих, хто пройшов крізь жахіття фашистських катівень. Біографії цих людей – це справжні уроки мужності для молодого покоління.

Ключові слова: Проскурів, Друга світова війна, німецька окупація, концтабори, гетто, партизанське підпілля, масові вбивства.

Напередодні війни Проскурів все більше набирав ознак промислового і культурного центру області. У 1941 р. в місті діяло 17 державних підприємств і 21 промислова кооперація, де було зайнято понад 10 тисяч робітників, вироблялося продукції на 47,7 мільйона карбованців. Одне з найбільших підприємств – цукровий завод – переробляв близько 8 тис. цнт. цукрової сировини на добу, що на той час вважалося немалим досягненням у цукровій промисловості. Механічний завод постачав господарствам області запасні частини до сільськогосподарських машин, а також деталі й устаткування для коксохімічної промисловості.

Саме перед війною були намічені плани реконструкції і дальшого розвитку міста, на що планувалося в найближчий рік освоїти майже три мільйони карбованців, у т. ч. на будівництво м'ясокомбінату, реконструкцію механічного, цукрового та пивоварного заводів, птахокмбінату. Намічався більш широкий

розвиток житлового будівництва, на що виділялося майже два мільйони карбованців.

У передвоєнні роки було оновлено комунальне господарство міста. Майже втричі наростила потужність новозбудована електростанція. Зростав добробут трудящих, розширювалася мережа торгівлі і громадського харчування. Потреби жителів міста обслуговували 110 торговельних закладів – магазинів, їдалень, буфетів. Річний товарообіг складав 63 мільйони карбованців.

Значні позитивні зміни сталися в охороні здоров'я. У 1941-му році в медичних закладах міста працювало 88 лікарів та понад 200 чоловік середнього медичного персоналу. Лікарні мали 750 стаціонарних місць. Розвивалася народна освіта і культура. Працювало 13 шкіл, у т. ч. 7 середніх. 260 учителів навчали і виховували 6300 дітей. Діяло 20 дитячих садків. Практично завершено ліквідацію неписьменності мешканців міста.

Перед війною упорядковано парки ім. М. Коцюбинського та ім. І. Франка, бульвари по вулицях Держинського (нині – Свободи) й Шевченка, забруковано десятки кілометрів вулиць і тротуарів. У 1941 р. шість підприємств міста мали робітничі клуби, діяли два кінотеатри, Український музично-драматичний театр ім. Г. Петровського, краєзнавчий і санітарно-освітній музеї. У міській бібліотеці налічувалося 52 тисячі книг. Перед війною створена бібліотека для дітей.

Широкий економічний та культурний розвиток Проскурова, а також його центральне (географічне) розташування стали підставою для того, щоб у травні 1941 р. місто стало обласним центром Кам'янець-Подільської області. Це зумовлювало подальший розвиток промисловості, комунального господарства, народної освіти і культури, підвищенню добробуту населення міста. Однак таким планам тоді не судилося здійснитися. На цьому шляху став віроломний напад фашистської Німеччини.

На західному фронті відбувалися запеклі бої. Радянські війська з боями відходили на схід і 8 липня 1941 р. фашистські загарбники захопили Проскурів. Настали 970 днів кривавого окупаційного режиму. Закривалися школи і заклади культури, а їх приміщення окупанти використовували під казарми та склади. Багаточисельні факти свідчать, що політика завойовників мала явно виражений людиноненависницький характер. Для практичного здійснення політики кривавого терору, знищення цивільного населення з перших днів окупації створювалися спеціальні військово-репресивні органи: гестапо, поліція, жандармерія, а також так звані зондеркоманди тощо. З метою масового знищення мирного населення та військовополонених у Проскурові окупанти створювали спеціальні резервації: концентраційні табори, єврейські гетто, тюрми, гестапівські і поліцейські застінки. Розпочалися масові арешти комуністів, комсомольців, радянських активістів.

Про характер і дії окупаційного режиму в місті записав у своєму щоденнику учасник прокурівського підпілля Карл Кошарський 2-го жовтня 1942 р: «Важко писати про те, що відбувалося в житті людей міста. Створені поліцейські і шпигунські загони... щодня розстрілюють командирів, міліціонерів, комуністів та інших працівників Радянської влади, відкрито грабують на базарі, видирають масло, цибулю, олію, борошно, картоплю і т.д... б'ють «морду», розбирають будинки військового містечка Раково, руйнують місто і станцію, на жіночу стать дивляться лише по-звірячому, розводять будинки розпусти і примушують жінок займатися проституцією. Сотнями знищують на м'ясокомбінаті худобу, в тому числі тільки корів, вивозять сільськогосподарські запаси. Про право особи і роботу навіть не згадують...»

Масове знищення мирних громадян міста окупанти розпочали з євреїв. Смертним вироком для них став наказ гебітскомісара від 14 грудня 1941 р., згідно з яким євреї зі своїм майном повинні переселитися у гетто – спеціально огорожений колючим дротом міський квартал. Формально в гетто було створено єврейське самоврядування, але воно ніяким чином не могло протидіяти жорстокості фашистів.

За даними Надзвичайної державної комісії у Проскурові фашисти почали розстрілювати євреїв вже з осені 1941 р., а до кінця року було знищено близько 850 чоловік. А перед розстрілом грабували домашнє майно, відбирали коштовності, змушували роздягатися і конфісковували одяг.

Конвеєр смерті більш інтенсивно запрацював з осені 1942 р.. Євреїв розстрілювали у два етапи: з початку жовтня – мешканців гетто, а в ході другого етапу – робітників єврейських таборів і спеціалістів – кравців, шевців, перукарів та інших, які там утримувались. Всього за період окупації від рук фашистів у Проскурові загинуло 9500 євреїв або 58 відсотків від загальної кількості населення, що проживало в місті. Крім того, до Проскурова звозили для знищення євреїв з навколишніх населених пунктів. Зокрема, з Миколаєва – 800 осіб, Чорного Острова – 1172.

Переховування місцевим населенням комуністів, євреїв, військовополонених, іногородніх, виготовлення і підробка документів трактувалися окупаційною владою міста як злочини, за які засуджувалися до смертної кари. Так, 4 лютого 1942 р. Проскурівський міський суд за підробку документів та «шпигунство» засудив до смертної кари Якилину Медведовську. Вирок було виконано через три дні – 7 лютого 1942 р. А 20 травня 1942 р. польовий суд Проскурова за розповсюдження «брехливих» відомостей про успіхи Червоної Армії на фронтах засудив до смертної кари жителя міста Олександра Анікіна. 23 травня його розстріляли.

Не дивлячись на небезпеку, населення всіляко допомагало партизанам, євреям, військовополоненим. А на тих, хто потрапляв до фашистських катівень, чекали найжорстокіші методи допитів. Своїм жертвам нацисти виколювали очі, ламали руки, ноги, жалили розпеченим залізом, на тілі випалювали зірки тощо.

До поіменних списків занесено 52 прізвища громадян міста, яких закатовано, розстріляно, повішено за зв'язки з підпільниками, партизанами та антифашистську пропаганду. Розстріляна сім'я підпільника Петра Семенюка: батька Семенюка Миколу Петровича, матір Олександру Юхимівну і малолітнього Володю Семенюка – брата підпільника. У 1944 р. фашисти розстріляли трирічного Яшу Шуляка – сина підпільника. Двоє малолітніх дітей підпільника, Валентин і Євгенія Шимкові, згоріли у підпаленій окупантами хаті.

З метою виявлення противників окупаційного режиму: партизанів, підпільників, антифашистських агітаторів, радянських активістів карателі брали заручників, чимало з них були страчені. У фашистських катівнях знайшли смерть заручники – переважно робітники і службовці місцевих підприємств: Бей Іван Васильович, Яворський Давид Пилипович, Демиденко Леонід, Зайка Іван Петрович, Зайцев Павло Васильович, Леваков Йосип Пилипович, Ничипорук Пантелеймон Семенович, Станіслав Григорій Іларіонович, Хамський Станіслав Йосипович. Понад 1300 проскурівчан гітлерівці насильно вивезли до Німеччини на каторжні роботи. Не всі вони повернулися з неволі. Капітанчук Федір Юхимович страчений за непокору, Педанюк Павло Олексійович, Славінський Михайло Давидович, Швед Ганна Іллівна, Дунець Антон Григорович і Дунець Марія Григорівна пропали безвісти, Варганюк Іван Собкович, Рибчинська Кароліна Іванівна померли від непосильних робіт, виснаження, Пахута Євгенія Павлівна загинула під час бомбардування. Знайшли смерть на чужині Дзенгель Семен Гнатович та Дзенгель Федір Юхимович.

Проскурівчанин Педенко Антон Олексійович загинув у концтаборі, Демчук Федір Федорович, Бзот Казимир Іванович, Задоян Карл Карлович – у фашистському полоні. За неповними даними 77 проскурівчан під час окупації пропали безвісти, понад 60 мешканців міста загинули під час бойових дій при наступі фашистів і майже 300 – під час відступу в 1944 році. Крім жорстокого терору, проскурівчани зазнавали значних труднощів у продовольстві, тому що окупанти забороняли продавати на базарах харчові продукти. 28 жовтня 1942 р. проскурівський гебітскомісар видав розпорядження, у якому зазначалося: *«Продаж цибулі на базарі та в крамницях віднині заборонений. Весь врожай цибулі повинен бути зданий на пункт «Плодоовоч». Також повинен бути конфіскований весь урожай волоських горіхів.*

Надалі вказую ще раз на те, що на базарах заборонено продавати такі харчові продукти:

1.Всі види живої худоби, включаючи поросят, а також м'ясо і м'ясні продукти;

2.Зерно та виготовлені вироби із зерна;

3.Птицю всіх видів;

4.Молоко, сметану, масло;

5.Фрукти, городину, картоплю;

6.Заборонено продавати олію і олійні культури;

7.Яйця.

Віднині проводиться постійне контролювання базару, і всі продукти вище згаданих видів, які, незважаючи на заборону, будуть виставлені для продажу, підлягають конфіскації, а продавець буде покараний».

Практично ніяких продуктів не можна було купити. В результаті у багатьох сім'ях, які не мали продовольчих пайків або підсобного господарства, почався голод. В роки окупації понад 140 проскурівчан померли від голоду, серед них 90 дітей.

Проскурів – друге місто в області після Славути за кількістю знищених військовополонених. Тут знайшли смерть 65 тисяч радянських солдатів і командирів. Основна маса їх загинула в концтаборі «Шталаг №355» у передмісті Ракове. Про умови у цьому таборі та масове знищення військовополонених на Нюрнберзькому трибуналі давав свідчення Є. О. Ківільша, який у цьому таборі працював лікарем. Його свідчення викликають жах. Голод, хвороби, антисанітарія, катування призводили до масового вимирання. З листопада 1941р. по березень 1944 р. у переповненому таборі смерті щодня гинуло по 900-950 полонених.

Основна маса невільників утримувалася в казармах і конюшнях, зовсім не пристосованих для проживання у зимових умовах. В'язнів змушували до непосильної роботи. Багато хворих і виснажених не могли не тільки працювати, але й вийти з конюшень для приймання їжі. Знесиленим влаштовували так звані карантин. їх зганяли в окрему конюшню, у якій наглухо забивали двері, не давали ні їжі, ні води, морили по 4–5 діб, після чого відкривали конюшню і вивозили трупи. Місцем мору був також карцер – підвальне приміщення з бетонною підлогою, незасксленими вікнами. Полонених роздягали догола, без їжі і води утримували по 14 діб. Свідок не пам'ятав жодного випадку, щоб хто-небудь виходив з карцера живим.

Концтабір для військовополонених у Раковому був не менш страшним, ніж табори смерті Освенцім, Бухенвальд, Майданек, Дахау та інші.

Щоб поповнювати жертви, окупанти направляли команди карателів у навколишні села, нищили по хатах за військовополоненими, яким пощастило втекти з таборів. За переховування, будь-яку допомогу їм з боку населення

виносили смертний вирок. У жовтні 1942 р. за надання допомоги військовополоненому були страчені мешканці с. Печеськи Проскурівського району Надія Галас і Віра Соловей.

Терор і насильство окупантів викликали рішучий протест населення. Патріотично налаштовані проскурівчани об'єднувались для боротьби. З перших днів окупації у місті виникло дев'ять антифашистських підпільних груп. У вересні 1941 р. на залізничній станції Проскурів створені підпільні групи, керовані М. І. Близнюком і В. П. Пітаком, на деревообробній фабриці – група Й. І. Селиванова, на цукровому заводі – група Г. М. Мацькова та М. І. Алексєєва. У листопаді підпільну роботу при конторі «Плодоовоч» очолили М. І. Чернишенко, А. І. Кучерявенко і А.З. Копитин, в грудні – на радіовузлі під керівництвом Б. Е. Дмитрука. У той же час розпочала активну діяльність група на станції Гречани. На початку 1942 р. розгорнули підривну роботу підпільники на Гречанському торфопідприємстві, птахокOMBінаті, хлібозаводі, у пожежному депо, лікарні. Успішно діяли підпільники на чолі з Семенюком та Поліщуком.

В роки окупації в структурах підпільної організації міста діяло 26 диверсійних груп. Вони чинили диверсії не тільки у місті, а й у Проскурівському, Меджибізькому, Михампільському, Віньковецькому, Деражнянському, Летичівському, Фельштинському, Волочиському та інших районах. За роки підпільної діяльності було надруковано 41 тисячу листівок, здійснено 589 диверсійних актів: пошкоджено 196 паровозів, 193 вагони, пущено під укіс 22 ворожих ешелони, знищено 242 тони паливно-мастильних матеріалів.

Крім диверсійних актів по знищенню ворожої військової техніки і живої сили, підпільники вживали заходів щодо врятування людей від насильного вивезення до Німеччини на рабські роботи. Лікарі, які належали до підпільної організації, видали 120 довідок юнакам і дівчатам про хвороби і непридатність до фізичної праці. Партизани врятували понад тисячу молодих людей, яких гітлерівці силоміць вивозили на каторгу.

Проскурівські підпільники надавали допомогу військовополоненим, 670 з них переправили до партизанських загонів. Лише за один рік – з березня 1942 по березень 1943 р., підпільники хлібозаводу і харчокомбінату передали військовополоненим і підпільникам близько тони печеного хліба, дві тони борошна, 8 центнерів солі та інші продукти.

Окупанти докладали багато зусиль, щоб натрапити на слід підпільників. І це їм вдалося. У квітні-травні 1943 року почалися арешти. Після тортур у фашистських катівнях було страчено 79 проскурівських підпільників, серед них К. Кошарський, П. Семенюж, М. Трембовецька, Ф. Волкотруб, М. Волкотруб, М. Бондаренко, А. Сова, П. Вітанов та інші вірні сини і дочки Батьківщини. Всі вони

поховані в братській могилі в центрі міста на місці Вічного вогню (нині вул. Проскурівська, 62).

Та фашистському терору настав кінець. В ніч на 25-те березня 1944 р. радянські війська штурмом взяли Проскурів. Одразу після визволення міста спеціальна Надзвичайна державна комісія приступила до розслідування злочинів фашистських окупантів, насамперед виявлення місць масового знищення цивільних громадян та військовополонених.

Для доведення вини окупантів в антилюдських злочинах у складі комісії працювала судово-медична експертиза. Дійову допомогу у розкритті злочинів окупаційного режиму на території міста надавали командири військових підрозділів, які знаходились у місті і увійшли до складу комісії. Серед них: гвардії підполковник О.П.Кудряшов, військовий комендант міста, гвардії майор В.О.Захаров, протоієрей Проскурівського собору Євгеній Аколовський.

Члени комісії провели опитування значної кількості очевидців, свідків події і виявили місця знищення та поховання жертв фашистського терору:

1. На території військового містечка Ракове.
2. На звалищах за міським кладовищем (південно-західна частина міста).
3. На відстані двох кілометрів східніше Проскурова, у балці між Вінницьким та Старокостянтинівським шосе (в районі теперішнього дендропарку).
4. У видолинку за селом Лезнево.

На схід від Проскурова на відстані двох кілометрів по Вінницькому шосе, знаходився концтабір для цивільного населення, яке окупаційна влада відправляла на каторжні роботи до Німеччини. При огляді місцевості Ракове, де знаходився концтабір для військовополонених, комісія виявила 166 одиночних могил розмірами 4 м на 3,5 м, шість траншей різних розмірів. При розкритті могил з'ясувалось, що у них поховано військовополонених. Трупі були безладно скидані у декілька шарів. Членами комісії було оглянуто 350 трупів, які збереглися у задовільному стані. За результатами огляду судово-медична експертиза встановила, що на трупах повністю відсутня підшкірна жирова клітковина та жирова тканина, всі внутрішні органи різко зменшені у розмірах, а м'язи атрофовані. Все це ознаки смерті, спричиненої голодом та хворобами, яких зазнавали військовополонені, перебуваючи у концтаборі.

Всього члени комісії на території військового містечка виявили 65 тисяч трупів: 20 тисяч у могилах та 45 тисяч у траншеях. Крім того, при огляді місцевості, яка знаходилася поряд з табором на відстані одного кілометра, члени комісії виявили ями без надмогильних горбів, трупи у них були присипані шаром землі. Тут знайдено 170 трупів цивільного населення: чоловіків, жінок та дітей. В усіх трупах були кульові отвори в потиличній частині голови, що свідчило про розстріли громадян.

На звалищах за міським кладовищем виявлено 38 ям-могил. В одній з них знаходилось 64 трупи із зв'язаними дротом та поясними ремнями руками. При розкопці великої могили розміром 25 на 12 метрів виявлено понад п'ять тисяч трупів чоловіків, жінок та дітей віком від одного до дванадцяти років. Трупи деяких жінок лежали з міцно затиснутими в обіймах дітьми.

Цивільне населення окупанти утримували в концтаборі у балці між Вінницьким і Старокостянтинівським шосе. Тут його й знищували. У цій балці виявлено одну могилу розміром 6 на 25 метрів, одну – 2 на 3, дві – 6 на 18 метрів. В одній з могил мешканка села Давидковець упізнала труп свого сина Солов'я Василя Федоровича, 1921 року народження. Підшкірні крововиливи на руках, грудях та обличчі свідчать про те, що перед розстрілом хлопця жорстоко побили.

Всього у балці в могилах було виявлено 8200 трупів різної статі та різного віку. Після детальної експертизи було встановлено, що розстріли цивільного населення у цьому місці фашисти проводили з кінця 1941 до початку 1944 року.

За селом Лезневе знайдено 30 поодиноких могил, у яких поховано 400 трупів. Розкопки тут проходили в присутності багатьох мешканців Проскурова та навколишніх сіл. Тут серед трупів було упізнано 21 жителя із Шумовець, Карповець, Ружичанки, Бахматовець, Червоної Зірки, шість мешканців Гречан.

У підсумковому акті Надзвичайна державна комісія зазначила, що під час окупації фашисти знищили у Проскурові 65 тисяч військовополонених, розстріляли, повішали та закатували 16 тисяч цивільного населення, а 1300 проскурівчан насильно вивезли до Німеччини на каторжні роботи. Окрім того, місту завдано великих матеріальних збитків. Визволений Проскурів лежав у руїнах. Міське господарство зазнало збитків на 68 мільйонів карбованців. Устаткування більшості промислових підприємств було вивезено або зруйновано. Знищено матеріальну базу шкіл, лікарень, культурно-освітніх закладів.

Хмельничани свято бережуть пам'ять про жертви фашизму. На місцях масових поховань цивільного населення та військовополонених встановлені пам'ятники і пам'ятні знаки скорботи, де у визначені дні проводяться траурні церемонії і ритуали, мітинги-реквієми, покладаються вінки і живі квіти.

Список використаних джерел та літератури

1. Німецько-фашистський окупаційний режим на Україні: збірник документів і матеріалів. К.: Державне видавництво політичної літератури УРСР, 1963. 487 с.

2. Рекотов П. Німецько-фашистський окупаційний режим в Україні. 1941–1944 рр. (Історико-правовий аспект): *Дис. ... канд. юрид. наук.* К., 1997. С. 37.

3. Державний архів Хмельницької області (далі – ДАХМО) Ф. Р-863. Оп. 2. Спр. 44. Арк. 87, 88.
4. ДАХМО. Ф. П-1941. Оп. 1. Спр. 15. Арк. 24.
5. ДАХМО. Ф. П-487. Оп. 1. Спр. 67. Арк. 45.
6. Історія міст і сіл Української РСР в двадцяти шести томах. Хмельницька обл. К.: Інститут історії Академії наук УРСР, 1971. С. 80–85.
7. Поділля у Великій Вітчизняній війні (1941–1945 рр.): Зб. докум. і матер. Львів: «Каменярь», 1969. 415 с.
8. Книга Пам'яті України. Хмельницька обл. Меморіальне багатотомне видання. Т.1. Хмельницький: «Поділля», 1995. С. 22–28.
9. Довідник про табори, тюрми та гетто на окупованій території України (1941 – 1944 рр.) / Г.В.Боряк, О.Е.Лисенко та інші. К., 2000. С. 218.
10. Радянське Поділля. 1987. 14 січн.
11. Подільські вісті. 1999. 23 січн. 23.01.99.
12. Подільські вісті. 1999. 15 лютого.
13. Поіменний список загиблих цивільних громадян міста Хмельницького. *Український голос*. 1941. 7 груд.
14. Книга Скорботи України: Хмельницька область *Істор.-мемор. видання*. Т. 3. Хмельницький: Поділля, 2004. С. 231–237.

УДК 930.2:908(477.43-22)«18»

*Смірнова Світлана, магістр історії молодший науковий співробітник
Кам'янець-Подільського державного історичного музею-заповідника*

ОДЯГ СЕЛЯН КАМ'ЯНЕЧЧИНИ У ХІХ СТ.: ЗА МАТЕРІАЛАМИ ЦЕРКОВНИХ ЛІТОПИСІВ

Анотація. У статті подано інформацію про вбрання селян Кам'янецького повіту Подільської губернії. Джерелом для дослідження є церковні літописи сіл: Криків, Сокіл, Нове Поріччя, Ріпинці, Руда, Ластівці, Голенищево та м. Городок. Публікація хронологічно охоплює період з 1880 по 1900 роки (час активного написання літописів). Інформація буде цікава історикам, краєзнавцям, усім, хто цікавиться зовнішнім виглядом українських селян.

Ключові слова: літопис, священник, одяг, селяни, Поділля.

Церковні літописи Кам'янецького повіту Подільської губернії, що зберігаються у фондах Кам'янець-Подільського державного історичного музею-заповідника є важливим джерелом для вивчення життя та побуту українського

народу в ХІХ ст. Одним з важливих аспектів вивчення історії повсякденного життя селян Подільської губернії є дослідження одягу. Парафіяльні священники, які переважно є авторами літописів, фіксують той факт, що в кін. ХІХ ст. селяни починають більше уваги звертати на свій зовнішній вигляд. У вжитку з'являються речі виготовлені з фабричного сукна, поступово витісняючи домашнє виробництво.

Вивченню святкового та побутового одягу українського селянства присвячено чимало досліджень. Наразі ми публікуємо витяги з церковних літописів Кам'янецьчини, що стосуються одягу та моди. Це дає можливість зрозуміти назви елементів вбрання, іноді – їх вартість. Майже кожен священник зазначає у літописах своє негативне ставлення до зміни одягу селянином наголошуючи на його низькій якості та високій вартості, вважаючи, що це марна трата коштів.

Наприкінці ХІХ ст. священники Кам'янецьчини у церковних літописах своїх парафій звертають увагу на те, що селяни починають відмовлятися від одягу виготовленого в домашніх господарствах, а купують одяг з тонкого фабричного сукна. Причиною переходу селян на одяг з фабричного сукна можна вважати появу на Поділлі в 70-х роках ХІХ ст. суконних фабрик та фінансова можливість селян придбати такий одяг.

Про вбрання селян згадується в церковному літописі с. Криків. Священник, висвітлюючи життя селян до 1860 р. зазначає, що одяг селяни носили з «простих дерюг (валовина)»[1].

Про бідність парафіян, які не мають змоги придбати теплий одяг записано у літописах с. Ріпинець і м. Городка [2; 3]. Зокрема, парафіяльний священник м. Городка у 1894 р. зазначає: «на Різдвяні свята були сильні морози, так що важко було виїздити в ті дні обідні, особливо бідним, які не мали теплового одягу [3]. Описуючи події 1897 року священник с. Криків зазначає, що багато учнів сільської парафіяльної школи не мають взуття та одягу для холодної пори року [1]. Священник Е. Павлинський в церковному літописі с. Криків згадує у 1888 р., що вчитель парафіяльної школи Ісідор Пономар їздив до Кам'янця купувати зимовий одяг. Так, що вже тоді одяг купували, а не виготовляли власноруч [1].

У церковному літописі с. Ластівці значиться, що селяни покинули свій простий одяг та стали купувати одяг «інтелігентних міських жителів, котрий вимагає великих коштів, яких у них нема і не може бути». У тому ж літописі описано, що батьки дочкам на ярмарку купують новий одяг, бо в старому вони не можуть з'явитися в народі, особливо в церкві [4]. Схожі записи містяться в літописі с. Сокіл: «Про відвідування храму молоддю слід зауважити, що воно робиться нею, за рідкісними винятками, не для молитви і слухання Слова Божого, а для оглядин – показати іншим своє вбрання, і подивитися на вбрання інших, тобто дім Божий, дім молитви перетворюється на училище моди (про яку треба сказати, що вона пішла в народ гігантськими кроками) та згубної метушні» [5].

Про одяг селян с. Голенищева у літописі сказано так: «місцеві селяни мають достатньо їжі та пристойно одягнені, у молоді помітно навіть чепуріння і спроба замінювати гуйку сюртуком» [6].

У церковному літописі с. Руда священник відзначає прагнення молоді одягатися по міському, на що витрачаються останні заощадження [7].

Найбільш повно відмову від простого домотканого одягу селянами описав священник с. Нове Поріччя: «... останню копійку втрачають на моду, закинувши зовсім свій колишній національний одяг, ... чим тільки збагачують крамарів та жидів, а самі завжди потребують копійки. Багато разів казав я їм, що ця мода їх не веде до добра, що честі та поваги від неї вони не матимуть більше, ніж коли ходили в опанчах і білих непокритих кожухах, але вони не слухають моєї доброї поради, ще й гніваються на мене, говорячи між собою: Ще батюшка тим втрачає, що ми вбираємося гарно? Тепер не панщина, як хочу, то ходжу!... [8].

У багатьох мужичків напівзруйнований будинок, у будинку немає хліба, і дивись у свято на дочку його в пальто і шовковій хустці, і син у жупані з капуцинського сукна та кортових штанах... Втрачають, що одягаються цілком по міському: у прасовані сорочки та костюм із тонкого сукна ... На додачу курять цигарки і ласують поганими цукерками, на що потрібно мінімум 5-6 коп. в день. Траплялися такі випадки: батьки дають хлопчику 3–5 к. на свічку до Церкви, або на шкільний зошит, а він витрачав їх на цукерки... [8, арк. 22].

Як жінки, і чоловіки заразилися франтуванням від городоцьких мазурів; інші [багато одягу] накуплять і коштує це 10–12 руб. Пальто та вовняна хустка [коштує] 6-8 руб. Є дурепи, – які [замовляють] по модному плаття і носять черевики та галоші, особливо ті, хто служать у панів. Тепер рідкість бачити хлопця, або навіть хлопчика ... у капелюсі своєї роботи, битій катанці та в полотняних штанах, і все покупне: картуз, жукетки, або чемерки, жилет, шарфик, навіть краватка прасована, тонка сорочка та інше [8, арк. 11].

І не лише у свята одягаються вони так, а й у будні, особливо дівчата та молодіці. Піде в цьому покупному вбранні працювати на полі, вдарить дощ і за один раз пропали всі тряпки. І працюють мужички знову 2–3 місяці, щоб зробити на нове... Старі задивляючись на молодь теж кидають свій давній костюм, який хоч не так був гарний, але міцний для робітника і дешево коштував, бо був свого виробництва. Тепер же чоловік працює тільки на те, щоб одягатися так, як одягнений інший [8, арк. 11].

Ось де йдуть їхні зароблені гроші і чому вони стають біднішими! Приємно подивитися, коли людина одягнена пристойно, а не ходить у шкірці /кожух/ або в мішку, але шкода стає, коли їй впаде [здохне] худоба і вона не має за що купити іншу, або на шлюб і поховання неодмінно позичає грошей у куркулів... Багато разів казав я їм, що носіння цих тряпок їм не личить, що вони мешканці сільські, не городяни, і що цим вони розоряють себе, а жидів, торгівців і кравців збагачують, але ніщо не допомагає; деякі франти ще гніваються за це на мене. Видно мода дуже сильна і ніякими доводами не розіб'єш її!.. [8, арк. 12].

Церковні літописи не дають детальної картини костюма селянина Кам'яниччини кін. ХІХ ст., проте є важливим джерелом для вивчення окремих елементів одягу. В них можна побачити ставлення священника до зміни селянами вбрання з домотканого саморобного на покупне з фабричних тканин.

Список використаних джерел та літератури

1. *Церковний літопис с. Криків (1882–1898)*. Фонди. Кам'янець-Подільський державний історичний музей-заповідник. К док.264, арк. 52.
2. *Церковний літопис с. Ріпенці (1881–1898)*. Фонди. Кам'янець-Подільський державний історичний музей-заповідник. К док.636, арк. 52.
3. *Церковний літопис м. Городок (1874–1898)*. Фонди. Кам'янець-Подільський державний історичний музей-заповідник. К док. 269, арк. 36.
4. *Церковний літопис с. Ластовець (1869–1896)*. Фонди. Кам'янець-Подільський державний історичний музей-заповідник. К док.1429, арк. 34.
5. *Церковний літопис с. Сокіл (1872–1898)*. Фонди. Кам'янець-Подільський державний історичний музей-заповідник. К док.263, арк. 62.
6. *Церковний літопис с. Голенищев (1870–1898)*. Фонди. Кам'янець-Подільський державний історичний музей-заповідник. К док. 19277, арк. 41.
7. *Церковний літопис с. Руда. (1882–1898)*. Фонди. Кам'янець-Подільський державний історичний музей-заповідник. К док д/п –251.
8. *Церковний літопис с. Нове Поріччя (1893–1898)*. Фонди. Кам'янець-Подільський державний історичний музей-заповідник. К док. 244, арк. 26.

Словничок термінів

Дерюга – груба товста лляна тканина.

Валовина – груба тканина для пошиття мішків.

Гуня – верхня одежа з домотканого грубого, нефарбованого сукна

Сюртук – чоловічий верхній двобортний одяг з довгими полами, відкладним коміром і широкими лацканами. Являє собою коротке, зазвичай приталене, двобортне пальто

Опанча – верхній одяг, розширений донизу боковими клинами, так званого «халатоподібного» типу. Ця назва має загальнослов'янські корені і пов'язана з терміном «япончица», згаданим у «Слові о полку Ігоревім». Широко розповсюджений в Україні плащовий, халатоподібний одяг. Шився переважно з одного або двох перегнутих по плечах полотнищ домашнього сукна гіршої якості, чорного або сірого кольору. Застібок цей одяг не мав, підперізувався поясом. У ХІХ ст. такий тип верхнього одягу використовувався в негоду і одягався поверх інших видів вбрання, особливо в дорогу.

Чумарка («чемерка», «чемерина», «чамара») – довгий чоловічий верхній одяг з рукавами, відрізний по лінії талії, з призбираною спинкою або всією нижньою частиною, з застіркою у два ряди гудзиків спереду, зі стоячим коміром. Шилася з тонкого чорного сукна або бавовняної тканини, прикрашалася тасьмою, китицями, петлицями.

Кожух – верхній одяг з овечої шкіри хутром усередину.

Франтувати – модно й нарядно одягатися; виставляти напоказ свій нарядний одяг, зачіску тощо.

УДК 908(477):929.52

Стрункін Гліб, краєзнавець

ІСТОРІЯ ФОРМУВАННЯ ПОЛЬСЬКОГО ОСЕРЕДКУ БАРЩИНИ НА ПРИКЛАДІ РЕЛІГІЙНОЇ КОЛОНІЗАЦІЇ СЕЛ ШЕРШНІ ТА ОКЛДНЕ

Анотація. Висвітлюються процеси польської колонізації земель Поділля католицькими кляшторами. Розкриваються два сценарії такої колонізації. Наводяться приклади цих процесів. Показана генеза сучасного польського етносу на Барщині.

Ключові слова: польська колонізація, францисканці, єзуїти, кляштор, католицтво, ідентифікація.

Велика кількість українців при дослідженні свого родоводу з подивом знаходить у собі польське коріння. Це не дивно, враховуючи багаторічні відносини між Україною та Польщею. Польське походження громадян України є наслідком значної колонізації земель України (і Поділля у тому числі) поляками у минулому.

Польська колонізація Поділля відбувалася в декілька етапів. Перший етап переселення поляків пов'язаний з приєднанням Польщею Галицько-Волинського князівства [1]. Спочатку нові землі захоплювали польські феодали, потім за ними підтягувалася дрібна та чиншова шляхта, самотійно чи примусово на землях Поділля опинялося й селянство. Значний поштовх польської присутності на Барщині зробила увага до цього регіону польської королеви італійського походження Бони Сфорца, яка отримала його у володіння у 1537 р. Надавши жителям Барщини значні привілеї з оподаткування, королева зробила цей край привабливим для подальшої колонізації [2].

Подальша колонізація Барщини поляками пов'язана з появою духовних орденів єзуїтів, домініканців та францисканців на початку XVII століття. Історія цього явища детально оглянута в попередніх працях [3, 4], тому залишимо її за рамками цієї статті. Щойно закріпившись у місті Бар, кляштори почали активно приєднувати до свого впливу села, пустині та ліси навколо. Але здебільшого населення Барщини тоді ще було «руським» – тобто українським. На першому етапі монастирі не привозили з Польщі селян, а лише використовували села для оподаткування чи для господарчих робіт. А потім вже поступово у цих селах склався осередок польської культури. Прикладом цього може слугувати село Шершні біля міста Бар.

У 1542р. королевою Боною Сфорца було надано пустинь Serseniowcze міщанину панському Альберту Добчинському [5].

Згадка про нього під назвою Serseniowcze зустрічається в Люстрації Барського староства 1565р. [6] Там йдеться: «Село за півмилі від Бара, там, де сходяться річки Ров і Рович. Той небіжчик (померла людина) Бадович ... від дев'яти років тому почав було заселяти ... осілих кметей (середньовічний селянин з правом виходу від власника) ... Імена тих кметей: Озарко Оліхнич, Суш Оліхнич, Тінець, Івашко Черевко, Луцька Свіжанський, Гнат, Іван Онишин, Ониско, Яхно Чоревко (тобто здебільшого українські прізвиська), ... Сума Serseniowcze складає на цей час 33 злотих та 12 з половиною грошей».

Таким чином, можна припустити рік заселення Шершнів у 1556р. Наступні переписи засвідчують посесії (оренди) різних володарів села [7, 8], аж поки у 1622р. Король Сигізмунд III передав село Шершні у власність домініканському монастирю міста Бар [9]. За деякими відомостями тоді в Шершнях існувала навіть православна церква, а населення було православним.

Під час Руїни в ході безперервних війн багато селищ Барщини були зруйновані або спорожніли. Частина селян подалася у козацтво, частина – втекла від бойових дій у інші місця, а деяких взагалі було вбито. Як визначав Грушевський М.С., «Загони, що рухалися безперестанно, польські, козацькі, татарські завдавали жорстоких спустошень і тримали населення в постійній тривозі. ... Барський гарнізон служив для населення теж не меншим тягарем, ніж ці захожі вороги: книги Летичного гроду, що збереглися, цього часу укладають безліч скарг на цей гарнізон про різні безчинства, насильства, захоплення майна тощо» [2].

У 1661р. згідно з переписом [10] Шершні вказані спорожнілими. Відповідно до перепису 1668г. знелюділе село Шершні передано Виговським ордену францисканців у 1662 році [11, 12]. Виникає питання, чому ченці так наполегливо просили короля та гетьмана про володіння Шершнями, навіть і запустілими? Відповідь дає знову Грушевський М.С.: «Повинності, що

відбуваються панськими шляхетськими селянами, надзвичайно різноманітні. Найвищий рівень представляють Serseniowcze» [2]. Тобто умови, у яких жили селяни в Шершнях, дозволяли знімати з них найвище мито у всьому Барському старостві. Ця обставина робила село жаданими для подальшого володіння та залюднення.

Після захоплення Поділля Османською імперією в 1672р. католицькі кляштори покинули Поділля. Шершні тоді знаходилися у Кам'янецькому єялеті. Турками було проведено перепис населення, описаний у книзі [13]. Згідно з цим переписом, Шершні (вказано як Şerşni), як і раніше, вважається спорожнілим.

За результатами Карловицького конгресу 1699 р. Османська імперія повернула Поділля Польщі. Францисканці повернулися до Бару. Шершні, як і раніше, було у запустінні, тому тепер монахи вже залюднювали його зі своїх польських володінь. Поверталися у село і українці, але їх тепер становило меншість. Відновила свою роботу й сільська церква, яка прийняла унію. Але подальше суттєве збільшення відсотку селян з поляків-католиків призвело до того, що церква Різдва Богоматері хоча й повернулася до православ'я у 1795 р. після другого розділу Речі Посполитої [14, 15], була закрита не пізніше 1816р., про що свідчить ревізька казка села Шершні [16], де населений пункт є вже «деревнею», тобто не маючою церкви. Православні жителі села були відписані до парафії Свято-Преображенської церкви у Барських Чемерисах.

Польські селяни Шершнів, маючи свою культуру та цінності, не підтримали рух Устима Кармалюка. Навпаки, вони створили групи для денної та нічної варти з метою арешту ватажка. Дотепер у місцевого населення слово «кармелюки» є синонімом слова «бандити» [17].

У 1832 р., після повстання, російським царатом було розпочато репресії щодо всього польського. Тоді Барський францисканський кляштор було ліквідовано, а село Шершні – відібрано у казну [18]. Але місцеві поляки пам'ятали про те, що, завдяки католицтву та кляшторам, вони малу освіту, тому селяни продовжували жити уособлено, зберігаючи свої польські традиції. Військово-статистичний огляд Російської імперії говорить про це: «Поляки взагалі мають у відношенні розумової освіти значний перевіс перед жителями з Великоросіян та Малоросіян. Кожен шляхтич і багато селян-католиків грамотні, і навіть жінки, особливо дружини офіціалів, ходять до костелу з молитовником у руці; рідкий дворянин не знає французької мови та історії Польщі та Литви; всьому цьому зобов'язана Подолія єзуїтам, які нав'язувалися навчати і за гроші, і без грошей, щоб тільки збільшити свій вплив на суспільство» [19]. Редактори не стали відрізняти католицьких ченців, а записали всю просвітницьку діяльність лише на єзуїтів, котрі дійсно найбільше сприяли освітньому процесу на Поділлі.

Списки населених місць Подільської губернії різних років [20–22] та «Мапа населення Подільської губернії за сповіданнями» [23] свідчать про те, що більшість селян Барщини були поляками-католиками. Вони намагалися самотужки надавати своїм дітям хоча б базову освіту, створюючи сільські школи, який царат примусово закривав [24].

Після встановлення радянської влади недовга політика коренізації, коли відкривалися польські школи, створювалися польські сільради, змінилася репресіями. 20 вересня 1935р. рішенням ЦК КП(б)У «Про польські школи» було здійснено переведення навчання з польської на українську мову. Цього ж дня було прийнято рішення «Про польські сільради», яке рекомендувало замінювати польських чиновників українськими. Ці репресії призвели до того, що польські селяни почали у документах записуватися українцями. Ті, хто залишився офіційно поляками, вже у 1940–1950х були примусово переселені на схід України – до Запорізької, Херсонської та Одеської областей [25]. Про це свідчать погосподарчі книги Чемериської сільради, до якої належали Шершні, та спогади членів родин переселенців, у тому числі й моєї бабусі, яка зберегла свою польську ідентичність та католицьку віру навіть у великому промисловому місті.

Повертаючись до польської релігійної колонізації, вкажемо, що католицькі кляштори не тільки отримували села з населенням, а й захоплювали, отримували у спадок, відсуджували пустині під заселення. Поступово ці пустині залюднювалися привезеними з Польщі селянами-поляками. Розглянемо цей процес на прикладі іншого села Барщини – Окладного.

2 липня 1554 р. королева Бона своєю грамотою дозволила братам Димитрію, Георгію та Ліску осадити село біля лісу Кладно [26]. Можливо, назва Окладне походить від топоніма «У Кладно» – біля лісу Кладно, про що свідчить назва іншого села неподалік Верхкладно (тепер Козярівка).

У 1629 р. міщанин Барських Чемерис Єдлінський передав ліс і землю Кладно ордену єзуїтів [27]. 22 серпня 1667 р. вдова Зофія Скшесовська записує футор, маєток і землю в Барі, на яких єзуїти заснували села Борщі та Окладне у XVIII столітті [8]. За Бучацьким договором 1672 р., Османська імперія отримала Поділля, де утворила Кам'янецький єялет, до якого увійшла і сучасна Барщина. Після завоювання Поділля турками єзуїтам довелося залишити територію, а їх землі так і залишилися незаселеними, про що свідчить османський перепис населення [13].

За результатами Карловицького конгресу 1699 р. Османська імперія повернула Поділля Польщі. Ймовірно, після відходу турків, довго не могли заселити землю колоністами внаслідок проведених у 1717 р. польським королем репресій на Поділлі, оскільки навіть у «Поділі Кам'янецькій дієцезії на деканати...» 1742г. [3]. Окладне не згадується. Лише в середині XVIII століття

село нарешті було заселене, як визначає це у листі Житомирський земський суддя Адам Букар приблизно у 1775р.: «...недавно, кількадесят років тому ксьондзи єзуїти на Барських землях заселили» [28].

Село документально відоме, принаймні, з 1768 р., коли воно було пограбовано Барськими конфедератами, які вважали єзуїтів та їх селян лояльними королівським військам та Москві, а потім і зруйновано російськими військами, які вважали протилежне [29].

При ліквідації ордену єзуїтів у 1773 р. було складено Люстрацію єзуїтського костелу міста Бар, у якій також є згадка про Окладне та передачу його едукативній комісії [30].

Село Окладне було взяте в едукативній комісії Яцеком Єзерським, каштеляном Луцьким, за 1394 злотих щороку [31].

Подальша історія Окладного мало відрізняється від історії Шершнів за виключенням того, що місцеві польські селяни в 1835р. змогли подати скаргу на свого володаря Гронкевича Фелікса за знуцання та добитися переведення села до казни – факт майже неймовірний [32]!

За радянської влади у селі функціонувала польська сільрада, яку, зрештою, було закрито [33]. До 1950х років майже всіх поляків було або «українізовано», або вислано.

Окремо згадаю про імперський та більшовицький терор проти барського духовенства місцевих костелів, вірянами яких були поляки Шершнів, Окладного та інших навколишніх сел. Спочатку кількість католицьких храмів у Барі було зменшено з п'яти до одного, було зачинено всі католицькі кляштори [34]. За радянських часів було розпочато репресії і на місцевих католиків та духовенство. Детально ці події висвітлено у книзі о. Павла Вишковського [35], який походить саме з Окладного. І імперські, і радянські чиновники добре розуміли силу впливу католицтва на духовну свідомість поляків, тому цей удар був майже смертельний.

Лише за доби Незалежності України місцеві поляки отримали дозвіл на національну ідентичність.

Зараз в місті Бар функціонує Польський Дім, який об'єднує поляків Барщини, зберігає їх традиції та веде просвітницьку роботу. Поступово відновлюється польська ідентичність людей, яких змушували зрікатися неї, повертається історична справедливість та укріплюються відносини між Україною та Польщею у наші непрості часи.

У статті висвітлено етапи релігійної колонізації Поділля. Колонізація католицькими кляшторами проходила по двом сценаріям: захоплення існуючих сел з подальшим їх наведенням у католицтво та отримання пустих земель з подальшим їх заселенням польськими селянами. Належність до релігійної влади

обумовила сталість національної та духовної ідентичності місцевих поляків, з одного боку, та ізольованість – з іншого. Політика царату та радянської влади по асиміляції поляків була направлена на обмеження їх освітніх прагнень та репресії проти католицизму.

Список використаних джерел та літератури

1. Грушевський М. Ілюстрована історія України з додатками та доповненнями / М. Грушевський; уклад. Й.Й. Брояк. Донецьк: БАО, 2008. 733 с.
2. Грушевський М. Барское староство. Исторические очерки (XV-XVIIIв.). К.: 1894. 404 с.
3. Симашкевич М. Римское католичество и его иерархия в Подолии. Каменец-Подольский / Симашкевич М.: Тип. Подольск. губ. упр., 1872. 528 с.
4. Сицинский Е. Храмы города Бар. Исторический очерк. Каменец-Подольск: Тип. С.П. Киржацкого, 1903. 51с.
5. Архив Юго-Западной России. Часть 8. Том II. *Материалы для истории местного управления в связи с историей сословной организации. Акты Барского староства XVII-XVIII ст. (продолжение)* Под ред. М.С. Грушевского. К.: 1894. С. 98.
6. Люстрация Барского староства 1565г. *Архив Юго-Западной России*. Часть 7. Том 2: Акты о заселении юго-западной России. К.: 1890. С. 262.
7. Rolle Michał. Z przeszłości. Okręg Rowski – Starostwo Barskie (do r. 1774). Lwów: 1896. 232 s.
8. Pobóg-Górski W. Powiat Mohylowski w gubernii Podolskiej: opis geograficzno-historyczny wszystkich miast i miasteczek, wsi, przysiółków, futorów, słowem zaludnionych miejscowości w tym powiecie, z dodaniem odpowiednich dokumentów. Kraków: 1902. 347 s.
9. Wołyniak (M.I.Giżycki). Wykaz klasztorów dominikańskich prowincji ruskiej. Kraków: 1923. część 2. 400s.
10. Исчисление дымов в городах и селениях Подольского воеводства, показанное под присягою, по случаю взимания подымной подати в 1661 году. *Архив Юго-Западной России*. Часть 7. Том 2: Акты о заселении юго-западной России. К.: 1890. С. 501.
11. Archiwum OO. Franciszkanów w Krakowie (AFKGr). Alojzy Karwacki. Materiały do historii Konwentów Ruskiej Prowincji OO. Franciszkanów (E-I-8). Gdansk; Essen, 1998. S. 265.
12. Исчисление дымов в Летическом повете, по поводу взимания подымной подати в 1668 году *Архив Юго-Западной России*. Часть 7. Том 2: Акты о заселении юго-западной России. К.: 1890. С. 530.

13. Dariusz Kolodziejczyk. The Ottoman Survey Register of Podolia (ca. 1681) Defter-i Mufassal-i Eyalet-i Kamaniçe. Cambridge: Harvard University Press, 2004. xv + 1034 pp.
14. Державний архів Хмельницької області. Ф.115, Оп. 1, Спр. 8. Л. 53–54. Камеральное описание Подольской губернии Литинского уезда 1800 г.
15. Atlas historyczny Rzeczypospolitej Polskiej. Epoka przełomu z wieku XVI-go na XVII-sty. – Dział II-gi: «Ziemie ruskie» Rzeczypospolitej / Opracował i wydał Aleksander Jabłonowski. Warszawa; Wiedeń, 1899–1900.
16. Державний архів Хмельницької області. Ф. 226. Оп. 80. Спр. 636.
17. Дячок В. Устим Кармалюк (Карманюк) та розбійництво на Поділлі: конкретно-історичний та джерелознавчий аспекти. *Наукові записки. Історичні науки*. Острог: Вид-во Національного університету «Острозька академія», 2008. Вип. 12. С. 175–201.
18. Центральний державний історичний архів України, м. Київ. Ф. 490. Оп.4. Спр. 93. Л. 9–13. О принятии в казенное ведомство имени упраздненного Барского Францисканского монастыря (Шершни).
19. Военно-статистическое обозрение Российской Империи. Том X, часть 2. Подольская губерния. Издательство: Типография Департамента Генерального Штаба, СПб.: 1849. 284 с.
20. Российский государственный исторический архив. Ф. 1290. Оп. 4. Д. 98. Списки населенных мест Подольской губернии по уездам, станам, приходам, еврейским обществам по округам со сведениями об их расположении и народонаселении [Дело]: 1859г. 1360л. Фонд Центрального статистического комитета МВД. Опись № 4. Текст печ., рукоп.
21. Гульдман В. Населенные места Подольской губернии: Алфавитный перечень населенных пунктов губернии, с указанием некоторых справочных о них сведений. Каменец-Подольский: Издание Подольского губернского статистического комитета, 1893. 636 с.
22. Крылов А. Населенные места Подольской губернии. Каменец-Подольский: Типография губернского правления, 1903. 538 с.
23. Риттих А.Ф. Атлас народонаселения Западно-Русского края по исповеданиям / сост. при М-ве внутр. дел, в Канцелярии зав. устройством православ. церквей в зап. губерниях; [сост. А.Ф. Риттих]. Изд. 2-е, испр. и доп. Санкт-Петербург: Тип. В. Веллинга, 1864. [2] с., [16] л. карт.
24. Центральний державний історичний архів України, м. Київ. Ф. 442. Оп. 639. Спр. 819. Л. 26. Об открытии и закрытии тайной польской школы в д. Шершнях.
25. Рубльов О., Репринцев В. Репресії проти поляків в Україні у 1930-ті роки. *З архівів ВУЧК-ГПУ-НКВД-КГБ*. 1995. № 1/2 (2/3). С. 146.

26. Архив Юго-Западной России / Временная комиссия для разбора древних актов, Київська археографічна комісія. К.: тип. имп. ун-та св. Владимира В. І. Завадзкого, 1893. Ч 8. Т.1: Акты Барскаго староства XV–XVI в. 1893. II, 126, 373 с. С.121.

27. Яворовский Н. Историко-статистическое описание заштатного г. Бара и заштатного Барского свято-Покровского монастыря. *Подольские епархиальные ведомости*. 1875 г. № 16, С. 473–484.

28. Pismo sędziego ziemskiego żytomierskiego Adama Bukar, wnościego o przysądzenie mu wsi Seferówka, Okładne i Barszcze w woj. mohylowskim (Bibl. Nauk. PAU i PAN, rkps 2220, t. 2, k. 67–68.

29. Jezuiti w Polsce. T. 4, Cz. 3, Kolegia i domy założone w drugiej dobie rządów Zygmunta III i za rządów Władysława IV 1608–1648. 1905. Str. 1163.

30. Archivum Secretum Vaticanum, Nunziatura Poloniae, 119, f. 37 [przyр. w Archivum Prowincji Polski Południowej Towarzystwa ezusowego w Krakowie, nr 58]. Inwentarz jezuitów miasta Bar. 1773.

31. Jezuiti w Polsce. T. 4, Cz. 3, Kolegia i domy założone w drugiej dobie rządów Zygmunta III i za rządów Władysława IV 1608-1648. 1905. Str. 1154.

32. Центральний державний історичний архів України, м. Київ. Ф. 442. Оп. 142. Спр. 970. Дело по указу сената о притеснении крестьян...помещиком Гронкевичем. 1835–1845.

33. Центральний державний архів вищих органів влади та управління України. Ф.413. Оп.1. Спр. 286. Акт обслеования Окладнянської польской сельрады Барского района. 6 августа 1927 г.

34. Лисий А. З історії католицької церкви на Східному Поділлі (на матеріалах м. Бару). *Наук. зап. Вінницьк. держ. пед. у-ту ім. М. М. Коцюбинського. Серія: Історія*. Вип. 1. Вінниця, 1999. С. 54–57.

35. О. Павло Вишковський. Міць віри барської парафії. Бар: 2009. 168 с.

Трембіцький Анатолій, доктор історичних наук, старший науковий співробітник

«МОРАЛЬНИЙ ТИП» РОСІЙСЬКОГО ДУХІВНИЦТВА ПОДІЛЬСЬКОЇ ЄПАРХІЇ (НАПРИКІНЦІ ХІХ–НА ПОЧАТКУ ХХ СТ.)

Анотація. У статті за матеріалами відомого журналіста, видавця, публіциста і громадсько-політичного діяча, подолянина Віктора Піснячевського (*1883–†1933) розкрито «моральний тип» священнослужителів Подільської єпархії і духовного життя на теренах краю наприкінці ХІХ–на початку ХХ ст.

Ключові слова: духівництво, духовне життя, Віктор Піснячевський, Поділля.

Цілий комплекс праць місцевих дослідників з історії Подільської єпархії, діяльності православних священнослужителів і духовного життя на Поділлі у ХІХ ст. є невід'ємною складовою частиною краєзнавства. До проблеми утвердження православ'я на Поділлі серед інших конфесій, зверталися, зокрема: Павло Вікул у працях «Подольские архипастыри (1795–1895 гг.)» [1, с. 1–128] і «Столетие учреждения православной епархии в Подолии: 1795–1895» [2], Михайло Грушевський у рецензії «Подольские архипастыри» [3], Петро Орловський [1, с. 337–411], Євфимій Сіцінський – «Архипастыри и губернаторы Подолии за истекшее столетие 1793–1893 гг.» [4], Микола Яворовський – «Религиозная жизнь в Подолии в конце прошлого века, пред воссоединением с Россией» [1, с. 195–209], Віктор Якубович – «Учреждения викариатства и викарные Преосвященные в Подольской епархии» [1, с. 161–194] та інші [5].

Подільський єпархіальний історико-статистичний комітет із метою вшанування пам'яті «скінченого в 1895 р. століття заснування самостійної Брацлавсько-Подільської православної єпархії та сполучення подільських уніатів з православною церквою» видав 8-ий том «Трудов» [5], де простежено історичний розвій життя Подільської єпархії, що «виявився у розвитку та впорядкуванні адміністраційних та просвітних інституцій єпархії, а також у розвитку релігійної самосвідомості руської людності та зміцненні в ній православної віри та моралі» [3, с. 20].

Зокрема, П. Вікул розкрив життя та діяльність 15-ти подільських архієреїв, «людей відомих в церковній історії», оскільки «в більшості випадків на Подільську єпархію посилено видатніших владик». Проте, з викладених матеріалів «не видно, щоб вони, з невеликими винятками, щиро присвячували себе Поділлю, справді сердечно переймалися його духовними інтересами». Більшість архієреїв були «природженими великоросами» і їм не подобалась ця єпархія, де «православ'я скрізь з'являлося загнаним, приголомшеним

убожеством старих негарних церков, бідністю церковників, нужденним і безутішним становищем вірних православних». Архієреї, прислані у «сю чужу для них країну, примушені жити серед дуже неприхильних для православ'я умов, не зв'язані з порученою їм паствою ніякими близькими природженими зв'язками», не могли «полюбити сю паству» і перейматися її «бідолашним становищем» [1, с. 22; 3; 5, с. 47].

М. Яворовський писав, що релігійне життя православної людності у другій половині XVIII–XIX ст. на теренах краю, це була «завзята боротьба її з унією, котру польський уряд і суспільність вибрали як спосіб на те, аби захитати православ'я та зблизити його з католицтвом, коли вже годі знищити його зовсім» [1, с. 195; 3; 5, с. 48].

В. Якубович представив «пробу історії подільського вікаріату, яку теж ледве чи можна назвати щасливою». Крім того, автор подав «коротенькі біографії подільських вікарних (суфраганів) архієреїв», які «нічого особливого не зробили задля Подільської єпархії; догадка ся стверджується, як пригадати, що часто вікарії подільські носили тільки сей титул, а самі зовсім не показувалися на своїх катедрах, перебуваючи в столицях та інших містах», зокрема у Києві [1, с. 161–194; 3; с. 47].

Протоієрей П. Орловський подав матеріали з «історії православ'я й унії на Поділлі» [1, с. 337–411; 5, с. 49], а автор під криптонімом «Н. Г.» у статті «Духовенство Подільської єпархії кінця минулого і першої половини біжучого століття», «об'єктивно, без якої-небудь тенденційності», представив «моральний тип діячів», що винесли «на своїх плечах і пережили сей важний переворот (себто сполучене з православ'ям)» [1, с. 413; 5, с. 49].

П. Вікул, П. Орловський, Є. Сіцінський, М. Яворовський, В. Якубович та ін., наголошували, що особиста воля подільських архієпископів, які стояли на чолі духовної управи, «мала важне значення у розвитку подій, давала їм такий чи інший напрям» і впливала на життя єпархії протягом XIX ст. Дослідники, розкриваючи «головні риси в характері владик та їх святительські праці й добрі вчинки на користь рідного краю та на славу православ'я на Поділлі», показали як під «владичним кермуванням» присланих архієреїв проходило релігійне життя єпархії і який вплив воно мало на культуру краю [3, с. 20; 5, с. 7]. Водночас, М. Грушевський писав, що з їх праць «не можна скласти собі докладного й ясного виображення про життя Поділля і навіть про діяльність його владик», оскільки «бракує чисто наукової історичної об'єктивності», а тим більше «критичних відносин до описуваних подій». На думку вченого, «в характеристиці єпископів підкреслено риси не головні», а «випадкові, тільки більш придатні для загального тону книжки» [3].

Значним доповненням щодо «докладного й ясного відображення» життя і діяльності подільських архієреїв наприкінці XIX–на початку XX ст. стала праця Віктора Піснячевського «Чорна хмара», яку він, під псевдонімом Андрій Горленко, опублікував у часопису «Рада» (Київ, 1909) [3].

Талановитий лікар-бактеріолог, відомий український журналіст, публіцист, літературний критик, видавець і громадсько-політичний діяч Віктор Онуфрійович Піснячевський (*писав під псевдонімами й криптонімами: Андрій Горленко, Морський, Співаченко, Воєнний, В. П., П. К., П. Вік, В-ко, Г-ко, В. П-ський, Віктор П. та ін.*; *1883 – †11.11.1933) народився у с. Цвіжин (Вінниччина) у священицькій родині. Закінчив Подільську духовну семінарію (1904) і Петербурзьку військово-медичну академію, деякий час був доцентом кафедри медицини Одеського університету, автор талановитих наукових, фахово-медичних розвідок. Проте в українському житті він відіграв величезну роль не як лікар чи учений, а як видавець і публіцист [6; 7; 8]. Подолянин вписав своє ім'я в історію української журналістики «небуденною», «незвичайною, майже надлюдською працьовитістю» [10]. Як депутат 1-ї Державної думи, став одним з організаторів української парламентської фракції (1906) та ініціатором і співредактором українського тижневика «Рідна справа. Думські вісті» (1907), який видавав аж до розгону Другої державної думи. Працював кореспондентом газети «Рада» (Київ, 1906–1914), видавав український часопис російською мовою «Одеський листок» (1917–1919), у 1919 р. був радником Надзвичайної дипломатичної місії УНР у Румунії [6; 7; 8].

У 1919 р. емігрував до Відня, де як діяч української еміграції, «на велику мірку видавець-громадянин та небуденний організатор-редактор» [8], заснував і впродовж 1919–1922 рр. редагував тижневик «Воля» (до 1922 р.), який і досі «є скарбом відомостей про українську тогочасну імміграцію». Віктор Піснячевський був «точнісінько у курсі всіх справ тодішнього Віденського й Тарнівського центру», підтримував зв'язок «з усіма осередками українського імміграційного життя, розсіяними по цілому світі. З Аргентини, Бразилії, Єгипту, Зеленого Клину та України діставав постійні звістки-кореспонденції і кілька годин денно присвячував на листування з далекими земляками». Його душею була «лише публіцистика», яка «творила» з нього «справжню, непересічну індивідуальність». Як публіцист, «відзначався надзвичайно гострим пером, а його хист підкреслювати смішні й погані риси вдачі різних земляків-достойників придбав йому чимало ворогів» [7; 8; 9]. Розгорнувши всю «свою силу й увесь свій хист» у «Волі», він показав, що «уміє й що може», ставши «грозою міністрів». Українські «міністри, дипломати, кооператори й інші державні мужі», так нікого не боялися, як Піснячевського. Для них бути «пропечатаним» у «Волі» було щось гіршого, ніж позбутись уряду, ніж опинитись без грошей, ніж податись на фронт, це означало – осмішити себе на віки-вічні, стати неможливим, ціле життя носити зі собою пришиту до прізвища іронічну назву». Його «боялись більше, ніж самого голови уряду» [10]. Подолянин Віктор Піснячевський не «сплямив національний прапор», оскільки «не брав ні одного сотика на свої видавництва з ненаціонального джерела» [7; 8]. Щоби видавати «Волю» він «продав жінчину біжутерію та дав себе злічувати до нитки. І коли мусів «Волю» – припинити, був зламанною людиною» [9].

У 1923 р. переїхав до Братислави (*Словаччина*), де «відсунувся від громадського життя й віддався цілковито своїй давній професії» – практикуючого лікаря. Один із «найчільніших» і найкращих українських громадян організаторів-редакторів, «гроза міністрів» Віктор Піснячевський помер 11 листопада 1933 р. [6; 7; 8; 10]. Часопис «Діло» (*Львів*) справедливо писав, що з його смертю «розвіялась ще одна надія. Кожна галузь суспільного життя має своїх мрійників, своїх «диваків», до когорти таких «мрійників і диваків, творців вільної української преси – преси великої, могутньої, впливової, як преси вільного народу» безперечно відноситься подолянин Віктор Піснячевський [10].

Особисто Віктор Піснячевський був «людиною висококультурною і товарисько надзвичайно милою». Особисті риси вдачі та громадська й видавнича активність робили з нього «завжди чинник доосередковий: він завжди гуртував біля себе людей і був повірником журб і тайн однаково, що своїх приятелів, що противників» [7; 8].

Він не вмів лукавити, хоча й пройшов школу царської цензури [10], про це свідчить і його праця «Чорна хмара» (*Київ*, 1909), у якій звернув увагу на чорну монастирську братію і на відношення до своєї пастви більшості присланих на Поділля архіреїв [11], цих «видатніших владик» [1, с. 22].

Віктор Піснячевський писав, що у найбільшому чоловічому монастирі – Троїце-Сергієвій лаврі (*м. Сергієв Посад*), відбувся з'їзд чорного духовенства, на якому міркували як очиститись од «скверни гріховної». Питання, які розглядав з'їзд, викликали великий інтерес і в Україні, оскільки історичними твердинями чорного духівництва, Лаврами, малими «штатними» і «заштатними» монастирями, засіяно Волинь, Катеринославщину, Поділля, Полтавщину та Херсонщину. Тобто, майже не було куточка, де б «чорне» духівництво «не звило собі теплого гніздечка». У XIV–XVIII ст. монастирі мали велике культурне значення оскільки ченці були не лише «народними богомольцями, але й піонерами просвіти». Чорна братія мала велике значення в культурному життю українського народу, оскільки «на чолі монастирів та і серед братії були аристократи духа, люди з палкою любов'ю до просвіти й церкви», а духівництво йшло з народом і за народ. На початку ХХ ст. все змінилося, монастирі хоча й грали «велику роль серед темного українського люду, – писав В. Піснячевський, – але ця роль так далека од старої культурної праці чорної братії, як земля од неба» [11].

На початку ХХ ст. – наголошував В. Піснячевський, – у монастирях перебувало дві категорії людей: «вища ієрархія, дипломовані кар'єристи, і нижче, темне неосвічене, зовсім напівграмотне» духівництво. Перші з чернечою рясом мали дуже мало спільного, оскільки чернечий стан для них, це «єдина дорога до вищих духовно-адміністративних чинів» і тому вони «дивляться на монастирі і на свої кафедри» з погляду «чисто матеріальної користі». Чорносотенний часопис «Новое время» (1909) писав, що ієрархи захопили у свої

руки всі «хоч трохи заможні» монастирі, а «сваволі настоятелів-ієрархів, яких настановив синод, а не обрала братія, немає границь». Настоятелі віддають перевагу безмовному догоджанню, завжди поєднаному з нахабством і невіглаством, деколи з розпустою [11].

Такі владики, діставши кафедри «на откупи», не церемонились у своїх єпархіях. Взагалі ж Поділля, на думку Віктора Піснячевського, завжди «щастило» на владик. Так, 1891 рік приніс «іго» єпископа Балтського і вікарія Подільської єпархії (1891–1895) Миколи (*в миру Петро Адоратський*; *1849–†1896). Він уславився своїм «п'янством непросипним, женолюбієм неукротимим та бійкою. Бив владику усіх: і старих, і молодих з підневільного духовенства». Одного разу навіть скинув старенького 70-літнього протоієрея «з другого поверху зі сходців за те, що старий батюшка осмілився потурбувати владику тоді саме, коли у того в покоях» була «дама» [11].

Єпископ Балтський (1897–1902) Менандр (*в миру Петро Созонтєв*; *1854–†1907) не «бив і не пив, але зате так ісправно наставляв роги кам'янецьким чиновникам, що в кінці-кінців один із них публічно в архієрейськiм дворі обпалкував (*побив палкою. – А. Т.*) женолюбивого владику, аж жиди насилу врятували. Та ще й поскаржився на архієрея в Синод». Синодальний ревізор розглянув скаргу і Менандра «заточили» в бідненький Тихвинський монастир Новгородської єпархії [11].

При єпископові Подільському і Брацлавському (1896–1900) Ірінеєві (*в миру Харисим Орда*, *1837 – †1904) не тільки можна було купити парафію, але й сан ієрейський чи дияконський. «Петербургские ведомости» (1909) писали, що при архієреєві, було два фактори: Микитка, який завідував продажом місць для нових кандидатів, та «єпархіальний» Шльомка, який продавав право бути рукоположеним у той чи інший сан. Синодальна ревізія викрила «цілий механізм» збирання «шерстя й молока» з подільської пастви і духівництва. Крім того ревізія встановила, що член екзаменаційної комісії при консисторії «Шльомка, брав за посвячення в попи по тисячі карб., й більше, в диякони – по 300 карб, і ділився з комісією і третьою інстанцією». Таким чином, у священники на Поділлі «попадали люди зовсім неосвічені» і «навіть на екзамені не могли одповісти на запитання: «хто у кого був во чреві: чи кит у Іони чи Іона у кита». За підсумками роботи ревізії Синод покарав Ірінея тим, що «змістив його на біднішу Орловську кафедру» [11].

Проте крамничка єпархіального Шльомки не закрилась і він, спільно з Любимовим, новим архієрейським секретарем єпископа Подільського і Брацлавського (1900–1903) Христофора (*в миру Феодор Смирнов*; *1842–†1921), продовжував купувати й продавати ієрейські місця і сани, що дало змогу за три роки збудувати декілька домів у Кам'янці-Подільському [11].

Кожний митрополит, що засідав у Синоді, старався пристроїти на багатші кафедри своїх родичів або земляків. Так, митрополит Санкт-Петербурзький і Ладозький Антоній (*в миру Олександр Вадковський*; *1846–†1912) два роки

«держав у багатій Подолії свого земляка напівбожевільного (єротомана)» єпископа Вінницького, вікарія Подільської і Брацлавської єпархії (1903–1905) Климента (*в миру Костянтин Верниковський*; *1863–†1909) [11].

«Петербургские ведомости» описуючи безконтрольне панування «сребролюбивих владик», які «розпустили» монастирські капітали», і характеризуючи «грошолобність» єпископа Подільського і Брацлавського (1908–1914) Серафима (*в миру Сергій Голубятников*; *1856–†1921), наголошували, що він будучи настоятелем Звенигородського Саввіно-Сторожевського монастиря (1906–1908), спільно з московським митрополитом Володимиром і його вікарієм Олександром, «витягли останні соки» з цього великого і дуже багатого монастиря і «довели його до таких злиднів, що ні на що вже зробити ремонту церковної огради». Прибувши на Поділля єпископ «забрав до рук своїх найбагатший в Подолії Шаргородський монастир», а ченців змусив «вештатись з іконою св. Миколи Чудотворця» по єпархії і «збирати гроші на прогодування владики та його сім'ї» [11].

Охарактеризувавши деяких подільських владик, «Петербургские ведомости» стверджували, що тільки завдяки їх «тлетворному» впливу, на Поділля шириться штундизм і католицизм, оскільки вони мало впливають на паству. На ієреїв часто «настановлялись архієрейські лакеї, архієрейські послушники з нижчою або і без всякої освіти, часом за те тільки, що ті замовчували архієрейські гріхи, поставляли владикам матеріал «для плотського озлоблення». В архієрейських домах розпуста приймала «витончений характер» і як тільки смеркалось, ченці і послушники втікали з монастиря на ніч у «всякі злочні місця». Тобто монастирі при таких владиках ставали «кооперативними богадільнями, де на свої молитви монахи долучали доходи з кружки, з всіляких благих даяній». Духовне зубожіння, пияцтво і розпуста ченців широко культивувались у багатьох монастирях Поділля [11].

Таким чином, Віктор Піснячевський у своїй праці подав інший «моральний тип» російських православних священнослужителів, яких Російська православна церква прислала на Поділля, ніж подільські священники П. Вікул, П. Орловський, Є. Сіцинський, М. Яворовський та В. Якубович, а також своє бачення їхнього духовного життя на теренах Подільського краю наприкінці ХІХ–на початку ХХ ст.

Список використаних джерел та літератури

1. Труды Подольского епархиального историко-статистического комитета / под. ред. Н. И. Яворовского, Е. И. Сицинского. Каменец-Подольский: Тип. Под. губ. правления, 1897. Вып. 8. 753 с.: 15 фотопортр.
2. Викул Павел. Столетие учреждения православной епархии в Подолии: 1795–1895. Вильна: Тип. А. Г. Сыркина, 1895. 48 с.

3. Грушевський Михайло. [Рецензія]. Подольские архипастыри. *Записки НТШ* (Львів). 1896. Т. XIV. Кн. 6. С. 20–23 (Бібліографія). Рец. на кн.: К столетию учреждения Подольской епархии. Каменец, 1895, 194 с.

4. Сецинский Е. Архипастыри и губернаторы Подолии за истекшее столетие 1793–1893 гг. *Подольские епархиальные ведомости*. 1893. № 16. С. 267–273.

5. [Рецензія]. *Записки НТШ* (Львів). 1897. Т. 25. С. 47–50. Рец. на: Труды Подольского епархиального историко-статистического комитета, вып. 8-й, Каменец-Подольск.

6. Піснячевський Віктор. *Вікіпедія*. URL: https://uk.wikipedia.org/wiki/Піснячевський_Віктор (дата звернення: 08.08.2023). Назва з екрану.

7. Помер Віктор Піснячевський, визначний український журналіст і видавець. *Свобода* (Джерсі-Сіті). 1933. Ч. 257. 4 листопада. С. 1.

8. Смерть великого українського видавця-журналіста. †Віктор Піснячевський. *Діло* (Львів). 1933. № 276. 20 жовтня. С. 5.

9. Кедрин І. Часопис, видавець та редактор. Жмут споминів і рефлексій. *Діло* (Львів). 1938. № 9. 14 січня. С. 3.

10. Мг. «Гроза міністрів». Пам'яті В. О. Піснячевського. *Діло* (Львів). 1933. № 281. 25 жовтня. С. 2.

11. Горленко Андрій. [Піснячевський Віктор]. Думи і мрії. IV. Чорна хмара. *Рада* (Київ). 1909. № 155. 10 юля (23 липня). С. 1.

УДК 378.093:94:378.4(477.43)

Хоптяр Юрій, кандидат історичних наук, доцент, доцент кафедри археології, спеціальних історичних та правознавчих дисциплін Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка;

Хоптяр Андрій, кандидат історичних наук, старший викладач кафедри туризму та готельно-ресторанного господарства Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка

КАФЕДРА «АРХЕОЛОГІЇ, СПЕЦІАЛЬНИХ ІСТОРИЧНИХ ТА ПРАВОЗНАВЧИХ ДИСЦИПЛІН» К-ПНУ ІМЕНІ ІВАНА ОГІЄНКА В ОРГАНІЗАЦІЇ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ АРХЕОЛОГІЧНИХ ДОСЛІДЖЕНЬ НА ПОДІЛЛІ (КІНЕЦЬ 1969–1970-Х РР.).

Анотація. У статті розглядається діяльність викладачів кафедри у вказаний період пов'язаних з організацією археологічних досліджень студентів історичного факультету К-ПДП. Визначаються етапи становлення кафедри

та її завідувачів. До того ж подано перебіг подій відносно транспортного забезпечення експедицій, а також вказані археологічні артефакти знайдені в процесі розкопок.

Ключові слова: артефакти, археологічна конференція, археологічні пам'ятки, археологічні розкопки, дослідження, історичний факультет, науковці, студенти.

Після проголошення незалежності досить актуальним для України стало питання реформування успадкованої системи освіти і утворення національної вищої школи, яка мала стати локомотивом формування нової української інтелігенції. У вказаний період національне відродження призвело до відновлення в нових історичних умовах пам'яток вищої освіти в Києві, Острозі, Кам'янці-Подільському, де нині діють національні університети. Літопис Кам'янець-Подільського національного університету та його підрозділів – цікавий, змістовний і водночас мало розроблений сюжет, який є складовою частиною історії освітнього поступу українського народу і викликає зацікавлення з боку наукової і освітянської громадськості, підростаючого покоління українців.

Протягом багатьох років наполегливої праці кафедра, яка була утворена ще у 1930 р., завдяки своєму науково-педагогічному потенціалу трансформувалася у «кузню» наукових кадрів. Через ухвалу планів-перспектив, обґрунтувань тез майбутніх дисертацій, наукових звітів про проходження курсів підвищення кваліфікації, надання рецензій та рекомендацій пройшла ціла плеяда випускників, майбутніх відомих науковців. Серед них доктори історичних наук Л. В. Баженов, С. Е. Баженова, О. П. Григоренко, О. М. Завальнюк, В. В. Марчук, В. С. Лозовий, В. С. Степанков, Ю. В. Телячий, О. М. Федьков, А. Г. Філінюк; кандидати історичних наук – М. І. Алещенко, О. Л. Баженов, В. Г. Байдич, А. Л. Глушковецький, А. А. Лубчинський, В. В. Малий, М. Б. Петров, І. В. Рибак, І. В. Сесак, А. Ю. Хоптяр, Ю. А. Хоптяр і інші [1, с.4].

Сьогодні ми можемо визначити етапи становлення кафедри та зміни її керівників та назви:

1. Кафедра історії – 1930-1952 рр. (крім 1941-1944 рр.);
2. Кафедра історії народів Росії – 1952-1956 рр. (завідувач І. С. Зеленюк);
3. Кафедра історії – 1956-1968 рр. (з 1962 р. завідувач Л. А. Коваленко);
4. Кафедра історії СРСР і УРСР – 1969-1991 рр. (завідувач І. С. Винокур);
5. Кафедра історії країн Східної Європи та археології – 1991–2003 рр. (завідувач І. С. Винокур);
6. Кафедра історії народів Росії та археології – 2003–2014 рр. (завідувачі: І. С. Винокур, І. В. Рибак з 2005 р.);

7. Кафедра «Архівознавство, спеціальних історичних та правознавчих дисциплін» – 2014–2022 рр. (завідувачі: І. В. Рибак, О. М. Федьков з 2017 р.).

8. Кафедра «Археології, спеціальних історичних та правознавчих дисциплін» – з 2022 р. (завідувач: О. М. Федьков) [1, с. 77–78].

У зв'язку з відновленням роботи історичного факультету у 1968 р. кафедра історії зазнала чергової реорганізації і на її базі у листопаді 1969 р. утворилося одразу дві: історії СРСР і УРСР (завідувач – І. С. Винокур) і загальної історії (завідувач – Л. А. Коваленко) [2, арк. 42]. На кафедрі історії СРСР і УРСР на той час працювали викладачі: доценти І. С. Винокур (в інституті з 1963 р.) [3, с. 71], О. Д. Степенко (з 1957 р.) [3, с. 440], Ю. М. Тарасов (з 1969 р.) [3, с. 474], П. Ф. Щербина (з вересня 1949 р.) [3, с. 542], асистенти М. Ф. Довгань (з 1968 р.) [4, с. 20], Б. М. Кушнір (з 1965 р.) [3, с. 266], В. А. Радіоненко (з 1967 р.) [4, с. 20], старший лаборант А. Ф. Гуцал (з 1969 р.) [5, арк. 1]. На посаді завідувача І. С. Винокур працював до липня 2005 р. (36 років) [3, с. 67–78]. Секретарем кафедри тоді обрали Б. М. Кушніра [5, арк. 1–2], який з травня 1970 р. здійснював загальне керівництво педагогічною практикою студентів історичного факультету [5, арк. 29]. З серпня 1971 р. обов'язки секретаря кафедри виконував А. Ф. Гуцал, і тоді ж кафедра розширилась, ще на одну посаду ст. лаборанта, на яку призначили Бабій Л. Ф. (працювала лише один рік) [6, арк. 1–3]. Пізніше секретарями кафедри були: В. А. Радіоненко (з жовтня 1975–червень 1977), М. Б. Петров (з серпня 1977 р. по листопад 1983 р.), В. Ф. Мегей (з листопада 1983 р. по березень 1984 р.), Ф. І. Коваленко (з березня 1984 р. по 14 лютого 2002 р.), С. М. Костюк (з 14 лютого 2002 р. по 1 лютого 2003 р.), В. Ф. Неборак (з 1 лютого 2003 р. по 1 квітня 2022 р.), Т. В. Школова (з 1 квітня 2022 р.).

За більш як 90-ти річну історію кафедри (з перервами), що була заснована, як відомо, у 1930 р. проглядається значний внесок її викладачів у археологічну науку. На кафедрі було утворено спочатку археологічний кабінет, а пізніше, з 1 жовтня 1971 р. – лабораторію [7, арк. 23], в яких накопичувалися, оброблялися, зберігалися і експонувалися знахідки щорічних археологічних експедицій. Ось і в 1969 р. працювала така експедиція, підсумки якої розглядалися 23 жовтня на засіданні кафедри. Зокрема, із звіту випливає, що археологічна експедиція і практика показали, як студенти I–III курсів оволодівають практичними навичками польового археологічного дослідження, а в процесі проведення експедиції 1969 р. відкриті нові ранньослов'янські поселення I тис. н.е. в районі літописного м. Бакота що на Дністрі (житлово-господарські комплекси VI–VIII ст.) [5, арк. 3].

Розкопки потребували певного забезпечення і перш за все транспортно. У 1960-х рр. у розпорядженні ректорату педінституту був автомобіль-амфібія «Ford-GPA». Такі автомобілі виготовлялися на американських заводах «Ford» ще

у 1942-1943 рр. і потрапили до СРСР за договором про ленд-ліз. За однією із версій, амфібія, в період Другої світової війни (1939-1945) затонула під час переправи в р. Дністер, Пізніше автомобіль вдалося витягти. Далі якимось чином машина потрапила до гаражів педінституту по вул. Ленінградській (тепер Лесі Українки № 52). Ще ректор І. С. Зеленьок (1909–1966) віддав своїм розпорядженням амфібію для обслуговування потреб археологічних експедицій. Зношений «Ford-GPA» потребував постійного ремонту, а запчастин для цієї моделі іномарки не було, що утруднювало її експлуатацію [10, с. 39].

Про виробництво цієї техніки також відомо, що влітку 1941 р. Міністерство оборони США (Пентагон) спочатку віддало автомобільній фірмі «Marmon-Herrington» реалізувати проект легкого плаваючого автомобіля-розвідника. Інженери вказаної фірми взяли за основу нової конструкції уже відомий «Willys MB», а плаваючий корпус для нього попросили створити корабелів, що будували океанські яхти. У той же час подібний автомобіль взялась конструювати фірма «FORD» і досягла більших успіхів: амфібія вийшла на 100 кг. легшою ніж у «Marmon». Від так державне замовлення віддали на «FORD», де компанія зобов'язалася випустити 7 тис. автомобілів-амфібій. Крім «FORD» такі амфібії виготовляти компанії «Willys» та «BANTAM». Всього виготовлено 12 787 автомобілів-амфібій.

Розвідувальна машина отримала назву «Ford-GPA», де букви «GP» означали «Джип», а «А» – амфібія. Однак перший досвід застосування цих легких амфібій виявив у них чимало недоліків: на машинах не було внутрішніх перегородок та поплавків і при наявності хвиль на воді вони могли швидко набирати забортну воду... Були відсутні системи зниження тиску у колесах, що погіршувало виїзд на беріг, тому машина виявилася дуже повільною. Подібні, але покращені, конструктивні особливості були використані в більш великих і успішних вантажівках-амфібіях серії DUKW [8].

Тим не менше машина-амфібія потрапила до переліку союзницької допомоги по ленд-лізу. Чверть усіх цих машин – 3 200 отримав СРСР, де фронтові водіїв високо оцінили амфібію, як власне і інші американські автомобілі (Studebakker, GMC, DODGE). На наших річках не було хвиль, тому не високі борти амфібії легко борознили водну поверхню. До того ж нашим військовим не було з чим порівнювати, оскільки подібна техніка в Робітничо-селянській Червоній армії (РСЧА) була просто відсутня. Дуже потребували амфібію розвідники, сапери та зв'язківці, які «віддавали» за одну таку машину три «Willys». Із амфібій у РСЧА сформували одинадцять окремих розвідувальних моторизованих батальйонів особливого призначення. Амфібія брала на борт п'ять бійців, або 300 кг. вантажу, при потужності двигуна у 60 к.с. [9].

Отож для покращення роботи археологічної експедиції, перед ректоратом, рішенням кафедри від 22 жовтня 1970 р., піднімалося питання про виділення для експедиції постійного автотранспорту [5, арк. 39-40].

Незабаром не новий, точніше «списаний», автомобіль для розкопок вдасться І. С. Винокуру отримати в одній із військових частин м. Львів. Ним виявиться військовий автомобіль ГАЗ-69 (державний номер 59-53 ХМЖ) [10, с.40], який дістав від студентів лагідне псевдо «Анфіса».

ГАЗ-69 – автомобіль підвищеної прохідності, виготовлявся у 1953–1956 рр. Горьківським, а у 1956-1973 рр. Ульяновським автомобільними заводами. До 1975 р. випускався також у Румунії. В народі цей автомобіль називали «Козлік» або «Газік».

З самого початку машина випускалась у двох модифікаціях. Перша модифікація ГАЗ-69 була з дводверним восьмимісним кузовом. Виробництво розпочалося у 1953 р. на Горьковському автозаводі, причому, ці всюдиходи (від грудня 1954 р.), паралельно збирав і Ульяновський автозавод. Повністю на випуск ГАЗ-69 і його модифікації ГАЗ-69А з вузлів власного виробництва УАЗ перейшов після 1956 р. Горьківський завод від середини 1955 р. став виготовляти М-72 – другу модифікацію, оригінальну машину, що поєднує шасі ГАЗ-69 з кузовом «Победи». Ця машина сходила з конвеєра до 1958 р. Крім того, на агрегатах ГАЗ-69 завод попутно збирав амфібію ГАЗ-46 (Намагалися копіювати «Ford-GPA» – Ю. Х.). З часом виробництво «шістдесят дев'ятих» було повністю передано до Ульяновська – на завод, який раніше збирав вантажівки ГАЗ-ММ (народна назва «полуторки») [11].

Не нову машину ГАЗ-69 доволі часто доводилося ремонтувати, про що доповідав А.Ф.Гуцал на березневому засіданні кафедри 1972 р. [6, арк. 42]. В планах археологічної експедиції на 1974 р. також знаходився пункт про необхідність ремонту експедиційного автомобіля, а А. Ф. Гуцал призначався відповідальним за його виконання [12, арк. 12]. Перманентний процес ремонту автомобіля, відбито в протоколі засідання кафедри і за квітень 1977 р. [13, арк. 36]. Ситуацію з технічним станом автомобіля вдалося покращити після капітального ремонту у 1978 р. на одному із авторемонтних заводів м. Київ (район Дарниці) [10, с. 41].

Кафедра «Архівознавства, спеціальних історичних та правознавчих дисциплін» неодноразово виборювала першість серед більш ніж 40 кафедр нашого університету, у той же час, попри вагомий здобутки, колектив кафедри не зупиняється на досягнутому і впевнено крокує у майбутнє.

Список використанх джерел та літератури

1. Хоптяр Ю.А. Кафедра архівознавства, спеціальних історичних та правознавчих дисциплін К-ПНУ імені Івана Огієнка: становлення, здобутки, перспективи (30-ті рр. ХХ–початок ХХІ ст.) : наукове видання (до 100-річчя утворення К-ПНУ імені Івана Огієнка). Кам'янець-Подільський національний університет імені Івана Огієнка. Кам'янець-Подільський, 2018. 312 с.
2. Державний архів Хмельницької області. Ф. Р-302. Оп. 1. Спр.229. Арк. 42.
3. Кам'янець-Подільський державний університет в особах. Кам'янець-Подільський: Оіюм, 2003. Т.1. 796 с.
4. Копилов С., Газін В. Історичний факультет Кам'янець-Подільського національного університету. Кам'янець-Подільський: Аксіома, 2008. 76 с.
5. Державний архів Хмельницької області. Ф.Р-302. Оп. 1. Спр. 5. Арк. 1–7, 9, 29, 35–38, 39–40, 60–62.
6. Державний архів Хмельницької області. Ф. Р-302. Оп. 1. Спр. 79. Арк. 1, 2, 3, 6, 33, 42.
7. Державний архів Хмельницької області. Ф.Р-302. Оп.1. Спр. 575. Арк. 5, 6, 8, 23, 41.
8. URL: https://uk.wikipedia.org/wiki/Ford_GPA.
9. URL: <https://www.youtube.com/watch?v=JZ47YVvstYY&t=4s>.
10. Іон Винокур: подвижництво в освіті і науці: науково-документальне та бібліографічне видання / Кам'янець-Подільський національний університет імені Івана Огієнка, Наукова бібліотека, Кафедра історії народів Росії і спеціальних історичних дисциплін; [укл.: О.М.Завальнюк, В.С.Прокопчук, О.Б.Комарніцький]. Кам'янець-Подільський: Аксіома, 2010. 228 с.
11. URL: <https://uk.wikipedia.org/wiki/%D0%93%D0%90%D0%97-69>.
12. Державний архів Хмельницької області. Ф.Р-302. Оп. 1. Спр. 228. Арк. 12.
13. Державний архів Хмельницької області. Ф.Р-302. Оп. 1. Спр. 333. Арк. 36.

Розділ 3. Регіональні суспільно-політичні, соціально-економічні та культурно-освітні процеси

УДК 377.36.091(477.73-21)»197/198»

Комарніцька Людмила, кандидат філологічних наук, доцент кафедри інклюзивної освіти, реабілітації та гуманітарних наук, вчений секретар НРЗВО «Кам'янець-Подільський державний інститут»

ГУРТКОВА РОБОТА УЧНІВ КАМ'ЯНЕЦЬ-ПОДІЛЬСЬКОГО ПЛАНОВО-ЕКОНОМІЧНОГО ТЕХНІКУМУ-ІНТЕРНАТУ (70-80-ті рр. ХХ ст.)

***Анотація.** У статті характеризується гурткова робота учнів Кам'янець-Подільського планово-економічного технікуму-інтернату 70-80-ті рр. ХХ ст. Авторка доводить, що поступово кількість учнів, які були охоплені гуртками, зростала. Найбільш активно працювали фізичний, математичний, історико-краєзнавчий гуртки, а також гуртки економіки побутового обслуговування, сільськогосподарського виробництва, механізації обліку. Йдеться про те, що періодично відбувалися науково-теоретичні конференції, тематика яких переважно мала комуністичне ідеологічне спрямування, а кращі роботи учнів надсилалися на конкурси творчих робіт на суспільно-політичну тематику.*

***Ключові слова:** технікум-інтернат, учні, гуртки, заняття, конференція, конкурс.*

Медико-педагогічна, професійна та соціальна реабілітація осіб із інвалідністю є складовою частиною спеціальної освіти. Нині у нашій державі функціонують спеціальні заклади освіти (дошкільної, повної загальної середньої, позашкільної, професійно-технічної, фахової передвищої, вищої освіти), які забезпечують рівні права та можливості осіб з інвалідністю у здобутті певного рівня освіти. Діяльність цих закладів освіти базується, в першу чергу, на принципах недискримінації, врахування багатоманітності людини, ефективного залучення та включення її до освітнього процесу. В пріоритетах спеціальних закладів професійно-технічної, фахової передвищої, вищої освіти – професійне навчання молодих людей з інвалідністю, яке, з одного боку, сприяє їхньому самозабезпеченню та матеріальній незалежності, з іншого – є потужним засобом самоствердження особистості. Один з таких закладів постав на початку 70-х рр.

минулого століття на теренах Поділля у славному історичному місті Кам'янець-Подільський.

4 червня 1971 р. відповідно до наказу Міністерства соціального забезпечення УРСР за №56 було започатковано Кам'янець-Подільський планово-економічний технікум-інтернат [1]. Одним із ініціаторів створення цього закладу освіти став двічі Герой Радянського Союзу, генерал-майор, командир Чернігівсько-Волинського партизанського з'єднання О. Федоров, який з травня 1957 р. по квітень 1979 р. очолював Міністерство соціального забезпечення УРСР [2]. Кам'янець-Подільський планово-економічний технікум-інтернат до 2012 р. перебував у підпорядкуванні цього міністерства. Технікум мав здійснювати підготовку молодших спеціалістів економічного профілю для промислового і сільськогосподарського виробництва України з числа молодих людей з інвалідністю [3, с. 4, 12].

Упродовж 70-80-х рр. ХХ ст. технікум-інтернат працював в умовах компартійного режиму, що, звісно, не могло не позначитися на його діяльності. Керівництво закладу проводило роботу щодо формування викладацького контингенту, ідеологічно прихильного до влади, у зв'язку з чим зверталася увага на ріст у їхньому середовищі партійного прошарку. Їх зобов'язували самостійно вивчати твори класиків марксизму-ленінізму, матеріали пленумів ЦК КПРС, партійних з'їздів. Звісно, серед пріоритетів було і покращення якості викладання, зростання досвіду та професійного рівня викладачів. Частина з них мали значний досвід роботи на виробництві, завдяки чому вони могли вміло поєднувати на заняттях теорію та практику і навчати учнів на реальних прикладах з професійної діяльності. Навчальна робота перебувала під домінуючим ідеологічним впливом правлячої партії, політика якої диктувалася необхідністю побудови ідеологічно спрямованого освітнього процесу. Через це особлива увага приділялася викладанню суспільно-політичних дисциплін, які визначалися як один із найважливіших шляхів ідейного виховання молоді. Особливий акцент робився на витриманість навчальних планів і програм у комуністичному дусі, наповненню їх необхідним змістом освітньої, методичної та виховної роботи. Водночас, суттєвим недоліком планів була їхня нестабільність. У тогочасному тоталітарному суспільстві особлива увага зверталася на політехнічну підготовку учнів [4, с. 93-94].

Вищезазначені складові мали безпосередній вплив на дослідну і пошукову роботу учнів. Основною формою діяльності молоді була робота в гуртках, на заняттях у яких були присутні елементи науково-дослідної роботи. У 1977–1978 н.р. працювали 8 предметних гуртків, у тому числі, із загальноосвітніх дисциплін – 3, суспільних предметів – 2, спеціальних предметів – 3 [5, арк. 46]. З 1982–1983 н.р. щорічно функціонували 10 предметних гуртків [6, арк. 28].

Поступово кількість учнів, які були охоплені гуртковою роботою, зростала. У 1975–1976 н.р. у гуртках займалися 189 учнів (56% від загальної кількості учнів), у 1976–1977 н.р. – відповідно 216 і 66%, у 1977–1978 н.р. – 276 і 83% [5, арк. 26], у 1978–1979 н.р. – 281 і 85%, у 1979–1980 н.р. – 283 і 87% [7, арк. 42], у 1980–1981 н.р. – 285 і 87%, у 1981–1982 н.р. – 280 і 90%, у 1982–1983 н.р. – 286 і 95% [6, арк. 41], у 1983–1984 н.р. – 274 і 93,5%, у 1984–1985 н.р. – 263 і 95,6%, у 1985–1986 н.р. – 256 і 85,2% [8, арк. 45], у 1986–1987 н.р. – 304 і 94,9%, у 1987–1988 н.р. – 286 і 91% [9, арк. 38], у 1988–1989 н.р. – 281 і 96,2%, у 1989–1990 н.р. – 286 і 94% [10, арк. 22], у 1986 р. – 256 учнів [11, арк. 32].

Одним із найбільш активних був фізичний гурток (керівниця гуртка Р. Олійник), у складі якого працювали дві секції – «Юний фотограф» і «Юний технік». Члени фотогуртка навчалися користуватися фотоапаратом, фотообладнанням, виготовляли фотографії, фотоальбоми, випускали фотогазету. Силами членів гуртка було виготовлено близько 300 фото для серії альбомів «Облікові машини», «Три роки однією сім'єю» (поповнювався фотографіями з життя і діяльності учнівського колективу). Секція «Юний технік» готувала кінодемонстраторів груп, проводила вечори, присвячені Дню космонавтики. Активісти гуртка були постійними помічниками викладача фізики у ремонті приладів, виготовлені таблиць, підготовці та проведенні лабораторних робіт. На заняттях гуртка заслуховували реферати про науково-технічний прогрес в СРСР, учнів постійно знайомили з новинками науки і техніки (наприклад, у 1975–1976 н.р. у гуртку було 30 учнів, з якими провели 8 занять) [12, арк. 28]. Крім того, у 1972–1973 н.р. учень Твердун організував групу радіолюбителів, керував роботою радіовузла [13, арк. 20].

Працював математичний гурток. У 1973–1974 н.р. він охоплював 38 учнів (керівник А. Волкова). Основне завдання гуртка полягало у розширенні світогляду учнів з математики, розвитку логічного мислення шляхом розв'язання завдань на міркування і підвищеної складності. Того року у гуртку організували і провели 8 занять, підготували вечір «КВК-74» [14, арк. 16]. У 1974–1975 н.р. відбулося 10 занять гуртка і математичний вечір, а також вечір, присвячений 125-річчю з дня народження С. Ковалевської. Захід було проведено в формі КВК з використанням технічних засобів. На заняттях обговорили низку питань, зокрема «Російські рахівниці і їх походження», «Раціональні способи обчислень», розв'язували задачі з алгебри і геометрії логічного змісту і підвищеної складності, задачі на доведення, практичного змісту, провели конкурс «Кращий рахівник», до якого залучили і членів гуртка техніки обчислень. Також було підготовлено і заслухано доповіді і реферати: «Вирішення тригонометричних рівнянь», «Ділимість чисел і рішення задач на ділимість», «Різні доведення теореми Піфагора», «С. В. Ковалевська – перша російська жінка-математик»,

«Радянські математики у роки Великої Вітчизняної війни», «Вчителі математики – ветерани Великої Вітчизняної війни», «Відомі жінки-математики» [15, арк. 17–18]. У 1975–1976 н.р. було організовано зустріч гуртківців з викладачем педінституту Н. Дударем, який розповів про застосування ЕОМ. У тому ж році учасники гуртка провели вечір «Математика навколо нас», на якому учні виступили з доповідями про широке застосування математики в усіх галузях народного господарства. Гуртківцям вдалося виготовити наочні посібники: таблиці, модель до теми «Комбінаторика» [12, арк. 28]. Математичний гурток мав своє періодичне видання – математичну газету «У світі чисел» [13, арк. 21].

З 1974–1975 н.р. діяв гурток економіки побутового обслуговування. До нього входили учні III курсу. Упродовж навчального року було проведено 6 занять гуртка, на яких учні виступали з тематичними рефератами, зокрема «Технічний прогрес у побутовому обслуговуванні», «Науково-дослідна системи побутового обслуговування» і т.д., заслухали лекцію «Розвиток служби побуту у новій п'ятиріччі». Силами гуртківців було виготовлено таблиці і методичні вказівки з проходження виробничої практики [15, арк. 23].

Гурток економіки сільськогосподарського виробництва охоплював гуртковою роботою учнів III курсу. Члени гуртка виконували заходи, які сприяли розширенню і покращенню знань з дисципліни «Економіка, організація і планування сільськогосподарського виробництва». Гуртківці поповнили кабінет таблицями, організували і провели вечір зустрічі з ветеранами колгоспного будівництва [15, арк. 23–24].

Працював гурток механізації обліку. У 1972–1973 н.р. гуртківці відвідали сільськогосподарський інститут, де могли розширити свої знання з тем, присвяченим машинам, яких у наявності у технікумі не було. У гуртку організували роботу ланки «умільців», які допомагали викладачу ремонтувати зіпсовані машини [13, арк. 20]. У 1974–1975 н.р. члени гуртка «Техніка обчислень і механічний облік» провели 25 занять, у ході яких гуртківцям прочитали ряд лекцій: «Машина – лікар», «ЕВМ – перекладач» та інші. Періодично випускали газету «Швидше думки» [15, арк. 24].

Викладачка історії Я. Костишена керувала роботою історико-краєзнавчого гуртка, метою якого було вивчення краєзнавчого матеріалу, пов'язаного з історією та економікою міста і області. У 1972–1973 н.р. у складі гуртка працювали 32 особи, переважно учні першого курсу. Засідання проводилися один раз на місяць [13, арк. 18]. У 1974–1975 н.р. у гуртку працювали 22 члени [15, арк. 13].

Щодо наукових конференцій, то їх відбувалося обмаль, тематика яких значною мірою мала комуністичне ідеологічне спрямування. Наприклад, у 1971–1972 н.р. циклова комісія гуманітарних дисциплін провела теоретичну

конференцію на тему «Союз Радянських Соціалістичних Республік славімо» [16, арк. 7]. У 1972–1973 н.р. відбулася учнівська наукова конференція на тему «Основні напрямки економічної політики партії на сучасному етапі», на якій з доповідями виступили 5 учнів [13, арк. 19]. Загалом, у тому році були проведені 5 теоретичних конференцій на теми: «Соціально-економічний розвиток радянських республік за роки радянської влади», «Історія радянської Вірменії» і т.д. [13, арк. 21, 23], у 1973–1974 н.р. – 3 конференції («КПРС – розум, честь і совість нашої епохи» тощо) [14, арк. 31, 33], у 1974–1975 н.р. – 3 (конференція, присвячена 70-річчю Першої російської революції) [15, арк. 36-38], у 1975–1976 н.р. – 4. Того року було проведено теоретичну конференцію за матеріалами грудневого пленуму ЦК КПРС і сесії Верховної Ради четвертого скликання, а також теоретичну конференцію на тему «Десята п'ятирічка – велика програма боротьби за комунізм» [12, арк. 42–43]. У 1977–1978 н.р. відбулася теоретична конференція, присвячена міжнародному дню учнів, яку провели викладачі іноземної мови Л. Кирилюк та К. Іващенко [17, арк. 42], у 1982–1983 н.р. – науково-теоретична конференція «Вічно живе вчення» (до 100-річчя з дня смерті Карла Маркса) і «II з'їзд РСДРП – початок нового етапу в розвитку російського і міжнародного робочого руху» (до 80-річчя II з'їзду РСДРП) [6, арк. 12], тематичний вечір «В єдиний сім'ї народів-братів», а також тематичний вечір, присвячений 40-річчю Сталінградської битви [6, арк. 13]. У 1985-1986 навчальному році організовано науково-практичну конференцію «Рішення XXVII з'їзду КПРС – творчий внесок у скарбницю марксизму-ленінізму», «В. І. Ленін про релігію» [8, арк. 6, 10].

Частина учнів брали участь у конкурсах творчих робіт на суспільно-політичну тематику, які розглядалися як одна із форм «поглиблення і закріплення учнями знань марксистсько-ленінської теорії». Підготовка рефератів на ту чи іншу соціально-політичну і світоглядну тему передбачала вивчення творів К. Маркса, Ф. Енгельса, В. Леніна, документів КПРС, праць членів Політбюро ЦК КПРС, додаткової літератури, аналіз існуючих точок зору вчених, що ґрунтувалися на особистому баченні тієї чи іншої проблеми [6, арк. 11]. Зокрема, у 1988 р. участь у конкурсі брали 159 учнів технікуму із 314. На заключному турі конкурсу, який проходив у березні 1988 р. у Хмельницькому, однією з кращих робіт визнано роботу «Народно-демократична партія Афганістану – організатор революційної боротьби і будівничої діяльності афганського народу» (автор – учениця 21 групи І. Кубова; науковий керівник – викладач С. Тищенко) [18, арк. 809].

Таким чином, одним із напрямків діяльності учнівської молоді Кам'янець-Подільського планово-економічного технікуму-інтернату була робота в гуртках, на заняттях яких практикували елементи науково-дослідної роботи. Поступово

кількість учнів, які були охоплені гуртковою роботою, зростала. Найбільш активно працювали фізичний, математичний, історико-краєзнавчий гуртки, а також гуртки економіки побутового обслуговування, сільськогосподарського виробництва, механізації обліку. Періодично відбувалися науково-теоретичні конференції, тематика яких переважно мала комуністичне ідеологічне спрямування. Кращі роботи учнів надсилалися на конкурси творчих робіт на суспільно-політичну тематику.

Список використаних джерел та літератури

1. Заболотна Т. В. Федоров Олексій Федорович. *Енциклопедія історії України : у 10 т. / редкол.: В. А. Смолій (голова) та ін. ; Інститут історії України НАН України. Київ: Наук. думка, 2013. Т. 10: Т–Я. С. 278.*

2. КППЕТІ. URL: https://ua.kursoviks.com.ua/vnz-hmelnyckoi-oblasti-spysok/article_post/19-kam-yanets-podilskiy-planovo-yekonomichniy-tehnikum-internat-kppeti (дата звернення: 12.02.2021).

3. Є сьогодні – буде й майбуття. Кам'янець-Подільський, 2011. URL: <https://posek.km.ua/wp-content/uploads/2020/10/40-rokiv-koledzhu.pdf> (дата звернення: 17.01.2021).

4. Тріпак М. М., Комарніцький О. Б., Скрипник А. Ю., Комарніцька Л. М., Боровисюк Т. В. Віхи зростання: технікум-інтернат, коледж, інститут (1971-2021 рр.): монографія / за заг. ред. О. Б. Комарніцького. Кам'янець-Подільський: ВПЦ Західноукр. нац. ун-ту «Економічна думка», 2021. 464 с.

5. Державний архів Хмельницької області (далі – Держархів Хмельницької обл.). Ф. Р. 6355. Оп. 1. Спр. 127.

6. Держархів Хмельницької обл. Ф. Р. 6355. Оп. 1. Спр. 227.

7. Держархів Хмельницької обл. Ф. Р. 6355. Оп. 1. Спр. 156.

8. Держархів Хмельницької обл. Ф. Р. 6355. Оп. 2. Спр. 50.

9. Держархів Хмельницької обл. Ф. Р. 6355. Оп. 1. Спр. 103.

10. Держархів Хмельницької обл. Ф. Р. 6355. Оп. 1. Спр. 126.

11. Держархів Хмельницької обл. Ф. Р. 6355. Оп. 1. Спр. 50.

12. Держархів Хмельницької обл. Ф. Р. 6355. Оп. 1. Спр. 58.

13. Держархів Хмельницької обл. Ф. Р. 6355. Оп. 1. Спр. 12.

14. Держархів Хмельницької обл. Ф. Р. 6355. Оп. 1. Спр. 25.

15. Держархів Хмельницької обл. Ф. Р. 6355. Оп. 1. Спр. 40.

16. Держархів Хмельницької обл. Ф. Р. 6355. Оп. 1. Спр. 5.

17. Держархів Хмельницької обл. Ф. Р. 6355. Оп. 1. Спр. 97.

18. Держархів Хмельницької обл. Ф. Р. 6355. Оп. 2. Спр. 103.

Комарницький Олександр, академік НАНВО України, доктор історичних наук, професор, професор кафедри історії України Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка, заступник голови Хмельницької обласної організації НСКУ

ПЕДАГОГІЧНИЙ ІНСТИТУТ У ПРОСКУРОВІ: НЕРЕАЛІЗОВАНИЙ ПРОЕКТ

Анотація. У статті йдеться про дві спроби Кам'янець-Подільської обласної ради депутатів трудящих і бюро Кам'янець-Подільського обкому КПУ створити в обласному центрі – Проскурові (Хмельницькому), педагогічний інститут. Зазначається, що відповідні клопотання були надіслані профільним республіканським міністерствам, які підтримали ініціативу, і вона розглядалася на рівні уряду. Однак, через непослідовність та недалекоглядність місцевих органів влади обидві спроби виявилися безрезультатними.

Ключові слова: Проскурів, педагогічний інститут, приміщення, Міністерство, постанова.

Період вітчизняної історії, тісно пов'язаний з ім'ям М. С. Хрущова, часто називають «великим десятиліттям». Проведені у ці роки перетворення охоплювали не лише сфери політики та економіки, але й культуру, науку, освіту та інші галузі духовного життя суспільства.

Численних реорганізацій зазнала система вищої педагогічної освіти. Перехід до політехнічного навчання у середній школі вимагав від органів народної освіти значного підвищення рівня підготовки вчителів. Система підготовки вчительських кадрів, що раніше існувала, не забезпечувала такої підготовки. Запровадження загальної семирічної освіти вимагало створення значної кількості педагогічних та учительських інститутів, які, однак, часто не мали належної навчально-матеріальної бази та відповідних науково-педагогічних кадрів. Опрацьовуючи документи фонду Кабінету Міністрів України (Ф. 2) Центрального державного архіву вищих органів влади і управління України, ми натрапили на документи, у яких йдеться про спроби започаткувати педінститут в обласному центрі – Проскурові (Хмельницькому). Органи місцевої влади обіцяли створити для майбутнього вишу пристойну навчально-матеріальну базу.

Отож, 10 листопада 1953 р. вийшла спільна постанова №2879 виконавчого комітету Кам'янець-Подільської обласної ради депутатів трудящих і бюро

Кам'янець-Подільського обкому компартії України «Про організацію інституту у місті Проскурові». У цьому акті, який підписали голова виконкому обласної ради депутатів трудящих Н. Блятон і секретар обкому компартії України В. Бегма, було викладено такі конкретні пункти: 1. Для організації і розміщення навчального корпусу інституту, передати приміщення по вул. Старо-Бульварна, 5 з корисною площею 3850 м². 2. Під гуртожиток студентів інституту наати приміщення по вул. Карла Лібкнехта, 80-с корисною площею 306 м², а також приміщення по вул. Шевченка, 1 з корисною площею 1190 м². 3. Для розміщення професорсько-викладацького складу закріпити за інститутом приміщення по вул. Карла Маркса, 142 з корисною площею 155 м², а також 16-квартирне приміщення по вулиці Карла Лібкнехта, 53, будівництво якого завершувалося. 4. Просити Раду Міністрів УРСР і ЦК компартії України зобов'язати Міністерство культури УРСР на базі виділених приміщень у місті Проскурів організувати інститут до нового 1954–1955 навчального року, а також наказати Міністерству освіти УРСР перемістити Проскурівське педучилище фізичного виховання у Кам'янець-Подільській у приміщення, що мала надати міська рада депутатів трудящих [1, арк. 15]. Відповідно до цієї постанови було надіслано листи до Міністерств освіти і культури УРСР.

Події розвивалися достатньо швидко (беремо до уваги бюрократичність тогочасного радянського суспільства) і вже 7 грудня 1953 р. Міністр освіти УРСР Г. П. Пінчук і міністр культури УРСР К. З. Литвин надіслали Голові Ради Міністрів УРСР Д. С. Коротченку доповідну записку «Про перевід Білоцерківського педагогічного інституту іноземних мов до м. Проскурова, Проскурівського педучилища фізичного виховання до м. Кам'янець-Подільська та Черкаського педучилища до м. Біла Церква». У ній зазначалося, що виконком Кам'янець-Подільської обласної ради депутатів трудящих і Кам'янець-Подільський обком компартії України порушив клопотання про організацію у Проскурові інституту. Далі у документів чітко викладалися переваги цього проекту. Зокрема, для навчального корпусу інституту облвиконком передав свій будинок (колишнє навчальне приміщення), у якому було 34 класні кімнати. Під квартири для професорсько-викладацького складу надавався житловий будинок новобудови на 16 квартир та будинок, що звільнявся конторою «Заготзерно». Міністерство освіти УРСР і Міністерство культури УРСР підтримали клопотання облвиконкому і обкому КПУ про реалізацію і з свого боку вважали, що найбільш доцільним вирішенням питання організації в Проскурові інституту був перевід Білоцерківського педагогічного інституту іноземних мов до Проскурова на зазначену вище матеріальну базу. Перевід Білоцерківського педінституту до Проскурова диктувався такими причинами. По-перше, Білоцерківський педінститут іноземних мов мав вкрай незадовільну навчально-

матеріальну базу, яка зовсім не відповідала вимогам вищого педагогічного закладу освіти і поліпшити яку протягом найближчих років не було можливості. У навчальному приміщенні інституту було лише 12 аудиторій і кабінетів, навчалися ж в інституті 428 студентів (28 груп), заняття проводилися у дві зміни. Квартир для викладачів не було. Гуртожитком забезпечили лише 140 студентів. По-друге, у Київській та суміжних з нею областях зосереджено три інститути і три факультети іноземних мов (інститути в Києві, Житомирі, Білій Церкві, факультети – у Ніжині, Вінниці, Київському державному університеті), тоді як в Кам'янець-Подільській і західних областях України, які межували з цією областю, не було жодного педагогічного вишу такого типу. По-третє, на навчально-матеріальну базу Білоцерківського педінституту доцільно було перевести Черкаське педучилище, яке не мало свого власного приміщення, а займало декілька кімнат у будинку типографії, зовсім непридатних для навчальних потреб. Гуртожитки Черкаського педучилища варто було передати Черкаському педінституту, оскільки інститут на 1 тис. студентів мав гуртожиток лише на 200 місць [1, арк. 16–17].

У зв'язку з вище зазначеним Міністерство освіти і Міністерство культури просили Раду Міністрів УРСР звернутися до Ради Міністрів СРСР з проханням:

«1. Дозволити перевести у липні 1954 року:

а) Білоцерківський педагогічний інститут іноземних мов з м. Біла Церква Київської області до м. Проскурів Кам'янець-Подільської області на базу, що її надає Кам'янець-Подільський облвиконком, а саме будинок облвиконкому (колишнє навчальне приміщення), жилий будинок на 16 квартир та будинок, що звільняється конторою «Заготзерно».

б) Черкаське педагогічне училище з м. Черкаси Київської області до м. Біла Церква цієї ж області на навчально-матеріальну базу, яка звільняється Білоцерківським педагогічним інститутом іноземних мов у зв'язку з його переведенням до м. Проскурова. Приміщення гуртожитків Черкаського педагогічного училища передати Черкаському педагогічному інституту до 1 серпня 1954 року.

2. Для забезпечення педагогічного інституту студентськими гуртожитками дозволити перевести протягом липня 1954 року Проскурівське педагогічне училище фізичного виховання з м. Проскурова до м. Кам'янець-Подільського та зобов'язати виконком Кам'янець-Подільської обласної ради депутатів трудящих виділити до 1 травня 1954 року у м. Кам'янець-Подільському необхідну навчально-матеріальну базу для цього педагогічного училища.

3. Всі приміщення, які знаходились у користуванні Проскурівського педагогічного училища, передати до 1 серпня 1954 року інституту іноземних мов під студентські гуртожитки.

4. Виділити відповідні кошти, а також транспортні засоби для перевозки особового складу та майна вказаних навчальних закладів на нові місця розташування» [1, арк. 18–19].

Невдовзі уряд УРСР підготував проект листа на адресу Голови Ради Міністрів УРСР Г. М. Маленкова, який практично дублював вищенаведений текст [1, арк. 23–25].

Однак невдовзі обласна влада дала «задній хід». Що стало причиною відмови від проекту, який підтримали профільні республіканські міністерства, вияснити не вдалося. На проекті листа міститься резолюція Д.С. Коротченка: «В особистій розмові з тов. Блятоном голова виконкому облради категорично заперечує проти переведу Білоцерківського педінституту іноземних мов в м. Проскурів. Повідомив про це тов. Овчаренка ((Ф. Г. Овчаренко – завідувач відділу ЦК КПУ, згодом – заступник міністра освіти УРСР (1955-1957 рр.), ректор Кіровоградського державного педагогічного інституту ім. О. С. Пушкіна (1957-1978 рр.)), Пінчука, Руська (О. М. Русько – заступник міністра народної освіти УРСР). Питання вважаю вичерпанним. Всі матеріали знаходяться у Міністерстві культури. 4.I.54 року» [1, арк. 23].

Рішення голови виконкому Н. Блятона видається дивним з огляду на те, що Проскурів був єдиним обласним центром, де не було жодного закладу вищої освіти. Натомість, у районному центрі Кам'янці-Подільському (давньому адміністративному центрі Поділля) успішно функціонував педагогічний інститут, а восени 1954 р. було відновлено роботу Кам'янець-Подільського сільськогосподарського інституту. За пропозицією Міністерства вищої освіти УРСР Рада Міністрів СРСР 26 жовтня 1954 р. видала розпорядження про відновлення діяльності вишу. Аналогічна постанова Ради Міністрів УРСР та ЦК КПУ оприлюднена 30 жовтня 1954 р. [2, с. 76-77].

Невдовзі після відмови проскурівчан від проекту педінституту до Ради Міністрів УРСР і ЦК КПУ звернулися секретар Сталінського обкому КПУ Дядик і голова виконкому Сталінської облради (на жаль, прізвище у документі не вказане. – Авт.) з проханням про перевід Білоцерківського педінституту до м. Горлівки. Відділ шкіл ЦК КПУ розглянув цю пропозицію і підтримав її. Перед цим, 19 березня 1954 р., голова виконкому Горлівської міської ради М. Ушев обіцяв до 5 серпня того ж року для педінституту надати приміщення навчального корпусу на 960 місць, гуртожиток для студентів на 200 місць і 30 квартир для професорсько-викладацького складу [3, арк. 83–84]. Врешті, 9 вересня 1954 р. Білоцерківський педінститут іноземних мов перевели до Горлівки Сталінської області [4, арк. 216]. На сайті нинішнього Горлівського інституту іноземних мов зазначається: «Це була своєрідна подяка сталінської влади шахтарям за трудову звитягу. Тепер їхні діти могли вивчати іноземні мови» [5].

У 1962 р. було здійснено ще одну спробу створити педінститут в обласному центрі, тоді вже в Хмельницькому. 11 вересня 1962 р. до голови Ради Міністрів УРСР В. В. Щербицького звернувся голова виконкому Хмельницької обласної ради депутатів трудящих І. Ф. Левченко. Він зазначав, що виконком облради вдруге порушив питання про відкриття у Хмельницькому педінституту з факультетами іноземної мови та підготовки вчителів 1–4 класів. Враховуючи те, що постановою Ради Міністрів УРСР від 16 липня 1962 р. №795 «Про заходи по поліпшенню роботи шкіл-інтернатів Української РСР і більш економному витрачання коштів на їх утримання» не рекомендувалося розміщення шкіл-інтернатів в центрі міської забудови, очільник облради просив дозволити контингент учнів школи-інтернату №2, приміщення для якої будувалося в центрі міста, розмістити на базі існуючої школи-інтернату №1, що розташована на околиці обласного центру. Планувалося, що у 1962 р. буде побудоване нове приміщення під гуртожиток для школи-інтернату на 2560 м² корисної площі. Ця новобудова буде розташована поруч із садибою існуючої школи-інтернату і складатиме єдиний ансамбль інтернатського містечка. Крім цього, за рахунок перехідних лишків обласного бюджету планувалося розширити їдальню з 150 до 300 учнівських місць та побудувати майстерню.

Зважаючи на вищевикладене, виконком обласної ради депутатів трудящих просив вирішити питання про відкриття у Хмельницькому педінституту та дозволити використати для цього приміщення школи-інтернату №2, будівництво якого завершувалося. Однак ця спроба також виявилася невдалою. У резолюції, датованій 26 вересня 1962 р. на листі І. Ф. Левченка значилося таке: «Доповідав П. Т. Тронько (заступник голови Ради Міністрів Української РСР, займався питаннями культури, освіти, охорони здоров'я. – Авт.) і повідомив по суті Левченку про те, що це питання розглядалося в ЦК КПУ і відмовлено» [6, арк. 58–59].

Станом на 1962 р. Хмельницький продовжував бути обласним центром, де не було жодного закладу вищої освіти. Лише у вересні того року було створено Хмельницький загальнотехнічний факультет Українського поліграфічного інституту імені Івана Федорова. Створення цього закладу обумовлювалося тим, що у Хмельницькому, як ми зазначали, не було жодного вишу. Крім того, область не мала технічних ЗВО. Підстави для створення закладу такого профілю були вагомими. У Хмельницькій області працювали великі промислові підприємства – Понінківський целюлозно-паперовий комбінат, Славутський завод «Будфаянс», хмельницькі заводи трансформаторних підстанцій, «Трактородеталь», завод ковальсько-пресового обладнання, Красилівський завод підйомно-транспортного обладнання, цукрові заводи, сітка будівельних і будівельно-монтажних організацій тощо [7, арк. 5].

6 червня 1962 р. ректор інституту В. Шпиця підписав наказ про створення комісії з організації загальнотехнічного факультету в Хмельницькому, до якої ввійшли декан загальнотехнічного факультету у Львові А. Золотухін, начальник навчальної частини вишу Г. Годлевський, старший викладач С. Ганжуров. Останнього призначили в. о. декана факультету [8, с. 19]. Підготовчими роботами зі створення вишу переймався особисто ректор, який, зокрема, у липні прибув до Хмельницького, де пересвідчився, що всі роботи проводяться належними чином [8, с. 21]. Офіційно виш було створено 17 вересня 1962 р. [8, с. 29; 9, с. 34; 10].

Викликає подив намагання обласної влади створити у складі майбутнього Хмельницького педінституту факультет підготовки вчителів 1-4 класів, зважаючи на те, що навесні 1960 р. в Кам'янець-Подільському педінституті було відкрито факультет підготовки вчителів початкових класів. Його організатором став перший штатний викладач Б. Липман, який за дорученням дирекції педінституту вивчав організацію освітньо-виховного процесу на однойменному факультеті Вінницького педінституту. Першими викладачами новоствореного підрозділу були викладачі української мови М. Стефанцев, російської – Ю. Павлючиков, психології – М. Саковська. Першого з них було призначено виконувати обов'язки декана факультету. Наступного року цю посаду обійняв Ф. Петляк, який завершив написання і подав до захисту кандидатську дисертацію [11, с. 6; 12, с. 6]. З метою забезпечення викладання циклу спеціальних предметів у 1961 р. на факультеті була організована кафедра педагогіки і методики початкового навчання на чолі із З. Варбанцем. Крім того, функціонувала предметна комісія музики і співів [13].

Таким чином, у 1953 і 1962 рр. було здійснено дві спроби створити у Проскурові (Хмельницькому) педінститут, однак вони виявилися безрезультатними, насамперед, через непослідовність та недалекоглядність місцевих органів влади, які самі ініціювала цей проект і обіцяли створити для майбутнього вишу пристойну навчально-матеріальну базу.

Список використаних джерел та літератури

1. Центральний державний архів вищих органів влади і управління України (ЦДАВО України). Ф. 2. Оп. 8. Спр. 11465.
2. Бахмат М., Алещенко М. Подільський державний аграрно-технічний університет. Кам'янець-Подільський, 2005. 264 с.
3. Центральний державний архів громадських об'єднань України. Ф. 1. Оп. 24. Спр. 3792.
4. ЦДАВО України. Ф. 2. Оп. 8. Спр. 11465.

5. ЦДАВО України. Ф. 2. Оп. 10. Спр. 1042.
6. Історія інституту [Горлівський інститут іноземних мов]. URL: https://forlan.org.ua/?page_id=5 (дата звернення: 16.04.2023).
7. Державний архів Хмельницької області. Ф. Р. 6151. Оп. 1. Спр. 2.
8. Перші п'ять років. Становлення та розвиток Технологічного університету Поділля (1962-1967 рр.): зб. док. і матер. / [упоряд. І. Х. Ткачук, Ю. С. Земський]. Хмельницький: ТУП, 2002. 236 с.
9. Гладкий Я. М. Інститут заочного та дистанційного навчання. *Ректор Радомир Сілін*. Хмельницький, 2001. С. 34-37.
10. Хмельницький національний університет URL: https://uk.wikipedia.org/wiki/Хмельницький_національний_університет (дата звернення: 26.08.2023).
11. Каньоса П. С., Суровий А. Ф. Педагогічний факультет Кам'янець-Подільського національного університету: минуле і сьогодення. Кам'янець-Подільський: Аксіома, 2008. 196 с.
12. Педагогічний: віхи розвою: іст. нарис /відп. за вип., упоряд. П. С. Каньоса. Кам'янець-Подільський: Аксіома, 2010. 204 с.
13. Каньоса П. С. Педагогічний факультет відзначив 40-річчя. *Кам'янець-Подільський вісник*. Кам'янець-Подільський, 2000. 3 жовтня.

УДК 930.08

Лазаренко Володимир, завідувач відділу українознавства Комунального закладу вищої освіти «Вінницька академія безперервної освіти»

РОЛЬ ОСВІТЯН ВІННИЧЧИНИ В СТАНОВЛЕННІ НЕЗАЛЕЖНОСТІ УКРАЇНИ

Анотація. У статті висвітлено роль працівників освіти Вінницької області в національно-демократичних процесах 1988-1991 років. Наведено основні події та імена громадсько-політичних діячів Вінниччини в світлі боротьби за незалежність України. Акцентовано увагу на провідній ролі інтелігенції у формуванні національної свідомості.

Ключові слова: освітяни Вінниччини, Народний рух України, Демократична партія України, товариство української мови, «Меморіал», незалежність України, національна свідомість.

Як свідчить історія освітяни на різних етапах розвитку суспільства відігравали важливу, а часом вирішальну, роль в тих чи інших подіях. Маємо приклади сподвижницької діяльності української інтелігенції, яка зробила вагомий внесок у здобуття Україною незалежності.

Озираючись у минуле аналізуємо тогочасні події, завдяки яким Україна перетворилась з колонії у державу, оцінюємо роль наших співвітчизників, які стали до боротьби за незалежність.

Автор статті, будучи уродженцем Житомирщини, представляє на сьогодні Вінниччину, якій присвятив значну частину свого життя, тому вважаємо за доцільне продемонструвати роль освітян Вінниччини у становленні незалежності України. В чутті єдиної української родини у вир громадсько-політичної боротьби поринули кращі представники всіх куточків України. Їхня життєдіяльність на цьому поприщі здебільшого тісно перепліталась. Прикладом цього є життєвий шлях Володимира Муляви, про якого йтиметься нижче. Адже пан Володимир також працював у вищих навчальних закладах Житомирщини.

Наприкінці 1980-х–на початку 1990-х років Вінниччину, як і всю Україну, сколихнула хвиля патріотичного піднесення. Національно свідомі громадяни не могли миритися з існуючою на той час тоталітарно-комуністичною системою, тому стали активними учасниками мітингів, пікетувань, акцій протесту.

Важливе місце у цьому процесі слід відвести таким громадським та політичним структурам, як Народний Рух України за перебудову, Демократична партія України, Товариство української мови ім. Т. Г. Шевченка, товариство «Меморіал», фундаторами яких здебільшого були працівники освіти.

У вирі тогочасних мітингуючих пристрастей вперше у Вінниці було піднято синьо-жовтий прапор у 1990 р. Цьому передувала низка інших подій. Зокрема, у 1989 році відбулась установча конференція Товариства української мови ім. Т.Г. Шевченка, засновником якого був Бардин Михайло Богданович, член крайового проводу Народного Руху, голова «Просвіти» у 1992–1993 роках. У 1990 р. утворено обласну організацію Демократичної партії України, яку очолив Мулява Володимир Савович, викладач Бердичівського педагогічного інституту, Житомирського сільськогосподарського інституту та викладач філософії Вінницького педагогічного інституту [5]. Будучи непримиримим поборником національних інтересів українського народу він в цьому ж році розпочав голодування під гаслом «КПУ – вийми руки з народної кишені», яке тривало 28 днів і стало значним чинником руйнації тоталітарного режиму Вінницького краю.

Серед засновників обласної організації Демократичної партії України був Нижник Олександр Іванович, викладач Вінницького політехнічного інституту,

який також був і співзасновником та головою Народного Руху, керівником та ведучим дискусійного клубу «Істина».

Однією з найактивніших на той час громадських сил було Товариство української мови ім. Т.Г. Шевченка, яке з дозволу ректора Вінницького політехнічного інституту Б. Мокіна базувалось у стінах цього закладу. Першим його головою на Вінниччині став відомий поет-публіцист Бортняк Анатолій Агафонович. Серед активних членів товариства були викладачі Вінницького педагогічного інституту Анатолій Подолинний, Михайло Пастушенко, Микола Кравець, викладач Вінницького політехнічного інституту Леонід Філонов та інші. Проведення просвітницької роботи, спрямованої на пробудження національної свідомості у громадян, відстоювання політичних та економічних прав України в рамках проведення масових заходів, забезпечення спостереження за референдумом 1 грудня 1991 року – основні напрямки діяльності цієї громадської організації на той час.

В такому ж напрямку працювало і товариство «Меморіал», до активістів якого належали Іван Пелюшенко, Сергій Коряцький, Анатолій Малигін, Людмила Кароєва, Сергій Бурлеєв, Олександр Голіченко та інші.

Потрібно згадати активних лідерів Народного Руху на Вінниччині – Івана Зайця, Степана Вовка, Олега Колесника, Миколу Кравця, Леоніда Бровченка, Володимира Вовкодава, Володимира Титаренка, Ларису Корнієнко та інших. Необхідно віддати належне депутату Верховної Ради України, члену Народної Ради, також викладачеві Вінницького педагогічного інституту, Арсену Зінченку, який і з трибуни парламенту, і в самому вирі подій вагомо підтримував земляків вінничан [1].

Результатом їх зусиль та багатьох інших їхніх соратників стало досягнення омріяної українцями мети – здобуття Україною незалежності. Сьогодні ми усвідомлюємо, що на новітньому етапі історії переважна більшість громадян стали прихильниками ідеї національної незалежності, про що свідчать результати Всеукраїнського референдуму 1 грудня 1991 року. Разом з тим ми все ж таки віддаємо належне нашій інтелігенції, а передусім освітянам, які стали рушієм цього процесу, пробудили почуття національної свідомості у наших співвітчизників.

Тому на сьогоднішньому етапі державотворення ми по-належному оцінюємо їх роль в розвитку українського суспільства. Вони роблять також вагомий внесок у відстоюванні незалежності нашої держави в умовах російсько-української війни, як зі зброєю в руках, так і просвітницьким словом.

До славної когорти інтелігенції Вінниччини належав Горбович Микола Якимович, який був ініціатором творчого підходу до суспільних змін, в тому числі шляхом господарських та економічних нововведень.

Обов'язково маємо пам'ятати виборювачів незалежності України, вінничан Володимира Сім'ячка, Йосипа та Василя Гуриних, Валерія Палія, Григорія Патрака, Михайла Каменюка, Валерія Лазаренка, Леоніда Бровченка, Віталія Гусара, Михайла Стрельбицького, Валерія Кульматицького, Мирослава Баландюка, Івана Козела, Василя Берка, Олександра Карпенка, Степана Дровозюка, Віталія Лавриненка, та багатьох-багатьох інших, про яких маємо написати ще історію. Але саме вони пробудили національну свідомість, що різниться від етнічної державницьким спрямуванням, називається національною ідеєю. Інтелігенція має дбати саме про велику перспективу держави та поступальний її рух.

Захист національної державної ідеї на ідеологічній ниві та на фронті – прямий обов'язок освітян та інтелігенції. Наші освітяни мають чітко доносити думку громадянам України про те, що для побудови справжньої незалежної держави України замало, щоб державні посади та кафедри університетів посіли українці за походженням. Вони можуть також виявитися носіями імперської ментальності, що показали численні приклади колаборантства в часі теперішньої російсько-української війни. Державними та інтелектуальними лідерами України повинні стати носії української державної свідомості незалежно від національності. Успіх нового відродження залежить від знищення російського імперіалізму у збойному протистоянні та від оновлення національної державно-адміністративної та інтелектуальної еліти, а також від успішного використання творчого потенціалу усіх етнічних груп України.

Вважають, що еліта усякого народу складає кілька відсотків його загальної чисельності і самовідроджується протягом одного покоління, тобто 25-30 років. В наш час відбувається бурхлива трансформація українського народу в сучасну націю. І збройна російська агресія активно сприяє згуртуванню нації. Національна ідея міцніє, розвивається як на полі бою, так і в мирному середовищі. Державницька свідомість українців стає життєвим кредом в умовах сьогоденної боротьби з російським окупантом. Як сказав свого часу Павло Загребельний: «Коли народ хоче поставити монумент власної могутності й величності, він не повинен копіювати іноземців, а розвивати власний геній. Не пригнічувати його» [4].

А великий подвижник і фундатор української національної ідеї ХХ століття В'ячеслав Липинський казав, що вільна Україна можлива лише за умов переходу на українські державницькі позиції саме правлячої верстви колишньої УРСР. [2]. Отже перед українським народом лежать два шляхи: справжня побудова незалежної держави або колоніальний статус в північно-східного сусіда.

Створення вищезазначених суспільно-політичних організацій та діяльність провідних освітян Вінниччини задля утвердження історичної правди на основі

прагматизму та документальних джерел вчили зацікавлених у творенні української незалежної держави вести розмову на історичну тему, саме з позицій українського державницького погляду та підносили патріотичні настрої громади Вінниччини.

Побудувати сучасну українську державу, вберегти її від російського окупанта можуть лише справжні дієві патріоти. Виховати українця, беззастережно відданого нації та справі національної державності, - це першочергове завдання української інтелігенції. Тож нехай кожному українському інтелігенту-патріоту ляже в основу його діяльності кредо Михайла Драгоманова, висловлене ним напередодні ХХ століття: «Освічені українці, як правило, трудяться для всіх, тільки не для України та її народу: треба не кидати української справи. Треба усвідомити, що кожна людина, яка виїжджає з України, кожна копійка, що витрачається не для українських цілей, кожне слово, сказане не українською мовою, є марнуванням часу та капіталу українського народу, а за даних обставин кожна втрата є безповоротною».

Список використаних джерел та літератури

1. Г. Гончарук. Народний Рух України. Історія. 1997 р. К. Парламентське видавництво, 2011. 136 с.
2. Гришко В. В'ячеслав Липинський і його творчість. Нью-Йорк: Булава, 1961. С. 87
3. Драгоманов М. П. Собрание политических сочинений. М., 1908. Т.1, 2. С. 551.
4. Загребельний П. Український шлях. Лекція в циклі «Публічні лекції в Могилянці». *Психологія і суспільство*, № 1, 2004 р. С. 514.
5. Гай-Нижник П. Виникнення перших політичних партій в УРСР. Утворення Народного Руху та його позиція щодо Союзного договору (1989–1991). К., Гілея, 2012. 57 с.

Михайлова Світлана, методист відділу наукової роботи Хмельницького кооперативного торговельно-економічного інституту, викладач вищої категорії циклової комісії права та суспільних дисциплін Хмельницького кооперативного фахового коледжу Хмельницького кооперативного торговельно-економічного інституту;

Григорович Ірина, здобувач вищої освіти спеціальності 053 Психологія Хмельницького національного університету

МИСТЕЦЬКА ДІЯЛЬНІСТЬ ШКОЛИ ІКОНОПISY «НІКОШ»: РЕГІОНАЛЬНИЙ АСПЕКТ

Анотація. У статті розглядається виставкова діяльність Хмельницької школи іконопису «Нікош». Підготовка майбутніх іконописців зосереджена на основі духовної культури іконописного ремесла. Роботи кожного учня спрямовані на розвиток іконописання та прославлення міста Хмельницького на теренах України та за її межами. Одна з можливостей популяризації сакрального мистецтва – виставкова діяльність. Висвітлено експозиційну діяльність учнів та викладачів школи іконопису.

Ключові слова: Хмельницька школа іконопису «Нікош», виставкова діяльність, сакральне мистецтво, експозиція, ікони.

Незвичною подією у 1996 році було відкриття першої і єдиної на теренах України студії іконопису «Нікош». 24 вересня 2005 р. відбулось урочисте відкриття першої в Україні школи іконопису «Нікош», у перекладі з грецької – Святий Миколай – чудотворець, що ще з початку заснування студії, а потім і школи є її покровителем. У 2008 р. у школі іконопису «Нікош» відбулось відкриття виставкової зали, де учні та викладачі школи представляли свої роботи. На сьогоднішній день у виставковій залі проводяться спільні виставки митців міста, учнів та викладачів школи, що популяризують сакральне мистецтво України.

Підготовка майбутніх іконописців зосереджена на основі духовної культури іконописного ремесла. Роботи кожного учня спрямовані на розвиток іконописання та прославлення нашого міста Хмельницького на теренах України та за її межами. Школа іконопису «Нікош» є учасником міжнародних програм поріднених міст, міжнародних культурологічних симпозіумів, її називають сподвижником естетичного виховання і хранителем культурної спадщини українського народу.

«Звучать Великодні дзвони» в школі іконопису «Нікош» у квітні 2012 р. Головними у Великодньому кошику, крім паски, завжди були писанки, крашанки, а до освячення всю цю красу застеляв вишитий спеціально до свята рушник. А от в оселі особлива молитва звучала до ікон. Виставка цих реліквій відбулася напередодні свят у виставковому залі школи іконопису «Нікош». Головними у Великодньому кошику, крім паски, завжди були писанки, крашанки, а до освячення всю цю красу застеляв вишитий спеціально до свята рушник. А от в оселі особлива молитва звучала до ікон. Виставка цих реліквій відбулася напередодні свят у виставковому залі школи іконопису «Нікош». Головними експонатами стали 28 робіт учнів школи, виконані у двох техніках: класичній (візантійській) та академічній, що нагадує живопис. Попри свою релігійну суть, приваблювали ікони витонченістю рисунка. Передувала кінцевому етапу довершеної ікони кропітка праця. «Тижнів два йде лише на виготовлення дошки для самої ікони, а от на рисунок – місяців два-три. Дуже важливо подбати про якість зображення на іконі, адже через роки, як би там не було, люди будуть оцінювати саме майстерне виконання цих ікон», – каже директор школи Микола Бенедищук. Центральна ікона виставки присвячувалася саме Воскресінню Господньому. Різнокольоровими візерунками, за якими можна прочитати традиції писанкарства на Поділлі, приваблювали й Великодні яйця. Майстри народного мистецтва примудрилися розписати не лише яйця свійської домашньої птиці, а й створили міні-писаночки з перепелиних яєць.

Викладачі школи «Нікош» поділилися з відвідувачами виставки і секретами їх виготовлення. Спершу у сирому яйці голкою пробивають дві наскрізні дірочки, з яких видувають білок з жовтком. Після кількох хвилин просихання порожнього яєчка його починають розмальовувати. Нині до розпису яйця ставляться не так прискіпливо, малюють на полотні шкарлупки усе, що заманеться. Організатори виставки об'єднали і сучасні напрямки писанкарства, і древні, з подільськими коренями. І третя сторінка у калейдоскопі виставки – рушники, на яких Великодні кошики, верба, лик Христа. Про важливість рушника в українській хаті, особливо на Великдень, розповіли спеціалісти. Так, рушники завжди висіли на покуті – святому місці, де збирається вся родина на трапезу. Із впровадженням християнства рушники прирівнювалися до ікон [1].

У вересні 2013 до дня міста Хмельницького була відкрита виставка ікон «Наш Хмельницький, Боже бережи!». На виставці представлено більше 30 ікон учнів Хмельницької школи іконопису «Нікош», на липових дощечках зображені: Ілля Пророк, Богоматір «Почаївська», Ісус у терновому вінці, Богоматір «Всецариця» та багато іншого. Ікони виконані у класичній (візантійській) та академічній техніці письма. Така виставка щорічно експонується напередодні Дня міста. Так, учні школи, щоб презентувати експозицію намагаються виконати

роботу у найкращих традиціях візантійсько-українського іконопису, а найвища ціль іконописця – написати таку ікону, щоб людина, яка звертає свій погляд на Святий лик, тримала живе спілкування з Богом [2].

Напередодні Великодня, у квітні 2018 у Хмельницькій школі іконопису «Нікош» відкрилась виставка «І воскрес Христос». Експозиція виставки налічувала близько 20 ікон, написаних у візантійському та академічному стилях учнями школи іконопису «Нікош». На виставку завітали учні та викладачі дитячої школи образотворчого та декоративно-прикладного мистецтва, мешканці та гості міста, учні та викладачі школи «Нікош». Під час відкриття виставки директор школи Микола Бенедищук зазначив, що Воскресіння Господнє – це головне і найсвітліше з усіх християнських свят. Це торжество, яке відображає всю глибинну суть християнства. Ця суть віддзеркалена в центральній іконі виставки, що має назву «Воскресіння Господнє», де ангел сповіщає жонам-мироносицям про Воскресіння Господнє. «Ікона – це більше, ніж мистецтво, бо іконописець повинен написати позамежний світ, використовуючи окремі символічні знаки, і цей твір ніяк не може бути копією нашої дійсності. Через ікону ми оприсутнюємо Бога, Матір Божу, ангелів чи святих», - розповів Микола Бенедищук [3].

У грудні 2019 р. в Хмельницькій міській раді експонувалась виставка «Світ християнської ікони» учнів та викладачів школи іконопису «Нікош». Мета виставки – пробудити інтерес до ікони, яка спонукає думати, замислюватися та іншими очима подивитися на світ і на себе. Створити сакральний простір, де людина може відчувати щирість почуттів любові і добра, неперевершене відчуття внутрішньої гармонії, а також замислитись над життям, відкрити для себе щось нове. На виставці представлено 30 робіт учнів та викладачів школи. Роботи написані у класичному та академічному стилях іконопису зі збереженням традицій візантійсько-українського іконопису. Візантійський стиль написання ікон має свої особливості: характер зображення, кольорову гаму, яка має символічне значення, та використовується зворотна перспектива на зображеннях. Ікони та іконопис представляють собою дивовижне поєднання найвищого з мистецтв – живопису із релігійними сюжетами, зображень Ісуса Христа, Богоматері, ангелів та святих. При написанні ікони вільна авторська інтерпретація недопустима. Для того, щоб точно зобразити святий образ, іконописець має строго дотримуватись правил іконографії, які почали формуватись ще на зорі виникнення мистецтва іконопису. З дідів-прадідів у наших оселях «живуть» ікони, своєрідні обереги. Спочатку це були ікони, написані на дошці й полотно, згодом – й на склі. Викладачі школи відтворили процес написання ікони на склі, але використали візантійський стиль. Роботи учнів та викладачів школи іконопису «Нікош» спрямовані на розвиток

іконописання, популяризацію сакрального мистецтва на теренах України та за її межами [4].

Результатами діяльності студії-школи іконопису стали виставки: у Києво-Печерській лаврі та Палаці культури Україна, Золотій залі фонду культури України (м. Київ), м. Модесто, Сан-Франциско (США), м. Торонто (Канада), на Гаваях, Мексиці, м. Перемишлі (Польща), м. Шауляй (Литва), м. Хмельницький. За сприяння Бориса Олійника студія «Нікош» була першим навчальним закладом, роботи якого виставлялися у стінах Верховної Ради України. Хмельницька школа іконопису «Нікош» впевнено дивиться у майбутнє з вірою в Бога, в відродження духовності Українського народу.

Список використаних джерел та літератури

1. Звучать Великодні дзвони у школі іконопису «Нікош». *Проскурів*. 19.04.2012. URL: <https://proskuriv.khm.gov.ua/2012/04/19/%D0%B7%D0%B2%D1%83%D1%87%D0%B0%D1%82%D1%8C-%D0%B2%D0%B5%D0%BB%D0%B8%D0%BA%D0%BE%D0%B4%D0%BD%D1%96-%D0%B4%D0%B7%D0%B2%D0%BE%D0%BD%D0%B8-%D1%83-%D1%88%D0%BA%D0%BE%D0%BB%D1%96-%D1%96/>
2. Школа іконопису «Нікош» представила виставку ікон «Наш Хмельницький, Боже бережи!» Є, 27 вересня, 2013. URL: https://ye.ua/kultura/13790_Shkola_ikonopisu__Nikosh_predstavila_vistavku_ikon__Nash_Hmelnickiy_Bozhe_berezhi.html
3. У Хмельницькому відкрили виставку «І воскрес Христос». Є, 6 квітня, 2018. URL: https://ye.ua/kultura/35182_U_Hmelnickomu_vidkrili_vistavku_i_voskres_Hristos_.html
4. Виставка «Світ християнської ікони». URL: <https://kult.km.ua/news/view/502-vistavka-svit-hristiyans-koji-ikoni>.

Мороз Галина, журналістка, краєзнавець

ПОДОЛІЗМИ У МОВНОМУ СПІЛКУВАННІ ЖИТЕЛІВ СМТ ЗАКУПНОГО

Анотація. У даній статті публікуються паремії, записані у селищі Закупне Кам'янець-Подільського району Хмельницької області. Актуальність даної статті полягає в тому, що оскільки концепт «Поділля» так і не увійшов до кола наукових інтересів сучасних лінгвістів, то неможливо знайти не тільки сучасні дослідження, а й просто фіксацію сталих виразів, які збереглись у живій мові подільян. Проте постає необхідність записувати фразеологізми, адже покоління, яке активно їх використовувало у своїй мові відходить і втрачаються унікальні мовні вирази. Особливо, це стосується місцевих паремій, як-от: «Заводит, як дід на Сатановськім мості» або «Хочеш взяти за жінку пані – бери з Закупної, роботящу – зо Скотинян, гулящу – з Вівся», «Не бери жінки з Івахновец, а – корови з Іванковец.» Крім того, діалектичні слова, зафіксовані у пареміях, бережуть і збагачують живу мову.

Ключові слова: паремія – скарбниця живої мови, фразеологічні подолізми, Поділля, Закупне.

Після того, як територія Поділля була розділена між кількома областями, вага слова «подільське» поступово зменшувалась і фактично на даний час знівельовалась. Найбільше це стосується подільської лексики та подільських фразеологізмів. Щоб хоча б частково усунути такий недоробок, авторка статті записала більше чотирьохсот сталих виразів, які вживали її батьки та односельчани і якими вона сама постійно послуговується. Оскільки тема фразеологізмів досить обширна, то у даній статті ми зробимо лише короткий теоретичний огляд цієї теми.

Принагідно зауважимо, що поява перших збірників приказок та прислів'їв припадає на 1175 рік у Франції та 1499 рік в Іспанії. [2, с. 6] Початок лексикографічної практики на наших теренах пов'язують із виникненням у XIII ст. глосаріїв, абож рукописних словників. Друковані словники в Україні появились на зламі XVI-XVII ст.: «Лексис» Лаврентія Зизанія у 1596 р. та «Лексіконь словеноросскій» Памви Беринди – у 1627 р. Першим фразеологічним словником був збірник, укладений Матвієм Номисом у 1864 році на базі збірок різних дослідників, з них ми згадаємо Степана Руданського, який подав 298 приказок, зібраних ним у 50-х роках у Хомутинцях Вінницького повіту та

Хведора Ладимировича Яцімірського, котрий робив записи приказок і загадок у Новій Ушиці. Проте це не всі подільські фразеологізми зі збірки М. Номиса, адже у збірці є примітки біля фразеологічних зворотів: П. – Поділля, Проск. – Проскурів, а також Збр. Шей. – збірник Шейковського, також подолянина. Всього ж у збірці 14339 паремій.

Етимологію фразеологізмів згідно із сферами виникнення приводять автори книги «Теоретичні основи фразеології», посилаючись на працю Вільгельма Шмідта, [3] німецького мовознавця та етнолога: переважно з селянського побуту, як-от: причіпи кобилі фіст, лови вітра в полі; лови мисливців: (йти по сліду, впіймати в пастку);

- життя ремісників: горшки побити, ні пришити – ні прилатати;
- солдатського жаргону: солдат спить – служба йде;
- сфери ігор та музики: поставити все на карту, танцювати від порога;
- історичних подій: непрошений гість гірше татарина (секир-башка) [2, с.10].

Паремія (від грец. *παροιμία* – прислів'я, приказка, притча) – це видове позначення малих фольклорних жанрів афористичного спрямування, прислів'їв і приказок. Пареміями також називають інші малі жанри фольклорної прози, наприклад: прикмети, прокльони, вітання, афоризми, побажання, каламбури, тости, загадки, прощання та ін. Паремії – стійка фразеологічна одиниця, яка представляє собою цілісне речення дидактичного змісту. Сюди відносяться прислів'я, які являють собою цілісні речення, наприклад: «Надвоє баба ворожила, як не вмре, то буде жила», «менче знають – лучче сплять», та приказки – фрагменти речень «Поли би си врізала». Паремії – це анонімні мовленнєві кліше, близькі по образності та афористичності до крилатих висловів і які є важливим елементом мовної культури українців. Цей термін інколи вживається на означення жанру паралельно із термінами «прислів'я» і «приказка». Від нього утворились назви «пареміографія» — наука, що займається вивченням та дослідженням прислів'їв та приказок, підзрозділ фразеології, розділ філології, присвячений вивченню та класифікації прислів'їв, приказок, загадок, девізів, слоганів, прикмет та інших висловів [5].

Дослідження паремії, як явища є об'єктом зацікавлень, і дискусій не лише в галузі мовознавства, але й багатьох інших наук, зокрема, фольклористики, культурології, етнографії, соціології та психології, які не тільки прагнуть зрозуміти природу феномена паремії, але й проаналізувати внутрішню та зовнішню мотивацію появи пареміологічних одиниць. Увага до паремії зумовлена її властивістю до узагальнення особливостей колективної свідомості етносу, його досвіду, особливостей менталітету та світосприйняття. Відтак, на сьогодні до паремій зараховують, як вже було сказано раніше: прислів'я, приказки, крилаті вислови, а також афоризми, зокрема, вислови з Біблії, що стали

загальноновживаними, та мають християнське підгрунтя, наприклад: «Страждаю, як Ісус Христос». Для паремій характерні стійкість вживання, переносимість значення, емоційно-експресивний характер та повчальний зміст, як наслідок узагальнення життєвих спостережень. До того ж, фразеологізми не можуть одночасно вживатися в буквальному та переносному сенсі.

Ключовими особливостями паремії можна вважати такі важливі комунікативні особливості, як звернення і наявність адресата (напр.: «Люби, Боже, правду»). Паремії – це знання, збірник життєвих правил, принципів і норм, створених для передачі з покоління в покоління. Всі вони мають одну особливість –служать засобом навчання. [5, с. 18].

Паремія часто замінює прямий зміст завуальованим, не домовляє, проте дуже ясно з умислом натякає. Вона не каже: «він п'яний», а: «У нього в очах двоїться, лика не в'яже, додому лізе рачки, набрався, й-но вже гикає, прийшов додому на рогах, налигався горівки, ще худоба води не пила, а він вже запетелив собі та ін.»

Із Західного Поділля, крім вже згаданих етнографів Каленика Шейковського та Степана Руданського маємо записи паремій від Андрія Ів. Димінського та Михайла Орловського. Так, у статті П. Скрипника в Енциклопедії історії України зазначено, що Димінський зібрав 200 прислів'їв і загадок [4 с. 518]

Про внесок в дослідження фразеологічних подолізмів одного з фундаторів подільського краєзнавства зазначено у статті «Уродженець Чемеровеччини протоієрей Михайло Орловський – відомий краєзнавець, етнограф, пареміограф».

«На протязі всього свого життя Михайло Орловський значну увагу приділяв етнографічному вивченню рідного краю. Він, як пареміограф, зібрав значну кількість казок, прислів'їв, приказок, пісень, гаївок та щедрівок і видав праці «Малороссийские пословицы и поговорки (числом 844), «Народные сказки, поверия, предания и песни про старину», «Примечания «к еврейским обрядам», «Подольские коляды и песни», «Коломыйки», «Благочестивые обычаи (числом 23), совершающиеся в приходских церквях Подольской епархии, между ее жителями, а в великорусских приходских церквях не совершающихся». В 1861 р. пареміограф надіслав редакторові журналу «Основа» Пантелеймону Кулішу понад 2 тисячі зібраних ним у Проскурівському повіті подільських прислів'їв і приказок. А в 1884 р. редактор часопису «Киевская старина» Лебединцев отримав від Михайла Якимовича 1300 подільських прислів'їв і приказок які, на жаль, так і не були опубліковані в часопису. Варто зауважити, що нами віднайдено майже тисяча зібраних і систематизованих М. Орловським паремій (приказок і прислів'їв) з Поділля, зокрема Проскурівського пов., які готуються до друку.» [6. с. 332]

Авторка статті вважає, що цілком доступним завданням для вчителів української мови та літератури було б укладання фразеологічних словників у своїх локальних місцевостях. Авторкою даної статті зібрано подолізви – усталені фразеологічні вирази, які вживаються в мові місцевих жителів селища Закупне. В загальному, записано більше 400 подолізмів, в Додатку подано кілька дюжин найколеритніших з них:

Список джерел та літератури

1. Матвій Номис Українські приказки, прислів'я і таке інше. Сн.-П., 1864.
2. Я. Баран, М. Зимомря Теоретичні основи фразеології. Ужгород 1999 176 с.
3. Schmidt W. Deutsche Sprachkunde Berlin: Volk und Wissen, 1967
4. Скрипник П. І. Димінський Андрій Іванович. *Енциклопедія історії України / редкол.: В. А. Смолій та ін., Інститут історії України НАН України.* К. Наукова думка, 2004. Т. 2: Г-Д. 518 с. : іл. ISBN 966-00-0405-2. 688 с.
5. URL:
https://web.archive.org/web/20161227055157/http://ito.vspu.net/ENK/2011-2012/kompleks_new_magistru/rob_styd/14_15/Prokopovuch/page-4.html
6. Трембіцький А. А., Трембіцький А. М. Уродженець Чемеровеччини Протоієрей Михайло Орловський – відомий краєзнавець, етнограф, пареміограф. *Слідами історії Чемеровеччини.* Кам'янець-Подільський, 2022 486 с.

Додаток І

А б скільки біди було.
А б джуми ви ся наїли (смоли би ся напили),(агій на твою голову).
А в нашої Христі всі ворота в тісті
А печеного леду не хочеш?
Бабка на двоє ворожила, як не вмре - то буде жила.
Багацьке не пропаде.
Бачили очі, що купували, тепер їжте, хоч повилазьте.
Били, як жиди Гамана.
Битий (небитий) в тім'ячко.
Бігає, як посолений.
Бідний, як церковна миш.
Бог би з тобою балакав, чоловіче.
Бог – свято, чорт – роботу.
Брехньов весь світ пройдеши, а назад не вернешся.
Бог в поміч! – Казали боги, щоб і Ви допомогли!

Був кінь, та й з'їздився.
Бути в циганів на обіді.
Вбратися до пйону.
Виглядає, як на коноплі.
Відхорую, а не подарую.
Вміла зготувати, та не вміла подати.
В місті - за дідами, вдома - за дітьми.
Врізати псячої польки.
Встидно, як тій кобилі, що віз перекинула.
В церкву піду, а Богу молитися не буду.
Гарній дівці гарно й в пілці.
Гиржить, як кобила.
Говорили, балакали, сіли та й заплакали.
Гола, боса і в вінку.
Голодній кумі – все хліб на умі (Кому що, а курці просо).
Гонору повні штани.
Дай дурному дишля, він і дишля вломе.
Де діла? – з'їла!
День, як золото.
День пройшов, як дурному вік (пропав, як в карти програв).
Дивиться, як кіт на сало.
Добра робота, та ніч мала.
Доброї дівки і доброї корови з села не випустят (віддадут).
До одного місця дверка.
Доти кізка все скакала, поки ніжку не зламала.
Дощ йде, а ми скиртуєм.
Другий так правди не скаже, як вона збреше.
За хорошим чоловіком жінка молодіє.
За що купив – за то продав.
Змія міняє шкуру, та не міняє натуру.
З чужого коня серед дороги злізай.
Жаба задавила.
Жаба цицьки дала.
За дурною головою та й ногам нема покою.
Заляти сала за шкіру.
Запишилася, як житний пляцок.
Згадала баба, як дівкою була.
Земля не трісла-чорт з'явився (непроханий гість).
Застав дурня Богу молитися, а він собі лоба розіб'є.

За царя Гороха, коли землі було троха.
Змерз, як псячий хвіст.
Знає, де круль обідає.
Знав би де впадеш, соломки би підстелив.
Знов за рибу гроші.
З нього такий газда, як з псячого хвоста сито.
За що купив, за то й продав.
Є що згадати, нема що дітям розказати.
Йосип на кобилі.
І в вус не дує.
І каші не хочу, і по воду не піду.
Калиники під припічком.
Кінчайте, тату, торгувати бо вже нема чим здачі давати.
Кіт з хати – миші в танець.
Коваль коня кує, а жаба собі лабу дає.
Крутить, як циган сонцем.
Кум королю.
Люби, Боже, правду.
Любити, як пси діда в тісній вулиці.
Лягла не бита, встала не сита.
Матері його лихо.
Меньче знають – лучче сплят.
Млості б'ють.
Мужик не вкупе, як не помацає.
Набрав Бог багатих, а бідними до землі кидає.
Надіявся дід на мід, без вечері спати ліг.
Надувся, як миш на крупу.
Неба прихилити.
Не бери жінки з Івахнівец, а корови - з Іванковец.
Не дихне, як не брехне.
Недогода нашій бабці, ні на печі, ні на лавці.
Нема лучче, як попові і поповому котові (псові і котові).
Нема ляха - бий куфайку.
Не наївся, й-но згаївся.
Не наївся – не налижешся.
Ніч за очі злапала.
Ніц не буду робила, й-но Пилипа женила.
Не так шкода, як не вигода.
Не хочеш – гірше, як не можеш.

Ніби корова язиком злизала.
Ніц не скургаєш.
Ніхто тобі на руку не плює.
От не люблю, як вмере і на очі ся дивит.
Пани: на трьох одні штани.
Паршивому поросяті і в петрівку зимно.
Перемелеться – мука буде.
Перевертав, як вареника: догори ріжками.
Передати куті меду.
Перед тобою що! червону шапочку зняти?
Печінки їсти.
Писочок, як ворота.
Поза вуйкові городи.
Поки грубий зхудне, худий (сухий) здохне.
Поки світ і патики.
Поли би си врзала.
Польська латка.
Поможе, як мертвому кадило.
Причіпи (ні приший) кобилі фіст.
Пришануй одежину раз, а вона тебе десять раз.
Пропавав ні за цапову душу.
Рівно-криво, аби живо.
Розумний, як Панькові штани навиворіт.
Руденьке вродилося – руденьке помре.
Рука руку миє.
Руп виграв, два програв – лиш би гендель не пропав.
Святі гроші моліться Богу за нас.
Святі хату перелетіли.
Село, городом до річки.
Секир-башка.
Сидить, як очіпок (чіпок).
Снігу серед зими не випросиш.
Спати на пні.
Старій жабі по коліна.
Страждати, як Ісус Христос.
Така негідна, що якби хто голкою вколов, то би аж кров'ю сикнула.
Такий гарний, ніби цицку ссе.
Такий до дівок, як медвідь до горобців.
Такий порядок, як в Мошка на возі.

Танцював, танцював і не вклонився.
Тато їли, мама їли, псам давали – пси не хтіли – їжте люди, добрий борщ!
Ти диви, яка цяця!
Тинди-ринди, завтра праздник.
Ти що жареного марципана хочеш?
Ті самі гості в ту саму хату.
То до ліса, то до біса.
Тримається, як вош кожуха.
Турок немирований (цара небесного).
Чорна, як кавка.
Чужими руками добре тільки жар загібати.
Хай кінь думає, в нього голова велика.
Ходить, як меч (ніж, вогонь).
Хопту рву, теля годую, най ся його мама сказит.
Хотілося б панувати – та нема за кого.
Хотячого Бог волосинкою тягне.
Хто раньше встав, той в штани ся вбрав.
Цвіте, як майська ружа.
Ще ні одна скирта миш не задавила.
Ще хліб печи, весіля вночі і молодий молодій не хоче.
Як падати, то з доброго коня.
Як сіль в оці, колька в боці.
Як вмер багатий – йдем ховати, а як бідняк – лиш піп і дяк.

Олійник Юрій, кандидат історичних наук, начальник відділу Державного архіву Хмельницької області

ДЖЕРЕЛА З ІСТОРІЇ РЕЛІГІЙНИХ УСТАНОВ ХМЕЛЬНИЧЧИНИ У ФОНДАХ ДЕРЖАВНОГО АРХІВУ ХМЕЛЬНИЦЬКОЇ ОБЛАСТІ

Анотація. В статті аналізується корпус архівних джерел з історії релігійних установ Хмельниччини, які зберігаються в Державному архіві Хмельницької області, з'ясовується їх структура, функціональні повноваження.

Ключові слова: Державний архів Хмельницької області, духовні правління, клірові відомості, Подільська духовна консисторія, священники.

Історія релігійних установ, які діяли та діють на території Хмельницької області частково зберігається у фондах Державного архіву Хмельницької області. Деякі фонди дослідниками досліджуються досить активно, інші в меншій мірі, але вони не менш цінні.

Фонди релігійних установ різні за кількістю одиниць зберігання (справ). Одним із найбільших фондів є фонд Ф-315 «Подільська духовна консисторія». Завдяки титанічній праці архівістів 20-х років, які врятували документи фонду від тотального знищення на паперовій фабриці «Совий яр», дослідники мають можливість вивчати історію православної церкви не тільки сучасної Хмельницької області, а й регіонів, які до 1917 року входили до складу Подільської губернії. Архівний масив фонду складає понад 13 тис. різнопланових документів за 1795–1920 рр. діяльності установи.

Слід зазначити, що Подільська духовна консисторія була створена на підставі указу Катерини II від 12 квітня 1795 р. Вона була виконавчим органом Подільського єпархіального управління. Складалася з присутствія та канцелярії. Члени присутствія завідували столами. Канцелярію очолював секретар, який спрямовував діяльність всіх п'яти столів: розпорядчого, шлюбдорозвідного, господарського, землевпорядного та судового. Консисторія збирала відомості про бажаючих зайняти місце священника чи бути постриженим у чернецтво, стежила за веденням метричних книг, сповідальних та клірових відомостей, дошлюбних опитувань, наглядала за станом церков та монастирів. Ліквідована декретом Ради народних комісарів України від 22 січня 1919 р. «Про відокремлення держави від церкви».

Фонд консисторії містить законодавчі акти уряду та Священного Синоду, що стосуються церковного будівництва та внутрішнього життя церкви, офіційні розпорядження архієпископів, рішення консисторії і правлінь, справи православних храмів, статистичні відомості з економічної діяльності церков,

відомості про приходи, діяльність місцевого духовенства, церковні прибутково-видаткові книги, статистичні матеріали про фінансові справи церков і приходів, монастирів, братств і товариств, відомості про народонаселення, церковну освіту, медико-санітарне становище, особисті формуляри священно- і церковнослужителів, сповідальні та клірові відомості, а також метричні книги, справи духовного суду та інші документи [1, с. 53].

Із перерахованих справ особливої уваги заслуговують клірові відомості. Це документи, в яких зібрана інформація про окрему церкву на певному етапі її існування. Вперше вони були запроваджені 20 січня 1769 р. під назвою «Именные списки всем лицам духовного звания православного исповедания». Остаточно їх форма була встановлена у 1829 р. і у подальшому змінювалася лише незначним чином. На початку ХХ ст. Святійший Синод остаточно встановив перелік інформації, яка повинна у них міститися. Загалом вони склалися щорічно при кожному міському та сільському храмі та зазвичай велось два примірники – один залишався зберігатися в парафії, інший подавався до консисторії [2]. Відомості склалися з 18 пунктів і розкривали питання не лише кадрового забезпечення, а й всього, що стосувалося самої церкви (рік побудови та за чиї кошти це було здійснено, матеріал, з якого зроблено будівлю, забезпечення церковним начинням, наявність житлових приміщень та землі, відстань до духовної консисторії та найближчої церкви, де зберігалися копії метричних та сповідальних відомостей). Як правило, сповідальні відомості знаходились у самому храмі,

В Державному архіву зберігаються 6 фондів духовних правлінь (Заславське, Кам'янецьке, Лeticівське, Проскурівське, Старокостянтинівське, Ушицьке), які виконували роль одного з ланцюгів у вертикалі взаємин архієрея і консисторії із парафіяльним духовенством. Духовні правління в єпархії відали справами управління і суду. З 1744 р., коли прикази, які існували при архієреях, були перетворені в консисторії, в нижчому єпархіальному управлінні з'явилися колегіальні органи підпорядковані консисторіям – духовні правління. Члени правління призначались архієреєм. Духовні правління склали нижчу інстанцію церковного суду, скарги на їх рішення подавались єпархіальним архієреям та консисторіям. Якщо консисторії як інститут управління постійно розвивались, розширювались та визначались їх функції, то функції і роль духовних правлінь залишались невизначеними, і зрештою вони були ліквідовані. Частково їх функції перейшли до благочинних, а частково до консисторій [3, с. 151].

Фонди цих установ зберігають наступні документи: Укази Синоду, циркуляри Подільської та Волинської духовних консисторій. Журнали засідань, рапорти благочинних. Відомості про церкви, духовенство, кількість шкіл і населення. Справи про обмежування церковних земель, рукопокладення священників, видачу грошової допомоги духовенству, призначення і переміщення священнослужителів, забезпечення приміщеннями церковного причту, відкриття парафіяльних училищ, будівництво і ремонт церков,

зловживання осіб духовного звання. Клірові та сповідальні відомості, метричні книги.

В Державному архіві зберігається колекція благочинних Подільської губернії, яка складається із 35 справ. Вони здійснювали нагляд за духовенством на місцях, обиралися місцевим духовенством і призначалися єпархіальним архиєреєм. З 1797 р. за указом Синоду розрізняли два види благочинних: над монастирями і над парафіяльними церквами. Вони наглядали за 15-30 церквами, контролювали дотримання порядку в церквах, слідкували за виконанням розпоряджень єпархіального начальства, а також розглядали скарги священників і парафіян, що не потребували втручання судів.

Фонд – колекція містить наступні документи: накази Подільської духовної консисторії, річні звіти благочинних округів; клірові відомості церков Кам'янецького повіту, метричні книги церков про народження, шлюб та смерть, книги вхідних і вихідних документів, відомості про призначення, звільнення і переміщення по службі посадових осіб.

На території регіону окрім православних храмів діяли також римо-католицькі конфесії. Подільська римо-католицька духовна консисторія була створена указом Сенату від 22 квітня 1798 р. Безпосередньо підпорядковувалась Римсько-католицькій духовній колегії у Санкт-Петербурзі. Адміністративно підпорядковувалась Луцько-Житомирській дієцезії. Складалась з правління та канцелярії. Кожен член правління завідував окремим відділом (столом). Канцелярію очолював секретар, який координував діяльність столів. Секретар призначався міністром внутрішніх справ. Інспектор і чиновники канцелярії перебували на державній службі. Суду консисторії підлягали як духовні, так і світські особи. Перші за посадові правопорушення, другі – за незаконні шлюби та інші проступки проти віри. Ліквідована декретом РНК України від 22 січня 1919 р. У фонді зберігається 2 тис. справ у тому числі: циркуляри Римсько-католицької духовної колегії, Луцько-Житомирської дієцезії та Кам'янецького єпископа, протоколи засідань консисторії та консисторського суду, візитарні описи, рапорти настоятелів костьолів, відомості про чисельність населення губернії римо-католицького віросповідання, справи про ремонт костьолів, призначення посадових осіб, зловживання духовенства, видачу метричних свідоцтв, накладання єпитимій, розірвання шлюбів, майно, що залишилось після смерті священнослужителів, метричні та сповідальні книги по деканатах, списки священнослужителів та парафіян, формулярні списки чиновників консисторії, реєстри вхідних та вихідних документів.

Змістовним є фонд «Візитатор монастирів Кам'янецької єпархії». Візитатор (монастирів) – духовна особа, вповноважена єпископом на проведення візитацій або генералом ордену на проведення огляду всіх підвідомчих йому монастирів. У римсько-католицькій церкві, що існувала в межах Російської імперії, право візитації здійснювалось єпархіальним єпископом або вповноваженими ним особами. Загальні візитаційні описи мали надаватися що п'ять років, а про

монастирі – при кожній зміні настоятеля додатково. Фонд нараховує 86 справ. Документи у фонді написані на польській та російській мовах.

При єпархії діяла також канцелярія. Вона координувала взаємодію всіх підрозділів єпархії. В обласному архіві зберігається 35 справ канцелярії єпископа римо – католицької церкви: циркуляри Римо-католицької духовної колегії та Подільського губернського правління, розпорядження єпископа, протоколи засідань канцелярії, описи костьолів Могилівського деканату, списки духовенства єпархії.

В Державному архіві зберігається корпус архівних джерел, які розкривають стан релігійних установ краю в радянську добу. Відповідно до декрету Ради народних комісарів України від 22 січня 1919 р. «Про відокремлення держави від церкви», церква на території створеного Радянського Союзу була відділена від держави і піддавалася переслідуванням.

В 1923 р. в райвиконкомах були створені відділи, які слідкували за дотриманням декрету про відокремлення церкви від держави, ухвалювали рішення про закриття храмів. Ці структури за час свого існування змінювали підпорядкування від юстиції до НКВС. Були ліквідовані в 1938 р. в зв'язку з розукрупненням областей.

На зберіганні в обласному архіві перебуває 4 фонди Кам'янець-Подільського, Проскурівського, Славутського та Староушицького відділів культур виконавчих комітетів районних рад робітничих, селянських та червоноармійських депутатів

В цих фондах зберігаються наступні документи: Постанови РНК УРСР, ВУЦВК, Вінницького облвиконкому, протоколи загальних зборів членів релігійних громад, статuti та списки членів релігійних громад, справи про реєстрацію релігійних громад, закриття культових закладів, наглядові справи за релігійними громадами, списки церков, служителів культу.

В листопаді 1998 р. розпорядженням голови Хмельницької обласної державної адміністрації на базі управлінь у справах національностей, міграції та управління у справах релігій було створено єдине управління у справах національностей, міграції та релігії Хмельницької обласної державної адміністрації. Ліквідоване розпорядженням голови Хмельницької облдержадміністрації від 6 червня 2005 р. Фонд ліквідованої установи зберігає 98 справ у тому числі: розпорядження представника Президента України, голови Хмельницької обласної державної адміністрації. Статистичні звіти, звітні дані про діяльність релігійних об'єднань, документи (звіти, листування) про нелегальні релігійні групи, реєстраційні справи релігійних організацій та служителів культур, особові справи священнослужителів, фотоальбоми (знімки церков по районах Хмельницької області).

Таким чином, корпус збережених архівних джерел надає можливість дослідникам прослідкувати історію православних, римо-католицьких, які проживали та проживають на території краю з давніх часів.

Список використаних джерел та літератури

1. Лях Г.В. Подільська духовна консисторія (1995–1920 рр.) структурна класифікація фонду Держархіву Хмельницької області. *Вісник Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка: історичні науки*. С.53.
2. Шевчук А. В. Клірові відомості як джерело з генеалогії населення Волинської губернії ХІХ–початку ХХ ст.: інформативне наповнення та стан збереження. URL: <https://core.ac.uk/download/pdf/12085665.pdf>
3. Путівник Державного архіву Хмельницької області. Т.1. / Авторі-упорядники: Л. Баланюк, Н. Кузьміна, С. Михайлова, Ю. Олійник та ін. Тернопіль, 2007. С. 151.

УДК 021.1(477.43)«1990/1999»

Прокопчук Віктор, доктор історичних наук, професор кафедри історії, правознавства і методики навчання Глухівського національного педагогічного університету, заслужений працівник освіти України, почесний краєзнавець України, почесний керівник осередку краєзнавців Дунаєвецької територіально громади

Айвазян Олена, кандидат історичних наук, директор наукової бібліотеки Хмельницького національного університету

ОСОБЛИВОСТІ ФУНКЦІОНУВАННЯ БІБЛІОТЕЧНОЇ СИСТЕМИ ХМЕЛЬНИЧЧИНИ В 1990-ТІ РОКИ

Анотація. У статті аналізуються процеси, які відбувалися в бібліотечній системі Хмельниччини в 1990-х роках - першому десятилітті незалежності України.

Ключові слова: Хмельниччина, бібліотечна система, мережа, бібліотечні фонди, кадри, обслуговування, платні послуги, комп'ютеризація.

1991 рік в Україні розпочав етап незалежного національно-культурного будівництва, формування умов для розвитку національної бібліотечної системи. Бібліотека як органічна частка державної інфраструктури трансформує свої функції відповідно до потреб нового суспільства, розвитку української державності, національної освіти, науки, культури.

Відбуваються ці процеси в умовах ломки попереднього соціально-економічного та політичного устрою – зміни форм власності, зникнення одних і

появи нових виробничих, державних та політичних структур, тотальної економічної кризи, гіперінфляції. А ще – війна, яку 2014 р. розпочала Росія проти України в непростий період всеохоплюючих трансформацій, боротьби партій і кланів за владу і створені народом блага, що суттєво ослабило молоду незалежну країну.

І все ж навіть у таких непростих умовах зазнало змін законодавче забезпечення бібліотечної справи, удосконалюється мережа бібліотек, поступово формується нова система бібліотечно-бібліографічних установ, новим змістом наповнюються традиційні та інноваційні форми бібліотечного обслуговування.

1992 р. завдання бібліотек у нових суспільно-політичних умовах обговорив І Всеукраїнський конгрес бібліотекарів, окреслив основні напрями перебудови та удосконалення бібліотечної справи. Бібліотеки Хмельниччини на початку 90-х продовжили тенденції кінця 80-х років ХХ ст. – періоду перебудови: проводили заходи, спрямовані, на відродження національної культури і мови, формування національно-культурного усвідомлення самобутності народу України, його духовних надбань – фольклору, етнографії, традицій, звичаїв, свят і обрядів, власне – формування національної свідомості і патріотизму своїх читачів. У бібліотеках з'явилися бабусині світлиці, кутки, наповненні предметами повсякденності наших предків, згодом – і музеї, присвячені важливим віхам історії чи видатним особистостям населеного пункту. Бібліотечні працівники активно долучилися до відзначення 60-річчя страшної трагедії нашого народу – Голодомору 1932-1933 рр., проводили пошукову роботу з виявлення прізвищ людей – жертв Голодомору, заносили їх до «Книг пам'яті жертв Голодомору», готували і провели низку заходів у Дні пам'яті і скорботи – оформляли книжкові виставки, проводили бесіди, бібліографічні огляди, прем'єри книг В. Маняка «1933-й: голод», В. Барки «Жовтий князь» [11, арк. 37]. Також повертали з небуття імена репресованих письменників, науковців і краєзнавців, їх твори. Дбали про розвиток української мови, відзначення нових державних свят – Дня незалежності України, Дня Конституції України та ювілеїв українських митців.

27 січня 1995 р. був прийнятий Закон України «Про бібліотеки і бібліотечну справу», який у 13 розділах і 32 статтях визначав загальні засади бібліотечної справи та бібліотечної системи України, статус бібліотек, правові та організаційні засади їх діяльності, вимоги до формування і збереження бібліотечних фондів, бібліотечного обслуговування, гарантував право на вільний доступ до інформації, до знань і цінностей національної та світової культури. Закон дав потрактування бібліотечної термінології, зокрема й часто вживаних у нашому дослідженні термінів: «бібліотека» (інформаційний, культурний, освітній заклад (установа, організація) або структурний підрозділ, що має упорядкований фонд документів, доступ до інших джерел інформації та

головним завданням якого є забезпечення інформаційних, науково-дослідних, освітніх, культурних та інших потреб користувачів бібліотеки); «бібліотечна система» (розгалужена мережа бібліотек різних видів, пов'язаних взаємодією і взаємовикористанням бібліотечних ресурсів); «бібліотечна справа» (галузь інформаційної, культурної та освітньої діяльності суспільства, спрямована на створення і розвиток мережі бібліотек, формування, опрацювання, упорядкування та зберігання бібліотечних фондів, організацію бібліотечного, інформаційного та довідково-бібліографічного обслуговування користувачів бібліотеки, підготовку та підвищення кваліфікації фахівців у галузі бібліотечної справи, наукове та методичне забезпечення розвитку бібліотечної діяльності). У законі знайшли зафіксування й такі нові поняття, як «документ» (матеріальна форма одержання, зберігання, використання і поширення інформації, зафіксованої на папері, магнітній, кіно-, фотоплівці, оптичному диску або іншому носіїві) і «користувач» (фізична чи юридична особа, яка звернулася до послуг бібліотеки). Стаття 6 замість «масова бібліотека» ввела термін «публічна бібліотека» - культурно-освітній заклад, основний елемент бібліотечної системи, що об'єднує мережу загальнодоступних бібліотек країни, які мають широкий діапазон ресурсів і послуг для населення.

1998 року Президент України указом від 14 травня 1998 р. № 471/98, «...враховуючи великий внесок бібліотек України у розвиток вітчизняної освіти, науки і культури, необхідність дальшого підвищення їх ролі у житті суспільства та підтримуючи ініціативу бібліотечної громадськості...», встановив Всеукраїнський день бібліотек, який щорічно відзначається 30 вересня [31].

Власне низкою нормативних актів держава створювала правовий фундамент розбудови національної за змістом і формою бібліотечної системи. Вже з перших років незалежності різко постала і потребувала негайного вирішення проблема збереження мережі бібліотек та бібліотечних кадрів.

На початок 90-х років ХХ ст. мережу державних бібліотек у Хмельницькій області складала 1208 масових бібліотек (3 обласні, 20 центральних районних (ЦРБ) та 2 центральні міські бібліотеки (ЦМБ), 1183 бібліотеки-філіали (59 міських, 1069 сільських та 55 дитячих), діяли 61 профспілкова бібліотека і 4 інших відомств (3 – у Кам'янці-Подільському, 1 – у Шепетівці), загалом – 1273 масових бібліотеки [3, арк. 1–3]. Але вже за три роки мережа зменшилася на 4 бібліотеки: закрито міську бібліотеку у Волочиську, дві дитячих – у Хмельницькому та Старокостянтиніві, сільську – у Славутському районі [12, арк.1], за наступні три роки – ще на 7 сільських бібліотек у Дунаєвецькому (Руда Гірчичнянська, Слобідка Маліївецька і Великий Жванчик), Хмельницькому (Мар'янівка, Климківці), Волочиському (Куровечка) і Красилівському (с. Моньки) районах [14, арк.1а; 16, арк.1]. Оскільки Нетішин набув статусу міста

обласного підпорядкування, там було створено міську централізовану систему, що виділилася із Славутської [16, арк.1].

Процес руйнації бібліотечної мережі Хмельниччини особливо посилювався після того, як у п. 6-му постанови Верховної Ради України «Про державний бюджет України на 1996 рік» вперше з'явився запис: *“Міністерствам і відомствам, іншим установам державної виконавчої влади ... забезпечити скорочення державних витрат, припинення реалізації раніш прийнятих проектів, які не забезпечуються джерелами фінансування, приведення показників щодо мережі, штатів та контингентів підвідомчих установ і закладів у відповідність із розмірами коштів, передбаченими в державному і місцевому бюджетах на їх утримання у 1996 році* (Виділення – наше. – Авт.)» [29, с. 3]. Цей пункт став катализатором і розв'язав руки багатьом руйнівникам галузі. Значних змін зазнала мережа публічних бібліотек 1997 р. з виходом постанови Кабінету Міністрів України «Про мінімальні соціальні нормативи забезпечення публічними бібліотеками населення в Україні», був створений Державний реєстр, до якого включено 1 027 бібліотек системи Міністерства культури і мистецтв України, частину бібліотек, згідно з нормами, закрили.

В умовах обмеженого фінансування в окремих районах розпочався процес децентралізації. Старокостянтинівська райдержадміністрація, розглянувши пропозиції відділу культури, 18 березня 1997 р. прийняла розпорядження за № 75-р, яким децентралізувала бібліотечну систему району і передала виконкомам сільських Рад у безкоштовне довгострокове користування бібліотечні установи з книжковими фондами і цінностями та штатним розписом їх працівників. На таких умовах на баланс міської ради перейшли міські №1 бібліотеки для дорослих і дітей, а на баланс цукрокомбінату – міська бібліотека №2. Зі штатного розпису центральної і двох сільських бібліотек виведені 3 ставки. Поставлено завдання створення в 38 селах об'єднань «клуб-бібліотека». Вищезгаданим розпорядженням з 1 квітня закривалися бібліотека і чотири клуби району, населення яких мали обслуговувати сусідні установи культури [6, арк. 34].

На баланс сільських рад, підприємств та організацій низку бібліотечних закладів передали в Старосинявському, Полонському, Красилівському і Теофіпольському районах [6, арк. 65].

Не в кращому становищі опинилися профспілкові бібліотеки, кількість яких в 1997 р. в порівнянні з 1990-м роком зменшилась на 21 і нараховувала 40 книгозбірень. У зв'язку з вимушеним простоєм підприємств більшість профспілкових і відомчих бібліотек працювали вкрай нестабільно, окремі з них були закриті [7, арк.10].

А ось Віньковецька райдержадміністрація, шукаючи спосіб зберегти мережу бібліотек, підтримати їх інформаційний ресурс, здійснила низку заходів,

комунальні витрати та інші фінансові зобов'язання розділивши з сільськогосподарськими підприємствами та селянськими спілками [6, арк.35].

І все ж мережа бібліотек області порівняно з 1990 роком скоротилася на 317 закладів і на початок 1998 р. становила 891 бібліотеку: 3 обласні, 23 центральні, 51 міська, 43 дитячі та 771 сільська [17, арк.1].

Недостатнє фінансування і так звана оптимізація бібліотек вплинули на становище бібліотечних кадрів. Якщо 1991 року в публічних бібліотеках області працювало 1890 осіб, то 2000-го – на 468 менше. Значно зросла плинність кадрів [14, арк. 3]. Скорочення за торкнуло і штати центральних бібліотек. Якщо 1996 р. в центральних бібліотеках області працювало 333 особи, то на кінець 1997 р. – 263. У Полонському і Старосинявському районах скоротили працівників ЦРБ, які відповідали за роботу з фондами, у Кам'янець-Подільському і Хмельницькому не залишили жодного бібліографа [17, арк. 1]. 1997 р. на неповних ставках працювало 78,6 % бібліотекарів, зокрема 29,2% – на 0,25 ставки, 4,5% – на 0,1-0,15 ставки [17, арк.1].

У 1999 р. становище бібліотек області дещо стабілізувалося. Збільшились бюджетні асигнування на їх утримання, що дало змогу продовжити робочий день бібліотечних працівників, краще організувати обслуговування користувачів. Відновили діяльність 4 сільські бібліотеки в Білогірському, 5 – у Деражнянському районах, міська бібліотека для дітей в Старокостянтиніві. У підпорядкування Деражнянського районного відділу культури передали профспілкову бібліотеку, яка почала діяти як міська [19, арк. 32]. Того року бібліотечних працівників вже не відправляли у відпустки без збереження заробітної плати, у жодному населеному пункті бібліотекари не отримували заробітну плату менше 0,25 ставки [20, арк. 2].

На 1 січня 2000 року мережа державних публічних бібліотек області збільшилася на 11 закладів і становила 878 книгозбірень – 3 обласних, 23 центральні, 48 міських, 2 юнацькі, 42 дитячі та 760 сільських книгозбірень. Діяли і 182 бібліотечні пункти та 53 клуби – бібліотеки. Однак створення таких пунктів не покращило обслуговування населення книгою. У більшості клубів-бібліотек не передплачувались навіть періодичні видання, не поповнювались вони новими книгами. 53 клуби-бібліотеки обслуговували лише 6360 читачів, у середньому 120 читачів на заклад, читаність їх становила 10 книг за рік. Не виправдовувала себе і робота бібліотечних пунктів, оскільки бібліотекар стаціонарної бібліотеки, що працював на 0,25 ставки, фізично не міг обслуговувати читачів центральної бібліотеки та бібліотечного пункту, який знаходився в іншому селі. Краще ця робота була поставлена в Хмельницькому, Новоушицькому районах, де працівники, що обслуговували два населених пункти, отримували повні ставки або додаткових 0,25 ст. [20, арк. 1].

Загострилися проблеми утримання і поліпшення матеріальної бази. 1994 р. ще було здано 4 приміщення, 13 бібліотек переведено в кращі. Однак 33% масових бібліотек на початку 90-х років знаходилися в приміщеннях площею до 50 кв. м., 1999 року – 23,2 %, а 2 % – в аварійних [14, арк. 19; 20 арк. 7]. Надалі будівництво закладів культури зупинилося, господарства області перестали виділяти кошти на потреби бібліотек. Подекуди бібліотечні приміщення рішенням сільських Рад передавалися іншим організаціям. Зокрема в с. Пихтії Старокостянтинівського району приміщення бібліотеки віддали під школу, а книжковий фонд скинули в клубі. У с. Шаровечка Хмельницького району клуб передали школі, а бібліотеку перевели в маленьку кімнатку бухгалтерії [11, арк. 25]. Опалювалися тільки центральні книгозбірні та міські бібліотеки-філіали [11, арк. 25], погіршився телефонний зв'язок – 1999 р. телефони мали лише центральні бібліотеки та деякі міські, більше 2-х років був відключений телефон у Летичівській РЦБ [20, арк. 7].

У тісноті працювала й ХОУНБ – книгосховище переповнене, стоси книг лежали на підлозі, читальний зал мав менше 100 посадкових місць, у години пік та вихідні читачі чекали поки звільниться місце [11, арк. 25]. Обласне управління культури звернулося до обласної державної адміністрації про будівництво нового приміщення для обласної універсальної державної наукової бібліотеки ім. М. Островського, Віньковецької, Теофіпольської, Старосинявської, Новоушицької, Кам'янець-Подільської районних бібліотек, забезпечення книгозбірень сучасними технічними засобами та бібліотечним обладнанням [13, арк. 17].

У цих умовах активізувалася роль керівників обласних, районних і міських бібліотек, їх зусилля спрямовувала координаційна рада директорів. Директор ХОУНБ Станіслава Людвигівна Карван на багатьох нарадах також закликала керівництво області, голів сільрад посилити увагу до бібліотечної справи, відновити централізацію бібліотек [5, арк. 57]. 1998 року колегія обласного управління культури відзначила творчо-організаційну роботу ОУНБ та її директорки С. Л. Карван, обласних бібліотек для дітей та юнацтва, бібліотек Дунаєвецького, Красилівського, Віньковецького, Новоушицького, Шепетівського районів, міст Нетішина, Хмельницького та Кам'янця-Подільського [8, арк. 1].

Окрім книгозбірень, підпорядкованих міністерству культури і мистецтв України, 1992 року в області працювали 1112 бібліотек інших відомств, зокрема 1053 шкільні [2, арк. 54], 45 – у професійно-технічних навчальних закладах [1, арк. 1], 11 – у технікумах та училищах [33, с. 535–536], 4 – у вищих закладах освіти [21, с. 388–398]. Функціонували обласна медична книгозбірня, бібліотеки

Державного архіву Хмельницької області, музеїв, Інституту післядипломної педагогічної освіти, військового відомства та інші.

Важкою проблемою 90-х років стало комплектування фондів. Економічна криза, недостатнє фінансування, зруйновані системи книговидання та книгопостачання та значне подорожчання видань негативно вплинули на стан фондів. Якщо 1990 року нові надходження склали 1346,6 тис. прим., то 1995 року – 314,9 тис. прим., а 1999-го – 129,8 тис. прим. Тільки за 1991–1993 рр. бібліотечні фонди зменшилась на 375 тис. примірників [11, арк. 16; 20, арк. 2]. Дунаєвецька ЦБС (а це – 75 бібліотек) 1989 року отримала 83,3 тис. прим. друкованих видань, а 1999-го – лише 7,5 тис. [32, с. 274].

Бібліотекари нарікали на вкрай недостатню кількість української художньої літератури, видань українською мовою, посібників для освоєння нових шкільних програм, наукової та виробничої літератури. Перестали надходити і видання «Української бібліотечної серії». Було порушено принцип забезпечення бібліотек обов'язковим краєзнавчим примірником [11, арк. 21]. Не вистачало асигнувань на періодику, попит на яку у зв'язку з подорожанням газет і журналів помітно зріс.

Основним джерелом комплектування бібліотек області завжди був обласний бібколектор. Керівництво ХОУНБ інформувало обласне управління: *«Роками вироблена система замовлення і комплектування бібліотек розвалилася. Облкниготорг і його бібліотечний колектор не зацікавлені в якісному комплектуванні бібліотек. Для бібколектора зараз головне торгівля товарами широкого вжитку, а цінні і конче потрібні бібліотекам видання з історії України, народознавства, довідники, словники, підручники не завжди доходять до бібліотек, оскільки йдуть у роздрібний продаж за готівку. Крім того, ціни на літературу у бібколекторі майже вдвічі перевищують ціни книжкових магазинів»* [11, арк. 22].

Бібліотечна громадскість вдавалася навіть до протестних акцій, щоб привернути увагу керівництва області та республіки до проблем бібліотек. Значне скорочення фондів і неспроможність бібліотек задовільнити інформаційні потреби своїх користувачів визнала і колегія обласного управління культури, намітила низку заходів [19, арк. 9–10]. Питання поповнення фондів бібліотек було порушено у зверненні до голови обласної ради М. І. Приступи. Врешті була розроблена і обговорена на раді директорів обласних бібліотек та методичних центрів Програма розвитку бібліотек Хмельниччини «Книга. Інформація. Читач». Міністерство культури України, незважаючи на складні умови, вперше видало 45 назв книг бібліотечної серії. Обласне управління культури за централізовані кошти придбало частину книг через бібколектор, частину – через магазин «Книжковий світ» [13, арк. 37]. Обласна бібліотека 1994

року закупила і передала бібліотекам області 15 назв краєзнавчих видань («Поділля», «Подільська старовина», «Велика Волинь», «Твої сини, Поділля», «Краса подільської народної вишивки» та ін.) на суму 132 млн.700 тис., заключила угоди з письменниками на реалізацію 16-ти назв книг у кількості 18 тис.125 прим. [13, арк. 38].

Активізували діяльність обмінні фонди. Хмельницька ОУНБ уклала угоди з Запорізькою, Рівненською, Чернівецькою, Чернігівською обласними бібліотеками, Львівською НБ ім. Стефаніка, Одеською ДНБ ім. Горького, Харківською НБ ім. Короленка. За результатами цієї співпраці до обмінного фонду ХОУНБ 1995 року надійшло 6632 прим. Безкоштовну допомогу в доукомплектуванні фондів було надано обласному госпіталю інвалідів, міській раді ветеранів, міському товариству інвалідів, ліцею-інтернату м. Хмельницького, бібліотеці с. Брикуля Шепетівського району, бібліотечним філіалам Ярмолинецького району, Кам'янець-Подільської міської ЦБС та культосвітнього училища, бібліотеці ВПТУ-36с.БалинДунаєвецького району [15, арк. 19–20].

Не зважаючи на вжиті заходи, фонди бібліотек області продовжували зменшуватися. 1997 року в середньому на одну бібліотеку надійшло 39,6 книг, на одного читача – 0,07. Основним джерелом поступлень були подаровані видання, пожертви спонсорів, книги взамін загублених. На кінець 1997 р. фонд бібліотек області становив 13725563 прим., на 643797 менше 1996 р. [17, арк. 1–2]. За підтримки держави на межі ХХ–ХХІ століть ситуація з комплектуванням фондів почала дещо поліпшуватися. У квітні 1999 р. прийнято Закон України «Про обов'язковий примірник документів», що дало змогу забезпечити обласні бібліотеки обов'язковим платним примірником української книги та безоплатними виданнями місцевих видавництв [19, арк. 32].

Бібліотечні працівники – обереги книжкових скарбів робили все, аби не тільки утримати від руйнації бібліотечну систему, а й здійснювати її трансформацію відповідно до обставин, що змінилися, удосконалювали традиційні і впроваджували нові форми обслуговування читачів. На жаль, упродовж 90-х років кількість читачів та видача документів продовжувала зменшуватися в основному за рахунок сільських бібліотек внаслідок зменшення кількості населення і скорочення мережі бібліотек [12, арк. 2]. Якщо 1990 р. бібліотеки обслужили понад 800 тис. користувачів, видали більше 16 млн. документів, то 1998-го послугами бібліотек скористалися 585 тис. читачів, які використали близько 9 млн. видань [3, арк. 4; 18, арк. 1]. Це падіння бібліотеки намагалися зупинити і посиленою популяризацією наявного фонду.

Обласна бібліотека для дітей ім. Т.Г. Шевченка в 90-х роках стала центром науково-дослідної діяльності з питань бібліотечної роботи з дітьми, протягом

1992–1995 рр. провела соціологічні опитування «Читацькі потреби дітей та підлітків і стан їх задоволення в ЦБС області», «Краєзнавча книга для дітей у бібліотеках області», «Нові імена в шкільній програмі з української літератури», «Нові надходження в структурі інформаційного потенціалу бібліотек та їх використання», активно підтримала краєзнавчо-етнографічну експедицію «Мій рідний край, моя земля», за результатами експедиції в бібліотеках були оформлені альбоми і фонотеки. Традиційним стало проведення обласних конкурсів юних дарувань «У вінок Україні», «Кобзаріки», обласних дитячих свят «Благослови, Берегине-Мати», «Українські Чураївни», «Як парость виноградної лози, плекайте мову», «Слава про неї не вмере, не поляже» та ін. Новинкою того часу стало проведення в усіх дитячих книгозбірнях області літніх читань «Книжкова веселка» [24, с. 28–29].

У березні 1997 року відзначила своє 20-ліття Хмельницька обласна бібліотека для юнацтва - методичний центр роботи з молоддю. На початок 90-х в області сформувалася структура юнацьких підрозділів, яка включала дві юнацькі бібліотеки (м. Кам'янець-Подільський і м. Нетішин), відділ (Старокостянтинів), 10 абонементів, 5 кафедр, численні групи. Бібліотека також провела соціологічні дослідження «Краща книга року», «Молодий читач України початку 90-х років», науково-практичну конференцію «Культура і екологія юнацтва» (1996), підготувала бібліографічні списки «Молоді про славетних людей Поділля», «Молоді про історію краю», видала бібліографічні покажчики «Проскурівське підпілля», «Афганістан: наш біль, наша пам'ять», «В одному імені поет і воїн» (про В. Булаєнка), займалася автоматизацією бібліотечних процесів, що в подальшому призвело до створення розвиненої АБІС [23, с. 322–324].

Бібліотеки започаткували надання додаткових платних послуг користувачам: навчання в гуртках, нічний абонемент, виконання художніх, друкарських робіт, розробка сценаріїв та проведення масових заходів, оренда приміщень, штрафи за порушення терміну повернення книг тощо. Приклад показувала бібліотека Хмельницького технологічного інституту (нині – ХНУ), 1993 року відкрила кіоск з продажу літератури, зданої на комісію користувачами, і за перші 4 місяці реалізувала 186 книг на суму 78,4 тис. крб., у тому числі з обмінного фонду - на 31 тис. крб. [25, с. 18]. Перелік платних послуг щороку розширювався і наприкінці 90-х за плату надавались такі послуги: оформлення реєстраційних документів користувачів, нічний абонемент, користування літературою підвищеного попиту, резервування документів, користування журналами мод, продаж літератури, друкарські послуги, міні-школа «Репетитор», гра «Фортуна», вистави лялькових театрів, виготовлення

декоративних квітів. 1999 р. бібліотека ХТІ, наприклад, надавала 25 видів додаткових послуг [26, с.15].

ЦБС області бібліотеки запроваджували нові форми роботи з різними групами читачів, зокрема – з національними меншинами, які компактно проживали в Городку, Красиліві, Славути, у селі району. З метою задоволення їх читацьких запитів бібліотеки формували книжкові фонди мовою національних менших, проводили масові заходи. При Красилівській ЦБ діяли курси польської мови. Славутська ЦБ підтримувала зв'язки і проводила спільну роботу з єврейським культурним товариством «Шафар» (Дружба). Змістовну роботу з національними меншинами проводили також Городоцька, Ізяславська, Летичівська ЦБ [12, арк. 3].

Посилилась увага до читачів з обмеженими можливостями. Летичівська районна бібліотека була ініціатором акції «Книгу і серця теплоту – в оселю інваліда» [20, арк. 5]. У рік людей похилого віку Дунаєвецька ЦРБ спільно з районною організацією Товариства Червоного Хреста провела благодійну зустріч «Раз добром зігрите серце – вік не прохолоне» [19, арк. 5].

Немало просвітницьких заходів присвячували українізації духовно-культурної сфери, особливо розвитку української мови. У Городоцькому районі 1997 року організовано постійнодіючі виставки «Українська мова: історія і сучасність», «Мова – душа народу», «Мова і нація» [6, арк. 87–90]. 1998 р. бібліотеки області брали участь у всеукраїнській акції «Передамо нащадкам наш скарб – рідну мову». Обласними книгозбірнями проведено «Лесині читання» (до 128-річчя від дня народження Л. Українки), декаду популяризації української книги та періодики (ОУНБ), обласне свято «Мово рідна, мово колискова – совісті народної дзвіниця» (обласна бібліотека для дітей ім. Т.Шевченка), літературний конкурс молодих талантів «О мово моя, душа голосна України» (обласна бібліотека для юнацтва) [18, арк. 2–3].

Сприяла залученню читачів до бібліотек і робота 329 клубів за інтересами. Клуб «Новатор» при Білогірській РЦБ, до ради якого входили спеціалісти РАПО, ЦРБ, районного будинку культури, районної газети, організував економічний всеобуч, сприяв впровадженню нових форм господарювання [4, арк. 98].

Продовжували роботу літературні та літературно-мистецькі об'єднання, зокрема дівич-клуб «Афродита» в Красилівській ЦРБ та клуб «Дівчинка. Дівчина. Жінка» при Теофіпольській ЦРБ [20, арк. 5]. Наприкінці 90-х років у бібліотеках області діяли 21 кімната народознавства, 17 літературно-мистецьких вітальнь, в яких проводилася більшість заходів [19, арк. 34–35].

1999 року за відсутності вимушених відпусток вдалося помітно покращити популяризацію літератури, провести 11365 масових заходів проти 9666 у 1998-му році, у середньому 20 заходів на одну бібліотеку [20, арк. 20].

Чільне місце в соціокультурній діяльності бібліотек займала популяризація краєзнавчих видань. Бібліотеки збирали краєзнавчу літературу, створювали краєзнавчі кутки, оформляли книжкові виставки «Красо України, Поділля», «Минуле і сучасне нашого краю», «Письменники Хмельниччини», «Хмельниччина в художній літературі», вели краєзнавчі картотеки [11, арк. 39]. Красилівська ЦРБ крім зведеної краєзнавчої картотеки вела ще й такі: «Народні умільці Красилівщини», «Кожне сільце має своє слівце», «Краєзнавці Красилівщини», «Календар знаменних і пам'ятних дат району» [20, арк. 5].

Масова робота стала більш змістовною, розкривала сторінки історії, раніш замовчувані або сфальсифіковані, посилювала світоглядний вплив, що засвідчує тематика заходів: «Обереги рідного краю», «З народного напившись джерела», «Роде наш красний», «Легенди Поділля», «Вечір подільського фольклору» тощо. Новим змістом наповнювалась робота клубів за інтересами «Калина», «Спадщина», «Пам'ять» (Городок), «Родовід», «Відродження», «Гроно» (Красилів), «Берегиня», (Теофіполь), «Краєзнавець» (Білогір'я), «Рідне слово», «Наша віра» (Летичів), літературно-мистецьке об'єднання «Відродження» (Шепетівка) тощо [11, арк. 19, 38]. Урізноманітнювались і форми масових заходів. У бібліотеках Дунаєвецького, Кам'янець-Подільського. Красилівського, Шепетівського, Чемеровецького, Городоцького, Славутського районів (директори Прокопчук Т. К., Троняк І. В., Сіренко Л. Ф., Барицька В. В., Солотковська Н. М., Барахман Н. М., Костюк Г. В.) проводились «Уроки історичної пам'яті», «Уроки народознавства», зустрічі за «круглим столом», презентації книг, літературно-біографічні вечори, зустрічі з визначними людьми краю, народними умільцями, діяли літературно-музичні вітальні, народні світлиці [11, арк. 19].

Зокрема, працівники бібліотек Дунаєвецького району спільно з учителями здійснили пошукову роботу, у результаті побачила світ збірка колядок, щедрівок і гаївок Дунаєвеччини «Стелися, зелений кудрявцю». В усіх бібліотеках велися «Книги пам'яті», «Літописи села» [11, арк. 20]. Дунаєвецька ЦРБ першою в області створила сектор краєзнавства при методично-бібліографічному відділі. Цей досвід згодом запровадили Славутська і Ярмолинецька ЦРБ [11, арк.40], 1995 року – Городоцька, Красилівська, Полонська, Старокостянтинівська, що значно активізувало краєзнавчу роботу цих систем [16, арк. 2]. У ЦБС, де не було структурних підрозділів, визначали відповідальних за краєзнавчу роботу.

Вагомий внесок у справу розвитку краєзнавства робила ХОУНБ як депозитарій краєзнавчої літератури, бібліограф і пропагандист літератури про

Хмельниччину. 1994 р. сектор краєзнавства ОУНБ реорганізували у відділ, його працівники 1992 р. спільно з Кам'янець-Подільським державним педагогічним інститутом видали бібліографічний покажчик «Народознавство Поділля». Посилив роботу клуб «Краєзнавець» [13, арк. 18]. 1994 р. бібліотекою видані персональні бібліографічні покажчики «С. К. Гуменюк – краєзнавець – дослідник Поділля» (до 80-річчя від дня народження), «В. С. Прокопчук – подільський краєзнавець» (до 50-річчя від дня народження), А. В. Сваричевський – літературознавець Поділля» (до 65-річчя від дня народження) [15, арк. 9].

Обласні, районні і міські центральні бібліотеки разом з осередками Всеукраїнської спілки краєзнавців стали організаторами низки конференцій, тільки обласна бібліотека для дорослих – п'ятнадцяти науково – краєзнавчих конференцій: «Культура України і слов'янський світ», «Хмельницькому – 500», «Культура Поділля: історія і сучасність», «Духовні витоки Поділля: творці історії краю», «Поділля і Південно – Східна Волинь у роки визвольної війни українського народу середини XVII ст.», «Поляки на Хмельниччині: погляд крізь віки» та ін. [11, арк. 21; 22, С. 8–9].

З поміж районних науковим рівнем краєзнавчих досліджень виділялися Дунаєвецька ЦБ – співорганізатор низки конференцій та видання серійного збірника матеріалів конференцій під об'єднуючою назвою «Дунаєвеччина очима дослідників, учасників і свідків історичних подій» [13, арк. 21]. Змістовну краєзнавчу роботу бібліотеки Всеукраїнська спілка краєзнавців 1997 року відзначила республіканською премією імені академіка Дмитра Яворницького. Лауреатом такої ж премії стала і ХОУНБ. Відзнаки вручив голова правління ВСК академік Петро Тимофійович Тронько [18, арк. 2].

Активну участь у проведенні краєзнавчих конференцій «Південно-східна Волинь: наука, освіта, культура», «Полонному – 1000 років» взяли бібліотеки Шепетівського та Полонського районів [16, арк. 2]. У Деражні відбулася науково-практична конференція «60 років становлення», в якій брали участь ветерани бібліотечної справи, у Теофіполі – науково-практична конференція «Роки становлення і поступу» [17, арк. 6], у Старокостянтинівському районі – «Історична мить Старокостянтинівщини», присвячена 350-річчю козацької ради [18, арк. 2].

1998 року з ініціативи начальника обласного управління культури, туризму і курортів Миколи Васильовича Черкаського як наслідок активної краєзнавчої роботи, пошуку нових шляхів взаємодії з місцевими громадами та читачами з'явився новий тип бібліотечних закладів - «бібліотека – музей». Першу бібліотеку – музей створили в Божиківцях Деражнянського району, музей присвятили односельцю доктору філологічних наук Дмитру Михайловичу Прилюку. Почин підтримали в Кам'янець – Подільському, Чемеровецькому,

Хмельницькому районах і на початок 2001 року в області діяло шість бібліотек – музеїв [28, с. 5].

Вагомою складовою бібліотечної діяльності була *інформаційно-бібліографічна робота*. У середині 90-х намітилася тенденція переходу від кількісних до якісних критеріїв, адресності інформування. Популярністю читачів користувалися видання з питань економіки, права, а отже підготовлені 1994 р. списки літератури «Основи ринкової економіки», «Приватизація», «Маркетинг», «Менеджмент» та ін. [13, арк. 23]. Інформаційне обслуговування читачів-спеціалістів здійснювалось не тільки в стінах бібліотеки, а й за місцем праці. Опитування, проведене ХОУНБ, засвідчило, що більше 70 % запитів користувачів задовольнялися за допомогою періодичних видань, тому бібліографи здійснювали детальне аналітичне опрацювання нових надходжень, готували бібліографічну інформацію.

У відповідності з «Положенням про наукову роботу Хмельницької ОУНБ», «Програмою розвитку наукової роботи та проблемних досліджень Хмельницької ОУНБ з питань бібліотечної справи, бібліографії, історії культури на 1991–1996 рр.», «Програмою розвитку бібліотек Хмельниччини «Книга. Інформація. Читач», «Концепцією розвитку бібліотечної справи в області» здійснювались *наукові дослідження з питань бібліотекознавства і краєзнавства*. Серед тематики досліджень були три основні напрямки – вивчення бібліотечних фондів, створення джерелознавчої бази і підготовка до видання бібліографічних посібників, матеріалів науково-практичних конференцій.

Обласною бібліотекою для дорослих здійснено вивчення оптимізації бібліотечних ресурсів (1993 р.), питання оптимального розміщення бібліотек, можливості об'єднання державних та шкільних книгозбірень, зміни в структурі центральних районних бібліотек, читацьких інтересів та попиту на українську художню літературу, краєзнавчої роботи бібліотек (1994-1995 рр.) [13, арк. 27–28; 15, арк. 1]. Наприкінці 90-х років фахівці ХОУНБ вивчали питання стану укомплектованості бібліотек області творами українських письменників, організації бібліотечного обслуговування сільського населення в умовах реструктуризації галузі на прикладі двох районів; українська художня книга в читанні дітей 1–9 класів тощо [6, арк. 107]. Ними підготовлено буклети «Репресоване краєзнавство», «Письменники Хмельниччини – жертви репресій», серію книг «Духовні витоки Поділля» [15, арк. 23].

Змістовну роботу з вивчення запитів читачів та пропозицій щодо поліпшення обслуговування проводили Городоцька, Дунаєвецька, Кам'янець-Подільська, Красилівська, Летичівська, Славутська, Чемеровецька, Ярмолинецька районні та Кам'янець-Подільська міська ЦБС [11, арк. 35].

У першому десятилітті незалежності України стався прорив у бібліотечних технологіях, наданні доступу до мережевих інформаційних ресурсів - розпочалася *комп'ютеризація бібліотечних процесів*. 1996 р. в ХОУНБ з'явилися перші три автоматизовані робочі місця, у публічних бібліотеках області – 2000 року [34, с. 324].

Центральні бібліотеки постійно дбали про збереження, підтримку і професійне зростання *бібліотечних кадрів*. До кінця 90-х вдалося дещо стабілізувати ситуацію – поступово переводити працівників на повну ставку, знизити плинність, посилити якісний рівень кадрів. Якщо 1992 року з бібліотечною освітою працювало 78,3% , то на кінець 90-х – 84%. Вагомий внесок у підготовку фахівців бібліотечної справи здійснював Кам'янець-Подільський коледж культури, який у 90-ті роки очолювали А. Р. Обельчак (1979–1994) та Є. К. Станішевська (1994–2004). Щороку в коледжі культури, Київському національному університеті культури та мистецтв, Рівненському державному гуманітарному університеті та інших ЗВО заочно навчалася до 100 бібліотечних працівників.

Щорічно 100–120 бібліотечних працівників підвищували професійний рівень на обласних курсах, ОУНБ проводила 4 обласні семінари для різних категорій працівників центральних бібліотек, 1992 року - заняття творчої лабораторії директорів ЦБС, завідуючих методично-бібліографічними відділами, відділами обслуговування, комплектування та обробки літератури. Проходили вони на базі кращих районних та сільських бібліотек, зокрема Старокостянтинівської, Красилівської, Шепетівської, Дунаєвецької, що давало можливість запозичувати нове в роботі [11, арк. 23]. По 2–3 семінари, 5–6 методичних днів, 2–3 заняття шкіл передового досвіду за участі працівників ОУНБ щорічно організовували центральні районні бібліотеки [11, арк. 24].

У бібліотеках області працювали творчі віддані своїй справі фахівці, видатні діячі бібліотечної справи Хмельниччини Василь Павлович Гусько, один з організаторів науково-методичної роботи обласної і районних книгозбірень, директор ХОУНБ з 1977-1984 рр., Тетяна Варфоломіївна Логвиненко, з 1978 по 1996 рр. заступник директора ХОУНБ, одна з організаторів клубу «Красзнавець», зведеного краєзнавчого каталогу, Роза Федорівна Шпилько, упродовж 40 років бібліограф ХОУНБ, зачинатель краєзнавчої та рекомендаційної бібліографії на Хмельниччині, співукладач таких видань, як «Література про Хмельницьку область», «Літературна Хмельниччина», «Краєзнавці про свій край», «Хмельниччина в художній літературі», серії видань «Письменник і край», Степан Костянтинович Гуменюк –кандидат історичних наук, упродовж 9 років головний бібліограф ХОУНБ, ініціатор видання низки краєзнавчих покажчиків, зокрема: «Вчені Хмельниччини», «Артисти,

композитори, художники Хмельниччини», «Письменники Хмельниччини», та ін. [19, арк. 20–23].

Приклад національної за змістом бібліотечної праці показували і директори централізованих бібліотечних систем: Маргарита Олександрівна Бойцова (м. Кам'янець-Подільський), Марія Леонідівна Омельчук (м. Нетішин), Надія Сергіївна Панич (Волочиська ЦБС), Ніна Миколаївна Солотковська (Городоцька ЦБС), Тамара Костянтинівна Прокопчук (Дунаєвецька ЦБС), Ліна Феодосіївна Сіренко і Валентина Володимирівна Маковська (Красилівська ЦБС), Михайло Васильович Мовчан (Старокостянтинівська ЦБС), Вілія Василівна Барицька (Чемеровецька ЦБС), Любов Іванівна Бурова (Шепетівська ЦБС), Валентина Михайлівна Петрицька (НБ ХТІ), Галина Йосипівна Ісаєнко (НБ ХГПА), Йосип Іванович Токар (бібліотека КПДП) та ін. [30].

Розпорядженням представника Президента України в області 1993 року встановлено премію імені Мелетія Смотрицького в галузі бібліотечної роботи. Першим лауреатом премії стала завідувачка бібліотеки с. Вітківці Кам'янець-Подільського району С. О. Осіпчук, згодом – завідувачка бібліотеки-філіалу села Нові Нетиченці Вінковоцького району Н.Й. Хрін (1995), директорка Хмельницької ОУНБ ім. М. Островського С. Л. Карван (1996), завідувачка бібліотечного відділення Кам'янець-Подільського училища культури, кандидат педагогічних наук, доцент Л. В. Озарчук (1997), директорка Дунаєвецької централізованої бібліотечної системи Т.К. Прокопчук (1998), директорка Волочиської районної централізованої бібліотечної системи Н.С. Панич (1999) [27, с. 3].

Важливого значення в умовах першого десятиріччя незалежності України набула *науково-методична робота*. 1993 р. в ЦРБ працювало 59 методистів – у середньому один на 20 бібліотек, здійснено до 100 виїздів на місця для вивчення роботи і надання практичної допомоги [11, арк.45]. Серед напрямів методичної роботи – підготовка і проведення семінарів, практикумів, методичних днів, вивчення і поширення передового бібліотечного досвіду, підготовка щорічних статистичних збірників, аналіз роботи окремих бібліотек та бібліотечних систем. Під час перевірки роботи бібліотек Хмельницької міської ЦБС (директор Г. Г. Костак) було відзначено надання додаткових платних послуг читачам, активну краєзнавчу діяльність, поліпшення роботи окремих бібліотек-філіалів, нові форми підвищення фахового рівня – професійне спілкування «Сучасна бібліотека і читач», діалог «Шляхи оптимізації краєзнавчої роботи», анкета «Що і як читає бібліотекар», звернуто увагу на невідповідність фондів запитам читачів, недостатнє їх інформування. Рекомендовано створити зведену краєзнавчу картотеку, тематичні папки газетних матеріалів з актуальних тем, видавати малі форми бібліографії, здійснити аналіз просвітницької роботи,

ставити питання перед міською державною адміністрацією про поліпшення матеріальної бази бібліотек-філіалів, їх раціональне розміщення на території міста [11, арк. 31].

Вагомий внесок у розвитку бібліотечної справи в 90-і роки зробила й *обласна рада директорів бібліотек*, до складу якої 1993 року входили директори обласних бібліотек Карван С. Л. (голова), Киричук О.О., Буяновська Г. К., директори Дунаєвецької та Хмельницької міської ЦБС Прокопчук Т.К. і Костак Г. Г., заступники директорів обласних бібліотек Синиця Н.М., Василюшина В. О., Волинець А. М., Таньчук Т. М., заступник директора Старокостянтинівської ЦБС Бортнік Н. В., завідувачка науково-методичного відділу Снігур Л. А., інспектор з питань бібліотечної роботи обласного управління культури Шевченко С. І. [10, арк. 3]. На засіданнях ради аналізувалися основні напрями роботи бібліотек області на початковому етапі незалежності нашої держави, поточні технологічні та організаційні питання. 1992 року, зокрема – робота бібліотек з відродження національної свідомості читачів, функціонально-структурні зміни в діяльності бібліотек, питання підготовки і проведення обласного бібліотечного віча «Бібліотечну справу – під захист держави», участі в I Всеукраїнському конгресі бібліотекарів, перспективи розвитку обласних методичних центрів в умовах ринкових відносин, забезпечення пріоритетності комплектування фондів державних бібліотек, проведення соціологічних досліджень згідно визначених тем та ін. [9, арк. 1–2]. Розглядалась на раді і діяльність окремих бібліотечних систем, зокрема Чемеровецької, Теофіпольської, міст Хмельницького і Кам'янця-Подільського [10, арк. 4].

Підсумовуючи, варто зазначити, що 90-ті роки ХХ ст. в історії бібліотек Хмельниччини будуть пам'ятними тим, що проходили в час, коли Україна, а отже і бібліотечна система, робили перші кроки по шляху незалежності, у раніш незаних умовах ломки соціально – економічних та політичних устоїв, економічної кризи, гіперінфляції. А це спричинило низку негативних явищ: скорочення мережі, подекуди і децентралізацію бібліотечних систем, різке зменшення фондів, а отже – зниження інформаційного потенціалу бібліотек, скорочення штатів, зростання плінності кадрів та наростання проблем матеріально-технічного характеру.

І все ж навіть у тих складних умовах бібліотечні працівники не тільки зберегли систему, а й трансформували її по змісту і формі діяльності відповідно до обставин, що так раптово змінилися. Відбувалося переведення бібліотечної справи у площину української нормативно – правової бази, зокрема закону «Про бібліотеки і бібліотечну справу». Професійнішими стали бібліотечні кадри області завдяки навчанню у ЗВО та організованій системі підвищення фахового рівня. На новий рівень вийшла краєзнавча та соціокультурна робота

книгозбірень, спрямована на згуртування нації, формування національної свідомості, дієвого патріотизму.

На початок 2000-х років перед бібліотеками області постало завдання стабілізації діяльності, переведення працівників на повну ставку, нарощення і ефективне використання бібліотечних фондів, своєчасне забезпечення користувачів бібліографічною інформацією, поглиблення роботи з національного і культурного відродження, розвитку матеріально-технічної бази, впровадження нових інформаційних технологій в роботу книгозбірень, розширення спектру додаткових послуг, покращення презентаційної діяльності.

Список використаних джерел та літератури

1. Державний архів Хмельницької області. Ф.Р-908 Хмельницьке обласне управління освіти обласної державної адміністрації. Оп.4. Спр.764. Зведений звіт та звіти підвідомчих установ про роботу профтехучилищ області за 1992 рік. 213 арк.

2. Там само. Спр.780. Зведений статзвіт та звіти підвідомчих установ про кількість денних загальноосвітніх шкіл за 1991-1992 навчальний рік. 91 арк.

3. Там само Ф.Р-3512 Хмельницьке обласне управління культури Міністерства культури України. Відділ культурно-освітньої роботи. Бібліотечний сектор. Оп.2. Спр. 576 Зведені бланки річних звітів ЦБС Хмельницької області за 1990 рік (ф-80-а-РНК). 53 арк.

4. Там само. Спр. 597 Протоколи засідань колегії управління. 1990 р. 131 арк.

5. Там само. Спр.695 Протоколи засідань колегії обл. управління культури. 1993 р. 170 арк.

6. Там само. Спр.780 Постанови колегії обл. управління культури. 1997 р. 109 арк.

7. Там само. Спр.786 Зведений звіт про масові та універсальні бібліотеки за 1997 рік (ф-80-а-РНК). 11 арк.

8. Там само. Спр.807 Постанови колегії обл. управління культури. 1998 р. 69 арк.

9. Там само. Ф.Р- 4185 Обласна універсальна наукова бібліотека. Оп.3. Спр. 10 Протоколи засідання ради директорів обласних бібліотек. 1992 рік. 9 арк.

10. Там само. Спр.18 Протоколи засідання ради директорів обл. бібліотек. 1993 рік. 10 арк.

11. Там само. Спр.20 Інформації, довідки про виконання наказів, вказівок органів державної влади. 1993 р. 45 арк.

12. Там само. Спр.23 Огляд діяльності централізованих бібліотечних систем області за 1991–1993 рр. 7 арк.

13. Там само. Спр.28 Інформації, довідки про виконання наказів, вказівок органів державної влади. 1994 р. 39 арк.

14. Там само. Спр.32 Річний стат. аналіз діяльності бібліотек області за 1994 р. 19 арк.

15. Там само. Спр.37 Інформації, довідки про виконання наказів, вказівок органів державної влади. 1995 р. 23 арк.

16. Там само. Спр.41 Річний статистичний аналіз діяльності бібліотек області за 1995 рік (ф. №6-НК). 14 арк.

17. Там само. Спр.57 Аналіз діяльності централізованих бібліот. систем області в 1997 р. 9 арк.

18. Там само. Спр.67 Річний статистичний аналіз діяльності бібліотек області за 1998 р. 8 арк.

19. Там само. Спр.74 Інформації, довідки про виконання наказів, вказівок органів державної влади. 1999 р. 54 арк.

20. Там само. Спр.78 - Річний статистичний аналіз діяльності бібліотек області за 1999 р. 22 арк.

21. Айвазян О.Б. Розвиток бібліотек закладів вищої освіти Хмельниччини за роки незалежності України. *Українська незалежність: 30 років поступу : матер. всеукр. наук.-практ. конф. (м. Хмельницький, 18 серп. 2021 р.)*. Житомир: Видавничий дім «Бук-Друк», 2021. 558 с.

22. Бібліотека і час: ювілейний зб., присвяч.100-річчю з часу засн. ХОУНБ ім. М. Островського. Хмельницький, 2001. 118 с.

23. Буяновська Г.К., Тарчевська В.Б. Хмельницькій обласній бібліотеці для юнацтва- 20. *Хмельниччина: роки становлення та поступу (1937-1997): матер. всеукр. наук. іст.-краєзн. конф. 26 вересня 1997 р.* Хмельницький: Доля, 1997. 462 с.

24. Духовна скарбниця поколінь: Історія Хмельницької обласної бібліотеки для дітей імені Т.Г.Шевченка. *Управління культури, туризму та курортів Хмельницької обласної державної адміністрації, Хмельницька обласна бібліотека для дітей ім. Т.Г.Шевченка*. Хмельницький, 2007. 52 с.

25. Звіт про роботу бібліотеки Хмельницького технологічного інституту за 1993 рік. Хмельницький, 1993. 32 с.

26. Звіт про роботу бібліотеки Технологічного університету Поділля за 1999 рік. Хмельницький, 2000. 40 с.

27. Лауреати обласних премій Хмельниччини: біобібліогр. покажч. / Упр. культури Хмельницької облдержадмін., ХОУНБ ім. М. Островського. Хмельницький, 2004. 176 с .

28. Методичні рекомендації щодо створення на базі публічних бібліотек поліфункціональних установ бібліотек – музеїв / уклад. Г.Й. Фурманчук, К.А. Чабан. Хмельницький, 2009. 32 с.

29. Постанова Верховної Ради України «Про введення в дію Закону України «Про державний бюджет України на 1996 р.» // *Голос України*. 1996.6 квіт. (№65). С.3.

30. Постаті бібліотечної плеяди. Директори бібліотек Хмельницької області : довідник / Департамент інформаційної діяльності, культури, національностей та релігій Хмельниц. облдержадмін., Хмельниц. ОУНБ; Хмельниц. обл. орг. НСКУ; Хмельниц. обл. від. ВГО УБА. Хмельницький : Заколотний М. І., 2021. 196 с. (До 120-річчя з часу заснування ХОУНБ).

31. Про встановлення Всеукраїнського дня бібліотек : указ Президента України від 14 травня 1998 р. N 471/98. *Урядовий кур'єр*. 1998. 19 трав.

32. Прокопчук Т.К., Прокопчук В.С. Бібліотеки Дунаєвщини: історія і сучасність. *Бібліотеки в інформаційному просторі: матер.наук. – практ. конф., присвяченої 100-річчю ХОУНБ (21 верес. 2001 р, м. Хмельницький)*. Хмельницький, 2001. 332 с.

33. Технікуми. *Державний архів Хмельницької області. Путівник: науково-довідкове видання*. Т.1. Хмельницький, 2008. 609 с.

34. Чабан К.А. Етапи становлення та розвитку публічних бібліотек у Хмельницькій області. *Духовні витоки Поділля: освіта, наука і культура на Хмельниччині (до 85- річчя утворення Хмельницької області): матер. всеукр. наук.-практ. конф. Хмельницький, 20 верес. 2022 р.* Хмельницький: ХГПА, 2022. С. 320–328.

Шоробура Інна, член-кореспондент НАПН України, доктор педагогічних наук, професор, ректор Хмельницької гуманітарно-педагогічної академії;

Галус Олександр, доктор педагогічних наук, професор, проректор з наукової роботи Хмельницької гуманітарно-педагогічної академії

ОСВІТНІ ПРОЦЕСИ СТАНОВЛЕННЯ ХМЕЛЬНИЦЬКОЇ ГУМАНІТАРНО-ПЕДАГОГІЧНОЇ АКАДЕМІЇ

Анотація. У статті подано поетапне столітнє становлення навчального закладу – Хмельницької гуманітарно-педагогічної академії – закладу вищої освіти комунальної форми власності. Проаналізовано структуру, кадровий потенціал, матеріально-технічне забезпечення організації освітнього процесу академії. Представлено перелік спеціальностей, за якими здійснюється підготовка здобувачів освіти.

Ключові слова: заклад вищої освіти, кадровий потенціал, здобувачі освіти, спеціальності, освітній процес.

Трансформаційні процеси, які відбуваються у соціально-економічному, культурно-освітньому житті країни, впливають на розвиток життєдіяльних сфер, обумовлюють зокрема зміни щодо управління та організації освітнього процесу в закладах вищої освіти. Хмельницька гуманітарно-педагогічна академія пройшла більш ніж столітній період становлення.

Становлення академії відбувалось поетапно:

21 жовтня 1921 р. – початок функціонування Проскурівської педагогічної школи (директор І. Д. Попа (1921–1925)).

1921 р. грудень – постанова Наркомосу УРСР про реорганізацію педагогічної школи у вищі трирічні педагогічні курси.

1923 р. серпень – проведено ремонти навчальних приміщень, інтернату, відкрито підготовчий клас.

1924 р. грудень – реорганізація курсів у Проскурівській чотирьохрічній педтехнікум імені Т. Шевченка, який у довоєнні роки готував учительські кадри для шкіл-семирічок (директор К. Г. Гайовий (1925–1929)).

1929 р. – директором педтехнікуму призначений М. Бондар.

1930 р. – відкрито відділ підготовки вихователів дитячих садків та дитячого комуністичного руху (директор Ф. А. Мартиненко (1932–1935)).

1935 р. – реформування педтехнікуму.

1939–1941 рр. – відновлення діяльності педтехнікуму й переведення закладу в м. Городок Кам'янець-Подільської області. 1941–1945 рр. – призупинення функціонування навчального закладу у зв'язку з німецькою окупацією.

23 липня 1945 р. – постановою виконкому Кам'янець-Подільської обласної ради народних депутатів та бюро обкому КП(б)У переведено навчального закладу з м. Городка до м. Проскурова (директор Д. П. Момон (1945–1952)).

1949–1959 рр. – підготовка вчителів фізичного виховання для семирічних шкіл. 1952–1979 рр. – директором педагогічного училища працював Ф. Г. Гончарук. 1959 р. – переорієнтація закладу на підготовку спеціалістів для дошкільних установ та початкової школи.

1979 р. – споруджено новий навчальний корпус по вул. Г.Котовського (нині – Проскурівського підпілля).

1979–1985 рр. – директором педагогічного училища працював В.П.Сайчук.

1985–1996 рр. – директором педучилища працював М.П.Мельник.

1987 р. – побудовано новий студентський гуртожиток.

1989 р. – запроваджено додаткові спеціалізації на шкільному та дошкільному відділеннях.

1991 р. – відкрито музично-педагогічне відділення.

1996 р. – директором педучилища призначений М.М.Дарманський (1996–2004).

1999–2000 рр. – відповідно до рішення ДАК України від 06 липня 1999 р. (протокол № 22), за погодженням з МОН України від 21 квітня 2000 р. № 1/11-763 та з дозволу Хмельницької обласної ради (розпорядження від 28 квітня 2000 р. № 149/2000-р) Хмельницьке педагогічне училище реорганізовано в Хмельницький педагогічний коледж.

29 листопада 2000 р. – Постановою КМ України від 29 листопада 2000 р. № 1759 на базі педагогічного коледжу утворено Хмельницький гуманітарно-педагогічний інститут (ректор М. М. Дарманський). Реформуючи процеси, що відбулися в системі освіти Хмельниччини і зокрема в Хмельницькій гуманітарно-педагогічній академії, пов'язані з іменем Миколи Миколайовича Дарманського, талановитого педагога, науковця, організатора та управлінця.

12 травня 2004 р. – ректором Хмельницької гуманітарно-педагогічної академії призначено В.Є.Береку.

22 червня 2004 р. – рішенням ДАК МОН України інститут акредитовано за статусом вищого закладу освіти III рівня акредитації.

01 лютого 2006 р. – відповідно до погодження з МОН України від 20 грудня 2005 р. № 1/11-75-41, рішення XXI сесії четвертого скликання Хмельницької обласної ради від 01 лютого 2006 р. № 15-21/2006 Хмельницький гуманітарно-

педагогічний інституту реорганізовано у Хмельницьку гуманітарно-педагогічну академію.

03 червня 2009 р. – ректором академії призначено І. М. Шоробуру.

12 жовтня 2021 р. – навчальний заклад відзначив 100-літній ювілей.

На сьогодні Хмельницька гуманітарно-педагогічна академія як заклад вищої освіти комунальної форми власності здійснює ступеневу підготовку майбутніх фахівців:

- фахової передвищої освіти за 3 спеціальностями: 012 Дошкільна освіта, 013 Початкова освіта, 014 Середня освіта (Музичне мистецтво);

- на I (бакалаврському) рівні вищої освіти за 16 спеціальностями: 012 Дошкільна освіта, 013 Початкова освіта, 014 Середня освіта (Українська мова і література; Мова і зарубіжна література (англійська, німецька); Історія; Фізична культура; Музичне мистецтво; Образотворче мистецтво), 016 Спеціальна освіта (Логопедія), 024 Хореографічне мистецтво, 025 Музичне мистецтво, 034 Культурологія, 053 Психологія, 231 Соціальна робота, 242 Туризм;

- на II (магістерському) рівні вищої освіти за 9 спеціальностями: 011 Освітні, педагогічні науки (Педагогіка вищої школи), 012 Дошкільна освіта, 013 Початкова освіта, 014 Середня освіта (Українська мова і література; Мова і зарубіжна література (англійська); Історія; Музичне мистецтво), 073 Менеджмент, 242 Туризм;

- на III (освітньо-науковому) рівні вищої освіти за 1 спеціальністю: 011 Освітні, педагогічні науки.

Таким чином, в академії здійснюється професійна підготовка майбутніх фахівців за 19 спеціальностями зі 7 галузей знань: 01 Освіта, 02 Культура і мистецтво, 03 Гуманітарні науки, 05 Соціальні і поведінкові науки, 23 Соціальна робота, 24 Сфера обслуговування, 07 Управління та адміністрування.

За час функціонування академії у статусі закладу вищої освіти підготовлено тисячі фахівців, які працюють у закладах дошкільної, загальної середньої, позашкільної, професійно-технічної, вищої та післядипломної освіти на теренах Подільського краю та за його межами.

В академії функціонує три *факультети* (дошкільної освіти та психології; початкової освіти та філології; гуманітарний), 14 *кафедр* (суспільних дисциплін; менеджменту освіти та педагогіки вищої школи; дошкільної педагогіки, психології та фахових методик; педагогіки; психології; української мови та літератури; іноземних мов; культурології та зарубіжної літератури; природничо-математичних дисциплін; туризму, теорії і методики фізичної культури та валеології; музикознавства, інструментальної підготовки та методики музичної освіти; хореографії; образотворчого, декоративно-прикладного мистецтва та технологій; вокалу та диригентсько-хорових дисциплін), три *лабораторії*

(інформаційних технологій; технічних засобів навчання; трудового навчання та художньої праці), вісім *відділів* (навчальний; навчально-методичний; внутрішнього забезпечення якості вищої освіти; виробничої практики; науковий; аспірантури та докторантури; виховний; науково-видавничий).

Професійну підготовку фахівців забезпечують 205 штатних науково-педагогічних працівників, з них: 17 докторів наук, 95 кандидатів наук, 150 викладачів-методистів.

Серед викладачів 1 член-кореспондент НАПН України (Шоробура І. М.), 4 заслужених діячів науки і техніки України (Шоробура І. М., Галус О. М., Ящук І. П., Пехота О. М.), 2 заслужених працівників освіти України (Романишина Л. М., Общанський В. Л.), 1 заслужений артист України (Дорофєєв О. І.), 1 заслужений працівник культури України (Общанський В.Л.), 3 заслужених діячів мистецтв України (Бучківська Г. В., Цмур І. І., Греськова В. В.), 1 майстер спорту міжнародного класу (Бортюк О. С.), 2 майстри спорту України (Хмара М. А., Дриваленко Л. М.), 1 майстер спорту СРСР (Мозолєв О. М.), 1 кандидат у майстри спорту України (Фурман Л. М.).

За період існування *Хмельницької обласної премії імені Миколи Дарманського в галузі освіти та науки* з 2008 до 2023 рр. обласну премію присуджено 22 науково-педагогічним працівникам академії, з них у номінаціях:

Кращий ректор ЗВО III-IV р.а. (з 2009 до 2011 рр.): Берека В. Є. (2009 р.).

Кращий викладач: Слоневська І. Б. (2011), Бучківська Г. В. (2012), Павлішена Л. В. (2013), Шерстинюк Л. Л. (2015), Ткачук (Стукан) Г. О. (2016), Мельник Р. М. (2017), Греськова В. В. (2018), Мозолєв О. М. (2019), Біницька К. М. (2020), Гамрецька Г. С., Будім Л. В. (2021), Крищук Б. С. (2022), Філінюк В. А., Миськова Н. М. (2023).

Кращий науковець: Телячий Ю. В. (2010), Галус О. М. (2012), Зданевич Л. В. (2013), Казакова Н. В. (2014), Мацько В. П. (2016), Поліщук О. С. (2022).

Під час проведення Педагогічних читань пам'яті М.М.Дарманського кращим викладачам вручається *настільна медаль імені М. М. Дарманського «За наполегливість і науці»*: Пісоцька Л. С., Ільїнський В. М. (2006), Галус О. М., Плахтій В. І. (2007), Шоробура І. М. (2009), Дарманська І. М., Машкіна Л. А. (2010), Біницька О. П., Яківчук Г. В. (2011), Телячий Ю. В., Ящук І. П. (2013), Гасюк І. Л., Зданевич Л. В. (2014), Сівак Н. А., Казакова Н. В., Бучківська Г. В. (2015), Блажевич Ю. І., Крищук Б. С., Онищенко О. І. (2017), Поліщук О. С., Мозолєв О. М., Шквир О. Л. (2018), Павлушкіна О. В. (2019), Адамський В. Р. (2021), Мотозюк Л. М. (2022).

Науково-педагогічний колектив за своїм складом має всі потенційні можливості якісно реалізувати завдання, що стоять перед академією з підготовки конкурентоспроможних фахівців на ринку праці.

Зміцнюється навчально-матеріальна база академії. В академії функціонують навчальні аудиторії, лабораторії, 3 комп'ютерних класи, клас комп'ютерного аранжування, стадіон, спортзал, тренажерний зал, зал хореографії, хорклас, Лінгва-центр із супутниковим телебаченням, бібліотека на 110 тис. примірників, 9 регіональних науково-дослідних лабораторій, відділень, відділів, музеї декоративно-прикладного мистецтва, геральдики, історії навчального закладу та ін. В академії функціонують регіональні лабораторії, відділи, центри з актуальних питань розвитку освіти та педагогічної науки, до яких входять науковці Інституту професійної освіти та освіти дорослих імені Івана Зязюна НАПН України, ДЗВО «Менеджмент освіти» НАПН України, Інституту вищої освіти НАПН України, Відділення загальної педагогіки та філософії освіти НАПН України, Інституту мистецтвознавства, фольклористики та етнології імені М. Т. Рильського НАН України.

Науково-дослідна робота викладачів і студентів здійснюється в рамках офіційно зареєстрованих 23 науково-дослідних тем. Чисельність здобувачів вищої освіти усіх форм навчання становить більше двох тисяч осіб. Підготовлено понад 70 тис. фахівців для галузей знань: освіта, культура і мистецтво, соціальні та поведінкові науки, управління та адміністрування, соціальна робота, сфера обслуговування, гуманітарні науки. Понад 90 % випускників розподіляються у заклади дошкільної, загальної середньої, позашкільної та вищої освіти, організації й установи Хмельниччини і України. Основу інформаційної структури академії становлять локальні комп'ютерна мережа, Інтернет-сайти.

Структурним підрозділом академії, що здійснює інформаційне забезпечення освітнього процесу, є бібліотека. Для потреб користувачів – 120 робочих місць в 3 читальних залах, що мають доступ до мережі Інтернет, абонемент. Ядром Інтернет-ресурсів бібліотеки є її сайт, навколо якого групуються: електронний каталог, інституційний репозитарій, віртуальна довідкова служба, безкоштовний доступ до різних баз даних електронних матеріалів, сторінки в соціальних мережах. Фонд бібліотеки щорічно поповнюється науковою, навчальною, навчально-методичною літературою, фаховими періодичними виданнями, документами на сучасних носіях інформації, науковими виданнями, що представлені матеріалами науково-практичних конференцій. Станом на 01 січня 2023 року інформаційний ресурс бібліотеки нараховував понад 119 тис. одиниць книжкової продукції, авторефератів дисертацій, монографій, матеріалів, документів.

Навчальні приміщення обладнано 60 комп'ютерними робочими місцями. В академії функціонують музеї: історії навчального закладу, декоративно-прикладного мистецтва, геральдики.

Особливістю діяльності закладу є інтеграція освіти та академічної науки, співпраця кафедр, факультетів із науковими установами і центрами НАН України та НАПН України в розробці актуальних наукових питань, у підготовці науково-педагогічних кадрів вищої кваліфікації, в упровадженні сучасної науки в освітній процес академії. Академія активно співпрацює в освітній і науковій сфері із закладами вищої освіти України і зарубіжжя. Кафедрами академії створено центри, які забезпечують розробку, експериментування та апробацію нових педагогічних проєктів, спрямованих на оновлення і поглиблення змісту освітнього процесу в закладах дошкільної, загальної середньої та позашкільної освіти. В академії діють наукові школи, які очолюють доктори наук, професори:

«Розвиток сучасного вітчизняного та закордонного менеджменту освіти», науковий керівник – доктор педагогічних наук, професор, член-кореспондент НАПН України І. М. Шоробура;

«Інноваційні педагогічні технології в організації навчального процесу в середній і вищій школі», науковий керівник – доктор педагогічних наук, професор Л. М. Романишина;

«Технологізація шкільної та педагогічної освіти», науковий керівник – доктор педагогічних наук, професор О. М. Пехота;

«Педагогічне управління освітніми процесами у закладах освіти», науковий керівник – доктор педагогічних наук, професор О. М. Галус;

«Теоретико-методологічні основи професійної підготовки майбутніх фахівців дошкільної освіти в закладах вищої освіти», науковий керівник – доктор педагогічних наук, професор Л. В. Зданевич;

«Професійна підготовка майбутніх учителів початкової школи», науковий керівник – доктор педагогічних наук, професор О. Л. Шквир.

В академії функціонує аспірантура та докторантура. Діє докторська спеціалізована вчена рада із захисту докторських та кандидатських дисертацій за спеціальностями 13.00.01 – загальна педагогіка та історії педагогіки, 13.00.04 – теорія і методика професійної освіти та разові спецради із захисту ступеня доктора філософії за спеціальністю 011 Освітні. педагогічні науки. Упродовж 2015–2023 рр. захищено 106 кандидатських та 37 докторських дисертацій.

Ефективності наукового процесу та обміну науковими знаннями сприяє локальна мережа академії, яка має доступ до наукометричної баз Scopus і Web of Science, до однієї з найбільших онлайн колекцій опублікованих наукових досліджень – ScienceDirect та до найбільшої у світі платформи науково-технічної, природничої, медичної та суспільно-політичної літератури від провідних міжнародних видавців – Research4Life.

Цитування праць науково-педагогічних працівників академії зафіксовано в науково-метричних базах: «Scopus», «Web of Science». Академія видає три

фахових збірників наукових праць, затверджених державною атестаційною комісією України: «Педагогічний дискурс» (категорія Б), «Філологічний дискурс», «Актуальні питання мистецької педагогіки».

Стратегічним напрямом діяльності академії є *міжнародне співробітництво*. За останні роки укладено і підписано угоди про співпрацю з понад 25 навчальними закладами, науковими установами й організаціями Європи та Америки. Напрями співпраці із зарубіжними партнерами: організація та проведення наукових заходів: конференцій, семінарів, конкурсів, симпозіумів; обмін навчально-методичною літературою; видання спільних публікацій; мобільність викладачів і студентів, професійне стажування викладачів; організація та проведення наукових шкіл молодих учених; спільні наукові проекти.

Здобувачі вищої освіти є учасниками, призерами і переможцями Всеукраїнського конкурсу студентських наукових робіт, Всеукраїнських олімпіад зі спеціальностей, Міжнародного мовно-літературного конкурсу учнівської та студентської молоді імені Тараса Шевченка, Міжнародного конкурсу з української мови імені Петра Яцика. Підрозділи академії беруть участь у міжнародних, всеукраїнських та галузевих освітянських виставках, мистецьких конкурсах, де отримано найвищі нагороди.

За досягнення у розвитку та підготовці фахівців академію було відзначено Почесними Грамотами Верховної ради України, Національної академії педагогічних наук України та ін.

Список використаних джерел та літератури

1. Духовні витоки Поділля: Освіта, наука і культура (до 85-річчя утворення Хмельницької області) : матеріали ІХ всеукр. наук.-практ. конф. (м. Хмельницький. 20 верес. 2022 р.). Хмельницький : ХГПА, 2022. 340 с.

2. Духовні витоки Поділля: Хмельницька гуманітарно-педагогічна академія в історії краю: до 100-річчя заснування закладу: матеріали ХІ всеукр. наук.-практ. конф. (м. Хмельницький, 20 трав. 2021 р.). Хмельницький : ХГПА, 2021. 196 с.

3. Організація освітнього середовища закладу загальної середньої освіти в умовах Нової української школи: навч. посіб. / І. Дарманська, Р. Богуш, О. Долинська. Хмельницький : ХГПА, 2022. 198 с.

4. Хмельницька гуманітарно-педагогічна академія : історія 100-літнього поступу : інформаційний збірник / укладачі І. Шоробура, О. Галус, Б. Крищук, В. Адамський. Хмельницький : ФОП Стрихар А. М., 2021. 182 с.

Розділ 4. Історичні постаті Поділля. Героїзм Подолян-Захисників України.

УДК 316.4.06.7–056.15(477.43)

Будзінський Ілля, історик, дослідник Голокосту на Кам'яниччині, син і онук Праведників народів світу

БЕЗНЕВИННО РОЗСТРІЛЯНИЙ (ПРО ЯЦЕМІРСЬКОГО ГРИГОРІЯ ФЕДОРОВИЧА З СТАРОЇ УШИЦІ)

Анотація. В цьому матеріалі на конкретній історії життя і трагедії Яцемірського Григорія Федоровича – майстра Дунаєвецького дорожнього участку 655 показано виконання органами НКВС завдання по знищенню ворогів народу. А саме: членство в контрреволюційній повстанській організації, член «ПОВ», зв'язок з контрреволюційними елементами в Польщі, шкідництво на роботі. І вирок 4 грудня Особливою нарадою НКВС СРСР 1937 р. засуджений до розстрілу. Вирок виконано 4 грудня 1937 року[1, арк. 26]. Автор доносить до нас людські трагедії часів правління Сталіна, репресивну політику радянського тоталітаризму, що базувалися на утисках прав і свобод, обірвали життя та скалічили долі мільйонів ні в чому невинних людей.

Ключові слова: Яцемірський Григорій Федорович, майстер, дорожня дільниця, великий терор, контрреволюційна повстанська організація, член «ПОВ», поляк, шкідництво, Особлива нарада НКВС СРСР, вирок, розстріл, реабілітація.

Тематика політичних репресій 1937-38 років ще не повністю вивчена і потребує подальшого дослідження, і особливо історії життя особистостей, жертв терору. Мета цієї статті показати терор очима його замовників, виконавців, жертв і трагедії цілих родин, використовуючи архівну справу засудженого, спогади рідних, свідків, публікації по даній темі загальнодержавного і місцевого значення. Конкретні приклади проведення слідчих дій, допити свідків і заарештованого ілюструють сутність репресивної політики сталінського режиму і конкретні дії на місцях органів УНКВС, УДБ.

Архівно-слідча справа дає підставу стверджувати, що керівництво УНКВС по Кам'янець-Подільській області фальсифікувало кримінальні справи та постійно вимагало збільшення лімітів на репресії. Воно сподівалося таким чином

вберегтися від звинувачень у недостатньо наполегливій боротьбі з ворогами народу.

«Трійка» УНКВС Кам'янець-Подільської області перетворилася на кривавий конвеєр смерті. Найжахливіші звірства «вищої двійки», «трійки» УНКВС відмічалися в грудні 1937 р., коли до розстрілу було засуджено 1926 осіб за рішенням «вищої двійки», «трійки» УНКВС було знищено 13 078 громадян області [2, с. 21].

Досліджуючи свій родовід, а саме сім'ю своєї бабусі, я звернувся до «Національного банку репресованих» і дізнався, що бабусі брат Капучак Петро був репресований в страшний 1937 рік, засуджений на 8 років заслання, там і помер в 1942 році. Мене зацікавило прізвище Яцемірський Григорій Федорович з Старої Ушиці, який був майстром Дунаєвецького дорожнього участку 655, який в картці репресованого значився під номером № 132180 [3]. Почав аналізувати, і подумав, а це не рідний дідусь учителя середньої школи № 29 Шевчук Валентини і батько її матері і тітки. Поставив собі за мету дізнатися більше інформації про нього, і ознайомити онучку і його найменшу доньку Резнікову (дівоче Яцемірська) Тамілу Григорівну. Показати абсурдність і беззаконня, що творилося в роки «великого терору».

Яцемірський Григорій Федорович, народився 8 січня 1894 р. в містечку Стара Ушиця, проживав на момент арешту в містечку Миньківці, працював дорожнім майстром Дунаєвецького дорожнього участку 655. За соціальним походженням із середняків, освіта нища. Національність поляк (за паспортом українець). Був членом КП(б)У з 1919 по 1922р.р., вибув механічно.

12 листопада 1937 р. співробітник Миньковецького райвідділу НКВС УРСР Кулик на основі ордеру начальника райвідділу НКВС провів обшук у Яцемірського Григорія Федоровича, який мешкав в Миньківцях, в дорожньому участку, в присутності члена сільської ради Мельмана Герша Зейліковича. В ході обшуку було вилучено: паспорт на ім'я Яцемірського, військовий квиток, профспілковий квиток, посвідчення і довідки з місця роботи в кількості 23 шт., різних переписок – 45штук, які за заявою Яцемірського належали його доньці Яцемірській Таїсії.

І в той же день начальник Миньковецького райвідділу НКВС молодший лейтенант державної безпеки Глушко видав Постанову на обрання запобіжного заходу тримання під вартою Яцемірського Григорія Федоровича. Направив прокурору Миньковецького району Руцькому, який розглянувши матеріали Миньковецького райвідділу НКВС на громадянина села Миньківці Яцемірського Григорія Федоровича, видав Постанову, згідно якої вважав, що залишення на волі Яцемірського Григорія Федоровича, що має зв'язок з контрреволюційними націоналістичними елементами, буде впливати на хід слідства та він може

зникнути до суду й слідства. Керуючись 143 ст. КПК постановив: «Мірою запобіжного заходу проти Яцемірського Григорія Федоровича, обрати утримання під вартою при Кам'янець-Подільській тюрмі за лімітами Кам'янець-Подільського обласного управління НКВС» [4, арк. 1–4]. На період арешту склад сім'ї: дружина Яцемірська Ніна – 32 роки, донька Галя – 12 років, донька Тамара – 10 років, донька Таміла, син Анатолій – 2 роки, син Юр'єв Микола – 7 років.

Репресивна машина діяла швидко: протягом одного дня обшук, арешт і ув'язнення в тюрму. Слідство вів начальник 11 відділення УДБ молодший лейтенант держбезпеки Гусєв, який запросив характеристику на заарештованого.

Місцеві органи влади на місцях виконували волю керівництва зверху і щоб себе якимось захистити, давали таку інформацію, яка потрібна була до справи, яка вже була раніше сфабрикована органами НКВС. На підтвердження цього надаю довідку-характеристику. Старо-Ушицької сільради від 18 листопада 1937 року за номером 5(пять) і завірену підписами Голови і секретаря. «Яцемірський Григорій Федорович походить з Старої Ушиці, його батько до революції мав 4,5 десятин садибної землі та польової 14 десятин, на селі рахувався куркулем, походив з дворян, двоюрідний брат Яцемірського Михайло у с. Старій Ушиці був попом. Яцемірський Григорій навчався в Києві в духовній школі і після школи два роки був монахом. В 1927 р. його батько помер, залишивши господарство сину Яцемірському Григорію, який був в той час секретарем сільської ради в с. Пижівка. В 1929 р. після очищення Радапарату його виключено, як куркуля.

В 1929 р. від Яцемірського Григорія відібрано 3 дес.садибної землі, роздано бідняцьким господарствам, а в 1933 р. господарство Яцемірського обкладалося експертним податком.

В 1930 році сидів, заарештований за зв'язок з колишнім бухгалтером коопілки Панькевичем, який за участь в С.В.У був розстріляний, також мав зв'язок з висланим за шпигунство Левіцьким Ірінеєм, Кривіцьким Андрієм, Вдовиченком Федором, та петлюрівським отаманом Драгомерецьким Феліксом, з якими він мав зв'язок, як з родичами.

В 1932 р. Яцемірський Григорій засуджений як райтехнік по шляховому будівництву за шкідницькі дії ДПУ. В 1937 році зятя його Черепіту вислано за зв'язок з троцькістами Вірником та іншими з якими він мав зв'язок, як зятем [4, арк. 6–7].

При проведенні слідчих дій, свідчення із заарештованого вибивали силою, часто густо були поламані ребра, були гематоми по усьому тілу, потім змирившись в'язні давали свідчення, які потрібні були представникам влади, які р'яно виконували постанови уряду і особисто вождя тоталітарного режиму. Свідчення свідків написані певно під копірку, там лише змінено прізвище свідка. Репресивна машина працювала на повну потужність і виносила смертні вирoki і

засудження на великі строки зовсім ні в чому не винних людей. На підтвердження цього протокол допиту Яцемірського Григорія Федоровича від 15 листопада 1937р.

Питання: Ви звинувачуєтесь, що являєтесь членом контрреволюційної організації, за дорученням якої проводили активну контрреволюційну роботу. Ви знаєте це? Відповідь: Так, визнаю. Я дійсно є учасником контрреволюційної повстанської організації, в яку я був завербований в 1930 році Китайченко Михайлом.

Питання: Як Вас завербували? Відповідь: Працюючи районним техніком дорожнього будівництва при Старо-Ушицькому виконкомі зустрічався з Китайченко, який працював діловодом в райвиконкомі, часто вели бесіди на контрреволюційні теми, почали приходити до висновку, що потрібно змінити існуючий державний лад. Якимсь в жовтні 1930 року Китайченко запросив мене в дім Шапіро, де вже були Панкевич, бухгалтер садівництва, Китайченко і Яровий Павло – діловод райсоцбезу. Рекомендовали мене як надійного товариша. Через декілька днів ми зібралися у Ярового Павла, вербовки не було. Лише через два дні, зустрівши мене біля райвиконкому, він сказав, що відкриває мені таємницю. Що в Старо-Ушицькому районі існує повстанська організація і ставить своїм завданням підняти населення, розігнати колгоспи, і знищити радянську владу. На моє питання, хто в організації і хто буде керувати повстанням. Відповідь: Китайченко була, що він в організації, а керівником є Панькевич і запропонував мені вступити в організацію. Я так вступив в організацію. Після моєї вербовки Панкевич в 1931 році був розстріляний, а нас заарештували і ми знаходились під охороною 10-12 днів. Панькевича я більше не бачив і зв'язку з ним не було.

Питання: Як Ви як член контрреволюційної організації проводили діяльність далі? Відповідь: В зв'язку з арештом і засудженням керівників, далі проводив свою діяльність в 655 дорожньому участку – це розкрадання державного майна. Це я діяв за наказом начальника дільниці Углова Володимира, робив приписи на земляні роботи на суму 1000 крб., в нарядах на вивіз каменю мені було сказано ставити кількість вивезеного каменю, а ціну проставляв інженер Шипінгер. В 1936 році на участках доріг Миньківці – Дунаївці 8 км., Миньківці-Нова Ушиця 2 км, Нова Ушиця – Муровані – Курилівці – 3км товщина полотна була 6-7 см, замість 12см [4,арк.10-14]

При аналізі кримінальної справи репресованого складається враження, що Кам'янець-Подільська область була нашпигована «резидентами та агентами польської розвідки».

Заарештований співробітник НКВС Саверин у свідченнях показав, що «тільки в одній Кам'янець-Подільській області за рік викрили 10 тисяч польських шпигунів», але ж це нереально. Це «липа» і польській розвідці тут

створений ореол не без ворожої роботи. Адже 80 відсотків кримінальних справ направляються на засідання особливої трійки – і заарештованих, як правило, розстрілюють. [5, с. 21]

А далі були допити свідків, які завідомо раніше були підготовленні, як давати свідчення. Допити всіх свідків проводили також в один день 18 листопада 1937 року. що свідчило про обмеженні строки ведення кримінальних справ, і стає зрозумілим, чим закінчиться доля обвинуваченого. Протокол допиту Гульби Олексія Івановича, 1883 року народження, місце проживання Стара Ушиця, селянин хлібороб, до революції займався пошиттям одягу, який повідомив, що Яцемірського знає з 1923–1924 року, коли він появився в Старій Ушиці в формі залізничника, з 1924–1929 р.р. робив секретарем сільської ради в с. Пижівка. При партійному очищенні був виключений, як класовий елемент. В 1930 році член СВУ.

В 1931 р. працював дорожнім техніком, був заарештований в 1932 році за розтрату і до суду декілька місяців сидів в Кам'янець-Подільський тюрмі. Зі слів односельців Яцемірський в Старій Ушиці, виказував своє невдоволення заходами радянської влади, за те, що у нього в 1924-28 роках відібрано багато землі присадибної та польової.

Допит Левицького Якова Івановича 1903 року народження, Стара Ушиця, участковий інспектор відділу, працює рахівником колгоспу. Він також повторює інформацію попереднього. І до 1933 року Яцемірський мав зв'язок із заарештованим, як ворог народу, Лук'янчуком Василем, колишнім старостою Старо-Ушицького міського управління.

Зять Яцемірського Черепіта на початку 1937 року був заарештований, як ворог народу за «троцькізм». Протокол допиту. Бец Григорія Ватарієвича, 1883 року народження, бригадира дорожнього будівництва при Старо-Ушицькому колгоспі «Нова зірка». Яцемірський останній за соціальним станом, як дворянин. Його батько Яцемірський Федір протягом 1907–1910 років служив головою Старо-Ушицького міського управління, займався здаванням в оренду селянам міської землі. Використовував найманих працівників. В 1928-1929 роках у Григорія Яцемірського було у власності сільськогосподарської землі 15 десятин і 5 дес. присадибної землі. Протокол допиту свідка Файфера Сазона Павловича, 1886 року народження, рядовий колгоспник, проживав в Старій Ушиці.

Повторює попередніх свідків. Чоловік старшої доньки в селі Чабанівка заарештований як «троцькіст». Допити проводив оперуповноважений Старо-Ушицького НКВС Зарицький. [6, арк. 17–22]. Допит заарештованого проводився двічі 15 листопада і після показів свідків 21 листопада 1937 року. Звичайно, знову після тортур, щоб заарештований визнавав свою провину.

Протокол допиту Яцемірського Григорія Федоровича 21 листопада 1937 р.
Питання: Визнаєте Ви себе винним? Відповідь: Так, Я дійсно являюсь учасником контрреволюційної повстанської організації з 1930 року. Ви підтверджуєте свої показання? Відповідь: Повністю підтверджую.

Питання: Назвіть, своїх родичів, репресованих органами радянської влади.
Відповідь: Брат сестри, Драгомерецький Фелікс, поляк, за контрреволюційний зв'язок з рідним братом, який проживає в Польщі, вислано, а також за шпигунську діяльність був висланий на північ терміном на три роки. До заслання зв'язок підтримував. Повернувся в 1934 р.

Питання: Ви, через чоловіка своєї сестри мали зв'язок з Драгомерецьким?
Відповідь: Ні зв'язку ним не було. Він втік в Польщу ще в 1918 році. Я лише бачив його фото 1931р. Чоловік моєї доньки Черепіта Іван, як учасник контрреволюційної троцкістської організації засуджений на три роки, зв'язок з ним через доньку [6, арк.15–16]. Допит проводив нач.11 відділення УДБ УНКВС Гусев.

Після проведення слідчих дій із заарештованим, допитом свідків, чотирьох заляканих дядьків по справі 61996 начальником 11 відділення УДБ Кам'янець-Подільського обласного управління НКВС УРСР молодшим лейтенантом держбезпеки Гусевим, за звинуваченням Яцемірського Григорія Федоровича, 1894 року народження, уродженця м. Стара Ушиця, того же району жителя м, Миньківці, того же району, поляка (за паспортом українець), колишнього дворянина, до арешту дорожній майстер 655 дорожнього участку, була винесена Постанова від 26 листопада 1937 року р. за ст. ст. 54-2 і 54-11 КК УРСР. І далі, на основі Постанови був підготовлений звинувачувальний висновок, затверджений заст. начальника УНКВС по Кам'янець-Подільській області капітаном держбезпеки Соколовим, за звинуваченням Яцемірського Г.Ф в злочинах передбачених ст.ст.54-2,54-11 КК УРСР. Де було вказано, що в 11 відділення УДБ Кам'янець-Подільського обласного управління НКВС поступили дані на Яцемірського, що він є членом контрреволюційної повстанської організації, проводить активну роботу проти радянської влади. Яцемірський Григорій Федорович 12 листопада 1937 р. був заарештований і ув'язнений в тюрму. Допитаний по справі Яцемірський винним себе визнав і контрреволюційна діяльність повністю доказана свідками Гульбою, Левицьким, Бецом і Файфором (арк. 6, 7, 10, 11, 12, 13, 14, 15, 16, 18, 20, 21, 22). Стало відомо, що Яцемірський Григорій Федорович 1894 року народження, раніше в 1930 році був заарештований органами ДПУ за приналежність до контрреволюційної організації, в 1932 р. вдруге був заарештований за посадові злочини, родичі якого, зять та чоловік сестри засудженні за контрреволюційну діяльність, звинувачується в злочинах передбачених ст.ст.54-2,54-11 КК УРСР [6, арк. 23].

Таким чином дійсну справу за звинуваченням Яцемірського Григорія Федоровича «стражі закону» вирішили передати на позасудовий розгляд НКВС СРСР.

Цей висновок, в якому конкретизований зв'язок Яцемірського в контрреволюційних цілях, а саме :переписка з родичами: Драгомерецьким Феліксом-чоловіком сестри,який проживає в Польщі і був засуджений в 1934 р., а також з чоловіком доньки Черепітою Іваном,якого як члена контрреволюційної троцкістської організації органами було засуджено на 3(три)роки тюрми в концтабір, за підписом начальника УНКВС по Кам'янець- Подільській області капітаном державної безпеки Приходько, і за згодою і підписом прокурора області Печерського, так звана «двійка», був направлений з висновком – член контрреволюційної повстанської організації в НКВС СРСР.

Рішенням Особливої наради НКВС СРСР від 4 грудня 1937 р., протокол № 470 Яцемірський Григорій Федорович засуджений до розстрілу. Вирок здійснено в Кам'янець-Подільській тюрмі 25 грудня 1937 р. [6, арк. 51]. Майже через півроку 3 червня 1938року начальником 8 відділення УДБ УНКВС Фроловим завірена довідка з грифом «Цілком таємно» про виконання вироку і покладена на збереження в кримінальну справу №61966 на довгі роки [6, арк. 26].

Йшов час, старші діти Григорія Федоровича змирилися з тим, що батька немає, хоча надія була, що ось повернеться, А коли вже виріс найменший його син Анатолій, він почав розшукувати батька. Спочатку був лист в органи державної безпеки, йому прийшла відповідь з Хмельницького обласного відділу МДБ, що батько був засуджений в 1937 р. на термін 10 років у ВТТ і помер в 1944 р. від грудної жаби. Так старші діти і онуки і знали цю неправдиву інформацію (а органами завідомо давалася неправдива інформація). А потім, 4 листопада 1957 р. Анатолій написав листа в прокуратуру Хмельницької області по реабілітації свого батька. Він на той час працював агрономом в господарстві Ново-Миргородського району Кіровоградської області, йому потрібно була інформація, як кандидату в члени партії про політичний світогляд батька. І він не хотів вірити в те, що батько ворог народу [6, арк. 30].

Цей лист, за вхідним № 1174 від 10 листопада 1957 р., прокуратура області вивчала протягом трьох місяців і направила архівну кримінальну справу№ 17974 за звинуваченням Яцемірського Григорія Федоровича для додаткової перевірки на ім'я начальника УКДБ при РМ УРСР по Хмельницькій області полковнику Руденко М.Д. за підписом заступник прокурора Хмельницької області, радника юстиції А. Применко.

При цьому було встановлено, що в справі відсутній протокол допиту Китайченко, який завербував в контрреволюційну повстанську організацію Яцемірського. В справі немає ні одного підтверджуючого документу про

шкідництво Яцемірського Григорія в системі дорожнього будівництва, і було вказано: Допитати колишніх працівників дорожнього участку № 655, додати до справи довідку про вербовку в контрреволюційну повстанську організацію Яцемірського Григорія із кримінальних справ Панкевича, Китайченко, а також передопитати свідків [6, арк. 28–29].

Справа зрушилася з місця. Співробітник УКДБ при РМ по Хмельницькій області лейтенант Середя розпочав допити свідків. Із попередніх, в живих залишилося два чоловіки: Беца Григорій і Левицький Яків, які були допитані 5 липня 1958 р. за місцем проживання у Старій Ушиці. Вони підтвердили, що значна частина свідчень була надумана працівником НКВС і підписи на аркушах протоколу допиту, наче не їхні. Левицькому Якову навіть закидали, що він писав довідку-характеристику на Яцемірського Григорія. Він категорично це заперечив тому, що у 1933–1940-х роках працював рахівником, а потім головою колгоспу «Нова зірка». Писав довідку-характеристику Валегурський Йосип Власович, який у 1937 році був секретарем сільради [6, арк. 31–41]. При допиті 26 липня 1958 р., колишній працівник дорожнього участку Олінович Леонтій і працівник суміжного участку № 649 Ляховський Іван, заперечили шкідництво в дорожньому будівництві, навпаки характеризували Григорія Федоровича Яцемірського, як майстра вимогливого, що добре знав свою справу. Всі завдання записував ремонтникам в книжку, а після закінчення робіт ставив оцінку за якість. [6, арк. 42–46; 47–49]. Були зібрані необхідні довідки, в тому числі на судимість Панкевича Арсенія, Китайченко Михайла, Ярового Павла, Яцемірського Григорія.

Висновок, підготовлений співробітником УКДБ при РМ УРСР по Хмельницькій області лейтенантом Середою свідчив про те, що матеріалів для арешту і засудження Яцемірського Григорія Федоровича було недостатньо. Справу з матеріалами перевірки передано в прокуратуру Хмельницької області 30 липня 1958 року [6, арк. 63–65].

Після вивчення справи прокуратура Хмельницької області передала матеріали в прокуратуру Української РСР. Прокуратура Української РСР за підписом заступника прокурора Української РСР Державного Радника юстиції 3 класу І. Ардехіна направила протест (у порядку огляду) по справі Яцемірського Григорія Федоровича в судову колегію по кримінальним справам Верховного суду Української РСР де було вказано: «Постанова НКВС СРСР і Прокурора СРСР підлягає відміні, а справу завершено за наступними обставинами: «Мотивацією до засудження Яцемірського були його не перевірені признальні покази, а також без конкретики покази свідків Гульби А. І., Левицького Я. І., Беца Г. З., Файфера С. П., які були допитані через 6 днів після арешту Яцемірського [7 с. 17–22].

Також встановлено, що Китайченко, Панькевич і Яровий, які проходили за показами Яцемірського, як учасники контрреволюційної повстанської організації, засудженими не рахуються. В справі немає жодного документа про проведення Яцемірським шкідницької роботи в системі дорожнього будівництва. При таких обставинах звинувачення Яцемірському вважати не доведеними і він був засуджений незаконно». ПРОШУ: «Постанову НКВС СРСР і Прокурора СРСР від 4 грудня 1937 р. відмінити, а справу по відношенню до Яцемірського послідуочим виробництвом закінчити за відсутністю доказів звинувачення» [6, арк. 68–69].

Лист до Верховного суду Української РСР від Яцемірського Анатолія, який вже на той час працював секретарем комсомолу Ново-Миргородського райкому, датований 30 січня 1959 р. свідчив про те, що Прокуратура УРСР від 26 листопада 1958 р. направила справу його батька на розгляд Верховного суду Української РСР. Проте засідання ще не було. Він написав, що до 1957 року ніхто з сестер і він особисто нічого не знав. Діти росли сиротами, перша дружина Григорія Федоровича Пелагея померла у 1933 р., друга дружина Ніна, мати Анатолія померла у січні 1941 році. Важко уявити, як вижили ці діти, війна, розруха, голод. Старші діти взялися ростити і виховувати менших. А, що пережила Тамара, мати Валентини Шевчук, вона з 9 років виховувала найменшу Тамілу. Сама пережила війну, потім працювала в колгоспі. Анатолій просив Верховний Суд УРСР перегляду справи його батька. Він був впевнений, що батько був чесним громадянином країни (частково передруковано з оригіналу) [6, арк. 66].

Судова колегія в кримінальних справах Верховного Суду УРСР в складі головуючого судді Каплунової Е. І, членів суду: Баша А. В., Кузьмичової К. Ф., при участі прокурора Осипенко П. Г. прийняла ухвалу 13 лютого 1959 року по кримінальній справі за протестом на постанову НКВС СРСР і Прокурора СРСР від 4 грудня 1937 р., якою, Яцемірський Григорій Федорович, 1894 р. народження, уродженець села Стара Ушиця Хмельницької області, робочий б/п, освічений, поляк, сімейний, не засуджений. До арешту працював майстром Дунаєвецького ДУ №655, згідно ст. ст. 54-2 і 54-11 КК УСССР був розстріляний.

Протест підлягає задоволенню. Погоджуючись з протестом і керуючись ст. КПК УРСР, Судова колегія УХВАЛИЛА: Постанову НКВС СРСР і Прокурора СРСР від 4 грудня 1937 року по відношенню до Яцемірського Григорія Федоровича, відмінити наступним виробництвом припинити, через не доведеність обвинувачення [6, арк. 72–73].

11 березня 1959 р. на ім'я Яцемірського Анатолія Григоровича в Ново-Миргородський РК ЛКСМУ була направлена довідка із судової колегії в кримінальних справах Верховного Суду УРСР, де вказано, що «Ухвалою судової

колегії в кримінальних справах Верховного Суду УРСР від 13 лютого 1959 року Постанову НКВС СРСР від 4 грудня 1937 р. відносно до Яцемірського Григорія Федоровича, працюючого майстром Дунаєвецького ДУ-655- відмінено, наступним виробництвом припинено, через не доведеність обвинувачення [6, арк. 74].

За спогадами онучки Валентини Шевчук (зі слів матері Горгулько (Яцемірської) Тамари Григорівни), її дідусь Григорій Федорович Яцемірський був з багатією сім'єю. Розсердившись на батька, який заборонив брати в дружини дівчину з бідної сім'ї, він іде навчатись в Київську духовну семінарію. І більше двох років проводив службу в монастирі. Повертаючись назад додому, з товаришем вели розмову за наречену. В одному з дворів Григорій Федорович вибрав дівчину Пелагею. Там і одружився в Борисоглібську, а потім там народилася донька Таїсія. І він повернувся в Стару Ушицю [7].

В кінці 20-х років Григорій Яцемірський трохи працював секретарем сільської ради в селі Пиживка, потім в райвиконкомі інженером по дорожньому будівництву. А потім почали з'являтися нові доньки у їх сім'ї. Вже пізніше, працюючи дорожнім майстром в Миньківцях, він більше знаходився там і, як згадувала його наймолодша донька Таміла: «Як тільки батько приїде, через 9 місяців народжуються дівчатка. І їх народилося аж 6 (шість) Таїсія, Ганна, Валентина, Галина, Тамара, Таміла. Йому хотілося спадкоємця. І вже будучи вагітною сьомою дитиною, по своєму стану Пелагея зрозуміла, що знову дівчинка і пішла до баби-повітухи позбавитись дитинки. Після невдалої спроби зробити аборт, втратила багато крові і по дорозі в Кам'янець- Подільський до лікарні померла» [8]. Після смерті матері, а пізніше з розстрілом батька як ворога народу, розпочинається важка і трагічна доля дітей Яцемірського. Не хочеться про це думати, але це так. Невдовзі Григорій одружується на Юр'євій Ніні, з села Багавиця, недалеко від Кам'янець -Подільського ,в якій від першого шлюбу було двоє діток Світлана і Микола. Мачуха повела себе так ,що старші віком дівчата змушені були залишити рідну домівку, шукаючи роботи і притулку. Найстарша Таїсія вийшла заміж за Івана Черпіту, якого пізніше звинуватили в «троцькізмі» він одержує три роки заслання і відправляють на Соловки [9]. Так працює репресивна система, не встигла вийти заміж, а вже дружина «ворога народу». Потім сім'я виїхала в Ново-Миргород, він працював директором птахофабрики і приютила у себе найменшу Тамілу. Ганна виїхала в Світловодськ, в війну переховувалася на дальніх хуторах і так вижила. Валентину доля привела в місто Горький, вийшла заміж за літуна, він помер у війну, сама працювала до війни учителькою. Була вагітна, а коли місто бомбили зайшла в річку, застудилася і померла. Галя, як вільнонаймана поїхала до Грузії, там знайшла свою долю, чоловіка і забрала до себе найменшу сестричку Тамілу, яка знайомиться з

товаришем чоловіка Галини Сергієм одружується і в майбутньому переїжджає в Дніпродзержинськ (сучасне Кам'янське) [10]. А Галя залишає Грузію і переїжджає в м. Запоріжжя. Дві найменші доньки Григорія попадають в немилість до мачухи. На 8 літню Тамару було покладено догляд за 5 річною Тамілою.

Тамара робила все, що наказувала мачуха. Тим більше, що в 1935 р. народився син Анатолій, про якого так мріяв Григорій Федорович. Яцемірський. Григорій Федорович, будучи майстром дорожньої дільниці часто залишався на ніч у Миньківцях в будинку дорожнього участку. 12 листопада 1937 р. заарештовують, а потім поступає інформація, що він помер в 1944 р. від грудної жаби. Так Тамара, проживши довге життя так і до своєї смерті не знала, що її батько Яцемірський Григорій Федорович розстріляний 25 грудня 1937 р. З такою інформацією була знайома і Таміла. І коли вона побачила справу свого батька в 88-ми річному віці, і, що він засуджений до розстрілу зі сльозами на очах сказала: «Бідний мій батько, напевно били, руки викручувати, дістаючи зізнання в тому, що він не робив» [11]. На жаль, пішла з життя у 2021 р. А потім найменший син Григорія Яцемірського Анатолій при прийомі на роботу звертається до органів, щоб одержати справжню інформацію про батька. Фактично його звернення поклало початок перегляду справи і реабілітації Григорія Федоровича Яцемірського. Але, як комсомольсько-партійний функціонер, зберігав тайну життя і смерті Григорія Федоровича, від своїх сестер і рідних. А вже в похилому віці, говорила пізніше найстарша донька Таїсія, що не може поклонитися праху своєї матері Пелагеї тому, що кладовище, де вона була захоронена, зрівняно з землею і там тепер аеродромна полоса. і невідома могила батька.

Досліджуючи історію життя і смерті Григорія Федоровича, мені все-таки, довелося дізнатись, де похований Яцемірський Г. Ф. Це хутір Загальського або він ще носить страшну назву «Хутір смерті». В жовтні 1990 р. там встановлено пам'ятний знак, а у 2008 р. на місці де був сад і територія консервного заводу стоїть пам'ятник жертвам Голодомору і політичних репресій. Тут розстріляно біля 3500 чоловік.

На прикладі однієї кримінальної справи, житті і трагедії однієї сім'ї, родини, ми бачимо велику трагедію всього українського народу. Вся історія життя колишньої заможної родини була приречена на трагедію і смерть голови родини. Вже перші дні НЕПу і колективізації привели до розкуркулення, втрати виборчих прав, передачі власних земель в колективне господарство. Заслання зятя вплине на подальшу долю Григорія Федоровича, якому «пришиють» зв'язок з «троцькістом». В 1937 р., в листопаді місяці заарештують і в грудні розстрілюють. Аналізуючи всі ці події, це дійсно трагедія сім'ї Яцемірських, а

дітям на все життя був приклеєний ярлик діти «ворога народу», який не давав можливість повноцінно навчатись, працювати і жити.

Дослідивши цю жахливу кримінальну справу робимо висновок, що під страшний молот репресій попали, прості люди з робітничого класу і селянства. Люди які творили добро, будували шосейні дороги, піднімали колгоспне будівництво. А їх безпідставно лишили життя, калічили долі сімей, залишивши дітей сиротами. Великий терор був згорнутий за вказівкою вищого партійного керівництва 17 листопада 1938 р. Пам'ять про терор – це спільна пам'ять народу. Нам треба пам'ятати ці жахливі, похмурі сторінки минулого і зробити все, щоб в майбутньому не повторилося подібної трагедії.

Список використаних джерел та літератури

1. Державний архів Хмельницької області (далі ДАХМО). Ф. Р-6193, оп.12, спр. №7571: По звинуваченню Яцемірського Григорія Федоровича за ст.ст.54-2 і 54-11 КК УССР. Розпочата 12 листопада 1937 року і закінчена 11 березня 1959 року, 74 арк. Ф. Р-6193, оп.12, спр. №7571.

2. Місінкевич Л. Л. Національні аспекти політичних репресій на Хмельниччині. *Матеріали міжнародної наукової конференції «Репресивна політика більшовицької влади щодо населення Поділля та Волині в першій половині ХХ ст. Подільська старовина. №3.* Хмельницький, 2018. С. 18–22.

3. Реабілітовані історією: у 27 т. Хмельницька область / редкол.; М. П. Вавринчук (голова) та ін. Хмельницький: ПП Мельник А. А., 2009. Кн. 2. 1182 с.

4. ДАХМО Ф. Р-6193. Оп.12. Спр. 7571. Арк.1–4., арк. 6–7, арк. 10–14.

5. Місінкевич Л. Л. Національні аспекти політичних репресій на Хмельниччині. *Матеріали міжнародної наукової конференції «Репресивна політика більшовицької влади щодо населення Поділля та Волині в першій половині ХХ ст. Подільська старовина. №3.* Хмельницький 2018. С.18–22.

6. ДАХМО Ф. Р-6193. Оп.12. Спр. 7571. Арк. 17–22, арк. 15 –16, арк. 23, арк. 51, арк. 26, арк. 30, арк. 28–29, арк. 31–41, арк. 42–49, арк. 63–65, арк. 68–69, арк. 66, арк. 72–73, арк. 74.

7. Спогади Шевчук Валентини Данилівни.

8. Будзінський І. Ф. Безневинно розстріляний. *Любимый город*, 2 июня, 2021 г.

9. Спогади Шевчук Валентини Данилівни.

10. Будзінський І. Ф. Безневинно розстріляний. *Любимый город*, 26 мая, 2021 г.

11. Спогади Резнікової (Яцемірської) Таміли Григорівни. Архів автора.

Галатир Віталій, кандидат історичних наук, доцент, заступник директора з виховної роботи Хмельницького ліцею №4 імені Павла Жука

ЖИТТЄВИЙ ПОРТРЕТ ВЛАСНИЦІ С. ЧАБАНІВКА – ЛАУРИ ТОКАРЖЕВСЬКОЇ-КАРАШЕВИЧ

Атестація. У статті висвітлюється віхи життя та діяльність землевласниці села Чабанівка, Ушицького повіту Подільської губернії Лаури-Марії-Ванди Токаржевської-Карашевич (Янішевської) у період 1853-1930 рр.

Ключові слова: Лаура Токаржевська-Карашевич, Чабанівка, землевласниця, Поділля.

Лаура-Марія-Ванда Токаржевська-Карашевич (Янішевська) народилася 20 жовтня 1853 р. (дата зазначена в її паспортній книжці) в с. Чабанівка, Ушицького повіту, Подільської губернії, походила з старовинної родини, що переїхала в Україну в кінці XVIII ст. з-під Любліна, де проживала на одній місцині в населених пунктах Піотравині та Янішеві Речі Посполитої. Батько Лаури, землевласник – Болеслав Фадейович Янішевський, родом із Кривого Озера, Балтського повіту, був колезький секретар (цивільний чин в Російській імперії, відповідав чинам в піхоті – капітан-поручнику, штабс-капітану). Мати – Евеліна Іжицька, народилася в с. Курилівці, донька землевласника гербу Боньча, голови Ушицького межового суду, Ушицького повітового предводителя дворянства, земського судді, президента прикордонних суддів, Ушицького маршалка – Матеуша Іжицького, сина Вікторина (електора Станіслава Августа з Любельського) і Соломії з Ольшовських гербу Прус – житомирських скарбників. Матеуш народився у с. Сніткові в 1780 р. У 1820 р. в м. Вербовець він одружився із Рафаліною із Собаньських.

В 1823, 1826, 1827, 1829 в них народились сини: Філіп-Мечеслав-Роберт, Іван-Франциск-Константин, Петро-Павло-Юліан, Віктор-Климентій-Іван [1]. Також у них народилась донька Евеліна. За пожертву під час війни 1812 р. М. Іжицькому в 1820 р. був виданий рескрипт на бронзову медаль (нагороджувалися Олександром I з 1814 р. дворяни, які під час війни «принесли отличные и важные заслуги») [2]. На початок XX століття всі статки маршалка М. Іжицького знаходились в руках його нащадків: Борсуки та Попівка належали внучці Марії Іжицькій Лесньовській. Сорокани, що становили частину Борсуківського ключа, належали доньці – Евеліні Іжицькій [3]. Оскільки на початку XIX ст. М. Іжицький викупив Грушецький ключ у графа де Вітте [4], за уставною грамотою

від 23 серпня 1862 року, що її склала без участі селян власниця маєтку с. Чабанівка (належало до цього ключа) Евеліна Іжицька зазначила, що у неї числилось 97 селянських господарств. 13 березня 1864 р. розпочався процес викупу земель селянами Чабанівки та присілку Раколупці у землевласниці Евеліни [5].

В середині XIX ст. Болеслав Янішевський та Евеліна Іжицька одружилися, й у них 20 жовтня 1853 р. народилася донька – Лаура [6].

За окремим записом в Подільській палаті кримінального і громадянського суду від 1879 р. та ввідного листа від 1883 р. маєток в с. Чабанівка та присілок Раколупці й 1107 десятин 348 сажнів землі перейшли у спадок до дочки Евеліни та Болеслава – Лаури-Марії-Ванди Янішевської [7]. Наприкінці XIX ст. у Лаури нараховувалось 798 десятин в Раколупцях та Чабанівці Ушицького повіту й 4095 десятин в м. Криве Озеро, Адамівка, Люшневата Балтського повіту [8].

Познайомившись з сусідом по маєтку Степаном Кипріяновичем Токаржевським-Карашевичем (народився в грудні 1851 р.), згодом, у вересні 1873 р. Лаура у віці 20 років вийшла за нього заміж [9].

Одружившись, Степан та Лаура проживали в Чабанівському маєтку на той час Ушицького повіту Подільської губернії (нині село Кам'янець-Подільського району Хмельницької області). В ньому нараховувалось 1107 дес. 348 саж. землі [10]. Із плану складеного 1874 р. землеміром Дмухівським в маєтку Токаржевських-Карашевичів із загальної площі під будівлями, дворами і садибами було 39 дес. 1482 саж, землі орної – 569 дес. 2286 саж., під сінокосом – 7 дес. 896 саж., під лісом – 244 дес. 1529 саж., під чагарниками – 11 дес, 1320 саж., під виноградниками – 1 дес. 694 саж., не придатної для використання – 232 дес. 1741 саж. Маєток оцінювався в 80 тис. крб. сріблом [11].

В дворян Лаури та Степана 30 жовтня 1875 р. у с. Чабанівка народилася донька Олена-Марія-Ядвіга. Хрещеними батьками були дворянин, поміщик Щенсний Токаржевський-Карашевич та Евеліна Болеславівна Янішевська. Присутніми під час хрещення також були Болеслав Янішевський та Ванда Карашевич [12]. В липні 1899 році в Сокілецькому костелі відбулась реєстрація шлюбу Олени-Марії із дворянином Іваном-Павлом Громницьким 1873 року народження із Київської губернії Бердичівського повіту містечка Вахнівки. Батьки Петро-Януарій та Евеліна Громницькі володіли двома маєтками [13]. В Олени та Івана в 1900 році народився син Стефан-Мар'ян [14], в 1902 році донька Марія, яка через 5 місяців померла від хвороби [15], та в 1903 р. народився син Марцелій-Ян [16].

24 червня 1885 р. в Лаури та Степана народився син – Ян-Степан-Мар'ян Токаржевський-Карашевич. Його охрестив 15 вересня того ж року в Сокілецькому римо-католицькому приходському костелі ксьондз Рафаїл.

Хрещеними батьками були дворянин, поміщик Людомир Зграновський із вдовою Евеліною Янішевською, присутні поміщик Мечислав Іжицький з Камілою – дружиною Людомира Зграновського, Фелікс Карашевич і Габрієла Граб'янюк [17].

Маючи значні фінансові заощадження батьки надали дітям якісну освіту. Так, навчання в Першій Житомирській та Одеській гімназіях, європейських університетах дало можливість Яну Токаржевському-Карашевичу здобути важливий освітній та життєвий багаж, який в подальшому відіграв ключову роль у його громадській та державницькій діяльності (громадський і політичний діяч, дипломат, історик, геральдист, уповноважений міністр-керуючий посольством УНР в Туреччині, керуючий міністерством закордонних справ УНР в екзилі, Голова Делегатури Антибільшовицького блоку народів у Великій Британії).

У 1899 р. помер чоловік Лаури – Степан Токаржевський-Карашевич. Старожили села згадували, що уже вдовою Лаура Токаржевська-Карашевич, відпочиваючи у сквері маєтку, часто споживала плоди червоних порічок, що відзначаються великим вмістом вітамінів та органічних сполук. Ймовірно, що пані страждала від заниженої кислотності шлунку й лікувалась природними засобами. Під городину і сад була виділена також частина території долини річки Ушиця (урочище «Червоний берег»). Це був своєрідний оазис різноманітних городніх і садових культур. Окремі односельчани вже в той час набували неабияких навиків господарювання «по-європейському». Власники маєтку поважали людей сумлінної праці, допомагали мало їмущим. Так, наприклад, Яремі Сливчуку за багаторічну добросовісну службу в поміщицькій економії була надана ділянка під забудову в урочищі «Площа». Токаржевські підтримали і надали допомогу в будівництві приміщення школи (1892 р.) [18]. На початку ХХ ст. В. Приходько, що побував у селі в своїх спогадах пише: «Чабанівка, Чабанівка... маленьке українське сільце. Тихе й спокійне. Кілька вулиць і вуличок. Рівнина, а для різноманітності пара горбків і долина. Білі хатки, зелені садки, а над потічком – верби. Стара-стара деревляна церква, новенька маленька «церковно-приходська школа», «монополія» з рябим стовпом, – ось і усі чабанівські установи «достопримечательности». Правда, ще є «фільварок» польської поміщиці «пані Карашевички», але він обнесений високою загородою...» [19].

Із від'їздом сина Яна у зв'язку із службою на дипломатичних посадах в 1918 р., мати Лаура продовжувала вести «економію». Сплачувала векселі (в 1915 р. 10000 крб.), працювала в польському товаристві Червоного Хреста в м. Кам'янець-Подільському, продавала вирощену пшеницю й кукурудзу про що свідчать ордери (27 листопада 1918 року продала громаді с. Лисця кукурудзи в кількості 500 пудів на суму 2985 крб), переробляла зібраний урожай, зокрема 30

листопада привезла 300 пудів пшениці до Пижівського млина. До неї приходили нагадування про заповнення заяви про доходи в 1919 році.

Із наближенням більшовиків до Поділля всі землевласники почали підготовку до евакуації із територій де вони господарювали. Так, Токаржевським-Карашевичам 9 липня 1920 року було видано легітимацію на право для вільного переїзду залізницею із Борщова до Ново-Радомська (нині Радомско), (Лаурі Болеславівні та її матері Евеліні Янішевській). Вони спочатку проживали в Ряшеві та Кракові.

Після революційних подій 1917–1921 рр. власники практично усіх маєтків Російської імперії залишили свої володіння. Більша їх частина була пограбована і забута. Старожили пригадували, що коли родина Токаржевських після Жовтневого перевороту в Росії та зміни влади змушена була покинути село, то зверталась до жителів села: «Люди добрі! Не руйнуйте майно і господарство. Збережіть його для громади, своїх дітей та онуків. Це плоди праці ваших предків-односельчан, православних християн». Приклад немилосердної жорстокої руйнації і вандалізму показали місцеві активісти-комнезамівці. Вони, мотивуючи свої лихі дії можливим поверненням польської родини Токаржевських-Карашевичів, з великим ентузіазмом взялися за «чорну справу». Троцили і «деребанили» все підряд. Баба Яковуниха хоча запізнилася, але все-таки прихопила кришку від роялю для стільниці [20]. На протязі 20-30-х рр. будівлі на панському дворі були повністю знищені. Ще в 1922 р. їх вартість оцінювали в 1116 дореволюційних карбованців, проте в рішенні комісії вказувалось – «к ликвидации» [21].

В Жешуві 26 квітня 1921 року Лаурі Токаржевській-Карашевич було надано посвідчення для отримання якого вона зробила заяву бути громадянкою польською й зреклася її тодішнього українського громадянства, надавши підтвердження польського походження.

У 1924–1925 рр. сумлінно виконувала функціональні обов'язки секції «Захисту жінок», організації «Католицького зв'язку польок» у Кракові.

Невідомий автор під псевдонімом «М. К-ий» в некролозі про «княгиню» в одній із газет зазначав: «Кн. Л. Токаржевська зросла в українському селі, серед українського народу, серед української природи, які були їй близькими і рідними. Ця атмосфера рідного краю глибоко переймала всю її істоту і позначилася на всьому її внутрішньому життю... віддала себе цілковито родині, і разом з тим багато робила, щоби допомогти бідним по своїх маєтках та по околицях. Коли у 1899 році її чоловік помер, то все господарство, всі справи, зв'язані з ним, родина й виховання дітей лягло на неї саму. Одночасно вона розширяла свою добродійну чинність, яку по мірі сил своїх продовжувала все своє життя, навіть в тяжкі часи еміграції. На Україні була головою і членом

правлінь ріжних благодійних товариств у Кам'янці-на-Поділля, Ушиці, Одесі та патронатів для учнів й студентів то-що. У 1920 р. опинилася разом з своєю старенькою матіррю на еміграції. Почалося тяжке життя, злидні, біда, хвороби, тяжка праця. Перебувала спочатку у Ряшеві та в Кракові. Смерть матері її та дочки тяжко на ній відбилися, а все пережите й гіркі умови життя підірвали геть її сили. Потім у 1925 р. переїхала до Парижу, де перебували її син та невістка. Хворіючи вже в Парижі, де перебувала в тяжких умовах життя нашого емігрантського і ділила загальну біду, старалася й тут чим могла з останніх сил допомогти змлякам, що зверталися до неї. Особливу теплоту, чисто матірню ласку знаходила у неї наша молодь. Доки дозволяли сили; покійна вчащала на громадські збори нашої колонії, не пропускаючи ані свят національних, ані жалібних урочистостей. Не зважаючи на кволість вона до останнього часу не кидала праці : завжди її можна було застати в скромній кімнатці за голкою. Здоров'я де-далі занепадало; слабкість розвивалася.

Довший час покійна недужала і нарешті кволий і виснажений організм піддався. Не витримало серце і у вівторок 11 березня с. р. о 2 год. 45 хв. тихо спочила на віки. Великий життєвий досвід, ясний розум, гостре дотепне слово робили розмову з небіжницею завжди приємною, цікавою. В тих розмовах думка раз-у-раз поверталася туди, на рідне Поділля. Її прекрасна, чиста з малих літ засвоєна, українська мова, що на їй лежав такий своєрідний подільський колорит, завжди нагадувала про Україну далеку. Вона говорила так, як говорять у нас старі люде з села, що вивчилися мови не з книжок, а з живого джерела, з уст народніх. Всі ті, хто знав покійну схоронять шанобливий і теплий спогад про цю світлу постать жіночу, найкращий образ матері-страдниці, яка часом звичайним тихим, ласковим словом своїм подбадьорувала молодших у тяжкому терпінню нашому. У всіх лишиться назавжди цей чистий, незабутній образ жінки, яка життя своє провела в атмосфері обов'язку й чину, так виховала дітей своїх, так говорила й вчила тих всіх, хто знав її, і своїм життям приклад того подавала. Поховано небіжчицю у п'ятницю 14. III. 1930 р. після служби в церкві St. Severin на клодовищі Montrarnasse, де тимчасово буде поживати тіло її, аж до повороту на рідну Україну. Численні представники української колонії, а також чужинці, що її знали, прийшли віддати останню шану і одпровадити небіжчицю на місце її тимчасового спочинку. Багато вінків від рідні та близьких, в тому числі сила квітів й вінків з українськими стрічками було складено на труну. Най же буде чужа земля легкою найстаршій громадянці нашої Паризької колонії...» [22].

Таким чином, завдяки архівним матеріалам вдалось дізнатися про долю землевласниці с. Чабанівка – Лаури Токаржевської-Карашевич, її предків, володіння землями та маєтками, сім'ю, діяльність на початку ХХ ст. Сьогодні на місці зруйнованої можливої пам'ятки садово-паркового мистецтва, цікавого

туристичного об'єкту – знаходиться одноповерхова, типова (спочатку планувалась лікарня) школа, парк знищили. Про маєток нагадують лише 150 літні яблуні, кількасотлітня осика з парку та затоплений погріб. Публікація даної статті слугує для актуалізації нових краєзнавчих досліджень в краї.

Список використаних джерел та літератури

1. Державний архів Хмельницької області. Ф. 230, Оп. 1. Спр. 2964, Арк. 547 зв.
2. Там само, Арк. 9 зв.
3. Tokarzewski-Karaszewicz J. Sokolec nad Uszycą. Litwa i Rus. Wilno. 1913. s. 95
4. Державний архів Хмельницької області, Ф. 1, Оп.3, Спр. 1535, Арк. 16
5. Приходько В. Мої борги (Образки з недавно минулого України) [про с. Чабанівка] / Передм. та упорядн. А. М. Трембіцький, В. В. Галатир. Хмельницький: ІРД, 2013. С. 9.
6. Tokarzewski-Karaszewicz, Jan. Papers, 1895-1955. Writings; Identifications (passports, etc.) [Box 10, Folder 85]. Ukrainian Research Institute, Harvard University, Cambridge, Mass. C 140 UKR: [https://iiif.lib.harvard.edu/manifests/view/drs:52071451\\$140i](https://iiif.lib.harvard.edu/manifests/view/drs:52071451$140i)
7. Державний архів Хмельницької області, Ф. 113, Оп. 36, Спр. 1684, Арк. 1.
8. Фамилия Токаржевская-Карашевич. URL: <https://rosgenea.ru/familiya/tokarzhevskaya-karashevich> (дата звернення: 24.05.2021).
9. Tokarzewski-Karaszewicz, Jan. Papers, 1895-1955. Writings; Identifications (passports, etc.) [Box 10, Folder 85]. Ukrainian Research Institute, Harvard University, Cambridge, Mass. C 141 [https://iiif.lib.harvard.edu/manifests/view/drs:52071451\\$141i](https://iiif.lib.harvard.edu/manifests/view/drs:52071451$141i)
10. Державний архів Хмельницької області, Ф. 113, Оп. 36, Спр. 1684, Арк. 42.
11. Там само, спр. 135, арк. 3 зв., 11-11зв.
12. Там само. Ф. 685, Оп. 6, Спр. 17. Арк. 243-244.
13. Там само. Ф. 17, Оп. 1, Спр. 78 а, Арк. 441.
14. Там само. Оп. 2, Спр. 49. Арк. 7-8.
15. Там само. Арк. 23.
16. Там само, Ф. 230, Оп. 1, Спр. 6604, Арк. 459.
17. Там само, Ф. 17, Оп. 1, Спр. 77, Арк. 58 зв.-59.

18. Зі слів Степана Федоровича Тимчука та Петра Володимировича Ткачука записано вірно в 1980 р. вчителем історії Чабанівської ЗОШ А. В. Севастьяновим.

19. Приходько В. Мої борги (Образки з недавно минулого України). Вказ. праця. С. 29.

20. Зі слів Степана Федоровича Тимчука та Петра Володимировича Ткачука записано вірно в 1980 р. вчителем історії Чабанівської ЗОШ А. В. Севастьяновим

21. Державний архів Хмельницької області, Ф. 2300, Оп. 1, Спр. 8, Арк. 1022.

22. Tokarzewski-Karaszewicz, Jan. Papers, 1895-1955. Writings; Identifications (passports, etc.) [Box 10, Folder 85]. Ukrainian Research Institute, Harvard University, Cambridge, Mass. C 150-153. [https://iif.lib.harvard.edu/manifests/view/drs:52071451\\$151i](https://iif.lib.harvard.edu/manifests/view/drs:52071451$151i)

УДК 908(477.44)(16)

Гальчак Сергій, доктор історичних наук, професор Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського, член-кореспондент Української академії історичних наук, голова правління Вінницької обласної організації НСКУ, заслужений працівник культури України, Почесний краєзнавець України

ЛІТОПИСЕЦЬ МАЛОЇ БАТЬКІВЩИНИ

У статті досліджується життєвий шлях, громадська та краєзнавча діяльність Почесного краєзнавця України, члена правління Вінницької обласної організації Національної спілки краєзнавців України, викладача суспільних дисциплін Могилів-Подільського монтажно-економічного фахового коледжу, уродженця Хмельниччини, педагога із багаторічним стажем Валерія Васильовича Войтовича.

Ключові слова: Валерій Васильович Войтович, педагог, громадський діяч, краєзнавець, організатор науково-краєзнавчих конференцій.

Поділля – край унікальних, працьовитих, творчих, талановитих особистостей.

Це про них так щиро та теплосердечно висловились невтомна дослідниця малої батьківщини, Почесний краєзнавець України, хмельничанка Анжела Веремій:

«Є люди-світочі, люди-промені, без яких світ не був би білим. Які вони? Земні! Працьовиті, багаті душею, щедрі, яким за радість – віддавати людям краще, дарувати тепло і любов. Вони розуміють найбільшу мету життя – бути Людиною, примножувати у світі добро. А ще – любити рідну землю всім серцем своїм, творити красу у світі... Це мудрість – поєднання праці з любов'ю до народу, до землі, на якій живеш».

Без сумніву, у когорті таких «людей-світочів, людей-променів» й відомий широкому загалу громадськості Придністров'я, Вінниччини, усього Подільського краю Почесний краєзнавець України Валерій Васильович Войтович – особистість неординарна, творчо обдарована, креативна, ініціативна, діяльна, пройнята почуттям патріотизму та відповідальності.

Він – педагог із багаторічним стажем, людина світлого розуму та неспокоїного серця, осяяна талантом організатора, дослідника, усім єством віддана Україні; людина, діяльність якої будується на палкій любові до рідної землі, вікових традицій нашого народу, яка не може миритися із зазіханнями ворогів на суверенітет та територіальну цілісність рідної держави, яка до кінця готова боротися із неправдою, несправедливістю; яку до глибини душі хвилює і доля простих громадян і суспільства, що стало на нову сходинку історичного розвитку, і неповторна мальовничість батьківського краю, і солов'їний переспів у його дібровах, і невирішені соціальні проблеми, і затаєний біль, спричинений людськими вадами, непорозуміннями... Від цього йому не завжди легко та комфортно в житті, він зазнає багато душевних страждань. Але інакше жити не може...

Валерій Васильович Войтович народився 28 травня 1950 року в селі Віньківці Віньковецького району Хмельницької області. Батько Василь Андрійович – службовець, бухгалтер, учасник Другої світової війни, офіцер, нагороджений 3-а бойовими орденами. Мати Олена Йосипівна – службовець, технолог харчової промисловості, пережила лихоліття Голодомору-геноциду 1932 – 1933 рр., нацистську окупацію... Там же, у Віньківцях, народився і брат Володимир – викладач по класу баяна Могилів-Подільської школи мистецтв.

У 1952–1959 роках сім'я проживала у селі Плужне (тоді райцентр, а нині село на Ізяславщині Хмельницької області), де батьки працювали на спиртовому заводі. При ліквідації останнього батько отримав нове призначення і сім'я переїхала до Могилева-Подільського (тут Василь Андрійович працював головним бухгалтером низки підприємств).

Відтоді місто над Дністром стало рідним для В. В. Войтовича: закінчив місцеву середню школу № 1, певний час трудився слюсарем на тодішньому приладо-будівному заводі.

У 1968–1972 рр., реалізуючи зростаючий потяг до знань, успішно навчався на історичному факультеті Кам'янець-Подільського державного педагогічного інституту ім. В. П. Затонського (нині: Кам'янець-Подільський національний університет імені Івана Огієнка). Його однокурсниками були тепер відомі вчені та педагоги О. М. Завальнюк, Г. В. Бондаренко, І. В. Рибак. По-сьогодні щиро вдячний викладачам А. О. Копилову, Л. А. Коваленку, І. С. Винокуру, П. Ф. Щербині та іншим.

Тут же навчалась його майбутня дружина Валентина Трохимівна, яка пізніше не один рік працювала в Могилеві-Подільському вчителькою історії. Обоє виростили двох дітей – сина Олександра, котрий з часом теж закінчив історичний факультет Кам'янець-Подільського національного університету та нині працює заступником директора Державного архіву Хмельницької області, доньку Ольгу, яка обрала фах підприємця.

Навчаючись у вузі, активно займався спортом, відзначився звитягою в студентських будівельних загонах. Після здобуття вищої освіти у 1972–1973 рр. вчителював на Рівненщині, згодом служив в армії. Звільнившись у запас, повернувся у Могилів-Подільський, де кілька років вчителював у СШ № 8 та СШ № 2. З 1978 року працює викладачем суспільних дисциплін Могилів-Подільського монтажно-економічного фахового коледжу (колишнього монтажного технікуму). Тут заснував ряд спортивних гуртків, по-суті, тренував молодіжну команду міста з баскетболу.

Одночасно створив і очолив студентський пошуковий загін «Горизонт», з яким упродовж 1979–1996 рр. провів 29 багатоденних подорожей у сусідніх країнах, а також по Волині, Прикарпаттю, Поділля, Одещині, Черкащині. Під час туристично-краєзнавчих походів обов'язково відбувалися зустрічі з цікавими людьми, героями ратних подвигів, передовиками виробництва, знайомство з історією та здобутками тодішніх союзних республік, регіонів. Крім того багато маршрутів було прокладено по Придністров'ю, включаючи й походи на байдарках по річці Дністер.

У 1975 році міськвиконком запросив його до участі у святкуванні 30-річчя Перемоги та доручив описати зустріч із ветеранами Третьої гвардійської повітряно-десантної дивізії, яка визволяла Могилів-Подільський від гітлерівських загарбників, її командиром Героєм Радянського Союзу полковником І. С. Конєвим. Завдяки підтримці полум'яних пошанувачів історії рідного краю М. О. Пілецького, І. А. Бабака, Е. М. Таєрмана В. В. Войтович захопився краєзнавчою діяльністю. Власне, з того часу й бере початок його шлях до краєзнавчого Олімпу.

Зокрема, він став ініціатором краєзнавчих досліджень та проведення реставраційних будівельних робіт на території комплексу «Лядовський скельний

монастир», у 1980-х роках неодноразово разом зі студентами-членами пошукового загону «Горизонт» брав участь в археологічних розкопках в с. Бернашівка, що виконувались під керівництвом науковців Кам'янець-Подільського державного педагогічного інституту (національного університету ім. І. Огієнка) І. С. Винокура та А. Ф. Гуцола. Юні краєзнавці монтажного технікуму активно залучались до вивчення історії Могилева-Подільського та рідного краю, традицій, побуту місцевого населення, його фольклорних та етнографічних багатств, не раз ставали призерами республіканських краєзнавчих конкурсів.

Наприкінці 1980-х років з ініціативи В. В. Войтовича було організовано розкопки (2 сезони) на Бандишівському могильнику співробітниками Вінницького обласного краєзнавчого музею. Дружба з археологами Валентиною Загоруйко, Володимиром Прилипком та Михайлом Потупчиком спонукала до активної пам'яткоохоронної діяльності, якою він займається й нині. За його участі реалізовано підтримані громадськістю Могилева-Подільського проекти: зведено пам'ятники Т. Г. Шевченку і М. Буянову, повернено історичні назви вулицям і площам міста, встановлено День міста тощо.

Не менше уваги він надає й природоохоронній діяльності. У свій час великий Й. Гете писав, що «природа – єдина книга, всі сторінки якої сповнені глибоким змістом. Уже не одне тисячоліття ми, діти природи, наполегливо намагаємося прочитати їх, щоб бути менш залежними від буйства стихій». Тому докладає зусиль, щоб довкружжя радувало серце та око своєю красою, неповторною величчю.

Був членом партії Зелених України, займав низку виборних посад у керівництві партії та її обласному і районному осередках.

З 1989 р. член Товариства української мови імені Т. Г. Шевченка («Просвіта»). Понад десять років очолював Могилів-Подільську міськрайонну організацію «Просвіти». З того ж року – член Народного Руху України.

Неодноразово обирався депутатом міської ради.

У той же час, знаходить час, щоб поспілкуватись у родинному колі. Його сім'я, як і сім'я батьків, котрі буквально марили своєю малою батьківщиною, завжди підтримувала теплі родинні стосунки зі своїми родичами у Віньківцях. Ось чому зовсім не випадково Валерій Васильович багато разів бував у Віньківцях, добре знає родинне дерево Войтовичів, Залуцьких, Главацьких, Матусів, Кукуруз, Гвоздовських...

Однак найбільше часу все ж віддає краєзнавчій діяльності, заявивши про себе як про потужного дослідника та літописця рідного краю. Став ініціатором проведених у 1996, 2006, 2009, 2012, 2015, 2017 роках шести Могилів-Подільських науково-краєзнавчих конференцій, був відповідальним секретарем

редакційних колегій видань опублікованих матеріалів краєзнавчих форумів. Організатор майбутньої 7-ї науково-краєзнавчої конференції, що запланована на початок жовтня 2023 року, аналогічних конференцій в Шаргороді, Бару, Мурованих Курилівцях, Ямполі, Вінківцях. Активний учасник Всеукраїнських, регіональних науково-краєзнавчих, науково-практичних конференцій. Член Національної спілки краєзнавців України. Член правління Вінницької обласної організації Національної спілки краєзнавців України. Як уже згадувалося, Почесний краєзнавець України.

Черпав й черпає сили та насагу у спілкуванні з відомими в Україні та Поділлі науковцями, краєзнавцями (як з тими, що відійшли у Вічність, так і з сучасниками): Л. В. Баженовим, І. В. Рибак, О. М. Завальнюком, А. Ф. Гуцолом, С. В. Олійником, С. В. Трубчаніновим (м. Кам'янець-Подільський), П. П. Брицьким (м. Чернівці), Г. В. Бондаренком (м. Луцьк), С. Д. Гальчаком, Ю. А. Зіньком, І. М. Романюком, Ю. В. Легуном, К. В. Завальнюком, М. В. Потупчиком (м. Вінниця), В. П. Рекрутом, Л. П. Меншиніною (м. Київ). Вдячний за підтримку та співпрацю могилівчанам А. П. Соляру, О. В. Городинській, В. М. Колеснику, А. М. Бойті, М. М. Крижанівському, А. В. Сварчевському та ін.

Пам'ятаючи, що книги – це кораблі думки, котрі мандрують на хвилях часу і бережно несуть свій дорогоцінний вантаж від покоління до покоління, не випускає з рук пера, активно пропагуючи історичне минуле Придністров'я. У результаті з'явилася серія дослідницьких статей, написаних одноосібно чи у співавторстві: «Болгарська землеробська колонія у Могилеві-Подільському (наприкінці ХІХ–на початку ХХ ст.)» [1], «Стан народної освіти в Могилівському повіті (1890 – 1896 рр.)» [2], «З історії санітарної справи Могилівщини (кінець ХVІІІ – початок ХХ ст.)» [3], «Могилів-Подільському міському комунальному підприємству «Водоканал» – 100 років» [4], «Іван Максимович Чебан: сторінки життя» [5], «Репресії проти подільських селян» [6], «Столипінська аграрна реформа і Деражнянина» [7], «Дерев'яні храми Могилівщини: сучасний стан та проблеми збереження» [8], «Діяльність студентського клубу «Горизонт» по збереженню будівель і споруд колишнього Лядівського скельного монастиря. 1988 – 1990 рр.» [9], «Марія Гоцуляк: розмаїття талантів» [10], «Микола Горобець: журналіст і краєзнавець Могилівщини» [11], «До історії Могилів – Ямпільського укріпленого району» [12], «Газета Шаргородщини «Прапор комуни» у роки «великого терору» [13], «Вірмени Могилева-Подільського» [14], «Володимир Колесник – дослідник історії Поділля» [15], «Микола Олійник – художник, громадський діяч» [16], «З історії Вищеольчедаївського цукрового заводу» [17], «Їх об'єднує любов до рідного краю» [18], «Могилів – Ямпільський укріплений район: історія» [19], «Анатолій Соляр: викладач, організатор, краєзнавець» [20] та ін.

Гортаючи сторінки публікацій, зримо бачимо, що в них закарбувалася історія регіону, відлуння подій різних епох, славні діяння неординарних постатей краю...

Своєю активною працею Валерій Васильович Войтович, безумовно, поповнив краєзнавчі здобутки поділлезнавства, зробив добру справу, оскільки незабутній Герой України, фундатор вітчизняного краєзнавства академік П. Т. Тронько неодноразово наголошував, що саме краєзнавство є безцінною скарбницею збереження історичного досвіду багатьох поколінь, всього того найкращого, що витримало випробування часом у сфері матеріальної та духовної культури, завжди було міцним фундаментом історичної пам'яті, формою залучення широких кіл громадськості до пізнання рідного краю як складової частини багатовікової історії Батьківщини, проявом активності мас у виявленні, збереженні і примноженні історико-культурної спадщини народу, що саме через творче натхнення, безкорисливий пошук ентузіастів найбільше виявляється духовна потреба людей – інтерес до історії рідного краю, котра виховує і примножує патріотичні почуття.

Тому плекати історію своєї малої батьківщини – завжди почесно і відповідально.

Список використаних джерел та літератури:

1. Войтович В. В. Болгарська землеробська колонія у Могилів-Подільському (наприкінці ХІХ – на початку ХХ ст.). *Перша Могилів-Подільська краєзнавча конференція (м. Могилів-Подільський, жовтень 1996 р.)*.

2. Войтович В. В., Войтович О. В. Стан народної освіти в Могилівському повіті (1890 – 1896 рр.) / В. В. Войтович, О. В. Войтович. *Друга Могилів-Подільська краєзнавча конференція (м. Могилів-Подільський, жовтень 2006 р.)*. Могилів-Подільський; Кам'янець-Подільський: Оіюм, 2006. С. 255–260.

3. Войтович В. В. З історії санітарної справи Могилівщини (кінець ХVІІІ–початок ХХ ст.). *Матеріали ХІІ Подільської історико-краєзнавчої конференції / Ред. колегія: Завальнюк О. М. (співголова), Войтенко В. І., Баженов Л. В. (відп. ред.) та ін.* Кам'янець-Подільський: Оіюм, 2007. С. 284–290.

4. Войтович В. В., Кричун О. О. Могилів-Подільському міському комунальному підприємству «Водоканал» – 100 років. *Третя Могилів-Подільська науково-краєзнавча конференція (м. Могилів-Подільський, 25 – 26 вересня 2009 р.) / Ред. кол.: Л. В. Баженов (відповідальний редактор), П. П. Брицький, Г. І. Денисик, В. В. Войтович (відповідальний секретар), Ю. А. Зінько та ін.* Могилів-Подільський; Кам'янець-Подільський: Оіюм, 2009. С. 331–339.

5. Войтович О. В., Войтович В. В. Іван Максимович Чебан: сторінки життя. *Четверта Могилів-Подільська науково-краєзнавча конференція* (м. Могилів-Подільський, вересень 2012 р.).

6. Войтович В. В. Репресії проти подільських селян. *Четверта Могилів-Подільська науково-краєзнавча конференція* (м. Могилів-Подільський, вересень 2012 р.).

7. Войтович В. В., Войтович О. В. Столипінська аграрна реформа і Деражнянщина. *«Деражня: минуле і сучасне». Матеріали Всеукраїнської науково-краєзнавчої конференції* (березень 2013 рік).

8. Войтович Валерій, Соляр Анатолій. Дерев'яні храми Могилівщини: сучасний стан та проблеми збереження. *IX науково-краєзнавча конференція «Стародавній Меджибіж в історико-культурній спадщині України»: пам'яткоохоронна справа в Україні – історія, методологія і проблеми* (червень 2013 р.).

9. Войтович В. В. Діяльність студентського клубу «Горизонт» по збереженню будівель і споруд колишнього Лядівського скельного монастиря. 1988–1990 рр. *Науково-практична конференція «Роль і місце Свято-Усікновенського Лядівського скельного чоловічого монастиря у культурно-духовному житті Подільського краю»* (м. Вінниця, вересень 2013 р.).

10. Войтович В. В., Соляр А. П. Марія Гоцуляк: розмаїття талантів. *«Вінниччина: минуле та сьогодення. Краєзнавчі дослідження». Матеріали XXV Всеукраїнської наукової історико-краєзнавчої конференції* (м. Вінниця, жовтень 2013 р.).

11. Войтович В., Соляр А. Микола Горобець: журналіст і краєзнавець Могилівщини. *«Археологічні студії «Меджибіж»* (сміт Меджибіж, грудень 2013 р.).

12. Владимирський О. І., Войтович В. В. До історії Могилів – Ямпільського укріпленого району. *XXVI Вінницька Всеукраїнська наукова історико-краєзнавча конференція «Вінниччина в Другій світовій війні. 1939– 1945»* (Вінниця, 10 – 11 жовтня 2014 р.) / Ред. колегія: І. Є. Руснак (гол. оргкомітету), Ю. А. Зінько (відповідальний редактор), А. В. Войнаровський (відповідальний секретар), С. М. Василюк та ін. Вінниця, 2014. С. 141–148.

13. Войтович О. В., Войтович В. В. Газета Шаргородщини «Прапор Комуни» у роки «великого терору». *Перша Шаргородська наукова історико-краєзнавча конференція* (м. Шаргород, 17 – 18 жовтня 2014 р.).

14. Войтович Валерій. Вірмени Могилева-Подільського. Актуальні питання вірменознавства. Вип. III – IV *Матеріали міжнародної науково-практичної конференції «Вірмени Поділля: історія і сучасність», присвяченої 225-й річниці спорудження Вірменської церкви в Могилеві-Подільському* (м. Вінниця, 9 вересня 2016 р.) / Редколегія: Д. А. Давтян (голова), С. Д. Гальчак (співголова) та ін. Наук.

ред.: Л. В. Баженов, С. С. Казаров та ін. Вінниця: ПП Балюк І. Б., 2016. С. 155–161.

15. Войтович В. В. Володимир Колесник – дослідник історії Поділля. *Матеріали XXVII Всеукраїнської Вінницької наукової історико-краєзнавчої конференції* (м. Вінниця, 7 – 8 жовтня 2016 р.) / Ред. кол.: Ю. А. Зінько (відповідальний редактор), А. В. Войнаровський (відповідальний секретар), С. М. Василюк, С. Д. Гальчак, С. О. Гусев та ін. Вінниця: ФОП Корзун Д. Ю., 2016. С. 476–480.

16. Войтович Валерій, Войтович Олександр. Микола Олійник – художник, громадський діяч. *Перша Мурованокуриловецька науково-краєзнавча конференція* (сmt Муровані Курилівці, 21–22 жовтня 2016 р.) / Ред. колегія: С. Д. Гальчак (голова), Л. В. Баженов (співголова), Ю. А. Зінько (співголова), В. В. Войтович (відповідальний секретар), І. М. Романюк та ін. Вінниця: ПП Балюк І. Б., 2016. С. 316–319.

17. Войтович Валерій, Гончар Іван. З історії Вищеольчедаївського цукрового заводу. *Друга Мурованокуриловецька науково-краєзнавча конференція* (сmt Муровані Курилівці, 22 – 23 вересня 2017 р.) / Ред. колегія: С. Д. Гальчак (голова), Л. В. Баженов (співголова), Ю. А. Зінько (співголова), В. В. Войтович (відповідальний секретар), І. М. Романюк та ін. Вінниця: ПП Балюк І. Б., 2017. С. 181–188.

18. Войтович Валерій, Дончевський Віктор. Їх об'єднує любов до рідного краю. *Перша Чернівецька наукова історико-краєзнавча конференція, присвячена 100-річчю Української революції 1917 – 1921 рр.* Матеріали конференції, сmt Чернівці, 6 жовтня 2017 р. / Ред. кол.: Ю. А. Зінько (голова), С. Д. Гальчак (співголова), А. В. Войнаровський (відповідальний секретар), В. О. Земський та ін. – Вінниця: ПП Балюк І. Б., 2017. С. 255–263.

19. Войтович Валерій, Корогода Микола. Могилів – Ямпільський укріплений район: історія. *Могилівщина в роки Другої світової війни. Матеріали запланованої на 15 березня 2022 р. Могилів-Подільської науково-краєзнавчої конференції* / Ред. кол.: С. Д. Гальчак (голова), Ю. А. Зінько (співголова), В. В. Войтович (секретар), П. П. Соляр, Т. Ф. Флуд. Вінниця: ПП Балюк І. Б., 2022. С. 9–16.

20. Войтович Валерій. Анатолій Соляр: викладач, організатор, краєзнавець. Вінниччина: минуле та сьогодення. Краєзнавчі дослідження. *Матеріали XXXIV Вінницької Всеукраїнської наукової історико-краєзнавчої конференції* (м. Вінниця, 3 листопада 2022 р.) / Ред. кол.: Ю. А. Зінько (відповідальний редактор), В. О. Гребеньова (відповідальний секретар). Вінниця, 2022. С. 207–211.

*Зелінський Руслан, головний спеціаліст Літинської селищної ради
Вінницького району Вінницької області*

ЧЕРНЕЦЬ З КУЛИГИ

Анотація. У статті висвітлено окремі штрихи життєпису ченця Василя Мазуренка (о. Володимира), уродженця с. Кулига, що на Вінниччині. Зосереджено увагу на церковній діяльності о. Володимира в період радянських репресій проти церкви. Вказано на відданість ідеалам християнства, міцність віри о. Володимира.

Ключові слова: Василь Мазуренко, Кулига, репресії, лику преподобномученик, реабілітація.

Кожне українське село багате своїм скарбом, ім'я якому – українці. І хоча не кожен куточок України був місцем розвитку буремних подій на історичних шляхах, хоча не кожне село відзначене видатними постатями, все ж в минулому наших сіл присутні яскраві особистості, якими пишаються односельці. З плином часу імена багатьох припали пилом архівних документів та вимушеним забуттям через владні заборони. До таких осіб належить ім'я Мазуренка Василя Кириловича.

Час народження Василя Мазуренка, 1882 р., припадає на той період, коли його рідне село Кулига було в складі Російської імперії та віднесене до Літинського повіту Подільської губернії.

Предводитель дворянства Літинського повіту Антон фон Швенцон в своїй праці «Описание Литинского уезда Подольской губернии» наводить такі статистичні дані про Кулигу станом на 1901 рік. В селі Кулига на той час було 157 дворів, в яких проживало 805 осіб. Сільськогосподарських угідь в селі було 1501 десятина, з яких 389 десятин належало Колчаку Михайлу Дмитровичу, 86 десятин – спадкоємцям Олександра Тимофійовича та 1026 десятин – наділеної селянської землі.

В селі була православна церква, а також однокласне церковно-приходське училище, відкрите у 1870 році та розміщене в найманому будинку. У 1899–1900 роках тут навчалось 46 дітей. Очевидно в цьому училищі навчався й Василь Мазуренко, яке на допиті він назве сільською школою.

Документи Державного архіву Вінницької області зберегли для нащадків окремі відомості про життєдіяльність Василя Мазуренка. Забігаючи наперед зауважимо, що майбутній священник став жертвою більшовицьких репресій, а

тому чимало відомостей про нього дослідники черпають з матеріалів кримінальної справи.

Саме з цього документу дізнаємось, що Василь Мазуренко народився в багатодітній родині з п'яти дітей, де він був найстаршим. Батько Василя Кирило Мазуренко вів домашнє господарство на землі в сім десятин, мав пару коней, корову та сільськогосподарський інвентар. Василь закінчив 4 класи сільської школи та проживав й працював в селі разом з родиною до 1910 року. Згодом життєві дороги повели його до Києва, де він став послушником Феофанівського скиту. Церковну діяльність Василь Мазуренко продовжив в Катеринославі де з 1916 року проживав в архиерейському будинку та прийняв тут чернечий постриг з іменем Володимир. У 1922 році він повертається до Кулиги. Пробувши в рідному селі два тижні отримує від Вінницького єпископа Амвросія призначення до Немирівського монастиря. В цій обителі отримав сан диякона, а згодом рукопокладений на священника.

Невідомо як сприйняв отець Володимир буремні роки революцій та воєн, як відклались в його свідомості події українських національно-визвольних змагань - про це у протоколі його допиту не зазначено. Але достеменно відомо, що священник впав в немилість радянській владі.

З 1924 р. отець Володимир служить в Кулизі. Згодом шляхи його церковного служіння пролягають до Гранівського монастиря, де він служив у 1927 р. протягом місяця. Наступного року він служить в селі Антонівка Соболівського району, а у 1929 р. його доля привела до Ладижинських Хуторів, де священник оселився в помешканні селянина Семена Кондратюка.

На допиті отець Володимир повідомляє, що в Ладижинських Хуторах до нього на квартиру заходили прихожани у церковних справах. Дехто з них скаржився на владу щодо вилучення селянського хліба. Навіть на вулиці селяни висловлювали своє незадоволення священнику здирницькою політикою радянської влади. У відповідь отець Володимир закликав невдоволених до покірності, мотивуючи, що настав важкий час, а владі потрібно підкорятися.

Далі священник дає покази слідчому про коло його співрозмовників. Зокрема дізнаємося, що отець Володимир підпорядкований благочинному протоієрею Лотоцькому, що проживає в селі Ульяниці. Благочинний не має до нього особливих симпатій та ставиться зверхньо через відсутність у Мазуренка В.К. належної церковної освіти. Єдине, що запитував його Лотоцький : «Чи існує ще боротьба між старослов'янами та українцями?». Крім цього, продовжує на допиті отець Володимир, він неодноразово зустрічався зі священником села Губник Угриновичем, який цікавився податками для церкви та церковнослужителів. Таким чином звинувачуваний підсумовує, що взагалі про політику ніяких розмов не вів, і антирадянською діяльністю не займався.

Формальність радянської інквізиції передбачала також показання свідків. Такі свідки зазвичай самі були жертвами режиму і мусили під диктовку давати відповідні «свідчення». Або ж використовували можливість помститися звинуваченому через особисту неприязнь.

З показів таких свідків у справі зазначено, що ієромонах Володимир в Ладижинських Хуторах групував навколо себе так зване сестринство, до якого входили жінки у віці від сорока до шістидесяти років. Це стало зайвим приводом для радянських репресивних органів звинуватити священника в антирадянській діяльності. Мовляв ця група була осередком формування ворожих для колгоспної системи настроїв. Спілкування отця Володимира зі своїми прихожанами слідчими органами було кваліфіковано злочинною діяльністю проти радянської влади. В кримінальній юриспруденції того часу була універсальна для всіх «ворогів народу» стаття 54–10 Кримінального Кодексу УСРР. Ця норма радянського закону кваліфікувала антирадянську пропаганду чи агітацію, що містять у собі заклик до повалення, підризу чи послаблення радянської влади чи до здійснення окремих контрреволюційних злочинів, а також розповсюдження чи виготовлення, чи зберігання літератури такого ж змісту. Саме цю статтю і «пришили» Василеві Мазуренку. 21 квітня 1931 р. отця Володимира арештовано та вислано на північ на три роки. Після відбуття покарання священник продовжив церковне служіння в Тульській області. Однак пильне око НКВС не випускало з поля зору отця Володимира і в листопаді 1937 р. відбувся повторний арешт, внаслідок чого Трійка НКВС 30 грудня 1937 р. засудила Мазуренка В.К. до розстрілу. Вирок було виконано 8 січня 1938 р. в одній з тюрем Тульської області.

Понад півстоліття його ім'я було у забутті, але справедливість перемогла. Реабілітований Мазуренко Василь Кирилович 8 січня 1990 р. рівно через 52 роки після загибелі. У 2006 р. ієромонах Володимир Мазуренко канонізований до лику преподобномучеників.

Мабуть чимало безіменних жертв радянського тоталітарного режиму позначено на історичному шляху села Кулиги. З часом їх імена стають загальним надбанням народної пам'яті. Автор статті вважає за громадянський обов'язок поширити історичну правду про свого земляка-односельця Мазуренка Василя Кириловича.

Список використаних джерел та літератури

1. Державний архів Вінницької області. Фонд Р 6023. Опис 4. Справа 23812.

2. Описанніє Литинскаго уѣзда Подольской губерніи (составилъ А. Швенцонъ). 1901. Репринтне видання / упорядник Зелінський Р.М. Вінниця, Меркьюрі-Поділля, 2018. 180 с.

УДК 94(477.43).084

*Коржик Світлана, голова Летичівської територіальної організації
Національної спілки краєзнавців України*

МАЙСТРИ СЛОВА – НАШІ ЗЕМЛЯКИ З СЕЛА ВЕРБКА НА ЛЕТИЧІВЩИНІ

***Анотація.** Стаття розглядає життя та творчість двох видатних особистостей із села Вербка на Летичівщині - поета Василя Непийводи та гумориста Петра Грабового. Василь Непийвода, відомий своєю поетичною обдарованістю, представляє собою значного літературного діяча регіону, чий внесок в українську поезію важливий та відзначається унікальністю стилю та глибиною висловлюваних думок. Петро Грабовий, у свою чергу, своєю гумористичною творчістю привертає увагу не лише місцевих жителів, але й широкого загалу, своєю сатиричною обдарованістю та гострим поглядом відгукується на суспільні події району.*

Стаття досліджує життєвий та творчий шлях цих двох видатних особин, їх внески в українську культуру та спадок, який вони залишили для майбутніх поколінь. Детально висвітлюються ключові аспекти їхньої біографії, а також аналізується вплив їхнього творчого доробку на розвиток літературної та гумористичної творчості на Хмельниччині.

***Ключові слова:** Летичівщина, село Вербка, земляки, поет Василь Непийвода, гуморист Петро Грабовий.*

Щедра на таланти земля Летичівщини виголисила не одного уславленого подвижника духу. Багатий наш край на таланти. Можна назвати десятки імен письменників, публіцистів, гумористів, сатириків, прозаїків, ліриків...

З-поміж достойників нашого краю рельєфно виділяється неординарна постать поета Непийводи Василя Павловича. Народився поет у селі Копитенці Летичівського району у 1926 р. З раннього дитинства його вразив важкий недуг – поліомієліт. На все своє життя він залишився інвалідом І групи. Крім нього, в сім'ї підростали три молодші сестри і брат. Він був найстаршим, доглядав менших, уже в 13 років «заробляв» на хліб: ремонтував старе взуття, згодом паяв

посуд, клепає коси, сапи. Доля відібрала у нього можливість відчутти вранішню росу, походити з ровесниками над берегами Бугу, вибігти назустріч близькій людині, але подарувала золоті руки. Він умів все: шити, працювати з металом, деревом, водив мотоколяску, плавав, прекрасно грав на гармошці, мав чудовий голос, любив українські народні пісні. Побудував два будинки, посадив з маленьких зернят сад, виховав двох дітей.

Усі радості і печалі ділила дружина – кароока Галина – дівчина, яка завжди була поряд – і віра, і надія, і любов. Вже проживши разом 40 років, він звертався до неї «дівчино», чути це було і смішно, і дивно, і щемливо-радісно.

Середню школу закінчив заочно. Вчителі Сушовецької школи пригадували, як цей чоловік прагнув до знань. На дерев'яному візочку він приїздив до школи, отримував завдання і повертався додому. Як він долав відстань у чотири кілометри, можна тільки уявити. Вчитись далі не було можливості.

Але душа і серце жили: співали, думали, мріяли і виливали свої почуття на папір. Читав багато, все, що потрапляло під руки, згодом зачитувався класиками. Шевченків «Кобзар» став настільною книгою, а Пушкін снівся ночами... Вірші почав писати для душі, для тих, хто хотів їх читати. Рідною стала районна газета «Колгоспна правда». Друкував свої твори в обласній газеті, репертуарному збірнику «Весна і літо», в журналах «Піонерія», «Сільські обрії». Чотири вірші в різний час передавалися по республіканському радіо. Всі події, що відбувалися в країні – хвилювали, на них відгукувався поетичними рядками. Найбільше хвилювало те, що поряд – сільські трударі, дитячі посмішки, поле, яке він любив над усе...

Раптова смерть обірвала його життя на 65 році. Помер Василь Павлович Непийвода 28 жовтня 1994 р. в селі Вербка. Навіки повернувся до батька-матері, до родичів, героїв своїх творів, непробудно заснув на цвинтарі оспіваного ним рідного села. Та лягає в людські душі виболене слово поета і сходиться там, наче добірне зерно на родючій ниві, множачи паростки добра, так потрібного в нашому нелегкому бутті.

Єдина збірка його віршів «Промені душі» [1] була видана вже після його смерті дітьми поета, як пам'ятник своєму батькові. Видання було здійснено при фінансовій підтримці колгоспу імені Шевченка. Поетові чужий шаблон, він намагається утвердити власний творчий почерк, місцями доволі свіжий і оригінальний. Непийводова поезія глибоко метафористична, а це вже неабиякий рівень творчої зрілості. Збірка засвідчила постійне звернення поета до живодайних джерел народної творчості і як «дядько чистить криниці», так і він ретельно звиряє своє слово з одвічною істиною народної мудрості. Глибоко вражає автобіографічний твір «Моє село»: «Моє село... В садку вишневім хата, Де народивсь і юність відцвіла. О юнь моя! Ти, наче птах, крилата... Стожарами

у спогадах зійшла. З піснями з поля юнаки й дівчата Увечері верталися в село. Я з ними зріс, шкода вже й розлучатись, Бо з ними любо-дорого було. Лишилися в вирії роки дитячі. Зустрів любов. В житті чимало бачив...

Нічого кращого немає від села.

Як бджоли, трудяться односельчани.

За плідну працю – слава і хвала.

Низький уклін мій. Щирий, полум'яний» (В. П. Непийвода). У цій поезії простежується увесь нелегкий життєвий шлях поета та велика любов і шана до земляків-односельчан.

На прикладі цього скромного сільського трудівника ще раз переконуєшся, на які осяйні вершини може підняти людину ненастанна праця над власним духовним самовдосконаленням. Йому так і не вдалося закінчити бодай середнього навчального закладу, та завдяки наполегливій і щоденній самоосвіті Василь Непийвода здобув такі різнобічні й, головне, нестандартні знання, що згодом міг змагатися навіть з людьми, обтяженими науковими ступенями. А ще природа нагородила цю унікальну людину не лише світлим розумом і дивовижною працелюбністю, але й справді «золотими» руками.

Важливим жанром у сучасній літературі є публіцистика. Пробуджуючи людське в людині, накреслюючи шлях у майбутнє, публіцистика як форма незгасної активності людського духу постійно впливає на формування думок і світобачення громадян. Її суть не лише в пошуку істини, але й у внутрішньому «вогні в одежі слова», про який писав Іван Франко.

Рятівна ясність публіцистичного слова, котра витворюється через глибоке дослідження української історії, культури, духовно-моральних вартостей, підсилює велич духа, відкидає страх, сприяє пошуку світоглядних орієнтирів. У царині якісної української публіцистики, журналістики, гумору та сатири не один десяток літ працювала людина – дивовижно багатогранна особистість з безмежною широтою інтересів Петро Володимирович Грабовий. Непересічна особистість, порядна, вихована людина, справжній інтелігент. Такі люди зустрічаються в наш час все рідше і рідше. Та найхарактернішою рисою його індивідуальності була надзвичайна простота і скромність. Тому й автобіографія коротка, небагатослівна...

Петро Володимирович народився у місті Вінниці у 1954 р. в сім'ї воїна-фронтовика. Тут минуло його босоноге дитинство, пройшла юність. Після навчання у школі працював на заводі «Рембудшляхмаш» токарем, пізнав ціну першого заробленого власними руками карбованця. Служив у війську, а згодом знову працював на інструментальному заводі, художником-оформлювачем.

Доля щедро обдарувала Петра Володимировича талантами щирого, доброзичливого спілкування з людьми й уміння довести до великого загалу

читачів і прихильників художньої творчості з допомогою слова та пензля сюжети з життя людей, їхні стосунки службові та сімейні, між сусідами та друзями. Закінчив факультет журналістики Київського держуніверситету імені Т. Г. Шевченка. У 1978 році переїхав на постійне місце проживання у село Вербка Летичівського району, де мешкала дружина.

З 1983 р. Петро Володимирович на газетярській роботі: працює на посаді кореспондента районної газети «Колгоспна правда», пізніше: відповідальним секретарем, заступником редактора, а згодом талановитого журналіста призначають редактором районної газети. Важко перелічити всі газетні публікації відомого журналіста: їх, вочевидь, набереться не менше двох сотень. Петро Володимирович творив у різних газетярських жанрах: стаття, замітка, репортаж, інтерв'ю, нарис... Вражає й змістова палітра його матеріалів, але найрельєфнішими є публіцистичні та гумористичні пріоритети. Він завжди знаходився на бистрині життя, не міг нічого робити в пів сили, був максималістом за життєвою філософією і конкретною діяльністю, віддавав себе справі сповна. Він був працьовитий до невсипущості, йому була приманна нестримна жадоба знань, допитливість, небайдужість, неспокій серця, неординарність мислення.

Трохи згодом Петро Грабовий починає працювати учителем у Головчинецькій школі-інтернаті. Де б не працював Петро Володимирович, скрізь користувався повагою та авторитетом, завдяки своїй простоті, таланту, дотепному слову. Петро Володимирович володів розвиненими почуттями власної гідності та самоповаги, проте залишався людиною скромною і ніколи не хизувався своїми успіхами.

Усмішки, гуморески, фейлетони друкувались у колективних збірниках «Веселий ярмарок» (1978, 1989 р.р.), журналах «Вітчизна», «Перець», «Україна», «Старт». Його дотепні гуморески веселили читачів на сторінках всеукраїнських та обласних газет. А у 1990 р. у видавництві «Каменярь» вийшла перша збірка гуморесок П. Грабового «Кросвордоманія» [2], у 1992 р. коштом автора видана збірка «На запах купюр», згодом, разом із директором Головчинецької школи-інтернату С.Вознюком видав спільну збірку «Стартовий капітал» [3]. Упорядкував і наступну збірку гуморесок, та не судилось ...

Всього 50 років відміряла йому доля. Недописав, недолюбив, не натішився життям... Залишив дружину, дочку, сина, двох онуків-веселунів. Саме вони можуть найкраще розповісти про рідну людину. Ось як згадує про свого батька дочка Ольга Петрівна Грабова. Ідеалами, які надихали Петра Грабового на творчість, були інтереси простого народу. У глибокому його розумінні, в майстерності полягає велика життєстверджуюча сила його гуморесок. У цьому Петро Володимирович дуже близький із Остапом Вишнею. Знаходимо у генія

гумору і сатири Остапа Вишні: «Про що я, нещасний, мушу думати і писати: про хуліганство, грубість і невихованість. Про виховання лоботрясів і шолопаїв. Про легковажне ставлення до кохання, шлюбу. Про широкі натури за державний кошт. Про консерваторів у сільському господарстві і промисловості» [4].

Викриття себелюбства, бездуховності, брехливості, нашого зматеріалізованого життя характерне іронічній повістині «На запах купюр» [5]. У своїх творах автор розповідає крізь дзеркало сміху про наші будні, засуджує п'янство («Контакт»), кар'єризм («Дар'єра»), звертає увагу, як часто ми легко втрачаємо совість («Знайшов – не радій»). Перечитаймо гуморески П.Грабового «Розкрив очі», «Напередодні», «Жовтий конверт», «Експериментатори» та інші, які викривали негативні прояви в житті суспільства та людей. Його ворогами були бюрократи, хапуги, спекулянти, підлабузники, «халтурщики». Саме до них нещадним непримиренним було сатиричне перо Петра Володимировича Грабового. Письменник висміював їх нещадно й засуджував суворо, бо так веліла його літературна совість, бо він глибоко поважав і любив простих людей, скромних, благородних трудівників. Береш у руки його книги і відчуваєш, з якою сердечністю і теплотою оспівує гуморист їх характер, працю. З якою мудрістю талантом розкриває він все багатство народної душі, тонкий гумор – невід'ємну рису українського народу.

Тема сімейного щастя – одна з провідних у Петра Грабового («Інтелектуальні чвари», «Орендований зять»). У своїх гумористичних творах він порушував тематику сьогодення – проблеми розвитку нашої культури, становлення «нової людини» і «житейську круговерть».

Петро Грабовий – самобутній гуморист. Мова його творів колоритна, поетична, дотепна й гостра. Письменник пам'ятав, що основна його зброя – живе, одухотворене слово, що веселу гумореску, фейлетон не можна написати спокійною, холодною, навіть найлітературнішою мовою. Він повсякчас дбав, щоб ця зброя не покрилася іржею, невтомно відшліфовував і удосконалював її. А за це отримував високу оцінку, щире подяку та загальне схвалення своїх читачів. Кожна гумореска чи фейлетон хвилюють, не залишають байдужим нікого: «і сміх, і гріх» – така мораль творів Петра Володимировича Грабового.

Визнання і повага до талановитого земляка прийшли ще за життя. До його думки прислухались, з ним радились і друзі по роботі, і односельчани, беззаперечним був його авторитет у родині. За щастя мали бачити Петра Володимировича на святкуванні урочистої події в селі, чи в районному центрі. Він ніколи не підвищував голос, тому оточуючі мимоволі замовкали, коли говорив Грабовий. Він ніколи ні на кого не чинив тиску і не дозволяв тиснути на себе. Доброзичливість і щирість, чесність і відкритість душі робили його душею компанії і, одночасно, змушували тримати дистанцію.

27 січня 2004 р. Петро Володимирович Грабовий відзначав свій золотий ювілей. З цієї нагоди «Летичівська газета» надрукувала світлину журналіста, коротеньку біографію, гумореску і щирі привітання друзів :

«А життєву зоряну дорогу
Хай людська пошана обліта ,
Мир несе до Вашого порогу
На щодень, на многії літа!».

А вже 19 листопада цього ж року рідні, друзі і односельчани прощалися зі своїм талановитим земляком. Ніхто не міг і подумати, що так швидко згасне життєва зірка Петра Володимировича. Його життєва зоря згасла у високості злету, та проте її проміння світить людям і донині.

Його нащадки добре пам'ятають батьківські та дідусеві настанови – любити рідну землю, шанувати її мирних трудівників. Донька Ольга закінчила Вінницький педагогічний університет, працювала вчителем, зараз працює у сільському магазині села Ялинівка продавцем. Її поважають і люблять односельці за доброту і порядність. Обидва онуки Петра Грабового: Назар та Андрій захищають рідну землю у лавах Збройних Сил України. Неодноразово ризикували життям, мають урядові нагороди за проявлену мужність, навіть за збиті повітряні цілі окупантів із новітньої зброї. Попри таку до щему лаконічну земну рапсодію, наш земляк Петро Грабовий встиг залишити по собі пам'ять не лише як громадсько-політичного діяча, журналіста але й сатирика, гумориста.

Твори поета та письменника-земляка, їхні неповторні особистості сприяють вихованню любові до рідної землі, до людей праці, що живуть на цій землі, виховують у душах читачів почуття патріотизму і обов'язку перед самим собою і своїм народом. Література рідного краю – цілюще джерело, з якого читач черпає любов до ближнього свого, до усього навколишнього світу.

Список використаних джерел та літератури

1. Непийвода В. Промені душі. Летичів, 1998.
2. Грабовий Петро. Кросвордоманія. Косьмій Богдан. Рожева надія. Гуморески / Ілюстр. М. Сипник. Львів: Каменяр, 1990. 222 с.
3. Грабовий Петро. Стартовий капітал. Стара Синява : Офсет, 2000.
4. Вишня О. Усмішки. Харків: Дніпро, 2001. С. 301.
5. Грабовий Петро. На запах купюр. Львів: Каменяр , 1992.

Кравчук Олександр, кандидат історичних наук, доцент кафедри всесвітньої історії Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського.

Зінько Юрій, кандидат історичних наук, професор кафедри всесвітньої історії Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського

ОСМАНСЬКО-УКРАЇНСЬКІ ВЗАЄМИНИ НАПРИКІНЦІ XV–НА ПОЧАТКУ XVII СТ. У ТВОРЧІЙ СПАДЩИНІ ПРОФЕСОРА МИКОЛИ КРАВЦЯ

У статті розкрито особливості висвітлення воєнно-політичних аспектів османсько-українських взаємин кінця XV – XVII ст. у працях професора Миколи Кравця. Показано, що вчений розглядав їх у контексті агресивної політики Османської імперії та Кримського ханства щодо України, воєнного протистояння й становлення українського козацтва в умовах запеклої боротьби проти феодалного гніту й татаро-турецької агресії. Зазначено думку вченого, що загалом боротьба козацтва проти Османської імперії та Кримського ханства виходила далеко за національні рамки й мала міжнародне значення, оскільки означала також захист й інших європейських націй.

Ключові слова: Україна, козацтво, Микола Кравець, Річ Посполита, Османська імперія, Кримське ханство.

На початку раннього нового часу терени, які контролювало українське козацтво, становили контактну зону між Річчю Посполитою та однією з провідних військових держав Сходу Османською імперією з її васалом Кримським ханством. «Розташування українських земель на крайньому сході тогочасної політичної карти Європи на певний час зробило їх одним із геополітичних полюсів континенту», наголошував О. Дьомін [5, с. 414]. Взаємовідносини українського козацтва з Османською імперією та Кримським ханством були різноманітними, охоплюючи воєнно-політичні протистояння та союзи, включали економічну й культурну взаємодію [15, с. 32–33]. У працях вітчизняних істориків зазначені питання висвітлюються з різною фактографічною глибиною. Найбільша увага приділяється воєнно-політичному протистоянню. Не стали виключенням у цьому праці професора Миколи Миколайовича Кравця (1928–2011). Знаний науковець у галузі історичної науки середини XX ст.–початку XXI ст., він був родом із західної частини етнічних

українських земель – Холмщини. Після вигнання німецьких військ радянською армією його родина була переселена в УРСР. Після отримання вищої освіти, праці у загальноосвітніх школах М. Кравець вступив до аспірантури Інституту суспільних наук Академії наук УРСР у Львові, де під керівництвом видатного українського історика І. П. Крип'якевича підготував і захистив у 1954 р. кандидатську, у 1965 р. докторську дисертації.

У 1950-х–середині 1970-х рр. М. Кравець працював викладачем у Станіславському державному педагогічному інституті (нині – Івано-Франківський національний університет ім. В. Стефаника), науковим співробітником Інституту суспільних наук АН УРСР у Львові та у Львівському ім. І. Франка й Чернівецькому державних університетах (нині – національні, Чернівецький – ім. Ю. Федьковича) завідувачем кафедрою історії України. У 1975–2006 рр. він працював завідувачем, згодом – професором кафедри всесвітньої історії Вінницького державного педагогічного інституту (з 1998 р. – університету ім. М. Коцюбинського). М. Кравець є автором монографій: «Нариси з історії робітничого руху в Західній Україні в 1921–1939 рр.» (К., 1959), «Іван Франко – історик України» (Львів, 1971), «Селянство Східної Галичини і Північної Буковини в другій половині ХІХ» (Львів, 1964), «Нариси з історії селянства Північної Буковини на початку ХХ століття» (Вінниця, 1998) [8, с. 286–289], а також членом авторського колективу першого тому праці «Історія українського селянства» (К., 2006).

До сфери зацікавлень вченого належали історія українського козацтва, Українська революція 1917–1921 рр., боротьба ОУН-УПА та ін. Зазначені сюжети історіографічного спадку М. Кравця проаналізовані лише частково (Ю. Зінько і О. Кравчук [6], Ю. Степанчук [17]).

Найбільш повною науковою працею М. Кравця з історії козацтва є узагальнююче монографічне дослідження «Роль Запорозької Січі у визвольній війні українського народу». Праця була підготовлена ще у 1969–1970 рр., коли він з цієї теми читав спецкурс студентам історичного факультету Львівського університету ім. І. Франка. Студенти, прослухавши спецкурс говорили: «Тепер ми стали козаками». Однак, через переслідування владою М. Кравця видання монографії стало можливим лише у 1999 р. [12, с. 1].

Хронологічно дослідження М. Кравця охоплює період з кінця ХV ст. до зруйнування Запорізької Січі у 1775 р. В роботі йдеться й про Задунайську Січ. Привертає увагу автора період з кінця ХV ст. до 1621 р., під час якого відбулося становлення козацтва та почалася успішна боротьба з турецько-татарською агресією.

Мета статті – розкрити особливості висвітлення воєнно-політичних аспектів османсько-українських взаємин кінця ХV–початку ХVІІ ст. у працях М. Кравця.

Джерельною основою статті є публікації М. Кравця з історії козацтва, насамперед, монографія «Роль Запорізької Січі у визвольній війні українського народу», в якій зазначеному періоду присвячено перші два розділи. Автор концентрує увагу на історичних обставинах виникнення українського козацтва та збройному протистоянні татаро-турецькій агресії, феодальному гніті на українських землях [12, с. 12]. До безпосередніх внутрішніх чинників зародження козацтва М. Кравець відносить економічне гноблення, жорстокий національний, релігійний, соціальний гніт населення українських земель, поділених між різними державами [12, с. 4, 6], а до зовнішніх – слабкий опір турецько-татарським нападам урядів Польщі й Литви. [12, с. 230; 11].

У своїх дослідженнях М. Кравець не дає характеристику державного устрою Османської імперії та Кримського ханства. Хоча у художньо-історичному творі «Христофор Косинський» (1987 р.) султанську Туреччину М. Кравець назвав однією «з найсильніших держав світу» [13, с. 373]. Насамперед, історик наголошує на агресивній зовнішній політиці обох держав. М. Кравець характеризує Кримське ханство, що виникло у 1449 р., як розбійницьку, паразитичну державу. Зауваживши, що 1475 р. ханство опинилося у васальній залежності від Оттоманської Туреччини, вчений підкреслив, що «підтримка могутньої Порти зміцнювала сили Кримського ханства, робила його зовнішню політику більш упевненою. Не раз турки самі брали участь у розбійницьких походах татар» [12, с. 7].

М. Кравець демонструє наростання інтенсивності нападів Кримського ханства на різні регіони України, адже у 1450-1586 рр. зафіксовано 84 напади татар, а в 1600-1647 рр. – 76, а також наводить приклади демографічних втрат українців (у 1516 р. ясир з Галичини становив від 50 тис. до 100 тис. осіб, а в 1575 р. – понад 55 тис. осіб) [12, с. 8–9]. Опираючись на відомості Я. Дашкевича [4, с. 57] М. Кравець зауважив, що впродовж XV–першої половини XVII ст. з України в татарський ясир потрапило 2 – 2,5 млн. осіб [11], при тому, що у середині XVI ст. населення України становила приблизно 4 млн. осіб [12, с. 7]. У творі «Христофор Косинський» М. Кравець підкреслював, що до вказаної кількості полонених «не входили вбиті, люди старшого віку та маленькі діти, яких у ясир не брали» [13, с. 372].

М. Кравець не торкався причин агресивної політики. На це звертають увагу окремі українські історики, які у своїх працях відзначають значення работоргівлі для Османської та Кримської держав. С. Плохій зауважив, що работоргівля домінувала в економіці регіону: «імперія, чії ісламські закони дозволяли поневолювати лише немусульман і заохочували звільнення рабів, постійно потребувала безкоштовної робочої сили. Ногайці та кримські татари реагували на цей попит, поширюючи свої набіги в пошуках рабів на північ від понтійських

степів і часто заходячи глибоко в українські землі або в південну частину московської держави. Работоргівля була додатковим заробітком (основний прибуток ногайці отримували від тваринництва, а кримські татари – також від осілого сільського господарства)». На його думку, у неврожайні роки зазвичай відбувалося збільшення набігів «та кількості рабів, яких доправляли до Криму» [16, с. 112]. У своїй праці А. Кримський, посилаючись на лист султанського візира Ібрагіма 1527 р., називає величину мита від продажу татарами рабів, набраних з «польських країв» (українських земель у складі Речі Посполитої). У листі зазначається, що лише з митниць Кілії та Кафи (нині – Феодосія) за «останні два роки» надходження збільшилися на 30000 дукатів [14, с. 195]. Турецький науковець Г. Іналджик також вказує, що в середині XVI ст. Османська держава отримувала щорічний прибуток від работоргівлі у сумі 18 000 золотих дукатів. Податок на кожного раба становив 4 золоті дукати [7, с. 143]. М. Кравець зазначені демографічні втрати оцінював як пряму загрозу існуванню українського народу [12, с. 11], адже тільки на найбільшому невольничому ринку Кафі постійно було до 30 тис. невольників. Однак автор не вказав періоду, під час якого у Кафі перебувала вказана кількість невольників. Теж стосується відомостей О. Галенка, який говорить про щорічний продаж у Кафі 17,5 тис. невольників [3, с. 376].

М. Кравець зазначає, що від «грабіжницьких походів терпіли не тільки Україна, але й Польща, Литва, Росія, Білорусія, Молдавія» [11]. Продані у рабство бранці частково залишались у Криму, а частково вивозились до Туреччини, де працювали на найважчих роботах [12, с. 10]. Частина захоплених невольників як обов'язковий податок надсилали султану [14, с. 195].

У монографії йдеться і про дружину правителя Османської імперії Роксолану та питання, що на її прохання у 1520–1566 рр. Сулейман II наказував татарам утримуватися від нападів. Однак М. Кравець дійшов висновку, що таке прохання не могло бути результативним, адже «татари не завжди виконували його накази» [12, с. 8]. Свідченням цього є те, що у першій чверті XVI ст. відбулося 23 напади кримських татар, а у 1520–1550 рр., коли Роксолана перебувала у Стамбулі – 9 [18, с. 123].

Розповідаючи про виникнення українського козацтва, М. Кравець розмірковує щодо походження слова «козак». На його думку, так називали вільну озброєну людину [12, с. 11].

Перші виступи козацтва проти татар М. Кравець відносить до 1492, 1502–1503 рр. Він зауважує, що литовські й польські уряди без вагання використовували українське козацтво у боротьбі з татарами [12, с. 12]. Зокрема, М. Кравець говорить про організацію у 1516 р. хмільницьким старостою

Предславом Лянцкоронським походу українських козаків на Акерман (Білгород-Дністровський), який тоді належав Туреччині [12, с. 13].

Серед інших організаторів і очільників козацтва, значну увагу М. Кравець приділив висвітленню постаті українського магната Д. Вишневецького. Торкаючись його піврічного перебування на службі турецького султана у 1553 р., автор наводить припущення М. Грушевського щодо бажання Д. Вишневецького побудувати на дніпровських островах замки проти татар і його прагнення «спертися на Туреччину проти Криму». Він зазначає, що «... Вишневецький хотів, спираючись на Литовсько-Польську державу й підтримуючи добрі відносини з Туреччиною, держати в руках Крим» [12, с. 15].

Автор говорить про заснування Д. Вишневецьким у 1556 р. на о. Мала Хортиця Запорізької Січі, захоплення козаками фортеці Іслам-Кермен (нині Каховка). Також М. Кравець наводить відомості про спорудження татарами для боротьби проти козаків фортець Мустир-Кермен (на дніпровському острові Тавань), Кизи-Кермен (нині Берислав) [12, с. 15]. Після захоплення Іслам-Кермену, хан Девлет-Гірей разом з турецьким підрозділом та військами волооського господаря, що перебував у васальній залежності від Османської імперії, влітку 1557 р. захопив і зруйнував хортицький замок [12, с. 15–16]. Торкаючись загибелі Д. Вишневецького М. Кравець відзначив, що він захопився ідеєю опанування молдавського престолу, але 1563 р. зазнав поразки. Господар Томша (Стефан IX) видав його туркам й Д. Вишневецького стратили у Стамбулі.

На думку М. Кравця, діяльність Д. Вишневецького «залишила глибокий слід в історії українського козацтва. Організована боротьба проти татаро-турецької агресії й будівництво постійних укріплень (замків), напівнезалежна політика, яку проводив Вишневецький спираючись на козацтво, його міжнародні зв'язки – все це не могло не бути зразком для розгортання дальших дій українського козацтва» [12, с. 17].

Розповідаючи про створення Запорізької Січі на о. Томаківка у 1560–1570-х рр., М. Кравець вказує й на спроби підпорядкування козацтва. Він зазначає, що польський король Сигізмунд-Август 20 листопада 1568 р. звернувся до козаків з закликом покинути степи й повернутися в міста й замки та перебувати там на службі в нього за плату, не вриватися в турецькі райони, бо це порушує укладені з Туреччиною договори [12, с. 18]. У цьому контексті також згадується поява реєстрового козацтва у 1572 р. [12, с. 36].

До 1570-х рр. М. Кравець відносить діяльність перших відомих козацьких гетьманів та активізацію військової діяльності козацтва, що набирало «характеру організованих постійних походів проти Кримського ханства і султанської Туреччини» [12, с. 20]. Зокрема, автор коротко описав обставини боротьби з кримськими татарами у 1575–1576 рр. вихідця з Волині князя Богдана

Ружинського [12, с. 33]. На жаль, постаті інших представників роду Ружинських у козацькому війську в роботі не згадані, а такі були: у 1581–1583 рр. козацьким очільниками були князі Остафій Ружинський, у 1584–1586 рр. – Михайло Ружинський, у 1587 р. Микола Ружинський, у 1588 р. – Кирик Ружинський [2, с. 219].

У дослідженні М. Кравець розкрив участь українських козаків у воєнно-політичних подіях у Молдавії й розповідає про їх морські походи. Автор вказує на участь козаків на чолі з гетьманом І. Свирговським (Свирчевським) у 1574 р. «у визвольній війні молдавського народу проти турецьких гнобителів» на чолі з Іона-воде Хоробрим, котрий робив «відчайдушну спробу покінчити з турецьким ярмом» [12, с. 30–31]. У декількох битвах союзники здобули перемогу, але сили були нерівні й через зраду одного з молдавських воєначальників у вирішальній битві під Рокшанами козаки і молдавські підрозділи були переможені турками [12, с. 32].

Також у монографії висвітлено похід в Молдавію козаків на чолі з гетьманом Шахом у 1577–1578 рр., щоб підтримати претендента на престол Івана Підкову, який оголосив себе братом Іона-воде Хороброго. Іван Підкова, зауважує науковець, не зумів укріпитися на молдавському престолі через відсутність підтримки Порту та інші зовнішні обставини. Готуючись до війни з Росією і не бажаючи загострювати відносини з Туреччиною, король Стефан Баторій у 1578 р. наказав стратити Івана Підкову. Спроби козаків підтримати інших претендентів на престол Молдавії у 1578 р. також закінчились невдало [12, с. 33–34].

Серед прикладів наростання боротьби козаків проти татар і турків у 1583–1589 рр. М. Кравець наводить факти руйнування фортеці Ягорлик на Дністрі, захоплення Тягиня (Бендер), спалення Очакова (1584 р.) [12, с. 35].

Постійні походи запорожців у Чорному морі М. Кравець датував 1585–1641 рр. Історик зазначає, що «Ні погрози турецьких султанів, ні суворі постанови польських сеймів не діяли на них. Козаки розгулювали по морю, захоплювали галери, спустошували Крим, Малу Азію й навіть околиці Константинополя» [12, с. 27, 113]. На його думку, морські походи «були складовою частиною національно-визвольної боротьби українського народу проти турецько-татарської агресії» [12, с. 26]. Т. Батюк назвав їх переходом від оборонної до наступальної тактики [1, с. 17].

М. Кравець описав маршрут виходу козаків у Чорне море: «... Чайки спускалися вниз по Дніпру ... Так допливали козаки до острова Тавань і турецької фортеці Кизи-Кермен. Щоб не пустити їх далі по Дніпру, турки протягували через Дніпро ланцюги, стріляли з гармат. Козаки попереду себе пускали стовбури дерев, а потім пробивалися через перешкоди самі. ... Галери, які стояли

біля Очакова, мали завдання не пропускати козаків до моря. Якщо ж турки запримітили козаків, то інформували про них свої власті» [12, с. 26]. Також науковець вказує, що були «й комбіновані походи: частина запорожців прямувала верхи на конях уздовж Дніпра, а друга частина плила на чайках вниз по Дніпру» [12, с. 27].

Автор розповідає про один з перших морських походів 1589 р., під час якого козаки здобули Козлов (нині – Євпаторія). Однак місто було залишене після бою з великим татарським загоном, під час якого загинув козацький ватажок Кулага. Відступаючи козаки «зуміли напасти ще на Білгород і спалили його». У відповідь хан розпочав похід в Україну, але на р. Кам'янці зазнав поразки від козаків. Подібне повторилося під час переправи через Дністер, де було поранено хана. Зрештою, орда була вимушена повернутися в Крим [12, с. 35]. У 1590 р. «уряд султанської Туреччини виступив із серйозними погрозами на адресу Польщі». Але до війни не дійшло. Варшава зобов'язувалася компенсувати Порті втрати, які були завдані їй козаками та вивести останніх з Пониззя і заборонила реєстровцям здійснювати походи проти татар і турків [12, с. 37–38].

М. Кравець розкриває «українсько-австрійське співробітництво у боротьбі проти Кримського ханства й султанської Туреччини» і вважає, що його ініціювала влада Священної Римської імперії, адже імператор Рудольф II прагнув використати запорожців «у важкій війні проти султанської Туреччини і Кримського ханства» [12, с. 232]. У цьому контексті згадуються походи козаків на Білгород та в район Очакова навесні 1594 р., а також походи до Молдавії і Угорщини (1594-1595 рр.) [12, с. 48].

Наступний епізод протистояння з Османською імперією, на думку М. Кравця, стався у 1599 р. Тоді запорожці підтримали волоського воєводу Михайла, який відмовився підпорядкуватись турецькому султанові [12, с. 55]. «Ці дії були невігідні урядові Речі Посполитої, бо вели до нового конфлікту з Туреччиною», вважав М. Кравець [12, с. 55]. Однак вже наступного року, коли воєвода Михайло прагнув повалити ставленика Польщі молдавського господаря Єремію Могилу, козаки взяли участь у війні на боці Речі Посполитої та перемогли 17 жовтня 1600 р. у битві під Буковим. «У результаті Валахія перейшла у васальну залежність до Польщі», підсумував автор [12, с. 56].

У дослідженні значна увага надається морським походам козаків, які ставали все частішими з 1601 р. Вони спрямовувалися на Ізмаїл і Обличницю (1603 р.), Кілію, Білгород, Варну (1606 р.) [12, с. 57]. Апогей цих походів автор пов'язує з діяльністю гетьмана П. Конашевича-Сагайдачного, під керівництвом якого козаки навесні 1615 р. поблизу Стамбула спалили пристані Мізевна й Архіока, а у 1616 р. здобули Кафу, Сіноп, Трапезунд, звільнивши чимало бранців [12, с. 57–62]. Сміливий удар запорожців М. Кравець назвав безпрецедентним,

адже уперше «козаки завдали татарам дуже важких утрат на території їх власної держави. Це свідчило про зростання збройних сил України. Кримський хан почував себе все менш упевнено» [12, с. 61].

М. Кравець згадував невдалі спроби Османської імперії припинити походи козаків. Йдеться про події 1613 р., коли за «наказом султана Ахмета I турецька флотилія вийшла до Очакова, щоб перестріти й розгромити козаків, які повертались на чайках з одного з цих морських походів. Побачивши турецькі кораблі, козаки кинулися на ворога й розгромили його. Серед різних трофеїв переможцям дісталось шість галер» [12, с. 58]. Крім того, у 1615 р. турецька влада на Дніпрі відновила замки в Аслангородку й Тягинці, а в 1616 р. направила «на козаків у дніпровський лиман великий флот на чолі з Алі-пашею. Але це не злякало запорізьких лицарів, які сміливо пішли назустріч туркам. У бою ворожий флот був розгромлений ... » [12, с. 61].

Демонструючи бойову активність козацьких загонів М. Кравець відзначає, що «Польський уряд змирився з існуванням Січі, з її суспільним і політичним ладом, тим більше, що йому була потрібна ударна бойова військова сила для ведення оборонних (інколи й наступальних) операцій проти Кримського ханства й султанської Туреччини. Але уряд не хотів допустити до поширення козацтва в усій Україні» [12, с. 12].

У 1617 р., констатував вчений, «Річ Посполита взяла на себе перед Туреччиною непосильне зобов'язання приборкати козаків та не пускати їх у морські походи» [12, с. 63]. Прагнучи зберегти завойовані позиції, поміркована козацька старшина, очолювана П. Конашевичем-Сагайдачним, пішла на переговори з коронним гетьманом С. Жолкевським, який з військом восени 1617 р. вирушив в Україну. Результатом переговорів стала Вільшанська угода. Згідно неї, «козаки зобов'язувалися не ходити в походи на Чорне море, взагалі стримуватися від ворожих дій проти Туреччини і Кримського ханства, проживати на своїх місцях, маючи старшого, даного їм від імені короля і коронного гетьмана, який, однак, був би обраний ними самими. ... ». Автор робить висновок, що якби угода була впроваджена в життя, це означало б поразку українського козацтва, оскільки йому заборонялося боротися з татаро-турецькою агресією. Втім у зв'язку з походом сина короля Речі Посполитої Владислава в Росію, сейм відклав затвердження угоди. У свою чергу, ігноруючи її, П. Конашевич-Сагайдачний приєднався до протитурецької ліги в Європі [12, с. 63–64].

Після Деулінського перемир'я відносини українського козацтва з Річчю Посполитою знову загострилися. Згідно Роставицької угоди (жовтень 1619 р.), козаки зобов'язувалися «не виходити з Дніпра в Чорне море на шкоду держави турецького султана» та знищити всі чайки, які могли б бути використані для

морських походів» [12, с. 65]. Але навіть тоді, зазначає М. Кравець, «Сагайдачний не вважав себе прив'язаним до польської державної політики» і наприкінці 1619 р. «він водив козаків на кримські улуси» [12, с. 65].

Автор зауважив, що використовуючи загострення відносин Речі Посполитої з Туреччиною і неможливість Варшави у зв'язку з цим активно протидіяти козацтву, П. Конашевич-Сагайдачний у 1620 р. сприяв відновленню православної ієрархії в Україні [12, с. 68].

М. Кравець торкнувся Цецорської битви восени 1620 р. Похід турків на чолі з Іскандер-пашею в Молдавію вчений пояснює прагненням «відновити втрачені тут на користь Польщі позиції». На його думку, «Катастрофа на цецорських полях свідчила, що Польща не може розраховувати на успіх у війні з Туреччиною і Кримом без участі України» [12, с. 68].

У монографії «Роль Запорізької Січі у визвольній війні українського народу» автор докладно описав перебіг Хотинської війни 1621 р. [12, с. 68-76]. Центральною подією у цьому описі є битва під Хотином. Також висвітлено морські походи козаків під час цієї баталії. «Запорожці своїми сміливими діями не дали туркам перевезти під Хотин всі свої гармати та достатню кількість продовольства. Вони загрожували тилу ворогу. Все це не могло не впливати на моральний стан армії і врешті-решт певною мірою спричинитися до перемоги польсько-української армії», стверджував автор [12, с. 73].

Зауваживши, що у битві під Хотином П. Конашевич-Сагайдачний підтвердив свій талант великого полководця, М. Кравець звернув увагу на особливості його воєнного мистецтва. П. Конашевич-Сагайдачний, зазначав автор, у цій битві обрав тактику активної оборони та постійних нічних контратак. При оцінюванні їх автор навів свідчення Я. Собеського: «Після несподіваного вторгнення запорожців у табір Османа, турки впали в паніку: люди всіх звань і станів були в неописаній тривозі, сам Осман, який ще так недавно думав, що у світі нема нікого, хто був би могутніший, ніж він, тепер власними очима побачив усю хиткість свого становища ... » [12, с. 74].

М. Кравець зауважив значення битви. « ... Хотинська битва – одна з найбільш кривавих у XVII ст. Вона принесла перемогу об'єднаній польсько-українській армії. Згідно з Хотинським договором турки й татари зобов'язувалися не нападати на Польщу й Україну. Кордон між Річчю Посполитою й Туреччиною мав проходити по Дністру, причому Хотин переходив до Туреччини. Козаки змушені були погодитися ще й на небажані для них умови: відмовитися від походів на Кримське ханство й султанську Туреччину та припинити судноплавство по Дністру. Однак поразка (тільки вбитими турки втратили 80 тис. чоловік, так і не добившись здійснення своєї мрії захопити українські й польські землі) привела до послаблення могутньої

турецької держави, сприяла розгортанню визвольної боротьби пригноблених нею народів. Вирішальну роль у Хотинській битві відіграли українські козаки, які врятували Україну й Польщу від поневолення турецько-татарськими ордами, а польську армію від нового розгрому. ... » [12, с. 76].

Оцінюючи спільні дії поляків і українців у битві автор зазначив: «Вони були виявом дружби двох братніх слов'янських народів, їх спільної боротьби проти турецько-татарської агресії. Не можна заперечити того, що Польща в той час без допомоги України стала б здобиччю величезної турецько-татарської армії, бо під Хотином повторилася б Цецорська трагедія. Але ж подібна доля чекала й Україну. Турецько-татарське рабство для України було б ще важчим, ніж панування Речі Посполитої» [9].

Таким чином, Османську імперію та Кримське ханство М. Кравець розглядає у контексті воєнного протистояння українського козацтва з цими державами, аналізує суть їх агресивної політики, яка призвела до численних демографічних втрат українського народу. Виникнення козацтва, вважає автор, є початком створення українських збройних сил та пов'язує успіхи козацтва у боротьбі з турками та татарами із зміцненням їх позицій з відстоювання прав українського народу. Вчений зазначає, що боротьба козацтва проти султанської Туреччини і Кримського ханства виходила далеко за національні рамки та сприяла захисту й інших європейських народів, а отже, мала вагоме міжнародне значення [12, с. 232].

Джерела і література:

1. Батюк Т. В. Збройні сили України в протистоянні турецько-татарській експансії у другій половині XVI–на початку XVII ст. : Автореферат дис. ... к. і. н. Львів, 2003. 20 с.
2. Войтович Л. Європейський фронт і проблеми початків козацтва. *Наукові зошити історичного факультету Львівського університету*. 2020. Випуск 210. С. 213–234.
3. Галенко О. І. Кримський ханат. *Енциклопедія історії України*. К. : Наукова думка, 2008. Т. 5. С. 366–377.
4. Дашкевич Я. Р. Ясир з Поділля в другій половині XVI ст. *Тези третьої вінницької обласної історико-краєзнавчої конференції (4 вересня 1985 р.)*. Вінниця, 1985. С. 56–57.
5. Дьомін О. Б. Українські землі. Англія і Османська імперія в процесі формування європейської політичної системи. *Науковий вісник Дипломатичної академії України*. 2004. Вип. 10(2). С. 414-427.
6. Зінько Ю., Кравчук О. Події Української революції 1917-1921 рр. на теренах Поділля у дослідженнях професора Миколи Кравця. *Наукові записки*

Вінницького державного педагогічного університету ім. М. Коцюбинського. Серія : Історія. Вінниця, 2021. Вип. 35. С. 109-117.

7. Іналджик Г. Османська імперія. Класична доба. 1300–1600. К.: Критика, 1998. 287 с.

8. Калитко, С. Л.& Кравчук, О. М. (2010). Микола Кравець: людина, вчений, патріот. *Освіта, наука і культура на Поділлі*. Кам'янець-Подільський. Вип. 16. С. 286–294, С. 286–289.

9. Кравець М. 300 років запорізького лицарства. *Комсомольське плем'я*. 1989. № 48. 22 квітня. С. 4.

10. Кравець М. М. Гетьман України Петро-Конашевич-Сагайдачний. *Український історичний журнал*. 1967. № 4. С. 126-128.

11. Кравець М. М. Республіка за порогами: До 500-річчя українського козацтва. *Вінницька правда*. 1990. № 179. 5 серпня. С. 4.

12. Кравець М. М. Роль Запорізької Січі у визвольній війні українського народу. Вінниця: Друкарня ВДМУ ім. М. І. Пирогова, 1999. 244 с.

13. Кравченко [Кравець], М. (2003) Зібрання творів у дванадцяти томах. Вінниця : Просвіта, Т. 2. 521 с.

14. Кримський А. Історія Туреччини. К.-Львів: «Олір», 1996. 287 с.

15. Пилипенко В. Ідеалізація Османської імперії у політичній публіцистиці Речі Посполитої середини XVI–середини XVII ст. *Сіверянський літопис*. 2015. № 1. С. 32-38.

16. Плохій С. Брама Європи. Харків: Книжковий Клуб «Клуб Сімейного Дозвілля», 2016. 496 с.

17. Степанчук Ю. Образ Богдана Хмельницького в монографії професора Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського Миколи Кравця «Роль Запорозької Січі у визвольній війні українського народу». *Перша Мурованокуриловецька науково-краєзнавча конференція / Матеріали конференції, 21-22 жовтня 2016 р., смт. Муровані Курилівці*. Вінниця, 2016. С. 73–78.

18. Шутко О. Жіночий султанат: влада та кохання. Листи Хюррем (Роксолани), Міхрімах, Нурбану, Сафіє, Кьосем, Хатідже Турхан (Надії). Тернопіль : Навч. книга –Богдан, 2019. 592 с.

*Кручук Наталія, науковий співробітник КЗК «Музей пропаганди»
Хмельницької обласної ради*

СЕРГІЙ ОВРАШКО – ВЗІРЕЦЬ ПАТРІОТИЗМУ

Анотація. У статті розкрито феномен патріотизму, мужності та відваги учасника Майдану, легенди батальйону «Айдар» Сергія Оврашко на основі матеріалів, зібраних у Музеї пропаганди

Ключові слова: Оврашко, «Динаміт», Майдан, Айдар, АТО, Донбас, війна, Кам'яні-Подільському

Під час Революції Гідності народилася нова українська нація: мільйони високоідейних людей, готових стояти до кінця, і навіть віддати життя у боротьбі за достойне майбутнє, за незалежність, суверенітет і територіальну цілісність України. Саме завдяки їхній мужності та стійкості весь світ заговорив про волелюбність нашого народу.

Важливою місією музейників є не лише зберегти і передати нащадкам правду про трагедії та перемоги цього часу, а й розповісти про конкретних героїв, які були у вирі подій, творили новітню історію України.

Сергій Оврашко, він же «Динаміт» – відданий патріот та захисник України, що пройшов майданівський гарт і став легендою батальйону «Айдар».

Народився Сергій у Кам'яні-Подільському 22 жовтня 1976 року. Саме звідти родом мама, Світлана Дмитрівна, там навчався батько Микола Васильович. По закінченню навчання молода сім'я переїхала на батьківщину батька в село Коськів Шепетівського району Хмельницької області.

Збереглося багато спогадів рідних і близьких про те, яким був Сергій Оврашко у дитинстві та юності. Таким пригадує Сергія його двоюрідний брат Олександр Гришук: «Жодної хвилини він не міг всидіти на одному місці. Весь час ... кудись поспішав, про все хотів дізнатися... Він завжди відстоював свою думку, міг добитися чого хотів. Пам'ятаю, як один незнайомий чоловік сказав, дивлячись на нього, слухаючи, як він розмовляє з іншими, про щось сперечається, вперто доводить свою правоту: «Цей хлопчик, як виросте, буде жити не простим, звичайним, буденним життям...». Ось так і сталося. Із простого сільського звичайного хлопчика виріс не просто українець, а патріот, справжній син своєї Землі, який не стояв осторонь життя своєї неньки-України ні під час подій на Майдані, ні тоді, коли почалося АТО на Сході» [2].

Спогади друга дитинства Тараса Талімончука: «Мій дідусь – Григорій Ніконович Талімончук в ті роки вчителював у коськовецькій школі. Про Сергія він казав так: «Оврашком ніхто не покерує. Розумний хлопець і вчиться добре, але якщо вже вирішив, що щось не так – то ради не дати ні погрозами ні покараннями» [3].

Вибухове прізвисько «Динаміт» Сергій отримав, навчаючись у Коськівській середній школі, як пригадує його мама Світлана Дмитрівна: «На будь-яку несправедливість він вибухав, наче динаміт від сірника. Він хотів усе знати, скрізь встигав: і нам з батьком по господарству помагав, і вчився, і спортом займався. Читав багато. Дуже добре знав математику, фізику, історію. На олімпіади їздив. З 6-го класу вже сідав за кермо машини і трактора, двигуна міг розібрати і скласти. А ще з дідової гвинтівки сокола в небі знімав, так добре стріляв. У Сергія був талант до військової служби. Не випадково вибрав факультет розвідки Академії прикордонних військ. На жаль, не закінчив його. Усе через своє почуття справедливості: заступився за дівчину, до якої чіплялися п'яні прокурори. Тож довелося покинути навчання. Заробляти молодий чоловік, як і багато хто у 90-ті, поїхав у столицю на будівництво. Працював зварювальником. Поступово став власником успішного будівельного бізнесу. Мав декілька офісів у Києві» [1].

Сергій Оврашко був серед тих, хто з перших днів підтримував протестувальників на Майдані. Стояв на барикадах, допомагав фінансово. У найтрагічніші дні розстрілів і він міг потрапити до Небесної Сотні. Напевно, тільки завдяки маминій молитві кулі оминули його в ту пекельну зиму.

«Восени 2013 року, після побиття студентів на Майдані Незалежності в Києві, Сергій не вагаючись вийшов обороняти мирних протестувальників в лавах самооборони. Тоді ще беззбройний, як і всі активісти, він захищав барикади до кінця. 18-го лютого (за дві доби до трагедії на Інститутській) отримав поранення і контузію – беркутівська граната розірвалась прямо біля голови» [3].

Із інтерв'ю Сергія Оврашка журналістці газети «Факти» Ірині Копровській: «Вісімнадцятого лютого правоохоронці підійшли майже до сцени, закидаючи нас світлошумовими гранатами. Мій товариш загинув від вибуху, а мене кілька разів контузило. Щоразу медики кололи мені по п'ять кубиків магnezії. Полежу півгодини, оклемаюсь – і знову в бій. Одяг виглядав як решето: дірка на дірці. Потім нарахував у собі 18 поранень осколками. Тієї ночі мені дуже пощастило: біля мене вибухнув «коктейль Молотова», одяг спалахнув. І саме в цей момент силовики включили водомет, і весь струмінь обрушився на мене. Я ще сміявся: самі підпалили, самі й загасили. Коли мене забрали до лікарні, лікарі дивувалися: «У тебе після кожної контузії був струс мозку. Плюс отруєння газами і нога сильно обгоріла. Як ти витримав?». А я такий стійкий з дитинства» [4].

Сергій Граб, побратим Динаміта, боєць батальйону «Айдар»: «Ми з Сергієм знайомі десять років, стояли разом на Помаранчевому майдані 2004 року. Сергій був справжнім патріотом – він народився і виріс у родині патріотів: дід та прадід Динаміта воювали у підрозділі Шухевича. Від них Сергій отримав і зберіг сімейну реліквію – пістолет Беретта. Динаміт взагалі любив зброю. Головним його захопленням було полювання. Після Майдану перше, що він зробив – організував охорону господарства «Сухолуччя». Планував облаштувати його для реабілітації воїнів АТО. Але деякі люди в міліції порахували, що більш гідні перебувати в центрі, який Сергій добудував практично особисто...» [5, с.40].

Тарас Талімончук: «Весною 2014 стало зрозуміло, хто стояв за звірствами так званого «Антимайдану» в Києві – в Крим увійшли російські війська, а на сході з'явилися «ополченці» з російською зброєю на чолі з бойовими офіцерами ФСБ та ГРУ. Рішення їхати захищати Україну Сергієві далось тяжко. Довелося пояснити дружині Олесі, доньці Діані (17 років) та сину Данилку (5 років), що має бути так: коли країні загрожує ворог – чоловіки йдуть на фронт. Добре, що на фірмі вже виросло покоління керівників, яким можна довірити компанію. Це також важливо, адже там працюють люди, в яких також є сім'ї. Аби дружині та дітям було за що жити, частину бізнесу довелося продати. Усе спорядження Сергій придбав за власні кошти. Вистачило і на покупку засобів захисту для побратимів» [3].

Сергій Оврашко був призваний 15 червня 2014 року Сватівським районним військовим комісаріатом Луганської області. Проходив службу в добровольчому батальйоні «Айдар» на посадах стрільця, помічника гранатометника стрілецької роти, головного сержанта розвідувально-ударної роти. Після підпорядкування та реорганізації батальйону продовжив служити в складі Збройних сил України у 24-му окремому штурмовому батальйоні. Брав участь у проведенні антитерористичної операції на території Луганської та Донецької областей з 15 червня по 18 грудня 2014 року. На запитання за що воює Сергій, він неодноразово відповідав: «За свою землю. Не хочу, щоб війна прийшла до мого дому. І за своїх дітей. У мене їх двоє: синові п'ять років, дочці сімнадцять... Ми за цю землю готові життя віддати...» [4].

На прохання Тараса Талімончука згадати про свій перший бій Сергій розповів: «Це було в червні. Блокпост «Металіст» на Луганщині. В кілометрі від блокпосту, на окупованій території зайняла вогневі позиції група чеченських терористів, а неподалік від них готували атаку російські «казаки». Визнаю, тоді ми ще не вміли належно проводити розвідку і спланували операцію так, як зараз не плануємо – на солдатській інтуїції. Ми припустили, що між «казаками» і чеченцями зв'язок якщо і є, то не надто тісний. Посеред ночі ми вийшли двоє в сторону ворога, акурат між двох точок противника. Встановили два кулемети з

глушниками, самі окопались і відкрили вогонь: один по кавказьким найманцях, другий – по «казаках». Вороги не очікували вогню не зі сторони блокпосту і, вочевидь, не знали, що стріляючи у відповідь, вони битимуть по своїх. Ми перечекали в окопах, поки вони один одного знищували. На ранок ми повернулися і не знали, як звітувати командирі, так щоб він повірив. Нас було двоє, а їх вкупі близько п'яти сотень... Були і вдаліші операції після того, але ця запам'яталась особливо, бо перша» [3].

На запитання Ірини Копровської чи це правда, що він допомагав створювати батальйон «Золоті ворота», Сергій Оврашко відповів: «Коли на сході України розпочалися бойові дії, я вирішив іти воювати. Продав свій бізнес у Києві, зайнявся організацією «Золотих воріт». Навчав хлопців на полігоні, допомагав фінансово. Але записуватись у батальйон не став: були нюанси, не хочу їх озвучувати. Тож поїхав добровольцем до «Айдару». Людина я небідна, у мене кілька підприємств. На 400 тисяч гривень купив глушники, тепловізори, прилади нічного бачення. Та й зараз допомагаю забезпечувати батальйон військовим спорядженням. На війні дуже знадобилися мої колишні навички. Я навчався розвідки в Академії Прикордонних військ України, але залишив навчання з особистих причин. Хоча дуже хотів стати військовим. Мій дід воював в УПА. За його голову німці давали 20 тисяч рейхсмарок. А за мою сепаратисти обіцяють 250 тисяч доларів» [4].

У родині Оврашків дуже трепетно ставилися до своєї родинної історії. І Сергій змалечку знав, що дядько його бабусі Наді воював в УПА на Млинівщині Рівненської області. За його голову німці навіть винагороду встановили – 20 тисяч рейхсмарок. Та йому вдалося втекти і від них, і від енкаведистів: перейшов кордон і переїхав у Канаду.

Газеті «Факти» Сергій Оврашко розповів, чому сепаратисти так високо оцінили його життя: «...через відсутність зв'язку між батальйонами – загинули двоє моїх близьких друзів. Вони проникли глибоко в тил ворога. Зробили роботу і зупинилися в лісі перепочити. У цей час свій танкіст помітив групу людей у військовій формі і почав стріляти. З десяти людей живими залишилися лише четверо. Коли я дізнався про таку страшну і дурну смерть товаришів, у мене з'їхав дах. Застрибнув зі своїми хлопцями до БМП та рвонув до ворожих позицій. Ми вчотирьох носилися їхньою територією і тупо розстрілювали військові об'єкти, що зустрічалися на шляху. За добу знищили установку «Град», два танки та величезну кількість живої сили. Потім довідалися, що «поклали» не менше ста бойовиків.

...Творили таке, що потім самі дивувалися. Уявіть, навколо ворог, дорогами ганяє наша машина. Один веде БМП, другий стріляє автоматичним вогнем. Двоє сидять ззаду і через десантні відділення поливають із кулемета Калашникова,

щоб по нам із гранатомета не вліпили. Ми підїжджали до блокпостів і розстрілювали їх фугасними снарядами, які разносять все в тріски. Там пекло діялося. Після цього ми повернулися на базу і одразу кинулися в новий бій. І ще чотири доби без сну. А потім на мене впав цей стовп. Біль був пекельний. На той момент найбільше бажання було - знепритомніти. Щоб хоч на секунду муки припинилися. І потім ще два тижні такого стану - біль і бажання відключитися. У шпиталі мені кололи морфій, а він не брав. Адже перед цим було п'ять діб боїв. Через це кількість адреналіну в крові божевільна» [4].

У серпні 2014 р. Динаміт, виконуючи бойове завдання, отримав важке поранення: «Моя група потрапила під вогонь... українських танків. Справа була така: разом з іншими підрозділами ми відвойовували село Георгіївка під Луганськом. Декілька одиниць техніки противника відійшли в «зеленку». Моя група тихо зайшла ззаду і без втрат відбила у них техніку. Я сів у трофейний БМП та атакував сепаратистів ззаду. Вони такого, звісно, не очікували. Їх там багато полягло. Загалом Георгіївку ми відбили. І тут же потрапили під вогонь своїх танків. Нас просто вважали за сепаратистів. А повідомити, що ми свої, не було жодної можливості. Відсутність зв'язку між військовими частинами – найбільша проблема АТО. По нас почали стріляти. А я якраз вилазив із люка навідника. Снаряд з танка потрапив у бетонний стовп, що стояв біля дороги. Він злетів у повітря, а потім упав прямо на мене. Один Бог знає, як я вижив. На боці та на нозі шкіру здерло до м'яса, кістки тазу у трьох місцях зламалися, але хребет витримав. По ходу я ще кілька уламків від іншого снаряда «зловив». Найбільший засів у стегні, і два, поменше, у голові. У лікарні лікарі сказали, що я народився в сорочці. Або ангел-охоронець сильно постарався. Бетонний стовп важить кілограмів шістьсот. Знімаючи мене з броні, хлопці витягли з мого розвантаження дві гранати Ф-1. Дивляться, а в них чеки немає. Коли стовп обвалився, він вирвав чеки з гранат. Якби вони викотилися з кишень, мене розірвало б на частини» [4].

Кирило Сергєєв товариш по службі Динаміта, голова Товариства ветеранів АТО: «Сергій був справжнім воїном. У жовтні він повернувся на фронт після важкого поранення – на костилях ще ходив. Востаннє, коли ми з ним бачилися в Києві, він просив мене: «Ти ж юрист, порадь, як мені уникнути комісії. Боюся, мене можуть визнати інвалідом і не пустити на передову» [5, с. 42].

Тарас Талімончук: «Коли я приїхав до нього в госпіталь, то перед моїми очима не повстав образ поламаної буквально навіпіл людини, яка не може ходити. Повна палата відвідувачів, Сергій розказує історії, дає вказівки волонтерам, вирішує бізнесові питання ну і ставить на місце персонал лікарні. Прогнози щодо його одужання були не важні. Лікарі «вангували» візок, як оптимістичний сценарій.

Та через три тижні я мав з ним зустріч на Оболоні, куди він дістався на власному авто. Він сказав, що воювати зараз не може і тому йде в депутати по нашому округу. Запропонував співпрацю, запитавши: «Ти в команді?». В цей же день ми поїхали в Коськів. Так почалися наші вибори до ВРУ, яку ми хотіли змінити бодай залишивши там менше місця крадіям і зрадникам. То таки вже було б півсправи, я вам скажу. Скільки людей підтримали нас... Мені досі то на голову налазить складно. Я розумію, що люди були потомлені тими пустодзвонами та політиками. А тут ми – з харизматичним героєм АТО і командою з вогнем в очах. 15 хвилин бесіди з Динамітом було достатньо. Щоб завербувати будь-кого, хто ще не взяв гроші від провладного кандидата. Хоч і такі нам допомагали – буває і в таких совість. Нам допомагали навіть вчорашні вороги. Я розумів, що шансів у нас не багато. Ми отримали посвідчення кандидата рівно за 1,5 місяці. Грошей в нас було на пальне для авто, а годувала команду Світлана Дмитрівна. Але я бачив неймовірну динаміку – залучались впливові і знаючі люди. Приходили до нас в штаб і самі пропонували підтримку. Варто було десь зупинитись в Шепетівці, як за пів години наш «айдаромобіль» був набитий усіляким добром і пожертвами від людей. Добро відправлялось переважно на Щастя.

...Без грошей на гречку, без досвіду виборчих перегонів. На вірі в нашого лідера і одне в одного, ми достойно програли ті вибори» [3].

«Після поранення, лежачи в госпіталі, – пише Сергій Оврашко у своїй передвиборній програмі, – я чітко зрозумів, що поки молоді патріоти віддають своє життя на Сході, в центральних органах влади відбуваються махінації щодо привласнення народного добра. Поки я думаю, як допомогти бійцям 8-ї афганської сотні вийти з оточення, чиновник продає гуманітарну допомогу на 2 мільйони доларів сепаратистам і кладе ті гроші в свою кишеню. Коли простий волонтер, не шкодуючи своїх сил, збирав ті гривні на бодай один бронежилет для нашого солдата – в генштабі за гроші «зливали» позиції наших військових росіянам. Буду відвертий – жахів побачених мною на війні, я не бажаю нашим дітям та батькам і країні в цілому. Війну потрібно закінчити. А це можливо тільки змінивши владу...

Мені пропонували 5-те місце у партійному списку. Аби прорватися до влади, вони розраховували використати те, що я воював в АТО, що був поранений в бою за Україну. Але я відмовився, тому що для мене велика честь захищати та служити Україні, а не боягузам-олігархам. Я йду у Верховну Раду не для того, щоб бути «кнопкодавом». Моя мета – відстояти інтереси народу України» [6].

Кирило Сергєєв товариш по службі Динаміта, голова Товариства ветеранів АТО: «Йому треба було відновлюватися щонайменше півроку (Сергій ледве

ходив), але вже в жовтні, спершись на милиці, сів за кермо своєї машини і поїхав до батальйону. У нього була дорога машина – на фронті всі впізнавали Динаміта завдяки «Лексусу» – він прямо на ньому виїжджав на передову. За весь період цієї війни у мене не було ближчої людини, ніж він.

...На вилазках у тил ворога не було жодного дня, щоб Сергій із його досвідом не зберіг комусь життя. Тут є багато хлопців, які зараз живі завдяки особисто Динаміту. Сергія представляли на нагороду, але зрештою так нічого і не дали. Ми розмовляли з Динамітом буквально за дві години до його загибелі. 18 грудня він мав бути у Києві, хотів до дітей на день святого Миколая встигнути, але розповів, що на фронті дуже тяжка обстановка. Наша розмова закінчилася фразою: «Україну не віддамо нікому!». Ми поговорили в шість годин вечора. А в одинадцять мені зателефонували і повідомили, що Динаміта більше нема» [5, с. 42].

«За особисту мужність і високий професіоналізм, виявлені у захисті державного суверенітету та територіальної цілісності України» молодший сержант Оврашко Сергій Миколайович нагороджений орденом «За мужність» III ступеня (посмертно) [7].

Отець Василь, священик: «Я дуже добре знав загиблих героїв. Приїжджав до них і бачив їх справжніх, відчував їхню силу та велич духу. Знаю, вони ніколи не дозволять ворогові панувати на нашій землі. Для них дуже важливо, щоб ми продовжували розпочату ними справу та побудували успішну Україну. Тепер у нашому житті все має бути на честь тих, хто загинув, щоб ми могли жити у мирі» [5, с. 43].

Список використаних джерел та літератури

1. Оврашко С. 2015. *Спогади про сина*. КЗК «Музей пропаганди» ХОР. ШМП НА. Оп.16/1.
2. Грищук О. 2015. *Спогади про брата*. КЗК «Музей пропаганди» ХОР. ШМП НА. Оп.16/1
3. Талімочук Т. 2015. *Ти можеш геть усе, якщо ти точно знаєш, що цього хочеш*. КЗК «Музей пропаганди» ХОР. ШМП НА. Оп.16/1
4. URL: <https://fakty.ua/193019-kogda-ubili-dvuh-moih-druzej-u-menya-sehala-krysha-vzlyal-hlopcev-i-rvanul-v-tyl-separov-za-sutki-my-unichtozhili-grad-dva-tanki-i-ne-menshe-sta-boevikov>
5. Ходос О. 2015. Рятівний вогонь «Динаміта». *Публічні люди*, 1(132), с. 38–43

6. Оврашко С.2014. *Герої не обіцяють – Герої Виконують*: програма кандидата у народні депутати від 190-го мажоритарного округу. КЗК «Музей пропаганди» ХОР. ШМП-20520 –а –8164

7. Указ Президента України № 109/2015 від 26 лютого 2015 року.

УДК 929:016(477.43)(045)

Маковська Валентина, заступник директора з наукової роботи та інформатизації Хмельницької обласної універсальної наукової бібліотеки, членкиня Національної спілки краєзнавців України

ДОЛЯ НАУКОВЦЯ-ПОДОЛЯНИНА (ДО 130-РІЧЧЯ ВІД ДНЯ НАРОДЖЕННЯ К. КОПЕРЖИНСЬКОГО)

Анотація. Стаття присвячена дослідженню життя та наукової діяльності Костянтина Олександровича Копержинського. Зроблено спробу структурувати доступну інформацію про життєвий шлях вченого-подолянина. Вперше подано бібліографічний список оцифрованих та розміщених в мережі «Інтернет» праць науковця.

Ключові слова: Копержинський, спадщина, бібліографія, інтернет, етнографія.

Костянтин Олександрович Копержинський – літературознавець, мовознавець, історик української літератури й театру, фольклорист, етнограф, бібліограф [1, с. 222-223]. Наукова спадщина Костя Копержинського ще мало вивчена та чекає на своїх дослідників, як літературознавців, так й істориків та біографів. Інформації про нього в різних джерелах досить мало, а враховуючи те, що архів вченого зберігається в бібліотеці країни-агресорки росії, то можливість його вивчення українськими дослідниками зовсім обмежена.

Певна інформація про наукову діяльність Костя Копержинського вміщена в наукових розвідках вчених, дослідників, краєзнавців: В. Адамського, І. Березовського, М. Гуменюка, І. Данілова, Л. Іваневич, І. Лисенка, Є. Назаренка, А. Теліги [2–5] та інших.

Мета даної статті – структурувати доступну інформацію та познайомити широкий загал із життєвим шляхом вченого-подолянина в переддень ювілейної дати від дня народження.

Народився Костянтин Олександрович Копержинський 23 жовтня (4 листопада) 1894 року в селі Глібів (тепер Новоушицька територіальна громада

Кам'янець-Подільського району) в сім'ї місцевого священника. Початкову освіту здобув у домашніх умовах, а в 1904 р. був зарахований до підготовчого класу Кам'янець-Подільської чоловічої гімназії [6, с. 390–393]. Після закінчення у 1913 році гімназії продовжив навчання на слов'яно-руському відділі історико-філологічного факультету Петроградського університету. В університеті він розпочинає наукові пошуки під керівництвом академіка В. Перетца, який вчив своїх учнів не боятися чорної дослідної роботи, не витати у сферах вигадок та гіпотез, не заснованих на вивченні документальних даних. У 1918 р. закінчив університет з відзнакою і відразу повернувся до рідного Кам'янця-Подільського.

У жовтні 1918 р. К. Копержинський підписав разом з іншими вітальну адресу на відкриття у місті Українського Державного Університету. Невдовзі він став викладачем університетської гімназії для дорослих [7]. З 1919 року Кость Олександрович починає друкуватися у місцевому тижневику «Село», а з 1920 року розпочинає роботу на посадах завідувача бібліотеки історико-філологічного факультету та викладача спецкурсів з української мови.

Свою першу наукову працю «Письменник XVI ст. Василь Суразький» написав у 1917 р. під керівництвом академіка В. Перетца, а з постійними науковими повідомленнями почав виступати з 1921 р., працюючи в Кам'янець-Подільському інституті народної освіти (колишній Український Державний Університет). У цьому ж році він складає іспит на магістерське звання і його обирають приват-доцентом на кафедрі історії української літератури, а згодом викладачем (професором). Саме в університеті відбулося становлення його як вченого, тут він мав можливість працювати з видатними діячами української культури й науки.

Фінансовий стан К. Копержинського в Кам'янці-Подільському на початку 20-х років XX ст. був досить важким, а на його утриманні було двоє старих батьків. В той час він багато зусиль приділяє виконанню громадських завдань, як повідомляла місцева газета «Червона правда», 9 березня 1922 р.: «...лектор Копержинський виступив з глибокою науковою доповіддю про генезу «Послання» до мертвих і живих, дав його критичний аналіз і показав значення для сучасності» (зі звіту про проведення Шевченківських днів в університеті) [7, с. 300–303]. У цьому ж році він друкує збірку статей «Нові матеріали для історії української літератури. Частина перша. Буяння» [9].

Досліджуючи життєвий та творчий шлях Костя Олександровича, потрібно аналізувати й суспільний та політичний стан в тодішній Україні. Восени 1922 р. комуністична влада почала випробовувати на практиці ефективність репресивного заходу – масову депортацію видатних діячів науки й культури, котрі творчо працювали переважно в різних галузях гуманітарного знання – філософів, істориків, соціологів, літераторів, правознавців тощо. Вже в серпні

український список науковців був сформований. Він охоплював представників різних галузей, які репрезентували найбільші культурно-освітні центри України – міста Київ, Харків, Одесу, Катеринослав. З Кам'янця-Подільського до списку потрапили ректор Сільськогосподарського інституту М. Баєр, співробітник Інституту народної освіти К. Копержинський та єпископ Кам'янецький і Ушицький Української Автокефальної Православної Церкви Й. Оксіюк. На кожного вигнанця була складена конкретна характеристика. Зокрема Костя Копержинського схарактеризували так: «...Молодий вчений. Великий націоналіст, син священника. У націоналізмі доходить до абсурду – розлучення з дружиною як кацапкою. У політичному плані за сповідуваними ідеями є, безумовно, шкідливим» [10, с. 16]. Стосовно «політичного відношення» потрібно розуміти його підтримку Директорії, яка виражалась, зокрема, в активній публічній пропагандистській та роз'яснювальній роботі [11–14]. Але нікого з українського списку за кордон не вислали, а депортували здебільшого у віддалені губернії РРФСР або вони змушені були самостійно переїхати в інші міста України.

На початок 1922 навчального року з Інституту народної освіти було виключено значну частину студентів, що зумовило закриття кафедр і скорочення викладацького складу. К. Копержинський звільнився та переїхав знову в Петроград. Працював учителем в школі, на робітфаці та продовжував займатися науковими дослідженнями. Згодом став секретарем Петроградського Товариства дослідників української історії, культури й мови.

У 1925 році молодий учений знову повертається в Україну, але тепер в Одесу, де починає працювати викладачем в Інституті народної освіти та активно займатися науковими та громадськими справами. Стає членом Одеської краєзнавчої комісії, завідувачем українського відділу наукової бібліотеки, а згодом очолює бібліографічне товариство. В цей період він публікує наукові праці, матеріали для яких підготував ще в Кам'янці та Петрограді: «Театральне та музичне життя на Поділлі наприкінці XVIII та перші три десятиліття XIX століття», «Обжинки, обряди збору врожаю у слов'янських народів нової доби розвитку», «Острозька друкарня в Острозі та Дермані після Берестейської унії (1596 р.), її видання та діячі».

Досліджуючи народний побут слов'янських народів, їх хліборобські свята, обряди збору врожаю, народний календар К. Копержинський опублікував IV розділ «Миньковецьке свято Церери та його історія» – це свято обжинків стилізоване під античність та ін. Впродовж 1926–1928 років готує щорічні бібліографічні огляди українського літературознавства і критики. Особливістю цих оглядів є те, що в них він вміщує додатково ще і списки літератури, яку він не зміг схарактеризувати, за браком місця для друку. Також підготував і

опублікував бібліографічний огляд українського літературознавства за 10 повоєнних років на основі матеріалів, які підготували працівники Центральної наукової бібліотеки м. Одеса та огляд видань Одеського наукового товариства, в якому подає інформацію про видання, які видавали усі наукові секції товариства.

У статті «Бібліографічні уваги до історії української книги 80-х–90-х років XIX століття в Одесі» характеризує книги, які вийшли в Одесі, зокрема, твори Т. Шевченка, М. Старицького, І. Карпенка-Карого, І. Котляревського. Є і перелік рукописів за період 1879–1912 рр., які заборонила видавати царська цензура.

Під час роботи в Одесі він щороку приїздив до Кам'янця-Подільського та активно співпрацював з краєзнавцями та науковцями міста. В ті роки К. Копержинський виступав поборником ідеї культурної й історичної «окремності» України від Росії та закликав М. Марра (радянський лінгвіст-сходознавець, історик, етнограф, археолог, академік Петербурзької академії наук, віцепрезидент АН СРСР. Після Жовтневого перевороту став широковідомий як автор псевдонаукової яфетичної теорії, що панувала в радянському мовознавстві у 1930–1950-х роках) визнати, що «життя такої складної речі як людство, не можна вбгати в абстрактну формулу. Закони його не можна так спрощувати» [15, с. 77–84].

У 1928 році Копержинський друкує праці «До системи понять часу слов'ян», «Українське наукове літературознавство за останні десятиліття 1917–1927 рр.», які зберігають наукове значення і в наші дні.

Після розгрому слідчими ДПУ УСРР Одеського українознавчого осередку (процес Спілки визволення України) у 1929 році К. Копержинський переїздить до Києва. В цьому ж році його обирають дійсним членом науково-дослідної кафедри історії України при Всеукраїнській академії наук (ВУАН) (під керівництвом М. Грушевського), також він почав працювати у Комісії давнього українського письменства (під керівництвом В. Перетца), керував роботою бібліографічної комісії та був консультантом з питань літературознавства, фольклору та етнографії у Всенародній бібліотеці в м. Київ. Бере активну участь у редагуванні видань ВУАН (нині Національна академія наук України). 1929 р. в Києві публікує працю «Українське літературознавство».

Увагу вченого привертають проблеми історії української літератури, мистецтва, особливо театру і музики, мовознавства, усної народної творчості та етнографії. У 1930 р. його працю «Громадянсько-політична тактика М. Драгоманова у 60-х–першій половині 70-х років» піддають дуже жорсткій критиці та після цього його наукові праці вже дуже рідко з'являються в друці. З 1931 по 1933 рр. він переходить науковим співробітником на кафедру української етнографії при ВУАН, одночасно є науковим співробітником Київської філії Інституту Тараса Шевченка.

З початком переслідувань працівників ВУАН К. Копержинський, щоб уникнути арешту, переїхав до Ленінграда, де влаштувався на роботу в Інституті антропології та етнографії. Як учений він відзначався ерудицією, знанням наукової літератури, сумлінним ставленням до кожного напрямку професійних досліджень. На початку 1934 р. був заарештований і в березні цього ж року засуджений за «Справою Російської національної партії» («Справа славістів» про створення вченими Москви та Ленінграда контрреволюційної організації, яка нібито планувала здійснити державний переворот) до 3 років ув'язнення у виправно-трудоному таборі.

Відбувши покарання, 1937 р. був звільнений і отримав дозвіл на проживання в Іркутську (РРФСР). До 1945 р. працював там у педагогічному інституті завідувачем кафедри російської мови, професором. Потім йому дозволили повернутися до Ленінграда, де працював професором кафедри слов'янської філології Ленінградського університету та досліджував зв'язки слов'янських літератур. В цей період основною темою наукових досліджень стає розвиток болгарської літератури, болгаро-російських літературних зв'язків. Ним написані праці про болгарських письменників та вплив російської літератури на розвиток болгарської.

Помер вчений 18 березня 1953 р., а реабілітований у 1956 р. У 1957 р. його вдова передала архів Костя Копержинського до відділу рукописів державної публічної бібліотеки ім. М. Є. Салтикова-Щедріна у Ленінграді (тепер – російська національна бібліотека).

Сьогодні в мережі «Інтернет» ми можемо ознайомитися з окремими працями вченого з Поділля, які є в оцифрованому Архіві Михайла Грушевського (<http://hrushevsky.nbu.gov.ua>), електронній бібліотеці «Культура України» (<https://elib.nlu.org.ua>), на сайті «ЧИТОМО» (<https://chtyvo.org.ua>), зокрема:

- До системи поняттів часу у Слов'ян (3 історії новорічного 4 циклу обрядовості). *Первісне громадянство та його пережитки на Україні [електронний ресурс] : наук. щоріч. за ред. К. Грушевської*. К., 1928. № 2–3. С. 3–64. URL: офіційний сайт: е-АРХІВ МИХАЙЛА ГРУШЕВСЬКОГО <http://hrushevsky.nbu.gov.ua/item/0001580>;

- Новіші праці з слов'янської мітології (з приводу книг ' А. Brückner, *Mitologja Slowianska, Mitolôgià' polska*) // *Первісне громадянство та його пережитки на Україні [електронний ресурс]*. К., 1926. № 3. С. 111–122. URL: <http://hrushevsky.nbu.gov.ua/item/0001577>;

- Острозька друкарня в Острозі та Дермані після Берестейської унії (1596 р.), її видання та діячі [електронний ресурс]. *Бібліологічні вісті*. 1924. № 1–3. С. 75–82. URL: <https://elib.nlu.org.ua/view.html?&id=1243>;

- Провідні шляхи дослідження обрядовості новорічного циклу. *Первісне*

громадянство та його пережитки на Україні [електронний ресурс]. К., 1927. № 1–3. С. 45–60. URL: <http://hrushevsky.nbu.gov.ua/item/0001578>;

- Театральне та музичне життя на Поділлі наприкінці 18 та в перші три десятиліття 19 ст. *Записки історично-філологічного відділу ВУАН*. 1926. Т. 7–8. С. 113–143. URL: https://chtyvo.org.ua/authors/Zapysky_istorychno-filolohichnoho_viddilul/Knyha_07-08/;

- Яфетична теорія та її значіння для етнології. *Первісне громадянство та його пережитки на Україні [електронний ресурс] : наук. щоріч. за ред. К. Грушевської*. К., 1929. № 1. С. 20. URL: <http://hrushevsky.nbu.gov.ua/item/0001581>.

Список використаних джерел та літератури

1. Історія української бібліотечної справи в іменах (кінець XIX ст.–1941 р.) : матеріали до біобібліогр. словника. Авт. уклад. Л. Гарбар. Київ, 2017. 616 с.

2. Березовський І. Копержинський Костянтин Олександрович. *Енциклопедія Сучасної України*. Редкол.: І. Дзюба, А. Жуковський, М. Железняк та ін. Київ : Інститут енциклопедичних досліджень НАН України, 2014. URL: <https://esu.com.ua/article-3340>.

3. Гуменюк М. К. О. Копержинський – бібліограф і книгознавець. *Формування і використання бібліотечних фондів*. Київ : Наукова думка, 1984. С. 114–121.

4. Лисенко І. Копержинський Костянтин Олександрович. *Енциклопедія історії України*. Т. 5: Кон–Кю. Ред. В. Смолій (голова) та ін. Київ : В-во «Наукова думка», 2008. 568 с. URL: http://www.history.org.ua/?termin=Koperzhinskii_K.

5. Урецька Н. Бібліографічна та книгознавча діяльність К. О. Копержинського. *Тези XXV звітної наукової конференції професорсько-викладацького складу і аспірантів факультету бібліотечно-інформаційних систем за 1993–1994 навч. рік*. Київ, 1994. С. 32–33.

6. Данілов І. Костянтин Копержинський – забуте ім'я. *Матеріали ІХ-ї Подільської іст. краєзн. конф.* Кам'янець-Подільський, 1995. С. 390–393.

7. Назаренко Є. Кость Копержинський. *Поділля і Волинь у контексті українського національного відродження : наук. зб.* Хмельницький : Доля, 1995. С. 300–303.

8. Назаренко Є. Кость Копержинський. *Поділ. вісті*. 1994. 5 листоп.

9. Назаренко Є. Вчений із Глібова. *Рад. Поділля*. 1972. 8 квіт.

10. Адамський В. Р. Українська наукова еліта як об'єкт політичних репресій на початку 1920-х років. *Педагогічний дискурс: збірник наукових праць*. Випуск 2. Хмельницький : ХГПА, 2007. С. 10–20.

11. *Село (Видання Подільської губерніальної народної управи)*. № 46–47. 1918. С. 3–4.
12. *Село (Видання Подільської губерніальної народної управи)*. № 7. 1919. С. 4–5.
13. *Село (Видання Подільської губерніальної народної управи)*. № 10. 1919. С. 24.
14. *Село (Видання Подільської губерніальної народної управи)*. № 16. 1919. С. 2–3.
15. Теліга А. «Яфетична теорія» М. Марра в оцінці К. Копержинського. *Наукові праці Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка. Серія : Історичні науки*. Т. 26. Кам'янець-Подільський, 2016. С. 77–84.

УДК 78.071(477.43)

Прокопчук Віктор, доктор історичних наук, професор кафедри історії, правознавства і методики навчання Глухівського національного педагогічного університету, заслужений працівник освіти України, почесний краєзнавець України, почесний керівник осередку краєзнавців Дунаєвецької територіально громади

Онищук Олександр, директор Підлісномукарівської гімназії Новодунаєвецької ТГ, член Національної спілки краєзнавців України

МУЗИЧНА ДІЯЛЬНІСТЬ АНАТОЛІЯ ГЕПЛЮКА

Анотація. У цій статті йдеться про Анатолія Геплюка – талановитого музиканта, організатора музичних колективів у Кам'янці-Подільському.

Ключові слова: Анатолій Григорович Геплюк, народно-інструментальні колективи, Чорнокозинська середня школа, технікум підготовки культурно-освітніх спеціалістів, Дунаєвецький РБК, Хустське культурно-освітнє училище, ансамбль «Гармоніка», камерний ансамбль «Віолінні», «Дністрянська хвиля», ансамбль «Домінанта», кuartет «Астра».

Ім'я цього обдарованого музиканта відоме не лише на Хмельниччині, але й далеко за її межами. Зі своїми музичними колективами він об'їздив всю Україну, побував у багатьох країнах світу. Ті, хто відвідував його концерти, із захопленням відзначають неабиякий талант диригента, рівний кращим зразкам цього мистецтва.

Анатолій Григорович Геплюк один з перших у Кам'янці-Подільському почав створювати різні за складом творчі народно-інструментальні колективи, з якими успішно протягом 60-ти років виступав на сценах міста, району, області, різних міст України і зарубіжжя, презентуючи музичне мистецтво Поділля.

Народився Анатолій Геплюк 1 січня 1940 року в с. Мілівці Кам'янець-Подільського району. У дитинстві мав потяг до гри на музичних інструментах. Він розповідав: *«Хотів гармошку, бо в ті часи дуже престижно було грати на гармошці. Вирішили з товаришем змайструвати скрипку, натягнули струни з дроту і так грали. Якось у село приїхав відомий тоді в Кам'янці баяніст Лабанський. У нього на одній руці не було двох пальців, але грав він віртуозно. Згодом мені все – таки вдалося придбати стареньку гармошку, її відремонтував чоловік з сусіднього села. На ній і почав вчитися грати. І все ж дуже хотілося грати на баяні, як Лабанський, виконати, як він, вальс «Грусть». Тоді я на картоні намалював клавіатуру баяна, позначив на ній ноти популярної на той час пісні А. Новикова «Едут новоселы» і таким чином тренувався грати на уявному баяні» [3].*

У 5-10 класах Анатолій навчався в Чернокозинецькій середній школі. Брав участь у шкільній художній самодіяльності, співав у хорі. Керувати шкільною художньою самодіяльністю і викладав музику і співи фаховий баяніст, який своєю грою на баяні захопив та й, мабуть, вплинув на майбутній життєвий вибір юного Геплюка. Одного разу в селі Параївка дали концерт, а потім під гармошку Геплюка відбувалися танці. Саме там під час перерви підійшов до баяна, вперше взяв його в руки і загравав «Едут новоселы» – тренування на картоні таки дало результат.

Закінчивши середню школу, продовжувати навчання Анатолій не поспішав - влаштувався в с. Кудринці на роботу - виготовляв самани (глиняні блоки для будівництва). *«Але тут, – розповів Анатолій Григорович, – втрутилася доля. Наприкінці літа в гості приїхав дядько - брат матері і запитав, чи не планує хлопець вчитися далі. Почув, як я граю, порадив вступати в технікум підготовки культурно-освітніх спеціалістів у Кам'янці-Подільському. Наступного дня, 31 серпня, я поїхав здавати документи. На перший вступний іспит з спеціальності не встиг, його пізніше прийняв Михайло Іванович Семенов. Тому здав наступний і мене зарахували до технікуму. Тоді надавали перевагу тим, хто вмів грати на музичному інструменті» [3].*

Після закінчення технікуму Анатолія Геплюка запросили на роботу в Дунаєвецький районний Будинок культури концертмейстером у щойно створений ансамбль пісні і танцю.

Ідею створення першого в області ансамблю пісні і танцю на засадах кооперації фінансових зусиль колгоспів виносила і привнесла у свідомість

керівництва району Л. Л. Калінчук, яка після ліквідації Солобковецького району, де працювала на посаді завідувачої райвідділом культури, перейшла на аналогічне вакантне місце в Дунаївцях. Вона побувала, і не раз, у Кам'янець – Подільському культосвітньому училищі, навела контакти з керівництвом, викладачами, студентами, особливо – випускниками.

Згодом, оволодівши ситуацією, внесла пропозицію на платній основі, в основному за рахунок коштів вже зміцнілих колгоспів, створити при районному Будинку культури ансамбль пісні і танцю. Пропозиція була підтримана першим секретарем райкому партії П. С. Богачем, колишнім заворгом Солобковецького райкому партії, головою райвиконкому А. Д. Шевчуком та більшістю голів колективних господарств [2]. 21 жовтня 1959 р. виконком Дунаєвецької районної ради депутатів трудящих постановив: *«1. Затвердити кошторис на утримання районного ансамблю пісні і танцю в сумі 228000 крб. 2. Зобов'язати Держбанк (тов. Яновського) відкрити спецрахунок районному Будинку культури для грошових надходжень та витрат на утримання районного ансамблю пісні і танцю»* [1].

Посаду керівника ансамблю запропонували викладачці культосвітнього училища талановитому фахівцю і організаторці училищного хору Г. І. Гриценко. Їй були створені необхідні умови, надана квартира і Галина Іванівна взялася за справу. Разом з нею з училища запросили двох випускників Анатолія Геплюка і Петра Новосельського. *«Мене «купили», – у телефонній розмові повідав Анатолій Григорович. – Приїжджав сам перший секретар Дунаєвецького райкому партії, дізнався у директора училища Легкобитова про кращих баяністів, провів з нами розмову, і ми згодилися взятися за нову і цікаву справу»* [3]. Пропрацював кілька місяців, супроводжував танцювальний колектив, а під час концертів – акомпанував і хоріві разом з Петром Новосельцевим і Василем Кисилем.

У Дунаївці потягнулись хлопці і дівчата з усього району, бажаючи брати участь в роботі ансамблю та заробити хоч якусь платню. Наприклад, Любов Каліщук з Малої Побіянки у хор привела безвихідь, батько - партизан підірвався на міні, мати, щоб якось звести кінці і дати раду двом донькам, вигнала самогону й попала в тюрму. Олена Прокопчук з Блищанівки повернулася з Казахстану, де за направленням комсомолу піднімала цілину, потрібно було трудовлаштуватися. Микола Ірчишен з Михайлівки демобілізувався з армії і теж шукав роботу. У кожного були свої причини, а попри все – бажання реалізувати природні вокальні дані на районній сцені. Займались у Могилівському клубі, інколи, особливо перед концертними виступами, у фабричному, аби призвичаїтись до великої сцени. Василь Ілліч Кривоносок, тоді завідувачий могилівським клубом і учасник ансамблю, розповів: *«Не все було*

просто і легко. Колгоспи перераховували кошти нерегулярно, інколи зарплату чекали по кілька місяців, що викликало кадрову плинність. Цементувала колектив Галина Іванівна Гриценко – сильний керівник, хормейстер. Приходили на 10-у, розспівувалися і з перервою на обід працювали до вечора. І так – кожен день».

Не покидала своє дітище ні увагою, ані підтримкою завідувача відділом культури Людмила Леонтіївна Калінчук. Ця підтримка виявлялася в різних формах: збір коштів, придбання сценічного одягу, інструментів, транспортні перевезення, кадрові та інші проблеми.

Колектив поступово набирала ансамблевих форм, окрім хору з'явилися чоловіча, жіноча та мішана вокальні групи, дуети, тріо, а ще – ансамбль бандуристів і танцювальний колектив (Микола Кухар, Володимир і Надія Петрови, Володимир Гаврилюк та інші), який допомагав готувати Ю. І. Кузьменко, хореограф з Хмельницького. Володимир Гаврилюк, окрім всього, майстерно читав гуморески. З часом почали концертувати, спочатку на «домашніх» сценах – у Дунаївцях і селах району, згодом – у сусідньому Кам'янці – Подільському, Хмельницькому. 1965 року ансамбль отримав звання народного, став лауреатом престижних конкурсів, окрасою району, області.

Перебування в Дунаївцях і праця в ансамблі мала для молодого фахівця неоціненне значення – дала перший досвід самостійної праці за обраною професією і посилила переконання в необхідності удосконалювати знання і практичні навички, власне – отримати вищу освіту. Того ж 1960 р. вирішив вступати до Харківського інституту культури. Документи до приймальної комісії переслав поштою. *«Переживань великих з приводу вступу не було, – пригадує Анатолій Григорович, – робота в мене була, отримував зарплату, але думав спробую. У Харків приїхав знову ж таки тридцять першого серпня. Я був тоді в чудовій формі. На іспиті виконав Л. Горенка «Їхав козак на війноньку» та ще два твори. Успішно здав інші екзамени і був прийнятий на навчання»* [3].

Там, у Харківському інституті культури, доля звела з Оленою Григорівною, майбутньою дружиною. 1965 р. отримав направлення в Хустське культурно-освітнє училище, де до того проходив виробничу практику. Працював викладачем по класу баяна. Звідти призвали в армію. Перебуваючи на військовій службі Анатолій Геплюк у 1970 р. створив оркестровий ансамбль для супроводу танцювального колективу при Новоряд- Волинському будинку офіцерів. Виступали на окружному конкурсі військових колективів художньої самодіяльності Житомирської області. Також виступив тоді як баяніст-соліст, виконав фантазію на революційні теми А. Шалаєва. Переклад зробив сам для баяна і фортепіано. Партію фортепіано виконала Л. Л. Ковбасюк, викладач Новоград-Волинської ДМШ.

1967 р., після демобілізації, повернувся на Поділля і впродовж 12 років працював викладачем Кам'янець-Подільського культурно – освітнього училища. Створив і 15 років керував училищним ансамблем викладачів-баяністів «Гармоніка», який 1980 р. став міським ансамблем. Керував училищним оркестром народних інструментів, інструментовки для якого розписував сам. Активно включився в культурно-мистецьке життя міста: грав на баяні в ансамблях пісні і танцю «Дністрянська хвиля» при Будинку культури цукрового заводу та «Подільський колос» сільськогосподарського інституту. Цими двома колективами керували викладачі училища культури Василь Доронюк (хормейстер) та Василь Палій (балетмейстер).

Одночасно Анатолій Григорович з 1968 р. керував інструментальним ансамблем «Троїсті музики» Кам'янець-Подільського сільськогосподарського інституту, побував з ним на гастролях у Литві, двічі – у Болгарії. Ансамбль 1972 року представляв область на конкурсі-звіті в Києві.

1987 р. створив ансамбль при Будинку Культури в Кам-Под.. Того ж року ансамбль виступав на співочому полі у Львові.

У лютому 1981 р. Анатолія Григоровича запросили на посаду завуча міської музичної школи ім. Ф. Ганицького. За 28 років роботи в школі зробив вагомий внесок у розвиток музичного закладу, підвищення рівня підготовки юних музикантів, керував шкільним оркестром народних інструментів, який став лауреатом обласного конкурсу.

Анатолій Григорович прививав любов до музичного мистецтва своїм дітям, створив сімейний ансамбль, який 1986 р. став лауреатом телетурніру «Сонячні кларнети». З 1987 року протягом 10 років очолював оркестрову групу танцювального колективу «Кам'янчанка» та самодіяльного хору «Смотрич», з якими гастролював у Болгарії.

1988 року з ініціативи тодішньої міської влади були записані на платівку пісні місцевих авторів про Кам'янець-Подільський. Були задіяні кращі колективи міста, серед яких і малий естрадно-симфонічний оркестр під керівництвом А. Г. Геплюка. Запис відбувся в студії Чернівецького телебачення. Плідна творча праця митця рішенням виконкому міської ради народних депутатів була відзначена – портрет Анатолія Григоровича занесли на міську Дошку пошани.

Анатолій Григорович став засновником і керівником міського камерного ансамблю «Віолінні», який на протязі десяти років виступав на всіх міських заходах. Вів активну концертну діяльність серед громадкості міста, району і області. Колектив двічі (2007 і 2008 рр.) здійснив творчі поїздки до Польщі. Для ансамблю Анатолій Григорович розробив понад сто інструментовок.

У вересні 2009 р. був запрошений на роботу художнім керівником і диригентом малого симфонічного оркестру НВК № 9 ім. А. М. Трояна. У квітні 2014 р. оркестр брав участь у звіті художніх колективів міста, 2016-го став лауреатом обласного конкурсу творчих колективів викладачів мистецьких шкіл «Музична палітра» в місті Хмельницькому.

Доробок Анатолія Геплюка нараховує понад 600 інструментовок для різних оркестрів: камерного ансамблю НВК № 9 ім. Аліма Трояна «Домінанта», інструментального квартету «Астра», міського камерного ансамблю «Віолінні» та інших творчих колективів [4]. Важливою рисою оркестровок Анатолія Геплюка є їх колоритність. Він якнайповніше намагається використати фактурні можливості інструментів для створення яскравості оркестрових замальовок. Його партитури завжди звучать рельєфно, професійно, виразно і цікаво для слухача.

Анатолій Григорович – зразковий сім'янин. З дружиною Оленою Григорівною виростив п'ятеро дітей, троє з них продовжили справу батьків – присвятили життя мистецтву музики: Григорій Геплюк – гітарист, відзначений дипломом «Кращий гітарист області»; донька Ольга – піаністка, викладач і концертмейстер дитячої хорової школи в Кам'янці-Подільському; Євгеній – піаніст, композитор, лауреат міжнародних і всеукраїнських конкурсів, викладач Національної музичної академії ім. П. І. Чайковського, член Національної спілки композиторів України; онука Марія – випускниця Хмельницького музичного училища ім. В. Заремби, лауреат міжнародних і всеукраїнських конкурсів; син Микола також закінчив міську дитячу музичну школу, але обрав професію інженера комп'ютерних систем.

Нині Анатолій Григорович Геплюк на заслуженому відпочинку хоча, як він напівжартома зазначає, з його професією на пенсію не йдуть, це – довіку. Життя наповнене повсякденними навчально-виробничими, художньо-творчими клопотами, він ніколи не зупинявся у пошуках істини, добра і справедливості... Колеги, учні, рідні, знайомі характеризують його, як людину надзвичайної порядності і скромності, він заслужив любов, повагу і авторитет. Відданість своїй справі, його організаторські і творчі здобутки, а також виняткова працездатність завжди були і є однією з вирішальних умов у досягненні творчого успіху і визнання.

За сумлінну багаторічну невтомну працю нагороджений багатьма грамотами і подяками Міністерства культури, Кам'янець-Подільського міськвиконкому, міського відділу культури, дирекцією училища культури і музичної школи, медаллю «Ветеран праці», відзнакою міського голови «За заслуги перед громадою міста», медаллю Кам'янець-Подільської міської ради «Честь і шана».

Список використаних джерел та літератури

1. Державний архів Хмельницької області. Ф. Р-1042. Оп. 2. Спр. 60. Арк.72.
2. Прокопчук В. С. Калінчук Людмила Леонтіївна (1921 – 2004). *Прокопчук В.С. Заслужені працівники України – уродженці Дунаєвщини*. Дунаївці; Кам'янець-Подільський: Зволейко Д. Г., 2019. С. 265–275.
3. Спогади А. Г. Геплюка.
4. Матеріали сімейного архіву, надані О. А. Пастух.

УДК 179.6:356.13(477.43)«364»

Сіцінська Майя, доктор наук з державного управління, керівник Центру професійно-кар'єрної орієнтації та бенчмаркінгу Хмельницького кооперативного торговельно-економічного інституту

ДОТОРКНУТИСЯ ДО ДУШІ КОЖНОГО НАШОГО ГЕРОЯ...

Анотація. Автором висвітлено героїчний досвід боротьби подолян-прикордонників із російськими окупантами. Наголошено на збереженні національної пам'яті про захисників України, які загинули в боротьбі за незалежність, суверенітет і територіальну цілісність України.

Ключові слова: Україна, Маріуполь, війна, героїзм, прикордонники.

Тривожний ранок 24 лютого 2022 р. розділив життя українського народу на «до» і «після». Ми опинилися в новій реальності – реальності повномасштабної війни, яку розпочала росія проти України.

Війна, що руйнує, шматує, гвалтує, роздирає, вбиває, – це злочин, злочин проти найсвятішого – людської душі. Війна – це і є, власно, обличчя смерті.

І першими, хто не побоявся зіткнутися віч-на-віч із цим обличчям, були наші мужні прикордонники.

22 червня 2022 р. у Хмельницькому вулицю та провулок Некрасова перейменували у Героїв-прикордонників. Зробили це у пам'ять про тих, хто поклав життя, захищаючи цілісність України у час повномасштабного вторгнення росії.

Маємо пам'ятати всіх тих, хто віддав життя за нашу незалежність і перемогу. Сьогодні згадаємо про двох із них.

Низький уклін та шана Герою-прикордоннику Сергію ЛАКЕЮ

Підполковник Сергій ЛАКЕЙ під час повномасштабного вторгнення проходив службу в Луганському прикордонному загоні. Прикордонник, не вагаючись, став на захист рідної країни, виконуючи бойові завдання практично «на нулі». Він жив правдою та волею України, завжди був на захисті справедливості!

9 березня 2022 р., після бою у населеному пункті Терни Краматорського району Донецької області, з ним було втрачено зв'язок. Після деокупації населеного пункту було підтверджено загибель Сергія ЛАКЕЯ в тому запеклому бою.

У Дунаївцях, що на Хмельниччині, відкрили меморіальну дошку на фасаді ліцею № 3, де навчався Сергій, у день коли йому мало б виповнитися 36 років.

За особисту мужність і самовіддані дії, виявлені у захисті державного суверенітету та територіальної цілісності України, вірність Військовій присязі Указом Президента України підполковник Сергій ЛАКЕЙ, випускник Національної академії Державної прикордонної служби України, нагороджений медаллю «Захиснику Вітчизни» (помертню) [1].

Світлої пам'яті капітана Сергія КИРИЛЕНКА, захисника Маріуполя

Зупинилося палке серце справжнього патріота України, мужнього, сильного, відважного, шляхетного воїна, українського захисника Сергія КИРИЛЕНКА. Втрата непоправна. Біль невимовний. Навічно двадцять чотири...

Сергій народився 9 жовтня 1999 р. у мальовничому історичному Старокостянтиніві Хмельницької області в родині військового. З дитинства батько навчав свого сина дисципліні, розумінню військового обов'язку, любові до рідного краю і України. Тож вибір майбутньої професії був однозначним – військова справа.

У 2016 р. Сергій КИРИЛЕНКО вступив на факультет правоохоронної діяльності до Національної академії Державної прикордонної служби України імені Богдана Хмельницького, яку з відзнакою закінчив у 2020 р.

Свого першого досвіду військової служби молодший лейтенант набув у Житомирському прикордонному загоні на посаді старшого інспектора прикордонної служби відділення дільничних інспекторів відділу прикордонної служби «Овруч». Але Сергій ніколи не спинявся в бажанні професійного зростання та вдосконалення своїх юридичних компетенцій у царині охорони державного кордону України.

У липні 2021 р. його прикордонний військовий шлях продовжився на посаді старшого офіцера групи адміністративно-юрисдикційної діяльності штабу 23-го загону Морської охорони Державної прикордонної служби України з дислокацією в місті Маріуполь Донецької області. А це на той час була зона

ООС. Підвищений ризик для життя. Відповідальність за підлеглий особовий склад морських прикордонників і постійна боротьба з порушниками закону в зоні операційного контролю – акваторії Азовського моря. На службі Сергій виявив себе компетентним, відповідальним фахівцем з відмінною військовою підготовкою.

Професійні успіхи і ділові якості Сергія не залишились не поміченими керівництвом 23-го Маріупольського загону Морської охорони і в листопаді 2021 р. його перевели на вищу посаду з присвоєнням чергового військового звання старшого лейтенанта.

Незважаючи на складну бойову обстановку, смертельний, щохвилиний ризик для життя в умовах повномасштабного вторгнення російських регулярних окупаційних військ 24 лютого 2022 р. на територію України і повне оточення та блокаду орчими рашистськими зграями міста Маріуполя, Сергій завжди випромінював упевненість, військову зібраність, був виваженим у прийнятті рішень.

Під час захисту Маріуполя Сергій отримав бойове хрещення. Брав участь в обороні та охороні Маріупольського судноремонтного заводу та порту. 21 березня 2022 р. отримав наказ на вихід з блокадного міста.

Згодом Сергій КИРИЛЕНКО пройшов професійний відбір до органу охорони державного кордону «Дозор» і 9 жовтня 2022 р., у день свого народження, приєднався до бійців спеціального призначення та продовжив військову службу у складі Зведеного прикордонного загону Державної прикордонної служби України. Із червня 2023 р. він знову на передовій.

6 липня 2023 р. група, у складі якої був Сергій, отримала бойове завдання на штурм ворожих позицій, їх взяття й утримання. Прикордонники прорвали лінію оборони російських військ, що дало змогу продовжити контрнаступальні дії Силам оборони на цій ділянці фронту. Під час виконання цього бойового завдання Сергій отримав численні поранення, які не були сумісні з життям.

Сергію КИРИЛЕНКУ посмертно присвоєно чергове військове звання «капітан». Він відійшов у засвіти з перемогою [2].

Мусимо пам'ятати і передавати прийдешнім поколінням історії про наших мужніх Героїв!

Україна сьогодні є символом мужності й героїзму в усьому світі. І які б важкі випробування не готувала українцям доля, вони їх обов'язково подолають, оскільки захищають найважливіші демократичні цінності – власну свободу і незалежність.

Ми щиро віримо в те, що найближчим часом справдяться слова Президента України Володимира ЗЕЛЕНСЬКОГО про те, що світло переможе пільму, добро переможе зло, життя переможе смерть, а значить неодмінно переможе Україна.

Список використаних джерел та літератури

1. Низький уклін та шана прикордоннику Сергію ЛАКЕЮ... URL: <https://dpsu.gov.ua/ua/news/nizkiy-uklin-ta-shana-prikordonniku-sergiyu-lakeyu->/(дата звернення: 16.09.2023).

2. Наука під час війни : часопис (березень–травень 2023 року). Хмельницький : Вид-во НАДПСУ, 2023. С. 232–235.

УДК 902.2-057.4(477.43)

Собко Оксана, науковий співробітник музею історії міста Хмельницького

ДОСЛІДНИК АРХЕОЛОГІЇ РІДНОГО КРАЮ ВОЛОДИМИР АНАТОЛІЙОВИЧ ЗАХАР'ЄВ (ІЗ ВАТРАЛІВ)

Анотація. В статті йдеться про подільського археолога В. А. Захар'єва (із Ватралів), який впродовж 45 із 60 своїх років займається пошуком давніх поселень та інших об'єктів давнини, їх розкопками, популяризуванням у статтях та книгах і досяг в цьому суттєвих результатів.

Ключові слова: Поділля, Хмельницька область, Дунаєвеччина, Старосинявщина, персоналії, археологія.

Володимир Анатолійович Захар'єв, який нині обов'язково додає до свого прізвища уточнення – (із Ватралів), бо ж, як з'ясував завдяки архівним дослідженням, коріння його роду з Бойківщини, народився 17 вересня 1963 року в с. Залісці тодішнього Дунаєвечського району Хмельницької області [1].

Любов до історії рідного села йому прищепив дідусь Антон Павлович Жовтонога, а підтримала зацікавлення хлопця класний керівник вчителька історії Зінаїда Миколаївна Піотковська. Тому колекціонування археологічних артефактів стало його головним захопленням і визначило подальшу долю. Як тільки дозволив вік, юнак розпочав обстеження довколишніх полів, а після переходу на навчання у сусідню Балинську СШ, зацікавив тим однокласників і охопив ще й околиці Балина. Зі знахідками ентузіасти поїхали у Кам'янець-Подільський музей, щоб передати їх науковцям. За те були премійовані запрошенням до участі у справжній археологічній експедиції. До армії Володимир двічі працював з археологом музею Лідією Іванівною Кучугурою в ур. Монастирок біля с. Врублівці, де й отримав перший досвід стаціонарних польових досліджень.

Після закінчення служби й повернення додому наприкінці 1983 р. Володимир Анатолійович потрапив на роботу в с. Міцівці, де за кілька років до того на околиці бригадного с. Ставище працювала експедиція Кам'янець-Подільського педагогічного інституту під керівництвом Іона Ізраїловича Винокура. Це дозволило знайти підхід до маститого фахівця й отримати замовлення на ретельне обстеження території місцевого колгоспу, а відтоді, як Володимир Захар'єв став кореспондентом сільгоспвідділу районної газети, ще й усього Дунаєвського району.

Як студент-заочник Київського державного університету ім. Т. Г. Шевченка, перебуваючи на навчальних сесіях у столиці, Володимир відвідав Інститут археології України і познайомився там з трипільознавцем Тамарою Григорівною Мовшею, яка у 60–70-х роках вела дослідження поблизу Жванця і Цвіклівців та цікавилася трипільськими старожитностями південної частини Хмельниччини. Саме на розкопках, які кандидат історичних наук Т. Г. Мовша проводила поблизу с. Косенівка Уманського району на Черкащині, Володимир отримав чергову порцію практичного досвіду.

У Києві Володимир заприятелював і з Ларисою Іванівною Виногородською, в коло інтересів якої як дослідниці пізньосередньовічних оборонних об'єктів потрапили подільські замки. А на Поділлі у другій половині 1990-х років він продовжував підтримувати стосунки з І. І. Винокуром та його молодшими колегами Анатолієм Федоровичом Гуцалом і Валерієм Пилиповичем Мегеєм. Разом з ними, наприклад, обстежував слов'янське житло, яке виявили трактористи під час копання меліоративної траншеї між селами Подільське та Рункушів Кам'янець-Подільського району, та місце знахідки плити перекриття скринькового поховання між м. Дунаївці та с. Ганівка.

У теплу пору року Володимир виконував основне завдання наставника – методично перевіряв поля сільських господарств та городи місцевих жителів, де бував у відрядженнях, або спеціально приїжджав туди у вихідні дні. Побачивши прогрес у цій роботі, Іон Ізраїлович запропонував йому написати звіт про хід обстеження і на основі нього оформити повідомлення «До археологічної карти Дунаєвщини» для виступу на VII Подільській історико-краєзнавчій конференції [2].

Потрапляння у середовище фахівців дозволило Володимиру заприятелювати з львів'янами Михайлом Федоровичем Рожком, Юрієм Володимировичем Лукомським і, найголовніше, навести містки співпраці з киянином Юрієм Миколайовичем Малєєвим, який проводив дослідження на півдні Тернопільщини. В результаті, 1990 р. він створив на базі своєї експедиції окремих дослідницький загін на Дунаєвщині і дозволив В. А. Захар'єву провести перші самостійні розкопки. Вони були успішними, адже під курганом

в ур. «Лісництво» поблизу с. Миньківці початківцю трапилося три різнотипних поховання – тілопокладальне, тілопальне та кенотаф ранньоскіфського часу, а в ур. Містисько – давньому центрі с. В. Кужелева – гончарна майстерня XVII–поч. XVIII століть.

У матеріали VIII Подільської історико-краєзнавчої конференції потрапило аж три повідомлення цього активного пошуковця. Крім чергової частини зі звіту про обстеження та виявлення нових археологічних об'єктів на території Дунаєвеччини, Володимир оприлюднив аналіз діяльності самодіяльного археолога з Вінковеччини, уродженця Дунаєвеччини Левка Миколайовича Куземського [3, 4]. На тому ж форумі подільського краєзнавства було представлено на загал спільне з науковим співробітником Національного музею історії України Тетяною Миколаївною Радієвською повідомлення про унікальні знахідки з ранньотрипільського поселення в ур. Тягин поблизу с. Маліївці.

Його свого часу виявив вище згаданий учитель Л. М. Куземський, але він більше цікавився знахідками черняхівської культури, тоді як Володимир за п'ять років додаткових пошуків виявив там оригінальні артефакти часів раннього неоліту [5].

Наступного, 1991 р., дунаївчанин підготував узагальнене повідомлення про свої дослідження археологічних пам'яток на території Дунаєвеччини району на присвячену 500-річчю м. Хмельницького науково-практичну конференцію [6]. А на I Тернопільській обласній науковій історико-конференції познайомив її учасників з колекцією давньоруських прикрас, зібраних ним в ур. Окопи на східній околиці с. Міцівці [7].

Його наполегливість оцінили не лише археологи, а й керівники Хмельницького обласного краєзнавчого музею, і коли з'явилася вакансія молодшого наукового співробітника сектору археології відділу охорони пам'яток історії та культури, що тоді працював при ХОКМ, директор закладу Едуард Рафаїлович Мелетін запропонував її Володимирові. Зі свого боку І. І. Винокур та Т. Г. Мовша дали свої рекомендації для отримання В. А. Захар'євим у Польовому комітеті Інституту Археології «Відкритого листа» на наукові обстеження пам'яток археології та шурфування та розвідкові розкопки площею до 20 м². За таких умов він зумів установити перспективність подальшого дослідження курганів давньоруського часу XI–першої половини XII ст. в ур. Дубина поблизу с. Сокілець, а за півкілометра східніше від нього – в ур. Батарєя – комбінованого ґрунтово-підплитового могильника другої половини XII–першої половини XIII століть. В цьому його підтримали керівник слов'янсько-давньоруського відділу Інституту Археології Олександр Петрович Моця та заступник директора Діонізій Никодимович Козак.

Заодно новоспечений археолог вирішив підвести ризику під першим етапом своєї дослідницької діяльності, уклавши і опублікувавши довідник «Археологія Дунаєвеччини» [8]. У співупорядники собі він запросив завідувачу сектором археології Мирославу Давидівну Шмаєнік. Профінансував випуск книги ХОКМ.

Після появи «Довідника з археології України: Хмельницька, Чернівецька, Закарпатські області», який уклали І. І. Винокур, А. Ф. Гуцал, С. І. Пеняк, Б. О. Тимощук та В. І. Якубовський [9], це була перша спроба на Хмельниччині, що якнайповніше ілюструвала один з районів області в археологічному плані. Таким чином, як патріот рідного району він зробив найголовніше – сформував основу, зібравши відомості про місцезнаходження 248 об'єктів минулого і ввівши їх у науковий обіг.

Відтак В. А. Захар'єв зосередив свої зусилля на розкопках у с. Сокілець Дунаєвецького району (нині – село Дунаєвецької міської територіальної громади Кам'янець-Подільського району – авт.). Очолена ним Сокілецька давньоруська археологічна експедиція (СДРАЕ) проіснувала десять років. Він та його помічники, а це переважно були залюблені у минувшину дунаєвецькі старшокласники, розкопали там 6 курганів і виявили під насипами 8 поховань.

Найдавніше поховання було здійснене на рівні тогочасної поверхні. Інші – у ямах глибиною близько 1 м. Одне здійснене у збитій цвяхами домовині. Майже у кожному кургані простежувалися залишки поминальної трапези. Біля одного з курганів виявлено у схованці язичницький тотем – нижню щелепу свині.

Переважна більшість із досліджених сокілецьких курганів відрізнялися від традиційних давньоруських кам'яним кромлехом під насипом, що було їхньою унікальною відмінністю [10, с. 342-347].

Для аналогій в рамках Сокілецької давньоруської археологічної експедиції було проведено дослідження одного із курганів на давньоруському могильнику, що розташований вище за течією р. Ушиці – навпроти тогочасного городища в урочищі Жадінь поблизу с. Тимків тодішнього Новоушицького району, проте кромлех там був не таким масивним як у Сокільці.

Аналіз літописів, фахової літератури, подільських переказів та виявлення схожого за принципом використання каменів могильника поблизу с. Карачківці на Чемеровеччині, наштовхнули В. А. Захар'єва на сміливу гіпотезу, що сокілецький, тимківський та карачковецький могильники могла залишити по собі якась частина так званого Чорноклобуцького союзу. На думку дослідника, за прикладом київських князів, котрі поселили «наших невірних», тобто напівосілих кочівників, по річці Рось і зробили своєрідним живим щитом на шляху печенігів і половців, галицькі можновладці взяли їх на певний час, а саме – на початку XII століття, для захисту східного кордону князівства, який, судячи з розташування городищ, тоді проходив по р. Ушиця [11, с. 157–160].

Ще 100 поховань дослідили на комбінованому підплитово-ґрунтовому могильнику. Всього на території Сокілецького мікрорегіону локалізовано 3 давньоруських городища, 12 поселень і 3 могильники [12, с. 72–75].

Заодно там їм трапилися матеріальні свідчення непростой релігійної ситуації, яка була характерною на території Галицької землі. Посередині комбінованого підплитово-ґрунтового могильника було знайдено розбитого навпіл кам'яного ідола та залишки спаленої церкви першої половини XIII століття. Видатний фахівець своєї справи, архітектор і професор Іван Романович Могитич зі Львова, який зацікавився Сокілецькою знахідкою, класифікував церкву як окремий тип давньоруських церков і розробив графічний реставраційний проєкт [13, с. 103–104, 14, с. 8–29].

Оскільки на території Сокільця і його околиць ще з палеоліту селилися люди, то окрім вище згаданих об'єктів давньоруського часу залишили свої сліди й інші попередники, зокрема, представники раннього залізного віку. Експедиції В. А. Захар'єва пощастило виявити унікальні тогочасні знахідки, наприклад, фрагмент бронзових вудил кінської зброї. Завдяки залученню до співпраці знаного львівського фахівця з археології доби бронзи-ранньозалізного віку учня Лариси Іванівни Крушельницької Миколи Стефановича Бандрівського, і його приїзду на розкопки в урочищі Панська Криничка південніше від Сокільця, цей та інший рідкісний артефакт – тригорловий кернос, що використовувався у язичницькому ритуалі, введено у науковий обіг як переконливу ілюстрацію оригінальності світобачення мешканців краю у першому тисячолітті до н.е. [15, с. 504–510; 16, с. 545–563].

Проте найсенсаційніші результати дав курган, який розкопано 1999 р. в урочищі Грабова між с. Сокілець і с. Липи Кам'янець-Подільського району. На території урочища під невисоким насипом розташовувався викладений пласкими каменями майданчик розмірами 2,3x1,2 м. По його кутах простежено ями глибиною близько 1 м і діаметром 0,8–1 м. У кожній з них виявлено пошарово по 7 тілоспалень, в яких, крім перепалених кісток, траплялися кістяні застібки, залізні ножі, бронзові вістря стріл, бронзові сережки і скляні намистини [17, с. 545–563]. До того часу в Україні такого ще ніхто не знаходив! За понад два десятиліття після виявлення об'єкта його призначення залишається не з'ясованим. Натомість автор відкриття висунув гіпотезу про ритуальне святилище, що приурочене циклу Місяця.

До речі, через цього науковця зав'язалася співпраця і з його наставницею Ларисою Іванівною Крушельницькою. І вона навіть кілька разів згадувала про дослідження подолянина у своїх наукових працях.

Водночас В. А. Захар'єв займався і вивченням інших різночасових об'єктів Сокілецького мікрорегіону, які вимагали термінового дослідження. Для

ефективності запрошував більш досвідчених фахівців. Так, у 1996–1997 роках за таким принципом у Сокільці працювала спелеологічна експедиція під керівництвом чернівецького науковця Богдана Тарасовича Рідуша. Фахівці належно обстежили понад 120 м підземних лабіринтів, що викопані у товстому шарі глини на містечковій площі старого Сокільця. Дві третини підземелля було з лукоподібним склепінням, третина – з півциркульним склепінням. Учасники цієї експедиції ввели у науковий обіг і відомості про інші обстежені природні та штучні підземні об'єкти в околицях Сокільця, а також – про скельний монастир поблизу с. Отроків Новоушицького району [18, с. 16].

Київський археолог Лариса Іванівна Виногородська побувала у Сокільці, щоб провести шурфування на городищі південніше від цього населеного пункту. Встановивши, що ця оборонна споруда функціонувала незначний період у середині XIII ст., столичний фахівець висунула гіпотезу, що то могла бути одна з кількох, побудованих Данилом Галицьким після першого нашестя монголо-татарських орд на Пониззя, твердинь, яку на вимогу завойовників той же князь згодом був змушений знищити. Тому там і не було слідів пожежі. Проте широкомасштабні розкопки на тому об'єкті через об'єктивні обставини і сутужну ситуацію в державі так і не вдалося провести.

Справжні наслідки нападу кочівників простежила експедиція В. А. Захар'єва 2001 р. на знищеному монголо-татарами давньоруському городищі між селами Маліївці Дунаєвецького та Проскурівка Ярмолинецького районів [19, с. 77–80]. Житла та господарчі споруди цього городища виявилися вцент спаленими, територія встелена кістками захисників і мирного населення.

Очевидно, господарі напівземлянки, яку розкопав В. А. Захар'єв, встигли покинути її, залишивши там все начиння, а саме: три горщики на відкритому вогнищі і між ним та лежаком для сну – зерновик і навіть залізне згребло для вичісування тварин. Проте чи вижили вони? Невідомо.

Але втілити свої задуми щодо остаточного дослідження унікальних давньоруських поховальних об'єктів Сокільця В. А. Захар'єв не зумів. Цьому завадила економічна ситуація в Україні на рубежі XX–XXI ст. З року в рік фінансування роботи загонів дослідників давнини неухильно скорочувалося. Доводилося звертатися за допомогою у сільськогосподарські підприємства, керівники яких могли надати хіба що вирощену продукцію. З остаточним крахом колгоспів у 2002 р. припинила свою діяльність і Сокілецька давньоруська археологічна експедиція. І на тому, фактично, завершився другий етап археологічної діяльності В. А. Захар'єва. Однак про нього не забули.

Навесні 2008 р. на Хмельниччині запрацювало обласне відділення ДП «Подільська археологія» Охоронної археологічної служби України як складової Інституту археології НАН України. Володимира Анатолійовича спочатку

запросили до його складу на посаду наукового співробітника (за сумісництвом), згодом на таких же засадах керівником цього підрозділу, а у вересні 2011 року він очолив відділення на постійній основі. Хоча основним його завданням були адміністраторські обов'язки, але коли виникала критична ситуація, то він виїжджав на обстеження земельних ділянок та дослідження об'єктів, які потребували термінових рятувальних розкопок. Зокрема, в такий спосіб ним були досліджені рідкісний безскриньковий поховальний комплекс з братською могилою та індивідуальними похованнями культури кулястих амфор поблизу с. Іллятка Старосинявського району і традиційне поховання тієї ж археологічної культури в кам'яній скрині поблизу с. Зайчики Волочиського району Хмельницької області, розпочато дослідження могильника доби бронзи неподалік м. Хмельницького – на дюні над р. Південний Буг, східніше від с. Копистин.

За сприяння ініціатора розкопок на Старосинявщині приватного підприємця Олега Івановича Лучицького В. А. Захар'єв 2012 р. видав брошуру «Мегалітичне поховання кулястих амфор з околиць с. Іллятка на Хмельниччині» [20]. 2014 р. відвів частину книги «Зайчики і Постолівка на Збручі: через минуле до сучасності» розкопкам місцевого скринькового поховання [21, с. 4–16]. 2014–2015 року В. А. Захар'єв провів чималу організаторську роботу і впорядкував науковий збірник «Старожитності культури кулястих амфор на Поділлі», куди залучив археологів, що досліджували об'єкти ККА, антропологів, які провели фаховий аналіз виявлених кістяків і узагальнив досвід попередників. [22]. Вийшло найповніше на той момент досконале видання, що могло прислужитися і фахівцям, і студентам історичних вишів. Враховуючи нові знахідки та наукові статті останніх років, що вийшли як в Україні, так і за кордоном, Володимир Анатолійович вже готує до друку доповнений та уточнений варіант тієї актуальної і досі книги. До речі, усі три видання достойний учень приурочив світлій пам'яті мудрого наставника Юрія Миколайовича Малєєва, якому вдячний за довіру та дієві поради на початку свого самостійного шляху в науці.

Отриманий у ДП «ОАСУ» досвід допоміг Володимирові Анатолійовичу після закриття цієї приватної структури, повернутися у відділ охорони пам'яток історії та культури, який вже став окремою структурою. За десятиліття він пройшов від молодшого до старшого наукового співробітника, який опікується пам'ятками археології області, був активним учасником наукових конференцій, практичних семінарів та тематичних «круглих столів». Як і раніше він швидко реагує на будь-які новинки чи знахідки, бере на себе ініціативу і доводить справу до результативного завершення. Найяскравіший приклад того стався у 2017 році, коли на Старосинявщині місцеві жителі випадково натрапили на тілопальне поховання пшеворської культури. Спільно з колегою Сергієм Олександровичем

Семенчуком археолог-пам'яткоохоронець виїхав на місце знахідки між селами Іллятка та Нова Синявка, де вони провели додаткові рятувальні розкопки. Це дозволило додати кілька важливих артефактів. Згодом хмельничанин звернувся до найвідомішого фахівця у цій галузі Ліани Василівни Вакуленко – доктора історичних наук, що спеціалізується в галузі археології римського та ранньосередньовічного часу, дружини Олега Михайловича Приходнюка, котрий наприкінці 60-х років минулого століття виявив та дослідив слов'янське поселення поблизу м. Городок.

Місцевий художник Ю. А. Адамчук втілює на папері ідею Володимира Анатолійовича, створивши на основі виявленого інвентаря реконструкцію зовнішнього вигляду покійного воїна. І це в цілому дозволило нарік оприлюднити аргументовану статтю у «Науковому віснику Національного музею історії України» [23, с. 94–99].

2020 р. Володимирові Анатолійовичу випало здійснювати археологічний нагляд за копанням котлована під сучасну офісну будівлю в історичній частині м. Хмельницький. Завдяки сумлінності археолога, там було зафіксовано залишки п'ятох жител XVIII–початку XIX ст., та фрагмент кераміки VI–VIII ст., що досить важливо для уточнення, хто ж раніше жив на території теперішнього обласного центру Хмельниччини [24].

У книзі «Ploskyrof urbs munita» або історія укріплень Плоскирова та їхніх досліджень» В. А. Захар'єв показав себе не тільки археологом, а й компетентним кастеологом і реконструктором [25].

2021 р. кандидат філософії в галузі права та дослідник давнього назвотворення Йосип Петрович Осецький запропонував В. А. Захар'єву випустили спільну книгу «Дунаєвеччина доісторична» [26]. Така ситуація дала можливість Володимиру Анатолійовичу підвести певні підсумки його пошукової роботи на Дунаєвеччині за чотири десятиліття і представити їх на сторінках видання.

Слід зауважити, що за цей же період Володимир Анатолійович опублікував у фахових збірниках, друкованих матеріалах конференцій, семінарів та «круглих столів» близько 50 наукових повідомлень і статей на археологічну тему. На них посилаються чимало дослідників, котрі пишуть свої статті і книги про проблеми культури кулястих амфор, ранньозалізного віку, давньоруського часу та Пізнього Середньовіччя. Наприклад, подільські краєзнавці Петро і Олександр Білі використали матеріали розкопок В. А. Захар'єва у Сокільці для написання окремих розділів книги «Миньковеччина – історичний нарис» [27], Сергій Маярчак використав дослідження свого старшого земляка для написання дисертації, а згодом і книги «Археологічні пам'ятки IX–XIII ст. Лівобережжя Середнього Подністров'я» [28]. Неодноразово зверталися до практичних

здобутків Володимира Анатолійовича юні краєзнавці, працюючи над конкурсними роботами в рамках Малої академії наук.

Краєзнавча, зокрема, й археологічна діяльність В. А. Захар'єва в різні роки відзначена регіональними преміями «Скарби землі Болехівської», ім. І. Винокура, І. Стасюка, М. Орловського, Ф. Шевченка, Є. Назаренка. За виявлення, дослідження і широке популяризування давньоруської дерев'яної церкви 2018 р. В. А. Захар'єв нагороджений медаллю Юрія Зміборця Української Православної церкви, а найбільшою оцінкою його заслуг було вручення у 2020 р. Всеукраїнської премії «За збереження історичної пам'яті» ім. Леся Танюка. Хоча зрозуміло, що археологією усе продуктивне життя він займався не заради нагород, а за покликом душі. Це зігривало, зігриває і зігриватиме його серце, бо в археології він знайшов своє життєве призначення.

Список використаних джерел та літератури

1. Захар'єв В. А. Захар'єви з Ватралів та рідня. Спогади і дослідження. Т.1. – Хмельницький: ФОП Цюпак А. А., 2019. 164 с.
2. Захар'єв В. А. До археологічної карти Дунаєвеччини. *VII Подільська історико-краєзнавча конференція. Секція археології*. Кам'янець-Подільський, 1987. С. 66.
3. Захар'єв В. А. Нові матеріали до археологічної карти Дунаєвеччини. *VIII ПІКК. Секція археології*. Кам'янець-Подільський, 1990. С.61–62.
4. Захар'єв В. А. Трипільські поселення середньої течії р.Ушиці (за матеріалами вчителя-краєзнавця Л. М.Куземського). *VIII ПІКК. Секція археології*. Кам'янець-Подільський, 1990. С. 17–19.
5. Захар'єв В. А., Радієвська Т. М. Ранньотрипільське поселення біля с. Маліївці. *VIII ПІКК. Секція археології*. Кам'янець-Подільський, 1990. С. 9–10.
6. Захар'єв В. А. Дослідження археологічних пам'яток на території Дунаєвечкого р-ну. *Хмельницькому 500: Тези наук.-практич. конф.* Хмельницький, 1991. С. 110–111.
7. Захар'єв В. А. Прикраси з давньоруського городища в ур. Окопи біля с. Міцівці на Студениці. *I Тернопільська обл. наук. іст.-краєзн. конф.* Тернопіль, 1990. С. 75–76.
8. Археологія Дунаєвеччини (збірник першоджерел, наукових повідомлень, тез краєзнавчих конференцій, каталог пам'яток)./ Шмаєнік М. Д., Захар'єв В. А./ Хмельницький, 1992. 60 с.
9. Довідник з археології України: Хмельницька, Чернівецька, Закарпатські області. /Винокур І.І., Гуцал А. Ф., Пеняк С. І., Тимощук Б. О., Якубовський В. І./ К.:Наукова думка, 1984. 222 с.

10. Захар'єв В. А. Нові давньоруські курганні могильники Пониззя. *Міжнародний науковий конгрес «Українська історична наука на порозі XXI століття»*. Чернівці, 16–18 травня 2000 р. Доповіді та повідомлення. Т.3. Чернівці, 2002. С. 342–347.
11. Захар'єв В. А. До питання східного кордону Галицької землі. *Поділля і Південно-Східна Волинь у роки Визвольної війни середини XVII ст. Матеріали Всеукраїнської історико-краєзнавчої конференції*. 19 вересня 1998 р. Стара Синява, 1998. С. 157–160.
12. Захар'єв В. А. Десять років дослідження археологічних пам'яток Сокілецького мікрорегіону. *Дунаєвеччина очима дослідників, учасників і свідків історичних подій: Збірник наук. праць*. Вип. III. К.П., 2003. С.72–75.
13. Захар'єв В., Могитич І. Сокілецька давньоруська церква. *Вісник інституту «Укрзахідпроектреставрація»*. Ч.5. Львів, 1996. С.103–104.
14. Іван Могитич. Архітектура дерев'яних храмів. *Вісник інституту «Укрзахідпроектреставрація»*. Ч.12. Львів, 2002. С.8–29.
15. Бандрівський М. С., Захар'єв В. А. Нова знахідка бронзових однокільчастих вудил в Україні. *Записки наукового товариства ім. Шевченка. Праці Археологічної комісії*. Т. ССXXXV. Львів, 1998. С. 504–510.
16. Бандрицкий М. С. Многогорлые сосуды типа кернесов на памятниках раннежелезного века Правобережья Украины. *Боспорский феномен: население, языки, контакты. Материалы международной научной конференции*. – Санкт-Петербург, 2011. С. 533–541.
17. Бандрівський Микола, Захар'єв Володимир. Про один тип поховальних споруд на середньому Придністров'ї (За матеріалами розкопок кургану III в с. Сокілець у 1999 р.). *Записки наукового товариства ім. Шевченка. Праці Археологічної комісії*. Т. ССXLIV. Львів, 2002. С. 545–563.
18. Захар'єв В. А., Рідуш Б. Т. Археологічні та археоспелеологічні роботи у середній течії р. Ушиці на Поділлі. *Археологічні відкриття в Україні 1997-1998 рр.* К.1998. С.16.
19. Захар'єв В. А. Дослідження Маліївецького давньоруського городища. *Дунаєвеччина очима дослідників, учасників і свідків історичних подій. Збірник наукових праць*. Вип. III. Кам'янець-Подільський, 2003. С.77–80.
20. Захар'єв В. А. Мегалітичне поховання кулястих амфор з околиць с. Іллятка на Хмельниччині. Хмельницький: ФОП Цюпак А. А., 2012. 32 с.
21. Захар'єв В. А., Моздир В. В. Зайчики і Постолівка на Збручі: через минуле до сучасності. Хмельницький: ФОП Цюпак А. А., 2014. С. 4–16.
22. Старожитності культури кулястих амфор на Поділлі. Пам'яті Ю. М. Малєєва /Упор. Захар'єв В. А./ . Хмельницький: ФОП Цюпак А. А., 2015. 296 с.

23. Вакуленко Л., Діденко С., Захар'єв В. Поховання пшеворської культури поблизу с. Іллятка (нове відкриття). *Науковий вісник Національного музею історії України*. 2018, №3. С. 94–99.

24. Проскурів XVIII століття (за слідами у котловані на вул. Кам'янецькій 11/1). Хмельницький: ФОП Мельник А. А., 2020. 104 с.

25. Захар'єв В. (із Ватралів) В. А. «Ploskyrof urbs munita» або історія укріплень Плоскирова та їхніх досліджень. Хмельницький, 2021. 116 с.

26. Володимир Захар'єв, Йосип Осецький. Дунаєвеччина доісторична. Кам'янець-Подільський: ТОВ «Друкарня «Рута», 2021. 128 с.

27. Білий О. П., Білий П. А. Миньковеччина: Історичний нарис. Кам'янець-Подільський: Оіюм, 2004. 160 с.

28. Сергій Маярчак. Історико-культурний розвиток Середньодністровського Лівобережжя у IX–XIII ст. і формування. Хмельницький: ФОП Сторожук О. В., 2018. 488 с.

РОЗДІЛ 5. ПЕРСПЕКТИВИ РОЗВИТКУ КРАЮ ПІСЛЯВОЄННОГО ПЕРІОДУ

УДК 930.2:908(477)

Білошицький Сергій, доктор політичних наук, доцент, професор кафедри менеджменту та освітніх технологій Хмельницького ОППО ім. А. Назаренка, Мітягіна Світлана, методист науково-методичного центру виховної роботи, позашкільної освіти та моніторингових досліджень Хмельницького ОППО ім. А. Назаренка

ДІЯЛЬНІСТЬ ТЕРИТОРІАЛЬНИХ ГРОМАД У ПІСЛЯВОЄННИЙ ПЕРІОД: РЕАЛІЗАЦІЯ СОЦІАЛЬНО ЗНАЧУЩИХ ПРОЄКТІВ НА ПІДГРУНТІ УСНОІСТОРИЧНИХ РОЗВІДОК

У статті окреслюються перспективні напрямки здійснення соціально значущих проєктів на підґрунті усноісторичних досліджень як аспекту діяльності територіальних громад у післявоєнний період. Наголошується на широких можливостях застосування методу усної історії для вивчення героїчного сьогодення українського суспільства з метою збереження пам'яті про нього для майбутніх поколінь, а також ушанування Героїв війни та учасників волонтерського руху. Висвітлюються питання партнерської взаємодії між керівництвом територіальних громад, закладами освіти, громадськими організаціями та іншими суб'єктами в рамках реалізації таких проєктів.

Ключові слова: післявоєнний період, соціально значущі проєкти, усна історія, усноісторичні дослідження, волонтерський рух.

Сьогодні українське суспільство згуртоване навколо спільної мети – забезпечення територіальної цілісності й незалежності держави, що є його головним і безперечним пріоритетом. Водночас, усупереч украї важким викликам, які щодня постають перед країною в цілому та кожним членом суспільства зокрема, вже сьогодні зусиллями науковців, представників влади та громадянського суспільства здійснюються кроки, спрямовані на забезпечення фундаменту для відродження й розвитку держави в післявоєнний період.

Попри те, що першочерговими завданнями, безумовно, будуть питання економічного відродження, соціального захисту, забезпечення якості медичних сервісів тощо, високою актуальністю вирізнятимуться й інші напрямки функціонування суспільства, котре пройшло крізь важкі випробування воєнного

часу. Органи влади територіальних громад, керівники й трудові колективи закладів і установ, громадські організації будуть об'єднані прагненням зберегти пам'ять про героїчне сьогоднішнє нашого народу для майбутніх поколінь та вшановувати подвиг Героїв – учасників війни. Вони шукатимуть оптимальні форми реалізації означених прагнень.

У цьому контексті доцільно піднімати питання про реалізацію в територіальних громадах соціально значущих проєктів на підґрунті усноїсторичних досліджень. Ідеться, передусім, про проєкти за умовними назвами «Герої нашої громади», «Волонтерська діяльність у нашій громаді» та «Наша громада в часи війни».

Усноісторичні дослідження передбачають, насамперед, фіксацію суб'єктивного знання окремих особистостей про історичну епоху, в яку вони жили, та про події, учасниками або свідками яких були. Дослідники спрямовують свої зусилля на вивчення історичної пам'яті окремих людей, яка є невід'ємною складовою глобальної історії. Відповідно, усна історія спрямована не лише на досягнення суто науково-дослідницьких цілей, а й на визнання важливості місця кожного члена суспільства в історичному контексті та значущості його ролі в процесі творення історії та розвитку суспільства. Активний розвиток усної історії в перші десятиліття після розпаду СРСР може пояснюватися саме тим, що відбувся відхід від принципів наукового дослідження, характерних для колективістської ідеології, що зумовив увагу до особи як дійової персоналії історії та до особистісного досвіду як до базової соціокультурної цінності суспільства [1, с. 102]. У цьому контексті можна говорити про те, що у фокусі історичного аналізу опиняється біографія простої людини, у якій віддзеркалюється історія повсякдення, соціальні та культурні реалії, політичні й моральні цінності [2, с. 11].

Усе зазначене обумовлює можливість і доцільність введення усноїсторичної практики та, відповідно, реалізацію соціально значущих проєктів на усноїсторичному підґрунті в діяльність територіальних громад у післявоєнний період.

Висока соціальна значущість проєктів, які можуть здійснюватися шляхом проведення усноїсторичних досліджень із подальшим використанням отриманих матеріалів, полягає, з-поміж іншого, в такому:

1. Здійснення усноїсторичних досліджень (проведення інтерв'ю з носіями унікального історичного досвіду – учасниками війни, членами їхніх родин, свідками важливих подій), а також різноманітні форми використання отриманих матеріалів (створення наукових і публіцистичних матеріалів, відеороликів, фільмів, сценаріїв для масових культурних і просвітницьких заходів та багато іншого) є одночасно й вагомим внеском у систему заходів із вшанування подвигу

учасників війни, і підтримкою їх та членів їхніх родин у процесі адаптації до мирного життя (це, безумовно, лише дотична, але суттєва підтримка в психологічному та екзистенційному аспектах).

2. Вивчення в ході усноісторичних розвідок досвіду створення й діяльності в часи війни волонтерських рухів у територіальній громаді може мати цілу низку важливих ефектів, зокрема:

- виявлення поваги та вдячності учасникам волонтерського руху;
- збір інформації про волонтерство в громаді, яка дозволить створювати матеріали для поширення досвіду на відповідних вебсайтах, для оприлюднення під час масових культурних заходів тощо.

Така діяльність може сприяти подальшому розвитку волонтерства в територіальній громаді, а також встановленню довготривалих стосунків із іншими громадами країни (насамперед із тими, яким громада надавала допомогу під час війни).

3. Засобами усної історії здійснюється вивчення та фіксація історії територіальної громади, її видатних мешканців, функціонування закладів і установ, громадських організацій і об'єднань тощо. Зібрані дані формують вагомий пласт інформації для передачі наступним поколінням у довготривалій перспективі, а також для поширення вже сьогодні поза межі громади, у тому числі для науковців та широкого загалу зацікавлених осіб з інших країн.

4. Усноісторичні розвідки ефективно сприяють розвитку унікального культурного середовища територіальної громади, а це, своєю чергою, позитивно впливає на процеси зміцнення стосунків між її мешканцями, формування в них почуття приналежності до унікальної спільноти, розвитку патріотичної позиції по відношенню до громади тощо.

5. Проведення усноісторичних досліджень дозволяє накопичувати матеріали, які можуть активно використовуватися для проведення в територіальній громаді масових культурних і просвітницьких заходів (зокрема в рамках відзначення річниць створення громади, видатних дат, державних свят тощо).

6. У разі створення в громаді осередків здійснення усноісторичних розвідок (переважно йдеться про студії в закладах освіти) їхня діяльність передбачатиме налагодження тісної партнерської співпраці між органами влади, установами й закладами, громадськими організаціями тощо.

7. Результати усноісторичних досліджень (зібрані дані, які можуть трансформуватися в наукові й публіцистичні матеріали, відеоролики, постери, інформаційні стенди та багато іншого) можуть стати потужним джерелом експонатів для музеїв (або експозицій у тих, які вже функціонують) – музею історії територіальної громади, музею війни тощо.

8. У разі створення студій усної історії в закладах вищої, загальної середньої або позашкільної освіти їхня діяльність, а також співпраця з органами влади сприятиме розширенню ролі закладів освіти в житті територіальної громади.

Вище наведено далеко не повний перелік позитивних наслідків організації в територіальних громадах осередків здійснення усноісторичних досліджень. Окремо можна розглядати потенціал такої діяльності для розвитку закладів освіти, підвищення рівня національно-патріотичного виховання молоді, сприяння ефективності профорієнтаційної роботи в системі загальної середньої освіти та позашкільлі тощо.

Варто зауважити, що при цьому здійснення в територіальних громадах соціально значущих проєктів на підґрунті усноісторичних досліджень має цілу низку суттєвих переваг, а саме: комплексність очікуваних ефектів; відносно незначні матеріальні ресурси, необхідні для їх реалізації; наявність можливостей для участі в міжнародних проєктах; реалізація стратегічного підходу.

На разі територіальні громади мають можливість розглянути доцільність створення осередків усної історії та розпочати підготовку до їх розгортання. Утім, видається за можливе припускати, що (з огляду на актуальність вивчення новітньої історії країни, вшанування учасників війни, розвитку системи національно-патріотичного виховання молоді) проведення усноісторичних досліджень силами закладів освіти найближчими роками ініціюватиметься й державою.

На переконання голови Української асоціації усної історії, докторки історичних наук Г. Грінченко, напрям усної історії «від самого початку свого становлення на вітчизняних академічних теренах мав і надалі має дуже сприятливі умови як для розвитку теоретичних і практичних напрацювань, так і для поширення і популяризації результатів досліджень, проведених на основі запису та аналізу свідчень учасників певних історичних подій» [3, с. 17].

Останніми десятиліттями усноісторичний напрямок в Україні знаходить розвиток на різних рівнях та реалізується в різних масштабах. Ідеться і про проєкти всеукраїнського рівня (у тому числі у співпраці з іноземними партнерами), і про функціонування потужних науково-дослідницьких і методичних осередків в освітніх закладах і установах, і про роботу краєзнавчих гуртків в окремих територіальних громадах тощо.

Необхідно зауважити, що вже декілька років усноісторична практика застосовується саме для дослідження подій, пов'язаних із протистоянням зазіханню на територіальну цілісність країни – АТО. На підґрунті отриманих у ході досліджень даних було створено вже цілу низку відповідних видань.

У певному сенсі ці розвідки означили початок нового етапу в розвитку усноісторичної практики в Україні, адже до 2014 р. дослідницька увага була

спрямована переважно на події минулого, відтоді ж розпочали запис усних розповідей учасників та очевидців подій теперішнього. Як зазначає Т. Привалко, «дослідження подій, які ще не отримали свого завершення, стали викликом для науковців. З одного боку, така робота надавала можливість сформувати комплекс усноісторичних джерел, з іншого – виявити свою громадянську позицію та долучитися до меморіалізації подій, пошанування їх учасників, збереження пам'яті про загиблих» [4, с. 52].

Отже, можна констатувати, що з причин об'єктивного характеру актуальність розвитку усної історії як прикладного напрямку дослідження в Україні стрімко зростає. Водночас існують широкі можливості для її застосування й у форматі самостійних наукових розвідок, і як підґрунтя для різноманітних соціально значущих проєктів.

Коли йдеться про реалізацію таких проєктів на рівні територіальної громади, найбільш реалістичною та найбільш перспективною (хоча й не єдиною з можливих) моделлю є створення студій у закладах освіти. Такі осередки в процесі своєї діяльності налагоджували б партнерську взаємодію з іншими установами, організаціями, рухами в межах територіальної громади та поза нею. Важливим підґрунтям для діяльності студій усної історії має бути підтримка з боку органів влади. Слід зауважити, що йдеться про взаємовигідну партнерську співпрацю.

У післявоєнний період увагу дослідників-членів студій усної історії доцільно було б сфокусувати насамперед на вивченні життєвого шляху Героїв-земляків та волонтерської діяльності мешканців територіальної громади. Вивчення життєвого шляху учасників війни методом усної історії передбачає проведення інтерв'ю за можливості безпосередньо з ними, а також з тими особами, котрі володіють цінною інформацією про них, є свідками, очевидцями подій, що пов'язані з ними. Відповідно, у дослідженні в ролі надавачів інформації можуть виступати члени родини, друзі, колеги, колишні однокласники, колишні вчителі та інші. У дослідженні, присвяченому вивченню волонтерського руху, в ролі надавачів цінної для суспільства інформації виступатимуть безпосередні учасники волонтерських акцій. У разі якщо студія усної історії функціонуватиме в закладі освіти, особливим виховним потенціалом можуть вирізнятися дослідження, спрямовані на вивчення волонтерської діяльності трудового колективу закладу освіти, у якому навчаються дослідники. Такі розвідки здатні допомогти здобувачам освіти повному побачити й оцінити значущість постаті педагога; розширити їхні межі сприйняття дорослих, присутніх в їхньому житті; формувати поважливе ставлення до старших тощо.

Окремо необхідно зауважити, що й саме здійснення усноісторичних досліджень силами закладів освіти може набути ознак волонтерської діяльності, адже, попри необхідність підтримки з боку органів влади та тісної співпраці з ними в аспекті реалізації значущих для громад проєктів, систематичне функціонування студій усної історії спиратиметься насамперед на ентузіазм педагогічних працівників та здобувачів освіти.

Використання результатів усноісторичних досліджень з означених тем може набувати різноманітних форм, а саме:

- створення творчих, наукових, публіцистичних продуктів для презентації на широкий загал (статей для розміщення в засобах масової інформації та інтернеті, відеороликів, радіо- та телепередач, екскурсій, лекцій тощо);
- проведення масових культурних та просвітницьких заходів;
- створення музейних експозицій, пересувних виставок;
- реалізація поширеного у світі досвіду розміщення усних джерел (у форматі текстів або аудіозаписів) на вебсайтах в мережі «Інтернет», що дозволяє унікальні матеріали з віддалених місцевостей зробити легко досяжними для світової наукової спільноти.

Організатори студій усної історії в закладах освіти можуть ставити перед собою цілий спектр різноманітних та важливих завдань: залучення здобувачів освіти до реалізації молодіжних патріотичних проєктів і програм; актуалізацію інтересу учнівської молоді до історичної та духовно-культурної спадщини України та поглиблення відповідних знань; сприяння соціально значущій активності патріотичних об'єднань, клубів історичної реконструкції та інших організацій патріотичної спрямованості; виховання в нових поколіннях українців громадянськості та патріотизму, а також забезпечення збереження живої народної пам'яті; організацію освітніх заходів (лекцій, круглих столів тощо) для підготовки кваліфікованих лідерів у системі патріотичного виховання молоді; створення умов для позитивної (творчої, наукової, громадської) та соціально значущої самореалізації учнівської молоді; підтримку молодіжних ініціатив.

Потенціал комплексного використання результатів усноісторичних досліджень, що проводяться закладами освіти, є надзвичайно потужним. У залежності від успішності та масштабності розвідок керівники студій можуть значно розширювати формати співпраці з різноманітними установами й закладами, громадськими організаціями, органами місцевої влади та іншими зацікавленими суб'єктами. Так, до прикладу, можуть створюватися інноваційні інтернет-майданчики, які сприятимуть національно-патріотичному вихованню молоді з можливістю активного залучення до цього процесу представників різних соціальних та вікових груп.

Перспективними напрямками розширення рамок проєктів з усної історії, з-поміж інших, є такі:

- створення інформаційних вебсайтів з питань патріотичного виховання;
- проведення патріотичних форумів, конференцій, круглих столів, семінарів, вебінарів, конкурсів;
- створення збірників матеріалів та інших видів видань за результатами усноісторичних досліджень;
- розроблення методичних матеріалів на допомогу педагогічним працівникам (методичних рекомендацій, сценаріїв заходів тощо);
- створення відеороликів, презентацій, короткометражних історичних фільмів;
- створення художніх та публіцистично-художніх матеріалів (оповідань, есе тощо) та публікація відповідних збірників творів;
- участь у міжнародних та всеукраїнських проєктах і програмах у сфері молодіжної політики.

Отже, усе вищезазначене дозволяє зробити такі висновки й припущення:

- з причин об'єктивного характеру актуальність розвитку усної історії як прикладного напрямку дослідження в Україні стрімко зростає. Водночас існують широкі можливості для її застосування й у форматі самостійних наукових розвідок, і як підґрунтя для різноманітних соціально значущих проєктів;
- одним із важливих напрямків діяльності територіальних громад у післявоєнний період може стати реалізація соціально значущих проєктів на підґрунті усноісторичних досліджень, спрямованих на меморіалізацію й вшанування подвигу Героїв – учасників війни, а також підтримку й розвиток волонтерського руху;
- висока соціальна значущість проєктів, які можуть здійснюватися шляхом проведення усноісторичних досліджень із подальшим використанням отриманих матеріалів, полягає, з-поміж іншого, у вивченні та фіксації історії територіальної громади; сприянні розвитку унікального культурного середовища територіальної громади; накопичуванні унікальних матеріалів для проведення в територіальній громаді масових культурних і просвітницьких заходів; налагодження тісної партнерської співпраці між органами влади територіальної громади, установами й закладами, громадськими організаціями тощо;
- здійснення в територіальних громадах соціально значущих проєктів на підґрунті усноісторичних досліджень має низку суттєвих переваг, а саме: комплексність очікуваних ефектів, відносно незначні матеріальні ресурси, необхідні для їх реалізації; наявність можливостей для участі в міжнародних проєктах; реалізація стратегічного підходу.

Список використаних джерел та літератури

1. Передерій І. Г. Усноісторичний метод на міждисциплінарному полі сучасної гуманітаристики: світовий та український досвіди. *Історичні, культурні та соціально-економічні аспекти регіонального розвитку : Матеріали I Всеукр. наук-практ. конф.*, м. Кременчук, 19-20 лист. 2015 р. / редкол.: Бутко Л.В. та ін. Кременчук, ПП Щербатих, 2016. С. 101–104.
2. Романюк І. М., Романюк Б. І. Застосування методу усної історії при дослідженні повоєнного колгоспного селянства. *Усна історія: теорія і практика досліджень на сучасному етапі : матеріали VII Міжнар. наук.-практ. конф. 29–30 жовт. 2020 р.*, м. Вінниця / Упр. культури і мистецтв Вінниц. облдержадмін., Вінниц. ОУНБ ім. К. А. Тімірязєва. Вінниця, 2021. С. 11–13.
3. Грінченко Г. Питання, наративи, інтерпретації: усна історія як мистецтво балансу і взаємодії. *Слухати, чути, розуміти: усна історія України ХХ–ХХІ століть : зб. наук. праць*. Київ: ТОВ «АРТ КНИГА», 2021. С. 15–27.
4. Привалко Т. Особливості усної історії як джерела дослідження збройного конфлікту на Сході України (2014–2021 рр.). *Воєнно-історичний вісник*. № 1(43). 2022. С. 51–67.

УДК 929/321:06.091(477.43)«2022-2023»

Блажевич Юрій, кандидат, доцент, голова Хмельницької міської організації Національної спілки краєзнавців України

ВІДЗНАЧЕННЯ ДНЯ УКРАЇНСЬКОЇ ДЕРЖАВНОСТІ НА ХМЕЛЬНИЧЧИНІ (2022 – 2023 РР., ХРОНІКА ПОДІЙ)

***Анотація.** В статті на широкому документальному матеріалі публікацій місцевих періодичних видань та інтернет-ресурсів висвітлено відзначення Дня Української Державності на Хмельниччині, що святкується вже другий рік поспіль. На низці яскравих прикладів з життя територіальних громад нашого краю показано історичне значення цього заходу в історії українського державотворення, ставлення мешканців регіону до цього торжества, які в умовах повномасштабного вторгнення російських агресорів в Україну, не зламались, вистояли і мужньо борються за майбутню Перемогу над ворогом.*

***Ключові слова:** День Української Державності, Україна, Хмельниччина, Територіальні громади регіону, проведення урочистих заходів під лозунгом: «Все для фронту! Все для перемоги!»*

Як відомо, Указом Президента України від 24 серпня 2021 року було встановлено відзначення Дня Української Державності 28 липня кожного року. Це державне свято відзначається того ж дня, коли українські церкви вшановують пам'ять Київського рівноапостольного князя Володимира Великого та День Хрещення Руси-України. Ця прив'язка не випадкова, оскільки князь Володимир Великий або Володимир Хреститель, уособлює розбудову Київської Русі.

Прийняття ним у 988 р. християнства як державної релігії стало для України цивілізаційним вибором. Київська держава приєдналася до європейського християнського світу, що стало відправною точкою становлення нової епохи в українській історії. Зрозуміло, що на тогочасній території вже існували різні протидержавні та державні формування.

Так, до речі, в Коростені пам'ятають й понині свою древню історію і добре знають, хто такий князь Мал. Величний пам'ятник йому стоїть на кручі в центрі міста. Це князь – очільник Деревлянського князівства, державного утворення, яке існувало задовго до приходу в Київ варягів. Також в той час були князівські держави полян, волинян, сіверян, тиверців, уличів, білих хорватів та інших.

Це були саме держави, які вже мали визначені кордони, князівську адміністративну владу, певну податкову систему у вигляді зборів данини, своє військо у вигляді князівської дружини, постійні торгові зв'язки з державами Європи і Азії тощо [4].

Однак утвердження християнства на Русі ознаменувало дійсно новий підхід у всіх напрямках політичного, економічного, соціального, гуманітарного та духовного життя згідно з європейськими цінностями та демократичними принципами в побудові основ нової державної парадигми.

Варто зазначити, що цьогоріч, в зв'язку з новими релігійними реаліями, це свято в останній раз відзначають 28 липня. Вже наступного року воно буде відзначатися 15 липня – з огляду на перехід Православної Церкви України і Української греко-католицької церкви з 1 вересня 2023 р. на новоюліанський стиль календаря, яким вже сто років користується більшість християнських церков світу.

Необхідно зазначити, що Державність – це устрій усього матеріального і духовного буття цілого народу, своєрідний фундамент, коріння держави, основою чого є історична, культурна та духовна спадщина минулих років. Як наголошував видатний український історик і державотворець Михайло Грушевський, завдяки історичній пам'яті людина стає особистістю, народ – нацією, країна – державою. Також варто зазначити, що місцем діяльності великих державників минулих часів та центром ключових подій у процесі побудови української державності була саме Хмельниччина. Зокрема, більшість головних подій української революції 1917–1921 років відбувалось у нашому

краї і були пов'язані з діяльністю Грушевського, Скоропадського, Петлюри, Винниченка, Петрушевича, Коновальця та багатьох інших українських діячів. Міста Проскурів, Старокостянтинів, Чорний Острів на певний час були місцем перебування уряду УНР, а Кам'янець-Подільський понад півроку виконував функції столиці держави. До історії України міцно увійшло таке поняття, як «Кам'янецька доба УНР».

Безліч політичних і державних подій, напружена робота уряду, становлення українського державного університету, друк і доставка літаками українських гривень з близького зарубіжжя, робота друкарень та видавництв, видання 16 періодичних видань, з яких лише одна газета друкувалась російською мовою, решта – українською, видання низки наукових, політичних та художніх книг, формування нових підрозділів Армії УНР тощо – все це відбувалося з надзвичайною швидкістю у Кам'янець-Подільському, який тоді став єдиним державницьким центром Української Народної Республіки [, с. 13–15, 31–35].

Тут також необхідно згадати тодішній повітовий центр Проскурів (нині – Хмельницький), який у 1919–1920 роках перебував в центрі державотворчих та військово-політичних подій, був ключовим стратегічним пунктом молодій держави: у місті тричі перебував уряд УНР, тут відбулося останнє засідання Директорії в її повному складі, деякий час знаходились головні військові сили УНР: зокрема підрозділи Січових стрільців, Запорізького корпусу, частини Української Галицької Армії. На жаль, в цьому місті 15 лютого 1919 року відбувся й страшний єврейський погром під орудою козацького отамана Семисенка.

Як бачимо, Указ Президента України про відзначення Дня Української Державності нині, в умовах неоголошеної російсько-української війни, набув надзвичайно важливого історичного і символічного значення, став об'єднувальним стимулом в боротьбі українців проти ненависного ворога. В усіх регіонах України, зокрема й в нашому краї відзначення цього свята торкнулось кожного населеного пункту, кожної людини.

28 липня 2022 р. в Хмельницькому відзначили День Української Державності. Урочистий захід відбувся поруч з найбільшим Державним Прапором України, на території області, який знаходиться в дендропарку «Поділля». В ході відзначення цього Дня, начальник Хмельницької обласної військової адміністрації (тоді ще Сергій Гамалій) привітав присутніх з цим великим святом і вручив відповідно до наказу Головнокомандувача Збройних Сил України Валерія Залужного нагрудний знак «За доблесну військову службу Батьківщині» Сергію Жмурку – підполковнику, спеціальному кореспонденту інформаційного агентства Управління преси та інформації МО України. За вагомий внесок у справу забезпечення життєдіяльності ЗСУ та високий

професіоналізм Почесні Грамоти Кабміну України були вручені низці керівників різних обласних та місцевих підрозділів, причетних до оборонних дій в нашій області.

За ініціативою Хмельницької обласної ради на базі Хмельницького університету управління та права імені Леоніда Юзькова вперше була організована і відбулася Перша суспільно-наукова платформа під назвою «Хрещення. Становлення. Перемога». Ця назва уособлює непростий шлях Української держави, яка століттями виборювала свою Незалежність і Державність.

Захід виявився досить масштабним, адже крім представників обласної і міської влади, депутатів різних рівнів, представників релігійних конфесій, були також присутні вчені, історики, науковці, правознавці, краєзнавці, релігієзнавці, підприємці, голови обласних рад суспільних областей, службовці органів місцевого самоврядування, волонтери, громадські діячі та інші. Крім того, до заходу долучилися сільські, селищні та міські голови територіальних громад області в режимі онлайн.

Спершу присутні мали нагоду переглянути короткометражний фільм під назвою «Становлення Державності», в якому було продемонстровано всі етапи розвитку Української держави. Далі прозвучали вітальні слова голови Хмельницької обласної ради Віолети Лабазюк, до неї приєдналися єпископ Хмельницький і Кам'янець-Подільський Православної церкви України владика Павло, єпископ Кам'янець-Подільської єпархії Української греко-католицької церкви владика Іван Кулик, правлячий єпископ Кам'янець-Подільської Римсько-католицької дієцезії Леон Дубровський.

Під час заходу було проведено три панельні дискусії, у яких взяли участь політики, громадські діячі, краєзнавці, науковці, представники облрад сусідніх областей тощо. Учасники дискусій наголошували на важливості для нашої держави, яка в жорстоких боях з російським агресором відстоює свою Незалежність, Територіальну цілісність і Суверенітет, не тільки пам'ятати про минулі етапи становлення Української Державності, але й нині зміцнювати єдність українського суспільства, розвивати державотворчі процеси для досягнення переможного завершення неоголошеної російсько-української війни. Традиційно з нагоди свята за вагомих внесок в утвердження української державності голова обласної ради Віолета Лабазюк нагородила пам'ятними відзнаками відомих людей краю [11, с. 1–2].

Варто зазначити, що в низці територіальних громад в 2022 р. також відбулися різноманітні урочисті заходи до цього свята. З нагоди Дня Української Державності, який відзначали в державі та її регіонах вдруге, в обласному центрі нашого краю 28 липня 2023 року вшанували пам'ять героїв та видатних діячів

українського державотворення, а також підняли Український Державний Прапор на Хмельниччині, який має розміри 10 на 15 метрів, а флагшток – заввишки 50 метрів і який знаходиться на перехресті проспекту Миру та Старокостянтинівського шосе. Тут відбулися основні урочистості, присвячені цьому Дню. Однак спочатку уже традиційно відбулося покладання квітів до меморіальних дошок, встановлених на честь видатних українців: Симона Петлюри, Михайла Грушевського, Костя Місевича, Євгена Коновальця, Романа Шухевича. Учасники цього святкового заходу також поставили квіти та вклонилися біля Меморіальної дошки пам'яті Героїв Небесної Сотні, Тарасові Шевченку, В'ячеславу Чорноволу, а потім керівники області та міста Хмельницького, силових структур і відомств, низки громадських організацій та формувань, військових частин, громадськості взяли участь в урочистостях біля Українського Державного Прапора [12, с. 1].

З нагоди такого визначного свята – Дня Української Державності другий рік поспіль з ініціативи голови обласної ради Віолети Лабазюк в нашій області відбувалася II суспільно-наукова платформа «Хрещення. Становлення. Перемога». Нинішній захід також пройшов на базі Хмельницького університету управління та права імені Леоніда Юзькова. В рамках Меморандуму про співпрацю платформа зібрала представників кількох західних областей, а також державників, військових, науковців вишу, релігійних та громадських діячів. У ролі модератора платформу відкрив ректор університету, доктор юридичних наук, професор, заслужений юрист України Олег Омельчук.

Хмельниччину представили перший заступник голови обласної ради Володимир Гончарук, заступник начальника обласної військової адміністрації Володимир Юр'єв, заступник міського голови Михайло Кривак. Серед почесних гостей зібрання – директор Волинського краєзнавчого музею Оксана Важатко та начальник відділу Чернівецької обласної ради Петро Брижак.

На початку заходу хвилиною мовчання присутні вшанували пам'ять українських воїнів, полеглих у боротьбі за Українську Державність. Емоційним починком заходу стало стилізоване виконання семирічною волонтеркою Софією Подолянчук власного віршу – звернення-подяка до українського воїна – захисника нашої Державності. А благословенням для всіх прозвучала молитва військового капелана Хмельницької 19-ої ракетної бригади Святої Варвари архімандрита Даниїла Тернавського.

Після цього прозвучало голосове звернення Віолети Лабазюк: «Це пам'ятна дата, яка покликала звернути увагу суспільства на понад тисячолітні традиції українського державотворення. Шлях, який нам доводиться сьогодні долати – непростий. Нашу землю руйнує ворог. Але джерелом нашої сили є Бог та любов

до України, а також – героїчна історія нашого народу та висока відповідальність перед прийдешнім поколінням».

Виступом про історію Українського державотворення підтримали тематику заходу високоповажні учасники платформи та науковці університету та Національної академії Державної прикордонної служби імені Богдана Хмельницького, які це зробили в рамках трьох панельних дискусій – Хрещення, Становлення та Перемога. Під час кожної з них відбулися змістовні виступи та експертні дискусії учасників заходу.

З нагоди Дня Української Державності керівники Хмельницької обласної ради вручили відзнаки кращим представникам області: військовим, капеланам, службовцям, громадським діячам та волонтерам [5].

28 липня поточного року у парку імені Т. Шевченка при активній участі працівників Хмельницького обласного краєзнавчого музею була проведена патріотична програма «Ми – нація! Ми – сила!» Особливо вирізнявся інформ-реліз ученого секретаря музею, кандидата історичних наук, члена НСКУ, Почесного краєзнавця України Сергія Єсюніна «Місце Хмельниччини у встановленні Української Державності». Водночас працювала виставка «Українська Державність: погляд у минуле», майстер-класи «Браслет юного патріота», «Твої, Україно, обереги!» та «Артефакти свідчать». Науковість, інформаційність, творчість були притаманні цьому заходу. Варто також зазначити, що працівниками музею було створено презентативний відеопроєкт «Державність у часі» до цього знаменного свята у трьох відеовипусках 25–27 липня 2023 р. [8].

27 липня 2023 р. у ТОВ ТМ «Насолода» відбувся захід до дня Української Державності «Державність: історичний аспект», організований Державним архівом Хмельницької області. Учасниками заходу були представники обласної військової адміністрації та обласної ради, науковці вишів обласного центру, активна молодь (учні гімназії №2, вихованці модельної школи дитячого розвитку «Даймонд Кідс»), громадські діячі краю, керівництво та працівники ДАХМО.

Захід розпочався з вшанування Героїв, які загинули, обороняючи рідну землю, хвилиною мовчання. Далі з вітальним словом виступила директорка облдержархіву Катерина Бурдуваліс. Після завершення офіційної частини були громадські обговорення у форматі «світове кафе» з організаторкою, психологинею Альоною Маримонською-Мартиненко. На обговорення були запропоновані такі актуальні теми:

– Середньовічна Київська держава, її значення для створення Української державності у ХХ ст.

– Козацька держава (Гетьманщина).

– Особливості державотворення України в період доби Української Народної Республіки.

– Сучасна доба: виклики та вплив на зміцнення Української державності.

Учасники заходу були поділені на команди, де кожен мав можливість висловитись щодо запропонованих тем. В процесі спілкування команди змінювали локації. Командна робота стала справжнім творчим процесом, що сприяв обміну знаннями та досвідом, а також створенню можливостей для подальшої співпраці [12].

До Дня Української державності в Красилівській громаді було проведено низку урочистих заходів. 28 липня біля Дошки Слави відбулося урочисте підняття Державного Прапора України та червоно-чорного прапора національно-визвольної боротьби українського народу, покладання квітів до Дошки Слави, пам'ятникам Героям України та Тарасу Шевченку. Хвилиною мовчання було вшановано усіх Героїв, які поклали своє життя у боротьбі за незалежну, соборну Україну.

Цього ж дня, о 17.30 годині, на площі міста відбулася мистецька акція «Ми з України» та благодійний ярмарок «Допоможемо ЗСУ». До речі, подібні акції були організовані в населених пунктах Красилівської територіальної громади до 30 липня включно [6, с. 1].

День Української Державності у Ярмолинцях відзначили зібранням біля пам'ятника Тарасу Шевченку. Жителі та гості прийшли на площу у центрі селища, щоб вкотре засвідчити вірність та відданість ідеям українського державотворення, яка була цивілізовано започаткована ще з часів хрещення Київської Русі рівноапостольним князем Володимиром.

Після спільного виконання Гімну України та вшанування пам'яті усіх воїнів, які віддали життя за волю та незалежність рідної землі, присутні стали учасниками молебню за Україну та її Державність, чин якого звершив отець Миколай (Ковалик) благочинний Ярмолинецького округу ПЦУ.

На заході виступив заступник Ярмолинецького селищного голови Іван Березовський. В урочистому заході також взяв участь і прочитав нові власні вірші экс-голова Ярмолинецької районної ради Валентин Мазур [3, с. 2].

28 липня 2023 року, у День Української Державності, мешканці Городоччини поклали до погруддя, Михайла Грушевського квіти та вшанували пам'ять тих, хто боровся за державність і незалежність нашої країни.

Також цього дня у селі Кремінна було відкрито Меморіальну дошку пам'яті Віктора Шкромиди – воїна російсько-української війни, який загинув після ракетного обстрілу Одеси під завалами. Дошку було встановлено на території освітнього закладу, в якому навчався Герой. На відкриття Дошки приїхали і представники влади Городоччини. Честь відкриття дошки надали учням

Крем'янської гімназії. Школярі також розгорнули на території освітнього закладу Прапор України. Зі сльозами на очах присутні тихо співали гімн України [14, с. 1, 3].

До дня Української Державності в бібліотеці с. Лисець спільно з працівниками Будинку культури було проведено майстер-клас «Імітаційний гобелен», який провела місцева художниця і майстриня Ольга Голуб, яка провела патріотичний майстер-клас по виготовленню державного прапора в цікавій техніці «імітаційного гобелена», а також розповіла про історію цієї техніки [9, с. 4].

З нагоди Дня Української Державності у Шепетівці відбулося урочисте підняття Державного Прапора України. У заході, віддаючи данину пошані Українському Державотворенню з понад тисячолітньою традицією, взяли участь керівники міста та району, військовослужбовці, освітяни, культпрацівники, працівники виконавчого комітету та громадськість міста.

Право підняти Прапор було надано захисником капітану Василю Чорноусу та старшому солдату Інні Чорноус з місцевої військової частини. По завершенню заходу його учасники поклали квіти до пам'ятного знаку Героям сьогодення, які віддали своє життя, захищаючи Україну [13, с. 1].

З нагоди великого свята на центральній площі селища Нова Ушиця відбулося урочисте відкриття Державного Прапора України. Керівники громади, освітяни, культпрацівники, мешканці селища та громадські активісти поклали квіти до меморіальної композиції «Дзвін пам'яті». Хвилиною мовчання присутні вшанували полеглих Героїв, які віддали життя за Україну, захищаючи її незалежність від російських окупантів [2. С. 2].

Захід з нагоди Дня Української Державності за участю керівництва громади, колективу Летичівської селищної ради, працівників структурних підрозділів та громадськості селища відбувся біля Меморіалу загиблим Героям за незалежність України. Пам'ять усіх полеглих учасники заходу вшанували хвилиною мовчання, а до підніжжя Меморіалу та до пам'ятника Тарасу Шевченку лягли букети та корзини квітів [15, с. 1].

На жаль, обмеженість рамок цієї статті не дає можливості повністю висвітлити хід відзначення Дня Української Державності в усіх територіальних громадах Хмельниччини. Однак навіть наведені приклади і факти яскраво свідчать про високий патріотизм і гордість за нашу Україну – Русь, яка протягом віків відстоювала своє право на існування серед європейських та світових держав, яку прославляли її мужні захисники – дружинники, козаки, учасники визвольних змагань, безстрашні воїни Світла, які вже більше як півтора року дають гідну відсіч московським забродам, путінській орді, поступово звільняють окуповану територію, в черговий раз відстоюють віковічні традиції Українського

Державотворення, в запеклих боях кують майбутню Перемогу. Впевнені, що після звільнення всіх окупованих земель ми відбудуємо зруйновані міста і села, ще раз покажемо всьому світу нашу єдність, згуртованість і міць, гідно пошануємо загиблих Героїв, дорослих і малих, підніmemo на нові вершини нашу Батьківщину – Україну – Русь.

Список використаних джерел та літератури

1. Алексюк І. Нагороди – найдостойнішим. *Подільські вісті*, 04.08.2022 р., № 31.
2. Вистоїмо і переможемо. *Наддністрянська правда*, 03.08.2023 р., № 31.
3. Гуменюк А. У Дні Української Державності відтворена тисячолітня історія народу. Вперед, 03.08.2023 р., № 31.
4. Герасимчук А. Тарговський Г. Від Русі до України. Факти і сенсації. Київ: Вид-во «Інтерконтиненталь–Україна», 2022 р. 224 с.
5. Здибель Ю. Маємо зберегти, відстояти і відвоювати нашу державність. *Подільські вісті*, 03.08.2023 р., № 31.
6. П суспільно-наукова платформа «Хрещення. Становлення. Перемога.». URL: Google: Km_oblrada.Gov.ua.23.07.2023 р.
7. 28 липня 2023 року Україна вдруге відзначатиме День Української Державності. *Красилівський вісник*, 28.07.2023 р., № 30.
8. Єсюнін С. Державність у часі. URL: КЗК «Хмельницький обласний краєзнавчий музей»: Google, 20.07.2023 р.
9. Єсюнін С. Ми – нація! Ми – сила. Святкування Дня Української Незалежності у парку імені Т. Шевченка. URL: Google: Хмельницький обласний краєзнавчий музей, 28.07.2023 р.
10. І свято відзначили, і творити навчилися. *Дунаєвецький вісник*, 03.08.2023 р., № 31.
11. Кам'янець – остання столиця УНР. Путівник, Кам'янець-Подільський: ПП «Медобори–2006», 2014, 64 с.
12. Леонтовська Є. Від хрещення й становлення – до Перемоги! *Подільські вісті*, 04.08.2022 р., № 31.
13. Маємо зберегти, відстояти і відвоювати нашу державність. *Подільські вісті*, 03.08.2023 р., № 31
14. Маримонська-Мартиненко А. Світове кафе. День Державності. URL: Google: youtube.com.27.07.2023р.
15. Пам'ять державотворчих традицій. *Шепетівський вісник*. 02.08.2023 р., № 31.

16. Попович Н., Лана В. У Кременній відкрито Меморіальну дошку. *Городоцький вісник*, 04.08.2023р., № 31.

17. Україна відбулась як держава. *Летичівська газета*, 03.08.2023 р. № 31.

УДК 339.138(477.43)

Забурмеха Євгена, кандидат економічних наук, доцент, доцент кафедри маркетингу та менеджменту Хмельницького кооперативного торговельно-економічного інституту

ВИКОРИСТАННЯ СУЧАСНИХ МАРКЕТИНГОВИХ ТЕХНОЛОГІЙ У ФОРМУВАННІ БРЕНДУ РЕГІОНУ

***Анотація.** Метою статті є дослідження особливостей використання сучасних маркетингових технологій у розвитку територіального. Розглянуто особливості територіального брендингу як дієвого інструменту підвищення конкурентоспроможності регіону. Сучасний досвід територіального брендингу засвідчив, що успішно створений регіональний бренд дає можливість популяризувати регіон в інформаційному просторі, збільшуючи його туристичні та інвестиційні потоки, зміцнюючи та вдосконалюючи культурний та інноваційний потенціал.*

Розглянуті основні завдання територіального маркетингу в цифровому просторі сприятимуть значному просуванню територіального бренду й активному формуванню іміджу регіону. Зазначено, що поточний період розвитку територіального маркетингу – це час нових можливостей і перспектив для розвитку територій на основі активного використання інформаційних та інноваційних маркетингових технологій просування територіальних брендів у мережі Інтернет на основі новітніх технологій цифрового маркетингу.

***Ключові слова:** територіальний маркетинг, цифрові технології, бренд територій*

Створення потужного бренду регіону (території, міста) вимагає використання сучасних інструментів та технологій. Сучасні інструменти створення територіального бренду органічно поєднуються між собою, що дозволяє їх комплексне використання.

Останнім часом відбувається значне розширення інформаційного суспільства та активне зростання цифрової економіки. Інтенсифікація процесів

інформаційної глобалізації вимагають нових підходів до впровадження маркетингових технологій, особливо у сфері маркетингу територій. Практичні аспекти зазначеного маркетингу зарекомендували себе ефективними інструментами економічного розвитку та підвищення конкурентоспроможності регіону (території, міста).

Відповідно постає необхідність розвитку територіального маркетингу через розвиток особливих інноваційних маркетингових інструментів, які дозволять більш ефективно формувати бренд регіону та підвищувати його конкурентоспроможність. Цим визначається необхідність розгляду питання розвитку територіального маркетингу в сучасних умовах.

Використання сучасних інструментів створення територіального бренду дозволить не лише покращити економічну ситуацію у регіоні, але й підсилити цифровізацію суспільства, що в свою чергу відповідатиме новим світовим тенденціям та підвищить рівень соціальної стабільності не тільки у регіоні, а й цілком в Україні.

Питання створення та просування загальнонаціонального бренду України, складовими якого є бренди міст та регіонів, з 2000-х років розглядалися науковцями в різних галузях маркетингу та державного управління. Ці питання піднімали такі зарубіжні вчені як С. Анхольт, С. Ворд, П. Дойл, Ж.-Н. Каферера. Не обійшли увагою це питання і вітчизняні науковці: В. Губачов, Ю. Жук, Н. Колесницька, О. Соскіна та інші, які у своїх працях приділяли увагу створенню територіального бренду та маркетингу територій з різних наукових позицій. Але, не зважаючи на ґрунтовну теоретико-методичну базу, такий аспект як використання сучасних маркетингових інструментів у процесі регіонального брендингу залишається недостатньо вивченим.

Перші бренди зустрічаються ще з часів Давнього Єгипту, коли на зроблену цеглу ремісники ставили своє тавро. Брендінг також активно використовувався в середні віки у Європі, коли майстри (чоботарі, ковалі, каменярі тощо) позначали свої товари особливою маркою з метою захисту від підробок та підтвердження якості. У історії Сполучених Штатів марки (тавро) часто використовувалися для ідентифікації худоби – господарі таврували корів, овець [1]. Дійсно, термін «branding» походить від латинського слова «brand» – клеймо, тавро. Концепція брендингу виникла в рамках північноамериканської школи маркетингу як практичне направлення.

Справжній розквіт ідеї брендингу припав на другу половину ХХ ст., що перш за все було пов'язано із появою на ринку великої кількості схожих товарів. Становлення економіки та науково-технічний прогрес вимагали вже певної товарної ідентифікації. Адже першочергове завдання, яке вирішує бренд, – це

спрощення вибору завдяки образу марки товару, виділеного покупцем серед конкуруючих виробів.

Перші проекти використання маркетингових інструментів у просуванні території з'явилися задовго до формування поняття «бренд території». Такими проектами стали європейські курортні та туристичні центри, які вже у XVIII століття залучали маркетингові та брендингові технології з метою залучення туристів та позиціонування на конкурентному ринку. Наприклад в США набули популярності місцеві рекламні кампанії окремих міст, які допомагали підтримати місцевих товаровиробників та землевласників, а також активізувати міграційні та інвестиційні процеси. Міста інших континентів лише у середині XX століття активізували конкурентну боротьбу у просуванні території, яке почало набувати рис наукового управління. В середині 1990-х років Ф. Котлером була висунута ідея системного і усвідомленого просування території, яка обґрунтовувала доцільність застосування маркетингових інструментів з метою просування території та формування бренду регіону [2, с. 9–10].

Розглядаючи підходи до брендів та брендингу міста (регіону, території) необхідно визначитися з основними поняттями, без яких неможливе розуміння цієї проблематики. Зарубіжні та вітчизняні вчені в своїх працях подають різні визначення поняття «брендинг міста», їх різновиди та змістове наповнення. Проаналізувавши та порівнявши деякі з них ми зможемо отримати більш повну картину предмету дослідження (табл. 1).

Таблиця 1

Наукові підходи до трактування дефініції «бренд міста»

Автор	Визначення	Коментар
Мойланен Т., Райністо С.	...це враження, яке справляє місто на цільову аудиторію, сума всіх матеріальних і символічних елементів, які роблять місто унікальним	Не враховує позиціонування міста на конкурентному ринку
Ахнольт С.	...це його імідж, він існує в свідомості аудиторії. Для міста важлива його репутація, бо вона створює певний образ міста	Виділяє конкурентну ідентичність міста як складову бренду
Каваратзіс М.	...це багатовимірний конструктор, що складається з функціональних, емоційних та матеріальних елементів, які в сукупності створюють унікальний набір асоціацій з місцем у суспільній свідомості, проте, це не лише виявлення унікальності міста на основі позитивних асоціацій – це їх формування	Враховує емоційну складову бренду
Браун Е.	...це система асоціацій у свідомості «споживачів» міста, що базуються на візуальних, вербальних і ментальних проявах.	Враховує вплив невербальних методів пропаганди на

	Бренд міста формується через постановку цілей, налагодження комунікацій і пропаганду цінностей	підсвідомість «гостей» міста
Візгалов Д.	дещо що знаходиться «посередині» між баченням міста зсередини і сприйняттям міста ззовні. Ці два образи міста активно впливають один на одного, змінюють один одного і визначають бренд. Бачення міста зсередини – це не що інше, як міська ідентичність. А сприйняття міста ззовні – це імідж міста	Враховує різницю між сприйняттям міста його мешканцями та «гостями»
Дінні К.	...рівень поваги, який викликає назва міста, безпосередньо впливає на здоров'я його туризму, економічний розвиток, престиж та повагу	Вважає важливим враховувати назву міста

Джерело: узагальнено автором [2-7]

Таким чином, до брендингу міста або певного регіону слід підходити як до процесу спрямованого на розвиток та вдосконалення іміджу, позиціонування міста (регіону, території) та передбачає створення та управління брендом: розроблення, конкурентне позиціонування, відновлення, формування та розповсюдження образу за допомогою комплексного використання маркетингових стратегій та управління основними складовими брендингу: логотипу (геральдики), слогана, символіки міста (регіону), які покликані сформувати образ міста (регіону). у свідомості суспільства.

Прикладами успішно сформованих ідей міських брендів можна вважати:

- Рим – Вічне місто;
- Париж – Париж, я люблю тебе!;
- Нью-Йорк – Велике яблуко;
- Вінниця – місто ідей;
- Львів – відкритий для світу тощо.

Також важливим елементом концепції територіального бренду є його цінність, тобто конкурентні переваги. Науковці виділяють такі основні категорії цінності бренду території:

– функціональні цінності полягають у якості та доступності послуг: інфраструктура, якість місцевих товарів та послуг, унікальні особливості території, рекреаційний потенціал, тощо;

– соціальні цінності включають відчуття комфорту та затишку, безпеку та стабільність, атмосферу громадської та творчої свободи;

– емоційні цінності відображають почуття та емоції які виникають у гостей та жителів міста;

- культурні цінності представляють територіальну субкультуру;
- духовно-історичні включають історико-культурну та історичну спадщину регіону;
- інноваційні цінності полягають у рівні інноваційного забезпечення виробництва у регіоні, наявність передових підприємств, наукових розробок тощо.

Сучасні глобалізаційні процеси сформували ринок, на якому кожна територіальна одиниця намагається представити споживачеві найбільш привабливий продукт у вигляді комфортних умов для проживання, організації бізнесу та відпочинку. Зазвичай споживачі (туристи, населення, інвестори) обирають територію, що найбільш відповідає їх потребам. Все це обумовлює необхідність застосування регіональної стратегії розвитку та просування на глобальний ринок зазначеної території, а також впровадження концепції територіального маркетингу [8].

Впровадження регіональної стратегії розвитку та використання інноваційних маркетингових інструментів дозволять місту (регіону, території) сформулювати детальне уявлення про поточні та перспективні можливості розвитку. Також, застосування в межах територіального маркетингу загальноприйнятих методів партнерського маркетингу не дає істотних конкурентних переваг і може призвести до падіння іміджу регіону і витіснення з інвестиційного і туристичного ринку іншими, більш активними регіонами (територіями) [5].

Інноваційні підходи до використання маркетингових інструментів та підвищення загальної цифровізації суспільства дозволяють говорити про формування особливого напрямку маркетингу територій – цифрового маркетингу територій. Це особливий вид діджитал-маркетингу, який забезпечує взаємодію з інвесторами та бізнесом, а також підвищує конкурентні переваги міста (регіону, території) з використанням цифрових інформаційно-комунікаційних технологій.

Використання цифрових технологій при реалізації маркетингової стратегії міста (регіону, території) дозволить отримати низку переваг, а саме:

- інтерактивність, яка передбачає активне залучення споживачів інформації у взаємодію з територіальним брендом;
- відсутність територіальних обмежень у реалізації ідей і проектів територіальної маркетингової стратегії;
- легка доступність регіональних ресурсів, що забезпечує для територіальних інформаційних ресурсів широку і різноманітну аудиторію;

– глибоке проникнення мережевих технологій в усі сфери життєдіяльності сучасного суспільства, що забезпечує активне залучення цільової аудиторії при просуванні та здійсненні проектів територіального маркетингу;

– специфіка цифрових технологій (таргетинг) дозволяє обрати будь-яку цільову аудиторію для спеціальних проектів з просування територіального бренда;

– існує можливість швидкої оцінювання ступеня реалізації тієї чи іншої ідеї (проекту) маркетингу й управління подіями в режимі реального часу.

Ефективність використання сучасних маркетингових інструментів в цифровому просторі може бути оцінена за допомогою показників нарощування трафіку, лідогенерації і геотаргетування через показники охоплення, конверсію транзакцій, а також цифрову цінність користувачів тощо [9].

Перелік показників у кожному конкретному випадку визначається умовами міста (регіону, території), що реалізує стратегію територіального маркетингу, їх потенціалом, обраними пріоритетами, проектами і їх цільовими показниками, які і формують чіткі цілі та етапи розвитку території в умовах цифровізації суспільства.

Зважаючи на вищезазначене, можна зробити висновки, що нинішній етап розвитку світової економіки можна охарактеризувати як епоху стрімкого розвитку цифрового простору. Цей процес має значний вплив на всі сторони життя суспільства. Цифровізація суспільства вимагає інноваційних підходів до маркетингових технологій та безпосередньо впливає на розвиток іміджу території.

Розвиток територіального маркетингу в цифровому просторі, насамперед, містить у собі використання інноваційних маркетингових інструментів, які реалізуються в рамках Інтернет-середовища і дають значний позитивний ефект – як для самого міста (регіону, території), так і для членів інтернет-середовища. В цьому і розкривається двосторонній ефект від реалізації територіального маркетингу в цифровому середовищі.

Список використаних джерел та літератури

1. Діброва Т.Г. Термінологічні аспекти маркетингової концепції марочного товару [Текст]. *Вісник Національного університету «Львівська політехніка»*. 2001. №424. С. 143–146.
2. Визгалов Д. Брендинг города. М.: Институт экономики города. 2011. С. 160.
3. Галумов Э.А. Имидж против имиджа: Монография. М.: Известия, 2005. 552 с.

4. Anholt S. Places: Identity, Image and Reputation. Palgrave Macmillan, 2009. 256 p.
5. Kavaratzis M. From City Marketing to City Branding. An Interdisciplinary Analysis with Reference to Amsterdam, Budapest and Athens. PhD Thesis. University of Gronongen, 2008.
6. Braun E. City Marketing. Towards an Integrated Approach. *Erasmus Research Institute of Management*. Rotterdam, 2008.
7. Dinnie K. City Branding Theory and Cases. New York: Palgrave Macmillan, 2001. 235 с.
8. Шевчук О. Ю. Територіальний маркетинг як ефективний інструмент та перспективний напрямок сучасного менеджменту. *Таврійський державний агротехнологічний університет*. 2011. № 9. С. 308–315.
9. Курочкіна І.Г. Особливості розвитку маркетингу територій в умовах цифрової економіки. *Бізнес-Інформ*. 2018. №8. С. 258–263.

УДК 349.42

Місінкевич Леонід, доктор історичних наук, професор кафедри теорії та історії держави та права Хмельницького університету управління та права імені Леоніда Юзькова

Місінкевич Анна, кандидат юридичних наук, доцент кафедри трудового, земельного та господарського права Хмельницького університету управління та права імені Леоніда Юзькова

ІСТОРИКО-ПРАВОВІ АСПЕКТИ РЕКУЛЬТИВАЦІЇ ЗЕМЕЛЬ В УКРАЇНІ

Автор розкриває через аналіз наукових доктрин в історичному аспекті становлення та розвиток правового інституту рекультивації земель. У статті досліджується праці як радянських так і сучасних українських вчених, які займалися питаннями охорони та відновлення земель в площині рекультивації. У праці визначено фундаментальні наукові доробки вчених-юристів, які сприяли становленню рекультивації земель як самостійного земельно-правового інституту в сучасній незалежній Україні.

Ключові слова: рекультивація земель, охорона земель, відновлення земель, деградовані землі, пошкоджені землі, забруднені землі, наукова доктрина.

У сучасних умовах, коли людина все активніше втручається у природні ресурси, раціональне використання та охорона земель є однією з найголовніших та актуальних проблем України. На важливість такого заходу звернута увага у ст. 14 Конституції України [1] та у ст. 1 Земельного кодексу України (далі – ЗК України), в яких зазначається, що земля є основним національним багатством, що перебуває під особливою охороною держави [2]. Проведення правових заходів з охорони земель відображається також в основоположних принципах земельного права України, а саме у ст. 5 ЗК України, де зазначається обов'язковість забезпечення державою раціонального використання та охорони земель, пріоритету вимог екологічної безпеки [2]. В Україні з початку незалежності так і не було розроблено фундаментального та дієвого механізму правової охорони земель в аспекті рекультивації. З початком військових дій, які в нашій державі тривають з 2014 року землі є деградованими, забрудненими та пошкодженими й вимагають прийняття негайних правових заходів щодо їх відновлення та рекультивації.

У науковій доктрині України відсутнє комплексне теоретичне дослідження правової природи здійснення правовідносин з рекультивації деградованих, пошкоджених та забруднених земельних масивів. Це призвело до того, що сьогодні на законодавчому рівні правові норми земельного, екологічного, аграрного та надрового права не забезпечують правове регулювання рекультивації земель в Україні.

Вивчаючи та аналізуючи доктринальні положення правових проблем проведення рекультиваційних робіт, необхідно звернути увагу на наукові оцінки В. В. Носіка, який зазначає, що характерною ознакою сучасних наукових досліджень у галузі земельного права України повинна бути правонаступність у розвитку наукових ідей, поглядів, думок, висновків, рекомендацій, які були висловлені, обґрунтовані вченими в теорії радянського земельного права щодо права власності, права землекористування, охорони та раціонального використання земель, державного управління у сфері регулювання земельних відносин, юридичної відповідальності за порушення земельного законодавства [3, с. 60].

Такий підхід ученого націлює на дослідження тенденції еволюції розвитку наукової думки в історично-хронологічному напрямку з питань правового забезпечення земельних відносин, зокрема запровадження правового регулювання проведення рекультиваційних робіт на землях України. Проведення такого дослідження сприятиме на науково-правовому рівні віднайденню існуючих прорахунків у правовому регулюванні рекультиваційних правовідносин та дасть можливість запропонувати наші пропозиції для

вирішення означених правових питань відновлення пошкоджених, деградованих та забруднених земельних угідь.

Означити контекст правових проблем і науковий підхід до сучасного сприйняття сутності та юридичних наслідків реформування земельних відносин, розвиток конституційних положень правової охорони земель в Україні, розробку й затвердження нової юридичної концепції правового регулювання рекультиваційних робіт допомагають праці радянських юристів – науковців (Ф. Х. Адіхманова [4], Г. С. Башмакова [5], Ю. Г. Жарікова [6], В. М. Зарькова [7], В. Л. Мунтяна [8; 9; 10], В. В. Петрова [11], Г. І. Петрова [12], В. Ф. Худоляла [13], Ю. С. Шемшученка [14]), які у своїх дослідженнях розкрили методологічні, теоретичні та практичні питання розвитку земельних правовідносин з досліджуваної проблематики.

Особливу увагу необхідно звернути на наукові праці вчених радянської доби (Ю. Г. Жарікова [6] та В. Л. Мунтяна [8; 9; 10]), в яких, незважаючи на те, що вони були написані на основі радянського земельного законодавства і відповідали марксистсько-ленінській ідеології щодо націоналізації землі, права виключної власності держави на землю, права землекористування соціалістичних підприємств, установ, організацій, громадян, окремі положення їхніх наукових досліджень залишаються актуальними для сьогодення та мають науково-правову та теоретично-методологічну основу для подальшого дослідження правового забезпечення рекультивації земель в Україні. В їх роботах правові питання рекультивації земель не виступають самостійним предметом наукового дослідження, а розглядаються крізь призму правовідносин правової охорони земель, особливостей здійснення обов'язків несільськогосподарських землекористувачів щодо охорони земель та їхнього родючого шару ґрунту, правових аспектів охорони сільськогосподарських земель та необґрунтованого їх вилучення для інших потреб, державного контролю за станом земель та їхньою охороною, відповідальності за порушення законодавства про охорону земель.

У наукових працях В. Л. Мунтяна зазначається, що у радянському земельному законодавстві була закріплена вимога про необхідність рекультивації – відновлення земельних ділянок, на яких проводилися гірничі та інші роботи [9, с. 119] через великий відсоток забруднених, деградованих та пошкоджених земельних ділянок такою діяльністю. Це положення залишається актуальним для сучасного земельного законодавства України.

Теоретичну основу дослідження сучасних проблем правового забезпечення рекультивації земель в Україні розглядали відомі радянські землевпорядники: М. М. Буєвський [15], М. З. Гармаш [16], Г. О Зайцев [17], О. О. Колбасін [18], В. Н. Мосінець [19] – які аналізували науково-теоретичні питання

законодавчого забезпечення рекультивації земель та здійснення правового управління органами державної влади цими земельними ресурсами на теренах Радянського Союзу та в країнах ближнього й далекого зарубіжжя.

Такі наукові підходи дали можливість за часів Радянського Союзу розробити та прийняти низку спеціалізованих нормативних документів, які намагалися врегулювати в той період юридичні і землевпорядні аспекти проведення рекультивації на пошкоджених, деградованих та забруднених землях країни. Особливу увагу було приділено відновленню земель сільськогосподарського та лісогосподарського призначення після промислового використання й проведенню комплексу організаційно-господарських, агротехнічних, лісомеліоративних і гідротехнічних заходів на таких земельних угіддях. Це сприяло створенню спеціальної служби з охорони земель та встановлення юридичної відповідальності за порушення земельного законодавства у цій сфері правовідносин.

У своїй монографії «Право власності на землю Українського народу» В. В. Носік особливу увагу акцентує на тому, що «правонаступництво в земельно-правовій науці є необхідною передумовою для одержання достовірних наукових результатів...» [3, с. 63]. Його наукові положення актуальні як при дослідженні права власності на землю, так і при вивченні правової природи рекультивації земель. Це дасть можливість виявити тенденції становлення та розвитку земельних правовідносин у ході здійснення землеохоронних заходів.

Аналіз монографічних досліджень, наукових статей, дисертаційних робіт, підручників, посібників у галузі земельного, аграрного, екологічного та гірничого права дає нам можливість відслідкувати тенденції розвитку наукових поглядів щодо формування правового інституту рекультивації земель в Україні. Здійснення такого комплексного дослідження науково-правових матеріалів дає можливість виявити існуючі прорахунки у законодавчому забезпеченні проведення рекультиваційних заходів.

На сучасному етапі становлення та розвитку земельного права України правові питання рекультивації порушених, забруднених та деградованих земельних угідь у науковій доктрині почалися активно вивчатися науковцями на початку двадцять першого століття. Це було обумовлено прийняттям основоположних приписів щодо охорони земельних ресурсів Конституцією України, чинного ЗК України та низкою інших нормативно-правових актів у цій сфері правовідносин, а також здійсненням реформування відносин власності на землю шляхом її роздержавлення й приватизації, виникненням права державної, комунальної форми власності на землю і приватної власності громадян та юридичних осіб на земельні ділянки.

Серед українських науковців-юристів сучасності Н. С. Гавриш започаткувала вивчення на теоретичному рівні питання рекультивації земель [20; 21; 22; 23]. У своїх працях науковець аналізує правові проблеми застосування юридичної відповідальності за забруднення, засмічення, псування ґрунтів та земель в Україні. У наукових працях звертається особлива увага на великий відсоток деградованих, пошкоджених та забруднених ґрунтів і земельних ділянок через відсутність рекультиваційних робіт та існування в цьому напрямку правових прогалин щодо притягнення до відповідальності землекористувачів і землевласників як у земельному, так і в екологічному праві.

У подальшому питання рекультивації земель у науковій доктрині почало розглядатися науковцями на теоретичному та практичному рівнях через призму правових особливостей різних категорій земель за своїм цільовим призначенням. Так, Н. Ю. Гальчинська відстежує проблеми здійснення рекультивації при дослідженні правового режиму промислових зон в Україні [24; 25], К. О. Смовж аналізує проведення рекультиваційних робіт на землях гірничодобувної промисловості [26], А. Г. Бобкова [27] та Н. І. Палій досліджують правові аспекти рекультивації у процесі використання та охорони земель рекреаційного призначення [28], Н. П. Барабаш вивчає питання рекультивації у процесі розгляду правового режиму земель, наданих для користування надрами [29; 30; 31], Н. В. Бондарчук досліджує рекультивацію через особливості застосування правового режиму земель авіаційного транспорту України [32; 33], О. В. Конишева [34] та П. Ф. Кулинич [35; 36; 37; 38] зосереджують увагу на вивченні питань охорони та запобігання деградації земель сільськогосподарського призначення в Україні, де піднімають питання проведення рекультиваційних робіт на таких земельних ділянках, М. З. Романюк аналізує питання особливостей правового режиму земель оборони України, де основоположним заходом охорони таких земельних угідь є рекультивація [39; 40]. У своїх наукових дослідженнях учені акцентують увагу на правові проблеми здійснення відновлювальних заходів на певних категоріях земель, які породжують окрему сферу земельних правовідносин у державі.

Недоліком наукових досліджень означених учених є те, що проблеми рекультивації вони розглядали не комплексно, а через призму правових режимів різних категорій земель. Такий підхід не дає можливість на теоретико-правовому рівні виокремити рекультивацію як самостійну юридичну категорію, якій притаманне своє коло правовідносин.

Окремі правові питання здійснення рекультиваційних робіт визначені як предмет наукового дослідження такими ученими : О. А. Вівчаренко [41], Т. О. Коваленко [42], Т. Г. Ковальчук [43], М. В. Краснова [44], А. М. Мірошніченко [45], Т. К. Оверковська [46]. У своїх монографіях,

дисертаціях, статтях, навчальних посібниках науковці розглядають рекультивацію земель через призму правовідносин з охорони і раціонального використання земель та їхнього поверхневого родючого шару ґрунту. У їхніх наукових дослідженнях питання рекультивації висвітлюються лише як проблеми загальнотеоретичного характеру і не досліджується правове поняття рекультивації як юридичної категорії у земельному, екологічному та аграрному праві, не аналізується суб'єктний, об'єктний склад та зміст земельно-рекультиваційних правовідносин.

Велика кількість забруднених, деградованих земельних ділянок, які потребують рекультиваційних робіт, викликає наукову зацікавленість не тільки у науковців у галузі юридичних наук, але й в економістів, землевпорядників та управлінців, що досліджують це питання з правової точки зору. У наукових розробках дослідників К. Дельс, М. Федорченка, О. Франкевич, П. Штеффенс [47], Д. С. Добряка [48], Т. С. Кичилук [49] досліджується правова природа рекультивації земель у правовідносинах з управління, використання та охорони земель. У цих роботах були здійснені спроби розкрити певні недоліки державно-правової політики щодо рекультивації земель в Україні, зверталася увага на правові прогалини функціонування органів державної влади та місцевого самоврядування щодо управління та контролю забрудненими, деградованими та пошкодженими земельними ділянками, які потребують відновлення. Однак цим дослідженням притаманний здебільшого загальнотеоретичний характер без наявності комплексного аналізу проблематики.

Особливої уваги заслуговують наукові напрацювання В. О. Мандрика, який досліджує економіко-правові проблеми рекультивації порушених земель у контексті приватизації вугільної галузі України [50; 51; 52; 53]. Учений на підставі економічного і правового аналізу проведення рекультиваційних робіт на землях вугільної промисловості зазначає, що найважливішими проблемами означеного питання є:

1) регламентований на законодавчому рівні Земельним кодексом України та Законом України «Про охорону земель» обов'язок із рекультивації не забезпечується відповідним економічним механізмом;

2) відсутні фінансові гарантії дотримання екологічних вимог щодо охорони довкілля в цілому та відтворення природно-ресурсного потенціалу порушених шахтними розробками земель в умовах приватизації шахт зокрема;

3) стандарти, які на сьогодні визначають зміст обов'язку із рекультивації, не доведені до відома населення та місцевих органів влади [52, с. 72].

Ці положення заслуговують на особливу увагу в правовій доктрині та в подальшому науковому розвитку при дослідженні проблем правового забезпечення рекультивації землі в Україні.

У науковій доктрині земельного права слід відмітити напрацювання В. І. Лебеда, який досліджує правове регулювання рекультивації земель в Україні. Досить актуальними є позиції та зауваження вченого в цьому аспекті. Науковець висловлює думку, що рекультивацію потрібно проводити не тільки на землях, які зазнали порушень при здійсненні гірничодобувних, геологорозвідувальних, будівельних та інших робіт, а й на земельних ділянках, які зазнали змін у екологічному стані ґрунтів унаслідок нераціонального сільськогосподарського використання земельних угідь за своїм цільовим призначенням. З цього приводу на правовому рівні, за словами науковця, виникають питання щодо повноважень органів місцевого самоврядування в аспекті забезпечення виконання рекультиваційних робіт та щодо джерел їх фінансування [54, с. 29–33]. У законодавстві ці положення до кінця чітко не прописані.

Оцінюючи наукові та теоретичні джерела земельного, екологічного, аграрного та надрового права можемо зробити висновок, що у сучасній науково-правовій доктрині відсутнє комплексне дослідження правового забезпечення рекультивації земель в Україні.

Це спричинено тим, що у науці земельного права вченими й досі не проаналізовано поняття рекультивації земель як юридичної категорії. Відсутнє наукове визначення земельно-рекультиваційних правовідносин, їх суб'єктний, об'єктний склад та зміст. Не досліджено правових підстав та умов проведення рекультиваційних робіт на пошкоджених, забруднених та деградованих земельних ділянках. Поза увагою науковців також лишаються питання інституційно-функціонального забезпечення проведення рекультивації та державно-правова політика щодо здійснення таких комплексно відновлювальних земельних робіт.

Список використаних джерел та літератури

1. Конституція України від 28.06.1996 р. № 254к/96-ВР // Відомості Верховної Ради України. Законодавство України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254%D0%BA/96-%D0%B2%D1%80#Text>
2. Земельний кодекс України від 25.10.2001 р. № 2768–ІІІ. Верховна Рада України. Законодавство України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2768-14>.
3. Носік В. В. Право власності на землю Українського народу: монографія. В. В. Носік. К. : Юрінком Інтер. 2006. 544с.

4. Адихманов Ф. Х. Государственный и общественный контроль за использованием и охраной земель: учебное пособие. Ф. Х. Адихманов Барнаул : изд. Алт. ун-та. 1986. 97 с.
5. Башмаков Г. С. Право пользование недрами в СССР. Г. С. Башмаков М.: «Наука». 1974. 157 с.
6. Жариков Ю. Г. Закон на страже землепользования: (Предупреждение земельных правонарушений) Ю. Г. Жариков. М.: Юрид. лит. 1985. 144с.
7. Зарьков В. М. Почва как объект правовой охраны. Советское государство и право. 1981. С. 128–132.
8. Мунтян В. Л. Правова охорона ґрунтів Української РСР. В. Л. Мунтян. К.: «Наукова думка». 1965. 100с.
9. Мунтян В. Л. Правова охорона природи УРСР. В. Л. Мунтян. К.: «Вища школа». 1982. 232 с.
10. Мунтян В. Л. Правові проблеми раціонального природокористування. К.: «КНУ», 1973. 181 с.
11. Правовая охрана природы в СССР: [учебное пособие] Под ред. В. В. Петрова. М.: Юрид. лит. 1976. 352 с.
12. Петров Г. И. Правовая охрана почв в СССР. Г. И. Правоведение. Известие высших учебных заведений. 1977. С. 15–23.
13. Рациональное пользование природных ресурсов и окружающей среды. В. Ф. Худолял. М.: Вп. II. 1978. 239 с.
14. Шемшученко Ю. С. Правовая охрана окружающей среды в области промышленного производства: монография. К.: Наукова думка, 1986. 220 с.
15. Буевский Н. М. Зорин Л. Ф. Рекультивация земель, нарушенных горными работами. Донецк.: «Донбасс», 1969. 225 с.
16. Гармаш Н.З., Старых М. К., Фурта А. С. Рекультивация земель, нарушенных открытыми горными работами. Донецк : «Донбас», 1975. 89 с.
17. Зайцев Г. А., Моторина Л. В., Данько В. Н. Лесная рекультивация. М.: «Лесная промышленность». 1977. 128 с.
18. Колбасин А. А. Рекультивация земель и некоторые вопросы экономики. Днепропетровск, 1972. 210 с.
19. Мосинец В. Н., Грязнов М. В. Горные работы и окружающая среда. М.: «Недра», 1978. 192 с.
20. Гавриш Н. С. Відповідальність за забруднення та засмічення ґрунтів в Україні : дис. канд. юрид. наук : 12.00.06. Гавриш Наталія Степанівна; Одеська національна юридична академія. О., 2001. 168 с.
21. Гавриш Н. С. Еколого-правове регулювання у сфері охорони ґрунтів *Науковий вісник Львівського державного університету внутрішніх справ*. 2011. №4. С. 100 – 106.

22. Гавриш Н. Організаційно-правова форма забезпечення ефективного використання, відтворення та охорони ґрунтів. *Вісник Київського національного університету ім. Тараса Шевченка. Юридичні науки*. 2012. Вип. 92. С. 100–104.

23. Гавриш Н. Правові аспекти охорони ґрунтів України від деградації. *Вісник Львів. ун-ту. Серія юрид.* 2011р. Вип. 54. С. 284–290.

24. Гальчинська Н. Ю. Інституційно-функціональне забезпечення правового режиму земель промислових зон. *Південноукраїнський правовий часопис Одеського державного університету внутрішніх справ*. 2010 р. №1. С. 139–142.

25. Гальчинська Н. Ю. Правовий режим земель промислових зон в Україні. : дис. канд. юрид. наук : 12.00.06. Одеська національна юридична академія. О., 2010. 188с.

26. Смовж К. О. Правове регулювання використання та охорони земель гірничодобувної промисловості : дис. канд. юрид. наук : 12.00.06. Національна академія наук України інститут держави та права ім. В. М. Корецького. К., 2013. 222 с.

27. Бобкова А. Г. Правове забезпечення рекреаційної діяльності. Донецьк: Юго-Восток. 2000. 308 с.

28. Палій Н. І. Правове регулювання використання та охорони земель рекреаційного призначення : дис. канд. юрид. Наук. Національний університет «Одеської юридичної академії». О., 2011. 224 с.

29. Барабаш Н. Землі, надані для потреб, пов'язаних з користуванням надрами, як об'єкт правового регулювання. *Юридична Україна*. 2009. №11. С. 71–76.

30. Барабаш Н. Поняття та специфіка правового режиму земель, наданих для користування надрами. *Підприємство, господарство і право*. 2009. №11. С.99–103.

31. Барабаш Н. П. Правовий режим земель, наданих для користування надрами: дис. канд. юр. наук: 12.00.06. Барабаш Наталія Петрівна. Л. 2012. 236 с.

32. Бондарчук Н. В. Правове забезпечення раціонального використання та охорони земель авіаційного транспорту України. *Часопис Київського університету права*. 2009. №4. С. 267–271.

33. Бондарчук Н. В. Правовий режим авіаційного транспорту України : дис. канд. юрид. наук : 12.00.06. Національна академія наук України, Інститут держави і права імені В. Н. Корецького. К., 2011. 181 с.

34. Конишева О. В. Правове забезпечення запобігання деградації земель сільськогосподарського призначення: дис.канд.юрид.наук:12.00.06. Національна юридична академія України імені Ярослава Мудрого. Х., 2002. 174 с.

35. Кулинич П. Ф. Земельна ділянка як об'єкт правових відносин: поняття, ознаки, види. Часопис Київського університету права. 2010. №3. С. 217.
36. Кулинич П. Ф. Правові проблеми охорони ґрунтів. України. Бюлетень Міністерства юстиції України. 2009. №2 (88). С. 79–88.
37. Кулинич П. Ф. Правові проблеми охорони і використання земель сільськогосподарського призначення в Україні : монографія. К., 2011. 688 с.
38. Кулинич П. Ф. Правова політика України у сфері сільськогосподарського землекористування: стан та шляхи вдосконалення. *Учёные записки Таврийского национального университета им. В. И. Вернадского. Серия «Юридические науки»*. Том 23 (62). 2010. №1. С.223–230.
39. Романюк М. З. Окремі проблеми правового забезпечення охорони земель оборони. *Правова політика Української держави : матеріали Міжнародної науково-практичної конференції, присвяченої 70-річчю Прикарпатського національного університету імені Василя Стефаника. (19–20 лютого 2010 року)*. Том 1. Івано-Франківськ: Прикарпатський національний університет імені Василя Стефаника, 2010. С. 326–329.
40. Романюк М. З. Правовий режим земель оборони України : автореф. дис. на здобуття наук. ступен. к. ю. н. : 12. 00. 06. К., 2013. 20 с.
41. Вівчаренко О. Правова охорона земель в Україні : монографія. К.: Юрінком Інтер. 2010. 333 с.
42. Коваленко Т. Логіко-структурні дефекти земельно-правових норм. *Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка*. 2012 р. Вип. 92. Юридичні науки. С. 20–23.
43. Ковальчук Т. Г. Окремі питання правового регулювання інституційно-функціонального забезпечення ефективного використання, відтворення та охорони земель сільськогосподарського призначення. *Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка. Серія юридичні науки*. 2005. Вип. 65–66. С.75–81.
44. Краснова М. В. Методологічні засади сучасного екологічного права. *Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка. Юридичні науки*. 2012. Випуск. 92. С. 5–8.
45. Мірошниченко А. М. Земельне право України : підручник. К.: Алтера; КНТ. ЦУЛ. 2009. 712 с.
46. Оверковська Т. К. Правові засади охорони земель від забруднення та псування в Україні : дис. канд. юрид. наук: 12.00.06. Київський національний університет імені Тараса Шевченка. К., 2008. 210 с.
47. Управління державними землями сільськогосподарського призначення в Україні. Катя Дельс, Максим Федорченко, Оксана Франкевич, Пітер

Штеффенс; пер. з англ. К. : ГО ІРЦ «Реформування земельних відносин в Україні». 2008. 104 с.

48. Добряк Д. С., Мартин А. Г. Сучасний землеустрій – основоположний державний механізм управління в галузі використання та охорони земельних ресурсів у ринковому середовищі. *Землеустрій і кадастр*. 2011. №3 С. 3–9.

49. Кичилук Т. С. Державний контроль за використанням та охороною земель сільськогосподарського призначення : автореферат дис. канд. юрид. наук : 12.00.07. Т. С. Кичилук; Національний аграрний університет. К. 2007. 20 с.

50. Мандрик В. О. Відтворення порушених земель: зарубіжний досвід, механізм фінансування. *Збірник наукових праць Національного лісотехнічного університету*. 2005. Вип. 15.6. С. 208–212.

51. Мандрик В. О. Еколого-економічні проблеми відтворення порушених земель у контексті вимог екологічної політики. *Науковий вісник Економічні аспекти екологізації землекористування Національного лісотехнічного університет України*. 2005. Вип.15.6. С. 482–488.

52. Мандрик В. О. Екологічні проблеми гірничодобувних підприємств Львівсько-Волинського вугільного басейну і шляхи їх вирішення. *Науковий вісник Економічні аспекти екологізації землекористування Національного лісотехнічного університет України*. 2004. Вип. 14.7. С. 347–350.

53. Мандрик В. О. Економічне регулювання рекультивації земель, порушених діяльністю підприємств вугільної промисловості : дис. канд. екон. наук : 08.00.06. Національний лісотехнічний університет України. Л. 2008. 235с.

54. Лебідь В. І. Окремі аспекти правового регулювання рекультивації земель в Україні. *Юридична наука*. 2012. №11. С. 29–33.

УДК 719:061.2(477.51-21Ніжин)2014/2022

Степанова Оксана, науковий співробітник Ніжинського краєзнавчого музею імені Івана Спаського

ЗБЕРЕЖЕННЯ КУЛЬТУРНОЇ МАТЕРІАЛЬНОЇ СПАДЩИНИ В УМОВАХ ВІЙНИ (НА ПРИКЛАДІ ФОРМУВАННЯ КОЛЕКЦІЇ ЦЕГЛИН У НІЖИНСЬКОМУ КРАЄЗНАВЧОМУ МУЗЕЇ ІМЕНІ ІВАНА СПАСЬКОГО)

Анотація. Стаття присвячена аналізу досвіду роботи групи співробітників Ніжинського краєзнавчого музею імені Івана Спаського у формуванні нового колекційного зібрання цегли у 2022 р. Вивчено загрози об'єктам культурної спадщини України в умовах російської агресії.

Охарактеризовано специфіку роботи Ніжинського краєзнавчого музею імені Івана Спаського після початку повномасштабної війни росії проти України в 2022 р. Даний короткий аналіз новоствореної музейної колекції цегли.

Ключові слова: *Ніжинський краєзнавчий музей імені Івана Спаського, фондове зібрання, Ніжин, матеріальна культурна спадщина, музейна колекція, повномасштабне вторгнення, ЗСУ.*

Питання збереження матеріальної спадщини історії та культури в умовах війни є одним із найскладніших серед завдань пам'яткоохоронної галузі не лише в Україні, а й в світовій практиці. Пам'ятки історії та культури, які знаходяться на території, де відбуваються бойові дії, або в зоні потенційного збройного ураження, завжди опиняються в умовах загрози пошкодження та знищення. У зв'язку з російською агресією 2014 р. та повномасштабним вторгненням російських військ на територію України в 2022 р. дана проблема стала надзвичайно актуальною і для українського суспільства. В останні роки в мистецтвознавчій, музеєзнавчій та історичній науках з'явилося чимало нових досліджень питання збереження матеріальної культурної спадщини в умовах війни. Вітчизняні фахівці (Ващенко Я.Л. [1], Комова О. [2], Кот С.І. [3], Новосад М. Г. [4], Овчарук О. В. [5], Титова О. М. [6] та ін.) зосереджують свою увагу на вивченні мотивів та причин нападів на об'єкти матеріальної спадщини в умовах воєнного конфлікту, найбільш ефективних методів та засобів збереження пам'яток, досліджують розвиток і відповідні зміни українського законодавства та міжнародного пам'яткоохоронного права. У контексті російсько-української війни вивчення та обмін досвідом охорони пам'яток та збереження матеріальної культурної спадщини є надзвичайно важливим і корисним як на даний момент, так і для майбутньої повоєнної відбудови України.

У перший день повномасштабної війни росії проти України місто Ніжин Чернігівської області зазнало ракетного ураження, а вже за наступні кілька днів опинилось у частковій блокаді російськими військами. Протягом періоду з кінця лютого до початку квітня 2022 р. місто потерпало від обстрілів з різних видів реактивних систем залпового вогню та від авіаційних ударів. В таких умовах співробітниками Ніжинського краєзнавчого музею імені Івана Спаського (далі НКМ ім. І. Спаського) були здійснені першочергові заходи безпеки – заклеїли вікна, забезпечили герметичність приміщень музею за допомогою мішків з піском та заховали найцінніші експонати. Ніжинські музейники були залучені до робіт з убезпечення пам'ятників, цілодобової охорони пам'яток історії та культури та до волонтерської діяльності. Завдяки Збройним силам України та Силам територіальної оборони місто Ніжин не було окуповане.

Після звільнення Чернігівщини від російських окупантів у травні 2022 р. музей відновив роботу з відвідувачами. Незважаючи на ситуацію в країні, відвідувачів музею та екскурсантів було досить багато, і цікавим моментом було зростання інтересу до історії Ніжина не лише серед гостей міста, зокрема

внутрішньо переміщених осіб, а й серед самих містян. Війна стимулювала інтерес до вивчення історії рідного краю та свого народу, потребу в самоідентифікації. Збільшилась кількість бажаючих допомогти музею в поповненні фондів різноманітними артефактами. Одним з найцікавіших прикладів такої співпраці є передача на постійне зберігання в музей колекції цегли Ніжинським центром туризму і краєзнавства учнівської молоді (далі ЦТКУМ).

Протягом п'ятнадцяти років вихованці Ніжинського ЦТКУМ збирали старовинні цеглини, кахлі, бруківку, дахову черепицю та їх фрагменти під час походів, подорожей та сплавів по річках. Більша частина зібраної колекції датована кінцем XIX–першою половиною XX ст., крім одного екземпляру, ймовірно датованого кінцем XVIII ст., – великоформатної цеглини-пальчатки з характерними на верхній частині жолобками, формованою вручну. Основна частина зібрання була знайдена в різних районах Ніжина та Чернігівської області, є екземпляри, які походять із Сумщини, Львівщини та Івано-Франківської області. Всього до фондів НКМ ім. І. Спаського було передано 56 експонатів. Результатом співпраці Ніжинського ЦТКУМ та музею була організація тематичної виставки «Цеглини історії Ніжина» у відділі Музей історії м. Ніжина НКМ ім. І. Спаського. Вже під час роботи виставки колекція була доповнена новими експонатами – ніжинці почали приносити до музею знайдену у власних домогосподарствах старовинну цеглу. Долучились до збору і гості міста, зокрема відвідувачі з сіл Мильники та Вертіївка, що на Ніжинщині, та з міст Прилуки і Київ. Таким чином за 2022 р. музейна колекція цегли поповнилась на 72 екземпляри.

Крім експозиційної роботи з новими надходженнями розпочалась науково-дослідна робота. Важливою ознакою цегли є клейми, які містять в собі інформацію про виробника, і більшість експонатів колекції їх мають. Вивчаючи документи з Державного архіву Чернігівської області та його відділу в місті Ніжині, було з'ясовано, що перші клейми на місцевій цеглі з'являються на початку XIX ст. та пов'язані з розвитком фабричного виробництва. У 1832 р. в Російській імперії був затверджений стандарт розміру цегли – 27×13×7 см – таким чином було встановлено, що більшість музейних екземплярів, крім вище згаданої цеглини-пальчатки, було виготовлено пізніше. Цікавим моментом є те, що випуклі клейми ставили на цеглі протягом усього XIX ст., а втиснуті з'явилися лише на початку XX ст. Є кілька експонатів з колекції, яку виробники клеймували власним повним ім'ям (фрагмент ніжинської бруківки з сигнатурою «П. Ф. Романенко», цеглини, знайдені в різних районах міста, з сигнатурою «Кириленко», «Д. Бородавка» та «Горох К.»). Є окрема група цеглин – продукція виробництва Ніжинського цегельного заводу (1960-ті рр.) та його попередника Ніжинського клінкерного заводу №2 (1920–1930-ті рр.) з відповідним клеймуванням. Інколи виробники використовували символи на позначення своєї продукції, як от, наприклад, на декількох екземплярах музейної колекції, що

були виготовлені в с. Сокиринці в маєтку Галаганів, клейми мають вигляд двох схрещених сокир. Решта експонатів має позначки, які складаються з однієї чи з двох літер («ГС», «КЕ», «КЛ», «В» та ін.), які вочевидь позначали ініціали (прізвище, ім'я) власників цеглень. Такі цеглини важко ідентифікувати, тому, опираючись на місця, де були знайдені предмети, триває пошукова робота в архівах. Дещо краща ситуація з експонатами, які походять з західної частини України, адже вони мають добре збережені клейми (фрагменти бруківки з сигнатурою «MARYWIL», дахової черепиці «Fabryka Dachowek w Kolomyi», цеглини з сигнатурою «Wilczek» та «REISS»), що значно полегшило пошук інформації про місце, час виготовлення предметів та власників підприємств.

Поява нової музейної колекції цегли у фондах НКМ ім. І. Спаського саме в 2022 р., після початку повномасштабної війни росії проти України є подією досить неочікуваною і закономірною в той же час. Війна спонукала людей звернутись до свого минулого, збільшився інтерес до історії України загалом та свого міста зокрема, посилилось прагнення захистити матеріальну культурну спадщину свого народу. Ніжинський ЦТКУМ свого часу створив на базі своєї установи музейну кімнату із зібраними за півтора десятиліття старожитностями і саме в 2022 р. передав частину своєї експозиції у вигляді колекції цеглин, кахлів та бруківки на постійне зберігання до музею, щоб забезпечити результат своєї праці та заради подальшого його вивчення. Дану ініціативу активно підтримали й інші відвідувачі музею, що є показником масового усвідомлення важливості збереження історичних артефактів. Адже метою розв'язання війни є не лише окупація території, але й насадження іншої ідеології та стирання історичної пам'яті шляхом знищення чи присвоєння об'єктів культури загарбником, що ми, на жаль, і спостерігаємо на окупованих росією територіях України та в зоні бойових дій. Тому досвід НКМ ім. І. Спаського є чудовим прикладом співпраці громади та музейної установи задля збереження та дослідження матеріальної культурної спадщини України в умовах війни.

Список використаних джерел та літератури

1. Ващенко Я. Л. Проблема реалізації національної музейної політики на тимчасово непідконтрольних Україні територіях (тези виступу). *Культурні цінності Криму і Донбасу в умовах війни та окупації: Матеріали Круглого столу «Історико-культурний та науковий потенціал Півдня та Сходу України в умовах окупації та воєнних дій: загрози, втрати, перспективи збереження та відновлення»*, м. Київ, 12 листопада 2015р. Київ, 2016. С. 33–36.

2. Комова О. Музейна спадщина в умовах війни: історія та сучасні українські реалії. *Вісник Київського національного лінгвістичного університету. Серія Історія, економіка, філософія*. 2022. №27. С. 48–67.

3. Кот С. І. Про стан збереження культурної спадщини України (Інформаційно-аналітичні матеріали до парламентських слухань «Стан,

проблеми та перспективи охорони культурної спадщини в Україні» 18 квітня 2018 р.). Київ, 2018. 42 с.

4. Новосад М. Г., Білоус С. І., Терешкун О. Ф., Борисевич Л. В. Руйнування культурної спадщини України в умовах війни як проблема: філософсько-культурологічний аспект. *Освітній дискурс: збірник наукових праць*. Київ, 2022. Вип. 39 (1–3). С. 62–76.

5. Овчарук О. В. Новітні практики міжкультурних комунікацій у діяльності сучасних мистецьких інституцій України. *Новітні дослідження культури і мистецтва: пошуки, проблеми, перспективи: матеріали Всеукраїнської науково-практичної конференції*, 18 травня 2023 р. Київ: НАКККіМ, 2023. С. 128–129.

6. Титова О. М. Культурна спадщина Криму та Донбасу: сучасний стан, можливості збереження. *Праці Центру пам'яткознавства*. 2016. Вип. 30. С. 5–24.

УДК 94+908(477) Григоренко О.

Філінюк Анатолій, докт. іст. наук, проф., проф. кафедри історії України Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка, заслужений діяч науки і техніки України, академік НАН ВО України, почесний краєзнавець України

**ПОДІЛЬСЬКІ ІСТОРИКО-КРАЄЗНАВЧІ СТУДІЇ В НАУКОВІЙ
СПАДЩИНІ ПРОФЕСОРА О. ГРИГОРЕНКА
(ДО 75-РІЧЧЯ ВІД ДНЯ НАРОДЖЕННЯ ТА 50-РІЧЧЯ НАУКОВО-
ПЕДАГОГІЧНОЇ ДІЯЛЬНОСТІ)**

Анотація. В розвідці акцентовано увагу на значну питому вагу історико-краєзнавчої проблематики у творчому науковому доробку відомого сучасного вітчизняного історика та невтомного краєзнавця, доктора історичних наук, професора, О. Григоренка, якому виповнилося 75 років від дня народження і 50 років його науково-педагогічної діяльності. Відзначено, що дослідник упродовж цього періоду вивчив і розкрив у своїх численних працях широкого спектру актуальних тем краєзнавчого та регіонального характеру на засадах загальнолюдських, національних і культурних цінностей та в органічній єдності із загальноукраїнськими проблемами історичного народу. Підкреслено, що своїм історико-краєзнавчим доробком автор цілеспрямовано та послідовно формує сучасне розуміння історії малої батьківщини, яке відповідає новітнім науковим

і соціальним реаліям й сприяє істотному розширенню об'єктивних історичних знань про минуле.

Ключові слова: Григоренко Олександр Петрович, наукова спадщина, історико-краєзнавчі студії, Поділля.

28 вересня 2023 р. педагогічна, історико-наукова та краєзнавча громадськість Хмельниччини і України загалом відзначила 75 річчя від дня народження та 50-річчя науково-педагогічної діяльності доктора історичних наук, професора, академіка Міжнародної академії інформатизації, авторитетного педагога, відомого вченого-історика і визначного українського краєзнавця, члена правління Хмельницької обласної організації НСКУ Олександра Петровича Григоренка [4, с. 64].

Свого часу академік П. Тронько зазначав, що Подільський регіон здавна притягував до себе завойовників, переселенців, купців, ремісників, селян і творчих людей. Тепер це все слід ретельно вивчити, дослідити, проаналізувати і створити об'єктивну історію краю» [12, с. 9]. Одним із таких професійних дослідників історії рідного краю є Олександр Григоренко, життя і діяльність якого слугують чудовим зразком самовідданого служіння українській історичній науці, краєзнавству та Українській державі.

Життєвий шлях майбутнього історика і краєзнавця розпочався в 1969 р. у Кам'янець-Подільському державному педагогічному інституті, куди він вступив після роботи на посаді робітника Остропільської міжколгоспної будівельної організації та строкової військової служби. Його навчання на історичному факультеті співпало в часі з періодом, коли в колективі «стали більш предметно залучати молодь до наукового пошуку, творчих експериментів, створювали умови для їх повноцінної навчально-методологічної та наукової самореалізації» [10, с. 135]. Потяг до наукового пошуку в царині історичного краєзнавства пробудився в О. Григоренка з першого курсу навчання на історичному факультеті. Його природні здібності і таланти пізнав й професійно спрямував у дослідницьке русло завідувач кафедри загальної історії, фундатор і керівник наукової школи, «талановитий і мудрий, подвижник і порадник, простий і доступний» професор Л. Коваленко [8, с. 700]. Більше того, він не тільки служив взірцем для майбутнього науковця, а й вселив у нього переконання в тому, що в житті потрібно добиватися того, чого хочеться і про що мріється та запалив у ньому вогник творчості, який веде його по шляху відтворення історичної правди про минуле рідної Хмельниччини й України загалом. А ще, чим більш працьовитий і цілеспрямований студент за роки навчання на факультеті та заглиблення в обрану професію дедалі більше переконувався, що справжня історія, особливо її новітня доба, не досліджена і не висвітлена й не засвоєна.

Згадуючи студентські роки О. Григоренка, тодішній викладач суспільних наук, а нині голова Хмельницької міської організації Національної спілки краєзнавців України, доцент Ю. Блажевич пише, що він був сумлінним і старанним студентом, «який не тільки відмінно навчався, але й був взірцем для однокурсників, добрим другом і товаришем, його завжди можна було знайти в читальному залі інституту» [2, с. 163]. Протягом нетривалого часу після блискучого захисту дипломної роботи та закінчення історичного факультету О. Григоренко не лише став визначним істориком, а й знаним на Хмельниччині і загалом в Україні краєзнавцем.

На наше переконання, О. Григоренко належить до покоління сучасних вітчизняних істориків, на плечі яких лягла важлива місія пошуку нових підходів до об'єктивного висвітлення ключових аспектів розвитку українського суспільства ХХ – ХХІ ст. У його полі зору перебувають практично всі проблеми історії українського народу, а на краєзнавчому рівні – Поділе-Волинського краю. До того ж, аграрно-селянська проблематика знайшла в його науковій творчості особливе місце, що зумовлювалося низкою обставин його життєвого шляху, передусім сільське походження. Адже Олександр Петрович народився в мальовничому с. Сербинівка у Південно-Східній Волині, в родині з глибоким пошануванням хліборобської праці. Вирішальною обставиною, яка зумовила вибір складної наукової проблематики, стало залучення до пошукової роботи, починаючи з першого курсу навчання на історичному факультеті Кам'янець-Подільського державного педагогічного інституту, а після його закінчення – знайомство з провідними істориками, що працювали в Інституті історії АН України, зокрема з професором П. Панченком і багатьма на той час відомими істориками-аграрниками.

Із вступом в аспірантуру Інституту історії АН України (нині Інститут історії України НАН України) молодий фахівець одразу поринув у наукове життя і жодного разу з нього не виходив. Істотним на цьому шляху став успішний захист у 1978 р. кандидатської дисертації на тему «Шевська допомога робітничого класу колгоспному селянству в 1971–1975 рр. (На матеріалах Української РСР)» [5, арк. 9]. Пропрацювавши близько року в головній історичній науковій установі, О. Григоренко все-таки зробив вибір на користь науково-педагогічній діяльності в закладі вищої освіти, віддавши перевагу роботі у студентському середовищі. Щоправда, в подальшому ні на мить не переривав наукових і особистісних контактів зі столичними істориками. Упродовж десяти років (1979–1989) працював старшим викладачем, доцентом Кам'янець-Подільського державного педагогічного інституту. З переїздом, за сімейними обставинами [7, с. 159], до Хмельницького, з 1989 по 1998 р. займався викладацькою і науковою діяльністю в Хмельницькому технологічному

інституті (нині – Хмельницький національний університет). У надзвичайно складних фінансово-матеріальних умовах 90-х рр. Олександр Петрович не лише зумів зберегти власний науковий потенціал, а й підняти його на новий кваліфікаційний рівень, захистивши в 1995 р. докторську дисертацію на тему «Участь молоді в сільськогосподарському виробництві України: Проблеми. Уроки. (1960–1980-ті рр.)» [13, с.259] й тим самим утвердивши свій високий авторитет у наукових і освітянських колах на регіональному та загальноукраїнському рівнях. Відтак працював доцентом, завідувачем кафедри історії та культури, пізніше – кафедри історії держави та права. В 1997 р. здобув вчене звання професора.

Далі, на запрошення ректора Національної академії державної прикордонної служби України ім. Б. Хмельницького О. Григоренко майже десять років (1998–2007) очолював кафедру. Від 2007 р. і до виходу на заслужений відпочинок працював завідувачем кафедри міжнародної інформації та краєзнавства у Хмельницькому національному університеті. На всіх цих посадах він у творчому неспокої [6, с. 372] своєю викладацькою і дослідницькою діяльністю докладав усіх зусиль до того, щоб історія була справжньою естафетою пам'яті, «за допомогою якої кожне нове покоління успадковує традиції, засвоює досвід попередніх поколінь» [9, с. 140].

О. Григоренко належить до третього покоління істориків, на долю яких «в 1990-х рр. випав основний тягар відродження національних традицій української історіографії, формування нового бачення історії України й підготовки нової генерації дослідників» [9, с. 148]. Олександр Петрович є високопрофесійною, винятково працювитою, принциповою, розважливою, високоінтелігентною особистістю, яка незмінно відповідально стояла й стоїть на позиціях чесної, несфальшованої думки та гідно репрезентує своїми численними історико-краєзнавчими працями скарби українського волино-подільського духу і правдивої історії української нації, завжди готова допомогти в прийнятті правильного рішення, навіть якщо це може призвести до певних ускладнень у взаєминах із колегами, друзями чи навіть родичами або ж до матеріальних утрат. Наукова та краєзнавча біографія О. Григоренка представляє собою яскравий приклад органічного поєднання дивовижної працювитості, нестримного бажання збагнути суть суспільних процесів, визначних творчих досягнень і високої громадсько-політичної позиції. Для Олександра Петровича правда і честь важливіші за думки оточення, яке нерідко лише згодом усвідомлює правильність його рішень. Почалось це ще до проголошення державної незалежності України, коли повіяло демократичними змінами періоду перебудови і особливо з 1991 р., коли розпочалися стрімких змін і нового відліку часу – епоха утвердження незалежної держави, розвитку демократії, глибокої

трансформації всіх сфер суспільного життя, національно-культурного відродження. Відомо, що винятково актуальним й головним для професійного дослідника стало створення правдивої історії про суспільні події, явища, процеси та їх учасників і самовидців. Саме тому в його змістовій і тематичній визначеності, ідейній і теоретичній спрямованості як у краплі води дедалі повніше та повніше почали віддзеркалюватися всі особливості вітчизняної новітньої історії, її гострі кути, больові точки, наріжні камені, націленістю на сутнісні носії та зміст реального життя задля цілісного бачення теорії і практики, індивідуального, колективного і суспільно-цивілізаційного досвіду. І це закономірно, адже трансформуючись у неоціненні матеріали для створення різноманітних аспектів калейдоскопу біографії рідного народу, глибокі наукові висновки, вони ставали також і доленосними віхами творчого та духовного зростання особистості історика.

Винятково важливим є те, що О. Григоренко, як ніхто, уміє запалювати в молодших колег і краєзнавців-практиків пошукову іскру, спонукати повірити в себе, йти твердо до мети, всупереч різним об'єктивним і суб'єктивним перешкодам, перетворювати неможливе на можливе. В цьому я не раз переконувався особисто. Можливо, без його порад і переконань мені не вдалося б подолати чимало життєвих труднощів й досягти скромних успіхів. Як педагог і історик професор належить до тієї частини національної еліти, яка була віддана і за різних обставин залишається небайдужим до долі народу, жив і живе в його середовищі, живе ним й своїми науковими працями засвідчує всі порухи душі народної, всі радощі і болі Вітчизни.

Якщо ж робити узагальнення про особистість професора О. Григоренка, то без перебільшення можна сказати, що фаховий інтерес і професіоналізм він реалізував у численних публікаціях краєзнавчого характеру. Серед його перших історико-краєзнавчих праць були статті «Музей історії колгоспу «Україна» Городоцького району Хмельницької області» в «Українському історичному журналі» (1981, № 9), «В колгоспі – 500 механізаторів» у часописі «Механізація сільського господарства» (1983, № 5), «Плече брата», «Сім'я орденоносної Летави», «Син землі» у журналі «Хлібороб України» (відповідно: 1977, № 4; 1984, № 7; 1988, № 4), «Славний ювілей колгоспу» в журналі «Механізація сільського господарства» (1988, № 3), «Для сім'ї і на ринок» у часописі «Тваринництво України» (1988, № 10), «Колгоспи ордена Леніна на карті Хмельницької області» та «Виникнення і розвиток руху п'ятисотиннець на Хмельниччині» в збірнику «Проблеми історичної географії Поділля» (Кам'янець-Подільський, 1982), «До питання про стан вивчення історії колгоспів Поділля» у книзі «Тези доповідей VI історико-краєзнавчої конференції. Кам'янець-Подільський, 1985», «Картина «Хліб» відображення історії

колгоспної Летави» у виданні «Проблеми етнографії Поділля. Тези доповідей наукової конференції. Кам'янець-Подільський, 1986» та ін. [11, арк. 15-17]. Завдяки вивченню сили-силенної архівних документів і матеріалів, різноманітних періодичних часописів і газет Олександр Петровичу вдалося відкрити чимало нових значущих віх з історії минулого краю. З його розмаїтого доробку постало багато цікавих подробиць із життя і діяльності багатьох авторитетних керівників трудових колективів, організаторів сільськогосподарського виробництва, передові промисловці і прості хлібороби, представники наукової еліти, вчительської громадськості, працівників культури. Важливим є те, що історик не лише зібрав значний фактичний матеріал, а й зумів перебороти радянські кліше та стандарти, професійно його узагальнити і дати йому справді наукове трактування. Чимало його праць мають методологічний, постановочний характер.

У потужному доробку вченого зацікавлення викликають статті концептуального характеру «Роль краєзнавства у питанні формування українського народу в процесі вивчення вітчизняної історії», «Історичне краєзнавство як важливий фактор національного та громадянського виховання», «Історичне краєзнавство як важливий фактор дослідження проблеми формування і консолідації українського народу», «Виховний потенціал матеріалу краєзнавчого характеру при вивченні вітчизняної історії», «Голодомори 1932–1933, 1946–1947 років як засіб політичних репресій проти українського селянства», «Голодомори в Україні як репресивна політика тоталітарної держави – об'єкт історичної науки», «Духовний геноцид українського селянства в умовах радянської тоталітарної держави – об'єкт історичної науки», «З історії становища релігійного життя польської національної меншини на Поділлі», «Дискримінаційна політика держави стосовно села і міграція сільської молоді в міста. 1960–1980-ті рр.», «Питання релігії в світлі поглядів політичних партій та виборчих блоків на виборах до Верховної Ради України» тощо.

Різноманітні за темами і формами викладу численні дослідження професійного історика-краєзнавця відзначаються свіжістю постановки і розкриття багатьох питань минулого краю, чіткістю наукової думки, ґрунтовним знанням автором цих питань, що свідчить про його намагання підходити до вивчення краєзнавчої проблематики, формують цілісне уявлення про життя, побут, потреби, інтереси та уподобання краян у різні періоди минулого, оприлюднюють значний фактичний матеріал й тим самим готують підґрунтя для написання узагальнюючих, фундаментальних праць. За майже півстолітній період дослідницької діяльності своїми численними розвідками невтомний подвижник і дослідник рідного краю О. Григоренко засвідчив, що наш Волине-

Подільський регіон славиться як багатьма подіями, так видатними людьми. Людьми, яких віками нещадно знищували фізично, роз'єднували територіально, національно, ментально протиставили соціально, класово, релігійно, в яких у минулому намагалися вбити все людське, озлобити їх перед усім світом, зробити з них бездушні кнопкові автомати, нікчемні лантухи робочих м'язів. Людьми незламної волі, мужніх, надзвичайно працьовитих.

У цьому зв'язку особливе місце посідають наукові праці професора про яскраві і непересічні особистості подолян, у тому числі про фундатора і першого ректора Кам'янець-Подільського державного українського університету (нині Кам'янець-Подільський національний університет імені Івана Огієнка) професора І. Огієнка (митрополита Іларіона, генерала Б. Олексієнка, академіків В. Ремесла, В. Рудницького, В. Смоля, П. Тронька, першого ректора Хмельницького національного університету С. Манжурова, ректорів Кам'янець-Подільського державного педагогічного інституту І. Зеленюка, І. Іваха, А. Копилова, докторів наук, професорів Л. Баженова, С. Баженової, М. Войнаренка, О. Завальнюка, Л. Коваленка, М. Мазура, М. Остроградського, В. Прокопчука, В. Ройзмана, Є. Свіргунця, Р. Сіліна, М. Скибу, В. Степанкова, В. Тищенка, А. Філінюка, Ф. Шевченка та інших. У галереї створених вченим соціально-історичних портретів чільне місце посідають імена двічі героїв соціалістичної праці Д. Бойка, Г. Ткачука, відомих краєзнавців Й. Сіцінського, С. Єсюніна, В. Захар'єва і В. Мороза, А. Сваричевського, П. Слободянюка. Такими яскравими біографіями О. Григоренко прислужився до створення колективної біографії Хмельниччини, чільної складової біографії українського народу з його національною самобутністю, інтелектуальною самобутністю та історичною неповторністю.

За роки своєї науково-педагогічної діяльності професор одержав широке визнання завдяки численним працям, лекціям, бесідам, виступам, великій просвітницькій і громадській роботі. Тому, на наше переконання, можна ствердно узагальнити, що його краєзнавчий доробок високої наукової якості. Адже минуле для нього завжди не «кладовищем величі і слави», а предметом переосмисленої дійсності, тією реальністю, в якій жило багато поколінь нашого народу, наших краян зі своїм незламним і нескореним духом.

О. Григоренко завжди приділяв необхідну увагу організаційно-краєзнавчій роботі. Саме тому його ім'я неодноразово називалося серед у числі вишівських вчених – організаторів краєзнавчої діяльності [1, с. 427; 3, с. 104]. Неодноразово виступав з освітніми, науковими та національно-культурними ініціативами щодо місця і ролі краєзнавства для пізнання рідного краю для виховання учнівської і студентської молоді. Виняткову активність історик виявляє як учасник наукових форумів. Чимало уваги і зусиль приділяє редакційній складовій.

Свою багатолітньою науково-педагогічною і науково-дослідницькою діяльністю, невичерпною енергією, душевною добротою, природною скромністю, цілеспрямованістю, дивовижною обов'язковістю, громадянською небайдужістю, співчуттям, невідомим патріотизмом і створеним на сучасній методологічній основі потужним науковим доробком О. Григоренко самовіддано служить національній вищій освіті, історичній науці та історичному краєзнавству й цим прославляє нашу малу батьківщину Хмельниччину та всю Україну. Без його наукового та краєзнавчого доробку важко уявити сучасний науково-освітній процес і процес реабілітації історичної наукової істини про наше вітчизняне минуле.

Отже, професор Олександр Петрович Григоренко є чільним подільським дослідником соціальної історії України та плідним краєзнавцем Хмельниччини [13, с. 257]. З його ім'ям пов'язана професіоналізація краєзнавчої діяльності. Велику честь йому робить те, що як дослідник він завжди розумів виняткову важливість і значення історичного краєзнавства в закладах освіти. Своїм особистим прикладом він показує, як можна шанобливо ставитися до історичних і духовно-культурних надбань своїх земляків і всього українського народу. В цьому плані можна по праву назвати професора-ювіляра справді ревним хранителем національної історії та національно-культурних і духовних традицій краю, великого українського народу.

Я і моя родина вдячні долі, що серед багатьох дорогих і любих мені та членам моєї родини друзів є Олександр Петрович Григоренко – вчений-історик, невтомний краєзнавець і Людина з великої літери.

З роси й води йому! Нових творчих успіхів! Многая літа!

Список використаних джерел та літератури

1. Баженов Л. В. Григоренко Олександр Петрович // *Енциклопедія сучасної України* [редкол.: І. М. Дзюба, А. І. Жуковський, М. Г. Железняк та ін.]; НАН України, НТШ. Київ: Інститут енциклопедичних досліджень НАН України, 2006. Т. 6. С. 427.

2. Блажевич Ю. І. Відомий дослідник регіональної історії та культури Поділля і Волині: (професору Олександру Петровичу Григоренку – 65 // *Краєзнавець Хмельниччини: наук.-краєзн. збірник* [гол. ред. Л. В. Баженов]. Кам'янець-Подільський: Кам'янець-Поділ. нац. ун-т ім. І. Огієнка, 2013. Вип. 5. С. 162–164.

3. Войтенко В. Краєзнавство Хмельниччини: пошуки і перспективи // *Краєзнавство*. 1999. № 1–4. С. 104–107.

4. Григоренко Олександр Петрович // *На службі української науки і краєзнавства. Біобібліографічний довідник членів Хмельницької обласної організації Національної спілки краєзнавців України* [упоряд.: Баженов Л. В., Прокопчук В. С., Телячий Ю. В.]. Хмельницький, 2023. Вип. 1. С. 64–65.
5. Григоренко Олександр Петрович, кафедра історії КППРС і політекономії // *Державний архів Хмельницької області. Ф. 302. Оп. 1. Спр. 11. 30 арк.*
6. Завальнюк О. М. Вчений, педагог, людина (до 60-річчя від дня народження доктора історичних наук, професора О. П. Григоренка // *Освіта, наука і культура на Поділлі. Т. 12: Матеріали восьмого круглого столу «Культура, освіта і просвітницький рух на Поділлі. Присвячено 90-річчю Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка»*. Кам'янець-Подільський: Оіюм, 2008. С. 366–373.
7. Завальнюк О. М. Григоренко Олександр Петрович // *Завальнюк О. М. Подільські науковці й освітяни: звершення в ім'я незалежної України. Персональний вимір*. Кам'янець-Подільський: Аксіома, 2016. С. 156–163.
8. Завальнюк О. М. Олександр Петрович Григоренко // *Кам'янець-Подільський державний університет в особах*. Кам'янець-Подільський: Оіюм, 2003. Т. 1. С. 698–705.
9. Калакура Я. Зміна поколінь істориків як методологічний та світоглядний діалог в українській історіографії (кінець XIX – перше двадцятиріччя ХХІ ст. // *Укр. іст. журн.* 2020. № 4. С. 137-154.
10. Кам'янець-Подільський державний університет: минуле і сьогодення. Кам'янець-Подільський: Оіюм, 2003. 408 с.
11. Справа студента Григоренка Олександра Петровича // *Державний архів Хмельницької області. Ф. 302. Оп. 1. Спр. 6013. 30 арк.*
12. Тронько П. Т. Краєзнавство і створення етнічної історії регіонів України // *Поляки на Хмельниччині: погляд крізь віки: Збірник наукових праць за матеріалами міжнародної наукової конференції (23–24 червня 1999 р.)*. Хмельницький: Поділля, 1999. С. 8–9.
13. Філінюк А. Г. Чільний дослідник соціальної історії України і плідний краєзнавець професор Олександр Григоренко – 65 // *Вісник Державного архіву Хмельницької області*. Хмельницький: Стрихар А. М., 2017. № 2. С. 17–30.

УДК 94(477.43)(082)
П 44

Матеріали

XVII Подільської наукової історико-краєзнавчої конференції

(м. Хмельницький, 22 вересня 2023 р.)

П 44

XVII Подільська наукова історико-краєзнавча конференція: *матер. наук. іст.-краєзн. конф.*, м. Хмельницький, 22 вересня 2023 р. / редкол.: Ю. В. Телячий (гол.) та ін. Хмельницький: ХКТЕІ, відділ наукової роботи, 2023. 494 с.

Адреса редакційної колегії: відділ наукової роботи, Хмельницький кооперативний торговельно-економічний інститут, вул. Кам'янецька, 3, м. Хмельницький, 29000